

सं. १५५३

लेखक:- श्री इर्ष:

१५४५५

सा. १३३२

द्वादशः सर्गः ।

—०—

प्रियाहियालम्ब्र विलम्बमाविला

• विलासिनः कुण्डिनमण्डनायितम् ।

समाजमाजगु रथो रथोत्तमा-

स्तमासमुद्रादपरेऽपरे नृपाः ॥ १ ॥

ततः स भैरव्या ववते वते नृपैर्विनिःश्वसद्भिः सदसि स्वयम्बरः ।

चिरागतैस्तर्किततद्विरागितैः स्फुरद्भिरानन्दमहार्णवैर्नवैः ॥ २ ॥

अथास्मिन्नवसरे पुनरन्ये राजानः समायाता इत्याह प्रियेति ।
अथो अनन्तरं मङ्गलानन्तरारम्भप्रसङ्गात्तर्कप्रवचो अथेत्यम्बरः । प्रि-
याह सङ्क्रान्ताह विषये द्विधा सङ्कोचेन दाक्षिण्येनेति यावत् विलम्बं
आलम्ब्र आविलाः व्यप्ताः विलासिनो विलसनशीलाः यौक्यलस-
कत्यलम्ब इति धिगुन् प्रत्ययः । रथैरुत्तमाः रथोत्तमाः सङ्गारथाः
परे चेष्टाः अपरे अन्ये नृपाः आसमुद्रात् समुद्रपर्यन्तादपादानात्
कुण्डिनस्य कुण्डिननामनगरस्य मण्डनायितं अलङ्कारभूतं मण्डन-
शब्दादाचारक्यङ्गतात् कर्तरि क्तः । तं समाजं राजसभाभाजस्तुः
आपुः अत्र विलाविलेत्यादौ नियमेनासङ्गद्वयं जनयुग्मावृत्त्या च्छे-
कानुप्रासः अन्यत्वानियमाद्वृत्त्यनुप्रास इत्युभयोः संक्षुष्टिः संख्यानि-
यमे पूर्वं च्छेकानुप्रासः अन्यथा वृत्त्यनुप्रास इति लक्षणात् ॥ १ ॥

तत इति । ततो राजान्तरागमनानन्तरं तर्कितं तद्विरागिता
भैरवैराग्यं यै स्तैर्नक्षितभैरवपरागैः अतएव विषादात् विनिःश्वसद्भि-
श्चिरागतैः पूर्वागतैर्नृपैस्तदा स्फुरद्भिः प्रकाशमानैरानन्दमहार्णवैर्दस-
वलीप्राप्तप्रायथा परमानन्दभरितैर्नवैश्च नृपैर्वृत्ते सदसि सः प्रकृतः
स्वयम्बरः ववते प्रवृत्तः ॥ २ ॥

क

चलत्पदस्तत्पदयन्त्रणेङ्गितस्फुटाशयामासयति स्म राजके ।
 अमं गता यानगतावपीयमित्युदीर्य धुर्यः कपटाज्जनोच्चनः३
 नृपानुपक्रम्य विभूषितासनान् सनातनी सा सुषुवे सरस्वती ।
 विगाहमारभ्य सवलतीः सुधासरःस्वतीवार्द्धतनूरनूत्यिताः॥४॥
 वृणीष्व वर्णेन सुवस्व केतकीप्रसूनपर्णादितुपर्णमादृतम् ।
 निजामयोध्यामपि पावनीमयं भवन्मयो ध्यायति नावनीपतिः५

चलदिति । चलत्पदः क्वचित् स्थितिकालेऽप्युत्तमान्धवदेकत्वानवस्थि-
 तचरण इति भारवाह्निस्वभावोक्तिः । धुरं वहतीति धुर्यो जनो यानि-
 जनः धुरोयज्जकाविति यण्प्रत्ययः । तस्याः भैरव्याः पदयन्त्रणेङ्गि-
 तेन पादगोदनचेष्टितेन स्फुटः आशय उपवेशनाभिप्रायो यस्या स्नां
 जनीं बधूं जनी सीमन्तनीबध्वोरिति विश्वः । इयं बाला यानेन गतावपि
 अमं गता आन्तेतुप्रदीर्य कपटात् अभव्याजात् राजके राजसमूहे आ-
 सयतिस्म उपवेशयामास ॥ ३ ॥

नृपानिति । सनाभवा सनातनी सनाशब्दात्पायंचिरमित्यादिना
 ल्युप्रत्यये ङीप् । सरस्वती वाग्देवता विभूषितासनान् अलङ्कृतसिंहास-
 नानुपविष्टानित्यर्थः । नृपानुपक्रम्य सुधासरःस्वमृतरसीसु विगाहमार-
 भ्याग्राहं प्राय अननरमनूत्यिता निर्गताः अतीवार्द्धतनूरमृताईस्वाङ्गाः
 सर्वाङ्गाः तद्वदमृतवर्षिणीरित्यर्थः सरस्वतीर्गिरः सुषुवे ॥ ४ ॥

वृणीष्वेति । वर्णेनाङ्गकान्त्या सुवर्णकेतकीप्रसूनस्य पर्णाद्वा-
 दादृतं ततोऽप्यधिकस्य हृणीयं पञ्चमी ! ऋतुपर्णं मृतुपर्णाख्यं नृपं
 वृणीष्व भवत्येव भवन्मय स्तदात्मकः स्वार्थे मयट् प्रत्ययः । सर्वनाम्नो वृ-
 त्तिमात्रे पुंस्त्वत् भावः । अयमवनपतिः पावनीं पवित्रकरणीं निजामयोध्यां
 अधोऽध्यानगरीमपि न ध्यायति न चिन्तयति ॥ ५ ॥

[१२०स०]

नैषधचरितम् ।

३

न पीयतां नाम चकोरजिह्वया कथञ्चिदेतन्मुखचन्द्रचन्द्रिका ।
 इमां किमाचामयसे न चक्षुषी चिरं चकोरस्य भवन्मुखस्य शी
 अपां विहारे तव हारविभ्रमं करोतु नीरे पृष्ठदुत्कारस्तरन् ।
 कठोरपीनोच्चकुचद्वयीतटे त्रुटत्तरः सारवसारवोर्मिजः ॥ ७ ॥
 अखानि सिन्धुः समपूरि गङ्गाया कुले किलास्य प्रसभं स भंत्स्यते ।

नेति । एतन्मुखचन्द्रचन्द्रिका चकोरस्य जिह्वया कथञ्चिदपि
 न पीयतां नाम पाययितुमशक्यत्वादिति भावः । तथापि भवन्मुखस्य शी
 भवन्मुखवर्तिनी त्वच्चक्षुरात्मना परिणते इत्यर्थः स्य शीशुदके किम् ।
 चकोरस्य चक्षुषी कर्मणी इमा मेतन्मुखचन्द्रिकां किञ्चिरच्चाचामयसे न
 पाययसे जिह्वया चक्षुषाच किमिति न पीयते किमित्येनं न पश्यसी-
 त्यर्थः । चमेः प्रत्यक्षमानार्थत्वाद्गतिबुद्धीयादिना चक्षुषोरधिकर्तुः
 कर्मत्वं निगम्यचलनार्थेत्यस्येति चमेर्णिचि परस्मैपदनिबन्धादात्मनेपदं
 चिन्त्यम् । अत्र भवन्मुखस्य शीशुकोरचक्षुषोरिति विषये निगम्ये भैमी-
 चकोरचक्षुषोरभेदप्रतीतिः भेदे अभेदलक्षणादतिशयोक्तिरलङ्कारः ॥ ६ ॥

अपामिति । हे भौमि ! तवापां विहारे जलक्रीडायां नीरे
 जले तरन् भवमानः त्रुटत्तरोज्यन्तं त्रुटत्ततिभ्रमरः सारवसारव-
 सहितेषु सारवेषु सरयूभवेपूर्मिषु जातः देविकायां सरयांश्च भवेदाविक
 सारवाविलम्बरः । दाण्डिनायनेत्यादिना निपातनूत्सङ्गः । पृष्ठदुत्कारो
 विन्दुसन्दोहः कठोरे कठिने पीने पीवरे उच्च उच्यते कुचद्वयीतटे हारवि-
 भ्रमं सक्ताहारभ्रान्तिं करोतु इति भ्रान्तिमदलङ्कारः ॥ ७ ॥

अखानीति । अस्य ऋतुपर्णस्य सिन्धुरुदधिरखानि खातः खनतेः
 कर्मणि लुङ् । एतत्कुल्यैः सगरसुतैः उत्पादित इत्यर्थः स सागरो गङ्गाया
 भागीरथ्या समपूरि पूरितः एतत्कुल्ये नैव भागीरथेनेति शेषः । स सिन्धुः
 प्रसभं बलात्कारेण भंत्स्यते एतत्कुल्ये नैव रामेण बद्धः करिष्यते ।
 कर्मणि लुट् । कतयुगापेक्षया त्वेताया भावित्वात् भविष्यत्प्रयोगः । अस्य

विलङ्घ्यते चास्य यशःशतैरहो सतां महत्सम्पत् खधावि पौरुषम्
एतद्यशःक्षीरधिपूरगाहि पतत्यगाधे वचनं कवीनाम् ।

एतद्गुणानां गणनाङ्कपातः प्रत्यर्थिकीर्त्तिः खटिकाः क्षिणोति ॥ ५

भास्वद्वंशकरीरतां दधदयं वीरः कथं कथ्यता-

मध्युष्टापि हि कोटिरस्य समरे रोमाणि सत्त्वाङ्कुराः ।

नीतः संयति वन्दिभिः श्रुतिपथं यन्नामवर्णावली-

अतुल्यस्य यशःशतैर्विलङ्घ्यते च तथाहि सतां सज्जनानां महत्सौ-
ख्यं सन्मुखं धावतीति सन्मुखधावि महतामेव विधपुरुषकारः स्व-
यमेवाभिमुखमायाति न प्रयाससाध्य इत्यर्थः ॥ ८ ॥

एतदिति । एतस्य राज्ञः यशएव क्षीरधिः क्षीराब्धिः तस्य
पूरं प्रवाहं गाहत इति तदुक्ता हि तद्वर्णनप्रवृत्तमित्यर्थः कवीनां वचन-
गाधे गङ्गोरे पतति मज्जति न तु निःशेषं वर्णयितुं शक्नोती-
त्यर्थः किं च एतद्गुणानां गणनाङ्कपातः संख्यानरेखाविन्यासः प्रत्यर्थि-
कीर्तारेव खटिकाः लेखनकनिकाः क्षिणोति कर्णयत एतद्गुणवृत्तः
प्रत्यर्थिकीर्त्तितरोधायकत्वादित्यं निर्देशः ॥ ६ ॥

भास्वदिति । भास्वद्वंशकरीरतां सूर्यकुलाङ्कुरत्वं उज्ज्वलवेष-
ङ्कुरत्वञ्च दधत् वंशाङ्कुरे करीरोऽस्ती द्वावंशौ कुलमस्काराविति चामरः ।
वीरः शूरोऽयमृतपर्णः कथं कथ्यतां कथयितुमशक्य इत्यर्थः । तथाहि
अस्य राज्ञः समरे प्रसक्ते अर्धुष्टा आधिक्यविशिष्टा कोटिरित्यर्थः
तिष्ठः कोट्योऽर्द्धकोटी च यूनि रोमाणि मानवे इत्यादि अरणात् । विंश-
त्याद्याः सदैकत्वे संख्याः संख्येयसंख्ययोरिति संख्येयेऽप्येकवचनम् ।
रोमाणि सत्त्वं व्ययसाय उत्साहो वीरस्य स्थायीभावः सत्त्वाङ्कुरा वहि-
रुद्गताः वीररसाङ्कुरा एवेत्युत्प्रेक्षा । द्रव्याद्यव्ययसायेषु सत्त्वमस्ती तु
जन्तुषु इत्यमरः । वंशकरीरस्य समन्तादुपाङ्कुरप्रादुर्भागे युक्त इत्यर्थः

[१२०८०]

नैषधचरितम् ।

५

मन्त्रः स्तम्भयति प्रतिचितिभृतां दोस्तम्भकुम्भीनसान् ॥ १० ॥

तादृग्दीर्घविरिञ्चिवासरविधौ जानामि यत्कर्तृतां

शङ्के यत्प्रतिविम्बमम्बुधिपयःपूरोदरे वाडवः ।

व्योमव्यापिविपक्षराजकयशसाराः पराभावुकः

कांसामस्य न स प्रतापतपनः पारङ्गिरां गाहते ॥ ११ ॥

हेष्याकीर्त्तिकलिन्दगैलसुतया नन्दाऽस्य यद्दोर्द्वयी-

कीर्त्तिश्चेष्णिमयी समागममगाङ्गा रणप्राङ्गणे ।

अतएव सम्प्रति युद्धे वन्दिभिर्वैतालिकैः श्रुतिपथं कर्णपथं नीतः
आवित इत्यर्थः यस्यर्तुपर्यस्य नामयणीवली नामाक्षरपङ्क्तिरेव मन्त्रः प्रति
चितिभृतान्दोः स्तम्भानेव कुम्भीनसाः सर्पाः तान् कुम्भीनसो लेलिहान
इत्यमरः । कुम्भीनसो लेलिहान इति वैजयन्ती । स्तम्भयति प्र-
तिबध्नाति ॥ १० ॥

तादृगिति । तादृक् दीर्घस्य चतुर्थ्युगबहसन्तु ब्रह्मणो दिनसम्पत्ते
इत्युक्तमहापरिमाणस्य विरिञ्चेः ब्रह्मणो वासरस्य विधौ विधाने
यस्य प्रतापतपनस्य कर्तृता न तु प्रसिद्धतपनस्येत्यर्थः कल्पान्तावस्थायी यस्य
प्रताप इति भावः । तां जानामीत्युत्प्रेक्षायाम् । अम्बुधिपयःपूरस्योदरे
अभ्यन्तरे वाडवो वडवानलो यस्य प्रतापतपनस्य प्रतिविम्बमेव शङ्क
इत्युत्प्रेक्षायां । व्योमव्यापिन्यो याः विपक्षस्य विरोधिनो राजकस्य
राजसमूहस्य यशांस्तेव तारा नक्षत्राणि ताः पराभावुकः लक्षपतेत्या-
दिना उक्तञ्च प्रत्यये न लोकेत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधात्कर्माणि द्वितीया । सर्व
व्यापी अस्य राज्ञः प्रताप एव तपनः आसाङ्गिरां पारं परभागं
न गाहते सर्वाद्यापि गाहते न कांसामपि गोचर इत्यर्थः ॥ ११ ॥

हेष्येति । यद्यप्यादस्य राज्ञो दोर्द्वयी कीर्त्तश्चेष्णिमयी भुजबुग
वशः परम्परारूपानन्दाङ्गा भागीरथी रणप्राङ्गणे हेष्याणां द्विषामकीर्त्तिः

तत्तस्मिन्विनिमज्य बाहुजभटैरारम्भि रम्भापरी-
 रम्भानन्दनिकेतनन्दनवनक्रीडादराडम्बरः ॥ १२ ॥
 इति श्रुतिस्वादिततद्गुणस्तुतिः सरस्वतीवाङ्मयविस्मयोत्थया ।
 शिरस्तिरःकम्पनयैव भीमजा न तं मनोरन्वयमन्वमन्यत ॥१३॥
 युवान्तरं सा वचसामधीश्वरा खरानृतन्यक्तृ तमत्तकोकिला ।

रधर्म्भ इति तद्विद्वद्धार्यत्वादपकीर्तिः सैव कलिन्दतनया कालिन्दी तया
 समागमसमात् तत्तस्मात्तस्मिन् गङ्गायमुनासङ्गमे विनिमज्ज्य
 बाहुजभटैः क्षत्रियभटैः बाहुजः क्षत्रियोविराडित्यमरः । रम्भायाः
 परीरम्भानन्द आनन्दसुखं उपसर्गस्य घञा मनुष्ये बहुलमिति दीर्घः ।
 तस्य निकेते स्थाने नन्दनवने क्रीडादराडम्बरो विहारेऽप्यविजृम्भ-
 णमारम्भि चारब्धः । एतद्विरोधिनां भरणमेव शरणागमिति भावः ।
 अत्र कीर्त्यपकीर्त्यैर्गङ्गायमुनारोपाद्रूपकालङ्कारः । शिनासिते सरितौ
 यत्र सङ्गते तत्राभ्युतास्तेदिवस्तुतानि एवैतन्वां विद्वज्जनि धीरास्ते
 जनास्तु अमृतत्वं भजन्ते इति श्रुतिरत्र प्रमाणम् ॥१२॥

इतीति । भीमजा भैमी दम्पयन्ती इतीत्यं श्रुतिस्वादिता ओत-
 म्दङ्गीता तत्कर्तुर्पुष्पस्य गुणानां स्तुतिः यया सा सती सरस्वत्या देव्या
 बाहुम्भे विषये यो विस्मयः तदुत्थया शिरस स्तिरःकम्पनयैव मनोरन्वयं
 मनुसन्तानन मृतपुष्पज्ञान्वमन्यत न्यपेधीत् इत्यर्थः विस्मयाभिनयशिरः
 कम्पएव प्रसङ्गाद्विप्रेधार्योऽपि संवृत इति भावः ॥ १३ ॥

युवेति । खरएवामृतं तेन न्यक्तृ तमत्तकोकिला सा वचसामधीश्वरा
 बाग्देवता अन्यं युवानं युवानरं कृषुपेति समासः । तस्य यूना दिशा-
 दिग्भागेन संसक्तकरा व्यावृत्तहस्ता हस्तेन तं निर्दिशन्त्येवेत्यर्थः
 निशपतिज्ञातिसुखीं तत्सङ्गसुखीमित्यर्थः ज्ञातिसोदरबन्धादिरब्धाः

[१२०स०]

नेषधचरितम्

७

शशंस संसक्तकरैव तद्दिशा निशाकरज्ञातिमुखीमिमां प्रति १४
 न पाण्डुरभूमण्डनमेणलोचने विलोचनेनापि नृपं पिपाससि ।
 शशिप्रकाशाननमेनमीक्षितुं तरङ्गयाऽपाङ्गदिशा दृशस्त्रिषः १५
 भुवि भ्रमित्वाऽनवलम्बमम्बरे विहर्तुं मस्यासपरम्परापरा ।
 अहीमहावंशमसुं समाश्रिता सकौतुकं नृत्यति कीर्तिनर्तकी १६
 इतो भिया भूपतिभिर्वनं वना-
 दटद्भिश्चैरटवीत्वमीयुषी ।

सादृश्यवाचका इत्याहुः । इमां भैमीं प्रति शशंस तामामन्त्याचख्या-
 वित्यर्थः ॥ १४ ॥

नेति । हे एणलोचने ! मृगाक्षि ! पाण्डुराणां भूमण्डनं चूडामणिं
 तेषु चोष्ठं नृपं विलोचनेनापि न पिपाससि पातुं नेच्छसि सुखेन तु कुत
 इति भावः । किन्तु शशिप्रकाशाननं विन्दुहृन्दरास्यं एनमीक्षितुमपाङ्ग-
 दिशा कटाक्षमार्गेणापि दृशस्त्रिषो दृक्कानीस्तरङ्गव्यं प्रवर्तय ॥ १५ ॥

भुवीति । कीर्तिरेव नर्तकी लासिकी शिल्पिनी सृङ् इत्यत्र नर्त-
 खनिरङ्गनापरिगणानां नृत्यतेः सृङ्प्रत्ययः पिङ्गौरादिव्यञ्जेतिङीप् ।
 भुवि भूतले भ्रमित्वा भूचारीकृत्येत्यर्थः अथाम्बरे अनवलम्बमनवष्ट-
 न्मं विहर्तुं नर्तितुमभ्यासानां परम्परा परं प्रधानं यस्याः सा सती
 अम्बराचारी अभ्यस्येत्यर्थः महावंशं महाकुलीनं महावेणुञ्च वंशो वेणौ
 कुले वर्ग इति विश्वः । अमुं पाण्डुरमाश्रिता सती सकौतुकं नृत्यति
 अहो रूपकालङ्कारः ॥ १६ ॥

इति इति । इतोऽस्माद्भिया वनादटद्भिः भ्रमद्भिः भूपतिभिः प्रतिभूपैः
 षच्चैरटवीत्वं कालवशान् महादटवीत्वमीयुषी प्राप्ता सा पूर्वाभूता
 निजा पुर्वपि चिरात् पुनरपि प्राप्ता सः स्वकीयः विवासमन्दिरः

निजापि साऽवापि चिरात्पुनः पुरी

पुनः स्वमध्यासि विलासमन्दिरम् ॥ १७ ॥

आसीदासीमभूमीवलयमलयजालेपनेपथ्यकीर्त्तिः

सप्ताकूपारपारीसदनजनघनोद्गीतचापप्रतापः ।

वीरादस्मात्परः कः पदयुगयुगपत्पातिभूपातिभूय-

सूडारत्नोडपत्नीकरपरिचरणामन्दनन्दनखेन्दुः ॥ १८ ॥

भङ्गाकीर्त्तिमपीमलीमसतयाप्रत्यर्थिसेनाभट-

क्रीडागृहञ्च पुनरध्यासि अध्यासितं आसेरधिपूर्वात् कर्मणि लुङ् ।
क्लिष्टासत इति विलासा क्लेशया क्लेषां मन्दिरमिति विशेषणत्वे-
नापि योज्यं । अत्रैकस्यादिवर्गस्य क्रमादनेकाखटवीषटवीभूतपुरीषु च
वृत्तेन तथा पुरीषपि पुरीत्वाटवीत्वयोः क्रमसम्बन्धोक्त्या च एकमने
कस्मिन्ननेकमेकस्मिन्वा क्रमेण पर्याय इत्युक्तलक्षणं पर्यायभेदद्वयं
द्रष्टव्यम् ॥ १७ ॥

आसीदिति । वीरादस्मात्पाण्डुरात् परोऽन्यः को वीर आसीमान्नात्
अभिविधावव्ययीभावः । भूमिवलयस्य मलयजालेपनेपथ्यं चन्दनचर्चा
प्रसाधनभूता कीर्त्तिर्यस्य सः सप्तानामकूपारपाराणां ससुद्रपरतीराणां
समाहारः सप्ताकूपारपारी तद्धितार्थेत्वादिना समाहारद्विगौ ङीप् ।
सैव सदनं येषां तैस्तत्त्वस्थैर्जनैः घनं निरन्तरसुदृशीतचापप्रतापी यस्य
सः पदयुगे युगपत्पातिनां भूपानामतिभूयांसि सूडारत्नान्येवोडय-
स्तास्मिन्नेव पत्नीनां करा अंशवो हस्ताश्च वलिहस्तांशवः करा इत्य-
मरः । तेषां परिचरणेन परामर्शेनामन्दमतिमात्रं नन्दनः उल्लसन्तः
नखाएवेन्द्वो यस्य स आसीत् दिगन्तविश्रान्तप्रतापः समस्तराज-
दन्दाचायमेव नान्तः कश्चिदित्यर्थः ॥ १८ ॥

भङ्गेति । अस्य पाण्डुरस्य प्रताप एवानलः भङ्गेन पराजयेन

[१२०स०]

नैषधचरितम् ।

६

अथीतिन्दुककाननेषु विलसत्यस्य प्रतापानलः ।

अस्मादुत्पतिताः स्फुरन्ति जगदुत्सङ्गे स्फुलिङ्गाः स्फुटं

भालोद्भूतभवाक्षिभानुहुतभुग्जम्भारिदम्भोलयः ॥ १८ ॥

एतद्वन्तिबलैर्विलोक्य निखिलामालिङ्गिताङ्गीं भुवं

सङ्गामाङ्गणसीन्नि जङ्गमगिरिस्त्रोमभ्रमाधायिभिः ।

पृथ्वीन्द्रः पृथुरेतदुग्रसमरप्रेक्षोपनन्नामर-

अथीमध्यचरः पुनः क्षितिधरक्षेपाय धत्ते धियम् ॥ २० ॥

या अकीर्तिः सैव मयी तथा मलिनसतया प्रत्यर्घ्यसेनाभटत्रेण्यव-
तिन्दुककाननानि कालस्कन्दवनानि तिन्दुकः स्फुर्जकः कालस्कन्दश्च शिति-
सारक इत्यमरः । तेषु विलसति प्रज्वलति भालोद्भूतभवाक्षि हरनि-
टलनेवन्तश्च भानुश्च सूर्यश्च हुतभुग्जश्च जम्भारिदम्भोलिः कुक्षिश्च ते
अस्मात्तिन्दुकान्नेः उत्पतिता उत्पिताः स्फुलिङ्गाः अग्निफणाः जगदुत्सङ्गे
जगदुपरि स्फुरन्ति स्फुटं असंशयमित्युत्प्रेक्षा रूपकसङ्कीर्णं । तिन्दुक-
काष्ठेभ्यो दहमानेभ्यो महान्तः स्फुलिङ्गाश्च उत्तिष्ठन्तीति ॥ १८ ॥

एतदिति । एतस्य पाण्डुरास्योपस्य भयङ्करस्य समरस्य प्रेक्षायैव
प्रेक्षणाय गुरोश्च हल इति स्त्रियामप्रत्यये टिप् । उपनन्नाणामुपगतानां
अमराणां श्रेण्यां तन्मध्ये चरतीति तथोक्तः स्वयमपि तद्द्रष्टुमागत
इत्यर्थः पृथुर्वैष्णवनाम पृथ्वीन्द्रः संप्रामाङ्गणसीन्नि रणाक्षिरभूमौ ज-
ङ्गमाः सञ्चारिणो गिरीणां स्त्रोमाः समूहा इति भ्रममादधत इति
सुयोक्तैस्तथा भ्रान्तिजनकैरित्यर्थः अतएव भ्रान्तिमदलङ्कारः । एतस्य
पाण्डुरस्य दन्तिबलैर्गजघटाभिः आलिङ्गिताङ्गीमाक्रान्तस्वरूपां निखिलां
भुवं विलोक्य पुनः क्षितिधराणां क्षेपाय धनुषा मोत्सारणाय धियं
धत्ते नूनमिति शेषः अतो गम्योत्प्रेक्षा पूर्वोक्तभ्रान्तिमदलङ्कारोत्थितेति-
सङ्करः तेनैतत्सेनागजाः गिरिसमानसंख्यापरिभाषा इति गम्यते

शशंस दासीङ्गितविद्विद्भर्जामितो ननु स्वामिनि! पश्य कौतुकं।
यदेष सौभाग्यनटे पटाञ्चले चलेऽपि काकस्य पदार्पणग्रहः॥२॥
ततस्तदप्रस्तुतभाषितोत्थितैः सदस्तदश्चेति हसैः सदःसदां।
स्फुटाऽजनि स्नानिरतोऽस्य भूपतेःसिते हि जायेत श्रितैःसुलक्षता
ततोऽनु देव्या जगदे महेन्द्रभूपुरन्दरं सा जगदेकवन्द्यया ।

अत्र पराशरः तत उत्सारयामास शैलाः शतसहस्रशः। धनुष्कोट्या तथा
वैद्य स्नेन शैलविवर्जिता इति ॥ २० ॥

शशंसेति । इङ्गितवित् त्वराभिज्ञा दासी किङ्करी विद्विद्भर्जां शशंस-
वभाष किमिति ननु हे स्वामिनि ! इतोऽत्र कौतुकं विनोदं पश्य किं
तत्तदाह सौभाग्ये नटे नर्तके अतएव चले चलत्यपि पटाञ्चले ध्वजाञ्चले
काकस्यैव पदार्पणग्रहः पादन्वासाभिनिवेश इति यत् तत्कौतुकमिति
पूर्वैरुक्तान्वयः एतेन भैरव्या स्तस्मिन् पाण्डुरे महाननादरः सूचितः॥२॥

तत इति । ततोऽनन्तरं तथा अग्रस्तुतभाषितेनोत्थितैः सदःसदां
सभासदां हसैर्हसैः खनहसोर्वैति विकल्पादप्रत्ययः । तत्सदः संसद-
श्चेति चित्तीकृतं श्रुतिधावोग्यन्तात्कर्मणि लुङ् । अनः सदः शैत्यादेतो-
रस्य पाण्डुरस्य भूपतेः स्नानिः विवर्णता स्फुटा व्यक्ता अजनि जाता
कर्तरि लुङ् दीपजनेत्यादिना विकल्पाच्चिण् प्रत्ययः । तथाहि सिते
धवलान्ध्रि श्रितेर्नीलिम्नः अश्रितः श्रितिकण्ठे च कालं नीलञ्च मेचकमिति
हृत्वायुधः । सुलक्षता सुप्रहृतं जायेत हि स्फुटं दृश्यत इत्यर्थः
अर्धान्तरन्यासः ॥ २२ ॥

ततोऽन्विति । ततोऽनु तदनन्तरं महेन्द्रभूपुरन्दरे महेन्द्रपर्वता-
धीश्वरे विषये तं लब्धीकृत्येत्यर्थः तदार्जवेन तत्प्रावरणेनावर्जिता न-
मिता तर्जनी प्रवेशिनी यया तथा तादृक्तर्जनिकया तमङ्गुल्या निर्दि-
श्येत्यर्थः नद्वयनश्चेति कम् । कयाचिदनिवोच्यया परचित्सरूपया

[१२०स०]

नैषधचरितम् ।

११

नदार्जवावर्जिततर्जनीकया जनी कयाचित्परचित्स्वरूपया॥२३
 स्वयम्बरोद्वाहमहे वृणीष्व हे ! महेन्द्रशैलस्य महेन्द्रमागतम्
 कलिङ्गजानां स्वकुचद्वयश्रिया कलिङ्गजानां शृणु तत् कुम्भयोः॥२४
 अयं किलायात इतीरिपौरवाग्भयादयादस्य रिपुर्वृथा वनम् ।
 श्रुतस्तदुत्स्वापगिरस्तदचराः पठङ्गिरत्नासि शुक्दैर्वनेऽपि सः॥२५॥
 इतस्तसद्विद्रुतमूढदुष्किता प्रियाऽथ दृष्टा वनमानवीजनैः ।

परञ्चोतिरात्मिकया जगदेकवन्द्या देव्या सरस्वत्या सा जनी द-
 धूर्जगदे गदिता ॥ २३ ॥

स्वयम्बरे इति । हे इति सम्बोधने । अथ सम्बोधनार्थकाः स्युः
 स्थाप्याङ्ग हे हे भो इत्यमरः । हे भैमि ! स्वयम्बरेण स्वयम्बरकर्म-
 णा य उद्वाहमहो विवाहोत्सव स्तस्मिन्नागतं महेन्द्रशैलस्य महेन्द्र-
 मधीयं वृणीष्व तत्र महेन्द्रशैले कलिङ्गजानां कलिङ्गदेशोद्भवानां
 गजानां कुम्भयोः स्वस्य तेनापि कुचद्वयश्रिया सह कलिं कलहं शृणु
 तद्देशस्य गजप्रायत्पात्कुचकुम्भयोः करिकुम्भयोश्च साम्यं व्यक्ती
 भविष्यतीति भावः ॥ २४ ॥

अयमिति । अयं महेन्द्रनाथ आयातः किल इतीरिणामिति-
 वादिनां पौराणां यागभ्यो जनवादेश्यः भयादस्य रिपुर्वृथा वन मयात्
 दृष्टात्वमेवाह श्रुता आकर्षिता स्नान्येवाचराणि अयमायातः कि-
 लेत्येवं रूपाणि यासु ता स्तदचराः तेषां पौराणां उत्स्वापगिरो
 यासनायातानुत्स्वापयितप्रलापान् पठङ्गिरत्नारयङ्गिः शुक्दैर्वने सः रिपुर-
 त्नासि त्वाशितः तमेत्यन्तात्मर्माणि लुङ् । अत्र सत्यपि त्वासनिवृत्तिकारणे
 शुकवाक्यनिमित्तेन तदनुत्पत्तेरुक्तनिमित्तरूपोविशेषोक्तिभेदोऽलङ्कारः
 कारणसामग्र्यां कार्यानुत्पत्तिर्विशेषोक्तिरिति सामान्य लक्षणात् ॥२५॥
 इत इति । इतोऽप्यात् महेन्द्रनाथात् तस्यता विभ्रता अत एव विद्रुतेन

शशंस पृष्ठाद्भुतमात्मदेवजं शशित्विषःशीतलशीलतां किल २६
 इतोऽपि किं वीरयसे न कुर्वतो नृपान्धनुर्वीणगुणैर्विश्वदान् ।
 गुणेन शुद्धेन विधाय निर्भरं तमेनमुर्वीवलयोर्वशी वशम् ॥ २७ ॥
 एतस्मिन्नितारिनारी गिरिविलविगलहासरा निःसरन्ती
 स्वक्रीडाहंसमोहपहिलशिमुभृशप्रार्थितोन्निद्रचन्द्रा ।

यथायितेन भूयता प्रतिभूभुजोच्छितायने त्यक्ता प्रिया तत्काला यनमान
 वीजनैः किरातीजनैः दृष्टा । अथ दर्शनानन्तरमात्मदेशजं तद्देशे
 किमद्भुतमस्तीति पृष्ठा सती अप्रधाने दुहादीनामित्यत्र प्रधाने कर्मणि
 क्तः । शशित्विषचन्द्रिकायाः शीतलशीलतां शिशिरस्वभावतां शशंस किल ?
 कथयामास खलु ? इदं पूर्वविरहाया स्रग्धायाश्चन्द्रकिरणानां विरहे
 दुःसहत्वं मजानत्या स्तत्र शीतलत्वमत्रेण्यत्रमिति भ्रान्तिरिति भावः ॥ २६ ॥

इतोऽपीति । हे भैमि ! उर्वीवलयोर्वशी भूलोकाप्सरोविशेषस्य
 शुद्धेनानन्देन गुणेन सौन्दर्यगुणेन सौव्या च एकैकैवेति भावः । तमेन
 महेन्द्रनाथं निर्भरं नितान्तं वंशं विधाय वशीकृत्य धनुर्वीणगुणैः
 स्त्रीभिरपि नृपान्धनुर्वीणान् वश्यान् प्रियवशे यदः खच् । कुर्वतः कुर्व-
 या दितोऽस्मादपि पञ्चमी । किं न वीरयसे न पराक्रमसे वीरशूरविक्रा-
 न्ताविति चौरादिकाङ्क्ष ॥ २७ ॥

एतदिति । एतस्माद्गीतस्यारिणारी गिरि विलेपु गुहातु विगलन्वासरौ
 यस्याः सा तत्रैव नीतदिनेत्यर्थः निःसरन्ती सायं निष्क्रामन्ती स्वक्री-
 डाहंसमोहेन तदुभयान्या पद्म आम्बुः तद्वान् पहिलः पिच्छादि-
 त्वादित्यं प्रथयः । तेन शिशुना शशं प्रार्थितो पहीत्वा दीयतामिति
 याचित उच्चिद्र सन्द्रोयस्याः सा सती भूरि भूयिष्ठमाक्रन्दत् यद्यस्मादा-
 क्रन्दनात्तस्या मातुर्नयनजलेन मिलन् संक्रामन् चन्द्र एव हंसस्तस्यानु-
 विन्दस्य प्रत्यासया प्रतिप्राप्तया प्रहृष्यत स्तनयस्य विहसितैः अट्टहा-

[१२०८०]

नैषधचरितम् ।

१२

आक्रन्दद्भृरियत्तन्नयनजलमिलच्चन्द्रहंसानुषिख-
प्रत्यासत्तिप्रहृष्यत्तन्नयविहसितैराश्वसीश्वसीच्च ॥ २८ ॥
अस्मिन्दिग्विजयोद्यते पतिरयं मे स्तादिति ध्यायति

• कम्पं सात्त्विकभावमञ्चति रिपुचौणीन्द्रदारा धरा ।

अस्येवाभिमुखं निपत्य समरे यास्यद्भिर्दुर्ध्वं निजः

पत्न्या भास्वति दृश्यते विलम्बयः प्रत्यर्धिभिः पार्थिवैः ॥ २९ ॥

विद्राणे रणचत्वरादरिगणे तस्ते समस्ते पुनः

कोपालोऽपि निवर्त्तते यदि भटः कौर्त्या जगत्युद्धटः ।

बैरावसीत् क्लृप्ततद्दृष्टत्वात् किन्तु न्यन्वसीचेति दुर्दशानुभावदुःखा-
भायोक्तिः । ह्यप्रान्तचण्डसेयादिना वृद्धिप्रतिषेधः । अत्र नारीशिशोश्च-
न्द्रश्चिन्तेतुर्गतविन्वे च विसमातसादृश्याङ्गसंभ्रान्तिनिबन्धनात् भ्रान्ति-
मदबद्धारः ॥ २८ ॥

आस्वच्चति । अस्मिन् महेन्द्रनाथे दिग्विजयोद्यते सति रिपुचौ-
णीन्द्राणां दाराः कलत्रभूता धरा अयं महेन्द्रनाथस्य मे मम पतिः
स्तात् अस्तु अस्ते लौटिसिपि सोऽस्तु तज् देशः शशोरक्षोप इति अकार-
बोपः । ध्यायति बहुलपयत कम्पं कम्पाख्यं सात्त्विकभावमञ्चति
प्राप्नोति यौत्थानिके भूकम्पे सा त्वत्तोत्प्रेक्षा व्यञ्जनाप्रयोगादुगम्या । किं
चास्यैव समरे अभिमुखं निपत्यागत्योर्ध्वं मूर्ध्नि लोकं यास्यद्भिः प्रत्यर्धिभिः
पार्थिवैः भास्वति सूर्यमण्डले विलम्बयः स्थिररूपः निजः पत्न्या दृश्यते
आसन्नमृत्योरादिद्यमण्डलं सखिद्रमिय दृश्यत इत्यागमः । अन्वाक्षीयो-
र्ध्वगमनमार्गतोत्प्रेक्षा पूर्ववदुगम्या । हाविसौ पुरगौ लोके सूर्यमण्डल-
भेदिनौ । परित्राङ्गयोगयुक्ताश्च रणे चाभिमुखो हत इति ॥ २९ ॥

विद्राण इति । समस्तेऽरिगणे तस्ते रणचत्वरादृश्याङ्गणाहिद्राणे
विदूते सति विद्रातेः कर्तार तः । संयोगादेरन्तोर्व्युत्पन्न इति निष्ठातका-

आगच्छन्नपि सन्मुखं विमुखतामेवाधिगच्छत्यसौ

द्रागेतच्छुरिकारयेण ठणिति च्छिन्नापसर्पच्छिराः ॥ ३० ॥

ततस्तदुर्वीन्द्रगुणादभुतादिव स्ववक्त्रपद्मे ऽङ्गुलिनालदायिनी ।

विधीयतामाननमुद्रयेति सा जगाद वैदग्ध्यमयेङ्गितैव ताम् ॥ ३१ ॥

अनन्तरं तामवदन्नृपान्तरं तदध्वदत्तारतरङ्गरिङ्गणा ।

दृषीभवत्पुष्पशरं सरस्वती स्वतीव्रतेजःपरिभूतभूतलम् ॥ ३२ ॥

रस्य स्वत्वं । कीर्त्यां जगत्पुङ्गवः प्रसिद्धः कोऽपि भटः कोपात् पुनर्निर्वर्तते
वदि सन्मुखमभिमुखमागच्छन् अयसौ भटो द्राक् सर्पादयतस्याः दुर्-
कायाः शस्त्रविशेषस्य रयेण ठणित कश्चिदनुकरणशब्दः । च्छि-
न्नपसर्पदपगच्छच्छिरो यस्य स सन्विमुखतां पराङ्मुखत्वमेवाधिगच्छती-
तिविरोधः विगतमुखत्वमिति तत्वं इति विरोधपरिहाराद्विरोधाना-
सौलङ्कारः ॥ ३० ॥

तत इति । ततस्तदुर्वीन्द्रगुणानन्तरं तस्योर्वीन्द्रस्य महेन्द्रनाथस्य गुणे-
ष्वङ्गुलिनालदायिनीदिव यस्तुतस्त्वनादरादिति भावः । स्ववक्त्रपद्मे अङ्गु-
लिमेव नालमस्य ददातीति न्यस्यति तद्दायिनी पद्मस्य नालाविनाभावा-
दिति भावः । सा दमयन्ती वैदग्ध्यमयं तत्प्रचुरमिङ्गितं यस्याः सैव
सती तां सरस्वतीमाननमुद्रया मौनं विधीयतामिति जगाद अङ्गुलि-
दानरूपा निजमुखमुद्रैव तस्या मौनोपदेशेऽभूदित्यर्थः । विदग्धा हि
स्वेङ्गितेनैव परं बोधयन्तीति भावः ॥ ३१ ॥

अनन्तरमिति । अनन्तरं सरस्वती तस्मै अध्वा तदध्वा नृपान्तराध्वा
दृष्टो स्तारतरङ्गरिङ्गणा प्रौढोर्मिरचना यस्याः सा सती तं दृष्ट्वा निर्दिष्ट-
नीत्यर्थः । तां दमयन्तीं दृषीभवन् पुष्पशरो यस्य तत् दृषीकृतमन्मथं
सस्य तीक्ष्णं तेजसा परिभूतं भूतलं देन तत् नृपान्तरमन्मथं नृपं अद-
दत् ब्रुविसमर्थकत्वाद्विकर्मावृत्तम् ॥ ३२ ॥

[११०८०]

नैषाचरितम् ।

१५

तदेव किन्नु क्रियते न का क्षतिर्यदेव तद्वृत्तमुखेन काङ्क्षति ।
 प्रसीद काञ्चीमग्रमाच्छिनत्तु ते प्रसह्य काञ्चीपुरभूपुरन्दरः ॥ ३३ ॥
 मयि स्थितिर्नम्रतयैव लभ्यते दिगेव तु स्तब्धतया विलङ्घ्यते ।
 इतीव चापं दधदाशुगं क्षिपन्नयं नयं सम्यगुपादिशद् द्विषाम् ॥ ३४ ॥
 अदःसमित्सम्मुखीरयोवतचुटद्भुजाकम्बुमृणालहारिणी ।
 द्विषद्गणस्त्रीणदृग्गम्बुनिर्भरे यशोमरालात्रलिरस्य खेलति ॥ ३५ ॥

तदिति । हे भैमि ! एष काञ्चीपुरभूपुरन्दरः काञ्चीनगराबद्ध-
 देशाधीश्वरो दूतस्य मुखेन यदेव काङ्क्षति तत्काङ्क्षितं किं नु न क्रियत एष
 कर्तव्यमेव तदित्यर्थः । का क्षतिः तत्करणे का हानिः प्रत्युत त्रये एवेति
 भावः । अयं तथा काङ्क्षितमेव प्रार्थयते अयं काङ्क्षीपति स्ते काङ्क्षीं जे
 खलां प्रसह्य वनादाच्छिनत्तु आच्छिद्य गृह्णातु काङ्क्षीपतेरुचितत्वादिति
 भावः अतएव प्रसीद सन्नो भव अनुमन्यस्तेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

पयीत । अयं काङ्क्षीपतिचापं दधन्नाशुगं वाणं क्षिपन् द्विषः
 शत्रून् मयि विषये नम्रतया अवनत्या प्रणत्या च स्थितिरिहावस्थानं
 प्रतिष्ठा च लभ्यते स्तब्धतया अवनम्रतया तु दिगेव लभ्यते न कुत्रापि स्थीयत
 इति नयं नीतिगुपादिशदयं ब्रुव्यर्थात्वादुद्दिक्कर्मकः । धनुर्बाण दृष्टान्तेन
 द्विषां नम्रत्वे स्थितिरन्यथा क्षेपे एवेत्युपादिशदिवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ३४ ॥

अद इति । अस्य काङ्क्षीपतेर्यशसामेय मरालानां हंसानामावधिः अष्टस्य
 भूपतेः समित्सु युद्धेषु सन्मुखानां वीराणां यौवतानि युवतीसमूहाः
 नाभिगणं यौवतङ्गण इत्यमरः । भिक्षापाठात् समूहार्थेण प्रत्ययः भक्षादे
 तद्धित इति प्राक्पुष्पङ्गावाभायश्च । तेषां लुब्धन्ति भ्रंशन्ति भुजासु कम्बूनि
 मृणालयानि मृदुः स्थात्कम्बुरस्त्रियाभिर्यमरः । तान्येव मृणालानि
 तानि हरतीति तद्वारिणी सती द्विषदुगणस्य तदीयारिबर्गस्य स्त्रीषु स्त्री-
 सन्ध्वनि दृग्गम्बुनिर्भरे नेत्रजलप्रपाहे खेलति क्रीडति स्त्रीणां
 पुंसाञ्च यत्किञ्चित् स्त्रीषु पौंस्रमिति क्रमादित्यमरः । स्त्रीषु न पुंसौ हं-
 साभ्यो भवनादिति नङ् । रूपकालङ्कारः ॥ ३५ ॥

सिन्दूरद्युतिमुग्धमूर्धनि धृतस्कन्धावधश्यामिके
 व्योमान्तःसृष्टि सिन्धुरेऽस्य समरारम्भोद्भुरे धावति ।
 जानीमो नु यदि प्रदोषतिमिरव्याभिश्चसन्ध्याधिषे-
 वाऽस्तं यान्ति समस्तबाहुजभुजातेजःसहस्रांशवः ॥३६॥
 हित्वा दैत्यरिपोरुरः स्वभवनं शून्यत्वदोषस्फुटा-
 सीदन्मर्कटकौटकनिमसितच्छलोभवत्कोस्तुभम् ।
 उज्झित्वा निजसद्व पद्ममपि तद्वप्रक्तावनवीकृतं
 लूतातन्तुभिरन्तरद्य भुजयोः श्रीरस्य विद्यास्यति ॥३७॥

सिन्दूरेति । सिन्दूरं नागसन्ध्यावमित्यमरः । तस्य द्युतिभिः सुग्धमूर्-
 धनि सुन्दरमस्तके धृतः स्कन्धोऽवधं यस्याः सा श्यामिका यस्य तस्मिन्
 स्कन्धपर्यन्तश्यामले तत उपरि सिन्दूराखण इत्यर्थः । व्योमान्तः सृष्टि
 चम्बकपे तद्वर्तिनि च अख काञ्चीपतेः सिन्धुरे गजे समरारम्भे प्रुद्धुरे
 निर्भरे अगर्गल इत्यर्थः चक्रपूरन्धूरित्वादिना समस्तान्तः । धावत्याभि-
 सुखागते सति अन्वनन्तरं समस्तबाहुजानां समस्तचन्द्रियाणां
 भुजातेजांसि भुजप्रतापाएव सहस्रांशवः सूर्याः प्रदोषतिमिरेश
 व्याभिश्चसन्ध्याधिषेवास्तं यान्ति यदि श्यामाखणसिन्धुरे तिमिरमिश्र
 सन्ध्याभान्यैवास्तं यान्ति किमिति जानीमः उत्प्रेक्षाबद्धारः ॥ ३६ ॥
 हित्वेत । श्रीर्लक्ष्मीः स्वभवनं निजनिवासं दैत्यरिपोरिणोरुरः
 शून्यत्वदोषेण रिक्ततादोषेण स्फुटमासीदन्तः प्रत्यासीदन्तः ये मर्कटकीका
 न्तुपायकीटाः लूता स्त्री तन्तुवायोर्धनाभमर्कटकाः समाः इत्यमरः ।
 तेषां सन्ध्वि यत्कृत्विमसितत्वं सितवत्ताकारं लूतातन्तुदिताञ्च-
 मण्डलं तथा भवन् कौस्तुभो यस्मिन् कर्मण तद्यथा भवति तथा
 हित्वा निजसद्व नित्यनिवासभवनं तत्प्रसिद्धं पद्ममप्यन्तर्भूत तन्तुभ-
 र्चक्रमप्यनवीकृतं बद्धं यथा तद्योज्झित्वा अद्य सम्यत्यस्य भुजयोरन्तां-

[१२०स०]

नैषधचरितम् ।

१७

सिन्धोर्जैवमयं पवित्रमसृजत्तत्कोत्तिपूत्ताङ्गुतं

यत् स्रान्ति जगन्ति सन्ति कवयः के वा न वाचंयमाः ।

यद्विन्दुश्चियमिन्दुरञ्चति जलञ्चाविश दृश्येतरौ

यस्यासौ जलदेवतास्फटिकभूर्जागर्ति यागेश्वरः ॥ ३८ ॥

अन्तःसन्तोषवाघैः स्वगयति न दृशस्ताभिराकर्षयिष्य-
न्नङ्गेनानस्तिलोमाऽऽरचयति पुलकश्रेणिमानन्दकन्दाम् ।आव्यति अत्रैकस्याः त्रियः क्रमेणानेकाधारव्युत्पत्ता पर्याशालङ्कारभेदः
तेनैव तद्गुणयोः श्रीरञ्जने विष्णूरः पद्माभ्यामप्यधिकं दस्तु व्यञ्जने ॥३७॥सिन्धोरिति । अयं काञ्चीपतिः सिन्धोरब्धेः जैवञ्जेव जयशीलं
ततोऽप्यधिकमिच्छयः जेदृशब्दात् यत्ननात् प्रज्ञादत्वात् स्वार्थेऽण् प्रत्ययः ।
पवित्रं पावनं तत्तथा प्रसिद्धं कीर्तरेव पूर्णं स्वातं कर्म व्याप्य
बुद्धिमदामिति निष्ठानत्व प्रतिषेधः । तदेवाङ्गुतमसृजत् यत् पूर्णं जग-
न्ति लोकाः क्षान्ति यत् यस्मिन् विषये कवयः कवयितारो वाचं यच्छ-
न्तीति वाचंयमा न सन्ति सर्वेऽपि सौमिनो भवन्ति वर्णयितुमशक्यत्वा-
दिदृष्टेः याचि यमोव्रत इति स्वच्छप्रत्ययः वाचंयमपुरन्दरौ चेति
निपातनाङ्गुमानसः । इन्दुर्यस्य पूर्णस्य विन्दुश्चियमसृति प्राप्नोति वसा-
विन्दुर्यस्य जलञ्चाविश्य दृश्येतरः सायणं दिदृश्या जलदेवता आव्यश-
रीरदेवताविशेषः सन् जागर्त प्रकारान्तरेणोत्प्रेक्षते स्फटिकाङ्गुयतीति
स्फटिकभूः स्फटिकोद्भूयो यागेश्वरः सन् जागर्त स्फटिकलिङ्गे यागे-
श्वर इति प्रसिद्धः ॥ ३८ ॥अन्तरिति । एतस्य राज्ञः कीर्तीः शृण्वन् उरगपतिः शेषः दृश-
ताभिः दग्भिः आकर्षयिष्यन् ओष्यन् अतएवान्तःसन्तोषवाघैः न
स्वगयति नाञ्छादयति अन्यथा चक्षुःश्रवणोऽस्य रूपपहण्यच्छब्दपह-
ण्यस्यापि तैः प्रतवन्नादिति भावः । नाङ्गेनेति देशान्तर पाठः । अङ्गेन
बहुधा रेणुङ्गविहार इति लनीया । अङ्गेनेति पाठे अङ्गे यपुषि काञ्चा-

न क्षीणीभङ्गभीरुः कलयति च शिरःकम्पनं तन्न विद्वः
 मृखन्ने तस्य कीर्त्तीः कथमुरगपतिः प्रीतिमाविष्करोति॥
 आचूडायममज्जयज्जयपटुर्यच्छत्यकण्डानयं
 संरम्भे रिपुराजकुञ्जरघटाकुम्भस्थलेषु स्थिरान् ।
 सा सेवास्य पृथुः प्रसीदसि तथा नास्मै कुतस्त्वत्कुच-
 सार्द्धगर्दिषु तान् धृतवते दण्डान् प्रचण्डानपि ॥ ४० ॥
 स्मृतिश्रिया सृक्कणिलोयमानया वितीर्णया तद्गुणशर्मणेव सा

लोमा न भवतीति अस्ति लोमा अविद्यमानलोमा सन् अस्तीत्यव्ययं
 विद्यमानपर्यायः । तस्य सम्बन्धि अस्ति लोरादिवचनादुपलब्धौ हिः । अत-
 एवानन्दकन्दामानन्दकारिणीं पुलकत्रेणीं आरचयति, तथाक्षौणी
 भङ्गभीरुः, च पृथिवीविदारणभीतः शिरःकम्पं च नाकलयति ।
 तत्तस्मात्कथं केन प्रकारेण प्रीतिमाविष्करोति न विद्वः पाक्षार्थः
 कर्म ॥ ३६ ॥

आचूडेति । जयेपटुः समर्थोऽयं राजा संप्राप्ते रिपुराजकुञ्जर-
 टानां कुम्भस्थलेषु स्थिरान् निखलान् शल्यकाण्डान् शरकाण्डान्
 आचूडायनापुङ्गुमुखं अमज्जयत् निखातवानिति यत् सा अस्य राज्ञः कर्तुः
 पृथग्भवती सेवा तथा सेवया त्वत्कुचाभं सह सार्द्धगर्दिषु मत्सरद्वेषु
 तेषु कुञ्जरकुम्भेष्वपराधिषु प्रचण्डानुग्रान् तान् दण्डान् धृतवते
 दण्डै रात्रे कुतो न प्रसीदसि एनं दृष्टीष्वेत्यर्थः ॥ ४० ॥

स्मिरेति । सा भैमी तस्य काञ्चीपतेः गुणशर्मणा गुणप्रीत्येव वस्तुत-
 स्तन्नादरादिति भावः वितीर्णया विस्फुटया सूक्ष्मधरादुल्लेखीयमा-
 नया संतुचन्त्या स्मितश्रिया मन्दहासप्रभया कीर्त्यमहत्त्वमेव वाच्यमान-
 भहत्त्वमेव अतएव तं काञ्चीपतिं उपाह्वयदुपह्वसतवती । तथा हि
 निप्रवेन्द्रवैभवं नलमाहात्म्यं गिरां पारे अत्र मलयगुणरतुरागास्तेषु

[१२०ख०]

नैषधचरितम् ।

१८

उपाहसत् कौत्स्यमहत्त्वमेव तं गिरां हि पारे निषधेन्द्रवैभवं ॥४१॥
 निजाक्षितक्षीहमितैणशावकामसाऽवभाणीदपरं परन्तपं ।
 पुरैव तद्दिग्वलनश्रियो भुवा भ्रुवा विनिर्दिश्य सभासभाजितं ॥४२॥
 कृपा नृपाणामुपरि क्वचिन्न ते नतेन हाहा शिरसा रसादृशां ।
 भवन्तु तावत्तव लोचनाञ्चला निपेयनेपालनृपालपालयः ॥४३॥
 ऋजुत्वमीनश्रुतिपारगामिता यदीयमेयत्परमेव हिंसितुं ।

कारणेनैतत् अपरागरूपकार्यसमर्थनात् तद्रूपाथान्तरन्यासः ॥ ४१ ॥

निजेति । असी सरस्वती सभास सभाजितं पूजितं परन्तपं
 रिपुतापं द्विष्टप्रयोक्तामेरिति खचप्रत्ययः खचि ह्रस्वः अक्षद्विध
 न्तस्य सुम् । अपरमन्यं नृपं पुरैव पूर्ववत् तस्य राज्ञो दिशो बलने या
 श्री क्तस्या भुवा स्थानेन तद्दिग्वलितयेत्यर्थः भ्रुवा दृशः चक्षुर्वयवेन
 ऊर्ध्वदृग्भ्रुवा भ्रुवोऽस्तयामित्यमरः । विनिर्दिश्य निजाक्षितक्षीरा ख
 नेत्रयोभया हसितैणशावकां मृगक्षीं भैमी सभाणीदभाण ॥ ४२ ॥

कृपेति । हे भैमि ! नतेन अवनतेन शिरसा रसां भुवं पश्यन्तीनि
 रसादृशां अधः पश्यतामित्यर्थः नृपाणामुपरि क्वचित् कुत्रापि कृपा न
 हाहेति खेदे । तावत्तव लोचनाञ्चला कटाक्षा निपेया पाह्या नेपाल
 नृपालस्य नेपालभूपतेः पालिः कोटिः तद्दिग्भागो येषां ते भवन्तु
 कटाक्षदृष्ट्या तं पश्येत्यर्थः स्त्रियः पाल्यश्चकोटय इत्यमरः ॥ ४३ ॥

ऋजुत्वेति । यस्मिन् ददीयं ऋजुत्वं अवक्रता परच्छन्दाहकूचता
 मौनं निःशब्दता वाचंयमत्वञ्च श्रुतिपारगामिता कर्णा तगामित्वं
 वेदपारगत्यञ्च ता एतदेवंरूपं अतीगत्यन्तं विश्वासान् विगतास्त्रन्
 अतएव विश्वासं प्रत्ययं विदधत इति विश्वासविधायि चेतितं चरितं
 परमन्वञ्च हिंसितं हन्तु मपकर्तुं चैवास्व राज्ञो बहुरनेकयः जाता-
 वेक्यचनं । महानधिकः दम्भः कपटं प्रयोजनमस्येति दान्भिको चो-

अतीव विश्वासविधायि चेष्टितं बहुर्महानस्य स दाम्भिकः शरः॥४३॥

रिपूनवाप्यापि गतोऽवकीर्णतामयं न यावज्जनरञ्जनव्रती ।

भृशं विरक्तानपि रक्तवत्तरान् निहत्य यत्तानसृजासृजद्युधि॥४४॥

पतत्येतत्तेजोहुतभुजि कदाचिद्यदि तदा

पतङ्गः स्यादङ्गीकृततमपतङ्गापदुदयः ।

यशोऽसुखे वोपार्जयितुमसमर्थेन विधिना

कथञ्चित् क्षीराभोनिधिरपि कृतस्तत्प्रतिनिधिः ॥ ४६ ॥

कथञ्चकः । शरः किमित्यर्थः प्रयोजनमिति ठक् । कपोऽस्त्रीव्याज दम्भे-
त्यमरः । अत्र शरे दाम्भिकत्वोत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगादुक्त्या ॥ ४३ ॥

रिपून्वति । यावत् साकल्यजनानां रञ्जनमेव व्रतमस्यास्तीति तद्वन्
सर्वान्भोतवदन्नतो वृद्धव्रीहिः । अयं नेपालभूपो रिपूनवाप्याप्यकीर्णतां
चतव्रतत्वन्न गतः कुतः यद्यस्मादुभयं विरक्तानरक्तानपि रिपून्
युधि निहत्य हत्वा हनतेः क्लोष्यप् । असृजा रक्तवत्तरानतिशयेन
रक्तवर्णाननुरक्तान् रञ्जे जयत्वनात्तरप् । असृजदकरोत् रिपून्पि रञ्जयतः
कुतो न रञ्जनव्रतभङ्ग इति भावः ॥ ४५ ॥

पततीति । पतङ्गः सूर्यः एतस्य राज्ञः तेजोहुतभुजि प्रता-
पानौ कदाचित्यतति यदि तदा अङ्गीकृततमो भृशस्वीकृतः पतङ्गस्य
मलमस्य य आपदयः स येन स्यात् शलभतानिद्यादित्यर्थः । पतङ्गः
मलमे साधो मार्जारेऽके खेचर इति वैजयन्ती । किं च अलुष्य राज्ञस्य
यश्च उपार्जयितुमसमर्थेन विधिना ब्रह्मणा कथञ्चित्तस्य यशसः प्रतिनिधि
स्तत्प्रत्ययः क्षीराभोनिधिः कृतः न तु तादृश्यशो लब्धभिन्नार्थः
सूर्यादधिक्यतापः क्षीराब्धेरधिक्यशास्त्वर्थः ॥ ४६ ॥

[१२०८]

नैषधचरितम् ।

२१

यावत्पौलस्त्यवास्तू भवदुभयहरिणोमरेखात्तरीये
सेतुप्रालेयशैलौ चरति नरपतेऽज्ञावदेतस्य कीर्तिः ।

यावत्प्राक्प्रत्यगाशापरिवृटनगरारम्भणस्तम्भमुद्रा-
वद्री सन्ध्यापताकाकचिरचितशिखाशोणशोभाबुधौ च ४७
युद्धा चाभिमुखं रणस्य चरणस्येवादसीयस्य वा
बुद्धान्तः स्वपरान्तरं निपततामुन्मुच्य बाणावलीः ।

यावदिति । पौलस्त्ययोर्विभीषणवैश्रवणयोर्द्वैतमयन्तौ वेश्मभू-
र्वास्तुरस्त्रयामित्यमरः । उभे च ते हरितौ उभयहरितौ दक्षयोत्तर-
देशावित्यर्थः उभादुदात्तो नित्यमित्यत्र पृथग्योगकरणादेवायजा-
देशस्य नित्यत्वे सिद्धे पुनर्नित्यग्रहणं वृत्तिविषये उभयवद्स्थाने उभयग-
द्वययोगनियमज्ञापनार्थमिति कैयटः । तयो र्यथासंख्यं रोमरेखा रोम-
राजश्चतरीयश्च ते सन्तौ सेतुप्रालेयशैलौ यावत् यावद्दूरस्थितावि-
तिशेषः । किं च प्राचीप्रतीच्यावागे प्राक्प्रत्यगाशे स्त्रियाः पुंवादेत्यादिना
पुंवाद्भावः । तयोः परिवृटौ प्रभू इन्द्र वरुणौ प्रभौ परिवृट इति नि-
पातः । तयोर्नगरयोरारम्भणे यौ स्तम्भौ मूलस्तम्भौ तयो र्द्वैव युद्धास-
न्निवेशो ययो स्तौ सन्धयोरेव द्वयोः पताकयोः कचिभिर्भिरचितयोः
शिखयोरपयोः शोणशोभा ययो स्तावुभौ वद्री उदयास्तशैलौ या-
वत्यर्थान्तमेतस्य नरपतेः कीर्तिश्चरति चतुर्दिगन्तविश्रान्तकीर्ति-
रित्यर्थः ॥ ४७ ॥

युद्धेति । युद्धा युद्धं कृत्वा रणस्य वा अनरणकरणे स्त्रेषां प-
रेण चान्तरं तारतम्यं बुद्धा बाणावलीरन्मुच्यायुधान्ययदसीयस्य
अमुष्य सन्ध्विनश्चरणस्यैव याभिमुखं निपततामागच्छता मरीणां हठा-
च्छिन्नं अथवा तिजभियो भरेण भारेण खिन्नं आन्तमत्तएव अथ-
नतीभवक्षमीभवत् शिरोऽनेन राज्ञा भूमौ पिबोठितं परिवर्तितमभूत्

खिन्नं वावनतीभवन्निजभियः खिन्नं भरेणाथवा
 राज्ञाऽनेन हठादिलोठितमभूद्भूमावरीणां शिरः ॥४८॥
 न तूणादुद्वारे न गुणघटने नाश्रुतिशिखं
 समाकृष्टौ दृष्टिर्न वियति न लक्ष्ये न च भुवि ।
 नृणां पश्यत्यस्य क्वच न विशिखान् किन्तु पतित-
 द्विषद्वचःश्वभ्रैरनुमितिर्ममून् गोचरयति ॥ ४९ ॥

दमस्वसुचित्तमवेत्य हासिका जगाद् देवीं कियदस्य वक्ष्यसि ।
 भण्य प्रभृते जगति स्थिते गुणैरिहाप्यते सङ्घटवासयातना ॥५०॥

एतच्छ्रूयां मरुमेतच्छरणं या गतिर्नात्येति भावः ॥ ४८ ॥

नेति । नृणां रणदृष्ट्यां पुंसां अन्यच्चेति विकल्पाद्भावि चेति
 दोषप्रतिषेधः । दृष्टिरस्य राज्ञो विशिखान् शराण् तूणात् निपङ्गुद्वारा
 उद्वरणकाचे न पश्यतीति गुणो मौर्वी मौर्वी गुणोज्जेति धनञ्जयः ।
 तेन घटनेन सन्धानेन आश्रुतिशिखमाकर्णान् समाकृष्टौ गुणाकर्षं
 न वियत्याकाशे न लक्ष्ये वेध्ये भुवि एवं क्वच न कुत्रापि न पश्यतीति
 सर्वत्रातुपङ्गः । किन्तु पतितानां द्विषतां यच्चतु श्वभ्रैः रन्वैः रन्वैः
 श्वभ्रैः रन्वैः रन्वैः रन्वैः रन्वैः रन्वैः रन्वैः रन्वैः रन्वैः रन्वैः रन्वैः रन्वैः
 गोचरयति विषयीकरोतीति वेगातिशयोक्तिः ॥ ४९ ॥

दमस्वसुरिति । हासयतीति हासिका हासयित्वी काचित्
 दमस्वसुचित्तमवेत्य बुद्धा देवीं सरस्वतीं जगाद् किमिति हे देवि !
 अथ राज्ञः सम्बन्धि कियदस्यसि कियत्प्रपञ्चयसीत्यर्थः । किं तु प्रभृते
 सङ्घट जगति स्थिते गुणै रिहास्मिन्नास्ति सङ्घटवासेन सङ्घट
 स्थित्या यातना तीव्रवेदना आप्यते अनुभूयत इति भण्य सर्वगुणाकर्षं
 मत्तज्ञेनैव दमयन्ती दृष्टुत इति भावः ॥ ५० ॥

स०]

[१२०स०]

नैषधचरितम् ।

२३

३८।

यसि।

॥५०॥

चेति

इदं

अयः।

याकं

प्रतीति

रन्

यथा

काचि

देयि।

प्रम

सङ्गी

याक

ब्रवीति दासीह किमप्यसङ्गतं ततोऽपि नीचेयमतिप्रगल्भते ।
 अहो सभा साधुरितोरिणः क्रुधा न्यपेधदेतत्क्षितिपानुगान् जनः
 अधान्यमुद्दिश्य नृपं कृपामयी मुखेन तद्दिङ्मुखसम्मुखेन सा ।
 दमस्त्रुसारं वदति स्म देवता गिरामिलाभूवदतिस्मरन्त्रियं ॥५२॥
 विलोचनेन्दीवरवासवासितैः सितैरपाङ्गाध्वगचन्द्रिकाचलैः ।
 नृपामपाकृत्य निभान्निभालय क्षितिक्षितं मालयमालयं रुचः ५३
 इमं परित्यज्य परं रणादरिः स्वमेव भग्नः शरणं मुधाविशत् ।

ब्रवीतीति । इह सभायां दासी किङ्करी किमप्यसङ्गतं ब्रवीति
 नीचा तच्छा इयं दासी । ततो देवीतोऽपि प्रगल्भते उच्छृङ्ख-
 लते ब्रूते अहो आश्चर्यं सभा साधुर्दुर्येति शोक्तुं शोक्तिः । इतीरय-
 नीति ईरिण आक्रोशत एतस्य क्षितिपस्यानुगाननुचरान् जनः त-
 टस्थजनः क्रुधा क्रोधेन न्यपेधत् ॥ ५१ ॥

अथेति । अथ कृपामयी सा गिरां देवता इलाभुया रेलेन पुष्कर-
 नद्या तल्यं इलाभूवत् तेन तल्यं क्रियाचेदतिः । क्रियात् स्मरातिक्रमः ।
 अतिस्मरन्त्रियं अतिक्रान्तमदनलावण्यमन्यं नृपमुद्दिश्य तस्य नृपस्य
 दिङ्मुखसंमुखेन तद्दिग्भागाभिमुखेन मुखेन करणेन तेनोपबक्षिता
 सा सती दमस्त्रुसारं दमयन्तीं वदतिस्म ॥ ५२ ॥

विलोचनेति । विलोचने एवेन्दीवरे तयोर्वीमेनास्थित्वा यासितैः
 सुरभितैः विमलवक्त्रैरित्यर्थः सितैरवदातैरपाङ्गैरध्वगचन्द्रिकाचलैः
 कटाक्षमार्गप्रवृत्तकान्निशिखाभिः करणै रुचः कान्तेरालयं आकरं
 सावयारख्यनं क्षितिक्षितं क्षितीशं क्षितं क्षिपोतीति क्षितिक्षित् क्षितीशः
 क्षिवातोरेक्षयां किम् । तं नृपामपाकृत्य निभात् कुतश्चिद्वानाजि-
 भावय विलोकय ॥ ५३ ॥

इममिति । अरिरेतच्छत्रुरयाङ्गभः सन् परस्परिसुतकटं वा इमं नृपं
 परित्यज्य शरणमप्राप्य मुधा वृथा स्वं स्वकीयं शरणं गृहमेव शरणं रक्षक

न वेत्ति यत्तातुमितः कृतस्मयो न दुर्गया शैलभुवाऽपि शक्यते ५४
 अनेन राज्ञाऽर्थिषु दुर्भंगीकृतो भवन् घनध्वानजरत्नमेदुरः ।
 तथा विदूराद्रिरदूरतां गमो यथा स गामी तव केलिशैलताम् ५५
 नम्रप्रत्यर्थिपृथ्वीपतिमुखकमलस्नानताम्रङ्गजात-
 छायान्तःपातचन्द्रायितचरणनखश्रेणिरैनेयनेत्रे ! ।

मविशत् प्रविष्टइत्यावृत्त्वा सम्बन्धः कथं वृथा वृथात्वे कथं तत्क्षरणं तदा
 ह यद्यस्मात् कृतस्मयः कृतहृत्कारः सोऽरिर्दुर्गया दुर्गमया शैलभुवा
 शैलभटेन गिरिदुर्गेणापीत्यर्थः । तथा शैलोद्भवया दुर्गया दुर्गदेव्यापि
 इतोऽस्माद्राजः तावत् न शक्यते । किं पुनः स्वगृहेणान्येन या पुन-
 पेणापीयपिशब्दार्थः । इति न वेत्ति प्राणायक्त्या वैयर्थ्यमज्ञानात्
 प्रवेशः स्यादज्ञानञ्चेति भावः ॥ ५४ ॥

अनेनेति । अनेन राज्ञा अर्थिषु विषये दुर्भंगीकृतः लुब्धीकृतः यथेष्ट
 मर्थिभि रूपादीयमानरत्नोऽपि कः यदेतदित्युपेक्षेत इत्यर्थः । तथा
 घनध्वानजैः नवमेघशब्दोत्प्रेरकैः मेदुरः पूर्ण एव भवन् अतिव्ययेऽप्य-
 क्षीयरत्न इत्यर्थः । विदूराद्रिः वैदूरीचलः तथा तेन प्रकारेण अदूर-
 तामावृताङ्गानी गमिष्यन् यथा सोऽद्रिस्तव केलिशैलतां गामी गमि-
 ष्यन् मविष्यति गत्यादय इति गमिगाव्योः साधुत्वम् । नलोकेत्यादिना
 मटीप्रतिषेधात् कर्मण्य द्वितीया ॥ ५५ ॥

नमेति । एषा इमे एषेय मेग्यासर्माद्यमेणखैणसुभे त्रिष्वित्यमरः ।
 एषप्राठक् । तेच ते नेत्रेच ते इव नेत्रे यस्या स्तस्या संवृद्धिरैनेयनेत्रे !
 उपमान पूर्वपद बहुव्रीह्यावुत्तरपदलोपः । नम्राणां प्रत्यर्थिपृथ्वीपतीनां
 मुखाभ्येव कमलानि तेषु या स्वासता सैव शङ्खजातनखच्छाया नीव
 भा तस्या अन्तःपातेन मध्यगतत्वेन चन्द्रायिता चन्द्रवदाचरिता
 कजङ्ग सम्यतेरितिभावः सा चरणनखश्रेणिर्यस्य सः भूलोकस्य भर्ता एव
 राजा इन्द्रारि प्राणघाता एव अमृतरसस्य बह्वर्थ्य उर्म्यस्तासां भूरीणां

[१२०ख०]

नैषधचरितम् ।

२५

दृष्टारिप्राणवातामृतसरसलहरीभूरिपानेन पीनं
 भूलोकस्यैष भर्ता भुजभुजगयुगं सांयुगीनं विभर्ति ॥५६॥
 अध्याहारः स्मरहरशिरश्चन्द्रशेषस्य शेष-
 स्याहेभूयः फणसमुचितः काययष्टीनिकायः ।
 दुग्धान्मोघेर्मुनिचुलुकनवासनाश्राभ्युपायः
 कायव्यूहः क्व जगति न जागर्त्यदःकीर्तिपूरः ॥ ५७ ॥
 राज्ञामस्य शतेन किं कलयतो हेति शतघ्नीं कृतं
 लचैलंचभिदो दृष्टैव जयतः पद्मानि पद्मैरलम् ।

भूयसां पानेन पीनं मांवलनत एव संयुगे बाधु सांयुगीनं भुजभुजग-
 युगमन्विभर्तीति रूपकावधारः ॥ ५६ ॥

अध्याहार इति । स्मरहरशिरसि चन्द्रशेषस्य चन्द्रखण्डस्या
 ध्याहारः शेषपूरकः शेषस्याहेरननोरगस्य भूयसां फणानां समुचितः
 काययष्टीनां निकायः समूहः यावत्फणं कायैर्भविष्यति भावः । दुग्धा
 न्मोघेः क्षीरान्मोघेः मुनेरगस्यस्य चुलुकनाञ्चुलुकग्रहणात् वासस्य नाशे
 अभ्युपाय उपायभूतः कायव्यूहः कायसङ्घातः क्षीराब्धेः प्रति निधि-
 रित्वर्थः । अदः कीर्तिपूरोऽमुष्य यशोराशिः क्व जगति न जागर्ति त्रैलोक्येऽ-
 पि जागर्तीत्यर्थः । अत्र कीर्तपूरस्य त्रैलोक्यासम्बन्धेऽपि तत्त्वबन्धो-
 क्तेऽद्वैतप्राप्तियोजितः सा चास्य चन्द्रे शेषाध्याहारत्वादि रूपकोत्यापितेति
 सङ्करः ॥ ५७ ॥

राज्ञामिति । शतघ्नीं नाम हेति मायुधं शतघ्नीतु चतुःशत्या बो-
 हकण्टकं सूचितेतियादवः । शतं हन्तीति शतघ्नीति च गम्यते अमनुष्य
 कर्दके चेति ठक्प्रत्यये ङीप् । शतघ्नीं कलयतो बभूवोऽस्य राज्ञां शते

ग

कर्तुं सर्वपरच्छिदः किमपि नो शक्यं परार्द्धेन वा
 तत्सङ्ग्रापगमं विनाऽस्ति न गतिः काचिद्वर्ततेतद्विषाम् ॥५८॥
 वयस्ययाऽऽकूतविदा दमस्वसुः स्मितं वितत्याभिदधेऽथ भारती ।
 इतः परेषामपि पश्य याचतां भवन्मुखेन स्वनिवेदनत्वराम् ॥५९॥
 कृताऽन्न देवी वचनाधिकारिणी त्वमुत्तरं दासि ! ददासि का सती

न किं किञ्चित्करमित्यर्थः । लक्ष्मिदो लक्ष्मिदिनो लक्ष्मं संख्या-
 दि हन्तुश्च लक्षं शरव्ये संख्यायामिति च विद्मः । राज्ञां लक्षैः कृतं
 अलमित्यर्थेऽप्ययं । दृशा दृष्ट्यैव पद्मान्यजानि संख्याविशेषान् पद्मान्यात्म-
 न्नो ध्ये निधौ संख्यान्तरेऽन्वुजमिति विद्मः । जयतोऽस्य पद्मैः पद्मसंख्या-
 मिरक्षं किं ब्रह्मणा सर्वपरच्छिदः शत्रुच्छिदोऽस्य राज्ञां परार्द्धेन च संख्या
 वा परेषामपि परार्द्धेन किं किमपि कर्तुं नो शक्यन्ततस्तस्मादेतद्दिना संख्या
 अपगमं अपगमसंख्यत्वं संख्याद्वयुद्धापगममपसरणं विना काचिदु-
 त्तर्नास्ति संख्या च स्वादेकत्वादियुद्धाख्यानविचारयोरिति विद्मः । अत्रैव
 द्विपदुत्तर्नास्ति संख्या संख्यापगमतदपगमयोरुभयोः प्राप्तस्य पूर्वत्वनिषेधस्यो-
 च्छरत्वं नियमनात्परिसंख्या । तथा च सूत्रं एकस्यानेकप्राप्तावेकस्य
 नियमनं परिसंख्येति ॥ ५८ ॥

वयस्येति । अथ दमस्वसुराकूतविदाऽभिप्रायज्ञया वयस्यया संख्या
 स्मितं वितत्या कृत्वा भारती वाग्देवी अभिदधे अभिहितं किमिति इतोऽ-
 न्नाद्वाजः परेषामन्येषां मपि याचतां राज्ञां भवन्मुखेन त्वद्वाचैव स्वनि-
 वेदने स्वयं कथने त्वरां हुनकथनत्वं पश्य परानालोचयेति गम्यते ॥५९॥

कृतेति । हे दासि । अत्र स्वयम्बरे देवी वाग्देवी वचने राज-
 कथने अधिकारिणी कर्तृकृता नियुक्ता त्वं का सती उत्तरं ददासि
 इति ईरिण इति ब्रुवाणान् तस्य नृपस्य परिपान्नं वर्तन्त इति परिपा-

[१२०स०]

नैषधचरितम् ।

२७

ईतीरिणस्तन्नृपपारिपार्श्विकान् स्वभर्तु रेव श्रुतिन्यवर्त्तयत् ६०
 धराधिराजं निजगाद भारतीतत्सन्ध, खेधहलिताङ्गसूचितम् ।
 दमस्वसारं प्रति सारवत्तरं कुलेन शीलेन च राजसूचितम् ॥ ६१ ॥
 कुतः कृतैवं सवलोकमागतं प्रति प्रतिज्ञाऽनवलोकनाय वा ।
 अपीयमेनं मिथिलापुरन्दरं निपीय दृष्टिः शिथिलास्तु ते वरम् ६२
 न पाहि पाहीति यद्व्रवीरसुं समीष्ट तेनैवमभूदिति क्रुधा ।

र्विकान् सेवकान् परितुष्टं चेति चकाराट्ठक् । स्वभर्तुः स्वस्वामिन एव
 श्रुति न्यवर्त्तयत् तस्यास्येन तान् भूभङ्गेन निवारितवानित्यर्थः ॥ ६० ॥

धरेति । भारती कुलेन सदृष्टेन राजसु मध्ये उचितसारवत्त-
 रं वलवत्तरं तस्याः सन्मुखं यथा तथा ईषद्वलितेन वक्रितेन अङ्गेन
 वपुषा सूचितं निर्दिष्टं धराधिराजं भूपतिं दमस्वसारं प्रति निजगाद-
 तस्यै कथयामासेत्यर्थः ॥ ६१ ॥

कुतइति । हे भैमि ! आगतं नवलोकमपूर्वजनं प्रति एवमिति
 हस्तनिर्देशः । अवलोकनाय वा अवलोकितमेव कुतः प्रतिज्ञा कृता न
 युक्तमिति भावः । किन्तु एनं पुरोवर्त्तनं मिथिलापुरन्दरमपि मिथिला-
 पतिं वा निपीय सम्यक्निरीक्ष्य ते तव दृष्टिः शिथिला शिथिलाट्ठरास्तु
 वरं अनीक्षमाणा वीक्षत्वोपेक्ष्यमपि किञ्चित्प्रियमित्यर्थः ॥ ६२ ॥

नेति । हे मदीय ! मदीयाधर ! यद्यह्मात् पाहि पाही-
 त्यनुवाचवीः दुरभिमानादिति शेषः । ओठाधरप्रायत्वेऽपि इति च गम्य
 ते । तेनैव पाहीति अवचनेनैव एवमीदृशी दशाऽभूदिति हेतोः क्रुधा
 क्रोधेन रणक्षतावह्य विरोधिसूक्ष्मभिः शत्रुशिरोभिः निजमोहं विद-
 यन्प्रास्यते स्वीयते एतच्छत्रूणामेव तत्क्षणमेव शरणं अन्यथा मरणमेवेति

रणचितावस्य विरोधिर्मूर्धभिर्विदश्य दन्तैर्मिजमोष्ठमास्यते ॥ ६३ ॥

भुजेऽपसर्पत्यपि दक्षिणे गुणं सहेषुणाऽऽदाय पुरः प्रसर्पिणे ।

धनुः परीरम्भमिवास्य सम्मदान् महाहवे दिक्षति वामबाह्वे ॥ ६४ ॥

अस्योर्वीरमणस्य पार्वणविधुहैराज्यसज्जं यशः

सर्वाङ्गोज्ज्वलशर्वपर्वतसितश्रीगर्वनिर्वासि यत् ।

तत्कम्बुप्रतिविम्बितं किमु शरत्पर्जन्यराजिन्ध्रियः

भावः । अत्र शत्रुशिरसां प्रत्यर्घ्यविषयक्रोधहेतुकस्योष्ठदंशनस्योष्ठविषय-
क्रोधहेतुकत्वोत्प्रेक्षणादेतत्प्रेक्षा व्यञ्जकप्रयोगाद्गमना ॥ ६३ ॥

भुजइति । महाहवे महारणे अस्य राज्ञो धनुर्दक्षिणे अपसर्प्य
दक्षे च भुजे इषुणा सह गुणं ज्यामादाय अपसर्पत्यपसरत्यपि पुरः
प्रसर्पिणे पुरोगामिने इह गुणसहायभावेऽपीति भावः । वामबाह्वे स-
म्मदात्मनोधात्परीरम्भमालिङ्गनं उपसर्गस्य घट् लघुष्ये वृद्धलमिति
दीर्घः । दिक्षतीव दातुमिच्छतीवेत्तत्प्रेक्षणादिति भावः । ददातेः
सनन्ताल्लट् सनिमीमेत्यादिना इदादेशः अभ्यासलोपः । दक्षिणोऽप्येष
परापकारी न पूज्यते वामोऽवसरेऽप्यपकारी पूज्यत इति भावः ॥ ६४ ॥

अस्येति । अस्योर्वीरमणस्य भूपतेः सम्बन्धि पर्वणि भवः पार्व-
णस्तस्य विधौः राकाचन्द्रस्य हैराज्यं तदेकस्वामिके भावल्य इति शेषः ।
हिराजशब्दादुवङ्ग्रीक्षणादुवाङ्गणादित्वात् षड्प्रत्ययः । तत्र सज्जं स-
ज्जं द्वितीयमाणमित्यर्थः । सर्वाङ्गे उज्ज्वलस्य ध्वजस्य शर्वपर्वतस्य
कैलासस्य सितः सितिमा भावल्यं गुणे शुक्लादयः पुंसीत्यमरः । तस्य
श्रिया सम्पदा योगवत्सं निर्वासयति लुम्पतीति तद्विर्वासि कैलासशुभ्रा-
दधिकं यद्यशस्तत् कम्बूनां शङ्खानां प्रतिविम्बितं प्रतिविम्बं प्रति-
म्बाया किमु ? किं वा शरत्पर्जन्यराजिन्ध्रियः शरन्मेघावलिभावल्य
सम्पदः परायो रूपान्तरं किमु ? अथ वा दुग्धसिन्धोः क्षीराब्धेः पदसं

[१२०८०]

नैषधचरितम् ।

३८

पर्यायः किमु दुग्धसिन्धुपयसां सर्वाणुवादः किमु॥६५॥

निस्त्रिंशत्त्रितारिवारणघटाकुम्भास्थिकूटाऽवट-

स्थानस्थायुकमौक्तिकोत्तरकिरः किरस्य नायङ्गुरः ।

उन्नीतश्चतुरङ्गसैन्यसमरत्वङ्गचतुरङ्गचुर-

• क्षुण्णसु चितिषु क्षिपन्निव यशः क्षौणीजवीजव्रजम्॥६६॥

अर्थिभंगवद्भवत्फलभरव्याजेन कुजायितः

क्षीराणां सर्वाणुवादः सर्वस्यापि पुनरुक्तिः किमु ? कत्तुं तत् क्षीरने-
नेदं किमित्यर्थः उत्प्रेक्षावयस्य संसृष्टः ॥ ६५ ॥

निस्त्रिंशेति । निर्गता त्रिंशन्लोऽङ्गुलिभ्यो निस्त्रिंशः खड्गः
उपकरणे संखप्रायास्तत्पुरुषस्योपसंखप्राणं निस्त्रिंशाद्व्यभिचि समा-
बालो उपप्रत्ययः । तेन तुष्टितेषु चिह्नितेष्वरिवारणघटाकुम्भेष्वस्थि-
कूटानामस्थिसङ्घातानां अवटस्थानेषु गर्तप्रदेशेषु स्थायुकाः स्थायिनः
वपपतेत्यादिना उक्तप्रत्ययः । तेषां सौक्तिकोत्तराणां उक्तासङ्गानां
किरतीति किरः क्षिप्रा इगुपधत्तेति कः । अस्य न्यपस्याङ्गुरः चत्वा-
र्यङ्गानि हस्त्यादीनि येषां तेषां सैन्यानां समरेषु त्वङ्गङ्गः सचरङ्गः
चरङ्गैः चुरैः क्षुण्णसु कटासु चितिषु यशःक्षौणीजस्य कीर्तिवृक्षस्य
वीजानां व्रजं क्षिपन् गिरन् यपन्निक स्थित इति कैर्जनैर्नोन्नीतो नोत्-
प्रेक्षित इत्युत्प्रेक्षा ॥ ६६ ॥

अर्थीति । अग्निं राक्षि अतिदानभाजि दानधौखडे सति सः प्र-
सिद्धः कल्पद्रुमः अर्थिनां भ्रंशेनासम्भवेन ब्रह्मभयतः व्यभीभावादुपचीय-
मानस्य फलभरस्य व्याजेन कुजायितः कुजीभूतः सन् वस्तुतस्तुलज्ज-
वैवेति भावः । लोहितादेराकृतिगणत्वात् कडि कर्तरक्तः । कथमप्यास्तं
बज्जावरणसम्भवादिति भावः । किन्तु निर्व्ययानां विनिधोगरहितानां

सत्यस्मिन्नतिदानभाजि कथमप्यास्तां स कल्पद्रुमः ।

आस्ते निर्व्ययरत्नसम्पदुदयोदयः कथं याचक-

श्रेणीवर्जनदुर्यशोनिविडितव्रीडसु रत्नाचलः ॥ ६७ ॥

सृजामि किं विघ्नमिदं नृपसुतावितीक्ष्णितैः पृच्छति तां सखीजने ।

स्मिताय वक्तुं यद्वक्रयद्वधूस्तदेव वैमुख्यमलक्षि तन्नृपे ॥ ६८ ॥

दृशाथ निर्दिश्य नरेश्वरान्तरं मधुसूरा वक्तुमधीश्वरा गिराम् ।

अनूपयामास विदर्भजाश्रुती निजास्यचन्द्रस्य सुधाभिरुक्तिभिः ॥ ६९ ॥

रत्नसम्पदासदयेनोदय उच्छ्रितः तथापि याचकश्रेणीनां क-
र्त्रीणां वर्जनेन परिहारेण यत् दुर्यशः तेन निविडितव्रीडो बनीकृत-
वज्रो रत्नाचलो रोहणाद्रिस्तु कथमास्ते कथं तिष्ठति लज्जासम्बर-
खोपायासम्भवादिति भावः । अत्र द्रुमशैलयोर्लज्जाऽसम्बन्धेऽपि सम्ब-
न्धोक्तेरतिशयोक्तिभेदः ॥ ६७ ॥

सृजामीति । अथ सखीजने तां भैमीं इदं नृपस्यैतत् नृपस्य सृ-
जामी विघ्नं सृजामि किमितीक्ष्णितैश्चेष्टितैः पृच्छति सति वधूभैमी स्मिता-
य स्मितं कर्तुं क्रियार्थेत्यादिना चतुर्थी । वक्रमयक्रयत् वक्त्री
चकारेति यत् तद्वक्त्रीकरणमेव तन्नृपे तन्निन्नृपे वैमुख्यं नैसृद्धमलक्षि
वक्षितम् ॥ ६८ ॥

दृशेति । अथ मधुसूरा मधुरकण्ठी गिरामधीश्वरा सरस्वती
नरेश्वरान्तरं राजान्तरं वक्तुं वर्णयितुं दृशा विनिर्दिश्य निरुध्य वि-
दर्भजाया वैदर्भ्याः श्रुती आत्मे निजास्यचन्द्रस्य सुधाभिरुक्तिभिर्वच-
नामृतैरित्यर्थः अनूपयामास सरसीचकार जलप्रायमनूपं स्यादित्यमरः ।
अनुगता आपो यस्येत्यनूपं चक्रपूरनृधूरित्यादिना समासान्तः कदमोर्दे-
शश्चक्रकारः तस्मात् तत्करोतीत्यादिना य्यन्ताङ्गित् ॥ ६९ ॥

[१२०स०]

नैषधचरितम् ।

३१

स कामरूपाधिप एष हा त्वया न कामरूपाधिक ईक्ष्यतेऽपि यः ।
 त्वमस्य सा योग्यतमाऽपि वल्लभा सुदुर्लभा यत्प्रतिमल्लभा परा ७०
 अकर्णधाराशुगसन्धृतां गतां गतैररितेण विनास्य वैरिभिः ।
 विधाय यावत्तरणेभिर्दामहो निमज्ज तीर्णः समरे भवार्खवः ७१
 अमुंथ भूलोकभुजो भुजोऽभिस्तपर्तुरेव क्रियतेऽरिवेक्ष्मनि ।

स इति । एष पुरोवर्ती सः प्रसिद्धः कामरूपाधिपः कामरूपदे-
 याधीश्वरः कामात्कन्दर्पादपि रूपेणाधिको यस्त्वया नेक्ष्यते हा वत
 नैतद्भुक्तमिति भावः । कुतः ययोर्युवयोः प्रतिमल्लभा समाना भा कान्ति-
 र्यस्याः सा यत्प्रतिमल्लभा परा अन्याप्यालिः सुदुर्लभा धृतिदुर्लभा सा
 त्वमस्य राज्ञो योग्यतमा अत्यन्तानुरूपा वल्लभा दद्यतासि समानसौ-
 न्दर्यतया समागमयोग्योऽयं त्वया वीक्षितव्य एवेत्यर्थः ॥ ७० ॥

अकर्णेति । कर्ण इव कर्णः प्रतिमुखशल्यं तद्द्रष्टितः अकर्णः न
 कर्णिभिर्नापि दिग्धैरिति निषेधादिति भावः । अकर्णधारा आनयो
 येषां तैः आशुगेर्विशिखैः संश्रुतानि सूतान्यङ्गानि येषां ते तदङ्गानि
 तां गतैस्तस्य वैरिभिररिभ्य स्त्रायत इत्यरित्वं यस्मादि तेन विना तद्वि-
 हाय समरे निमज्ज भङ्गा तरणेभिर्दां विधाय यावत् सूर्यमण्डलं
 भित्त्यैव भवः संसार एवार्णवस्तीर्णः अहो । किं च कर्णधारं नायिकमा-
 शुगमकृत्वा वायुसरित्त्वेण केनिपातकेन च विना तरणेर्नाहो भेदे जले
 निमज्जापि संश्रुताङ्गैरविकलाङ्गैरेवार्णवस्तीर्णः अहो भाग्यमित्यर्थान्तरं
 गम्यते ॥ ७१ ॥

अमुंथेति । यद्यप्यादमुंथ भूलोकभुजो भुजोऽभिस्तपर्तुः प्रतापैररिवेक्ष-
 नि तपर्तुः चीर्णर्तुरेव क्रियते नित्यसन्तापः क्रियत इत्यर्थः । तत्तस्मात्
 तत्कारिवेक्ष्मनि तपस्विनी शोच्या धर्मशीला चारित्र्यपूर्णोत्पद्योर्ध्वन्तीति

प्रपां न तत्रारिवधूस्तपस्विनी ददातु नेत्रोत्पलवासिभिर्जलैः ॥
 एतद्दत्तासिघातस्त्रवदसृग्गुह्यं शसार्द्रैर्न्यनैतद्-
 दोरुहामप्रतापज्वलदनलमिलद्भूमधूमममाय ।
 एतद्दिग्जैत्रयात्राममसमरभरं पश्यतः कस्य नासीत्
 एतन्नासीरवाजिन्नजखुरजरजोराजिराजिस्थलीषु ॥ ७३ ॥
 क्षीरोदन्वदपः प्रमथ्य मथितादेशेऽमरैर्निर्मिते

तद्वासिभिस्तपलवाचनावाङ्मय जलैः प्रपिबन्त्यस्या मिति प्रपां पानीय-
 शालिकां खड्गैर् कविधानं । न ददातीति काकः ददातीत्यर्थः । धार्मिका
 हि धर्मकावे वासितोदकप्रायाः प्रपाः प्रवर्तयन्तीति भावः ॥ ७२ ॥

एतदिति । आजिस्थलीषु रणभूमिष्वेतस्य राज्ञो नासीरे सेनामुखे
 वाजिन्नजानां खुरैः जातो रजसां राशि रेतस्य दिशो जैलेषु तन्नन्तात्
 पठितमात्र निषेधः । यात्रासुसमसदृशं समरभरं समरसम्पदं पश्यतः
 कस्य जनस्य एतेन राज्ञा दत्तैः प्रयुक्तैरसिघातैः खड्गप्रहारैः स्रवदसृग्-
 स्त्रवद्रक्ताः अरुह्यंशाः शत्रुवर्गाः त एव वा वेणुवः वंशो वर्गे कुले धेनु
 वितिविन्धः । त एव सार्द्रैर्न्यनानि सरसानीन्यनानि यस्य तस्मिन्नेतस्य
 राज्ञो दोष्णो मुजस्य उद्दानः गम्भीरः प्रताप एव ज्वलदनले मित्रं
 वर्तमाने धूमधूमि धूमसङ्घो भ्रमाय भ्रान्त्यै नासीत् सर्वस्याप्यासीदेत्यर्थः ।
 अत्र रजोराजौ कविसंमत सादृश्याद्धूमधूमोक्त्या भ्रान्तिसदलहारः ॥ ७३ ॥

क्षीरेति । अमरैः क्षीराणां मुदन्तः क्षीराब्धेरपः क्षीरोदन्वदपः
 कृत्कपूरित्वादिना समासात् । ताः प्रमथ्य विलोह्य मथितं मथनोद्भूतो
 निर्जलो दधिक्षीरविकारः तक्रं च दुस्विन्नमथितं पादान्मृगान्मुनिर्जलमिव
 भरः । तद्भूते आदेशे द्वादशे रूपान्तरे निर्मिते सम्पादिते सति रूपा-
 न्तरापादानेन क्षीराभावभावङ्गमते सतीत्यर्थः । तत्तथा प्रसिद्धमुदकं यस्य
 क्षीरोदः क्षीराब्धिः उदकस्योदसंज्ञाया मित्रप्रदादेशः । तस्य मित्राणां

[१२०८०]

नैषधचरितम् ।

३३

स्वाक्रम्यं सृजतस्तदस्य यशसः क्षीरोदसिंहासनम् ।

केषां नाजनि वा जनेन जगतामेतत् कवित्वामृत-

स्रोतः प्रोतपिपासुकर्षकलसीभाजाभिषेकोत्सवः ॥ ७४ ॥

• समिति पतिनिपाताकर्षं नद्रागदीर्घ-

प्रतिनृपतिमृगाक्षीलक्षवक्षःशिलासु ।

लिखितलिपिरिवोरस्ताडनव्यस्तहस्त-

प्रखरनखरटङ्कैरस्य कीर्तिं प्रशस्तिः ॥ ७५ ॥

स्वेनाक्रम्यमाक्रमणार्थं सृजतः कुर्वतः स्वयमाक्रमत इत्यर्थः । अस्य राज्ञो यशसः एतस्य राज्ञः सम्बन्धि कवित्वमेतद्विषयङ्कवित्वमित्यर्थः तदेवामृत-
नस्य स्रोतसा प्रवाहेण प्रोते पूरिते पिपासूनां पातुमिच्छूनां अत्यादरेण
शृङ्खलां कर्षावेव कलशा वभिषेचनकुम्भौ भजतीति तद्भाजां केषां वा
जगतां सम्बन्धिना जनेन अभिषेकोत्सवो नाजनि न जनितः जनेनैव-
नात्कर्मणि लुङ् । लोकान्तरस्था अपि कवयः क्षीराब्धियशः सर्वज्ञानन्द-
करं कथयन्तीत्यर्थः । अत्र क्षीरोदसिंहासनाध्यासीनः एतद्यशः क्षी-
रोदस्याशिलाः कवय एवाभिषेक्तारः कवित्वमेवजलं श्रोतृजनकर्षा एव
कलशाः तत्सम्बन्धस्यैवावपसरितः प्रसर्पणात् स्तुतिरेवाभिषेक इति
रूपकालङ्कारः ॥ ७४ ॥

समितितीति । अस्य राज्ञः कीर्तिः प्रशस्तिः प्रशंसा समिति आजौ
पतिनिपातस्य भर्त्सरणस्याकर्षणे अवश्येऽपि द्राक् सद्य एवादीर्घा अभिघ्ना
अक्षरविन्यासयोग्या इति यावत् । प्रतिनृपतिमृगाक्षीलक्षायामरि
राजस्त्री लक्षसंख्यानां वक्षःशिलासु उरस्ताडनेन न्यस्तानां प्रसारिता-
नां हस्तानां ये प्रखरनखाः तीक्ष्णनखास्तैरेव टङ्कैः पापाणभेदकैः
टङ्कैः पापाणभेदक इत्यमरः । रचितलिपिरिव कृताक्षरविन्यास
इव इति दुःखातिरेकादक्षः कृतसंख्यालेखनेषु कीर्तिप्रशस्तीत्यक्षरत्वो-
त्प्रेक्षा ॥ ७५ ॥

विधाय ताम्बूलपुटीं कराङ्गगां वभाष ताम्बूलकरङ्गवाहिनी
 दमस्सुर्भावमेव्य भारतीं नयाऽनया वक्त्रपरिभ्रमं शमम् ॥ ७५ ॥
 समुन्मुखीकृत्य वभार भारती रतीशकल्पेऽन्यनृपे निजं भुजम् ।
 ततस्त्रसद्बालपृष्ठद्विलोचनां शशंस संसज्जनरञ्जनीं जनीम् ॥ ७६ ॥
 अयं गुणौघैरनुरज्यदुत्कलो भवन्मुखालोकरसोऽल्लोचनः ।
 स्पृशन्तु रूपामृतवापि नन्वमुं तदापि दृक्कारतरङ्गभङ्गयः ॥ ७७ ॥
 अनेन सर्वार्थिकतार्थताकृता ऽऽहृतार्थिनौ कामगवीसुरदुमौ ।

विधायेति । ताम्बूलकरङ्गवाहिनी ताम्बूलपात्रधारिणी दमस्सु
 सुर्भावमेव्य ज्ञात्वा ताम्बूलपुटीं वीटिकां कराङ्गगां करतलसंस्थां विधाय
 अनया वीटिकया वक्त्रपरिभ्रमश्चिरतरवग्राहारजन्यमास्यशोषं शमं शानिं
 नयेति भारतीवभाष अन्व ! नायमस्यैरोचते कृतं वृथा अमेयेति
 तात्पर्यम् ॥ ७६ ॥

समुन्मुखीकृत । अथ भारती रतीशकल्पे कामप्रखेत्र अन्यनृपे
 नृपालनरे विषये निजभुजं सन्मुखीकृत्याभिसुखीकृत्य भारती ततो
 हस्तोद्यमाननरं तसद्बालपृष्ठद्विलोचनां चकितबालनृगाचीं संसज्ज-
 नरञ्जनीं वधूंशशंस उवाचेत्यर्थः ॥ ७७ ॥

अयमिति । ननु रूपामृतवापि ! सौन्दर्यं सुधारसदीर्घके ! गुणौघै-
 रनुरज्यन्त उत्कला जनपदा यस्मिन् सोऽयं राजा भवत्यास्यालोकरसेन
 आलोकनकौतुकेनोत्कलोचन उल्लुकाच्च स्तवापि दृशोस्ताराः स्पृशन्तु
 रङ्गभङ्गयो वीचीविन्द्यासा अमुत्कलाधिपतिं स्पृशन्तु स्वानुरागिण्यत्र
 राग उचित इति ॥ ७८ ॥

अनेनेति । सर्वार्थिनां कृतार्थताकृता पूर्णकामत्वकारिणा अनेन
 राज्ञा हृतार्थिना वर्धिरहितौ कृतौ कामानां धात्री गौः कामगवी
 कामधेनुः गोरतद्वितलुकीति समासान्तश्च । सा च सुरदुमः कल्पवृक्षः

१२०स०]

नैषधचरितम् ।

३५

मिथःपयःसेचनपल्लवाशनं प्रदाय दानव्यसनं समाप्नुतः ॥ ७९ ॥

नृपः कराभ्यामुदतोलयन्निजे नृपानयं यान् पततः पदह्वये ।

तदीयचूडाकुर्वन्दिन्दरश्मिभिः स्फुटयमेतत्करपादरञ्जना ॥ ८० ॥

• यत् कस्यामपि भानुमान् ककुभि स्थिमानमालम्बते

जातं यद्वनकाननैकशरणप्राप्तेन दावाग्निना ।

एषैतदभुजतेजसा विजितयोस्तावत्तयोरोचितौ

तौ मिथोऽन्योन्यं पयःसेचनं क्षीरसेकम्पल्लवाशनं पल्लवभोजनञ्च
प्रदाय दानव्यसनन्दानासक्तिं समाप्नुतः समापयतः । अर्थान्तराभावा-
दन्योन्यसमदानकपयःपल्लवमात्रदानेन कथञ्चिद्दानकण्डूव्यपनोदं कु-
रुत इत्यर्थः ॥ ७९ ॥

नृप इति । अयं नृपः निजे पदह्वये पततः प्रणमतः यानृपान् कराभ्या
मुदतोलयत् हपया किरीटेष्वालयत् तदीयास्फालितनृप सम्बन्धि-
नीषु चूडासु ये कुर्वन्दिन्द्राः पद्मारागाः कुर्वन्दिन्द्रस्तु सक्तायां कुलमाष
ब्रीहिभेदयोः । हिङ्गुले पद्मारागे चेतिविश्वः । तेषां रश्मिभिः एतस्य रात्रः
करपादस्य करयोः पदयोश्च रञ्जना इयं स्फुटा स्त्राभाधिककर पादरागे-
राजकिरीटमाणि स्य मयूखरञ्जनात्पुत्तोबनेनाखानेकराजविषयत्वं व्यज्यत
नृत्यबह्वारेण वस्तुध्वनिः ॥ ८० ॥

यदिति । भानुमान् भास्मान् कस्यामपि ककुभि कुलापि दिशि-
स्थेजानं स्थिरत्वं स्थिरगद्गस्य दृढादिपाठाद्वर्णदृढादिभ्यः षड्चेति
षकारादिप्रतिच् । प्रिय स्थिरेत्यादिना स्यादेशः । नालम्बत इति यद्वा-
वाग्निना घनं सान्द्रं काननमेवैकशरणं प्राप्तेन द्वितीयाश्रितेत्यादिना
समासः । जातजिति भावे क्तः । एषा एतदभयमपीत्यर्थः विधेयप्राधा-
न्यात् स्त्रीबिङ्गता । एतस्य भुजतेजसा भुजप्रतामेन विजितयो स्तयोर्भा-
वदावाग्निरोचितौ तावदौचित्यमेव तं वाङ्मयं बद्धवाग्निं तं धिक् येन

धित्तं वाडवमन्त्रसि द्विषि भिया येन प्रविष्टं पुनः ॥ ८१ ॥

अमुष्योर्वीभर्तुः प्रसृमरचमूसिन्धुरभवै-

रवैमि प्रारब्धे वमयुभिरवश्यायसमये ।

न कम्पन्तामन्तः प्रतिनृपभटा स्नायतु न तद्-

वधूवक्ताभोजं भवतु न स तेषां कुदिवसः ॥ ८२ ॥

आत्मन्यस्य समुच्चितीक्षतगुणस्याहोतरामौचितो

यद्वात्रान्तरवर्जनादजनयद्भूजानिरेष द्विषाम् ।

भूयोऽहद्वियते स्म येन च हृदा स्तब्धो न यश्चानमत्

वाडवेन पुनर्भिया द्विषि सहजद्वेपिण्यन्त्रसि प्रविष्टं भावे क्तः । स्वयत्तुं
नवण्यादरं पलायनमेवेति भावः । अत्र स्वाभाविकस्य सूर्यादिपर्वतगा-
देरेतद्गीहेतुकत्वोत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगादस्या ॥ ८१ ॥

अमुष्येति । अमुष्योर्वीभर्तुः प्रसृमराः प्रसारिणः स्रग्भर-
कुरात् । तेभ्यश्चमूसिन्धुरेभ्यः सेनागजेभ्यो भवैर्वमयुभिः करशीकरै-
वमयुः करशीकर इत्यमरः । अवश्यायसमये नीहारकावे प्रारब्धे सति
प्रतिभटनृपाः शत्रुभूपा चान्तरान्तःकरणे न कम्पन्ताच्च कम्पेरक्षिति इत्यादि
वर्धत्त काजुः । तदुवधूनां वक्तामेवाभोजनस्नायत तेषां कुदिवसो दुर्दिन-
न भवतु भवेदेवेत्यर्थः । अत्रैमि जानामि वाक्यार्थः कर्म अत्र करशीकरारौ
नीहारादिरूपषाड्रूपकालङ्कारः ॥ ८२ ॥

आत्मनीति । आत्मनि स्वच्छिदेवं समुच्चितीक्षतगुणस्य समा-
गुणस्यास्य राज्ञः औचित्यं औचित्यमहोतरामत्याचार्यं किमेतदित्यादिना
अव्यथादाम्प्रत्ययः औचित्यमेवाह समिति युजे अलंकार्ये अत्र
कर्म्मिणः इत्यमरः । पर्यादियोगात्तादर्थ्यं चतुर्थी । कत समासादलंकार्ये
शब्दादशब्दाश्रितं ग्वलं कर्म्मोत्यादिना खड्गप्रत्ययः । समिदलं कर्म्मो-
त्राश्रयजो यस्य स तयोक्तः अमोघवाण इत्यर्थः अयं भूर्जोवा यलो-

[१२०८०]

नैषधचरितम् ।

३७

तन्मन्त्राणि दलं दलं समिदलंकर्माणि वाणव्रजः ॥ ८३ ॥

दूरं गौरगुणैरहंकृतिमतां जैत्राङ्गकारे चर-

त्येतद्दोषशसि प्रयाति कुसुदं विभ्यन्न निद्रां निशि ।

धम्मिल्ले तव मल्लिकासुमनसां माला भिया लीयते

पीयूषस्रवकैतवादृतदरः शीतद्युतिः खिद्यति ॥ ८४ ॥

एतद्गन्धगजस्तृषाम्भषि भृशं कण्ठान्तमज्जत्तनुः

फेनैः पाण्डुरितः स्वदिकरिजयक्रीडायशःसर्दिभिः ।

भूजानिः भूपतिः जाया नीड् । द्विषां सखन्विनां येन च हृदा हृदयेन भूवो
 भूयिष्ठमहङ्गियतेष्वहङ्करोतेर्भावे लट् लट्वा इति भूते लट् । यः स्कन्दो
 भुजशिरो नानमत् न प्राणमत् गात्रान्तराणां अवयवान्तराणां वर्जना-
 द्दर्जनं हृत्वेत्यर्थः । तेपामनपरार्धत्वादिति भावः । ल्यब्लोपे पङ्कमी । तस्य
 हृदयस्कन्धस्य समीपे दलं दलं दलयित्वा आभीक्ष्ण्येन नमुल्लेचेति नमुल्ल-
 प्रत्ययः । आभीक्ष्ण्येन हे भयत इत्युपसंख्यानार्थाद्दिङ् । यदजनयत् यद्-
 खण्डनमकरोदित्यर्थः । तदेतद्दण्डप्रसाददण्डनं राज्ञ उचितमाश्चर्यतरं
 चेत्यर्थः । अहङ्कारादनममरिं समूलघातं हन्तेत्यभिप्रायः । ॥ ८३ ॥

दूरमिति । एतस्य राज्ञो दोषो भुजस्य यशसि गौरैर्धर्मव्यत्ययेन
 गुणैः सुखे शुक्लादयः पुंसोत्यमरः । दूरमत्यन्तमहङ्कृतिमतां असाधा-
 रणाभिमानवतां कुसुदादिप्रवलयस्तूनां जैत्राङ्गकारे चरति तदह-
 ङ्कारखण्डनाय जित्वरयुद्धकारिण भ्रमति सति अहङ्कृत्यनुवृत्तौ च
 चित्तयुद्धे विभूषणे इति विश्वः । कुसुदं विभङ्गीतं सत् निशि निद्रां स्नापं
 मुकुटनश्च न प्रयाति न प्राप्नोति मल्लिकासुमनसां माला भिया तव ध-
 म्मिल्ले संयतकेशपाशे धम्मिल्लाः संयताः कषा इत्यमरः । लीयते प्रान्त-
 र्धत्ते शीतदुप्रतियन्त्रोऽपि हृतदरः हृतवासः सन् पीयूषस्रवकैतवादमृतका-
 वव्याजात् खिद्यति निद्रापरिहारादीनि भीतचिह्नानीति भावः । अतः
 दोषशःप्रभृतीनां अहङ्काराद्यसखन्वोक्तेरतिशयोक्तिभेदः ॥ ८४ ॥

दन्तद्वन्द्वजलानुविष्वनचतुर्दन्तः कराभ्रीवामि-

व्याजादभ्रमुवस्रभेन विरहं निर्वापयत्यम्बुधेः ॥ ८५ ॥

अथैतदुर्व्वीपतिवर्षनादभुतं न्यमीलदास्वादयितुं हृदीव सा ।
मधुस्रजा नैषधनामजापिनी स्फुटीभवद्भयानपुरःस्फुरन्नला ॥५॥
प्रशंसितुं संसदुपान्तरञ्जनं श्रिया जयन्तं जगतीश्वरं जिनम् ।
गिरः प्रतस्तार पुरावदेव ता दिनान्तसन्ध्यासमयस्य देवता ॥६॥

एतदिति । तृषा पिपासयाऽम्भसि भृशं कण्ठान्तं कण्ठपर्यन्तं मज्जन्
तनुः शरीरं यस्य स स्वस्य क्रीडादिक्करिजयन्नीयशांसि तत्स्पर्द्धिभिः
तत्सङ्घैः फेनैः पाण्डुरितः पाण्डुवर्णीकृतः दन्तद्वन्द्वस्य जले घृतविम्बे-
न प्रतिविम्बेन चतुर्दन्तो दन्तचतुष्टयवान् एतस्य राज्ञो नम्बगजो दु-
ष्टगजः कराम्भसां वभिर्वमयुः करशीकर इत्यर्थः । प्रच्छर्दिता वनिः स्त्री-
स्यादित्यमरः । औणादिक इकारः । तस्या व्याजादम्बुधेरभ्रचुवह्रम-
नैरावतेन विरहं विरहतापन्निर्वापयति शमयतीति सापङ्गयोत्प्रे-
षा व्यङ्ग्यकाप्रयोगाद्गम्या ॥ ८५ ॥

अथेति । अथ मधुसूता वरप्रार्थया मधूकमाहवा तयैवाक्षमाहवेति
भावः । मधूके तु गुह्यपुष्प मधुद्रुमावित्यमरः । नैषधस्य नलस्य नाम जप-
तीति तज्जापिनी अतएव स्फुटीभवता साक्षात्कारपरिणामिध्यानेन
पुरोऽग्रे स्फुरन् प्रत्यक्षीभवन् नलो यस्याः सा सती दमयन्ती एतस्यो-
र्वीपतेस्तृक्लेन्द्वरस्य वर्णनामेवादभुतमाश्चर्यरसं हृदि हृदये आस्ताद-
यितुं मनुभयितुमिव न्यमीलन्निमीलिताक्षी जाना परमार्थतस्तु नलसाक्षा-
त्कारस्तु साक्षादनावेवेत्यर्थः ॥ ८६ ॥

प्रशंसितमिति । दिनान्तसंख्यासमयस्य सायंसंख्याकालस्याधि-
 यता वा सरस्वती संख्याविध्यधे^१ सरस्वतीति श्रुतेः । संसृष्टपान्तरञ्जनं
 सर्वास्यानरञ्जकमित्यर्थः । अत्रिया सौन्दर्येण जिनं जिनाख्यं देवं सोऽपि
 सुन्दर इति प्रसिद्धेः । तं जयन्तं ततोऽपि सुन्दरमित्यर्थः । जगतीश्वरं

[१२०स०]

नैषधचरितम् ।

३८

तथाधिकुर्या रुचिरे चिरेप्सिता यथोत्सुकः सम्प्रति सम्प्रतीच्छति ।
 अपाङ्गरङ्गस्थललास्यलम्पटाः कटाक्षधारास्तव कीकटाधिपः ८८
 इदं यथांसि द्विषतः सुधारुचः किमङ्गमेतद्विषतः किमाननम् ।
 यशोभिरस्याखिललोकधाविभिर्विभीषिता धावति तामसीमसी
 इदं नृपप्रार्थिभिरुज्झितोऽर्थिभिरमणिप्ररोहेण विवृध्य रोहणः ।
 कियद्दिनैरम्बरमावरिष्यते सुधा मुनिर्विन्ध्यमरुद्ध भूधरम् ॥ ८९ ॥

शृचिषीपतं प्रशंसितं स्तोत्रं पुरा पूर्ववदेव ताः प्रसिद्धा गिरः प्रतस्तार
 मपञ्चयामास ॥ ८७ ॥

तथेति । हे रुचिरे ! सुन्दरि ! उत्सुक उत्कण्ठितः कीकटा-
 धिपो मगधेश्वरश्चिरेप्सिताश्चिरात् प्रष्टव्याकाङ्क्षिताः अपाङ्गो नेत्रानः
 स एव रङ्गस्थलं तत्र लास्ये नर्तने लम्पटा लालसा लोलुपो लोलुभो
 लोभो लोलुप्सो लालसाऽपि चेति यादवः । तव कटाक्षधाराः कटाक्ष
 परम्परा यथा सम्प्रति इदानीं सम्प्रतीच्छति प्रतीच्छते तथाधिकुर्याः
 प्रसारय कटाक्षदृष्ट्वाप्येनं पश्येत्यर्थः ॥ ८८ ॥

इदमिति । अखिललोकान् धावन्ति गच्छन्तीति तद्वाविभिरस्य
 कीकटेश्वरस्य यशोभिः विभीषिता विज्ञासिता तमस इयं तामसी मसी-
 तमीमालिन्यं इदं यथांस्येतत्कीर्तीर्द्विषतो विरुन्धानस्य द्विषोऽस्मिन् इति
 शब्दप्रत्ययः द्विषः शत्रुर्वा यचनमिति विकल्पात् पठ्यते प्रतिशेधे कर्मस्य
 द्वितीया । सुधारुचः सुधांशोरङ्कः किं धावति ? गच्छति किं ? तथा एत-
 त्कीर्तिर्द्विषत एतत्द्विषत एतच्छत्रोराननञ्च धावति किं ? एतद्यशस्य-
 न्द्रिकाभयात्तमस्यन्द्रकलङ्कमेतच्छत्रुखञ्च प्रसिद्धिनिधुनप्रेक्षते अन्यथा कथ-
 ननयोरजस्रमीडङ्गमालिन्यमिति भावः ॥ ८९ ॥

इदमिति । इदं नृपप्रार्थिभिरुज्झितं नृपमेव प्रार्थयमानैरर्थिभिरुज्झितो
 रोहणो रोहणाद्विः मणिप्ररोहेण नवरत्नाङ्कुरोद्भेदेन विवृध्य अव्य-
 यीभावात्सर्वित्वा कियद्दिनैः कतिपयदिनैरेवाम्बरमाकाशमावरिष्यते
 आच्छादयति सुनिरगस्थो सुधा वृधैव विन्ध्यं भूधरमरुद्ध स्तम्भयामा-

भूशक्रस्य यशांसि विक्रमभरेणोपार्जितानि क्रमा-
देतस्य सुमहे महेभदशनस्यर्क्षीनि कैरक्षरैः ।

लिम्पद्भिः कृतकं कृतोऽपि रजतं राज्ञां यशःपारदै-
रस्य स्वर्णगिरिः प्रतापदहनैः स्वर्णं पुनर्निर्मितः ॥ ५५ ॥

यद्भक्तुः कुरुतेऽभिषेणनमयं शक्रो भुवः सा भुवः
दिग्दाहैरिव भस्मभिर्मघवता सृष्टैर्धृतोद्भूतना ।

स रोहणस्य तत्कार्यकारित्वादिति भावः । अत्र रोहणाद्रेरीदृग्बिधस्य
न्वेऽपि सन्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ६० ॥

भूशक्रस्येति । भूशक्रस्य भूदेवेन्द्रस्य एतस्य राज्ञः सन्बन्धे विक्रम-
भरेण पराक्रमातिशयेन क्रमादुपार्जितानि महेभदशनस्यर्क्षीनि गते
न्द्रदत्तसवर्णानि यशांसिः कैरक्षरैर्वाग्भिः सुमहे स्तोतुं न शक्यत इत्य-
तथाहि लिम्पद्भिः रज्ज्भिः राज्ञामरिराजानां यशोभिरेव पार-
दैः रसः स्रुतश्च पारद इत्यमरः । कृतकं कृतिकं रज-
कृतोऽपि स्वर्णगिरिः हेमाद्रिरस्य प्रतापदहनैः पुनः स्वर्णं निर्मितः स
रसलिप्तसुवर्णं रजतसुवर्णं भवति तत्पुनरग्निदाहात् प्रकृतिस-
भवतीति प्रसिद्धमेव अत्राप्युक्तारूपसन्बन्धेऽपि सन्बन्धोक्तेरति-
योक्तिः ॥ ६१ ॥

यदिति । भुवः शक्रो भूदेवेन्द्रोऽयं राजा वस्याः जौग्या भर्तुरभिषेक-
सेनया अभिवानं कुरुते यत्सेनयाभिगमनसरौ तदभिषेकनमित्यमरः । क-
वपुषोऽष्ट भूतैः शम्भोर्मूर्तिरुत्पन्नतमा सूर्यः सा चौखी अरुणवृक्षौ सति
करकवर्षे सन्ध्याधिवा सन्ध्याभ्रान्त्या सन्ध्यावेलायां भवं सन्ध्यावे-
सन्ध्यावेलाद्युत्तुनचलेभ्योऽण् । तच्च तच्चटनञ्च तदेव व्रतं सञ्जा-
माभाजि माभञ्जि भजेः कर्मणि लुङ् भञ्जेच चिञ्चि दिक्कल व्रतं
रूपधाट्टादिरिति सत्येति शेषः इति करणादेव गम्यमानार्थत्वादप्रयोग-
मघवता इन्द्रेण सृष्टैर्दिग्दाहैर्दिग्दाहोद्भवैरिव स्थितैः भस्मभिः
उद्भूतना हतभस्मात्सुवर्णेना सतो द्राक् सपदि न्यत्यति भुवमित्युत्प्रेषण-

शश्वोऽस्मा वत सान्ध्यवेलनटनं भाजि व्रतं द्रागिति
क्षीणो नृच्यति मूर्तिरष्टवपुषोऽसृग्दृष्टिसन्ध्याधिया ॥ ८२ ॥

प्रागेतदपुरामुखेन्दु सृजतः स्रष्टुः समग्रस्त्रिषां
कोशः शोषमगादगाधजगतीशिलेऽप्यनल्पायितः ।

- निःशेषद्युतिमण्डलव्यवशादीषलभैरेष वा
शेषः केशमयः किमन्धतमसस्तोमैस्ततो निर्मितः ॥ ८३ ॥
तत्तद्दिग्जैवयातो हुरतुरगखुराग्रोद्धतैरन्धकारं
निर्वाणारिप्रतापानलजमिव सृजत्येष राजा रजोभिः ।

एतद्यातव्यराष्ट्रेषु दिग्दाहपांशुवर्परक्तवृष्टिभूकम्पादयो जायन्ते तत्र
इयच्छुत्प्रेक्षा ॥ ८२ ॥

प्रागिति । एतस्य राज्ञो वपुः प्राक् प्रथममासृखेन्दोरासृखेन्दु-
सुखानधिकमिदर्थः अभिमुखार्थेऽव्ययीभावः । सृजतः स्रष्टुः सन्ध्याधिया-
जगतीशिलेऽप्यखिलजगत्त्रिषां ऽनल्पायितोऽनलोभूतोऽक्षीण इ-
त्यर्थः लोहितादेराहतिगणत्वात्क्यङि कर्तरिक्तः । प्रत्युत समग्रः
त्रिषां कोशस्तोजोराशिः शोषं रिक्ततामगात् ततोऽनन्तरं निःशेष-
द्युतिमण्डलव्यवशात् तेजोलावनाशवशादीषलभैः सुलभैः तद्धेतुकत्वा-
त्तदुत्पत्तेरिति भावः । द्रष्टुदुरित्वादिना खज्प्रत्ययः । अन्धयन्तीत्यन्धानि
तनां ह्यान्धतमांसि गाढान्धकारा अवसस्वन्धेभ्य स्तमस इति समा-
सान्तः । तेषां स्तोमैरेव केशमयः केशपाशात्मकः शेषो वपुः शेषो निर्मितः
किमियुत्प्रेक्षालङ्कारः तेन चास्य लोकातिशयतेजो व्यज्यते ॥ ८३ ॥

तत्तदिति । एष राजा तासां दिशां जैवासु यात्रासु राणासु च-
क्षुषानां तरगाणां खुराद्यैरुद्धतैः रजोभिः करणैः निर्वाणाच्छान्ता-
दरिप्रतापानलाज्जातं तज्जामिव शत्रुप्रतापान्निर्वाणजन्ममिव स्थित-
मिदर्थः तदभावहेतुकत्वादन्धकारस्येति भावः । अन्धकारं सृजति राज्ञो
कल्पयतीत्यर्थः । एतस्य कीर्तिप्रदानैः कीर्तिपटलैरेव विधुभि-

भूगोलच्छायमायामयगणितविदुन्ने यकायो भियाभू-
 देतत्कीर्त्तिप्रतानैर्विधुभिरिव युधे राहुराह्यमानः ॥ ८५ ॥
 आस्ते दामोदरीयामियसुदरदरीं याधिशय्य त्रिलोकी
 सन्नातुं शक्तिमन्ति प्रयिमभरवशादत्र नैतद्यगांसि ।
 तामेतां पूरयित्वा निरगुरिव मधुध्वंसिनः पाण्डुपद्म-
 कृष्णापन्नानि तानि द्विपद्मनसनाभीनि नाभीपथेन ॥ ८६ ॥
 अस्यासिभु जगः स्वकीयविवराकष्टः स्फुरत्क्षणिमा
 कम्पोलीलदराललीलबलनस्तेषां भिये भूभुजाम् ।

चन्द्रैः युधे युद्धायाह्यमानः सन् भिया भूगोलस्य भूविन्धस्य छाया-
 तच्छायं विभाषा सेनासुरेत्यादिना नपुंसकत्वं । तदेव माया कथं
 तन्मायः स चासौ गणितविदुन्ने यो गणितशास्त्रकण्ठः कायो यस्य सो
 भूत् ज्योतिःशास्त्रप्रमाणकं यद्वाहोर्भूच्छायात्कत्वं तदेतत्कीर्त्ति-
 न्द्रभियेत्युत्प्रेक्षा तथा च राहुभीयकत्वेन कीर्त्तिचन्द्राणां प्राप्ति
 चन्द्राद्व्यतिरिक्तो व्यज्यते ॥ ८४ ॥

आस्तइति । या इयं त्रिलोकी दामोदरस्थेनां वैष्णवीसुदरदरीं कुचि-
 हरनधिशयाधिष्ठायस्ते तानि प्रसिद्धानि द्विपद्मनसनाभीनि गजदन्त-
 क्षिभानि एतद्यगांसि प्रयिमभरवशात्कृद्भसानि गवयशात्तत्र त्रिलोकी
 सन्नातुं वर्तितुं न शक्तिमन्त्येतां तां मेतां दामोदरदरीं पूरयित्वा म-
 ध्वंसिनो विष्णोः पाण्डूनि पद्मकृष्णापन्नानि नाभिपुण्डरीकव्याजामघ्रा-
 तानि निरगुरिव अत्र पद्मकृष्णा निरगुरिवेति सापङ्गवोत्प्रेक्षा सा च त्रि-
 लोकी यशसोराधाराधेययो राहुव्यधिलक्षणात्कारोत्थापितेति सहस्रः ॥ ८५ ॥

अथेति । स्वकीयान्निर्जापवानादेव विवराद्विषादाकष्टं स्फुरत्
 स्फुरत्क्षणिमा व्यक्तं क्षणवर्षः कल्पेन पूननेनोलीलनी अराललीला वक्र-
 चासा यस्य तद्वलनं सङ्गतिः यस्य सः प्रकटकलगरितिर्यर्थः । अस्यासि-
 रेव भुजगस्ते प्राप्तेव भूभुजां रागां भिये भीतो भवति येनैव

[१२०स०]

नैषधचरितम् ।

४३

सङ्ग्रामेषु निजाङ्गुलिमयमहासिद्धौषधीवीरुधः

पर्व्याख्ये विनिवेश्य जाङ्गुलिकता येनाम नालम्बत ॥ ८६

यः पृष्ठं युधि दर्शयत्यरिभटत्रेणीषु यो वक्रता-

मस्त्रिन्नेव विभर्ति यच्च किरति क्रूरध्वनिं निष्ठुरः ।

• दोषं तस्य तथाविधस्य भजतश्चापस्य गृह्णन् गुणं

विख्यातः स्फुटमेक एव नृपतिः सीमा गुणग्राहिणाम् ८७

अस्यारिप्रकरः शरश्च नृपतेः सङ्घेऽपतन्तावुभौ

सीत्कारश्च न सम्मुखौ रचयतः कम्पश्च न प्राप्नुतः ।

किं संप्रामेपु निजाङ्गुलिमयी स्वाङ्गुलीरूपा महती सिद्धा अमोवा
ओषधिवीरुत् ओषधिलता तस्याः पर्वं अन्विमाख्ये विनिवेश्य जाङ्गुलि-
कता विषवैद्यता नालम्बत यथा सुखानर्गतौपधं गार्हृदिकः सर्पे न
हन्ति अन्विना पर्वे परूपे वपैद्यो जाङ्गुलिक इति चामरः । रूपका-
बह्वारो व्यज्यत एव ॥ ८६ ॥

यदिति । यच्च युधि अरिभटयोः अत्रेणीषु पृष्ठं पश्चाद्भागं
दर्शयति अस्त्रिन्नेव विषये वक्रता मनार्जवं विभर्ति ताभ्य
इत्यर्थः । योऽङ्गुल्येव निष्ठुरः पुरुषः सन् क्रूरध्वनिं कर्षकठोर
मगद्गच्च किरति दोषं भुजं भजत आश्रयतः भुजवाङ्ग प्रवेष्टो
दोरित्यमरः । दोषमकार्यमाचरतश्च तथाविधस्य तस्य चापस्य गुणं ज्ञां
जैतत्वादिकश्च गृह्णन् सीमां ज्ञेयं नृपतिः कीकटेन्द्रः एक एव
गुणग्राहिणां सीमा अवधिः स्फुटं व्यक्तं क्विप्रातः । क्वल गुण-
ग्राहिणीमात्रस्य पूर्वाकाशार्थहेतुकत्वात् वाक्यार्थहेतुकं काव्यबिम्ब-
मलङ्कारः ॥ ८७ ॥

अस्मेति । अस्त्य नृपते ररिप्रकरः शरकुङ्कुः शरसोभौ संख्ये
बुगपत् सम्मुखौ पराभिरुद्धं पतन्तौ सीत्कारश्च न रचयतः । दुःखनि-
र्गन्धोरभावादिति च भावः । कम्पश्च न प्राप्नुतः भयप्रयोगवीरभावा-

तद्युक्तं न पुनर्निवृत्तिरुभयोर्जागृति यन्मुक्तयो-
 र्कस्तत्र भिनत्ति मितमपरश्चामितमित्यद्भुतम् ॥ ६८ ॥
 धूलिभिर्दिवसमभ्यन् वधिरयन्नाशाः खुराणां रवै-
 र्वातं संयति खञ्जयन् जङ्गयैः स्तोतृन् गुणैर्भूकयन् ।
 धर्म्माराधनसन्नियुक्तजगता राज्ञाऽमुनाधिष्ठितः
 सान्द्रोत्फालमिषादिगायति पदा स्पृष्टुं तुरङ्गोऽपि मा-
 एतेनोत्कृष्टकण्ठप्रतिसुभटनटारब्धनाट्याद्भुतानां

दिति भावः । किं च उक्तयोः एकत्र संसारादन्यत्र शापाच्चेति भावः ।
 उभयोः शरपरयोः न पुनर्निवृत्तिर्जागृति तद्युक्तं
 एकत्रागमादपरत्र प्रत्यक्षाच्चेति भावः । किन्तु तत्र तयोः मध्ये एकोऽपि
 सङ्गो मितं स्वर्यं भिनत्ति अपरः शरश्च वस्तुर्थः शरस्त्वमितं भिन-
 त्तिद्यद्भुतं अत्रामितं भिनत्तीत्युक्तमितं न भिनत्तीति च प्रतीयते ईदृशे
 अभिसम्बन्धिते तस्य विरोधादद्भुतं । हावेतौ पुरुषौ लोके स्वर्यमण्ड-
 भेदिनौ । परित्राड्योगयुक्तश्च रणेचाभिसम्बन्धो हत इति स्मृतौ ।
 मितमण्डभेदेनस्य वीरपुरुषायतत्वेन अत्र शत्रून् भिनत्तीत्यविरोधा-
 द्विरोधाभासोऽवधारः ॥ ६८ ॥

धूलिभिरिति । संयति युद्धे धूलिभिः खुराणां धूलिभिः दिवस-
 मभ्यन् अन्तरिक्षचारिणां दृष्टीः प्रतिवधञ्चिचर्यः । खुराणां रवैः रजो-
 भिराशास्तवत्यान् प्राप्तिन इत्यर्थः । वधिरयन् वधिरीकुर्वन् जयजयैः
 वेगानिहैः वातं खञ्जयन् पक्षुर्कुर्वन् वायोरप्यधिकवेग इत्यर्थः । उ-
 चैर्लक्ष्यैः स्तोतृन्भूकयन्भीकुर्वन् स्तोतृमशक्य इत्यर्थः ।
 धर्म्माराधनसन्नियुक्तजगता जगता धर्म्मैकसाधनकारिणाऽमुना राज्ञा
 अधिष्ठितस्तुरगोऽपि सान्द्रोत्फालमिषात् वेगातिशयत्वाच्चिरन्तर-
 मूर्ध्वचरणनिषेधव्याजात् पदा एकेनापि चरणेनेति वेगातिशयोक्तिः ।
 गां भुवं धेनुञ्च न विगायति स्मृति । गोत्राक्षयानलान् भूमिं गोच्छि-
 न पदा स्मृतेर्दत्त निषेधादिति भावः ॥ ६९ ॥

[११०८०]

नैषधचरितम् ।

४५

कष्टं द्रष्टैव नाभूदभुवि समरसमालोकिलोकास्पदेषु
 अखैरखैरवेगैः कृतखुरखुरलीमंक्षुसंक्षुभ्यमान-
 क्ष्मापृष्ठोत्तिष्ठदन्धङ्करणरणधुरारिणधाराधकारात् ॥१००॥
 उन्मीलल्लीलनीलोत्पलदलदलनामोदमेदस्त्रिपूर-
 क्रोडक्रोडद्विजालीगरुदुदितमरुत् स्फालवाचालवीचिः ।
 एतेनाखानि शाखानिवहनवहरित्पक्ष्मपूष्पंद्रुमाली-
 व्यालीढोपान्तशान्तव्यथपथिकदृशां दत्तरागस्तडागः ॥१०१॥
 वृद्धो वार्द्धिरसौ तरङ्गवलिभं विस्मद्वपुः पाण्डुरं
 हंसालीपलितेन यष्टिकलितस्तावद्वयोर्बहिमा ।

एतेनेति । समरसमालोकिलोकास्पदे युद्धमेचकजनाद्येऽपि भुवि
 भुतले अखैरवेगैरमन्दवेगैः मन्दसञ्चन्दयोः खैरमित्यमरः । अखैः क-
 ताभिः खुरखुरलीभिः खुरसञ्चारैः मंक्षु सपदि संक्षुभ्यमानात्क्षुण्ण-
 नानात् क्ष्मापृष्ठाङ्गुतलादुत्तिष्ठतासुत्पततां अन्धाः क्रियन्ते एभि-
 रित्यन्धङ्करणाः तेषां आद्य सुभगेत्यादिना खड्गप्रत्ययः । रणस्य धूरस्य
 रणधुरा षड्पूरित्यादिना समासान्तः । तस्य रं रेणूनां धारा सन्ततिः सै
 बान्धकारस्तथाङ्गे तोरेतेन राज्ञा उत्कृष्टकण्ठैः छिन्नकण्ठैः प्रतिशुभटैः
 परवीरैरेव नटैर्नर्तकै रारब्धानामाचरितानां नाट्याद्भुतानां प्रबन्धावय-
 वानामित्यर्थः । कष्टं यत द्रष्टैव नाभूत् न विद्यते अ ॥ १०० ॥

उन्मीलदिति । उन्मीलल्लीलानां स्फुरद्विलासानां नीलोत्पलद-
 लानां दलनेन विक्रासेन य आसोदस्तेन सेदस्त्रिपूरक्रोडे जलराधे-
 रूपरि क्रोडलीनां द्विजालीनां पक्षिगणानां गरुडदितस्य पक्षोत्सस्य
 मरुतः स्फालेनास्फालनेन वाचालवीर्चिर्भुखुरतरङ्गः शाखानिवहेन नवै-
 र्हरिभिः हरितवर्णैः पक्षैः पूष्पाभिः द्रुमालीभिर्यालीढैरुपान्तैः
 प्रान्तैः शान्तव्यथानां शमितसन्तापानां पथिकदृशां दत्तरागो जनि-
 तहुदस्तडाग एतेन राज्ञा अखानि निखात इति पूर्वधर्मोक्तः ॥१०१॥

विभ्रच्चन्द्रिकया च कं विकचया योग्यस्फुरत्सङ्गतं
 स्थाने स्नानविधायिधार्मिकशिरोनत्यापि नित्यादृतः॥१०१
 तस्मिन्नेतेन यूना सह विहर पयःकेलिविलासु बाले !
 नालेनास्तु त्वदक्षिप्रतिफलनभिदा तत्र नीलोत्पलानाम्
 तत्पाथोदेवतानां विशतु तव तनुच्छायमेवाधिकारे
 तत्फुल्लाम्भोजराज्ये भवतु च भवदौयाननस्याभिषेकः॥१०२

पुनस्तङ्गागमेव वर्णयति दृढइति । तरङ्गैर्वलिभं वलियुक्तं तन्दि
 क्षिपटेभं इति मत्वर्यो भगवत्ययः । हंसाल्येव पलितं शुक्लकेशं
 पलितं जरसा हौक्यं केशादायित्यमरः । तेन पाण्डुरं वपुर्विभक्तं वदः
 प्रणालीकृतम् आलम्बदण्डश्च तथा कलितो ऽवष्टम्बस्तावान् वयो
 बहिर्भा पक्षिवाङ्मल्यं बाल्याद्यवस्था वाङ्मल्यश्च यस्य सः प्रियस्मिरे-
 त्यादिना वङ्मल्यशब्दस्य वंहादेशः । खगबाल्यादिनोर्वय इत्यमरः ।
 विकचया स्फुटया विलुप्त केशयाच चन्द्रिकया ज्योत्स्नया शिरोरोम-
 विशेषेण च सह योग्यं स्फुरच्च सङ्गतं सम्बन्धो यस्य तत् एकत्र तत्सदृश-
 मन्वत् तदुत्पत्तश्चेत्यर्थः । कञ्जलं शिरश्च विभक्तं स्नानविधायिनां
 स्नानादग्रतुष्ठातीनां स्त्रीणां धार्मिकाणां धर्मचारिणां धर्मं चरतीति
 ठक् । शिरसां नत्या नमनेन निमज्जनेन नमस्कारेण च नित्यमादृतः
 तत्कृतोऽभावयं पार्श्वस्तङ्गागो दृढः स्थविरोऽतिपूर्णश्च स्यात्
 युक्तं, युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने इत्यमरः रूपकालङ्कारः॥ १०२ ॥

तस्मिन्निति । हे बाले ! तस्मिन्स्तङ्गागे यूना तेन राज्ञा सह
 विहर पयःकेलिलीलासु जल क्रीडाकालेषु तत्र तङ्गागे नीलोत्पलानां
 नन्दशृङ्गोः प्रतिफलनात् प्रतिविम्बनात् भिदा भेदः पिङ्गिदादिभ्योऽङ् ।
 नालेनास्तु नालमेव भेदकमस्त्वित्यर्थः । तव तनोः छाया तनुच्छायं काव-
 कान्तिः विभाषासेनेत्यादिना नपुंसकत्वं । तस्य तङ्गागस्य पाथोदे-
 तानां जलदेवतानामधिकारे आधिपत्ये विभक्त आधिपत्यं करोति

(१२०८०)

नैषधचरितम् ।

४७

एतत्कीर्त्तिविवर्त्तधौतनिखिलत्रैलोक्यनिर्वासितै-

र्विश्रान्तिः कालिता कथासु जरतां श्यामैः समग्रैरपि ।

जज्ञे कौर्त्तिमयादहो भयभरैरस्मादकीर्त्तैः पुनः

० सा यन्नास्य कथापथेऽपि मलिनच्छाया बबन्ध स्थितिम् ॥ १०४

अथावदज्ञीमसुतेङ्गितात् सखी जनैरकीर्त्तिर्यदि वास्य नेष्यते ।

मयापि सा तत् खलु नेष्यते परं सभाश्रवःपूरतमालवक्षिताम् ॥ १०५

अस्य चौणिपतेः परार्द्धपरया लचीकृताः सङ्ग्रया

त्यर्थः । भवदीयाननस्य तस्य फुल्लाम्भोजानां राज्ये अभिषेको भवतु
त्वन्नेत्रादिकं त्वदीयोत्पलादिकमतिशयवर्तिष्यत इत्यर्थः ॥ १०३ ॥

एतदिति । एतस्य राज्ञः कीर्त्तिविवर्त्तैः यशोविलासैः धौतात्
चाञ्चितान्निखिलत्रैलोक्यात् निर्वासितैः निष्कासितैः समग्रैः समस्तैरपि
श्यामैः श्यामयस्तुभिर्जरतां वृद्धानां प्रवयाः स्वविरो वृद्धो जनो जीर्णो-
जरन्मयइत्यपरः । जीर्णतेरवृत्तित्वत्वनुप्रत्ययः । कथासु विश्रान्तिः कलि-
ना एतदप्रशोभ्याप्रया श्यामयस्तुजातं कथामालशेषमासीदित्यर्थः । अकीर्त्तैः
पुनः अपकीर्त्तिस्तु कीर्त्तिमयात् कीर्त्त्यात्मकादस्मान्नृपाङ्गवभरैः भयराशि-
भिर्जघ्ने जातं भावे लिट् । अकीर्त्तिरस्मादभैषीदित्यर्थः । कुतः यदप्रका-
दस्य सम्बन्धिनी मलिनच्छाया अपकीर्त्तिः कथापथेऽपि बाङ्गमार्गेऽपि
स्थितिं नबबन्ध यतोऽकीर्त्तिकथापि न न्यूयते तदीयमेतदुभयात् कापि यशो
न गच्छतीति प्रवृत्ते चेत्यकीर्त्तिलेशोऽप्यस्य नास्तीत्यर्थः ॥ १०४ ॥

अथेति । अथ सखी भीमसुताया इङ्गितात् इङ्गितज्ञानादव-
दत् किमित्याह । अस्याकीर्त्तिर्जनैर्नेष्यते नाङ्गीक्रियते यदि इमेः कर्माश्च
वृट् । तत्तर्हि मया सा तदकीर्त्तिः सभायाः श्रवःपूरः कर्णावतंसो या त-
मावबक्षिता, तां परं श्रुत्वा नेष्यते प्रापयिष्यते खलु ? नयतेः कर्माश्च
वृट् अहमस्यापकीर्त्तिं सभां प्रापयिष्यामीत्यर्थः ॥ १०५ ॥

सयं प्रावयति अखेति । परार्द्धश्च परमा संख्या ततोऽपि परया सं-
ख्या बलीकृता विषयीकृताः तत्संख्याता इत्यर्थः । प्रदेव अङ्गुर्थेण

प्रज्ञाचक्षुरवेक्ष्यमाणतिमिरप्रस्थाः किलाकोर्त्तयः ।

गीयन्ते स्वरमष्टमं कलयता जातेन बन्धोदरा-

न्मूकानां प्रकरेण कूर्मरमणीदुग्धोदधेरोधसि ॥ १०६ ॥

तद्वचरैः सस्मितविस्मिताननां निपीय तामीचणभङ्गिभिः सभां ।

ब्रह्मास्य हास्यं किमभून्न वेति तं विदर्भजा भूपमपि न्यभालयत् ।

नलान्यवीचां विदधे दमस्वसुः कनीनिकागः खलु नीलिमालयः ।

चकार सेवां शुचिरक्ततोचितां मिलन्नपाङ्गः सविधे तु नैषधे ॥ १०७ ॥

दृशा नलस्य श्रुतिचुम्बिनेषुणा करेऽपि चक्राच्छलनम्रकामुं कः ।

ते प्रज्ञाचक्षुषो जात्यन्धाः तैर्बन्धुमात्रं तदेकपात्रं यत्तान्नरं तत्प्र-

स्थास्तत्तद्भाषाः अस्य चौशीपतेः अकीर्तयः अष्टमं स्वरं षड्जादिसरा-

त्परं स्वरं कलयता प्रयुज्जानेन बन्ध्याया अनपत्याया उदराज्जा-

तेन मूकानां प्रकरेण सङ्घेने कूर्मरमणीनां कूर्मस्त्रीणां दुग्धानि

क्षीराणि तेषामुदधेरब्धेः रोधसि तोरे गीयन्ते किल ? तत्कथं जनै-

र्नाकार्त्तान्तेत्यर्थः । एतेनास्याकीर्तिलेशोऽपि खपुष्पकल्प इति स्तुतेः

परकार्याय किं मित्यवमफलत्वादिति भावः । अत्र निन्दया स्तुतिप्रतीति-

र्याजस्तुतिभेदाच्चकारः ॥ १०६ ॥

तदिति । विदर्भजा वैदर्भी तस्या अक्षरैर्वाक्यैः सञ्चितानि वि-

स्मितानि आननानि यस्याः स्तां सभामीचणभङ्गिभिर्दृष्टिप्रकरैः

निपीय ससृष्टं दृष्ट्वा दृष्टैतद्वाक्ये अस्य कीटकेन्द्रस्थापि हास्यं स्मित-

भूत् किं वानाभूत् इतितं भूपमपि न्यभालयत् आलोकयत् ॥ १०७ ॥

नलेति । नीलिन्नो नैल्यस्य मालिन्यस्य चालय आश्रयो दमस्वसुः

दमयन्त्याः कनीनिका तारका तारकाक्ष्यः कनीनिकेत्यमरः । नलादन्त्यस्य

इंसः वीचां वीचणं गुरोश्च हल इति स्त्रियामप्रत्यये वीट् । तदेवागोऽपराधं

पापञ्च विदधे आगः पापापराधयोरित्यमरः । मालिनात्मनो हि मलिन

कथमेवाचरन्तीति भावः । अपाङ्गस्तु सविधे समीपस्थे नैषधे अलीन

नले मित्त्वं सक्तः शुचिरक्तः श्रेतरक्तो निर्मलानुरक्तहृदयश्च यस्य तस्य

[१२०स०]

नैषधचरितम् ।

४८

अरः पराङ्गैरनुकल्प्य धन्वितां जनीमनङ्गः स्वयमादयन्ततः १०५

उत्काण्टका विलसदुज्जलपत्रराजि-

रामोदभागनपरागतराऽतिगौरी ।

रुद्रकुधस्तदरिकामधिया नले सा

वासार्थितामधृत काञ्चनकेतकीव ॥ ११० ॥

तन्नालीकनले चलेतरसनाः सास्यान्मनागप्यभू-

दप्यमे चतुरः स्थितान्न चतुरा पातुं दृशा नैषधान् ।

भायस्तत्ता तां तदुचितां सेवां भञ्जनं चकार साधवः साध्वेवाचरन्तीति
भायः । एतेन कीकरपतावृजुदृष्टपातादतुरागाभावो नैषधे तद्वैपरी-
त्यादतुरागश्चेति गम्यते । अतएव कीकरवीक्षणमपि सखीवाक्यनिनि-
त्तयानुसन्धानलौल्यादित्यदोषः ॥ १०८ ॥

तदा नलोऽपि तां सानुरागमवैधत इत्याह दृशेति । स्वयमनङ्गोऽङ्ग-
रङ्गितः आरो नलस्य दृशा दृष्टौ च श्रुतिचुम्बिना कर्णान्तकटे नेपुण्या क-
रणेन तथा करे नलस्यैव करे चक्रच्छलेन चक्ररेखाव्याजेन कार्मुकः
कोदण्डो यस्य स अतएव पराङ्गैर्नानाङ्गैः परकीयसाधनैरेव धन्वितां
भानुष्कात्ममुकल्प्य कायशुश्रूषवद्भानुष्कात्वेन सम्पाद्य ततो जनीं वधूमाद-
यदपीडयत् ॥ १०९ ॥

उत्काण्टकेति । उत्काण्टका उद्गतपुलका अन्यत्रोदपस्तचिका विच-
रन्ती उज्जवा पत्रराजिः पत्ररचना अन्यत्र दलपंक्तिः यस्याः सा
आभेदं गन्धं रूपं च भजतीति आभेदभाक् भजोपः । आभेदो
गन्धरूपयोरिति विश्वः । तदभाक् अपगतरागा न भवतीत्यनपरागा
अभवताम्यतिशयार्थे तरप् । गौरीमतिक्रान्ता गुणैरित्याति-
गौरी अचलनगौरवर्णेति चोभयलापि योज्यं । सा दमयन्ती क्रो-
धादिति सपरिचागरोपात्तदरकामधया रुद्रशत्रुकामभान्त्रा आगता
काञ्चनस्यर्था केवकी काञ्चनकेतकीमेत्युत्प्रेक्षा नले वासार्थितां निवास-
काङ्क्षां अहत एतवती भरतेः कर्तरि लुङ् स्वरितेऽपात्तङ् ॥ ११० ॥

आनन्दाश्वनिधौ निमज्ज्य नितरां दूरङ्गता तत्तला-
लङ्कारीभवनाज्जनाय ददती पातालकन्याभ्रमम् ॥१११॥
सर्वस्वं चेतसस्तां नृपतिरपि दृष्टे प्रीतिदायं प्रदाय
प्रापत्तद्दृष्टिमिष्टातिथिममरदुरापामपाङ्गोत्तरङ्गाम् ।
आनन्दाश्वेन वन्ध्यानक्षत तदपराकृतपातान् स रत्नी-
पत्या पीयूषधारावलनविरचितेनाशुगेनाश लीढः ॥११२॥

तर्दित । चतुरा प्रवीणापि सा दमयन्ती नत तद्विजयलीकने
साध्यादात्यन्तिकसत्यनलसादृश्याञ्जलेतरङ्गना निञ्जलचित्ता सती आन-
न्दाश्वनिधौ निमज्ज्य नितरां दूरं गता तत्वं प्राप्ता तस्य तलस्य अल-
ङ्कारीभवनादाभरणीभावात्तत्वावस्थानादित्यर्थः । जनायालोकजनाय
पातालकन्याभ्रमन्दधती सागरतलस्यैव पातालत्वात्तत्तस्या स्तब्धोक्त्ति-
तिभ्रान्तिं जनयन्तीतृप्तम् । अग्रे स्थितानपि चतुरो नैषधानिन्द्रा-
दिमायानलान् सत्यनलस्तु तदन्तरपुरोवर्तीति भावः । मनागीपदपि
इथा पातुं द्रष्टुं नाभूत् नाकल्पत शक्यपेत्यादिना अस्यार्थयोगात्तुल्यं वि-
रन्तरध्यानासादितनलसाक्षात्कारानन्दपारयशत्रादिप्रकारवत् पुरोवर्तिनो-
ऽपि पुरन्दरादिमायानलान्द्राक्षीदित्यर्थः ॥ १११ ॥

एवं दमयन्त्या अलीकनलसाक्षात्कारमुक्त्वा नलस्याप्यलीकदमयन्ती
साक्षात्कारमाह सर्वस्वमिति । अथ नृपतिः अलीकनलोऽपि चेतसो हृद-
यस्य सर्वस्वं सर्वधनभूतां हृदयादनप्रेतमित्यर्थः । तां दमयन्तीं दृष्टे
स्वचक्षुषी प्रीतिदायं पारितोषिकदानं दायो दाने यौतकादिधने विभे-
च पैटक इति वैजयन्ती । प्रदाय निरन्तरध्यानेन तां साक्षात्कृत्य
त्वर्थः । अथानरैरपि दुरापां दुष्प्रापामपाङ्गौत्तरङ्गां तरङ्गितां तस्याः
कर्त्या दृष्टिं तद्दृष्टिमेवेष्टातिथिं प्रियवन्धुं प्रापत् तन्धवान् स्वयं च
तया कटाक्षेण वीक्षित इत्यर्थः । अथ स नृपो रत्नाः पत्या कामेन
पीयूषधारावलनविरचितेन अमृतधारानिष्पन्दलिप्तेनाशुगेन तद्दृष्टि-
मेवेत्यर्थः । आशुलीढः विद्धः सन् आनन्देनाश्वं मोहं पारयशक्तिं

[१२०स०]

नैषधचरितम् ।

५१

श्रीहर्षः कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः सुतम्
 श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मा मल्लदेवी च यम् ।
 तस्य द्वादश एष मातृचरणाम्भोजलिमौलेर्महा-
 काव्येऽयं व्यगलनलस्य चरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥११३॥
 तयोद्देशः सर्गः

—००—

कल्पद्रुमान् परिमला इव भृङ्गमाला-
 मात्मान्त्रयां निखिलनन्दनशाखिवृन्दात् ।
 तां राजकादपगमय्य विमानधुर्या
 निन्युर्नलाकृतिधरानथ पञ्च वीरान् ॥ १ ॥
 साक्षात्कृताखिलजगज्जनताचरित्रा

यावत् । तेन तदपरान् प्रथमदृष्टिपातानन्तरभाषिन आकूतेन पातान् सा-
 न्नतदृष्टिपातान् बन्ध्यानफलानकृत कृतवान् प्रथमदृष्टिपातजनितानन्दत-
 रदृष्टिपाताच्च विवेदेत्यर्थः ॥ ११२ ॥

श्रीहर्षमिति । मातृचरणाम्भोजयोरलिमौले र्भृङ्गायमानमौले-
 रित्यर्थः ॥ ११३ ॥

इति पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीषन्नीमहोपाध्यायकोलाचलम-
 स्तिनायस्वरिविरचितायां जीवातसमाख्यायां द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

—००—

कल्पद्रुमानिति । अथ कौकरविषयानन्तरं विमानधुर्याः शिवि-
 काष्टतः आत्मान्त्रयां स्वाधारां तां दमयन्तीं परिमलाः वीरभ-
 विशेषाः आत्मान्त्रयां खोपजीविनीं भृङ्गमालां निखिलानन्दनशाखि-
 वृन्दादपनमय्य कल्पद्रुमान् पञ्चानुरतस्त्विव राजकाप्राजसमूहात्
 मोलोचेत्यादिना उक्तम् । अपगमय्य अपनीय नलाकृतिधरान् नलरूप-
 धारिणः पञ्च वीरान् निन्युः प्रापयामासुः ॥ १ ॥

तत्ताधिनाथमधिकृत्य दिवस्तथा सा ।
 जचे यथा स च शचीपतिरभ्यधायि
 प्राकाशि तस्य न च नैषधकायमायां ॥ २ ॥
 ब्रूमः किमस्य वरवर्णिनि ! वीरसेनो-
 द्भूतिं द्विषद्वलविजित्वरपौरुषस्य ।
 सेनाचरीभवदिभाननदानवारि-
 वासेन यस्य जनिताऽसुरभी रणश्रीः ॥ ३ ॥
 शुभांशुहारगणहारिपयोधराङ्ग-
 चुञ्चोन्द्रचापखचितदुमणिप्रभाभिः ।

साक्षादिति । अथ पञ्चवीरप्रापणानन्तरं साक्षात्कृतं अक्षि-
 जगत्सु जनताया जनसमूहस्य चरितं यथा सा सरस्वती तत्र पञ्च-
 सु मध्ये दियोऽधिनाथ मधिकृत्य निर्दिष्ट्य तथा तेन प्रकारेणोपाय यथा
 शचीपति रिन्द्रो नाभ्यधायि नाभिहितो भवति तस्मिन् नैष-
 कायमाया नवरूपकल्पना च न प्राकाशि न प्रकाशिता ॥ २ ॥

अथ लोकपाशाक्षयश्च प्रत्येकं चतुर्भिः लोकैः क्षेमभङ्ग्या वर्णयति
 ब्रूमइत्यादि । हे वरवर्णिनि ! उत्तमाङ्गने ! उत्तमा वरवर्णिनीत्वमरः ।
 द्विषः शत्रोर्वलस्य बलासुरस्य अन्यत्र द्विषतो बलानां वलीऽसुरे बलं सैव
 इति वैजयन्ती । विजित्वरपौरुषस्य जित्वरपराक्रमस्यास्य परस्य इन्द्र
 नलयीः सामान्यनिर्देशः वीरसेनानासुद्भूतिं सुज्जृम्भय मन्त्र्य वीर-
 सेनाचृपाडुद्भूतिं सुत्पत्तिं किं ब्रूमः कथं वर्णयामः यस्य वीरस्य रणश्रीः
 सेनाचरीभवतोः सैनिकायमानयोदिभाननदानयोर्विनायकविष्णोः
 वासेनाधिष्ठानेन जनिता असुराणां भीरव्या सा अन्यत्र सेनाचरीभवतां
 सेनासञ्चारिणां इभाषा माननेषु दानवारीणां मदाम्बुनां वासेन
 वासनया सुरभिर्जनितगुग्भिः कृताः । द्रुलोमेपूर्वस्य दीर्घोऽयः ॥ ३ ॥

शुभेति । एष वीरः शुभांशु चन्द्रः हरस्येने हारा नवा
 प्रमथाः हरस्यापत्यं पुमान् हारी स्कन्दः पयोधराङ्गचुञ्चो मेघोद्व-

अन्वास्यते समिति चामरवाहिनीभि-
र्यावासु चैष बहुलाभरणार्चिताभिः ॥ ४ ॥

भूमीभृतः समिति जिष्णुं मपव्यपायम्
जानीहि न त्वमघवन्तममुङ्कयच्चित् ।

० गुप्तं घटप्रतिभटस्तनि ! बाहुनेतं
नालोकसेऽतिशयमद्भुतमेतदीयम् ॥ ५ ॥

सङ्गी इन्द्रचापः तैः खचिता खतेजोभिः संवृता द्युमणिप्रभाः सूर-
तेजांसि याभिस्ताभिः वङ्गरनेको लाभः त्रिलोकविजयादिर्यस्मिन्
तेन रण्येनार्चिताभिः पूजिताभिः अर्चः पूजायां कर्मणि क्तः । अमरवा-
हिनीभिः सुरसेनाभिः समिति रण्ये च यात्वासु चान्वास्यते उपास्यते
अन्यत् त्वं शुभ्रांशुभिश्चञ्चलमयूखैः हारगणैर्भुक्ताहारजालैः हारि-
पयोधराङ्गुचुम्बिभिर्मनोहरकुचोत्सङ्गसङ्गिभि रन्द्रचापै स्तायाभूत-
भूषणदीप्तिभिः खचिता मिश्रिताः द्युमण्यैः प्रभाः सूर्यप्रभा
याभिस्ताभिः वङ्गलैराभरणैरर्चिताभिः पूजिताभि चामरवाहिनीभिः
समिति सभायां यात्वासु देवतामहोत्सवेण चान्वास्यते ॥ ४ ॥

भूमीति । हे घटप्रतिभटस्तनि ! घटप्रसोतकुचे ! समिति संयति
भूमीभृतः पवतां जिष्णुं जेतारं न लोबोत्तादिना पृथीप्रतिपेक्षात्कर्मणि
द्वितीया । अपिद्यमानः पर्वजस्यापायो वक्ष्ये तमपव्यपायं नित्यवज्रहस्त-
ननुवीरं कथञ्चिदपि अमघवन्तं कथवन्त इन्द्रादन्यं नतु जानीहि नैव
यिहि इन्द्रश्चेदस्मिहस्तं क्व गतंतत्वाह गुप्तं निगूहितमेतदीयं बाहु-
नेतं वङ्गनेतृत्वं युवादित्वादण् प्रत्ययः । तदेवाद्भुतमतिशयं नालोकसे न
पश्यसि अन्यत् त्वं भूमीभृतो राज्ञः जेतारं अपव्यपायं अपगतव्यपायसह
वीरं त्वं अघवन्तं पापवन्तं न जानीहि पुण्यलोकत्वादस्येति भावः । गुप्तं
रक्षितं नञ्चत निययेः । बहूनां नेता तस्य भावस्तत्त्वं बाहुनेतं राजाधि-
राजत्वं पूर्वादण् प्रत्ययः सौभ्रात्यादिवदिनिः । दमयन्ति ! नालोकसे किदि-
ति काकुः अन्यत् समानम् ॥ ५ ॥

लेखा नितम्बिनि ! बलादिसमृद्धराज्य-
 प्राज्योपभोगपिशुना दधते सरागम् ।
 एतस्य पाणिचरणं तदनेन पत्या
 साङ्गे शचीव हरिणा सुदमुदहस्य ॥ ६ ॥
 आकर्ण्य तुल्यमखिलां सुदती लगन्ती-
 माखण्डलेऽपि च नलेऽपि च वाचमेताम् ।
 रूपं समानमुभयत्र विगाहमाना
 श्रोतान्न निर्णयमवापदसौ न नेत्रात् ॥ ७ ॥

लेखा इति । हे नितम्बिनि ! प्रशस्तनितम्बे ! प्रशंसायामिति ।
 बलादीनां बलाद्यधुराणां यानि समृद्धानि राज्यानि तेषां प्राज्यो-
 भोगस्य प्रभूतानुभवस्य पिशुनाः प्रकाशकाः लेखाः देवाः एत-
 वीरस्य पाणिचरणं च पाणिचरणौ प्राणङ्गत्वादेकग्रहावः । सरा-
 गापुरां दधते शिरसा धारयन्ति प्रणमनीयार्थः । धाडः कर्तरि लट्प्रति-
 बल्यचनं । तत्तस्मादनेन हरिणा देवेन्द्रेण पत्या साङ्गे शचीव सुद-
 मुदहस्य शच्याः सपत्नी भवेत्यर्थः इत्येकोऽर्थः । अन्यस्तु सरागमातामृमेत-
 वीरस्य पाणिचरणं कर्तृबलादीनि राज्याङ्गानि स्वाभ्यन्तरबल-
 राद्रुर्गवलानीत्यमरः । तैः समृद्धस्य राज्यस्य यः प्राज्योपभोग-
 पिशुनाः सूचकाः लेखाः दधते दधधारण इति धातोर्भागीगदिक-
 तङ्प्रकवचनं । तदनेन वीरेण पत्यासाङ्गे हरिणा शचीव सुदमुदहस्य

आकर्ण्येति । सुदती शोभनदन्ता अत्र वयसि दन्तस्थिते तद्व-
 याभावादप्यान्तादिस्त्वत्वे चकाराह्ददेशः सुदत्यादिगद्धानां योगात्
 त्वात् स्त्रियां संज्ञायामिति विकल्पादिति केचित् । एतदेवामिमेव
 दद्यादयः प्रतिविधेया इत्याह वामनः । उगितश्चेति डीप् ।
 भैमी आखण्डलेऽपि च नलेऽपि च तुल्यमविशेषेण लगनीं सम्बन्धनी-
 माचमाकर्ण्य उभयत्र इन्द्रनलयोः समानं निर्निशेषं रूपमाकारश्च वि-
 गहमाना अप्ये दशं दर्शमाबोधयन्ती श्रोतान् श्रोतेन्द्रियात् निर्नि-

शक्रः किमेष निषधाधिपतिः स वेति
 दोलायमानमनसं परिभाव्य भैमीम् ।
 निर्दिश्य तत्र पवनस्य सखायमस्यां
 भूयोऽसृजङ्गवती वचसां स्रजं सा ॥ ८ ॥
 • एष प्रतापनिधिरुद्विग्नमान् सदायम्
 किं नाम नार्जितमनेन धनञ्जयेन ।

नावापत् आश्रितेः लुङ्ङिचुरङ्गदेशः । खानुभावाच्च न निश्चेतं शशा-
 केत्यर्थः ॥ ७ ॥

शक्र इति । अथ सा भगवती सरस्वती एष वीरः शक्रः किं ? निष-
 धाधिपतिः स्वशाणनाथो नञोवेति दोलायमानमनसन्देव्याः होषोक्त्या
 आकारसाध्याच्च सन्दिहानपित्तां भैमीं परिभाव्य समवेक्ष्य तत्र पद्मवी-
 रमध्ये पवनस्य सखायमग्निं निर्दिश्य हस्तेन प्रदर्श्य अस्यां भैम्यां
 विप्रये भूयो वचसां स्रजं वाक्यपरम्परामसृजज्जगादेत्यर्थः ॥ ८ ॥

एष इति । एष वीरः प्रतापशोण्यस्य निधिः अयं सदा उद्विग्न-
 मान् जर्ज्वलनयान् धनानि विचित्रवस्तुनि जयतीति धनञ्जयो
 धनञ्जयसंज्ञकः जीतहोत्रो धनञ्जय इत्यमरः । संज्ञायां भूत्या वृजो-
 त्यादिना खचि सुसागलः । तेनानेन किं नाम ? किं किल नार्जितं ? न
 त्वत्त्वं सर्वज्ञ उपलब्धमेवेत्यर्थः । किं नाम किं नामधेयमिति केचित् ।
 शुचेः शुचिनामकादृष्ट्यात् शुचिरप्यित्तिमित्यमरः । हेम सुवर्णं प्रभूतसु-
 दृभुतमधिगच्छ विद्धि अग्नेरपत्यं सुवर्णमिति स्मरणादिति भावः । भा-
 खरूपस्य रूपान्तरप्रकाशकरूपस्य सम्पत् समृद्धिः कस्य च न इतोऽन्यस्य
 कस्यचिदपि नास्त्येव । अन्यत्वं तु एषः प्रतापस्य तेजोविशेषस्य निधिः सः
 प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कोशदण्डजनित्यमरः । अयं स वीर उद्विग्न-
 मानोद्विग्नमान् नित्योदित इत्यर्थः । अनेन कलां जयेन करणेन किं नाम
 धनं नार्जितं जयेनैव सर्वं सम्पादितमित्यर्थः । क्षत्रियस्य विजितमिति
 स्मरणादिति भावः । शुचेः पवित्रादृष्ट्यात् प्रभूतं प्राज्यं हेम सुवर्णम-

हेम प्रभूतमधिगच्छ शुचेरमुष्मान्
 नास्त्यैव कस्य च न भास्वररूपसम्पत् ॥ ८ ॥
 अत्यर्थहेतिपटुताकवलीभवत्तत्
 तत्पार्थिवाधिकरणप्रभवस्य भूतिः ।
 अप्यङ्गरागजननाय महेश्वरस्य
 सञ्जायते रुचिरकर्म्म ! तपस्विनोऽपि ॥ १० ॥
 एतन्मुखा विबुधसंसद्सावशेषा-
 माध्यस्थ्यमस्य यमतोऽपि महेन्द्रतोऽपि ।

धिनच्छ प्राप्नुहि एतत्परिग्रहादाद्या भवेत्त्वर्थः । भाः कान्ति स्वरः कङ्क-
 ध्वनिः रूपं सौन्दर्यं तेषां सम्पत्कस्य च न अन्यत्कस्यापि नास्त्येव ॥ ८ ॥
 अत्यर्थेति । हे रुचिरकर्म्म ! कमनीयकर्म्म ! नासिकोदरेत्यादिना
 विरूपादिकारः । अयथाया अतिमाताया हेतिपटुताया ज्वालापा-
 टवस्य कवलीभवद्व्यासीभवदिश्वनीभवदित यावत् । तत्तत्पार्थिवं पार्थिव-
 इत्यनेवाधिकरणमाश्रयस्तदेव प्रभवत्यस्यादित प्रभवः कारणं यस्याः सा
 अस्मादोरस्य सन्वन्विनी भूतिर्भूतापि तपस्विनो महेश्वरस्याप्यङ्गरागजन-
 नायासुलेपसम्पादनाय संजायते भवति । अन्यत्र तु अत्यर्थं हेतिपटुता
 प्रायुधसामर्थ्यं हेतिज्वालासुरायुधमिति वैजयन्ती । तस्य कवलीभवद्वि-
 स्तै स्तैः पार्थिवैः राजभिः सहाधिको रणः स एव प्रभवो यस्याः सा
 विजयलब्धा अस्य भूतिः सम्पत् भूतिर्भूतमस्मान्नी सम्पदित्वरः ।
 महेश्वरस्य महाप्रभोरपि तपस्विनः शोध्यस्यापि रागजननाय सन्तोषणाय
 सर्वोपकारिणीत्यर्थः अङ्गुल्यामन्त्रणे ॥ १० ॥

एतदिति । पितृमुखमिव सुखं यस्याः स्तस्याः सन्वुद्धिः हे मित्र-
 सुखि ! भव्या पितृसुखी कन्या भव्यो मातृसुखः सुत इति वचनात् ।
 असावशेषा विबुधसंसद्देवसभा एव एव सुखमास्यं यस्याः सा अस्मिन्-
 खा वै देवा इति श्रुतेः । वहिर्मुखः क्रतुभुज इत्यभिधानाच्च । अस्य यमतो
 महेन्द्रतोऽपि यमस्य महेन्द्रस्य च प्रत्यर्थं सार्धविभक्तिकस्तच्चिन् । माध्यस्थ्यं

[१३स०]

नैषधचरितम् ।

५७

एनं महस्त्रिनमुपैहि सदारुणीञ्चै-

र्येनामुना पितृसुखि ! ध्रियते करञ्चीः ॥ ११ ॥

नैवाल्पमेधसि पटोर्लक्षित्वमस्य

मध्ये समिन्निवसतो रिपवस्तृणानि ।

उत्थानवानिह पराभवितुं तरस्वी

शक्यः पुनर्भवति केन विरोधिनायम् ॥ १२ ॥

दक्षिणपूर्वदिक्पतित्वादिति भावः । महस्त्रिनं तेजस्त्रिनं एनमुपैहि
प्राप्नुहि सदारुणा दारुसहितेन सेन्वनेनेत्यर्थः । येनामुना वीरेण
उच्चैर्महती करञ्चीरंशुसम्पत् ध्रियते धार्यते अन्ततः त्व विबुधसंसत्
यित्सभा एतन्मुखा एतत्प्रधाना एतदेकशरणेत्यर्थः तदा अस्य यमतो
यमान्महेन्द्राञ्चेत्यर्थः पञ्चस्यास्तसिन् । माध्यस्थ्यं समवर्तित्वं महस्त्रिनं
तेजस्त्रिनस्तु सवयन्तं वा महस्तु तस्य तेजसोरितिसान्तेष्वित्यमरः । सदा
सर्वदा येनामुना वीरेण आताप्ता करञ्चीर्हस्तशोभा यत्किञ्चांशवः
करा इत्यमरः ध्रियते ॥ ११ ॥

नेति । पटोर्दंष्ट्रशक्तस्यास्य वीरस्य एधसीन्वने लक्षित्व-
मभिलाषित्वमल्पज्ञैव किं त्वनल्पमित्यर्थः । समिधं काष्ठानां मध्ये
मध्ये समित्पारेमध्ये पृथ्वा वेत्यव्यधीभावः । निवसतोऽस्य तृणानि रिपवः
विद्विपः किमिति काकुः । काष्ठानि दहतोऽस्य तृणानि न गमयानीत्यर्थः ।
उत्थानवानूर्ध्वगतिमान् तरस्वी तेजस्वी वेगवानयं पुनरिह सृष्टौ विरो-
धिना केनाम्बुना कं शिरोऽम्बुनोरित्यमरः । पराभवितुं शक्योभवति
किं ? इति काकुः नशक्य इत्यर्थः । दिव्यस्यास्यामन्धनत्वाद्युति भावः ।
अन्यत्र पटोः वह्निः प्रगल्भस्याल्पमेधसि मन्दप्रज्ञे नित्यमसिच् प्रजा-
मेधयोरित्यत्र नित्यमहणसामर्थ्यान्नात्माभ्याञ्च मेधाया इति वर्तना-
नवचनाञ्च नडादिभ्योऽन्यत्वात्प्रसिच् प्रत्ययः । लक्षित्वमादरो नैव मध्ये-
समिदुप्रज्ञमध्ये समित्संयति संसर्दतप्रभिधानात् । रिपवः तृणानि
तृणप्राया इत्यर्थः । उत्थानवाचुद्गाहवान् तरस्वी चूरः देशे चूरौ

साधारणीङ्गिरमुषर्बुधनैषधाभ्या-
 मेतां निपीय न विशिषमवाप्तवत्याः ।
 जचे नलोऽयमिति तस्मिन् चित्तमेकम्
 ब्रूते स्म चान्यदनलोऽयमितौदमीयम् ॥ १३ ॥
 एतादृशीमय विलोक्य सरस्वती तां
 सन्देहचित्तभयचिन्तितचित्तवृत्तिम् ।
 देवस्य सूनुमरविन्दविकासिरश्मे-
 रुद्दिश्य दिक्पतिमुदौरयितुं प्रचक्रे ॥ १४ ॥
 दण्डं विभर्त्तायमहो जगतस्ततः स्यात्
 कम्पाकुलस्य सकलस्य न पङ्कपातः ।

तरस्विनावित्यमरः । अयं केन विरोधिना पराभविष्यं शक्यः न केन
 पीत्यर्थः ॥ १२ ॥

साधारणीमिति । उपसि बुध्यत इत्यप्रबुधोऽग्निः शोचिक्लेश एव
 बुध इत्यमरः । अहरादीनां पतत्रादिष्विति रेफादेशः । स च नैषधे
 नलश्च ताभ्यां साधारणीं समानां साधारणादङ् वक्तव्य इति विकल्पः
 दण्डिः टिट्टानज इत्यादिना ङीप् । एतां गिरं निपीयाकर्ण्य विशिषम
 तदर्थावधारणं नावाप्तवत्या अनाप्तवत्या अस्या भैरव्या स्तं पुरोवर्तिपुर
 प्रत्येकं चित्तमेका बुद्धिरयं नल इत्युच्ये अन्यदपरं चित्तमयमनलोऽग्निरिति
 ब्रूते नलो नलकोटिद्वयावलम्बी संशयो न निवृत्त इत्यर्थः ॥ १३ ॥

एतादृशीमिति । अथ सरस्वती एतादृशी सीदृशीं सन्देहः प्रागुक्त
 चित्तमाकस्मिकप्रबन्धोत्पत्त्यर्थं नलत्यागानलस्त्रीकाराच्च भवं एतैर्
 वैचित्रिता शक्तिरिति चित्तवृत्तिर्यस्या स्तां तां भैरवीं विलोक्य अरविन्द
 विकासयन्ति ये रश्मयो यस्य तस्य देवस्य सूनुं देवस्य सूनुं दिक्पतिं य
 रुद्दिश्य निर्दिश्य उदौरयितुं व्याहृतं प्रचक्रे प्रस्तावचक्रे प्रचक्रे
 इत्यर्थः ॥ १४ ॥

दण्डमिति । अयं दण्डः इष्टदमनं गदा च आलम्बयति

स्वर्वैद्ययोरपि मदव्ययदायिनीभि-

रेतस्य रुग्भिरमरः खलु कश्चिदस्ति ॥ १५ ॥

प्रतीयते तं विभर्ति ततो दण्डभयात्कम्पाकुलस्य सकलस्य जगतः पक्षे
पापैर्कर्दमे च पातो न स्यात् अहो अन्यस्य दण्डधारणादन्यस्यापतन-
नित्यार्थः । अन्यत्वाप्यस्य यथापराधदण्डनाज्जगतो निष्पापत्वमित्यर्थः ।
राजनिर्घृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानयाः । निर्मलाः स्वर्गमा-
यान्ति सन्तः सुकृतिनो यथेति स्मरणात् । तत्रा सुरात्मवतां शास्ता
शास्ता राजा दुरात्मनाम् । इह प्रकृत्तपापानां शास्ता वैवस्वतो यम
इतुप्रभयोर्दण्डधारणस्मरणाच्चेति भावः । किं च स्वर्वैद्ययोरश्विनोरपि
पदव्ययदायिनीभिर्येद्याहङ्कारहारिणीभित्तयोरप्यसाध्याभिरित्यर्थः । एतस्य
रुग्भिरेतत्कृतो रोगैः स्त्री रुग्भिरुचोपतापरोगव्याधि गदामया इत्यमरः ।
रुग्भिरुचोपताः किम् । न म्रियत इत्यमरो मृतप्रायो न भवतीत्यमरः ।
पचाद्यच् कश्चिदित्यादि पूर्ववत् ॥ १५ ॥

मित्रेति । संज्ञा संज्ञा देवीति श्रुता प्रसिद्धा मित्रप्रिया अर्कदयिता
अस्योपजननसुखमिति प्रति हेतुर्जननीत्यर्थः । अस्य कस्य जनस्य अस्य
हरतीत्युद्धृत् प्राणहरो न सर्वस्यास्युद्धृत् सर्वान्तकत्वादिति भावः ।
आया आयाख्या मित्रप्रिया अस्य ईदृशी जननीति कुतचित् कापि शा-
स्त्रेनाध्यगामि नाधिगता स्वर्यस्य द्वे भार्ये संज्ञा आया च तल्ल संज्ञै-
वास्तु जननीति त्रूयते न आयेत्यर्थः । किं यमेन यमाख्येनासुनैव ध्रियते
न इन्द्रियनियहेण तपस्तप्तं अन्यत्वं तु अस्य वीरस्य संज्ञा हस्तादि-
चेष्टाः संज्ञार्कभार्या चैतन्यहस्तादैः सूचनाभिधेति वैजयन्ती । मित्राणां
सुहृदां मित्रं सुहृदि मित्रोर्ज्ज इति विश्वः । मित्रोपजननमित्यस्मादनं
प्रति हेतुः श्रुता अयं कस्य जनस्य सुहृत् सखा जनसेष्टक् आया कान्तिः
आया स्वर्यप्रिया कान्तिरित्यमरः । कुतचित् कापि नाध्यगामि नाधिगता
अस्य यमेन च यमनियमाभ्यां तपस्तप्तमेव अन्यथा कथमयं सहि-
मेति भावः ॥ १६ ॥

मितप्रियोपजननं प्रति हेतुरस्य
 सञ्ज्ञा श्रुताऽसुहृदयं न जनस्य कस्य ।
 छायेदृगस्य च न कुत्रचिदध्यगामि
 तप्तं यत्नेन नियमेन तपोऽसुनैव ॥ १६ ॥
 किञ्च प्रभावनमिताखिलराजतेजा
 देवः पिता ऽम्बरमणी रमणीयमूर्तिः ।
 उत्क्रान्तिदा न कमनु प्रतिभाति शक्तिः
 कृष्णत्वमस्य च परेषु गदान् नियोक्तुः ॥ १७ ॥
 एकः प्रभावमयमिति परेतराजौ

किञ्चेति । किञ्च प्रभाभिरयनमितमभिभूतं अखिलं रा
 दन्द्रस्य तेजो येन सः रमणीयमूर्तिरम्बरमणिः सूर्यः द्रुलोमे पूर्व
 दीर्घोऽयः । अस्य पिता, अस्य शक्तिः का कोसू नामायुधं कमनु कं तं
 मति उत्क्रान्तिदा प्राणोत्क्रमणप्रदा नप्रतिभाति प्रतिभात्येव परेष्वने
 गदान्नोगाच्चयोक्तुः तच्चनत्वाच्च लोकेत्यादिना पठ्योप्रतिषेधात् कर्मणि णि
 तीया । अस्य कृष्णत्वं यमत्वं । अन्यत्वं अम्बरमणिः सूर्यः इदिकार
 दीकारः । तद्द्रुमणीयमूर्तिरस्य पिता वीरसेनः प्रभावेन प्रतामेन नमिता
 न्यखिलानि राज्ञां तेजांसि येन सः राजा चक्षियचन्द्रयोरिति विश्वः
 प्रभुमन्तोत्साहलक्षणं सामर्थ्यं कोसूसामर्थ्ययोः शक्तिरित्यमरः । प्र
 पूर्ववत् परेषु शत्रुषु गदानायुधविशेषं नियोक्तु रस्य कृष्णत्वं विष्णुत्वं ॥ १७ ॥

एक इति । अयमेकः परेतानां प्रेतानां राजौ पंक्तौ परेषु प्रे
 तसंस्थितावित्यमरः । प्रभावं प्रभुत्वमेति दक्षसहोदरस्याश्विनीभ्रातृवत्
 यमस्य भूतेषु प्राणेषु मध्ये भूयनेकभूतं वशङ्गतो वश्यः तस्य भावं वश्य
 समान्ययति खलु ? हे सुगधे अस्मिन् पुंसि सत्वपि जीवितेश्चि
 यल्लुङ्घि भूतं पिशाचादिति वैजयन्ती । विधेहि अन्यत्वं तु अयमेक
 परेषां शत्रूणामितरेषाञ्च आजौ युद्धे प्रभावं सामर्थ्यमेति दक्षसहोदर
 चन्द्रिबटशस्य यस्यास्य भूतेषु पृथिव्यादिषु मध्ये अयं भूयश्यभावमेति ।
 यममन्त्रं प्यादौ जन्तौ च भूतं लीयमिति वैजयन्ती । अत्रास्मिन् जी

तज्जीवितेशधियमत्र विधेहि सुग्धे ।।

भूतेषु यस्य खलु भूरि यमस्य वश्य-

भावं समाश्रयति दस्त्रसहोदरस्य ॥ १८ ॥

गुम्फो गिरां शमननैषधयोः समानः

शङ्कामनेकनलदर्शनजातशङ्के ।

चित्ते विदर्भवसुधाधिपतेः सुतायाः

यन्निर्ममे खलु तदेष पिपेष पिष्टम् ॥ १९ ॥

तत्रापि तत्रभवती भृशसंशयालो-

रालोक्य सा विधिनिषेधनिवृत्तिमस्याः ।

पाथःपतिम्रति धृताभिमुखाङ्गुलीक-

पाणिः क्रमोचितमुपाक्रमताभिधातुं ॥ २० ॥

तेशधियं प्राणेश्वरबुद्धिं विधेहि जीवितेशो यमे कान् इति विश्वः ॥ १८ ॥

गुम्फइति । शमननैषधयोर्यमनलयोः समान एष गिरां गुम्फः सन्दर्भः

अनेकेषां नलानां दर्शनेन जातशङ्के विदर्भवसुधाधिपतेः सुतायाः तैदर्भ-

चित्ते शङ्कां निर्मम इति यत् तत्पिष्टं पिपेष प्रागेव साशङ्के पुनः श-

ङ्कोत्पादने पिष्टपेषणप्रायमित्यर्थः । अत्र साशङ्कशङ्कोत्पादे पिष्टपेषण-

वाक्यार्थयोरेकवासम्भवेन सादृशप्राप्तेपादसम्भवद्वस्तुसम्बन्धो वाक्यार्थवृ-

त्तिनिदर्शनालङ्कारः ॥ १९ ॥

तत्रेति । सा भवती तत्रभवती पूज्या इतरेभ्योऽपि दृश्यत इति तत्र प्रत्ययः ।

सा सरस्वती तत्रापि तस्मिन् पुरुषेऽपि भृशं संशयालोः रुंशयिक्याः

आलुचि शीज्यहणे आलुच । अस्या दमयन्त्या विधिनिषेधयोः प्रवृत्ति-

निवृत्त्योर्निवृत्तिमभावमौदासीन्यमालोक्य क्रमोचितं क्रमप्राप्तं पाथःपति-

मपत्तिं वरुणं प्रति धृता प्रसारिता अभिमुखा अङ्गुल्यो यस्य स धृताभि-

मुखाङ्गुलीकः नद्यृ तच्चेति कप् । स पाणिर्यस्याः सा सती अभिधातुमुपाक्रमत

उपक्रान्तवती क्रमेर्लिङ् प्रोपाभ्यां समर्थाभ्यामिति तज् ॥ २० ॥

येति । या चमूः सेनाः सर्वतोमुखतया व्ययतिष्ठन्ना जलत्वेन व्ययस्यतरूपा

या सर्वतोमुखतया व्यवतिष्ठमाना
यादोरणैर्जयति नैकविदारका या ।
एतस्य भूरितरवारिनिधिश्चमूः सा
यस्याः प्रतीतिविषयः परतो न रोधः ॥ २१ ॥
नासीरसीमनि घनध्वनिरस्य भूयान्
कुम्भीरवान् समकरः सहदानवारिः ।

नैके अनेके नड्यस्य नशब्दस्य सुप्सुप्तेति सनासः । नैकविदारकाः रूपका
जलशोषकाः जलार्थं तीरे कृताः कूपप्रतिकृतयोर्गता यस्यां सा यादसां ज
न्तूनां रणैः शब्दैः जयति प्रकाशते यस्याः परतोरोधः परन्तीरं सार्ववि
कस्तसिन् प्रतीतिविषयो न अदृश्यमित्यर्थः । एतस्य सा चमूर्भूरितरो म
वारिनिधिः ससुद्रो भवति । अन्यत्र तु या चमूः सर्वतोमुखतया सार्वपक्षि
व्यवतिष्ठमाना वर्तमाना नैकानेकान् विदारयन्तीति नैकविदाराः कर्मण्य
ते काया विग्रहा यस्यां सा या चमूर्दोषां रणैर्दोरणैर्वाह्ययुद्धैर्जयति भुज
प्रवेष्टो दोरित्वमरः । तस्याः परतः परेभ्यो रोधो तु रोधः प्रतीतिविषय
सम्भावित इत्यर्थः । सा एतस्य चमूर्भूरीणान्तरवारीणामायुधविशेषा
निधिराकरः ॥ २१ ॥

नासीरेति । नासीरसीमनि पुरोभागे घनध्वनिर्महाघोषः स
निस्तरङ्गत्वादिति भावः । भूयान् कुम्भीरवान् नक्रवान् नक्रस्तु कुम्भी
इत्यमरः । समकरो मकरसहितः दानवारिणा विष्णुना सह व
इति सहदानवारिः योपसर्जनखेति सहशब्दस्य सभावविकल्पः । उत्प
कान्तानासुत्पुल्लपद्मवनानां सखा तत्सखस्तत्सहित इत्यर्थः । राजा
सखिभ्यष्ट् । नदीनामिनः पतिः नदीनः ससुद्रः अलमत्यर्थं करणमा
सुपकरणत्वं इतैः प्राप्तै रत्नैः अष्टवस्तुभिः रत्नं अष्टे मण्यवपीत्यम
यस्य सुखमातनोति । अन्यत्र तु घनस्य मेघस्यैव ध्वनिर्यस्य सः भूयान्
नैकः समकरः अन्यनाधिकहस्तः सहदानवारिः समदास्तुः उत्प
कस्य उद्भूतविन्दुजालकस्याननस्य सखा तत्सखः पद्मकालङ्कृताननः ।

[१३०स०]

नैषधचरितम् ।

६३

उत्पन्नकाननसखः सुखमातनोति
रत्नैरलङ्करणभावमितैर्न दीनः ॥ २२ ॥

सस्यन्दनैः प्रवहणैः प्रतिकूलपातम्
का वाहिनी न तनुते पुनरस्य नाम ।

• तस्या विलासवति ! कर्कशताश्रिता या
ब्रूमः कथं बहुतया सिकता वयन्ताः ॥ २३ ॥

शोणं पदप्रणयिनं गुणमस्य पश्य
किञ्चास्य सेवनपरव सरस्वती सा ।

त्यर्थः । पद्मकं विन्दुजालकमित्यमरः । अलङ्करणभावमितैरलङ्कारत्वं
प्राप्तं रत्नैर्मणिभिः न दीनो न शून्यः अस्य वीरस्य कुम्भी करी कुम्भी-
कलशदन्तिनोरिति वैजयन्ती । सुखं यथा तथा नासीरसीमनि सेनासुख-
भागे रवान् वृंहणान्यातनोति ॥ २२ ॥

सस्यन्दनैरिति । हे विलासवति ! भैमि ! अस्य सम्बन्धिनी का पु-
न वाहिनी नदी सस्यन्दनैः सप्रसवणैः प्रवहद्भिरित्यर्थः प्रवहणैः प्रवाहैः
प्रतिकूलं कूले कूले पातं न तनुते नाम ? सर्वापि सर्वं कूलं पातयती-
त्यर्थः । किं च तस्या वाहिन्याः सम्बन्धिन्यः कर्कशतां कार्कश्यं श्रिता याः
सिद्धता वालुकास्ता वज्रतया अपरिमितत्वेन वयं कथं ब्रूमः न शक्नुम
इत्यर्थः । अन्यत्र तु अन्या का वाहिनी सेना सस्यन्दनैः स्वरथैः प्रवहणैः
कर्णैरथैः कर्णैरथैः प्रवहणमित्यमरः । प्रतिकूलानां प्रत्यर्थिनां पातं
न तनुते किं च कर्काणां श्वेतानां शतैराश्रिता याः पृष्ठस्थारिः सितः
कर्क इत्यमरः । तस्या वाहिन्याः ताः प्रसिद्धाः असिकताः खड्गिकत्वानि
प्रहरणमिति ठक् । वज्रतया कथं ब्रूमः ॥ २३ ॥

शोणमिति । अस्य वीरस्य पदप्रणयिनं पादोपसर्पिणं गुणं
विशेषभूतं शोणं शोणाख्यं नदंपश्य किञ्च सा सरस्वती नदी चास्य सेवन
परैव सकलनदीनदनायकोऽयमित्यर्थः । ततः कारणाद् भुवनाधि-
नाथ मप्रति सुभगं एनं भजस्व समान्त्रय तमिसं वीरं के न कमलाशया

एनं भजस्व सुभगं भुवनाधिनाथम्
 के वा भजन्ति तमिमं कमलाशया न ॥ २४ ॥
 शङ्कालताततिमनेकनलावलम्बाम्
 वाणी न वर्द्धयतु तावदभेदिकेयम् ।
 भीमोद्भवां प्रति नले च जलेश्वरे च
 तुल्यं तथापि यदवर्द्धयदत्त चितम् ॥ २५ ॥

जलाधाराः न भजन्ति सर्वेऽपि भजन्तीत्यर्थः । अथवा के वा जन्तवः कमलाशया जलाकाङ्क्षया न भजन्तीत्यर्थः । अन्यत्र तु पदप्रणयिनं पादतगतशोणं गुणमाकृष्यगुणं पश्य भाग्यलक्षणत्वादिति भावः । किन्तु सरस्वती वाग्देवता सेवनपरैव लक्ष्मीसरस्वत्योरयमेकाधिकरणमिति भावः । सरस्वती सरिद्धे दे गोवाग्देयतयोर्गिरीति विश्वः । ततो भुवनाधिनाथं भूलोकनाथमेनं सुन्दरं भजस्व समाश्रय भुवनं विष्टपे लोके सन्निपद्यि यद्यपीति विश्वः । के वा जनास्तमिमं कमलाशया लक्ष्म्याकाङ्क्षया न भजन्ति कमला श्रीर्जले पद्मं कमलं कमलो मृग इति विश्वः ॥ २४ ॥

शङ्केति । ज्वलेश्वरे वरुणे नले च तुल्यं यथा तथा प्रयुक्तेति शेषः अत एव भीमोद्भवां भैमीं प्रत्यभेदिका अन्यतरार्था परिच्छेदिका सेवं वाणी सरस्वती वाक् अनेके पञ्च नलाः नैषधाः दुरुच्छेद्यस्तृण इति विशेषश्चावलम्बो विषयः आधारश्च यस्यास्तां नलः पोटगले राक्षसीति विश्वः । शङ्का एव लतास्तासान्तिं परम्परान्तावन्न वर्द्धयतु न किन्तु दधुच्छेदनपूरणयो रिति चौरादिकास्त्रोट । किन्तु तथाप्यवर्द्धयदिति यत् अत्र चित्तं च्छेदनार्थत्वे या न च्छेदिका सैवाच्छिनदिति विरोधश्चित्तं वृध्यर्थत्वे त्वविरोध इति विरोधाभासोऽलङ्कारः । वृधुवर्धन इति भौवादिकास्त्रि । नलाख्यदृष्टगिञ्जलताततिम् एवानेकनला यलम्बिनामयमयं वेति सन्देहतति इयं वाणी नाच्छिनत् प्रत्युतावर्द्धयतीति त्वहो कष्टमित्यर्थः ॥ २५ ॥

[१३०स०]

नैषधचरितम् ।

६५

बालां विलोक्य विबुधैरपि मायिभिस्तै-

रच्छदमितामियमलीकनलीकृतस्त्रैः ।

आह स्म तां भगवती निषधाधिराजम्

निर्दिश्य राजपरिषत्परिवेषभाजम् ॥ २६ ॥

• अत्याजिलब्धविजयप्रसवस्त्वया किं

विज्ञायते रुचिपदं न महीमहेन्द्रः ।

प्रत्यर्थिदानवशताहितचेष्टयासौ

जीमूतवाहनधियं न करोति कस्य ॥ २७ ॥

बालामिति । अथेयं भगवती देवी मायिभिर्मायाविभिः ब्रीह्या-
दित्वादिभिः । अत एवालीकनलीकृतानि मायानलीकृतानि स्वान्यात्मा-
नोयैस्तैर्देवैर्विबुधैरच्छद्मितामप्रतारितां च्छद्मशब्दात्तत्करोतीति एयन्ता-
त्कर्मणि क्तः । बालां भैमीं विलोक्य राजपरिषदि राजसभायां परि-
वेषभाजं अवशिष्टतां गतं निषधाधिराजं नलं निर्दिश्य हस्तेन प्रदर्श्य तां
भैमीमाहसा उवाच ॥ २६ ॥

अथ नलमेकैकलोकेन क्रमादिन्द्राद्येकैकलोकेणाह अत्याजीति ।
अत्याजिषु महायुद्धेषु लब्धो विजयप्रसवो जयसम्पत्तिर्येन सः रुचिपदं
त्वद्गुरागास्तदं महीमहेन्द्रो भूदेवेन्द्रोऽसौ त्वया किं न विज्ञायते किञ्च
अर्थिषु प्रत्यर्थि विभक्तार्थेष्वव्ययीभावः । दानस्य वशतया तन्निष्ठतया आ-
हितया कृतया चेष्टया वितरस्त्वयापारेण कस्य जीमूतवाहनो नाम महा-
त्यागी कश्चिद्विद्राधरराजः तद्धियं न करोति न जनयति तस्मान्नलोऽय-
मिति भावः । अन्यत्र तु अत्याजिषु लब्धो विजयः पार्थ एव प्रसवोऽपत्यं
येन सः विजयस्तु जग्रे पार्थ इति विश्वः । अरुचिपदं त्वपरागास्तदं मह-
त्तुसयः तद्वान्महीमहेन्द्रो देवेन्द्रस्त्वया अत्याजि त्यक्तः किं न विज्ञायते ।
किं च प्रत्यर्थिनां प्रतिपक्षाणां दानवानां शतेष्वाहितया चेष्टया पौरु-
षेण कस्य जीमूतवाहनो जीमूतवाहन इन्द्रः तुरापास्मेषवाहन इत्य-
मरः । तद्धियं न करोति ॥ २७ ॥

६६

नैषधचरितम् ।

[१३०स०]

येनामुना बहुविगाढसुरेश्वराध्वराज्याभिषेकविकसन्महसा वभूते
 आवर्जनं तमनु तेन नु साधु नामग्राहं मया नलमुदीरितमेवमन्त्र
 यच्चण्डिमा रणविधिव्यसनञ्च तत्त्वं
 बुद्धाशयाश्रितममुष्य च दक्षिणत्वम् ।
 सैषा नले सहजरागभरादमुष्मिन्
 नात्मानमर्पयितुमर्हसि धर्मराजे ॥ २६ ॥

येनेति । येनामुना बद्ध यथा तथा विगाढः जुगुप्सुः सुरेश्वरस्य इन्द्र-
 खाध्वा पालनमार्गो यत्र तस्मिन्नाज्ये अभिषेकाद्विकसन्ति महंस्तुतुसा-
 स्तेजांसि यस्य तेन वभूवे भूतं । अत्र सभायां मया नामग्राहं नाम ग-
 ढीत्वा नाम्ना दृष्टिग्रहेरिति एमुल् प्रत्ययः । उदीरितं मुक्तं नलं न-
 नामानं तमेतं मनु ते तयावर्जनमाकर्षणं साधु ननु ? युक्तं खलु ? येना-
 मुना बद्धविगाढा प्रविष्टाः सुरेश्वराः देवताविशेषाः येषु तेष्वध्वरेषु द-
 क्षेपु आज्यानामभिषेकादन्तःसेकात् करणाद्विकसन्महसा वर्द्धमानतेजसा व-
 भूवे अनलमग्निं अन्यत् समानम् ॥ २८ ॥

यदिति । अमुष्य चण्डस्य भावः चण्डिमा रणेष्वतिकोपनत्वं च
 ण्डत्वं यत्नकोपन इत्यमरः । पृथ्वादित्वादिभनिच् प्रत्ययः । रणवि-
 युद्धकर्मणि व्यसनभासक्तिश्च व्यसनन्त्वशुभे सक्ताविति विश्वः । आशया-
 श्रितं चित्ताश्रितं दक्षिणत्वं दक्षिण्यञ्चेति यत् तत्सर्वं चण्डिमादिकं नपुं-
 कम् नपुंसके नेत्यादिना वत्तिदिति नपुंसकैक निर्देशः । बुद्धा विचार्य सैषा
 धर्म्ममधानो राजा तस्मिन् धर्मराजे नले नलनामनि अमुष्मिन् धर्म-
 सहजरागभरादकृत्विसरागातिरेकादात्मानमर्पयितुमर्हसि अन्यत् त-
 चण्डि ! कोपने ! गौरादित्वात् ङीप् । अमुष्य मारणविधिव्यसनं मार-
 णकर्म्मसक्तिं आशया दिशा निमित्तेन श्रितं प्राप्तं दक्षिणत्वं दक्षि-
 दिक्पतित्वं च बुद्धा धर्मराजे यमधर्मराजे अनले नलादन्यस्मिन् च-
 ष्मिन्नित्यादिपूर्ववत् ॥ २६ ॥

किन्ते तथा मतिरमुष्य यथाशयः स्यात्
त्वत्पाणिपीडनविनिर्भितयेऽनपाशः ।

कान्मानवानवति नो भुवनं चरिणु
नासावमुत न रता भवतीति युक्तम् ॥ ३० ॥

• श्लोकादिह प्रथमतो हरिणा द्वितीया-
हूमध्वजेन शमनेन समं तृतीयात् ।

तुर्यान्नलस्य वरुणेन समानभावं
सा जानती पुनरवादि तथा विमुग्धा ॥ ३१ ॥

किमिति । हे वत्से ! अमुष्य वीरस्यासावाशयोऽभिप्रायो यथा त्व-
त्पाणिपीडनविनिर्भितये त्वत्पाणिग्रहणकरणाय अपगताशो न भवतीत्य
नपाशः साभिलापः स्यात् ते तव मतिरपि तथा किं ? तद्व्युक्तमित्यर्थः ।
भुवनं लोकं चरिणुः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । कान् मानवान् मनुष्यान्
अवति न ररति । असौ इयं अमुत अमुस्मिन् नरता नाभिरतिर्युक्ता । ईदृशे
पुरुषे सर्वदा त्वया अभिरन्त्यमित्यर्थः । अन्यत्र अमुष्य सन्वन्धी शयः
पाणित्वात्पाणिग्रहणाय यथा न पाशः पाशरहितः त्वत्पाणिग्रहणार्थं
यथा न पाश इत्यर्थः तथा ते मतिश्चेद्व्युक्तमित्यर्थः । अमुस्मिन् न रता
नाभिरतिः न युक्ता । ईदृशे पुरुषे सर्वदा त्वया नाभिरन्त्यमित्यर्थः ।
अन्यत्र तु मानवानुत्साहवान् मानश्चित्तसमुन्नतिरित्यसरः । भुवनमुदकं
चरिणुः कान् नो अवति अमुष्य नरता नरत्वं न भवति नास्ति युक्तं
तस्य देवत्वादिति भावः ॥ ३० ॥

श्लोकादिति । इह श्लोकचतुष्टये प्रथमतः प्रथमात् श्लोकाद्वरिणा
इन्द्रेण द्वितीयाहूमध्वजेनाग्निना तृतीयाच्छमनेन यजेन समं तुर्याच्च
तुर्याच्चतुर्थं यतो वाद्यच्चरलोपश्चेति साधुः । वरुणेन नलस्य समान-
भावं साहस्यं जानती गृह्णाती अतएव विमुग्धा विमूढा सा भैसी
तथा देव्या पुनरवादि उदिता वदेः कर्मणि लुङ् ॥ ३१ ॥

त्वं यार्थिनी किल नलेन शुभाय तस्याः
 क्व स्यान्निजार्पणममुत्र चतुष्टये ते ।
 इन्द्रानलायमतनूजपयःपतीनां
 प्राप्यैकरूपमिह संसदि दीपप्रमाने ॥ ३२ ॥
 देवः पतिर्विदुषि ! नैष धराजगत्या
 निर्णीयते न किमु न त्रियते भवत्या ।
 नायं नलः खलु तवातिमहा नलाभो
 यद्येनमुज्झसि वरः कतरः पुनस्ते ॥ ३३ ॥

अथ पुनर्देवी देवेषु दाक्षिण्यात् दमयन्तीं श्लेषभङ्गप्रनरेण क्लिञ्चति
 श्लोकद्वयेन त्वमित्यादि । या त्वं शुभाय अयेसे नलेन निमित्तेनार्थिनी
 अर्थयती किल अर्थान्नासन्निहितादि इन्निति इतिप्रत्ययः । तस्यास्तु
 प्रार्थिन्या स्ते तव असुतासुप्तिन् नलसारूप्येण इह स्वयन्वर सभायां दीप-
 माने इन्द्रादिवत्तद्वये चतुष्टयमध्ये कस्मिन्निजार्पणं शुभाय सन्तोषाय स्वा-
 तत् ब्रूहीति प्रश्नः एवमर्थद्वयेन क्रमाच्चलप्राप्तेः नैराश्यं तन्नैसृद्ध-
 रूपेण तामतापयदित्यर्थः ॥ ३२ ॥

देव इति । हे विदुषि ! विदग्धे ! एष धराजगत्याः भूलोकस्य पतिः
 किन्तु देवः जातावेकवचनं । एते न भूपाः किन्तु देवा इत्यर्थः । भवत्या
 न निर्णीयते किमु ? न त्रियते किमु ? मर्त्यवरणाद्वरममर्त्यवरणमेवेति भावः ।
 अयं तव सन्वन्धी नलो न खलु ? किं त्वतिमहा अतितेजा बलाभो नल-
 कस्यः किन्तु नैते नलाः किन्तु नलप्रतिरूपका इत्यर्थः । यद्येन मुज्झति
 एषामन्यतमं नलं वृणोपि चेदित्यर्थः पुनः पश्चात् त्रियत इति वरो वर-
 णीयः वृद्धोऽपि । वरः कतरः न कश्चिदस्ति सत्यनलस्य दुर्लभत्वादिति
 भावः । अन्यच्च एष विबुधो भवत्या एष देवो राजा देवः सुरे नरे रा-
 ज्ञीति विद्वः । नैषधराजगत्या नलमहाराजरूपेण नैषधमहाराजरूपेण
 पतिर्भर्ता सन्न निर्णीयते किमु ? न त्रियते किमु ? अयं ना पुरुषो नलः
 खलु ? एनं नलमुज्झसि यदि तव अति महान् अलाभोऽनर्थः वर इ-
 त्यादिगतम् ॥ ३३ ॥

[१३०स०]

नैषधचरितम् ।

६८

इन्द्राग्निदक्षिणदिगीश्वरपाथिभिस्तां
 वाचं नले तरलिताऽथ समां प्रमाय ।
 सा सिन्धुवेणिरिव वाडववीतिहोत्रं
 लावण्यभूः कमपि भीमसुताऽऽप तापम् ॥ ३४ ॥
 • प्राप्नुं प्रयच्छति न पञ्चचतुष्टये तां
 तन्नाभशंसिनि न पञ्चमकोटिमात्रे ।
 अद्वां दधे निषधराड्विमतौ मताना-
 मद्द्वैततत्त्व इव सत्यतरेऽपि लोकः ॥ ३५ ॥

इन्द्रेति । अथ लावण्यभूः सौन्दर्यभूमिः अन्यत्र लवणरसा-
 श्रवः सा भीमसुता इन्द्रादिभिः समां साधारणीं तां पूर्वोक्तां नले
 विषये वाचं प्रमाय अनुभूय तरलिता कमपिता सती सिन्धुवेणिः समुद्र
 लहरी वाडववीतिहोत्रं वाडवाग्निमिव कमप्यवाच्यं तापमाप अग्नि-
 वैश्वानरो वज्रिणीतिहोत्रो धनञ्जय इत्यमरः ॥ ३४ ॥

प्राप्नुमिति । पञ्चचतुष्टये इन्द्रादिमायानलव्यक्तिचतुष्टये तां
 दमयन्तीं प्राप्निकर्त्रीं प्राप्तिं सत्यनलं प्राप्नुं न प्रयच्छति न ददाति
 सत्यनलसारूप्यात्तत्प्राप्तिप्रतिबन्धके सतीत्यर्थः प्रायेणैवं भाषानुसारे-
 णोदीच्याः प्रयुज्यते यथा स्मर्तुं दिशन्ति न दिवः सुरसुन्दरीभ्य इति भा-
 रती । तन्नाभशंसिनि दमयन्तीप्राप्तप्राशंसिनि अन्यत्र विद्यालाभाकाङ्क्षि
 सत्यनलरेऽप्यत्यन्तपारमार्थिकेऽपि पञ्चमकोटिमात्रे पञ्चमनलैकव्यक्तौ द्वितैय
 द्वैतं भेदः तद्रहितमद्वैतमद्वितीयं तत्त्वं ब्रह्मतत्त्वं तत्त्वरूपं तस्मिन्निव मतानां
 पञ्चनलीगोचरज्ञानानां निषधराट् नल इति विमतौ अयमेव नलोऽय
 मेवेति विप्रतिपत्तौ सत्यां लोको जिज्ञासुजनः अद्वां दधे सहिलक्षणत्वे-
 नासहिलक्षणत्वेन सदसत्समुच्चयविलक्षणत्वेन चतुष्टयाध्यात्मिकशरीरे-
 न्द्रियाद्यसत्प्रपञ्चसम्बलनान्नित्यापरोक्षसत्यब्रह्मतत्त्व इवासत्यनलचतुष्टये
 सन्निधानात् सत्यनले पञ्चमे प्रतीयमानेऽपि सत्योऽयमिति जनो न
 पिद्वासीत्यर्थः उपमा ॥ ३५ ॥

कारिष्यते परिभवः कलिना नलस्य

तां द्वापरस्य सुतनूमदुनोत् पुरस्तात् ।

भैमीनलोपयमनं पिशुनौ सहेते

न द्वापरः किल कलिश्च युगे जगत्यां ॥ ३६ ॥

उत्कण्ठयन् पृथगिमां युगपन्नलेषु

प्रत्येकमेषु परिमोहयमाणवाणः

जानीमहे निजशिलीमुखशीलिसङ्घातं

अथ भैयाः सन्देहदुःखं महदभूदित्याह कारिष्यत इति । कलिना नलस्य कलियुगे परिभवः कारिष्यते करिष्यते करोतेः कर्मणि लट् स्यसिच् युटित्यादिना विकल्पाच्चिखदिटि वृद्धिः । द्वापरः संशयो द्वापरयुगञ्च द्वापरौ युगसंशयावित्यमरः । स तु तां नलप्रियां सुतनू दमयन्तीं पुरस्तादयैवादुनोत् पर्यतापयत् तथा हि जगत्यां लोके पिशुनौ दुर्जनौ त्रिवयो जगती लोकः पिशुनो दुर्जनः खल इति चामरः । स प्रसिद्धो द्वापरः कलियुगे कालविशेषे भैमीनलद्वोरुपयमनसुद्वाहं न सहेते किल ? किलेति खल्वर्थे अत्र पूर्वार्धे द्वापर इति याच्यप्रतोयमानयोरभेदाध्यवसायेन द्वापरस्य स्थानान्तरकलिव्यापारात् प्राक् स्वयं दमयन्तीसन्तापकत्वोत्प्रेक्षाव्यङ्ग्यकाप्रयोगादस्या उत्तरार्धे तु तदुपयमनासहिष्णुत्वलक्षणकारणेन तत्समर्थनात्कारणेन कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यास इत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

उत्कण्ठयन्निति । स पञ्चवाणः पञ्चवाणत्वेन सः प्रसिद्धः कामो नलेषु पञ्चस्वपि इति शेषः पृथगेतैरिमां दमयन्तीं युगपदुत्कण्ठयन् उत्सुकयन् तथा एषु नलेषु पञ्चसु प्रत्येकमेकैकस्मिन् परिमोहयमाणाः प्रत्येकमेतान् संमोहयन्त इत्यर्थः कर्णखधिकरणविवक्षया समुत्तमी । तस्मिन् प्रजहुरितिवत् अणायकमेकाच्चित्तवत् कर्तृकत्वेऽपि न पादमित्यादिना परस्मैपदानिषेधादात्मनेपदं लब्धे चणोर्विभाषेति णत्वम् । यस्य स न निजशिलीमुखान् शीलयतीति तच्छीलिन्याः तत्समवायिन्याः संख्यायाः साफल्यमाप यदि तदा जानीमहे साध्वीति मन्यामह इत्यर्थः अतोक्तं

[१३०स०]

नैषधचरितम् ।

७१

स्माफल्यमाप स तदा यदि पञ्चबाणः ॥ ३७ ॥

देवानियं निषधराजरुचस्यजन्ती

रूपादरज्यत नले न विदर्भसुभूः ।

जन्मान्तराधिगतकर्मविपाकजन्मै-

• वीन्मीलति क्व च न कस्य च नानुरागः ॥ ३८ ॥

क्व प्रापते स पतगः परिपृच्छते यः

प्रत्येमि तस्य हि पुरेव नलं गिरिति ।

सस्मार सस्मरमतिः प्रति नैषधीयं

तत्तामरालयमरालमरालकेशी ॥ ३९ ॥

एतासंभोहनपदार्थयो विशेषणगत्या साफल्यप्राप्तिहेतुकं काव्यलिङ्गं तच्च
साफल्यं यद्विशद्वात् सम्भावनामात्रेणोक्तमित्युत्प्रेक्षा काव्यलिङ्गोत्येति
सङ्करः ॥ ३७ ॥

देवानिति । इयं विदर्भसुभू वैदर्भी निषधराजस्य नलस्येव रुक्
सौन्दर्यं येषां तान् देवान् त्यजन्ती नले रूपात् सौन्दर्यान्तरज्यत न रक्ता-
रञ्जैर्देवादिकात् कर्तरि लुङि तङ् । किन्तु जन्मान्तरे अधिगतस्य कर्मणो
विपाकात्परिणामाज्जन्म यस्य स एव अवज्यो वज्रवीहिर्व्यधिकरणो
जन्मादुत्तरपद इति वासनः । अनुरागः कस्यचित् कस्यचिज्जनस्य क्व
च न कुतश्चिज्जने उन्मीलतप्रज्जवति रूपसाम्येऽपि देयपरिहारेण नलए-
वानुरागी अस्याः कर्मायत्तो न रूपायत्तः अन्यथा किमर्थं यथार्थनला-
न्येषणमित्युत्प्रेक्षा एतेनास्या दृढव्रतत्व सक्तमिति ज्ञेयम् ॥ ३८ ॥

अथास्याश्चिन्तासञ्चारिणीमाह केति । सस्मरमतिः समदनचित्ता
अरालकेशी कुटिलकेशी भैमी स्वाङ्गाञ्चोपसर्जनादसंयोगोपधादिति
विकल्पादिकारः । स महोपकारी पतगो हंसः क्व प्रापते ? किमर्थं
यो हंसः परिपृच्छते नलमिति शेषः । प्रसन्नफलमाह पुरेव पूर्वमिव तस्य
गिरा नलं प्रत्येमि विश्वसिमि च इति प्रियस्य दूतभूतं अमरालय-
मरालं स्वर्लोकहंसं सस्मार दुर्लभार्थप्रार्थकाः खलु कार्यकातरा
इति भावः ॥ ३९ ॥

एकैकमैक्षत मुहुर्महतादरेण
 भेदं विवेद न च पञ्चसु कञ्चिदेवा ।
 शङ्काशतं वितरता हरता पुनस्त-
 दुन्मादिनेव मनसेयमिदं तदाह ॥ ४० ॥
 अस्ति द्विचन्द्रमतिरस्ति जनस्य तत्र
 भ्रान्तौ दृगन्तचिपिटीकरणादिरादिः ।
 स्वच्छोपसर्पणमपि प्रतिमाभिमाने
 भेदभ्रमे पुनरमीषु न मे निमित्तम् ॥ ४१ ॥
 किं वा तनोति मयि नैषध एव काय-
 व्यूहं विधाय परिहासमसौ विलासी ।

एकैकमिति । एषा भैमी महता आदरेणैकाग्र्येण मुहुः एकै-
 मैक्षत पञ्चसु मध्ये कञ्चिदेवं विशेषञ्च न विवेद किन्तु शङ्काशतं वितरता
 जनयता तच्छङ्काशतं हरता निवर्तयता अतएव उन्मादिना उन्मादवर्तते
 मनसा इदमिदं वक्ष्यमाणविकल्पजातं पुनराह आहृष्टा पुरा लिङ् च
 इतिभूते लट् ॥ ४० ॥

अथ आसर्गसन्नाप्ते चिन्तानुभावविकल्पावाह अस्तीत्यादि । द्वि-
 चन्द्रमिति द्वौ चन्द्राविति भ्रान्तिरस्ति तत्र द्विचन्द्रग्राहिण्यां भ्रान्त-
 जनस्य भ्रान्त्यजनस्य दृगन्तचिपिटीकरणं कटाचाकुलीकरणं तदादि स-
 वप्रसुखमादिर्मूलमस्ति प्रतिमाभिमाने प्रतिबिम्बभ्रमे स्वच्छोपसर्पणं स्फूर्ति-
 कादिसन्निधानं मूलं अमीषु पञ्चसु विषये भेदभ्रमे तु मे निमित्तं नादि-
 तदेतन्महश्चित्तमिति भावः ॥ ४१ ॥

किमिति । विलासी विलसनशीलः बौकपलसकत्यसन्भ इतिप्रस-
 प्रत्ययः । असौ नैषधो नल एव कायव्यूहं देहसमूहं विधाय सम्पाद्य
 मयि परिहासं न तनोति नो करोति किं विज्ञानं कलापरिज्ञानं वि-
 ज्ञानं शिल्पशास्त्रयो रित्यमरः । तद्वैभयभृतस्तत्समृद्धिमतः तस्य नलस्य
 त्वरमाशयवेदिता अवहृदयवेदित्वमिव सा विद्या बलरूपकल्पना विद्या
 विद्यते किम् ? ॥ ४२ ॥

विज्ञानवैभवभूतः किमु तस्य विद्या-
 सा विद्यते न तुरगाशयवेदितेव ॥ ४२ ॥
 एको नलः किमयमन्यतमः किमैलः
 कामोऽपरः किमु किमु हयमाश्विनेयौ ।
 किं रूपधेयभरसीमतया समेषु
 तेष्वेव नेह नलमोहमहं वहे वा ॥ ४३ ॥
 पूर्वं मया विरहनिःसहयापि दृष्टः
 सोऽयं प्रियस्तत इतो निषधाधिराजः ।
 भूयः किमागतवती मम सा दशेयं
 पश्यामि यद्विलसितेन नलानलीकान् ॥ ४४ ॥
 सुग्धा दधामि कथमित्यमथापशङ्कां
 सङ्क्रन्दनादिकपटः स्फुटमीदृशोऽयं ।

एक इति । इह पञ्चके अयमेको नलः किम् ? अन्यतमोऽपर एलः
 पुरुरवाः किम् ? अपरः कामः किम् ? हयं परौ हावश्विनेयौ दस्यौ किम् ?
 किन्तु रूपमेव रूपधेयं सौन्दर्यं नाम रूपभागेभ्यो धेयो वक्तव्य इति स्वार्थे
 धेयप्रत्ययः । तद्भरस्य तत्सम्पदः सीमतया अवधित्वेन समेषु लोकोत्तर
 सौन्दर्यसास्येनागृहीतविशेषेष्वित्यर्थः । तेष्वेव समस्त्युक्तेषु नलादिष्वे-
 वाहं नलमोहं न वहे वा किम् ? ॥ ४३ ॥

पूर्वमिति । पूर्वमपि न सहत इति निःसहा पचाद्यच् । विर-
 हस्य निःसहा असहना तथा विरहोन्मत्तया मया सोऽयं प्रियो निष-
 धाधिराजो नलः तत इतो दृष्टः सेयं दशा मम भूयः पुनरागतवती किं ?
 यस्या उन्मत्तदशाया विलसितेनलीकान्नलान् पश्यामि ॥ ४४ ॥

सुग्धेति । अथवा कथमित्यं सुग्धा मूढा सती अपशङ्काः दधामि
 असम्भावितोऽयमिदानीमीदृङ् मोह इत्यर्थः । किन्तु संक्रन्दनादीनां कपट
 एवायमीदृशः स्फुटः । तथा हि अनया देव्या तथा तेन प्रकारेणैषामिन्द्रा-
 दीनां गीयन्त इति गाथाः श्लोकाः उषिकुपिगादिभ्यः स्थन्नित्यौषादिक-

देव्याऽनयैव रचिता हि तथा तथैषां
 गाथा यथा दिगधिपानपि ताः स्पृशन्ति ॥ ४५ ॥
 एतन्मदीयमतिवञ्चकपञ्चकस्थे
 नाथे कथं नु मनुजस्य चकास्तु चिह्नं ।
 लज्ज्याणि तानि किमस्मी न वहन्ति हन्त
 वर्हिर्मुखा धुतरजस्तनुतासुखानि ॥ ४६ ॥
 याचे नलं किममरानथवा तदर्थं
 नित्यार्चनादपि ममाफलिनैरलन्तैः ।
 कन्दर्पशोषणपृषत्कनिपातपीत-
 कारुण्यनीरनिधिगह्वरघोरचित्तैः ॥ ४७ ॥

स्थान् प्रत्ययः । रचिता हि यथा तथा दिगधिपानपि ता गाथाः स्पृशन्ति
 अतो देवमयैवं न तु मामको मोह इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

एतदिति । एतेषां मदीयमतिवञ्चकानां मद्वुद्धिप्रतारकाणां
 निन्द्रादीनां पञ्चके तिष्ठतीति तत्स्थे नाथे नले कथं नु मनुजस्य चिह्नं मनु-
 जत्वव्यञ्जकधर्मचकास्तु स्फुरतु किन्तु वर्हिर्मुखा अग्निमुखा देवा
 धुतरजस्तनुता सुखानि धृतं रजोयस्याः सा तत्तु येषां ते तनूनां भावः तत्तु-
 तासुखं येषां तानि निर्मलशरीराणि सुखानि निर्मलशरीरत्वप्रसुखानि
 तानि प्रसिद्धानि लज्ज्याणि चिह्नानि न वहन्ति किम् ? वहन्त्येव तथाप्यत्र
 सन्ति नात्रेति विशेषोऽप्यत्यन्तसारूप्यात् तेजोविशेषाच्च दुर्लभ इति भावः
 हन्तेति खेदे ॥ ४६ ॥

याच इति । अमरानिन्द्रादीन् नलं याचे किं ? दुहादित्वाद्द्विकर्मक-
 त्वम् । अथवा तदर्थं नलप्राप्त्यर्थमेव नित्यं यदर्चनं तस्मादपि न दत्तफलैः
 किञ्च कन्दर्पस्य शोषणाख्यस्य पृषत्कस्य वाणस्य निपातेन पीतः कारुण्य-
 नीरनिधिः कपायिः यस्मात्तेन गह्वरेण घोरं भीमं चित्तं येषां तैः स्वप्न-
 तिदेष रूक्षचित्तैरित्यर्थः । तैरमरैरलम् ॥ ४७ ॥

[१२ सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

७५

ईशा ! दिशां नलभुवं प्रतिपद्य लेखा !
 वर्णाश्रयं गुणवतामपि वः कथं वा ।
 मूर्खान्धकूपपतनादिव पुस्तकाना-
 मस्तं गतं तव परोपकृतिव्रतित्वं ॥ ४८ ॥
 यस्येश्वरेण यदलेखि ललाटपट्टे
 तत् स्यादयोग्यमपि योग्यमपास्य तस्य ।
 का वासनाऽस्तु विभ्रयामिह यां हृदाऽहं
 नार्कातपैर्जलजमेति हिमैस्तु दाहम् ॥ ४९ ॥

ईशा इति । हे दिशामीशा ! लेखः ! सुराः ! गुणवतां गुणाद्यानां
 स्वरवतां वो युष्माकं नलान्नैषधाज्ञवति इति नलभूतां नलभुवं नल-
 निष्ठां वर्णाश्रयं गौररूपश्रियम् अन्यत्र नलाख्यदणकाण्डभुवमचर-
 सम्पदं प्रतिपद्य वर्णो द्विजादौ शुक्लादौ स्तुतौ वर्णन्तु चाक्षरमित्यमरः ।
 मूर्खा मूढास्त एवान्धयन्तीत्यन्वाः कूपाः अन्धकूपाः पुराणकूपा स्तेषु पत-
 नात् पुस्तकानामिव परोपकृतिव्रतित्वं परोपकारनियतत्वं कथं वा अस्तं
 नाशङ्कतं वतेति देवतोपालम्भः ॥ ४८ ॥

यस्येति । यस्य जनस्य ललाटपट्टे भालफलके ईश्वरेण ब्रह्मणा यत्तु
 शुभमशुभं वा कर्मानुरूपमलेखि लिखितं तस्य जनस्यायोग्य मनर्हमपि
 तत् शुभाशुभं कर्तुं योग्यतनु रूपं फलप्राप्त्य आहत्य स्यादेव एवं स्थिते
 इह नलप्राप्तिविषये वासना ईश्वरेच्छानुगृहीतकर्मावासना कास्तु सन्धा-
 वनायां लोट् । का वा सन्धाविता तन्न वेद्नीत्यर्थः । वेदनाफलमाह यां
 वासना महं हृदा हृदयेन विभ्रयाम् अन्यतरनिश्चये सन्देहदुःखं न
 स्यादित्यर्थः । तत्स्यादयोग्यमपीत्यत्र दृष्टान्तमाह जलजं पद्मं अर्का-
 तपै स्तपनप्रकाशे दाहं नैति हिमैस्त्वेति तेनेश्वरेच्छानुगृहीतकर्मावा-
 सनानुसारिणो नलप्राप्तिः सा तु दुर्घानेति का गतिरिति भावः ॥ ४९ ॥

इत्थं यथेह मदभाग्यमनेन मन्ये
 कल्पद्रुमोऽपि स मया खलु याच्यमानः ।
 सङ्क्षोचसंज्वरदलाङ्गुलिपल्लवाग्र-
 पाणीभवन् भवति मां प्रति वदसृष्टिः ॥ ५० ॥
 देव्याः करे वरणमाल्यमथार्पये वा
 यो वैरसेनिरिह तत्र निवेशयेति ।
 सैषा मया मखभुजां द्विपती कृता स्यात् ।
 स्वस्मै तृणाय तु निहन्मि न वन्धुरत्नम् ॥ ५१ ॥
 यः स्यादमीषु परमार्थनलः स माला-
 मङ्गीकरोतु वरणाय ममेति चैतां ।

इत्यमिति । इह समये मम अभाग्यं मन्दभाग्यं यथा यतः इत्यम-
 भूत् अनेन दग्धत्वेन सोऽधीं विधेयः कल्पद्रुमोऽपि मया याच्यमानः सन्
 सङ्क्षोचो मुकुलीभावः स एव संज्वरो ज्वरप्रायो विकारो येषां तानि
 दलान्येवाङ्गुलयो यस्य स पल्लवाग्रमेव पाणि र्यस्य तादृक् पाणीभवन्
 व ह भवन् अभूततद्भावे चिदीर्घः । ससृति वदसृष्टिः कृतसृष्टिवन्धु-
 लुब्धश्च भवति खलु भवत्येवेति मन्ये ? दानैकवद्धः स कल्पद्रुमोऽपि मयि
 प्रतिषेधरुद्ध एव स्यात्तथाविधो मे भाग्यविपर्यय इत्यर्थः ॥ ५० ॥

देव्या इति । अथवा इह पञ्चानां मध्ये यो वैरसेनि नील सत्त्व तस्मिन्
 वरणमाल्यं वेशमाल्यं निवेशय निक्षिप्युक्ता देव्याः करे अर्पये वा तच्च न,
 कृतः सैषा देवी मया मखभुजां देवानां द्विपती द्वेषिणी द्विषोऽस्मिन्न इति
 शत्रुप्रत्ययः उगितश्चेति डीप् द्विपः शत्रुर्वा वचनमिति निषेधात् विकल्पात्
 षष्ठी । कृता स्यात्तथा च स्वयमपराधिनी स्यामिति भावः । न चैतदुक्तमि-
 त्याह तृणाय तृणकल्प य स्वस्मै स्वार्थमित्यर्थः । वन्धुरत्नमिव वन्धुरत्नं परम
 वन्धुं तु न निहन्मि वन्धुविरोधकारिणा किं कार्यलाभेनेति भावः ॥ ५१ ॥

तं प्रापयामि यदि तत्र विस्मज्य लज्जां
 कुर्वे कथं जगति शृण्वति ही विडम्बः ॥ ५२ ॥
 इतरनलतुलाभागेषु शेषः सुधाभिः
 स्नपयति मम चेतो नैषधः कस्य हेतोः ।
 प्रथमचरमयोर्वा शब्दयोर्वर्णसख्ये
 विलसति चरमेऽनुप्रासभासां विलासः ॥ ५३ ॥
 इति मनसि विकल्पानुद्यतः सन्तप्रजन्ती
 कचिदपि दमयन्ती निश्चयं नामसाद ।

यदिति । अमीषु पञ्चसु मध्ये यः परमार्थनलः स्यात् स परमार्थ-
 नलो वरण्या मालां वरणस्रजमङ्गीकरोतु स्वीकरोत्विति उक्त्वा वा
 एतां मालां तं सत्यनलं प्रापयामि यदि तत्र सभामध्ये लज्जां विस्मज्य
 जगति लोके शृण्वति सति कथं कुर्वे ही कष्टं विडम्बः परिहासः ॥ ५२ ॥

इतरेति । इतरेषां नलानान्तुलाभाक् सादृश्यभागेषु शेषः पञ्चमी
 नैषधः कस्य हेतोः केनापि कारणेन पृथीहेतु प्रयोग इति पृथी । मम
 चेतः सुधाभिः स्नपयति । सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरण-
 प्रवृत्तय इति न्यायादनेनैव नलेन भाव्यमिति भावः । अथवा प्रथमचर-
 मयोः पूर्वोत्तरयोः द्वयोः शब्दयोर्वर्णसख्ये अक्षरसख्ये सत्यपि चरमे
 उत्तरे शब्दे अनुप्रासो वर्णवृत्तिलक्षणः शब्दालङ्कारः तस्य भासां शोभानां
 विलासश्चमत्कारो विलसति स्फुरति यथा तैवानुप्रासभासां विलास इ-
 त्यत्र सर्वसकाराश्रयत्वे अनुप्रासस्यान्तिमसकारे स्फुरणमेवमन्तिमवृद्धौ
 विपरिवर्तमानत्वान्नलत्वाभिमानमात्रं नैतावतायमेवेति निश्चयो युक्त
 इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

इतीति । इति मनसि उद्यतः उत्पद्यमानान् उत्पूव्यादिषु शत-
 नाश्वसि पुंसि रूपं । विवल्पान्विचारान् सत्यजन्ती नेति प्रतिषेधन्ती
 दमयन्ती कचिदपि पञ्चस्वेकत्वापि निश्चयं नलनिश्चयं नामसाद अथ संश-

सुखमय परितापास्तान्दितानन्दमस्या-

मिहिरेविरचितावस्तान्दमित्दुं निनिन्द ॥ ५४ ॥

श्रीर्षं कविराजराजिसुकुटालङ्कारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मा मल्लदेवी च यं ।

स्वादूत्पादयति तयोदशतयाऽऽदेश्यस्तदीये सहा-

काश्रे चावृण नैषधीयचरिते सर्गां निसर्गाञ्ज्वलः ॥ ५५ ॥

वानन्तरं परितापेनास्तान्दितानन्दं निरस्तानन्दमस्या सुखं मिहिरेण
सवित्रा विरचितावस्तान्दं कृततिरस्कारमित्दुं निनिन्द तत्तुल्यं तद्व-
हीनमभूदित्यर्थः । एते च परितापदेव्य शून्यत्वादयश्चित्तानुभावा ज्ञेयाः
तदुक्तम् इष्टानधिगमात् ध्यानञ्चिन्ता शून्यत्वता पृथक् ॥ ५४ ॥

श्रीर्षमित्यादि । स्वादूत्पादयति सधुरार्थं दृष्टौ इति । तयो-
दशतया देश्य तयोदशत्वेन सङ्ख्येयः गतमन्यत् ॥ ५५ ॥

इति षट्वाक्य प्रमाणं पारावारपारीण श्रीमहोपाध्यायकोलाचल
मल्लिनाथस्वरि विरचितायां नैषधव्याख्यायां जीवाहसमाख्यायां तयो-
दशः सर्गः ॥ १३ ॥

नैषधचरितम्

महाकवि श्रीहर्षविरचितम् ।

कीलाचल-मल्लिनाथ-धुरिविरचितया-टीकयाऽन्वितम्

वि, ए, उपाधि-धारिणा

श्रीजीवानन्द-विद्यासागर-भट्टाचार्येण

संस्कृतं परिपूजितं सचिवेशितम्

प्रकाशितम् ।

द्वितीयखण्डम् (चतुर्दशोऽध्यायं द्वाविंशति-सर्ग-पर्यन्तम्)

कलिकातानगरे

मुचाख्ये

सद्वितम् ।

इ. १८७६

संस्कृत-विद्या

संस्कृत-विद्या

संस्कृत-विद्या

संस्कृत-विद्या

संस्कृत-विद्या

संस्कृत-विद्या

संस्कृत-विद्या

संस्कृत-विद्या

संस्कृत-विद्या

संस्कृत-विद्या

संस्कृत-विद्या

संस्कृत-विद्या

संस्कृत-विद्या

नैषधचरितम् ।

चतुर्दशः सर्गः ।

अथाधिगन्तुं निषधेश्वरं सा प्रसादनामाद्रियतामराणाम् ।
यतः सुराणां सुरभिर्नृणान्तु सा वेधसाऽसृज्यत कामधेनुः ॥ १ ॥
प्रदक्षिणप्रक्रमणालवालविलेपधूपावरणाभ्युसेकैः ।
इष्टञ्च सृष्टञ्च फलं सुवाना देवा हि कल्पद्रुमकाननं नः ॥ २ ॥

अथेति । अथ चिन्तानन्तरं सा भैमी निषधेश्वरं नलमधिगन्तुं
लब्धुम् अमराणामिन्द्रादीनां प्रसादनामभिमुखीकरणमाद्रियत अ-
मोघसाधकत्वेनावलम्बतेत्यर्थः । अमोघसाधकत्वमेव समर्थयते यतः
सुराणां पुरा वेधसा सुरभिः काचन गौः कामानां धेनुः कामधेनुः
कामदुघा असृज्यत नृणां तु सा सुरप्रसाधनैव कामधेनुरसृज्यत या
यस्य कामान् दुग्धे गौरगौर्वा सैवास्य कामधेनुरिति अत्रामरप्रसाद-
नायाः कामधेनुत्वेन रूपणाद्रूपकालङ्कारः ॥ १ ॥

प्रदक्षिणेति । प्रदक्षिणप्रक्रमणमेवात्रालवालं विलेपचन्दनादिचर्चां
स एव विलेपः पिण्याकादिलेपः धूपो दशान्नादेर्धूपः स एव दोह-
दधूपश्च आवरणमङ्गदेवतापरिवेष्टनं तदेव शाखावरणम् अम्बुसेकोऽभि-
षेकः स एव मूलेषु जलसेकः तेषां हन्तः तैः करणैरिष्टं प्रियं नष्टमवदा-
तञ्च फलमीप्सितं वस्तु तदेव फलं सख्यं सख्ये हेतुकते फलमित्यमरः ।
सुवाना जनयन्तः स्त्रुतेः कर्त्तरि लटः शानजादेशः । देवा एव नोऽस्माकं
नृणां कल्पद्रुमाणां काननं वनं हि तत्र प्रदक्षिणप्रक्रमणाद्यल-

अद्वामयीभूय सुपर्वणस्तान् ननाम नामग्रहणायकं सा ।
 सुरेषु हि अदधतां नमस्या सर्वार्थनिधङ्गमिथः समस्या ॥ ३ ॥
 यत्तान् निजे सा हृदि भावनाया बलेन साक्षादकृताखिलस्यान्
 अभूद्भीष्टप्रतिभूस्तदस्या वरं हि दृष्टा ददते परन्ते ॥ ४ ॥

वालाद्यवयरूपणाद्देवेषु कल्पद्रुमरूपणाच्च समस्तवस्तुवर्तिसाध्य-
 रूपकम् ॥ २ ॥

अद्वेति । सा दमयन्ती अज्ञा विश्वासः तन्मयी तदुक्तुक्ता भूता
 भूय अभूततद्भावे चैव समासे द्वौ ल्यवादेशः । तान् सुपर्वणो देवान् नाम-
 ग्रहणायकं नामोच्चारणपूर्वकं यथा तथा ननाम प्रणता तथा हि
 सुरेषु विषये अदधतां विश्वसतां नमस्या नमस्तारः अज्ञापूर्वकनमस्तार-
 इत्यर्थः । सा नमस्तुतेः क्यजन्तादप्रत्ययादिति स्त्रियामप्रत्यये टाप् । समस्त-
 संगृह्यते अनयेति समस्या संज्ञायां समजिनिषधेत्यत्र संपूर्वादस्तुतेः क्यप् ।
 सर्वेषामर्थानां निधौ यान्यङ्गानि साधनानि तेषां मिथः समसा-
 थन्योन्यसंग्रहणकारिका समस्या तु समासार्था मिथोऽन्योन्यं रदृष्ट-
 पीति चामरः । सति नमस्तारे सर्वसाधनं फलदं नान्यथातिनम-
 श्कारेत्यर्थः । सामान्येन विशेषण समर्थन रूपोऽर्थान्तर न्यासः ॥ ३ ॥

यदिति । सा भैमी अखिलस्यान् सर्वनतांस्तान् देवान्निजे हृदि
 भावनाया बलेन ध्यानदार्येण साक्षादकृत साक्षात्कृतवतीति यत् । करो-
 तेः कर्तार लङ् तङ् ह्रस्वादङ्गादिति स लोपः । स साक्षात्कार एव तथा
 भैम्या अभीष्टे इष्टार्थसिद्धौ प्रतिभू लङ्गकोऽभूत् तथा हि ते देवा दृष्टा-
 प्रत्यक्षाः सन्तः परमवश्यं वरं ददते हि । नदात्तं देवा वरमर्हन्ति न
 प्रत्यक्षं दृष्टा मनुष्येभ्य इति श्रुतिः ॥ ४ ॥

सभाजनमिति । सा भैमी तत्र सभायां सभाजने सजने विहिते
 पश्यति सति पश्यन्त सनादित्यर्थः । पृथी चानादर इति चकारा-
 Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

१४ सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

३

सभाजनं तत्र ससर्ज तेषां सभाजने पश्यति विस्मिते सा ।

आमुद्यते यत्सुमनोभिरेवं फलस्य सिद्धौ सुमनोभिरेव ॥ ५ ॥

वैशद्यहृद्यैर्नदिमाभिरामैरामोदिभिस्तानथ जातिजातैः ।

अनुचर्च गीत्यन्वितषट्पदैः सा स्तवप्रस्तूनस्तवकौर्नवीनैः ॥ ६ ॥

दनादरे सप्रमी । तेषां देवानां सभाजनं पूजां मालत्यादिषु संस्कारश्च
गम्यते ससर्ज चकारेत्यर्थः । किमर्थं सुरार्चनमित्याशङ्क्य तत्सुमनोपार्थ-
मित्याह यद्यस्मात् सभाजनात् सुमनोभिर्देवैः मालत्यादिकुसमैश्च
आमुद्यतएव सन्तुष्यत इव मुद्यते भावे लट् । मालत्यां पण्डिते पुष्पे हर्षे च
सुमनोभिर्देति विश्वः । आमोदो हर्ष गन्धयोरित्यमरः । किमेषा-
मामोदेनेत्य शङ्क्य आमुदिता एव ते फलनीत्यर्थान्तरं न्यस्यति तथा हि
फलं हेतु साध्यं सस्यश्च सस्यं हेतु कते फल मित्यमरः । तस्य सिद्धौ सिद्धि-
प्रसङ्गे सुमनोभिरमरैरप्यामुद्यत एव पूर्ववच्छेषः । सुमनसां माल-
त्यादीनां फलदानपुष्पदानदर्शनात् सुरे सुमनस्त्वेन तथात्वनिश्चयात्तदा-
मोदार्थं तत्सभाजनमन्वतिष्ठदित्यर्थः । अत्रोभयेषामपि सुमनसाम् उभ-
योरप्यामोदयोश्च फलयोरभेदाध्यवसायेनायमर्थान्तरन्यासः ॥ ५ ॥

वैशद्येति । अथ पूजानन्तरं सा दमयन्ती तान् देवान् वैशद्यमर्थं
व्यक्तिरन्यत्र विकाशश्च तेन हृद्यैर् हृदयप्रियैर् हृदयस्य प्रिय इति यत्प्रत्ययः
हृदयस्य हृद्वेख यदनलासेष्विति हृदादेशः । अदिमा शब्दार्थमाधुर्य-
मन्यत्र सौकुमार्यं तेनाभिरामैरामोदयन्तीत्यमोदिनः सुदेर्ग्यन्तात्ताच्छी-
त्येष्णिनिः । अन्यत्रामोदः सौरभमेषामित्यामोदिनः मत्वर्थीय इनिः । तैरा-
मोदिभिः जातयः छन्दांसि मालत्यामिति तज्जातैः सद्गुणैः गीत्यन्विता
गानयुक्ताः षट्पदाः गात्रविशेषा येषु तैरन्यत्र भङ्गारप्रयुक्तैर्भ्रमरैः
नवीनैरभिनवैः स्तवैः स्तोत्रैः प्रस्तून स्तवकैः कुसुमगुच्छैश्चानर्च अर्चयामास
पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा तुष्टावेत्यर्थः । अर्चैर्भोगादिकाङ्क्षिति अत आदेरित्य

भक्त्या तथैव प्रससाद तस्यास्तुष्टं स्वयं देवचतुष्टयं तत् ।
 स्नेनानलस्य स्फुटतां वियासीः फूत्कृत्यपेक्षा कियती खलु स्यात् ।
 प्रसादमासाद्य सुरैः कृतं सा सस्मार सारस्वतसूक्तिरुष्टेः ।
 देवा हि नान्यद्वितरन्ति किन्तु प्रसद्य ते साधुधियं ददन्ते ।

आसदीर्घा तस्यानच् । अत्र सत्त्वानां प्रसूनसत्त्वकानां चोभयेषा-
 मयर्चनसाधनत्वेन प्रकृतानां धर्मतोऽल्पेनौपस्यस्य गम्यमानत्वात् केव-
 प्रकृतविषया तुल्ययोगिता लक्षणनूक्तं प्राक् ॥ ६ ॥

भक्त्येति । स्वयं स्वतएव त्वं सेवादिकयापि तच्चारितदायादे-
 सन्तुष्टं तत्प्रकृतं देवचतुष्टयम् इन्द्रादिदेवचतुष्कं तस्या भैस्या साया भक्षा
 सेवया प्रससादैव अनुजग्राहैव एवकारस्त्वविलम्बसूचनार्थं स्रष्टाहि
 स्नेनैव स्वतएव स्फुटतां प्रज्ज्वलितत्वंयिय सोर्यातुमिच्छोरनलस्य वज्रेः फू-
 त्कृतेः फूत्कृतस्य फूत्कारमास्तस्यापेक्षा कियती खलु स्यात् ? नान्यन्मपे-
 क्षत इत्यर्थः । स्वतएव प्रसत्त्यतो देवगणस्य तत्कृता भक्तिः स्वतएव प्रज्ज-
 लिध्यतोऽग्नेः फूत्कृतिरिव भटिति कार्यप्रादुर्भावमात्रफला अन्यथापि
 प्रज्ज्वलनवत् प्रसादावश्यत्वावादिति भावः । अत्र वाक्यद्वये भक्तिफूत्कृतो-
 कार्यान्प्रेक्षितत्वलक्षणसमानधर्मस्यैव कारको यच्छब्दाभ्यां विस्वप्रतिविम्ब-
 तयोक्तेर्दृष्टान्तालङ्कारः । विम्बानुविम्बन्यायेन निर्देशे धर्मधर्मिणाम् ।
 दृष्टान्तालङ्कारे चैया भिन्नवाक्याथसंश्रयेति विद्याचक्रवर्त्तिवत्-
 थात् ॥ ७ ॥

प्रसादमिति । सा भैमी सुरैः कृतं प्रसादमनुग्रह मासाद्य सुर-
 सत्त्या इयं सारस्वती तस्याः सूक्तिरुष्टेः स्रष्टाजीत्यादेः पूर्वसर्गोक्त-
 स्त्रिष्टोक्तिगुम्फस्य सस्मार तदर्थतत्वं जज्ञावित्यर्थः । अधोगर्थत्वादित्या
 कर्मणि शेषे पठ्यते । नलप्राप्तौ तस्याः कोऽयमनुग्रहो यज्ञायापरिज्ञानव-
 तताह तथा हि देवाः अन्यत् बुद्धेरयत् न वितरन्ति न प्रयच्छन्ति किन्तु
 देवाः प्रसद्य प्रसन्ना भूत्वा साधुधियं सत्यकृतिपतिं ददन्ते प्रयच्छन्ति ददन्ता-

१४ सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

५

शेषं नलं प्रयमरेण गाथा या या समार्था खलु येन येन ।
 तां तां तदन्येन सहालगन्तीं तदा विशेषं प्रतिसन्दधे सा ॥६॥
 एकैकवृत्तेः प्रतिलोकपालं पतिव्रतात्वं जगज्जर्दिशां याः ।
 वेद स्म गाथा मिलितास्तदासावाशा इवैकस्य नलस्य वय्याः ॥१०॥

इति धातोर्भौवादिका लट् तङ् । तदाहुः न देवा दण्डमादाय रक्षन्ति
 पशुपालवत् । यं हि रक्षितुमिच्छन्ति बुद्ध्या स याति तत् फलमिति । तथा
 हि ते देवाः प्रसाद्यानुगृह्य सदेः क्षोध्यप् । अन्यदुबुद्धेरन्यद्देयं न किन्तु
 साधुधियं फलप्राप्तुपायपरिज्ञानं ददन्ते प्रयच्छन्ति दददान इति
 धातोर्भौवादिकाल्लट् तङ् । तदहुः न देवा दण्डमादाय रक्षन्ति पशु-
 पालवत् । यं हि रक्षितुमिच्छन्ति बुद्ध्या संयोजयन्ति तमिति ॥ ८ ॥

शेषमिति । सा दमयन्ती शेषं परमार्थं नलं प्रति विरचितेति शेषः या
 या गाथा अत्याजि लब्धेत्यादिको यो यः श्लोको येन येनऽमरेन्द्रेण देवेन
 समार्थाः समानाभिधेयः खलु ? अतएव तदन्येन तत इन्द्रादेरन्येन सत्येन
 नलेन सहलग्नी मसङ्गतां तत्परत्वेनानिश्चितां तां तां गाथां तदा
 देवतानुग्रहलब्धत्युद्बोधकात् विशेषं प्रति सत्यनलं प्रति सन्दधे नल
 परत्वेन योजयामासेत्यर्थः । इन्द्रादिपरत्वशङ्कां विहाय नलपरत्वं नि-
 श्चिकायेति तात्पर्यार्थः ॥ ६ ॥

एकैकेति । या ग था अत्याजीत्यादयः श्लोका एकैकस्मिन् लोक-
 पाले वृत्ते वर्तनाहेतोः सास्यात् दिशां प्रतिलोकपालं यत्पतिव्रतात्वं तज्ज-
 गज्जः प्राच्यादिदिश इव इन्द्रादेकैकलोकपालपरा बभूवुरित्यर्थः ।
 तदा देवताप्रसादकाले असौ भैमी मिलिताः समस्ता ग, था आशा इवै-
 कस्य नलस्य वय्याः वशङ्गताः वशङ्गत इति यग्रत्ययः । वेद स्म लट् स्म
 इति भूते लट् विदो लटोवेति णलादेशः । आशा इव गाथा अपि आपा-
 तत एकैकश एकैकलोकेशपरतया प्रतीता इति सामख्येन नलपरा
 एवेति विवेदेत्यर्थः । तस्य सर्वाशाविजयत्वादाशानां तत्परत्वं गा, था-
 नान्तु देव्या चतुरोक्तिभङ्गिपर्यालोचनयेति भावः ॥ १० ॥

भक्त्या तथैव प्रससाद तस्यास्तुष्टं स्वयं देवचतुष्टयं तत् ।
 स्वेनानलस्य स्फुटतां वियासोः फूत्कृत्यपेक्षा कियती खलु स्यात् ।
 प्रसादमासाद्य सुरैः कृतं सा सस्मार सारस्वतसूक्तिवृष्टेः ।
 देवा हि नान्यद्वितरन्ति किन्तु प्रसद्य ते साधुधियं ददन्ते ॥

आसदीर्घा तस्यानच् । अत्र स्तवानां प्रसूनस्तवकानां चोभयेषा-
 मयर्चनसाधनत्वेन प्रकृतानां धर्मतोऽप्येनौपम्यस्य गम्यमानत्वात् केवल-
 प्रकृतविषया तुल्ययोगिता लक्षणनूक्तं प्राक् ॥ ६ ॥

भक्त्येति । स्वयं स्वतएव तुष्टं सेवादिकवापि तच्चारितदाद्यादि
 सन्तुष्टं तत्प्रकृतं देवचतुष्टयम् इन्द्रादिदेवचतुष्टकं तस्या भैस्या साया भक्षा
 सेवया प्रससादेव अतुजग्राहैव एवकारस्त्विलम्बस्त्वचनार्थं सधावि-
 स्तेनैव स्वतएव स्फुटतां प्रज्ज्वलतत्वेनियय सोर्यातुमिच्छोरनलस्य वज्रेः फू-
 ल्कृतेः फूत्कृतस्य फूत्कारमारुतस्यापेक्षा कियती खलु स्यात् ? नात्यन्तमे-
 क्षत इत्यर्थः । स्वतएव प्रसत्यतो देवगणस्य तत्कृता भक्तिः स्वतएव प्रज्ज-
 वल्यतोऽग्नेः फूत्कृतिरिव भटिति कार्यप्रादुर्भावमात्रफला अन्यथापि
 प्रज्ज्वलनवत् प्रसादावश्यत्वावादिति भावः । अत्र वाक्यद्वये भक्तिफूत्कृतोः
 कार्यानिपेक्षितत्वलक्षणसमानधर्मस्यैव कारको यच्छब्दाभ्यां विस्वप्रतिविम्ब-
 तयोक्तेर्दृष्टान्तालङ्कारः । विस्वानुविस्वन्यायेन निर्देशे धर्मधर्मिणाम् ।
 दृष्टान्तालङ्कृतिं ज्ञेया भिन्नवाक्याथसंश्रयेति विद्याचक्रवर्त्तिलक्ष-
 णात् ॥ ७ ॥

प्रसादमिति । सा भैमी सुरैः कृतं प्रसादमनुग्रह मासाद्य सुर-
 सत्या इयं सारस्वती तस्याः सूक्तिवृष्टेः अत्याजीत्यादेः पूर्वसर्गोक्त-
 स्तिष्टोक्तियुक्तस्य सस्मार तदर्थतत्वं जज्ञावित्यर्थः । अधोगर्थत्वादित्या
 कर्मणि शेषे पठ्यते । नलप्राप्तौ तस्याः कोऽयमनुग्रहो यज्ञाद्यापरिज्ञानव-
 तत्वाद् तथा हि देवाः अन्यत् बुद्धेरन्यत् न वितरन्ति न प्रयच्छन्ति किन्तु ते
 देवाः प्रसद्य प्रसन्ना भूत्वा साधुधियं सत्यक्प्रतिपत्तिं ददन्ते प्रयच्छन्ति ददन्त

शेषं नलं प्रथमरेण गाथा या या समार्था खलु येन येन ।
 तां तां तदन्येन सहलग्नीं तदा विशेषं प्रतिसन्दधे सा ॥६॥
 एकैकवृत्तेः प्रतिलोकपालं पतिव्रतात्वं जगद्भृदिशं याः ।
 वेद स्म गाथा मिलितास्तदासावाशा इवैकस्य नलस्य वश्याः ॥१०॥

इति धातोर्भौवादिका लृट् तङ् । तदाहुः न देवा दण्डमादाय रक्षन्ति
 पशुपालवत् । यं हि रक्षितुमिच्छन्ति बुद्ध्या स याति तत् फलमिति । तथा
 हि ते देवाः प्रसादानुगृह्य सदेः क्लोव्यप् । अन्यद्वबुद्धेरन्यद्देयं न किन्तु
 साधुधियं फलप्राप्नुपायपरिज्ञानं ददन्ते प्रयच्छन्ति दददान इति
 धातोर्भौवादिकालृट् तङ् । तदाहुः न देवा दण्डमादाय रक्षन्ति पशु-
 पालवन् । यं हि रक्षितुमिच्छन्ति बुद्ध्या संयोजयन्ति तमिति ॥ ८ ॥

शेषमिति । सा दमयन्ती शेषं परमार्थं नलं प्रति विरचितेति शेषः या
 या गाथा अत्याजि लभेत्यादिको यो यः श्लोको येन येनः सरेन्द्रेण देवेन
 समार्थाः समानाभिधेयः खलु ? अतएव तदन्येन तत इन्द्रादेरन्येन सत्येन
 नलेन सहलग्नी मसङ्गतां तत्परत्वेनानिश्चितां तां तां गाथां तदा
 देवतानुग्रहलब्धत्युद्बोधकावे विशेषं प्रति सत्यनलं प्रति सन्दधे नल
 परत्वेन योजयामासेत्यर्थः । इन्द्रादिपरत्वशङ्कां विहाय नलपरत्वं नि-
 श्चिकायेति तात्पर्यार्थः ॥ ६ ॥

एकैकेति । या ग था अत्याजीत्यादयः श्लोका एकैकस्मिन् लोक-
 पाले वृत्ते वर्त्तनाहेतोः सास्यात् दिशं प्रतिलोकपालं यत्पतिव्रतात्वं तज्ज
 गद्भृः प्राच्यादिदिश इव इन्द्राद्येकैकलोकपालपरा बभूवुरित्यर्थः ।
 तदा देवताप्रसादकाले असौ भैमी मिलिताः समस्ता गाथा आशा इवै-
 कस्य नलस्य वश्याः वशङ्गताः वशङ्गत इति यत्रत्यय । वेद स्म लृट् स्म
 इति भूते लृट् विदो लटोवेति शलादेशः । आशा इव गाथा अपि आपा-
 तत एकैकथ एकैकलोकेशपरतया प्रतीता इति सामस्येन नलपरा
 एवेति विवेदेत्यर्थः । तस्य सर्वाशाविजयत्वादाशानां तत्परत्वं गाथा-
 नान्त देव्या चतुरोक्तिभङ्गिपर्यालोचनवेति भावः ॥ १० ॥

६

नैषधचरितम् ।

१४ सर्गः ।

निश्चित्य शेषं तमसो नरेशं प्रमोदमेदस्वितरान्तराऽभूत् ।
 देव्या गिरा भावितभङ्गिराख्यचित्तेन चित्तार्थवयादसेदम् ॥११॥
 सा भङ्गिरस्याः खलु वाचि काऽपि यद्भारती मूर्त्तिमतीयमेव ।
 स्निष्टं निगद्यादृत वासवादीन् विशिष्य मे नैषधमप्यवादीत् ॥१२॥
 जगन्मयं सेयं मदनुग्रहेण वचःस्रजः स्पष्टयितुं चतस्रः ।
 हे ते नलं लज्जयितुं क्षमेते समैव मोहोऽयमहो महोयान् ॥१३॥

निश्चित्येति । असौ दमयन्ती शेषं पञ्चमन्तं प्रसिद्धं नरेशं नैषधं
 निश्चित्य प्रमोदमेदस्वितरमानन्दमेदुरतरमानरमन्तरङ्गं यस्याः सा
 ऽभूत् अथ देव्या गिरा भाविता भङ्गिः प्रयोगचातुरीविशेषो यथा सा
 सती चित्तार्थवयादसा चित्तासागरजलग्रहभूतेन चित्तेनेदं वक्ष्यमाण
 माख्यदशवत् ख्याते लुङि अस्यतिवाक्त्वातिभ्योऽङि स्तेरङा-
 देशः ॥ ११ ॥

अथ चित्तेन यदाख्यतदेवाह सेति । अस्या देव्या वाचि सा वक्ष्यमाण
 काचिदपूर्वा भङ्गिः प्रयोगप्रकारः खलु ? यद्यस्माद्भङ्गिविशेषादियं पुरो-
 यर्त्तिनी मूर्त्तिमती विग्रहवतो सती सत्यवादिनी भारती वाग्देवता स्निष्टं
 स्निष्टार्थं यथा तथा निगद्योक्त्वा वासवादीन् निन्द्रादीनादृत आदृतवती
 तानेवोपावरदेवेत्यर्थः दृढो लुङि ह्रस्वादङ्गादिति सलोपः । अथ च नै-
 षधं नलमपि मे सह्यं विशिष्य इन्द्रादिभ्यो विविधावादीत् किन्तु अहमेव
 न वेद्मोति भावः ॥ १२ ॥

जगन्मेति । सेयं देवी मदनुग्रहेण मदनुग्रहबुद्ध्या स्पष्टयितुं नलं
 व्यक्तीकर्तृञ्चतस्रः वचः स्रजो वचनमालिकाः जगन्मयं स्पष्टयितवतो तत्र ते
 इन्द्रान्निमत्वायिके आद्ये हे एव स्रजौ नलं लज्जयितुमभिव्यक्तुं क्षमेते
 शक्तुतः तत्रैव स्फुटतरं प्रतीतेरन्ये हे उच्येति भावः । किन्तु समैवायं महो-
 यान् महत्तरो मोहः अहो यच्चतस्रभिरपि न वेद्मोति भावः ॥ १३ ॥

श्लिष्यन्ति वाचो यदमूरमुष्याः कवित्वशक्तेः खलु ते विलासाः ।
 भूपाललीलाः किल लोकपालाः समाविशन्ति व्यतिभेदिनोऽपि १४
 त्यागं महेन्द्रादिचतुष्टयस्य किमभ्यनन्दत् क्रमसूचितस्य ।
 किं प्रेरयामास नले च तन्मां का सूक्तिरस्या मम कः प्रमोहः ॥ १५
 परस्य दारान् खलु मन्यमानैरस्पृश्यमानाममरैर्धरित्रीम् ।
 भक्त्येव भर्तुश्चरणौ दधानां नलस्य तत्कालमपश्यदेषा ॥ १६ ॥

अत्याजीत्यादिलोकचतुष्टयेन नलमेवाचष्टे किमिति इन्द्रादि-
 चतुष्टयञ्च स्पृशतोऽप्यशङ्काह श्लिष्यन्तीति । अमूरत्याजीत्यादयो गाथा
 अमुष्या देव्याः वाचः श्लिष्यन्ति नलमिवेन्द्रादीनपि स्पृशन्तीति यत् तच्छ्ले-
 षमिति श्रुत्यर्थः । विधेयविलासप्राधान्यात्तन्निष्कसङ्गानिर्देशः । कवित्वशक्ते-
 र्विलासाः खलु ? कवित्वधर्मोऽयं यदन्यपरेणापि शब्देन श्लेषमङ्गार्थान्तर-
 प्रत्यायनमलङ्कारत्वान्न तु तात्पर्यमिति भावः । तथा च श्लेषमहिम्ना
 तेषां नलसामुष्याञ्च तत्परत्वभ्रान्तिरित्याह भूपालस्य नलस्य लीलेव
 लीला येषां ते तद्रूपधारिणो लोकपाला व्यतिभेदिनो नलाङ्गेदवन्नोऽपि
 समाविशन्ति श्रोतवुद्धौ लगन्ति किल ? ततो ममैवायं व्यामोह इत्यर्थः ॥ १४ ॥

स्वव्यामोहमेव प्रकटयति त्यागमिति । क्रमसूचितस्य क्रमनिर्दिष्टस्य
 महेन्द्रादिचतुष्टयस्य त्यागं पुराकृतं परिहरं किं किमर्षमभ्यनन्दत् अन्व-
 मोदत माञ्च किं किमर्थं नले विषये प्रेरयामास यदीयं मदनुजिह्वा
 न स्यादिति भावः । तत्तस्मादस्या देव्यः सूक्तिः साधूक्तिः अत्याजीत्यादि
 सत्योपदेशः का मम प्रमोहः कः अहो घण्टापथे स्वर्णितमिति भावः ॥ १५ ॥

अस्पृश्या सा पङ्क्तिर्नलज्ञानप्रकारमाह परस्येत्यादि । परस्य
 दारान् मन्यमानैरिव परदाता इति बुध्यमानैरिवेत्युत्प्रेक्षा । राजदार-
 त्वादुभय इति भावः । भार्या जायाय पुं भूम्नि दारा इत्यमरः । अ-
 मरैरस्पृश्यमानां पराङ्गनास्यशनिषेधादिति भावः । भक्त्येव पतिभक्त्ये-
 वेत्युत्प्रेक्षा । भर्तुः पत्युर्नलस्य चरणौ दधानां धरित्री मेघादमयन्ती तत्-

सुरेषु नापश्यद्द्वैजताच्छोर्निमेषसुर्वीभति सम्मुखे सा ।
 इह त्वमागत्य नले मिलेति सञ्ज्ञानदानादिव भाषमाणम् ॥ १७ ॥
 नाबुद्ध बाला विबुधेषु तेषु क्षादं क्षिरैश्चत नैषधे तु ।
 पत्ये हृजन्त्याः परिरम्भमस्याः सम्भूतसम्भेदमसंशयं सा ॥ १८ ॥
 खेदः खेदेहस्य वियोगतापं निर्वापयिष्यन्निव संसिद्धचोः ।
 हीराङ्गुरश्चारुणि हेमनीव नले तयालोकि न दैवतेषु ॥ १९ ॥

कालं तस्मिन् कावे अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । अपश्यत् देवः हि भूमिं न
 स्पृशन्ति अयन्तु स्पृशतीत्येतदेकं तावच्चिह्नमित्यर्थः ॥ १६ ॥

सुरेष्विति । सः दमयन्तो सुरेष्विन्द्रादिष्वच्छोर्निमेषं नापश्यत् नि-
 जसम्मुखे स्वाभिमुखे उर्वीभति नले त्वमिहागत्य इत एत्य नले मिल
 सङ्गच्छेति सञ्ज्ञानदानात्साकरणाद्भाषमाणं ब्रुवाण मिव स्थितमि-
 त्युपेक्षा । निमेषमिवैवत इदमपरं चिह्नमित्यर्थः ॥ १७ ॥

नेति । सा व ला भैभो तेषु विबुधेषु देवेषु क्षितो क्षोदं रजोनः बुद्धः
 नैक्षितेत्यर्थः । तैजसेषु तदसंक्रानादिति भावः । बुध्यते लुङि तङि सरोच-
 रिति सिञ्जोपः । नैषधे नले तु पत्ये स्वभर्त्रे नलाय परिरम्भं हृजन्त्या
 आलिङ्गनं ददन्त्याः अस्याः क्षितेः सकाशात् असंशयं यथा तथा सम्भूत-
 सम्भेदं सञ्ज्ञातसंज्ञेपमित्युपेक्षा । आलिङ्गनसंक्रान्तस्थितमित्यर्थः ।
 क्षोदमैवत । रजः सम्भेदोऽपरं चिह्नमित्यर्थः ॥ १८ ॥

खेद इति । तया दमयन्त्या संसिद्धचोर्नलेन रुंक्षत् सङ्गन्तमिच्छोः
 खेदेहस्य वियोगतापं नलविरहसन्तपं निर्वापयिष्यन् शमयिष्यन्निव-
 स्थित इत्युपेक्षा । खेदः चारुणि शुद्धिमति श्यामिकारहिते हेमनि
 हेमनि हीराङ्गुरो वज्रङ्गुर इव वज्रो हीरश्च कथ्यत इति हल युधः ।
 नले आलोकि इटः दैवतेषु सुरेषु नालोकि ॥ १९ ॥

१४ सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

६

सुरेषु मालाममलामपश्यन्तले तु बाला मलिनीभवन्तीम् ।
 इमां किमासाद्य नलोऽद्य वृद्धीं श्रद्धास्यते मामिति चिन्तये॥२०॥
 श्रियं भजन्तां कियदस्य देवाच्छाया नलस्यास्ति तथापि नैषाम् ।
 इतीरयन्तीव तथा निरैच्छि सा नैषधे न त्रिदशेषु तेषु ॥ २१ ॥
 चिह्नैरमीभिर्नलसंविदस्याः सम्वादमाप प्रथमोपजाता ।
 सा लक्षणव्यक्तिभिरेव देवप्रसादमासादितमप्यबोधि ॥ २२ ॥

सुरेष्ठिति । दमयन्ती भैमी सुरेष्ठमला सन्धानां मालां सजमपश्यत्
 नले तु अद्य वृद्धीं सुकुमारा मिमां दमयन्ती मासाद्य किं किमर्थं मां
 श्रद्धास्यते आदरिष्यन् इति चिन्तयेय मलिनीभवन्तीं श्वायन्तीं माला
 मपश्यत् श्वायन्तीसुमत्वमन्यचिह्नमित्यर्थः ॥ २० ॥

श्रियमिति । देवा इन्द्रादयोऽस्य नलस्य श्रियं कान्तिं कियदस्य
 यथा तथा भजन्तां तथास्य हि एषा मिन्द्रादीनां नलस्य छाया कान्तिः स-
 मयेतिभावः । अनातपस्य छाया अनातपे कान्तिरिति वैजयन्ती । नास्ति
 नलरूपधारित्वेऽपि तेषु तत्कान्तिरीपदेव न समयेत्यर्थः । इतीरयन्ती क-
 थयन्तीव स्थिता छाया कान्तिरनातपस्य तथा दमयन्त्या नैषधे नले
 निरैच्छि वृष्टा ईक्षतेः कर्मणि लुङ् । तेषु त्रिदशेषु इन्द्रादिषु न निरैच्छि
 तेषानैजसत्वात् तत्र अत्रादिच्छाया लग्ना नले तु लग्नैत्येकं चिह्न
 मित्यर्थः । अत्र श्रियमिव श्रियं छायेव छायेति सादृश्याच्चेपाच्चिदर्शने
 ताभ्या मङ्गाभ्यामितीरयन्तीवेत्युक्ते छायाः सङ्करः ॥ २१ ॥

चिह्नैरिति । अस्या दमयन्त्याः प्रथमोपजाता इतरनलतुलाभागेऽप्येष
 इत्युक्ता नलसखित् नलोऽयमिति चिरमेभिस्त्रिहैः पूर्वोक्तैः भूस्पर्शादिभिः
 सम्वादमैकमत्यम् आप द र्थं प्रापेत्यर्थः । सा दमयन्ती लक्षणानां पूर्वोक्त
 चिह्नानां व्यक्तिभिरभिव्यक्ति लक्षणकार्यैरेव देवप्रसादं देवतानुग्रह
 महितकारणभूतनासादितं प्राप्तमबोधि कारणं विना कथं कार्यं
 भवेदिति भावः । बुध्यतेः कर्तरि लुङ् दीपजनेत्यादिना यिकत्वात्
 चिण् ॥ २२ ॥

नले विधातुं वरणस्रजन्तां स्मरः स्म रामां त्वरयत्यथैनाम् ।
 अपत्रपा तां निषिषेध तेन द्वयानुरोधं तुलितं दधौ सा ॥२३॥
 स्रजा समालिङ्गयितुं प्रियं सा रसादधत्तैव वज्रप्रयत्नम् ।
 स्रज्ज्वलपाभ्यामभवत्तदीये स्रन्दसु मन्दोऽपि न पाणिपद्मे ॥२४॥
 तस्या हृदि व्रीडमनोभवाभ्यां दोलाविलासं समवाप्यमाने ।
 अतः धृतैर्गाङ्गकुलातपत्रे शृङ्गारमालिङ्गदधीश्वरश्रीः ॥ २५ ॥

नल इति । स्मरो नले वरणस्रजं विधातुं निधातुं तां रामां
 दमयन्तीं त्वरयति स्म त्वरयामास अथैनां त्वरावतीं भैमी मपत्रपा लज्जा
 निषिषेध नियन्त्रयामास स्यादिवभ्यासेन चाभ्यासस्येति धात्वभ्यास
 सकारलोपयोः षत्वं । तेन कारणद्वयेन सा भैमी द्वयानुरोधं सुभयानुरोधं
 तुलितं समीभूतं यथा तथा दधौ न वज्रेणापि विररामैवेत्यर्थः एतेनास्या
 मध्यमानायािकात् सक्तं । तस्य लज्जास्मरा मध्येति लक्षणात् ॥ २३ ॥

स्रजेति । सा भैमी रसाद्रागात्प्रियं नलं सृज्यत इति स्रक् सम्ब-
 रणमात्रा कृत्वक् टट्टगित्यादिना क्रमार्थे क्तिप् ऋगागमश्च । तथा समा-
 लिङ्गयितुं समालोपयितुं वज्र प्रयत्नं महोद्योगम् अधत्तैव किन्तु तदीये
 तस्याः सम्बन्धिनि पाणिपद्मे स्रजो निष्क्रिय त्वलक्षणः सत्त्विकविशेषः
 सच तपाच ताभ्यां हेतुभ्यां मन्दोऽलोऽपि स्रन्दो व्यापारो नाभ-
 वत् ॥ २४ ॥

तस्या इति । व्रीडमनोभवाभ्यां लज्जास्मराभ्यां दोलाविलासं
 प्रेङ्खणलीलां समवाप्यमाने नीयमाने आन्दोल्यमान इत्यर्थः । धृतमेणाङ्ग
 कुलस्य सोमवंशस्यातपत्रं भूतो नलो येन तस्मिन् तस्याः हृदि हृदये-
 त्रितमाश्रित्य स्थितं शृङ्गारमधीश्वरश्री राजलक्ष्मीरालिङ्गत् दोलाधि-
 रुदा स्त्रियो भोताः पुमांसमालिङ्गन्ति इति भावः । नलाधिष्ठिते हृदि-
 भैमी परां कोटिमारुदा इत्यर्थः ॥ २५ ॥

करः स्वजा सज्जतरस्तदीयः प्रियोन्मुखी भूय पुनर्व्यरंसीत् ।
 तदाननस्यार्द्धपथं ययौ च प्रत्याययौ चातिचलः कटाक्षः ॥२६॥
 तस्याः प्रियं चित्तमुदेतुमेव प्रभूवभूवाक्षि न तु प्रयातुम् ।
 सत्यः कृतः स्पष्टमभूत्तदानीं तयाक्षि-लज्जेति जनप्रवादः ॥२७॥
 कथं कथञ्चिन्निषधेश्वरस्य कृत्वास्यपद्मं दरवीक्षितश्चि ।
 वाग्देवताया वदनेन्दुबिम्बं तपावती साऽकृत सामिदृष्टम् ॥२८॥

कर इति । तदीयो दमयन्तीसम्बन्धिनः करः स्वजा वरणस्वजा-
 करणेन सज्जतरोऽतिसन्नद्धः सन् नलस्योन्मुखीभूयाभिमुखीभूय पुनर्व्य-
 रंसीत् विरराम रमेर्लुङि व्याडुप् परिभ्यो रम इति परस्मैपदं यमरमन
 मातां सञ्चेति सगिङ्गागमौ, अस्ति सिचोव्यक्त इतीङ्गागमे ईट ईटीति
 सलोपे च सवर्ण दीर्घः । तथा अतिचलोऽत्यन्तचञ्चलः कटाक्षस्तदाननस्य
 नलमुखस्य अर्धः पन्था इति विशेषण समासे समासान्तः । अर्द्धं नपुं-
 सक मिति नैकदेशी समासः समप्रविभागे प्रमाणाभावात् । तमर्द्धपथं ययौ
 च प्रत्याययौ प्रत्यावृत्तश्च उभयत्र लज्जेतिभावः ॥ २६ ॥

तस्या इति । तस्या दमयन्त्याश्चित्तं प्रियं नलमुदेतुं प्राप्तुमेव प्रागेव
 नेदानीमितिभावः । अक्षि तु प्रयातुं नलं गन्तुं न प्रभूवभूव न शशा-
 केत्यर्थः प्रभुशब्दादभूततद्भावे औदीर्घः । अक्षिण चक्षुषि लज्जा नतु चेत-
 सीति शेषः इति जनप्रवादः तन्वया तथा भैस्या स्पष्टं यथा तथा सत्यी
 कृतोऽभूत् अन्तःकरण वृत्तेरात्मैक संवेद्यत्वाच्च तस्य लज्जा चक्षुषस्तु न तथेति
 तत्रैव लज्जेतिभावः ॥ २७ ॥

कथं कथमिति । तपावती लज्जावती सा भैमी कथं कथञ्चिदिति-
 कच्छ्रेण निषधेश्वरस्य नलस्यास्यपद्मं सुखारविन्दं दरवीक्षिता ईषदृष्टा
 श्रीरस्य तत्कृत्वा लेशतोदृष्टेत्यर्थः शैषिकत्वस्य वैभाषिकत्वादभावः
 ह्रस्वो नपुंसको प्रातिपदिकस्येति ह्रस्वः । ईषदर्थं दरोऽव्ययं । वाग्देवतायाः

न जानतीवेदमवोचदेनाम् आकूतमस्यास्तदवेत्य देवी ।
 भादस्त्वपोर्मिप्रतिसीरया ते वितोर्यते लक्षयितुं न मेऽपि ॥२६॥
 देव्याः श्रुतौ नेति नलार्द्धं नान्नि गृहीत एव तपया निपीता ।
 अथाङ्गुलीरङ्गुलिभिः स्पृशन्ती दूरं शिरः सा नमयाञ्चकार ॥२७॥
 करे विष्टत्येश्वरया गिरां सा पात्र्या पथीन्द्रस्य कृता विहस्य ।
 धामेति नामेव वभाज सार्धं पुरन्ध्रसाधारणसखिभागम् ॥२८॥

सरस्वत्या वदनेन्दुविम्बं सामिदृष्टमर्धदृष्टमकृत अकार्पीत् तत्रापि लज्जेति
 भावः सामीत्यर्थे जुगुप्सितमित्यमरः । नाहं शक्नोमि त्वया कारयितव्य-
 मिति देवीमुखवीक्षणे तात्पर्यमवधार्यम् ॥ २८ ॥

नजानतीति । देवी वाग्देवी अस्या भैरव्या स्तत्पूर्वोक्त माकूत
 मभिप्रायम् अवेत्य ज्ञात्वा न जानतीव बुध्यमानेव एनां भैरवी मिदं वक्ष-
 माण मवोचत् यचेर्ब्रुडादेशस्य वा लुङ् वचे रुमित्युमागमः । तदेयाह
 तपायाः कर्मिरेव प्रतिसीरा यवनिका प्रतिसीरा यवनिका स्यात्तिर-
 स्तारणी च सेत्यमरः । तथा कत्र्यां ते तव भावोऽभिप्रायो मे समापलक्षयितुं
 ज्ञातुं न वितोर्यते न दीयते लज्जान्तर्हितो भयमयी न ज्ञायत इत्यर्थः
 कण्ठोक्ति मन्तरेण दुर्ज्ञान इत्यर्थः तमनुप्रयोगस्तूदीच्यानां ॥ २९ ॥

देव्या इति । सा भैरवी देव्याः सरस्वत्या नेत्येवं नलस्यार्द्धं नान्नि
 नाम्नोऽर्द्धे अर्धनामधेये अर्धं नपुंसकम् इत्येकशेषी समासः । श्रुतौ श्रुते
 गृहीत एव उच्चरिते सत्येव तपया निपीता अस्ता सती अथ तपाव्याप्त-
 नन्तरसङ्गुलीभिः अङ्गुलीमिषेण अङ्गुलीः स्पृशन्ती सतीत्यर्थः दूरमत्यन्तं
 शिरोनमयाञ्चकार ननाम लज्जातिरेकाद्देदिनैराश्याच्चेति कर्तव्यतामूढा
 केवलं नता न तं विना स्थितेत्यर्थः ॥३०॥

कर इति । सा भैरवी गिरासधीश्वरया वाग्देवतया स्थेशभासपि-
 शङ्कशेखरच् । विहस्य करे विष्टत्य गृहीत्वा इन्द्रस्य पथि पन्थानं वा गच्छति
 नित्यमिति पात्र्या नित्यपथिकीकृता इन्द्रसमीपं नीता सतीत्यर्थः ।

१४ सर्गः ।]

नैपधचरितम् ।

१३

भैमीं निरीक्ष्याभिसुखीं सधीनः स्वाराव्यलक्ष्मीरभ्यसूयाम् ।
 दृष्ट्वा ततस्तत्परिहारिणीं तां व्रीडां विडौजः प्रवणाभ्यपादि ॥ ३२
 त्वत्तः श्रुता नेति नले मयातः परं वदस्वेत्युदिताय देव्या ।
 ह्रीमन्मयद्वैरथरङ्गभूमिर्भैमी दृशा भाषितनैपधाऽभूत् ॥ ३३ ॥

पथोऽणित्यमित्यप् प्रत्यये पथः पन्थादेशे च डीप् । पुरन्व्रीणां सर्व-
 योपितां साधारणः संविभागः सर्वनामत्वे संविभज्य ग्रहणं यस्य तद्वा-
 सेति नामैव साधं वक्तृत्वेनार्थवद्यथा तथा वभाज वभार वक्त्रेपाभूत्
 वामं सर्वं प्रतीयेच चारौ वक्त्रेच योपितीत्यजम.लः ॥ ३१ ॥

भैमी मिति । सधीन इन्द्रस्य भिसुखीं भैमीं निरीक्ष्य स्वः स्वर्गस्य
 राज्यं स्वख्यं स्वर्गनाकेत्यमरः । द्रुलोमे पूर्वस्य दीर्घोऽणः । तस्य लक्ष्मीरभ्य-
 सूयामिन्द्रे भैम्यां चेष्यामभ्यत वभार भड् लङ् तङ् ह्रस्वादङ्गादिति सलो-
 पः । ततोऽसूयानन्तरं तत्परिहारिणी मिन्द्रप्रतिषेधिनीपताकां भैमीं दृष्ट्वा
 विडौजः प्रवणा पुनरिन्द्रानुरक्ता सती व्रीडामभ्यपादि अभिपेदे तथा माया-
 शङ्कितं सा तु न गणयतीति ललज्जइत्यर्थः । पद्यतेः कर्तरि लुङि तङि
 ह्रस्वादङ्गादिति सलोपः चिण्ते पदः चिणो लुङि तिङि चिणुपपदः
 चिणो लुङिति प्रत्ययस्य लुक् ॥ ३२ ॥

त्वच्चइति । अथ नले प्रसिते सति मया नेति त्वत्त एव श्रुतः श्रुत
 एवायं त्वच्चेष्टयैव ज्ञातइत्यर्थः । अन्यथा ज्ञात्वापि तं किमिति न दृष्टोष
 इति भावः । अतो नलात्परमन्यं वदस्व नृपान्तरं ब्रूहीत्यर्थः । इति
 देव्या वाग्देवतया उदिता ह्रीमन्मय द्वैरथरङ्गभूमि रज्जाकामरथद्वय-
 प्रवृत्तयुद्ध नाशशालेव भैमी दृशा दृष्टेव भाषितो नैपधो नलो यथा साभूत्
 ह्रिया कुण्ठेन वक्तुमशक्ता कामादक्तुञ्चाशक्ता कटाक्षदृष्ट्या नलं सानुरागमै-
 चतेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

हृषत्सिति । दिवि सीदन्तीति दिविषदो देश आदितेया दिविषद
 इत्यमरः । सत्सद्भिषेत्यादिना क्तिप् । हृद्यभ्याच्चेत्युपसङ्ख्यानमिति सप्तम्य

[२]

हसत्सु भैमीं दिविषत्सु पाणौ पाणिं प्रणीयाश्चरसां रसात् सा ।
 आलिङ्ग्य नीत्वाऽकृत पान्यदुर्गां भूपालदिक्पालकुलाध्यमध्यम् ३४
 अदेशितामप्यवलीक्य मन्दं मन्दं नलस्यैव दिशा चलन्तीम् ।
 भूयः सुरानर्द्धपथादयासौ तानिव तां नेतुमना नुनोद ॥ ३५ ॥
 सुखाजमावर्तनलोलनालं कृत्वालिङ्गं ऊरवलक्षलक्ष्यम् ।
 भीमोद्भवा तां नुनुदेऽङ्गपालीं देव्या नवोद्वेगवृथा विवोदुः ॥ ३६ ॥

लुक् सुपमादिषु चेतिपत्वम् । अवहित लक्षण मूर्धन्याः सुपमादिषु द्रष्टव्या
 इति वचनात् । तेषु रसाद्वर्षादश्चरसां पाणौ पाणिं प्रणीय हसत्सु अहो
 नरासक्तोति परिहसत्सु सा सरस्वती भैमी मालिङ्ग्य भूपालानां
 दिक्पालानाञ्च कुलयोर्वर्गवोरध्वा तस्य मध्यमनीत्वा पान्यानां तन्मार्ग-
 चारिणां दुर्गा दुर्गा देवीम् अकृत तद्वदलङ्कारमेकलक्ष्यां कृतवतीत्यर्थः
 कञ् कर्तरि लुङि ह्रस्वादङ्गादिति सिच् मकार लोपः ॥ ३४ ॥

अदेशितामिति । असौ देवी अदेशितामचोदितामपि दिशेच्चौरा-
 दिकात्कर्मणि क्तः । मन्दं मन्दं नलस्यैव दिशा चलन्तीङ्गच्छन्तीं चलेरात्मने-
 पदमनित्यज्ञापनादिति यामनः । तां भैमीम् अवलीक्य भूयस्तानिन्द्रा-
 दोन् सुरान् एव नेतुं गनी यस्याः सा सती तुं काममनसोरपीति मकार
 लोपः । तथार्धपथादर्धमार्गात् पुरावत् नुनोद प्रेरयासास ॥ ३५ ॥

सुखेति । भीमोद्भवा भैमी सुखाजं स्वसुखारविन्दम् आवर्तनेन
 दिग्बलनेन लोलनालं व्यावृत्तकण्ठनालं तथा अलीनां सखीनां ऊँऊँ र-
 वाणां ऊँऊँमिति निवारण शब्दानाम् अन्यत्र अलीनां भङ्गाणां भङ्गार-
 शब्दानां लक्षैः सङ्ख्याविशेषैः लक्ष्यं दर्शनीयं च कृत्वा नवोद्वेगवृथा
 विवोदुः परिणेतुं रिव तामालिङ्ग्य नीत्वेत्यलोक्तां देव्याः सम्बन्धिनीं वृथा
 अङ्गपालीं परिरम्भणवन्धनम् अङ्गपाली स्मृता कोट्यां दारिका परिरम्भ-
 योरिति विद्यः । नुनुदे तत्याज ॥ ३६ ॥

देवीति । देवी तां भैमीं कथञ्चित् खलु कथञ्चिदपि देवानञ्च-
 तीति देवद्वीची देवानञ्चतीति देवद्वीङ्गित्यमरः । कृत्विगित्यादिना

देवी कथञ्चित् खलु तामदेवद्रीचीभवन्तीं स्मितसिक्तहृक्का ।
 आह स्म मां मय्यपि ते भृशं का शङ्का शशाङ्कादधिकास्यविम्बे ! ३७
 एषामकृत्वा चरणप्रणामं येषामनुज्ञामनवाप्य सस्यक् ।
 सुपर्ववैरे तव वैरसेनिं वरीतुमीहा कथमौचित्यम् ॥ ३८ ॥
 इतीरिते विश्वसितां पुनस्तामादाय पाणौ दिविपत्सु देवी ।
 कृत्वा प्रणम्यां वदति स्म सा तान् भक्त्येवमर्हत्यधुनानुकम्पाम् ॥ ३९ ॥

अञ्जतेः किन्प्रत्ययः विश्वदेवयोश्च देवद्रुञ्चतावत्प्रत्यय इति टेरद्रुदेशः
 अञ्जतेष्वेपसङ्ख्यानमिति ङीप् । सा न भवन्तीमित्यदेवद्रीचीं तान् देवाननभि
 गच्छन्तीमित्यर्थः विचिन्त्य विचार्य स्मितेन सिक्ते हृक्कणी ओष्ठप्रान्तौ
 यस्याः सा सती प्रान्तावोष्ठस्य हृक्कणीत्यमरः । शशाङ्कादधिकं सुत-
 कृष्टमास्यविम्बं सुखस्वरूपं यस्यास्तस्याः सम्बुद्धिः सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्
 समासः । मयि स्थिते ते तव का शङ्का अविश्वासः न काचिदित्यर्थः इति
 तां भैमीं भृशमाह स्म उवाच लट् स्म इति भूते लट् ब्रुवः पञ्चानामित्या-
 दिना णनाहादेशः ॥ ३७ ॥

एषामिति । हे वत्से ! एषामिन्द्रादीनां चरणप्रणामं कृत्वा
 येषां अनुज्ञां सस्यक् भवत्यनिश मनवाप्य अनाकर्ण्य सुपर्ववैरे देवताद्वेषे सति
 तव वीरसेनस्यापत्यं वैरसेनिं नलम् अत इज् । वरीतुं वृत्तौ वेति यिक-
 ल्यादिटो दीर्घः । इयमीहा स्पृहा कथमौचित्यं औचित्यं न कथञ्चि-
 दित्यर्थः ॥ ३८ ॥

इतीति । सा देवी इतीरिते सति विश्वसितां तां प्रतीतां भैमीं
 पुनर्भूयः पाणौ हस्ते आदाय तत्पाणिं गृहीत्वैत्यर्थः । दिविपत्सु
 देवेषु विषये प्रणम्यां प्रणमतां तानिन्द्रादिदेवान् वदति स्म उक्तवती लट्
 स्म इति भूते लट् । किमिति भक्ता युष्मद्भक्ता इयं दमयन्ती अधुना इदा-
 नीम् अनुकम्पां भवत्कृपां अर्हति त्वद्वरणायां विहाय नलवरणार्थं
 सतुपहं कुरुतेतिभावः ॥ ३९ ॥

युष्मान् वृणीते न बहून् सतीयं शेषावमानाच्च भवत्सु नैकम् ।
 तद्वः समेतं नृपमंशमेनं वरीतुमन्विच्छति लोकपालाः ! ॥४०॥
 भैरव्याः स्रजः सञ्जनया पथि प्राक् स्वयम्बरं सम्बरयावभूव ।
 सम्भोगमालिङ्गनयास्य वेधाः शेषन्तु कं हन्तुमियद्यतध्वम् ॥४१॥
 वर्णाश्रमाचारपथात् प्रजाभिः स्वाभिः सहैवास्त्वलते नलाय ।
 प्रसेदुषो वेदशृत्तभङ्गा दिक्ष्वैव कीर्त्तेर्भुवमानयद्वः ॥ ४२ ॥

युष्मानिति । हे लोकपालाः ! सती साध्वी इयं भैरवी युष्मान्
 बहून् वृणीते पातिव्रत्यभङ्गादितिभावः । शेषाणामवशिष्टानां सवमाना-
 दवमानप्रसङ्गाद्भवत्सु मध्ये एकञ्च न वृणीते तत्तस्माद्दो यष्माकं सम्बन्धिनं
 समेतं मिलितमंशं सर्वांशसमष्टिरूपम् अष्टाभिश्च सुरेन्द्राणां सात्वाभि-
 निर्मितोऽष्टप इति भावः । एनं नृपं वरीतुम् अन्विच्छति सर्वावरणैक
 वरणोक्तदोषानवकाशादितिभावः ॥ ४० ॥

किञ्च भैरव्या नलवरणसम्भोगौ तत्र प्रागेव ब्रह्मयैव निवर्तितौ
 किमपरमवशिष्यते यद्विषयतार्थमयं यः प्रवास इत्याह भैरव्या इति ।
 किञ्च वेधाः स्रष्टैव प्राग्यश्रद्दूत्यानुसन्धानकाले पथि च्यन्तःपुरमार्गे स्रजः-
 सञ्जनया कण्ठे योजनया ग्युपश्रनुभोयच् । भैरव्याः स्वयम्बरं नलवरणं सम्ब-
 रयावभूव निवर्तयामास तथा आलिङ्गनया आश्लेषणया पूर्ववद्यच् ।
 सम्भोगं सम्बरयावभूव एतच्चोभयं पष्ठसर्गे प्रसूप्रसादाधिगता मनो-
 न्यमन्यवदित्यत्र च लोकद्वयोक्तरीत्यनुसन्धेयं । शेषमितोऽवशिष्टन्तु अथ
 शेषं विषयन्यस्मिन् उपयुक्ततमामक्षता दिवाने स्त्री ना नागेशप्रधानयो-
 रिति वैजयन्ती । कं हन्तुं वियोक्तुं इत्यदेतावद्यथा तथा यतध्वं प्रयतति
 सम्पन्ने लोट् । ब्रह्मसृष्टेरलङ्घ्यत्वाद्दृष्टा वः प्रवास इति भावः ॥ ४१ ॥

यदा किमेषु दोषग्रहणेन येनेत्य मुपालभ्यन्ते किन्तु गुणग्रहणे
 नैव तान् प्रसादयामीत्याशयेनाह यथेति । वर्णानां ब्राह्मणादीनाम्
 आश्रमाणां ब्रह्मचर्यादीनाम् आचारपथाद्दृत्तमार्गात् स्वाभिः स्वकी-

इति श्रुतेऽस्या वचने च हास्यात् कृत्वा नलस्याधरमास्यविवस्वम् ।
 भ्रूविवस्वमाकृतकृताभ्यनुच्छेदेषु तां साय नलाय निन्ये ॥४३॥
 मन्दाक्षनिस्सन्दतनोर्मनोभूदुष्प्रेरमप्यानयति स्म तस्याः ।
 मधूकमालामधुरं करं सा कण्ठोपकण्ठं वसुधासुधांशोः ॥४४॥
 अथाभिलिख्येव समर्प्यमाणां राजिं निजस्वीकरणाक्षराणाम् ।
 दूर्वाङ्कुराद्यां नलकण्ठनाले वधूर्मधूकस्वजमुत्ससर्ज ॥ ४५ ॥

याभिः प्रजाभिः सह अस्वलते अचलते नलाय प्रसेदुषः प्रसन्नान् भाषायां
 सदवसन्तुव इति सदेः कसुरादेशः । वो युष्मानीदृश्या दूत्यकृत्य-
 दृष्टया दृत्तभङ्गा चरित्वैचित्वा तद्ग्राजेनेत्यर्थः स्त्रियाः पुं वदित्यादि
 पुं वद्भावः । कीर्तेदित्वा नलाय दातुमिच्छैव कर्तुं ददातेः सनि मोमेत्या-
 दिना इमादेशेऽभ्यासलोपः । अपत्यया इत्यकारप्रत्ययेऽट् । सुवमान
 यद्वा अतो नीतवती किं नीवद्भोरित्यादिना नयते किं कर्मकता नलस्य
 कीर्तिम् अलङ्कृतुमयं वः प्रयासो नतु भेभीं पीडयितुमित्यर्थः ॥ ४२ ॥

इतीति । किञ्चेतिचार्थः इतीत्यस्मूते अस्या देव्या वचने श्रुते
 सति हास्यादचनाद्धेतोरास्यविवस्वं नलस्याधरं चलदोषं कृत्वा एतेषु
 देवेषु भ्रूविवस्वमेण भ्रू चेष्टयैवाकृतेनाकपटभावेन कृता अभ्यनुज्ञा यै स्तेषु
 सत्सु अथातुज्ञानन्तरं सा देवी तां भैमीं नलाय निन्ये नलसमीपं नि-
 नायेत्यर्थः क्रियाग्रहणाच्चतुर्थी ॥ ४३ ॥

मन्दाक्षेति । सा सरस्वती मन्दाक्षनिधन्दतनो लज्जानिञ्जला-
 ङ्ग्रास्तस्या भैस्या मनोमुवा कामेनापि दुष्प्रेरं प्रेरयितुं मशक्यं मधूक-
 मालया मधुरं रस्यं करं वसुधासुधांशोर्भूचन्द्रस्य नलस्य कण्ठोपकण्ठं
 कण्ठसमीपमानयति स्म तदास्याः स्मरादपि लज्जा बलीयसीति भावः ॥४४॥

अथेति । अथ वधूः कन्या भैमी अभिलिख्य लिखित्वा समर्प्य-
 माणां निजस्यात्मीयस्य यत् स्वीकरणं तस्याक्षराणां तद्वाचकवर्णानां
 राजिं मालाभिव दूर्वाङ्कुराद्यां तदुभूयिष्ठां मधूकस्वजं मधूकद्रुस-

तां दूर्वया श्यामलयातिवेलं शृङ्गारभासन्निभया सशोभाम् ।
 मालां प्रसूनायुधपाशभासं कण्ठेन भुभृद्विभरां वभूव ॥ ४६ ॥
 दूर्वाग्रजाप्रत्पुलकावलिं तां नलाङ्गसङ्गाद्भृशसुलसन्तीम् ।
 मानेन मन्ये नमितानना सा सासूयमालोकत पुष्पमालाम् ॥ ४७ ॥
 सा निर्मले तस्य मधूकमाला हृदि स्थिता च प्रतिविम्बिता च ।
 कियत्यमग्ना कियती च मग्ना पुष्पेषुवाणालिरिव व्यलीकि ॥ ४८ ॥

कुसुममालाम् अथ मधूकं गुडपुष्पमधुद्रुमावित्यमरः । नलकण्ठनाले
 उत्सर्जं सुमोच ॥ ४५ ॥

तामिति । अतिवेलं भृशं श्यामलया अतएव शृङ्गारभासन्निभया
 शृङ्गाररसप्रभासदृश्या दूर्वया सशोभां शोभमानां प्रसूनायुधस्य कुसु-
 मासूयस्य यः पाशः पाशायुधं तस्येव भावस्यां तां मालां भूभृन्नलः क-
 ण्ठेन विभरां वभूव भोहोभुडवां भुवच्चेति विवल्स दाम् प्रत्ययस्य भुव-
 ङ्गावाद्दिर्भावः कण्ठनालं प्रयुज्यते लिटीति सुवोऽनुप्रयोगः ॥ ४६ ॥

दूर्वाग्रेति । सा भैमी दूर्वापाण्येव जायती पुलकावलि-
 र्यस्यां तां नलाङ्गसङ्गाद्भृशमत्यर्थं सुलसन्तीम् आभरणस्याप्याभरणत्वात्
 तदङ्गसङ्गस्येतिभावः । तां पुष्पमालां मानेन साफल्यरूपेण नमितानना
 सती सा सासूय मालोकतेति मन्ये अत्र दूर्वाग्रेत्यादि प्रस्तुतमालाविशेष-
 णसास्यादप्रस्तुतसपत्नीप्रतीतिः समासोक्तिः तदुपजीवनेन लज्जाहेतु-
 कनलाननालोकने मानकतासूयाहेतुकत्वोत्प्रेक्षणादनयो रङ्गाङ्गिभावेन
 सङ्करः ॥ ४७ ॥

सेति । तस्य नलस्य निर्मले स्वच्छे हृदि वक्षसि स्थिता वह्निरिव-
 स्थिता च लन्ती प्रतिविम्बिता च सा मधूकमाला कियती स्वल्पा अमग्ना
 कियती मग्ना अन्तः प्रविष्टा च व्यर्धमग्ना चेत्यर्थः पुष्पेषोः कामस्य वाणा
 वह्निरिव व्यलीकीत्युत्प्रेक्षा ॥ ४८ ॥

कापि प्रमोदास्फुटनिर्जिहानवर्णैव या मङ्गलगीतिरासाम् ।
 सैवाननेभ्यः पुरस्तुन्दरीणां सुस्रैरुल्लुधनिरुच्चचार ॥ ४६ ॥
 रोमाणि सर्वाण्यपि बालभावाद्वरश्रियं वीक्षितुमुत्सुकानि ।
 तस्यास्तदा कण्टकिताङ्गयष्टेरुदुग्धीविकादानमिवान्वभूवन् ॥ ५० ॥
 रोमाङ्कुरैर्दन्तुरिताखिलाङ्गी रस्याधरा सा सुतरां विरेजे ।
 शरव्यदण्डैः श्रितमण्डनश्रीः स्मारी शरोपासनवेदिकैव ॥ ५१ ॥

कापीति । प्रमोदेन हर्षातिरेकेणास्फुटं यथा तथा निर्जिहाना निर्ग-
 र्गं कृन्तो वर्णा यस्याः सैव हर्षपारवश्यादस्फुटाक्षरैव निर्गच्छन्तीत्यर्थः ।
 काप्यपूर्वा पुरस्तुन्दरीणां या मङ्गलगीतिः सैव अस्फुटाक्षरा मङ्गलगीति-
 रेवाप्तमाननेभ्यः उल्लुधनिः सन्नञ्चैस्तार सुच्चवार उत्थितः अनुका-
 रिशब्दोऽयम् उल्लुरित्येवं रूपः कश्चिद्वर्षणात्मको सुखोच्चार्यो ध्वनि-
 विशेष उल्लावादौ स्त्रीभिरुच्चार्यत इत्युदीच्याणामाचारः । तथाच पुर-
 स्तुन्दरीणां यत्तु धार्मिकमङ्गले गानं तदेव हर्षपारवश्यादस्फुटाक्ष-
 रत्वात् उल्लुधनिकल्पमभूदित्यर्थः ॥ ४६ ॥

अथास्यास्त्रिभिः पुलकोदयमाह रोमाणीत्यादि । तदा तत्-
 काले कण्टकिताङ्गयष्टेः पुलकिताङ्गयष्टेः तस्या भैस्याः सर्वाण्यपि
 रोमाणि बालभावात्कचत्वात् वययोरभेदेन शिशुत्वाच्च बालः कचे शिशौ
 मूर्ख इति विश्वः । वरस्य बोटुर्नलस्य श्रियं वीक्षितं सुतसुकानि सन्ति
 उदुग्धीविका उन्नमितपीवीकरणं पीवोन्नमनमिति यावत् उदुग्धीवयते
 सत्करोतीति गणनाद्वात्तर्धनिर्देशेऽपि ल्यप्प्रत्ययः । तस्या आदानं स्त्रीका-
 रमन्वभूवन्निवेत्युत्प्रेक्षा बाला ह्यदुग्धीवा भ्रष्टं पश्यन्तीति भावः ॥ ५० ॥

रोमाङ्कुरैरिति । रोमाङ्कुरैः पुलकैर्दन्तुरितं विप्रमित मखिलाङ्गं
 यस्याः सा रस्यौ अधरोष्ठौ अन्यलाधोभागश्च यस्याः सा अधरे दन्तवनेऽ-
 नूर्ध्वेऽधरोऽन्यवदिति विश्वः । सा भैमी शरव्यदण्डैर्लक्ष्ययष्टिभिः श्रिता
 मण्डनश्रीः प्रसाधनश्रीः यस्याः सा । स्मरस्येयं स्मारी शरोपासनस्य

चेष्टा व्यनेशन्निखिलास्तदास्याः स्मरेषुपातै रव ता विभूताः ।
 अभ्यर्थ्य नीताः कलिना मुहूर्तं लाभाय तस्या वज्र चेष्टितुं वा
 तन्माल्यसृष्टि तस्य कण्ठे खेदं करे पञ्चशरश्चकार ।
 भविष्यदुद्वाहमहोत्सः स्य हस्तोदकं तज्जनयाम्बभूव ॥ ५३ ॥
 तूलेन तस्यास्तुलना मृदोस्तत् कम्पास्तु सा मन्मथवाणपातैः ।
 चित्रीयितं तत्तु नलो यदुच्चै रभूत् स भूभट् पृथुवेपथुस्तैः ॥ ५४ ॥

शराभ्यासस्य वेदकेव चतुरां विरेजे शराभ्यासिनो व्याधप्रवणां निखात-
 लक्ष्ययष्टिकां वेदीं कुर्वन्तीति प्रसिद्धम् ॥ ५१ ॥

चेष्टा इति । तदा तत्काले अस्या भैरव्यास्ताः प्रागनुभूता निखिला
 चेष्टाः कटाक्षवीक्षणान्नविचेपादयः स्मरस्येषुपातैर्वाणप्रहारैर्विभूता
 निरस्ता इवेत्युक्ते च व्यनेशन् विनष्टाः नशेरुद्धि पुषादित्वा दङ् नशोऽम-
 लेन एवं यत्तव्यमित्येवं विनेगुरिति पाठे लिङ्यनादेशादित्वादत
 एकह्रस्वाध्यादेशादेर्लिङित्वाभ्यासलोपौ । प्रकारान्तरेणोक्ते चेत्य
 वा तस्या भैरव्या लाभाय स्वप्राप्तये वज्र वज्रविधं चेष्टितुं विलसितुं कलिना
 कलिपुरुषेणाभ्यर्थ्य मयि तिष्ठन्त्विति प्रार्थ्य मुहूर्तमोषत् कालं नीता वा
 दमयन्तीष्वायां पापिष्ठस्य कलेरप्यागमितात्तस्याः विरुतरूपस्य चतुर-
 चेष्टान्मन्यत्वाच्चेत्य उक्ते च । एतेनास्याः स्तम्भाख्यसात्विकउक्तः स्तम्भः
 सान्निध्याङ्गत्वमिति लक्षणात् ॥ ५२ ॥

अथ चतुर्भिर्नलस्यापि सात्विकोदयमाह । तथा भैरव्या न्यस्तं माल्यं
 सृशतीति तत्सृक् सृशोऽनुदके क्तिप् वा । तस्मिन् तस्य कण्ठे करे च
 पञ्चशरः स्मरः खेदश्चकार जनयामासेति यत् तत् भविष्यत उद्वाह-
 महोत्सवस्य सम्बन्धि हस्तोदकम् अर्घ्यजलं जनयां बभूवेत्युक्ते च व्यङ्गका
 प्रयोगाङ्गस्या ॥ ५३ ॥

तूलेनेति । मृदो कृद्वागः बोबोगुणवचनादिति विकल्पादनीकारः ।
 तस्या भैरव्यास्तूलेन कार्पासादिना तुलना साम्यं तत्तस्मात् सा भैरवी म-
 न्मथवाणपातैः कम्पा चला अस्तु किन्तु चैर्महान् भूभट्टाजा गिरिश्च भूभट्ट

दृशोरपि न्यस्तमिवास्त राज्ञां रागादृगम्बुप्रतिविम्बि माल्यम् ।
 नृपस्य तत्पीतवतोरिवाक्ष्णोः प्रालम्बमालम्बत युक्तमन्तः ॥५५॥
 स्तम्भस्तथालम्बितमां नलेन भैमीकरस्पर्शमुदः प्रभावः ।
 कन्दर्पलक्ष्मीकरणार्पितस्य स्तम्भस्य दम्भं स चिरं यथाऽऽपत् ॥५६॥

भूमिधरे नृप इत्यमरः । स नलस्तैर्वाणपातैः पृथवेपथुः महाकम्पः द्रुतो-
 ऽधुच् । अभृदिति यत् तत्तु चित्तीयतं चित्तीकरणं नमो वरिवच्चित्रज्-
 क्यच् । अस्यद्यादीतिकारः क्यजन्तत्वाद्भावेनिष्ठा । अल्पयायुना तूलचलने
 किं चित्वं शैलचलनन्तु चित्तीयत इत्यर्थः । धीरो राजा नलोऽपि चलति
 भीरुर्भैमी चलतीति किं चित्वमितिभावः ॥ ५४ ॥

सात्विकानां सर्वरससाधारणत्वाद्वाज्ञां रोपादश्रूत्यन्नत्वं नलस्य
 हर्षादित्येवं स्थिते तदाश्रित्योभयतोऽप्येक्षते दृशोरिति । राज्ञां रागा-
 त्मात्स्वार्थाद्यदृगम्बु वाष्पः रागोऽनुरक्तौ मात्स्व्यं इति विश्वः । सापेक्षत्वेऽपि
 गमकत्वात् समासः । तत्र प्रतिविम्बते प्रतिफलतीति तत् प्रतिविम्बि माल्यं
 सम्बरणस्तक् दृशो रक्ष्णोरपि न्यस्त मिवास्त स्थित मित्युत्प्रेक्षा । आसेर्लङ् ।
 अपि सम्भावनायां यथोरसि तथादृशोरपि न्यस्तं किमित्यर्थः नृपस्य नलस्य
 तु तन्माल्यं कर्तुं अनुरागोत्थाश्रुप्रतिविम्बितम् अक्ष्णोः पीतवतोस्तृ-
 ण्या तन्माल्यङ्गितोरिव सतोः प्रालम्बं सत्प्रालम्बमृजुलम्बि स्यात्कण्ठा-
 दित्यमरः । अन्तर्मध्ये तथा प्रान्तेस्त्रीकारेऽपि च दृश्यत इति विश्वः । युक्तम्
 आलम्बत अवलम्बते स्म अत्रापि राज्ञां द्वेषादरुच्या तत् प्रतिविम्बि-
 माल्ययुक्तमच्छिगतमेव कृत मित्युत्प्रेक्षा । नलस्य तु रागातिरेकादक्षिण्यां
 तत् दृष्टव्यं पीत मित्युत्प्रेक्षितस्यैव बाह्यविम्बमाल्याध्यवसायभेदेन मध्ये
 प्रालम्बितया लम्बन मित्युत्प्रेक्षते ॥ ५५ ॥

स्तम्भ इति । नलेन भैमीकरस्पर्शेण या मुत् आनन्दः तस्याः
 प्रभावः तदनुभाव इत्यर्थः । स्तम्भो निष्क्रियाङ्गत्वलक्षणः सात्विक वि-
 शेषः सोऽपि तथा तेन प्रकारेणालम्बितमासतिशयेनालम्बि लम्बेः कर्मणि
 लुङ् । चिणि विभाषा चिस्सुसुलोऽरिति विद्वत्प्राप्तागमः तिङ् धादा

उत्सृज्य साम्राज्यमिवाथ भिक्षां तारुण्यमुल्लङ्घ्य जरामिवारान्
 तं चारुमाकारमुपेक्ष्य यातुं निजां तनूमादधिरे दिगिन्द्राः ५५
 मायानलत्वं त्यजतो निलीनैः पूर्वैरहंपूर्विकया मघोनः ।
 भीमोद्भवासात्विकभावशोभादिदृष्टयेवाविरभावि नेत्रैः ॥ ५८ ॥
 गोत्वानुकूलप्रभवे विवाहे तत्प्रातिकूल्यादिव गोत्वशत्रुः ।
 पुरश्चकार प्रवरं वरं यमायन् सखायं ददृशे तथा सः ॥ ५९ ॥

सुप्रत्ययः । यथा स नलः कन्दर्पस्य लक्ष्मीकरणायापितस्य शराभ्यास-
 काले शरव्यवनेन स्थापितस्य सन्धस्य स्थणायाः स्थम्भस्थूणा जङ्घीभावा
 वित्यमरः । दम्भं व्याजत्वं भावप्रधानो निर्देशः व्याज दम्भोपधय इत्य-
 मरः । चिरमापत् प्रापत् ॥ ५६ ॥

उत्सृज्येति । अथ दिगिन्द्रा इन्द्रादिदिक्पाला यातुं गन्तुं सच्चा-
 जतीति सच्चाट् महाराजविशेषः । येनेहं राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च
 यः । शक्ति यश्चाज्ञया राज्ञः स सच्चाडित्यमरः । सत्सूद्विषेत्यादिना
 किप् मोराजसमः कादिति समो मकारस्य मकाराच्चातुस्वारः । तस्य भावः
 कर्म वा साम्राज्यं तदुत्सृज्य भिक्षां याच्जामिव तारुण्यं यौयन मुल्लङ्घ्य
 जरामिव आरात्ममीमे तत्रैवेत्यर्थः तं कालं सुन्दरमाकारं नलरूप स-
 पेक्ष्य हित्वा निजां तनूमाकार मादधिरे स्वीचक्रः ॥ ५७ ॥

मायेति । मायानलत्वं त्यजतो मघोन इन्द्रस्य निलीनैर्निगूढैः
 पूर्वैः प्राचीनैः नेत्रैः भीमोद्भवाया भैस्याः सात्विकभावानां शोभाया
 दिदृक्ष्या द्रष्टुमिच्छयेवेति फलोत्प्रेक्षा द्योत्या आविर्भावफलत्वाच्छोभादर्शनस्य ।
 अहं पूर्वोऽहं पूर्वइति योऽभिमानः क्रियायां साऽहं पूर्विका मयूरव्यंस-
 कादित्वात् समासः । स्वार्थे मत्वर्थे वा ठच्प्रत्ययः । आविरभावि आविर्भूतं
 भावे लङ् । सन्धप्रलयरोमाञ्चाः स्नेहो वैवर्ण्यवेपथू । अश्व वैस्वर्यमित्यष्टौ
 सात्विकाः परिकीर्त्तिताः ॥ ५८ ॥

गोत्रेति । गोत्वानुकूलप्रभवे कुलानुकूल्यप्रवृत्ते विवाहे गोत्वशत्रुर्गोत्रं
 कुलद्वावलम्ब्य गोत्रं नाम्नि कुलेऽवल इति विश्वः । तच्छत्रुरिन्द्रः तत्प्राति-

१४ सर्गः ।]

नैपवचरितम् ।

२३

स्वकामसम्भोच्चमहान्वकारनिर्वापमिच्छन्निव दीपिकाभिः ।
 उद्गतवरीभिश्चुरितं वितेने निजं वपुर्वार्युस्वः शिखाभिः ॥ ६० ॥
 पत्यौ वृते भीमजया न वज्रा वज्रा स्वमज्जाय निजुज्जुवे यः ।
 जनादपत्य सहासहायस्तस्य प्रकाशोऽभवदप्रकाशः ॥ ६१ ॥
 सदण्डमालक्तकनेत्रचण्डं तमःकिरं कायमधत्त कालः ।
 तत्कालमन्तःकरणं नृपाणामध्यासितुं कोप इवोपनम्रः ॥ ६२ ॥

कूल्यात् गोत्वशतुत्वादिव न हि यो यस्य शतुः स तदनुकूलकार्यं सहत
 इति भावः । अत आयन् स्वयस्वरार्थभागच्छन् इणोलटः शतरि णादेशः ।
 प्रवरं अष्टं यं वरं वोढारमेव सखायं पुरश्कार दूत्येन सहायत्वेन स्त्री
 चकारेत्यर्थः स एव तथा दृश्ये न सहस्राच्च इत्यर्थः । केचित्तु प्रवरनामा क-
 श्चिदिन्द्रेण सहायत्वेनानीत इति व्याचक्षते तत्तु अमूलं चिन्त्यं भारता-
 दिष्वदर्शनादिति ॥ ५६ ॥

स्वेति । अथ वायुसखोऽग्निदीपिकाभिः दीपैः स्वः स्त्रीयः कामेन
 संभोहोऽज्ञानमेव महान्वकारस्तस्य निर्वापं प्रशान्ति मिच्छन्निव उद्गतवरी-
 भिरुद्गमनशीलाभिः गत्वरश्चेति करवन्तो निपातः । शिखाभिर्ज्वालाभिश्चु-
 रितं व्याप्तं निजं वपुर्वितेने प्रकाशयामास ॥ ६० ॥

पत्याविति । यः प्रकाशः पत्यौ स्वामिनि वज्रौ भीमजया भैरव्या
 न वृते अनादृते सति जनादपत्य लज्जित्वा लज्जा सापत्यपान्यत इत्य-
 मरः । जूगुप्ताविरामप्रमदार्थानां सुप्रसङ्गानात्मज्वमी । अज्जाय शीघ्र
 मज्जा करणेन खन्निजमात्मस्वरूपञ्च निजुज्जुवे अपहृतवान् अहनि वज्रेण
 प्रकाशादिति भावः हृतेः कर्तरि लिट् । तस्य वज्रेः सहायोऽनुचरः सोऽ
 प्रकाशोऽनुज्वलोऽभवत् हा कष्टं प्रयासवैयर्थ्यादग्निरपत्यपत्य त्व नि-
 स्तेजा एवासीदित्यर्थः ॥ ६१ ॥

सदण्डमिति । अथ कालो यमस्तकालं तस्मिन् स्वयस्वरकाले अ-
 त्यन्तसंयोगे द्वितीया । नृपाणा मन्तःकरणमध्यासितुं मधिष्ठातुम् उपनम्र

हृगोचरोऽभूद्य चित्रगुप्तः कायस्य उच्चैर्गुण एतदीयः ।

जडं तु पतस्य मषीद एको मषेर्दधञ्चोपरि पतमन्यः ॥६३॥

तस्यां मनोबन्धविमोचनस्य कृतस्य तत्कालमिव प्रचेताः ।

पाशं दधानः करबद्धवासं विभुर्वभावाप्यमवाप्य देहम् ॥६४॥

उपागतः कोपः दमयन्त्यादरोत्यक्रोध इव सदण्डं दण्डहस्तम् च-
लक्तके रक्ते तेन रक्तं रागादित्यण्प्रत्ययः । कषायौ गर्दभस्य
कर्णावितिवदलक्तके इत्युपमानाप्रयोगः । ताभ्यां नेत्राभ्यां चण्डं क्रूरं
किरतीति किरः इयु पदज्ञाप्तीकिरः कः । तमसः किरः तं तमःस्य मं
कायं देहं मधत्त कालोऽपि स्वरूपं प्रादर्शयदित्यर्थः ॥ ६२ ॥

हृगिति । अथ एतदीयः कालसम्बन्ध उच्चैर्महान् गुणः प्रधानं
शेषभूतः चित्रगुप्तः चित्रगुप्ताख्यः कायस्यो लेखको जातिविशेषः हृगो-
चरो दृश्योऽभूत् लेखकः स्याद्विपिकरः कायस्योऽक्षरजीविक इति हृला-
युधः । अन्यत्र चित्रं यथा तथा पूर्वं निगूहितः कायस्यः कायनिष्ठ एत-
दीयः कालसम्बन्ध उच्चैर्महान् गुणो नीलगुणो हृगोचरोऽभूत् एकः
चक्षुर्थः चित्रगुप्तीनीलगुणयोरेक चित्रगुप्तस्तु पतस्योर्ध्वं सुपरितले मषि-
न्ददातीति मषीदः मषीमवलपिकरो लेखक इत्यर्थः । अन्यच्च पूर्व-
वक्षार्थः अन्यो नील गुणस्तु मषेर्मषिद्रव्यस्योपरि कृदिकारादक्तिनो वेति
ईकारविकल्पादुभयथा प्रयोगः । पतं पतालम्वनं दधत् दधानोऽभूत्
मषितोऽपि कोऽयं नीलिमेत्यर्थः । नाभ्यस्ताच्छतरिति तुमभावः । अत्र
मषेरुपरि पतमिति प्रतीतेराभासीकरणाद्विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥६३॥

तस्यामिति । तस्यां दमयन्त्यां विषये तस्मिन् काले तत्कालं नव
वरणकाल इत्यर्थः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । कृतस्य मनोबन्धविमोचनस्यै-
तत्प्रतियोगिसम्बन्धमिव स्थित इत्यर्थः उत्प्रेक्षा । करे बद्धवासं कृतस्यिति
करगतं पाशं बन्धनरज्जुं दधानो विभुः प्रभुः प्रवेताः वरुणः अपां
विकारमाप्य सम्पन्नमाप्येति चान्द्रव्याकरणसूत्रात् साधुः । देहं मवाप्य
वभौ ॥ ६४ ॥

[१४ सर्गः १]

नैषधचरितम् ।

२५

सहद्वितीयः स्त्रियमभ्युपेयादेवं स दुर्बुध्य नयोपदेशम् ।

अन्यां सभार्यः कथमृच्छतीति जलाधिपोऽभूदसहाय एव ॥ ६५ ॥

देव्यापि दिव्यां नु तनुः प्रकाशीचक्रे सुदञ्चक्रभृतः सृजन्ती ।

अनिङ्गुतेस्तामवधार्य चिह्नैस्तदाचि वाला शिथिलाङ्गताऽभूत् ॥ ६६ ॥

विलोकके नायकमेलकेऽस्मिन् रूपान्यथाकौतुकदर्शभिस्तैः ।

बाधा वनेन्द्रादिभिरिन्द्रजालविद्याविदां वृत्तिवधाद्वाधायि ॥ ६७ ॥

सहेति । जलाधिपोऽपांपतिः लङ्घयोरभेदाज्जलाधिपः मूढाग्रणीश्च
स वरुणः स्त्रियं कान्तामपि द्वितीयेन सह वर्तत इति सहद्वितीयः स-
सहाय एव तेन सहेति तुल्ययोग इति वङ्गव्रीहिः वोपसर्जनस्येति
विकल्पाच्च सहस्य स भावः । उपेयादित्येवं नयोपदेशं नीतिवाक्यम् अन्यां
स्व्यन्तरं सभार्यः सस्त्रीकः सन् कथमृच्छति गच्छेदित्येवं दुर्बुध्य विपरीतं
बुद्ध्या समासात् क्लोव्यवादेशः असहाय एवाभूदस्त्रीक एवाभूदित्यर्थः ।
दमयन्ती लोभात्सर्वत्र ससहायएवोपेयादिति नीति मय्युक्तञ्च सदारा-
नादरे सम्प्रति सापि दुर्लभेत्यहो वरुणस्य दुर्बुद्धिरिति भावः ॥ ६५ ॥

देव्येति । अथ देव्या सरस्वत्यापि चक्रभृतो गगनगतस्य विष्णो-
रपि सदो हर्षान् सृजन्ती दिव्यां स्वतनुं प्रकाशीचक्रे मानुषीवेष
स्रष्टृज्य निजरूपमाविष्कारेत्यर्थः । तदा वाला दमयन्ती अनिङ्गुतैः
प्रकाशितैश्चिह्नैर्वीणांशुकपुस्तकादिभिः तां सरस्वती मवधार्य सम्यङ्
निर्वर्ण्य निश्चित्य तस्या वाचि वागुपन्यासे शिथिलाङ्गता कियदेतस्या
भगवत्या इति शिथिलितविस्मयाभूत् ॥ ६६ ॥

विलोकक इति । विलोकके विलोकितवति अस्मिन् नायक मेलके पुरोव-
र्त्तिनीनां शुकमेलके राजसङ्घे रूपान्यथा रूपनानात्वं सैव कौतुकं विनो-
दस्तद्दर्शभिस्तत्प्रदर्शकैः दृश्येय्यन्तात्ताच्छील्ये णिनिः । तैरिन्द्रादिभि र-
िन्द्रजाल विद्याविदा मेन्द्रजालिकानां वृत्तिवधाज्जीवनोच्छेदाद्वेतोर्वाधा
पोडा व्यधायि विहिता वतेति खेदे एतन्महेन्द्रजालाङ्गतावलोकना

[३]

हृगोचरोऽभूद्य चित्रगुप्तः कायस्य उच्चैर्गुण एतदीयः ।
 उर्द्धं तु पतस्य मघीद एको मघेर्दधञ्चोपरि पतमन्यः ॥६३॥
 तस्यां मनोवन्धविमोचनस्य कृतस्य तत्कालमिव प्रचेताः ।
 पाशं दधानः करवद्धवासं विभुर्वभावाप्यमवाप्य देहम् ॥६४॥

उपागतः कोपः दमयन्त्यादरोत्यक्रोध इव सदण्डं दण्डहस्तम् च-
 लक्तके रक्ते तेन रक्तं रागादित्युपत्ययः । कषायौ गर्दभस्य
 कर्णावितिबदलक्तके इत्युपमानाप्रयोगः । ताभ्यां नेत्राभ्यां चण्डं क्रूरं
 किरतीति किरः इगु पदज्ञापीकिरः कः । तमसः किरः तं तमःश्यं
 कायं देहं मघत्त कालोऽपि स्वरूपं प्रादर्शयदित्यर्थः ॥ ६२ ॥

हगिति । अथ एतदीयः कालसम्बन्धि उच्चैर्महान् गुणः प्रधानं
 शेषभूतः चित्रगुप्तः चित्रगुप्ताख्यः कायस्यो लेखको जातिविशेषः हृगो-
 चरो दृश्योऽभूत् लेखकः स्यान्नृपिकरः कायस्योऽक्षरजीविक इति हृगो-
 युधः । अन्यत्र चित्रं यथा तथा पूर्वं निगूहितः कायस्यः कायनिष्ठ एत-
 दीयः कालसम्बन्धि उच्चैर्महान् गुणो नीलगुणो हृगोचरोऽभूत् एकः
 चत्वर्यः चित्रगुप्तनीलगुणयोरेकं चित्रगुप्तस्य पतस्योर्ध्वं सुपरितले मघि-
 न्ददातीति मघीदः मघीमयलिपिकरो लेखक इत्यर्थः । अन्यच्च पूर्व-
 वक्षार्थः अन्यो नील गुणस्तु मघेर्मघिद्रव्यस्योपरि कदिकारादक्षिणो वेति
 द्वेकारविकल्पादुभयथा प्रयोगः । पतं पतालम्बनं दधत् दधानोऽभूत्
 मघितोऽपि कोऽयं नोलिमेत्यर्थः । नाभ्यस्ताच्छतरिति तुमभावः । अत्र
 मघेरुपरि पतमिति प्रतीतेराभासीकरणाद्विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥६३॥

तस्यामिति । तस्यां दमयन्त्यां विषये तस्मिन् काले तत्कालं नव
 वरणकाल इत्यर्थः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । कृतस्य मनोवन्धविमोचनस्यै-
 तन्नतियोगिसम्बन्धमिव स्थित मित्यर्थः उत्प्रेषा । करे वद्धवासं कृतस्यिति
 करगतं पाशं बन्धनरज्जुं दधानो विभुः प्रभुः प्रचेताः वरुणः अपां
 विकारमाप्य सम्प्रय माप्येति चान्द्रव्याकरणसूत्रात् साधुः । देहं मवाप्य
 वभौ ॥ ६४ ॥

[१४ सर्गः १]

नैषधचरितम् ।

२५

सहद्वितीयः स्त्रियमभ्युपेयादेवं स दुर्बुध्य नयोपदेशम् ।

अन्यां सभार्यः कथसृच्छतीति जलाधिपोऽभूदसहाय एव ॥ ६५ ॥

देव्यापि दिव्यां नु तनुः प्रकाशीचक्रे सुदञ्चक्रभृतः सृजन्ती ।

अनिङ्गुतैस्तामवधार्य चिक्कैस्तदाचि बाला शिथिलाङ्गुताऽभूत् ॥ ६६ ॥

विलोकके नायकमेलकेऽस्मिन् रूपान्यथाकौतुकदर्शभिस्तैः ।

वाधा वतेन्द्रादिभिरिन्द्रजालविद्याविदां वृत्तिवधाद्वधायि ॥ ६७ ॥

सहेति । जलाधिपोऽप्यपतिः लङ्गयोरभेदाज्जलाधिपः मूढामणीश्च
स वरुणः स्त्रियं कान्तामपि द्वितीयेन सह वर्तत इति सहद्वितीयः स-
सहाय एव तेन सहेति तल्लयोग इति वज्रग्रीहिः वोपसर्जनस्येति
विकल्पान्न सहस्य स भावः । उपेयादित्येवं नयोपदेशं नीतिवाक्यम् अन्यां
स्यन्तरं सभार्यः सस्त्रीकः सन् कथसृच्छति गच्छेदित्येवं दुर्बुध्य विपरीतं
बुद्ध्या समासात् क्लौल्यवादेशः असहाय एवाभूदस्त्रीक एवामूदित्यर्थः ।
दमयन्ती लोभात्सर्वत्र ससहायएवोपेयादिति नीति मय्युक्तञ्च सदारा-
नादरे सस्यति सापि दुर्लभेत्यहो वरुणस्य दुर्बुद्धिरिति भावः ॥ ६५ ॥

देव्येति । अथ देव्या सरस्वत्यापि चक्रभृतो गगनगतस्य विष्णो-
रपि सुदो हर्षान् सृजन्ती दिव्यां स्वतनुं प्रकाशीचक्रे सानुषीवेष
सुल्लुब्ध निजरूपमविचकारेत्यर्थः । तदा बाला दमयन्ती अनिङ्गुतैः
प्रकाशितैश्चिक्कैर्वीर्यांशुकपुस्तकादिभिः तां सरस्वती मवधार्य सस्यङ्-
निर्वर्ण्य निश्चित्य तस्या वाचि वायुपन्यासे शिथिलाङ्गुता कियदेतस्या
भगवत्या इति शिथिलितविस्मयाभूत् ॥ ६६ ॥

विलोकक इति । विलोकके विलोकितवति अस्मिन् नायक मेलके पुरोव-
र्त्तिनीनां शुक्रमेलके राजसङ्गे रूपान्यथा रूपनानात्वं सैव कौतुकं विनो-
दस्तद्दर्शभिस्तद्वर्धकैः दृश्येयान्तात्ताच्छील्येणिनिः । तैरिन्द्रादिभिरि-
न्द्रजाल विद्याविदा मेन्द्रजालिकानां वृत्तिवधाज्जीवनोच्छेदाद्वेतोर्वाधा
पोडा व्यधायि विहिता वतेति खेदे एतन्महेन्द्रजालाङ्गतावलोकना

[३]

विलोक्य तावाप्तदुरापकामौ परस्परप्रेमरसाभिरामौ ।

अथ प्रभुः प्रीतमना वभाषे जाम्बूनदोर्वीधरसार्वभौमः ॥ ६८ ॥

वैदर्भि ! दत्तस्तव तावदेष वरो दुरापः पृथिवीश एव ।

दूत्यन्तु यत्त्वं कृतवानमायं नल ! प्रसादस्त्वयि तन्मयायम् ॥ ६९ ॥

प्रत्यक्षलक्ष्यामवलम्ब्य मूर्त्तिं कृतानि यज्ञेषु तवोपभोक्ष्ये ।

संशेरतेऽस्माभिरवीक्ष्य भुक्तं मखं हि सन्नाधिकदेवभावे ॥ ७० ॥

मिन्द्रजालान्तरेषु अरुच्या तदुपजीविनां तेषां वृत्तिविच्छेदः प्राप्त इत्यहो सेयं देवमायेतिभावः ॥ ६७ ॥

विलोक्येति । अथ साक्षात्कारानन्तरं जाम्बूनदोर्वीधरस्य हेमाद्रिसम्बन्धि सर्वस्या भूमेरीश्वरः सार्वभौमः सर्वाध्यक्षः सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणज्वेत्यप्रत्ययः अतुशक्तिकादीनां चेत्युभयपदवृद्धिः । प्रभुर्महेन्द्रः आप्तदुरापकामौ प्राप्तदुर्लभमनोरथौ परस्परप्रेमा अन्योन्यानुरागः स एव रसस्तेनाभिरामौ अन्यथा रसाभावादितिभावः । तौ दमयन्ती नलौ विलोक्य प्रीतमनाः सन्तुष्टान्तरङ्गः सन् वभाषे ॥ ६८ ॥

ता वभाषतेत्युक्तं तत्र वैदर्भी तावदाह वैदर्भीति । हे वैदर्भि ! तत्र तावदेष पृथिवीशो नल एव दुरापो अस्तदनुग्रहं विना दुर्लभो वरो दत्तः प्रातिस्निकस्तावदेष वर उभयसाधारण्येव तु वरान्तरश्च भविष्यतीतिभावः । नलञ्चाह हे नल ! त्वं तु अमायमकपटं दूत्यां दूतकर्म दूतस्य भावः कर्मणीति यत्प्रत्ययः । कृतवानिति यत्तत्तस्मात्त्वयि विषये मया अयं यज्यमाणः प्रसादो वरो दत्तः ॥ ६९ ॥

प्रत्यक्षेति । हे नल ! तव यज्ञेषु प्रत्यक्षेण लक्ष्यां दृश्यां मूर्त्तिं विग्रहं सवलम्ब्य इह कृतानि हवीष्युपभोक्ष्ये अक्षुभोक्ष्ये प्रोपाभ्यां मुने रित्यात्मनेपदं । तथा हि अस्माभिर्भुक्तं मखं यज्ञमवीक्ष्य प्रत्यक्षेण दृष्ट्वा सन्नाधिकदेवभावे शब्दातिरिक्तदेवसद्भावे संशेरते सन्दिहते चतुर्थ्यनशब्दो देवतेति मीमांसकाः । तत्सन्देहं निवृत्त्यर्थं ते विग्रहं दर्शयिष्यामीत्यर्थः ॥ ७० ॥

भवानपि त्वद्दयितापि शेषे सायुज्यमासादयतं शिवाभ्याम् ।
 प्रेत्यास्त्रि कीदृक् भवितेति चिन्ता सन्तापमन्तस्तनुते हि जन्तोः ७१
 तवोपवाराणसि नाम चिह्नं वासाय पारेऽसि पुरं पुरास्ते ।
 निर्वातुमिच्छोरपि तन्न भैमी सम्भोगसङ्क्षोचभियाधिकाशि ७२
 धूमावलिश्रम्यु ततः सुपर्वा मुखं मखास्वादविदां तमूचे ।
 कामं मदीक्षामयकामधेनोः पयायतामभ्युदयस्वदीयः ७३

अथोभयसाधारणं वरमाह भवानिति । भवानपि त्वञ्च त्वद्दयितापि च ते च शेषे सायुरवसने शिवा च शिवस्य ताभ्यां शिवाभ्यां पार्वती-परमेश्वराभ्यां सह पुमांस्त्रियेत्येकशेषः । सयुजोभावः सायुज्यन्तादात्म्यम् आसादयतं प्राप्तुम् आसृष्टिकफलोक्तौ कारणमाह प्रेत्य लोकान्तरं गत्वा कीदृक् भविता कीदृशो भविष्यतीति चिन्ता जन्तोरन्तरन्तरङ्गे सन्तापं तनुते तच्चिदित्यर्थेयसक्तिरित्यर्थः ॥ ७१ ॥

तवेति । किञ्च तव वासाय निवासाय उपवाराणसि वाराणस्याः समीपे अव्ययं विभक्तेत्यादिना अव्ययीभावः । असिनाम नदी तस्याः पारे पारे मध्ये पश्चावेत्यव्ययीभावः । नाम चिह्नं त्वक्षमाङ्कितं पुरं नलपुरं पुरास्ते आसिष्यते भविष्यतीत्यर्थः आसे भविष्यदर्थे यावत् पुरानिपातयोरुलट् । तत्पुरं निर्वातुं भोक्तुमिच्छोः सुसुचोरपि तव भैमी-सम्भोगस्य सङ्क्षोचात् प्रतिवन्धाङ्गिया अधिकाशि काश्यां न भविष्यति सुसुचोरपि त्वं यावज्जीवं भैम्या सह नलपुरे विहर अन्ते काश्यां शिवसायुज्यमाप्नुहीत्यर्थः ॥ ७२ ॥

धूमेति । तत इन्द्रव क्यानन्तरं धूमावलिरेव श्रमश्रूणि यस्य तत् मखास्वादविदां मखरसघ्नानां क्रतुरिह मुखं सुखभूतः सुपर्वा देवोऽग्निः अग्निमुखं वै देवा इति श्रुतेः । तं नल मूचे तदेवाह हे नल ! त्वदीयोऽभ्युदयो वृद्धिः मदीक्षामयी महृष्टिरिव कामधेनुः तस्याः कामं पयायतां क्षीरायतां मत्कटाक्षमात्रेण ते सर्वार्थसिद्धिर्भविष्यतीत्यर्थः ।

या दाहपाकौपयिकी तनुर्मे भूयात् त्वदिच्छावशवर्त्तिनी सा ।
 तथा पराभूततनोरनङ्गात् तस्याः प्रभुः सन्नधिकस्त्वमेधि ॥७४॥
 अस्तु त्वया साधितमन्मनीनरसादि पीयूषरसातिशायि ।
 तद्भूय विज्ञस्तव रूपकारक्रियासु कौतूहलशालि शीलम् ॥७५॥
 वैवस्वतोऽपि स्वत एव देवस्तुष्टस्तमाचष्ट नराधिराजम् ।
 वरप्रदानाय तवावदानैश्वरं मदीया रसनोद्भुरेयम् ॥७६॥

कर्तुः क्यञ् सलोपश्चेति पयःशब्दादाचारार्थं क्यञ् प्रत्ययो वैभाषिकः
 सलोपश्च ओजसोऽक्षरसो नित्यं पयस्सु विभाषयेति वचनात् ॥७३॥

येति । दाहो भस्मीकरणं पाकस्तण्डुलविक्षोदनादि तयोः औप-
 यिकी उपायभूता विनयादित्वात् स्वार्थे तकि ङीप् उपायाद्दत्तस्वत्वञ्च ।
 ईदृशी या मे तनुः सा त्वदिच्छया वशवर्त्तिनी भूयात् । किञ्च त्वं तस्या
 स्तनोः प्रभुः स्वामी नियामकः सन् तथा तन्वा पराभूततनोर्दग्धाङ्गात्
 किं स्मरहरश्चान्यतममूर्तित्वादस्या इति भावः । अनङ्गादधिक एधि
 भव न केवलं रुपादेयानङ्गोऽधिकः किन्तु तज्जोतु रगेरपि जेतत्वा-
 दिति भावः । अस्तेर्लोटिसिपि हेर्धिः घुस्त्रोरेत्यादित्वम् ॥ ७४ ॥

अस्त्विति । किञ्च हे भूप ! त्वया साधितं पक्वम् अन्नं शब्दा-
 दि मीनेति मांसोपलक्षणं तयोः रसः स्वादः आदित्यस्य आदिशब्दा-
 द्यौर्यधिपाकादि तत्सर्वं पीयूषरसममृतस्वाद मतिशेतेत्यतिशायि ततोऽ-
 ष्युत्कष्टमस्तु ईदृग्वरदाने कारणमाह तदिति तत्प्रसिद्धं तव शीलं स्व-
 भावं रूपं रूपादिपाकं कुर्वन्तीति रूपकाराः सूदाः रूपकारास्तु
 वल्लवाः आरालिका आन्धसिकाः सूदा औदनिका गुणा इत्यमरः । कर्म-
 ग्यण् । तेषां क्रियासु पाकक्रियासु सुषूपकारक्रियासु च कौतूहलेन
 शालत इति तच्छालि उत्सुकं विज्ञः अतस्तवेयं रूपविद्या दत्तेत्यर्थः ॥७५॥
 वैवस्वत इति । देवो वैवस्वतो यमोऽपि स्वत एव अप्रार्थित एव तपः
 सन् तं धराधिराजं नलम् आचष्ट अत्रवीत् तदेवाह हे नृप ! तव अय-

सर्वाणि शस्त्राणि सहाङ्गचक्रैराविर्भवन्तु त्वयि शत्रुजैत्रे ।
 अवाप्यमस्मादधिकं न किञ्चिज्जागर्त्ति वीरव्रतदीक्षितानाम् ॥ ७७
 कच्छद्रतस्यापि दशाविपाकं धर्मान्न चेतः स्वलतात् तवेदम् ।
 असुञ्चतः पुण्यमनन्यभक्तेः स्वहस्तवास्तव्य इव त्रिवर्गः ॥ ७८ ॥

दानैरद्भुतकर्मभिः इयं मदीया रसना चिरं चिरात्प्रभृति वरप्रदा-
 नाय जडा धूः वरदानभारो यया सा उद्धुरा उत्सुका ऋक्पूरित्या-
 दिना समासान्तः ॥ ७६ ॥

सर्वाणीति । हे नल ! सर्वाणि शस्त्राणि अङ्गधानि अङ्गचक्रैः स्वाङ्ग-
 कलापैः सह शत्रून् जेत्येव जैत्रे जयशीले शत्रु जैत्रे जेतृशब्दात्ताच्छील्ये
 तन्नन्तात् प्रज्ञादित्यात् स्वार्थेऽप्यप्रत्ययः नलोकेत्यादिनां पष्ठी प्रतिषेधात्
 कर्मणि द्वितीया योगविभागात् समस्यते । त्वयि विषये आविर्भवन्तु
 एतावता को लाभस्तत्राह वीरव्रतम् आह्वेषनिवर्तित्वं तत्र दीक्षि-
 तानां कृत सङ्कल्पानां त्वादृशां शूराणां मस्मादस्त्रलाभादधिकं सुतृकष्टम्
 अवश्यं लभ्य किञ्चित् न जागर्त्ति न स्फुरति सामान्येन विशेषणसमर्थ-
 नरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ७७ ॥

कच्छमिति । किञ्च कच्छं कष्टं दशाविपाकम् अवस्थापरिणामं
 गतस्यापि दुर्दशापन्नस्यापि तवेदञ्चेतो धर्मात् न स्वलतात् न स्वलत
 तोस्ततङ्गदेशः । ततः किं तत्राह पुण्यं धर्मम् असुञ्चतः अव्यजतः
 न विद्यते अन्यस्मिन् अधर्मे भक्तिर्यस्य तस्यानन्यभक्तेः अधर्मविमुखस्य
 तयाणां धर्मकामार्थानां वर्गः त्रिवर्गः त्रिवर्गो धर्मकामार्थैः सुतुर्वर्गः स
 मोक्षकै रित्यमरः । स्वहस्ते वास्तव्यो वस्तेव हस्तस्यप्राय इवेत्यर्थः । वसे-
 स्तव्यवत् कर्तरि णिञ्च वक्तव्यम् । अत्र त्रिवर्गसिद्धिलक्षणक र्येण धर्मत्याग
 रूपकारण समर्थनात्कार्येण कारणसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ७८ ॥

स्मितेति । अथ प्रसन्नचेताः प्रचेता वरुणः एनं नृपतिं नलं स्मिता
 ञ्छितां मन्दहासमधुरां वाच सवोचत् तदेवाह अधुना ते त्वयं भैमी

स्थिताञ्चितां वाचमवोचदेनं प्रसन्नचेता नृपतिं प्रचेताः ।
 प्रदाय भैभीमधुना वरौ ते ददामि तद्यौतककौतुकेन ॥ ७६ ॥
 यत्राभिलाषस्तत्र देशे नन्वतु धन्वन्यपि तर्णमम्भः ।
 आपो वहन्तीह हि लोकायातां यथा न भूतानि तथा पराणि
 प्रसारितापः शुचिभानुनास्तु मरुः समुद्रत्वमपि प्रपद्य ।
 भवन्मनस्कारलवोद्गमेन क्रमेलकानां निलयः पुरेव ॥ ८१ ॥

प्रदाय तस्मिन् प्रदाने यद्यौतकं युवयोर्वधूवरयोः देयं हरणीपरागाहं
 युतकार्दपु यद्देयं स दायो हरणं च तदित्यमरः । सङ् प्रत्ययः । तत्कौतुकेन
 तद्दानोत्कण्ठया वरौ वक्ष्यमाणौ ते ददामि यौतकत्वेन दास्या-
 मीत्यर्थः ॥ ७६ ॥

तावेव वरावाह यत्वेत्यादि । ननु भो नल ! यत्र देशे तव वा अमि-
 लापो जलेच्छा तत्र धन्वनि मरुस्यलेऽपि समानौ मरुधन्वाना यित्यमरः ।
 तर्णमाशु अर्णोऽन्तोऽस्तु उद्भवतु अस्य वरस्य स्लाघ्यतामाह इह लोके यथा
 आपो लोकस्य जनस्य यातां जीवनं गमने जीवने यातेति वैजयन्ती ।
 वहन्ति प्रापयन्ति तथा अपराण्यन्यानि भूतानि पृथिव्यादीनि वहन्ति हि
 यदाह वाग्भटः । पानीयं प्राणिनां प्राणो विश्वमेतच्च तन्मयमिति । स्वतः
 ज्ञात्योऽयं वर इत्यर्थः ॥ ८० ॥

प्रसारितेति । किञ्च मरुर्निर्जलस्थलं भयतो मनस्कारः चित्ताभोगः
 सङ्कल्प इति यावत् अतः एकमीत्यादिना सत्त्वं । तस्य लवो लेशस्तस्योद्गमे
 सतीति सम्पत्त्यन्तच्छेदः । नक्राणां जलजन्तुविशेषाणां मेलो एव मेलकाः
 सङ्घास्तेषां निलयः तथा शुचिभानुना शुभ्रांशुना चन्द्रेण प्रसारिताः
 सम्बर्धिता आपो यस्य स प्रसारितापश्च सन् ऋक् पूरित्यादिना समासान्तः
 समुद्रत्वं प्रपद्यापि सम्यति भवन्मनस्कारलवोद्गमेनेति तृतीयान्तच्छेदः
 तदिच्छासात्वेत्यर्थः । क्रमेलकाणां सुद्राणां निलयः सन् उद्ग्रा मरु-
 प्रिया इति प्रसिद्धिः । तथा शुचिभानुना यीशसूर्येण शुचिरित्यनुवृत्तौ

अम्लानिरामोदभरच्च दिव्यः पुष्पेषु भूयाद्भवदङ्गसङ्गात् ।
 दृष्टं प्रसूनोपमया मयान्यत्न धर्मशर्मोभयकर्म्मठं यत् ॥ ८२ ॥
 वाग्देवतापि स्मितपूर्वसुर्वीसुपर्वराजं रमसाद्वभाषे ।
 त्वत्प्रेयसीसम्पदमाचरन्त्या मत्तो न किञ्चिद्ग्रहणोचितं ते ॥ ८३ ॥
 अर्थो विनैवार्थनयोपसीदन्नाल्पोऽपि धीरैरवधीरणीयः ।
 मान्येन मन्ये विधिना वितीर्णः स प्रीतिदायो बद्ध मन्तुमर्हः ॥ ८४ ॥

पीप्पे उतवहेऽपि स्यादिति विश्वः । प्रसारितापोऽपसारितोदकः सन् पुरे
 वास्तु पूर्ववन्निर्जल एवास्त्वित्यर्थः ॥ ८१ ॥

द्वितीयं वरमाह अम्लानिरिति । हे नल ! भवतोऽङ्गसङ्गात्करस्पर्शा
 देव पुष्पेष्वम्लानिरस्तानता दिव्य अमोदभरः सौरभ्यसम्पच्च भूयात् अस्य
 वरस्य स्थाप्यतामाह यद्यस्मात् प्रसूनोपमया पुष्पसंस्थेन धर्मशर्मणोः सुकृत-
 सुखयोरुभयस्मिन्द्वये कर्मठ कर्मणि घटं कर्मक्षममित्यर्थः । कर्मशूरस्तु कर्मठ
 इत्यमरः । कर्मणि घटोऽजिति ठव्प्रत्ययः । अन्यन्या न दृष्टं सुरार्चनः
 स्वोपभोगाभ्यानिहसित चोपयोगः क्लृप्त्योऽयं वर इत्यर्थः ॥ ८२ ॥

वागिति । वाग्देवतापि स्मितपूर्वं यथा तथा उर्वीसुपर्वराजं
 भूदेवेन्द्रं नलं रमसाद्वभाषे वभाषे रमसो वेगहर्षयोरिति विश्वः । अथ
 स्वाप्तलोक्तिपूर्वकं स्वदेयस्य वरस्यापरिहार्यत्वं तावत्पार्थसौकेनाह
 त्वदिति त्वत्प्रेयसा दमयन्त्याः सम्पदं हर्षं त्वद्वरणरूपं प्रियमित्यर्थः । प्रेम
 सम्पदौ हर्ष इति निपातः । आचरन्त्या कुर्वन्त्या अत एव मत्तो मत् स्वस्मा-
 द्विभक्तौ पञ्चम्यर्थे तस्मिन्प्रत्ययः । ग्रहणोचितमाप्तत्वेन स्वीकारार्हं ते तव
 किञ्चित् ज्ञानान्तरं नास्ति अतो महः कथं याह्यमित्यर्थः ॥ ८३ ॥

अर्थ इति । किञ्च अर्थनया याचञ्जदैन्येन विनोपसीदन्नुपनमन्-
 ल्योऽप्यर्थो हितार्थो धीरैः प्रेक्षावद्भिः अवधीरणीयः उपेक्षो न प्रत्युत
 मान्येन पूज्येन विधिनैव ब्रह्मणैव वितीर्णो दत्तः दीयत इति दायः कर्मणि

अवामा वा माङ्गे सकलसुभयाकारघटनादु-

द्विधा भूतं रूपं भगवदभिधेयं भवति यत् ।

तदन्तर्मन्त्रं मे स्मर हरमयं सेन्दुममलं

निराकारं शश्वज्जप नरपते ! सिध्यतु स ते ॥ ८५ ॥

षड्प्रत्ययः । अतो युक् चिण् लतोरिति यग गमः । प्रीत्या दायः प्रीतिदान
रूपः अधिक इत्येवं मन्त्रमर्हः मन्ये मन्त्रव्यत्यर्थः ॥ ८४ ॥

अथ परस्वरूपमेव पञ्चभिः प्रपञ्चेनाह अवासेत्यादि । हे नरपते !
नरेन्द्र ! अर्धे एकभागे अवामा अस्त्वौ पुमानित्यर्थः । हुनरर्द्धभागान्तरेण
वामा स्त्री अत एव द्विधाभूतं स्त्रीषु सात्मकम् उभयाकारघटनादुभयो
राकारयोर्नेलनात्मकलं सम्पूर्णं भगवदभिधेयं भगवच्छब्दवाच्यं च यन्त्रे
रूपं भवति विद्यते मन्त्रं मन्त्रात्मकं तद्वद्गोप्यं वा हरमयमीश्वरात्मकं
सेन्दुमिन्दुकलः समेतम् अमलं निर्मलं निराकारं परमार्थतो निरंशल-
न्ने रूपं स्वरूपम् अन्तरन्तःकरणे स्मरचिन्तय शश्वज्जप मन्त्रात्मकत्वाज्जप-
रूपेण चोपासस्य स मन्त्रमूर्तिर्भगवानर्धनारीश्वरस्ते तव सिध्यतु प्रसीदतु
फलवित्यर्थः । मन्त्रपञ्चेन वा ईकारेण सामकारेण प्रणवेन वामार्धे तथा
अवामार्धे वोपलक्षितम् एव सुभयाकारघटना दुभयाभ्यामाकाराभ्यां प्रणव-
स्वरूपाभ्यां घटनात्समुटीकरणाद्द्विधा भूतं व्याकारं सकलं समग्रं यद्रूपं
भवति यत्स्वरूपं निष्पद्यत इति यत्तदेव हरमयं हकाररेफात्मकं
तथा ई च इन्द्र्य ताभ्या मीन्द्रभ्यां सह वर्तत इति सेन्दु तुरीयस्वर
विन्दुसहित ममलं निर्दोषं निराकार ममूर्तिं मे मदीयं मन्त्रं प्रणव-
द्वयसमुटित हृस्तेसात्मकं सारस्वतचिन्तामणिसन्त्रमित्यर्थः । तदुक्तं
पारमेष्ठिने, उद्धारस्तु परोक्षेण परोक्षप्रियतन्त्रतेः । सान्तोष्ठावङ्ग संयुक्तौ
ब्रह्मद्वितयमन्तरा । तुरीयस्वरर्थातांशुरेखोद्धारसमन्वितः । एष चिन्ता-
मणिर्नाम मन्त्रः सर्वार्थसाधकः । जगन्नातुः सरस्वत्या रहस्यं परमं मत-
मिति ब्रह्मद्वितय मन्तरा प्रणवद्वितयमध्यइत्यर्थः । अन्तरित्यादि पूर्ववत् ।

[१४ सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

३३

सर्वाङ्गीणरसामृतस्तिमितया वाचा स वाचस्पतिः
 स स्वर्गीयवृत्तीदृशमपि वशीकाराय मारायते ।
 यस्मै यः स्पृहयत्यनेन स तदेवाप्नोति किं भूयसा
 येनायं हृदये कृतः सुकृतिना मन्त्रन्तचिन्तामणिः ॥ ८६ ॥
 पुष्पैरभ्यर्च्य गन्धादिभिरपि सुभगैश्चारुहंसेन मां चे-
 न्निर्यान्तीं मन्त्रमूर्तिं जपति सयि सति न्यस्य मथ्येव भक्तः ॥

यन्त्रपत्रे भगवद्योनीव दृश्यं यद्रूपं त्रिकोणाख्यम् उभयाकारघटनात्
 त्रिकोणद्वयमेलनात् षट्कोणं भवति तस्य षट्कोणस्य मध्यमे मन्त्रम् अन-
 न्तरोक्तं नरपते इत्यादि पूर्ववत् । अत्र देवतामन्त्रयन्त्राणां त्रयाणा-
 मपि प्रकृतत्वात् केवलप्रकृतस्तेषोऽलङ्कारः । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ८५ ॥

सम्प्रति श्लोकद्वयेन मन्त्रमाहात्म्यमाह सर्वाङ्गीणेत्यादि । येन सुकृतिना
 पुण्याधिकेनायं पूर्वोक्तो मन्त्रन्त एव चिन्तामणिः हृदये कृतोऽनुसृजितः
 सोऽनुकृतः सर्वाङ्गीणेन सर्वाङ्गव्यापिना तत्सर्वादिरित्यादिना स्व प्रत्ययः ।
 रसः शृङ्गारादिः तेनैवावृत्तेन स्तिमितया भरितया वाचा वाग्वैदग्ध्येन
 स वाचस्पतिर्वृहस्पतिस्तत्सदृशो भवतीत्यर्थः । कस्मात्पादलोकोपस्थाः पति
 पुत्रेत्यादिना विसर्जनीयस्य सत्वमिति स्वामी तन्न च्छन्दोविषयत्वादिति ।
 स्वर्गे भवाः स्वर्गीया वा नामधेयस्येति वृद्धत्वाच्च प्रत्ययः । तासां वृत्ती-
 दृशां स्त्रीणां वशीकाराय वशीकरणाय मार इवाचरति मारायते न
 केवलं वाक्प्रदः स्त्रीवशीकरणश्चेत्यर्थः । यद्वा भूयसा वृद्धतरोक्तेन किं
 किन्तु यो यस्मै स्पृहयति यत्कामयते स्पृहेरीक्षित इति सम्यदानत्वा-
 च्छतर्थी, स कामी तत्सर्वसनेन मन्त्रेणाप्नोति एवं यतोऽयं चिन्तामणि
 रिति भावः ॥ ८६ ॥

पुष्परिति । किञ्च हंसेन वाहनभूतेन चारु रस्यङ्गनिर्यान्तीं सञ्च-
 रन्तीं मन्त्रमूर्तिं मन्त्ररूपां मां सुभगैर्मनोक्षैः पुष्पैर्गन्धादिभिरदि-
 शब्दाद्रूपद्युपचारैरभ्यर्च्य सयि सति न्यस्य मनो निधाय मथ्येव भक्तः सन्

सम्प्राप्ते वत्सरान्ते शिरसि करमसौ यस्य कस्यापि धत्ते
 सोऽपि श्लोकानकाण्डे रचयति वचिरान्कौतुकं दृश्यमस्य
 गुणानामास्थानीं नृपतिलक ! नारीतिविदितां
 रसस्फीतामन्तस्तत्र च तव वृत्ते च कवितुः ।
 भवित्री वैदर्भीमधिकमधिकण्ठं रचयितुं
 परीरम्भक्रीडाचरणशरणाः न्वहमहम् ॥ ८८ ॥

जपति चेत्तर्हि वत्सरान्ते सम्प्राप्ते सत्यसौ जपिता यस्य कस्यानचरस्यापि
 शिरसि करं धत्ते निधत्ते सोऽनचरोऽप्यकाण्डे अकस्माद्बुचिरान् श्लोकान्
 रचयति अस्य मन्त्रस्यैतकौतुकं मदुभयं दृश्यं द्रष्टव्यम् ॥ ८७ ॥

अथ श्लोकद्वयेन नलं प्रत्युपयोगविशेषमाह गुणानां मित्यादि । हे
 नृपतिलक ! नृपश्चेष्ट ! गुणानां रूपलावण्यादीनां श्लेषप्रसादादीनाम्
 स्थानीमाधारभूताम् आस्थानीं स्त्रीव मास्थान मित्यमरः । नारी
 उत्तमस्त्रीति विदितां विस्तृताम् अन्यत्र रीतिषु गोडीपाञ्चात्यादिषु
 विदिता प्रसिद्धा सा न भवतीत्यरीतिविदितां नङ् समासः । सापि न भव-
 तीति नारीतिविदितां नङ्घर्यस्य नशब्दस्य सुसुप्तेति सम.सः । तां री-
 तिषु विदिता मित्यर्थः । अन्तरन्तरङ्गे रसस्फीतां र.गभूतां अन्यत्र शृङ्गा-
 रादिरसायां शृङ्गारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रस इत्यमरः । वैदर्भी
 दमयन्तीं वैदर्भीरोतिं च यथा.सङ्घनत्व च तव वृत्ते चरित्वविषये कवितुं
 वर्णयितुः कवेच कवि वर्णेन इति धातोस्तृच् । अधिकण्ठं कण्ठे विम-
 त्वर्थेऽव्ययीभावः । परिरम्भक्रीडाचरणमालिङ्गनविनोदाचरणमेव
 शरणं प्राणत्वाणं यस्या स्तां तदेकजीविता मन्वह मनुदिनं यथार्थेऽव्ययी-
 भावः नपुंसकादन्यतरस्यामिति समास.न्तटच् अङ्गदृष्टोरेवेति टिलोपः ।
 अधिकमत्यर्थं रचयितुं कर्तुमहं भवित्री भविष्यामीत्यर्थः ॥ ८८ ॥

भवदिति । किञ्च हे नल ! भवतो वृत्तस्य चरित्वस्य स्तोतः स्तौ-
 यकस्य मया उपहतकण्ठस्याधिष्ठितकण्ठन.लस्य कवितुः कवे सुखात्

[१४ सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

३५

भवद्दृष्टस्तोतुर्मदुपहितकण्ठस्य कविनु-
 र्मुखात् पुण्यैः श्लोकैस्त्वयि घनमुदेवं जनमुदे ।
 ततः पुण्यश्लोकः क्षितिभुवनलोकस्य भविता
 भवानाख्यातः सन् कलिकलुषहारी हरिरिव ॥ ८९ ॥
 देवी च ते च जगदुर्जगदुत्तमाङ्ग-
 रत्नाय ते कथय कं वितराम कामम् ।
 किञ्चित्त्वया न हि पतिव्रतया दुरापं
 भस्मास्तु यस्तव वत व्रतलोपमिच्छुः ॥ ९० ॥

त्वयि विषये पुण्यैः पवित्रैः चारुभिर्वा पुण्यन्तुचाराव पीत्यमरः ।
 श्लोकैः पद्यैः जनमुदे घनं निरन्तरम् उदेयम् उदेतव्यम् उदेयता
 मित्यर्थः । एतेः क्यपो यम्यत्ययः । ततः को मे लाभस्तानाह तत इति
 ततः श्लोकोदयात् पुण्यश्लोकः पुण्यकीर्तिः भवानाख्यातः कीर्तितः
 सन् हरिर्जनादेन इव क्षितिभुवनलोकस्य भूलोकस्य कलिकलुषहारी
 कलिकालकल्मषनाशनो भविता भविष्यति भवते लुटि शेषे प्रथमः
 अत्राहुः । पुण्यश्लोको नलोराजा पुण्यश्लोको यधिष्ठिरः । पुण्यश्लोका
 च वैदेही पुण्यश्लोको जनार्दनः ॥ कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य
 च । ऋतुपर्णस्य राजर्षेः कीर्तनं कलिनाशनं मिति ॥ ८९ ॥

अथ ते सर्वे दमयन्तीं प्रत्याहुः देवीति । देवी सरस्वती च ते देवाश्च
 जगदुः जगदुत्तमाङ्गरत्नाय त्रैलोक्यशिरोमणये उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षं
 मित्यमरः । ते तुभ्य कङ्कास्यत इति काममीप्सितं कर्मणि घञ् । वितराम
 प्रयच्छाम सम्पन्ने लोट् । कथय पत्न्यौ व्रतं नियमोऽस्त्वानित्वं यस्या
 ज्ञया त्वया दुरापं दुष्प्रापं नास्ति पतिव्रत्यतेजसोऽप्रतिहतशक्तिकत्वा-
 दिति भावः । तथापि यः पापी तव पत्न्यौ व्रतमस्त्वानित्वं तस्य लोपं नाश-
 मिच्छुः अभिलापुकः विन्दुरिच्छुरित्युपत्ययान्तो निपातः न लोकेत्यादिना

कूटकायमपहाय नो वपु-
 विभ्रतस्त्वमसि वीक्ष्य विस्मिता ।
 आप्तुमाकृतिमतो मनीषितां ॥ ६० ॥
 विद्यया हृदि तवाप्युदीयताम् ॥ ६१ ॥
 इत्थं वितीर्य वरमस्वरमात्रयत्सु,
 तेषु क्षणादुदलसद्विपुलः प्रणादः ।
 उत्तिष्ठतां परिजनालपनैर्नृपाणां
 स्वर्वासित्वन्दहतदुन्दुभिनादसान्द्रः ॥ ६२ ॥

षष्ठी प्रतिषेधात्कर्मणि द्वितीया । स पापी भस्मास्तु तथाचास्मद्वरप्रसादा
 देव तत्प्रतीकारात्तव ततो व्ययो न भविष्यतीति भावः । एतच्चोत्तरव
 वनवासे अजगरग्रस्तां दमयन्तो मजगरादुन्मोच्य पुन स्तां कामयमा-
 नस्य पापिष्ठस्य व्याघ्रस्य वधे फलिष्यतीति भारती कथात्वानुसन्धेया
 ॥ ६० ॥

अथ वरान्तरञ्च कूटेति । कूटकायं कपटदेहं नलाकार मप-
 हाय वपुर्निजविग्रहं विभ्रतो विभ्राणान्नोऽस्मान् वीक्ष्य त्वं विस्मिता
 विस्मयाविष्टा तेन तत्कामाच्छमिति प्रतिभासीति भावः । अतो हेतोर्मनी-
 षिता मभिलषिता माकृतिं शरीरमाप्तुं तवापि हृदि हृदये विद्यया
 कामरूपसम्पादकविद्यया उदीयता सुदुभूयताम् उत्पूर्वादिणो भावे
 लोट् ॥ ६१ ॥

इत्थमिति । तेषु देवेष्वित्यं वरं वितीर्य दत्त्वा अस्वर माकाश
 मात्रयत्सु सत्सु उत्तिष्ठता मासनेभ्यः उञ्चलतां नृपाणां प्रणादो
 हर्षोत्थध्वनिः प्रणादस्तु शब्दः स्यादनुरागज इत्यमरः । परिजना
 नामालापनै राभाषणैर्विपुलः सन् तथा स्वर्वासिनां दिव्यजनानां वृन्देन
 हतानां ताडितानां दुन्दुभीनां नादेन सान्द्रो घनः सन् क्षणादुदल
 सदलितः ॥ ६२ ॥

न दोषं विद्वेषादपि निरवकाशं गुणमये

वरेण प्राप्तास्ते न समरसमारम्भसदृशम् ।

जगुः पुण्यश्लोकं प्रति नृपतयः किन्तु विदधुः

स्वनिश्वासैर्भैमीहृदयमुदयन्निर्भरदयम् ॥ ६३ ॥

भूभृङ्गिर्लम्बितासौ करुणरसनदीमूर्त्तिमद्देवतात्वम्

तातेनाभ्यर्थ्य योग्याः सपदि निजसखीर्दापयामास तैभ्यः ।

वैदर्भ्यास्तेऽप्यलाभात् कृतगमनमनःप्राणवाञ्छां निजघ्नुः

सख्याः संशिक्ष्य विद्यां सततधृतवयस्यानुकाराभिराभिः ॥ ६४ ॥

नेति । प्राप्ताः स्वयम्बरागताः ते नृपतयो गुणमये गुणैकनिष्ठये
नले निरवकाशं दोषं विद्वेषादपि द्वेषे सत्यपीत्यर्थः । न जगुः नोत्पा-
टयामासुः तादृशगुणसम्पत्तिरदोषता चास्तेति भावः । किञ्च वरेण शची-
दत्तेन हेतुना पुण्यश्लोकं नलं प्रति समरसमारम्भस्य युद्धोद्योगस्य सदृश
मनुकूलञ्च किञ्चिच्च जगुः नोचुः गैशब्द इति धातोर्लिट् । सान्निध्यो-
गात्किल तत्र शच्याः स्वयम्बरक्षोभकतामभाव इति भावः । किन्तु स्व-
निश्वासैर्दुःखोत्प्ले । भैमीहृदयञ्चेतः उदयन्ती निर्भरा अतिमात्रा दया
यस्य तत्तथाभूतं विदधुः तद्दुःखं विदधुश्चक्रुः स्वावरण दुःखितान्नाञ्चो
दृष्ट्वा तद्दुःखपङ्कणे च्चुरासीदित्यर्थः ॥ ६३ ॥

भूभृङ्गिरिति । असौ दमयन्ती भूभृङ्गिः भूपालैः करुणस्य रसनद्याः
करुणस्य रसप्रवाहस्य मूर्त्तिमद्देवतात्व सधिदेवतात्व लम्बिता प्रापिता सती
खड्गखेन दुःखाकृता सतीत्यर्थः । सपदि योग्या राजार्हा निजसखीस्तेभ्यो
भूभृङ्गाः सम्यदाने चतुर्थी । तेन पिता भीमेनाभ्यर्थ्य सम्यार्थदापया-
मास ते भूभृतोऽपि वैदर्भ्या अलाभाद्धेतोः कृतं गमनं निष्क्रमणेच्छा यै
स्तेषां मनः प्राणानां वाञ्छां निष्क्रमणेच्छाकर्माणि सख्या भैम्या आख्यातो-
पयोग इति अपादानत्वात्पञ्चमी । विद्यां कामरूपधारणविद्या सिन्द्रा-
द्युक्तां संशिक्ष्याभ्यस्य सततं नित्यं धृतो वयस्यानुकारो भैमीसादृश्यं याभि

अहह सह सघोना श्रीप्रतिष्ठासमाने
 निलयमभि नले ऽथ स्वप्तिष्ठासमाने ।
 अपतदमरभर्तुर्मूर्तिवद्वेव कीर्त्ति-
 र्गलदल्लिमधुवाष्पा पुष्पवृष्टिर्नभस्तः ॥ १५ ॥
 स्वस्यामरैर्नृपतिमंशमसुं त्यजद्भि-
 रंशच्छिटाकदनमेव तदाध्यगामि ।
 उक्ता स्म पश्यति निवृत्य निवृत्य यान्ती
 वाग्देवतापि निजविभ्रमधाम भैरीम् ॥ १६ ॥

स्ताभि राभिः सखीभिः साधनैर्निजम्नः अन्वधापि सद्योच्चियेरक्षिति
 अहो दमयन्त्या दयालुत्व मौचित्यञ्चेति भावः ॥ १४ ॥

अहहेति । अद्येन्द्रप्रस्थानानन्तरं सघोना इन्द्रेण सह श्रीप्रति-
 ष्ठा सम्पत्नीम्ना समाने सदृशे नले स्वन्निलयमभि शिविरं प्रति अभिर-
 भाग इति लक्ष्यार्थं कर्मप्रवचनीयत्वात्तद्व्योगे द्वितीया । प्रतिष्ठासमाने
 प्रस्थातुमिच्छति सति प्रपूर्वात्तिष्ठतेः सनन्ताकृतः शानजादेशः सम-
 प्रविश्य इत्यात्मने पदत्वात् पूर्ववत्सन इत्यात्मनेपद । गलन् सवत्
 अल्लिमधु युक्तमकरन्द एव वाष्पोऽशु यस्याः सा साञ्जनवाप्स युक्तेत्यर्थः ।
 मूर्तिवद्वा वज्र मूर्ति मूर्तिमतीत्यर्थः वाहिताग्न्यादिष्विति निष्ठायाः पर-
 निपातः । अमरभर्तुरिन्द्रस्य कीर्तिरिव पुष्पवृष्टिर्नभस्तो नभसः पद्मस्यास्त-
 सिल् । अपतत् पतिता अहहेत्यदुसुते स्वासिदुर्व्यसनदुःखादुभय-
 तीति कीर्तिरिव स्थितेत्युत्प्रेक्षा ॥ १५ ॥

स्वस्वेति । स्वस्यात्मनोऽंशम् अंशसम्भवं तम् अटभिश्च सुरे-
 न्द्राणां माताभिर्निर्मातो नृप इति स्मरणात् । अस्तु नृपतिं नलं त्यज-
 द्विरमरे रिन्द्रादिभिरंशच्छिदा अवयवच्छेदः पिदुभिर्दादिव्योऽङ् । तथा
 यत्कदनं दुःखं तदेव तदाध्यगामि अधिगतं स्वान्तोद्भूतजनवियोगः सा
 वयवच्छेदादुद्बुहतीति भावः । किञ्च वाग्देवता सरस्वती अपि निज-
 मात्मेयं विभ्रमधाम विचारभवनं यान्ती उक्ता उन्मना उत्तुक्ता सती

सानन्दं तनुजाविवाहनमहे भीमः स भूमीपति-
वैदर्भीनिषधाधिपौ नृपजनानिष्टोक्तिसंमृष्टये ।

स्वानि स्वानि धराधिपाश्च शिविराण्युद्दिश्य यान्तः क्रमा-
देको द्वौ बहवश्चकार सृजतः स्मृतेनिरे मङ्गलम् ॥ ६७ ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिसुकुटालङ्कारहीरः सुतम्
श्रीहीरः सुवे जितेन्द्रियचयं मा मल्लदेवी च यम् ।

यातस्तस्य चतुर्दशः शरदिजज्योत्स्नाच्छस्त्रोत्तेर्महा-
काये चक्षुषि नैषधीयचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥ ६८ ॥

उक्त उन्नाना इति निपातः । भैर्भी निवृत्य निवृत्य पुनः पुनः परावृत्य
पश्यति स्म सम्भृते भ्रमररतिं सुहृद्वियोग इति भावः ॥ ६६ ॥

सानन्दमिति । तत्र तस्मिन् तनयाया दुहितुः दमयन्त्या विवा-
हनं परिणयनं विपूर्वाद्ब्रूतेर्यन्ताङ्गावे ल्यट् । तदेव सह उत्सवः तस्मिन्
स भीमो भूमीपति भूपतिस्तथा वैदर्भीनिषधेश्वरौ दमयन्तीनलौ तथा
स्वानि स्वानि शिविराण्युद्दिश्य यान्तो धराधिपा एको द्वौ बहव एते
त्रितयेऽपि नृपाणां ये जनाः परिजनास्तेषां या अनिष्टोक्तिरस्त्रील-
वाक्यानि तासां संमृष्टये तद्दोषपरिहारय मङ्गलं नगरस्कारेष्ट देव-
तानुस्मरणार्थं घोषादिरुङ्गलाचरणं क्रमादेको भीमश्चकार द्वौ दम-
यन्तीनलौ सृजतः स्म असृजतां चक्रतुरित्यातेनिरे बहवो धराधिपाश्चक्रु-
रित्यर्थः क्रमालङ्कारः ॥ ६७ ॥

श्रीहर्षमिति । शरदिभवा शरदिजा सप्तस्यां जनेर्दः । प्राह-
शरत्काल दिवाञ्ज इति सप्तस्या व्युत् । सा च सा ज्योत्स्ना तद्वदच्छा-
नृपाः सूक्तयो यस्य तस्य स गतमन्यत् ॥ ६८ ॥

इति पदवाक्यप्रमाणपरावारपारीण श्रीमहोपाध्यायकोलाच-
लमल्लिनाथसूरिविरचितायां नैषधव्याख्यायां जीवातुसमाख्यायां चतुर्दशः
सर्गः ॥ १४ ॥

नैषधचरितम् ।

पञ्चदशः सर्गः ।

अथोपकार्या निषधावनीपतिर्निजामयासीद्वरणास्त्रजान्वितः ।
वस्त्रानि वर्षन् सुवह्निं वन्दिनां वशिष्य भैमीगुणकीर्तनाकृतां
तथा पथि त्यागमयं वितीर्णवान् यथाऽतिभाराधिगमेन मागधै
दृणीकृतं रत्ननिकायमुच्चकैश्चिकाय लोकश्चिरमुच्छसुत्सुकः ॥१॥

अथेति । अथ स्वयम्बरविसर्गानन्तरं निषधावनीपतिर्नलः वरणा-
स्त्रजान्वितः सन् वन्दिनां स्तुतिपठकानां तत्रापि भैमीगुणकीर्तनां
कुर्वन्तीति तत्कृतां तत्कारिणं किप् । वशिष्यातिशय्य बह्निं भूयिष्ठा-
नि वस्त्रानि धनानि वर्षन् निजानात्म्या उपकार्याम् उपकारिका-
मयासीदगमत् यातेर्लुङि यमरसनमातां सञ्जेति सर्गितागमौ अस्ति
सिचोव्यक्ते इतीडागमः ॥ १ ॥

तथेति । अयं नलः तथा तेन प्रकारेण पथि स्वनिवेशमार्गे त्यज्यत
इति त्यागं धनं कर्मणि घञ् । वितीर्णवान् दत्तवान् यथा येन प्रकारेण
अतिभारस्यातिगुह्यस्याधिगमेन प्राप्या मागधै वन्दिभिस्तृणीकृतं दृण-
वचनकम् उच्चकैश्चिकृतं रत्नानां निकायं समूहं लोको जन उत्सुकः
सन् चिरं बहुकालम् उच्छ्विकाय उच्छ्वत्वेन सञ्चितवान् विभाषा
चेति कुत्रम् उच्छ्वो धान्यत आदानं कटिकांशेर्जनं शीलमिति च
य दवः ॥ २ ॥

१५ सर्गः ।]

नैपधचरितम् ।

४१

तृपास्य न स्यात्सदसि प्रियान्वयात्कुतोऽतिरूपः सुखभाजनं जनः ।
 अमूढशी तत्कविवन्दिर्वर्णनैरपाकृता राजकरञ्जिलोकवाक् ॥३॥
 अदोषतामेव सतां विदुष्वते द्विषां ऋषादोषकणाधिरोपणाः ।
 न जातु सत्ये सति दूषणे भवेदलीकमाधातुमवद्यमुद्यमः ॥४॥
 विदर्भराजोऽपि समं तनूजया प्रविश्य हृष्यन्नवरोधमात्मनः ।
 शशंस देवीमनुजातसंशयां प्रतीच्छ जामातरमुत्सुके नलम् ॥५॥

त्वमेति । अस्य नलस्य सदसि सभायां प्रियान्वयात्प्रियासमा-
 गमात् तृपा अनुचितमाचरामोति लज्जादुःखं न स्यादिति काकुः-
 स्यादेवेत्यर्थः । तथा हि अतिरूपोऽतिमात्रसौन्दर्यो जनः कुतः कुत्र
 सुखभाजनं सुखासदम्भवेत् न कुत्राप्येत्यर्थः । असाविव दृश्यत इति
 अमूढशी एतादृशी उक्तरूपेत्यर्थः । अदःशब्दोपपदादृशेस्तदादिषु दृशो-
 नालोचने कङ् चेति कञ् टिद्धाण इत्यादिना डीप् आसर्वनाम्न
 इत्यात्वे अदसोऽसेर्दादुटोम इत्युत्वमत्वे । राजक राजसमूहं रञ्जयतीति
 राजकरञ्जिनां तदिच्छानुकूलवादिनां लोकानां जनानां वाक् पूर्वोक्ता
 निन्दोक्तिः तस्य नलस्य कवीनां वन्दिनाञ्च वर्णनैः अहो निखिलं
 राजक्रमवधूय त्वया स्त्रीरत्नं लब्धं सर्वोत्तरोऽसीत्यादिस्तवैरपाकृता-
 न्यकृता वागवाकतेति विरोधस्फुरणाद्विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥३॥

अदोषतामिति । द्विषां सम्बन्धिन्य सत्कृता इत्यर्थः । ऋषादोषकणा-
 धिरोपणाः अलीकदोषलवारोपाः सतां सज्जनानां अदोषतां नि-
 दोषतामेव विदुष्वते प्रकाशयन्ति शूरे कलङ्कारोपणवदित्यर्थः ।
 सदोषे दोषारोपणं दोषमेव प्रकाशयन्तीत्यःशङ्काह नेति । जातु कदा-
 चिदपि सत्ये दूषणे सति अलीक मसत्यम् अवद्यं दूषणम् अवद्यपण्ये-
 त्यादिना निपातः । आधातुम् आरोपयितुम् उद्यमः उद्योगो न भवेत्
 शशाङ्के कलङ्कारोपणवदितिभावः ॥ ४ ॥

विदर्भेति । अथ विदर्भराजो भीमोऽपि तनूजया दुहित्वा भैस्या
 वसम् आत्मनोऽवरोध मन्तःपुरं हृष्यन् प्रविश्य जातसंशया सिद्ध वरलाभे

तनुत्विषा यस्य तृणं स मन्मथः कुलश्रिया यः पविताऽस्मादन्वया
जगत्त्रयीनायकमेलके वरं सुता परं वेद विवेक्तुमीदृशम् ॥६॥
सृजन्तु पाणिग्रहमङ्गलोचिता मृगीदृशः स्त्रीसमयस्पृशः क्रिया
श्रुतिस्मृतीनान्तु वयं विदध्महे विधीनिर्नात स्माह च निययौ च सः
निरीय भूपेन निरीक्षितानना शशंस मौहूर्तिकसंसदंशकम् ।
गुणैररीणैरुदयास्तानिस्तुषं तदा स दातुं तनयां प्रचक्रमे ॥८॥

सन्दिहानां देवीं निजमहिषीम् अनु लक्ष्मीकृत्य हे उत्सुके ! इष्टवरो-
द्युक्ते ! इष्टोद्युक्त उत्सुक इत्यमरः । नलं जामातरं दुहितुः पतिं
प्रतीच्छ स्त्रीकुरु इति शशंस सिद्धं नः समीहितमिति भावः ॥ ५ ॥

तन्विति । किञ्च यस्य नलस्य तनुश्रिया कायकान्त्या सः प्रसिद्धो
मन्मथः तृणं हि व इत्यर्थः । यः कुलश्रिया अभिजनसम्पदा अस्माद-
न्वयं पविता पवित्रीकर्ता पुनातेस्तृन् नलोकेत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधात्
कर्माणि द्वितीया । किञ्च जगत्त्रयां ये नायका स्तेषां मेल एव मेलके सहे
मेलान् षडन्तः स्वर्धेक्तः । ईदृशं वरं विवेक्तुं सुता परं तनुत्सुतैव
वेद वेत्ति विदोणलोवेति नलादेशः । अहो भाग्य त्वर्वास्तुकूलत्व मिति-
भावः ॥ ६ ॥

सृजन्विति । स भीमः मृगीदृशः पुरन्ध्रः पाणिग्रहमङ्ग-
लोचिता मङ्गलयोग्याः स्त्रीसमयं स्पृशन्तीति तत्स्पृशः तत्समाचार-
प्राप्ता इत्यर्थः । स्पृशेऽनुदके किन् । क्रियाः मङ्गलकर्माणि सृजन्तु नि-
र्मान्तु वयं च श्रुतिस्मृतीनां सम्बन्धिनस्तदुक्तान्विधीन् कर्माणि विदध्म-
हे कुर्महे इत्याह स्मोवाच लट्स्म इति भूते लट् । निर्ययौ अन्तःपुराद्वि-
जंगम च ॥ ७ ॥

निरीयेति । भूपेन निरीय अन्तःपुराद्विर्गत्य ईज् गतावितिधातोः
समासात् क्लोष्यवादेशः । निरीक्षितान्यानानि यस्याः सा सती सुहृत्
विन्दन्तीति मौहूर्तिकाः तदधीते तद्वेदेति ठक् । तेषां संसत् ज्यौतिषक-

अथावददूतसुखः स नैषधं कुलञ्च बाला च समानुकम्पिताम् ।
 स पल्लवत्वद्य मनोरथाङ्कुर धिरेण नखचरणोदकैरिति ॥ ९ ॥
 तथोत्थितं भीमवचःप्रतिध्वनिं निपीय दूतस्य स वक्त्रगह्वरात् ।
 व्रजामि वन्दे चरणौ गुरोरिति ब्रुवन् प्रदाय प्रजिघाय तं वञ्ज ॥ १० ॥

परिषन् अरोयै रक्षीयैः समग्रैरित्यर्थः । ऋजु गताविति धातोः कर्त-
 रि क्तः त्वादिभ्य इति निष्ठानत्वं । गुणैः शुभमहवीक्षणादिभिरुप-
 लक्षितसुदये विवाहलग्ने जामिनाख्येऽस्तनिस्तुपं निर्दोषमंशमेवांशकं
 लग्ननवांशकं शशंस कथयामास तदा स भूपस्तनयां दातुं प्रचक्रमेऽन्वति-
 षदित्यर्थः ॥ ८ ॥

अथेति । अथ स भीमो दूत एव सुखं यस्य स सन् मम कुलञ्च बाला
 भैमी चानुकम्पिता अनुगृह्यता मद्य नोऽस्माकं मनोरथाङ्कुरः प्रागङ्कुरितो
 मनोरथः चिराय त्वच्चरणोदकैः पादोदकैः पल्लवेन सहवर्त्तत इति
 सपल्लवः स इवाचरतु सपल्लवतु उपप्लवः सपल्लव इवास्त्वित्यर्थः । सर्व-
 प्रातिपदिकेभ्यः क्तिञ्चक्यम् इति पल्लवशब्दादाचारक्तिवन्तौ धातोः
 प्रार्थनायां लोट् । इति नैषधं नलमवदत् नलाह्वानाय दूतं प्रेषित-
 वानित्यर्थः ॥ ९ ॥

तथेति । स नलो दूतस्य वक्त्रमास्यमेव गह्वरं गुहा तस्मात्तथा
 उदितं सुल्लितं भीमवचसः प्रतिध्वनिं निपीय दूतसुखात् भीमवचनं
 श्रुत्वेत्यर्थः । व्रजामि गुरोः अशुरस्य चरणौ वन्दे स्वयमहम् आगच्छामि
 गुरुपादवन्दनायेति ब्रुवन् वञ्ज वञ्जधनं प्रदाय पारितोषिकं दत्त्वा तं
 दूतं प्रजिघाय प्राहिणोत् हिगतावितिधातोः लिटि हेरच इति
 कुत्वम् ॥ १० ॥

निपीतेति । स विदर्भभर्त्ता भीमो निपीतदूतालपितः श्रुत दूत-
 वाक्यः सन् निशावसाने श्रुता ताम्रचूडवाक् कुकुटकूजितं येन सः एक
 वाक स्ताम्रचूडः कुकुटचरणायुध इत्यमरः । रथाङ्गसक्रवाकः रथाङ्गाह्वय

निपीतदूतालपितस्ततो नलं विदर्भभर्ताऽऽगमयास्वभूव सः ।
 निशावसाने श्रुतताम्रचुडवाग्यथा रयाङ्गस्तपनं धृतादरः ॥१॥
 क्वचित्तदा लेपनदानपरिहृता कमण्यहङ्कारमगात्पुनरस्कृता ।
 अलम्बितुङ्गासनसन्निवेशनादपूपनिर्माणाविदग्धयादरः ॥२॥
 सुखानि मुक्तामणितोरणात्तदा मरीचिभिः पान्यविलासमाश्रितैः
 पुरस्य तस्याखिलवेश्मनामपि प्रमोदहासच्छुरितानि रेजिरे ॥३॥

नामकः इति रथाङ्गपर्यायाणां चक्रवाक नामत्वाभिधानात् पुंलिङ्गता ।
 तपनं यथा सूर्यमिवेति श्रुतोपमा । इव वत् वा यथाशब्दानां प्रयोगे त्रौ-
 तीतिलक्षणात् । धृतादरः सन् नलमागमयांस्वभूव । नलागमनं प्रती-
 चितवानित्यर्थः । तादृगुपमासामर्थ्यादिति ॥ ११ ॥

क्वचिदिति । तदा तत्काले अलेपनदानपरिहृता सुधालेपनादि-
 क्रियादजा काचित् आलेपनकर्माणि पुरस्कृता प्रधान्येन नियुक्ता
 सती कमण्यवाच्य महङ्कारं गर्वमगात् अपूपानां भक्ष्यभेदानां निर्माणे
 विदग्धया कयाचिदुङ्गासने सन्निवेशनादुपवेशनादादर आत्मन्यभिमानी-
 ऽलम्बि प्रापि लभेत्तेतितुमागमः ॥ १२ ॥

सुखानीति । तदा तत्काले तस्य पुरस्य सखन्विनामखिलवेश्मना-
 मपि सुखानि द्वाराणि वक्त्राणि च मुक्तामणीनान्तोरणात् तन्मय बहि-
 र्द्वारादपादानात् तोरणीऽस्त्री बहिर्द्वार मित्यमरः । पान्यविलासं नित्य
 पथिकविश्रम माश्रितैः नित्यनिर्गतैरित्यर्थः । मरीचिभिः मयूखैः
 किरणैः मरीचिः स्त्रीपुंसयो रित्यमरः । प्रमोदहासच्छुरितानि रेजिरे
 अट्टहासव्याप्तानीव रेजिर इत्यर्थः । सुखत्वाच्छुभत्वाच्च इयं सुमित्रेणा-
 व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या ॥ १३ ॥

पथामिति । तथा तेन प्रकारेणाधिवासनाच्चम्पकादिभिः अधि-
 वासितत्वान्मधुव्रतानां मधुलिङ्गमपि दत्तविश्रमाः कृतस्रक्भ्रान्तय इति
 भ्रान्तिमदलङ्कारः । आतपनिर्भया आतपेऽप्यम्बाना इत्यर्थः । पटच्छिदा

१५ सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

४५

पयामनीयन्त तथाधिवासनान्मधुव्रतानामपि दत्तविभ्रमाः ।
 वितानतामातपनिर्भयास्तदा पटच्छिदाकालिकपुष्पाणां स्वजाः ॥ १४
 विभूषणैः कञ्चुकिता वभुः प्रजा विचित्रचित्तैः स्त्रपितत्विषो गृह्याः ।
 वभूव तस्मिन्मणि कुट्टिमैः पुरे वपुः स्वसुर्याः परिवर्तितोपमम् ॥ १५
 तदा निसस्वानतमां घनं घनं ननाद तस्मिन्नितरान्ततं ततम् ।
 अवापुस्त्रैः सुषिराणि राणिताममानमानद्विमयत्तयाऽध्वनीत् ॥ १६

पटकर्तनेन कृतानि यान्यकालिकान्यकालोद्भवानि पुष्पाणि तेभ्यो जाता
 स्तज्जाः स्तज्जोमालिकाः पथां नगरमार्गाणां वितानता सुलोचनताम् अस्त्री-
 वितान सुलोच च मित्यमरः । अनीयन्त नीताः नयतेर्द्विकर्मकात् प्रधाने
 कर्मणि लङ् प्रधानकर्मण्यारख्ये लादीनाङ् द्विकर्मणामिति वचनात् ।
 पुष्पवितानश्चान्विता कपटविधानात् सर्वत्र वद्वा इत्यर्थः ॥ १४ ॥

विभूषणैरिति । तस्मिन् पुरे प्रजा जना जनो लोकः प्रजाः प्रोक्ता
 इति हलायुधः । विभूषणैः कञ्चुकिताः सञ्जातकञ्चुकाः सर्वाङ्गीणाम-
 रणा वभुर्गृह्याः विचित्रचित्तैर्विविधालेख्यैः स्त्रपितत्विषो व्यङ्गकान्तयो
 वभुः मग्नाः स्त्रयनुपमाञ्चेति स्त्रातेरनुपसर्गस्य मित्वविवक्ष्य इव स्वत्वम्-
 उर्व्यास्तत्वत्तुम्भैः स्वं वपुर्निजस्वरूपं मणीनां कुट्टिमैर्मणिवद्भप्रदेशैः
 कुट्टिमोऽस्त्री निवद्धा भूरिति स्वामी । परिवर्तितोपमं निरस्तोपमानम्
 असदृशं वभूव कुट्टेन वद्नेन निष्ठत्तं कुट्टिमं भावप्रत्ययान्तादिमनिज्-
 वक्तव्यम् ॥ १५ ॥

तदेति । तदा तस्मिन् पुरे घनं कांक्षतालादिवाद्यं घनं निरन्तरं
 निसस्वानतमातिशयेन सस्वान किमेत्तद्व्ययघः दामित्यादिना आसु
 प्रत्ययः । ततं वीणादिकं वाद्यं नितरामतिशयिकं अव्ययघादासुप्रत्ययः ।
 ततं विवृतं यथा तथा ननाद । आनन्दं सुरजादिवाद्य सुपजातिकं
 वंशादिकन्त सुषिरं कास्यं तालादिकं इत्युत्तया केनचिन्तनेनामानं मान-
 रहितं यथा तथा अध्वनीत् दध्वान ध्वनतेर्लुङ् अतो हलादेर्लघो-

विपश्चिराच्छादि न वेणुभिर्न ते प्रणीतगीतैर्न च तेऽपि भर्तृ
 न तेऽङ्गुलेन न सोऽपि ढक्क्या न मर्दलैः सापि न तेऽपि ढक्क्या
 विचित्रवादिनिनादमूर्च्छितः सुदूरचारी जनतासुखारवः ।
 ममौ न कर्णेऽपि दिगन्तदन्तिनां पयोधिपूरप्रतिनादमेदुरः ।
 उदस्य कुम्भीरय शातकुम्भजाश्चतुष्कचारुत्विषि वेदिकोदरे ।
 यथाकुलाचारमथावनीन्द्रजां पुरन्ध्रिवर्गः स्तपयास्वभूव ताम् ।

रिति विक्लवाहृदिप्रतिषेधः । सुषिराणि वंशादिवाद्यानि उच्चैस्तरा
 राणितं राणनं रणतेर्यन्ताङ्गावे क्तः । अवापुः ततं वीणादिकं वाद-
 मानङ्गं सुरजादिकम् । वंशादिवन्तु सुषिरं कांस्थं तालादिकं घनमिति
 सर्वत्राप्यमरः ॥ १६ ॥

विपश्चिरिति । विपश्चिरी वीणादि विपश्चिर्वक्त्रकी वीण्येति वैजयन्ती ।
 षडिकारादिक्लवादीकाराभायः । वेणुभिर्वेणुवाद्यैः नाच्छादि न च्छादि-
 ता च्छादयतेः कर्मणि लुङ् । ते वेणवः प्रणीतगीतैः प्रयुक्तगानैः गावकै
 रित्यर्थः । नाच्छादिपत इति विपरिणामेनैव सुत्तरत्वापि योज्यं
 भर्तृरादयो वाद्यविशेषाः ॥ १७ ॥

विचित्रेति । विचित्राणि वादित्राणि च ततादि चतुर्विधं मिदं
 वाद्यं वादित्रातोद्यनामक मित्यमरः । तेषां निनादे समूर्च्छितः प्र-
 वृद्धः सुदूरचारी अतिदूरव्यापी च जनतानां जनसमूहानां सुखेष्वा-
 रवः वरुणापकोलाहलः पयोधोनां पूरेषु लहरीषु प्रतिनादेन प्रति-
 ध्वनिना मेदुरो मेदस्वी प्रवृद्धः सन् भञ्जभासमिदेषुरच् । दिगन्तदन्तिनां
 दिगजानां कर्णेषु न ममौ न मातिस्मेति अतिशयोक्तिः । वधूमङ्गलक्ष्मा-
 नार्थं महान्तं मङ्गलतूर्यधोषणमकार्पु रित्यर्थः ॥ १८ ॥

उदसेति । अथ मङ्गलतूर्यधोषणान्तरं पुरन्ध्रिवर्गः सुवासिनी-
 सहः शातकुम्भजाः सौवर्णीः कुम्भीः पूर्णकलशीः उदस्य उन्नम्य
 अथ तदनन्तरं चतुष्कोन चतुस्तनः सण्डपेन चारुत्विषि अतिशयशीमे

विजित्य दास्यादिव वारिहारितामवापितास्तत्कुचयोर्द्वयेन ताः ।
 शिखामवाक्षुः सहकारशाखिनस्त्रपाभरन्तानिर्मिवानतैर्मुखैः ॥२०॥
 असौ सुज्जर्जातजलाभिषेचना क्रमाद्, कूलेन सितांशुनोज्ज्वला ।
 द्वयस्य वर्षाशरदां सदातनीं सनाभितां साधु ववन्ध सन्धया ॥२१॥
 असौ प्रभिन्नास्वदुर्दुर्दिनीकृतां निनिन्द चन्द्रद्युतिसुन्दरीं दिवम् ।
 शिरोरुद्धौघेण घनेन संयुता तथा दुकूलेन सितांशुनोज्ज्वला ॥२२॥

वेदिकोदरे वेदमध्ये यथाकुलाचार मनतिक्रम्य कुलाचारमित्यर्थः ।
 तामवनीन्द्रजां भैमीं स्नपयाम् बभूव स्नानं कारयामास स्नातेर्विभाषा मि-
 त्वाद्दुहस्त्वम् ॥१८॥

विजित्येति । तत्कुचयोर्द्वयेन भैमीकुचद्वयेन विजित्य दास्याद्वा-
 सीकरणादिव वारिहारितां जलवाहिनीत्वमवापिताः प्रापिताः चामे-
 ख्यन्तादणिकर्तुः कर्मणि क्तः ख्यन्ते कर्तृश्च कर्मण इति वचनात् । ताः
 कुम्भप्रः आनतैर्मुखैर्द्वारैश्च आननैश्च सहकारशाखिनः शिखाञ्चूतप-
 क्षवं त्रपाभरेण या स्नानिः स्नानता तामिव तामेव अवाचुरधार्पुः वहो
 लुङि सिचि नवद्वजत्यादिना वृद्धिः होङ्ः षङो कः सितिकत्वे इत्यो-
 रिति पत्वं सिजभ्यस्तेत्यादिना भर्भरि अङागमः । लोके दासीकृता
 स्त्रियो नतानना जलाहरणादिकर्म कुर्वन्तीति भावः । अत्र दास्यादि-
 वेति हेतुप्रेक्षा स्नानमेवेति गुणस्वरूपोत्प्रेक्षा तयो रङ्गाङ्गिभावेन सजा-
 तीयसङ्करः ॥ २० ॥

असाविति । असौ भैमी सुज्जर्जातं जलाभिषेचनं यस्याः सा जला-
 भिषिक्ता सती क्रमत् शीतांशुना शुभ्रतरेण दुकूलेन उज्ज्वला वर्षाशरदां
 द्वयस्य सन्धया सन्धिस्यलेन सदातनीं सनातनीं सनाभितां तल्यत्वं
 साधु यथा तथा ववन्ध, दधार वर्षर्तुं रपि जलाभिषिक्तः, शरच्च, शीतांशू-
 ज्ज्वलो भवतीत्युपमा ॥ २१ ॥

असाविति । असौ भैमी प्रभिन्नैर्वर्षुकै रस्वदुर्दुर्दिनीकृता मभिष्टा-
 मित्यर्थः । अथ चन्द्रद्युत्या चन्द्रकान्त्या सुन्दरीं दिवं नभःस्थलीं

विरेजिरे तच्चिकुरोत्कराः किराः क्षणं गलन्निर्मलवारिविप्रु-
तमःसुहृच्चामरनिर्जयार्जिताःसितावमन्तःखलुकीर्त्तिमौक्तिकाः
अदीयसा स्नानजलस्य वाससा प्रमार्ज्जनेनाधिकमुज्ज्वलीकृत-
अदभ्रमभ्राजत साऽश्मशायनात् प्रकाशरोचिः प्रतिमेव हेमजा-
तदा तदङ्गस्य विभर्त्ति विभ्रमं विलेपनामोदमुचः स्फुरद्गुहः ।
दरस्फुटकाञ्चनकेतकीदलात् सुवर्णमभ्यस्यति सौरभं यदि ॥१॥

निनिन्द तदुपमाभूदित्यर्थः । कदर्थयती निन्दयतीति सादृश्यवाच-
केषु दण्डो उपमालङ्कारः । घनेन सान्द्रेण मेघेन च शिरोरुहौघेण
केशपुष्पेनोपलक्षितेति वर्णसाम्योक्तिः कचिदेक देशे शितांशुना चन्द्रेण
च डुकूटेनोज्वलेनेति शरत्साम्योक्तिः ॥ २२ ॥

विरेजिर इति । क्षणं क्षणमात्रं गलन्त्योनिर्मलाश्च या वारिविप्रु-
पो स्तोयविन्दवत्सासां लट्ठोगात्कर्मणि षष्ठी । किरन्तीति किराः विक्षेप-
का इय पधञ्जामीकिर क इति कः । तस्या भैरव्याश्चिकुरोत्कराः केशनिकराः
तमःसुहृद स्तमोनिभस्य चामरस्य लीलाचामरस्य निर्जयेनार्जिताः
सम्पादिताः सिता सक्ता एव मौक्तिकाः अभाषितपुंस्त्वाच्चेतिकात्पूर्वस्य
विकल्पदिकारः । कीर्त्तिरेव मौक्तिका वमन्तः उद्गिरन्त इवेत्यन्तेना
व्यञ्जका प्रयोगादस्या । विरेजिरे खलु फणानाञ्च सप्तानामित्येवाभ्या
सलोपो ॥ २३ ॥

अदीयसेति । अदीयसा मृदुतरेण वाससा स्नानजलस्यैव
सङ्गिनः प्रमार्ज्जनेन अपाकरणेन अधिकमुज्ज्वलीकृताः विसलीकृता सा
भैमी अश्मशायनात् उत्तेजयोपलेन शायनात् उत्पर्धणात् प्रकाशमुज्ज्व-
लोचिर्दीप्तिर्यस्याः सा हेमजा हैमी प्रतिमेव उदभं वज्रलम् अभ्राजत
अराजत ॥ २४ ॥

तदेति । सुवर्णं कर्तुं दरस्फुटतः ईषद्विकसतः ईषदर्थेदरोऽब्जव-
मित्यमरः । काञ्चन केतकी दलान् काञ्चनवर्णं केतकपीत्वात् व्याख्यातो
प्रयोग इत्यपादानत्वात्पञ्चमी । सौरभं नामोदमभ्यस्यति यदि अधीति

अवापितायाः शुचि वेदिकान्तरं कलासु तस्याः सकलासु परिणताः
क्षणेन सख्यश्चिरश्चिन्तयस्फुटं प्रति प्रतीकं प्रतिकर्म निर्मसुः ॥ २६ ॥
विनापि भूषामवधिः श्रियामियं व्यभूषि विज्ञाभिरदर्शि चाधिका
न भूषयैषाऽतिचकास्ति किन्तु सा ऽनयेति कस्यास्तु विचारचातुरी २७

चेत् तथा तर्हि विलेपनेनाङ्गराणेण य चामोदो मनोज्ञगन्ध स्तं सञ्चति
किरतीति तन्मुचः स्फुरद्मुचः स्फुरत्कान्तेः तदङ्गस्य विभ्रममिव विभ्रमं
शोभं विभर्ति विभ्रमः संशये भ्रान्तौ शोभायामिति वैजयन्ती । तथा च
तदङ्गस्य सौरभगुणेन तद्रहितान् सुवर्णाधिक्यकथनाद्व्यतिरेकज्ञाव-
देकः । यदिशब्देन सुवर्णस्य सौरभासम्बन्धेऽपि सम्भायनया तत्सम्बन्धोक्ते
रतिशयोक्तिभेदः विभ्रममिव विभ्रममिति सादृश्याच्चेपादसम्भवद्वस्तु-
सम्बन्धरूपो निदर्शनाभेदः तदङ्गोपमानसुवर्णस्योपमेयत्वकल्पनात्
प्रतीपालङ्कारः तेनचाङ्गनाङ्गत्वेन तेषां सङ्कर इति विवेकः ॥ २५ ॥

अवापिताया इति । सकलास्तु कलास्तु शिल्पविद्यास्तु परिणताः
कुशलाः कला शिल्पे कालभेदे इत्यमरः । सख्यः शुचि शुद्धं वेदिकान्तरं
ज्ञानवेदेरन्यां वेदिमवापितायाः तस्या दमयन्त्या श्विरश्चिन्तयेन चिरा-
भ्यासेन स्फुटं सुशिष्टं प्रति प्रतीकं प्रत्यवयवम् अङ्गं प्रतीकोऽवयव इत्य-
मरः । प्रतिकर्म प्रसाधनं क्षणेन निर्मसुः चक्रुरित्यर्थः ॥ २६ ॥

विनेति । भूषां विना अलङ्कार मन्तरेणापि श्रियां शोभानामवधिः
सीमा इयं भैमी विज्ञाभिः प्रयौषे निपुणाभिश्च विज्ञनिष्णाताश्चित्त
इत्यमरः । व्यभूषि विभूषिता तदा अधिका पूर्वावस्थातोऽप्युत्कृष्टा अदर्शि
दृष्टा च तथा अमानित्यर्थः । वस्तुतस्तु एषा भैमी भूषया नातिच-
कास्ति किन्तु सा भूषयानया भैस्यातिचकास्तीति विचारचातुरी
विमर्शनकौशलं कस्यास्तु न कस्यापीत्यर्थः । लोकदृष्ट्या भूषणे भूषत्व-
भ्रमादलङ्घनः भूषणं भूषण्विति तु न काचिदिति भावः ॥ २७ ॥

विधाय बन्धूकपयोजपूजनं कृतं विधोर्गन्धफलीवलिश्रियम् ।
 निनिन्द लब्धाधरलोचनार्चनं मनःशिलाचित्रकमेत्य तन्मुखम् ।
 सहीमघोनां मदनान्धतातमीतमःपटारम्भणतन्तुसन्ततिः ।
 अवन्धि तन्मूर्ध्वजपाशमञ्जरी कयापि धूपग्रहधूमकोमला ॥ २४ ॥
 पुनः पुनः काचन कुर्वती कचच्छटाधिया धूपजधूमसंयमम् ।
 सखीस्त्रितैस्तर्किततन्निजभ्रमा ववन्ध तन्मूर्ध्वजचामरं चिरात् ॥

विधायेवि । लब्धमधरेण लोचनाभ्यां चार्चनं येन तदधरलोचनार्चित
 मित्यर्थः तन्मुखं कर्तुं मनःशिलया धातुविशेषेण चित्रकं तिलकमेत्य तमालपत्र
 तिलक चित्रकाणि विशेषक मित्यमरः । विधोश्चन्द्रस्य बन्धूकेन बन्धूजीवक-
 कुसुमेन पयोजाभ्याञ्च यत्पूजनं तद्विधाय कृतं गन्धफल्यां चम्पक कलि-
 कायां बलेः पूजनस्य श्रियं शोभां निनिन्द अथ चाम्पेयश्चम्पको हेम-
 पुष्पकः एतस्य कलिका गन्धफलीत्यमरः । अधराद्यञ्चितं तन्मुखं बन्धू-
 काद्यञ्चितं चन्द्रविम्बमिव वभावित्यर्थः ॥ २८ ॥

सहीति । सहीमघोनां भूदेवेन्द्राणां या मदनान्धता सैव तमी र-
 जनी रजनीयामिनीतमीत्यमरः । तस्या स्तन एव पटः तस्यारम्भणे तन्तु
 सन्ततिः तत्तदर्थं तन्तुपुञ्जवत्स्थितेत्युत्प्रेक्षा । धूपेग्रहेण ग्रहणेन यो धूमः
 तेन कोमला रस्या तन्मूर्ध्वजपाशमञ्जरी तत्केशपाशवञ्जरी कयापि सख्या-
 अवन्धि वद्धा ॥ २६ ॥

पुनः पुनरिति । काचन कचच्छटाधिया केशपाशभ्रान्त्या धूपज-
 धूमस्य संयमं बन्धनं पुनः पुनः कुर्वतीति भ्रान्तिमदलङ्कारः । सखीनां
 स्त्रितैस्तर्कितः जहितः स पूर्वोक्तो निजभ्रमोऽयथा सा सती चिरात्तस्या
 मूर्ध्वजाचामरमिव तद्वन्ध ॥ ३० ॥

बलस्येति । या कलिन्दकन्या कालिन्दी बलस्य बलभद्रस्य हृत्तेन
 छटेव अद्यापि कर्पणविशिष्टेव घनैर्निरनरैर्भङ्गैः स्तुङ्गैस्तरङ्गैर्भङ्गुरा चरात्ता
 भाति तां कालिन्दीं तस्याः कुटिला वक्रा कचच्छटा केशपाशः तदा तत्कावे

वत्सलस्य कृष्टेव हलेन भाति या कलिन्दकन्या घनभङ्गभङ्गरा ।
 तदार्पितैस्तां करुणस्य कुट्सलैर्जहास तस्याः कुटिला कचच्छटा ३१
 धृतैतया हाटकपट्टिकालिके वभूव केशासुदविद्युदेव सा ।
 सुखेन्दुसम्बन्धवशात् सुधाजुषः स्थिरत्वमूहे नियतं तदाद्युषः ॥३२
 ललाटिकासीमनि चूर्णकुन्तला वभुस्तमां भीमनरेन्द्रजन्मनः ।
 मनःशिलाचित्रकदीपसम्भवा भ्रमीभृतः कज्जलधूमवल्लयः ॥३३॥
 अपाङ्गमालिङ्ग्य तदीयसुचकैरदीपि रेखा जनिताञ्जनेन या ।
 अपाति सूत्रं तदिव द्वितीयया वयःश्रिया वर्द्धयितुं विलोचने ३४

अर्पितैर्न्यस्तैः करुणस्य वृक्षविशेषस्य करुणस्तु रसोष्टन्न इति विश्वः ।
 कुन्तलैः जहास जहासेवेत्यर्थः व्यञ्जका प्रयोगाद्भस्योत्प्रेक्षा ॥ ३१ ॥

धृतेति । एतया भैस्या अलिके ललाटे धृता ललाटमलिकं गोधि-
 रित्यमरः । सा हाटकपट्टिका सुवर्णपट्टः केश एवास्वदस्तस्य विद्युदेव
 वभूव विद्युच्चेत्कथं स्थिरत्वं तत्राह । सुखेन्दुसम्बन्धवशात् सुधाजुषोऽमृत-
 पायिनः तस्या विद्युतः सम्बन्धिनः आद्युषः स्थिरत्वं चिराय स्थापित्वं
 नियतम् ऊहे उत्प्रेक्षे उपसर्गादस्यत्पूर्वार्वा वचनमित्यात्मनेपदम् ॥३२॥

ललाटिकेति । भीमनरेन्द्राज्जन्म यस्या स्तस्या भैस्याः अवर्ज्यो
 वज्रव्रीहिर्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपद इति वामनः । ललाटसालङ्कारो
 ललाटिका कर्णललाटात्कर्णाङ्कुर इति कन् प्रत्ययः । तस्याः सीमनि-
 प्रान्ते चूर्णकुन्तलाः अलका मनःशिलाया धातुविशेषस्य चित्रकं तिलकं
 स एव दीप स्ततः सम्भवाः जाताः भ्रमीं भ्रमं विश्रतीति भ्रमीभृतो भ्र-
 मन्यः कज्जलस्य धूमस्तत्सम्पादकधूमस्तस्य वल्लयो लता इवेत्युत्प्रेक्षा
 वभुस्तमा मतिशयेन वभुः तिङ्घादासुप्रत्ययः ॥ ३३ ॥

अपाङ्गमिति । अञ्जनेन जनिता या रेखा तदीयं दमयन्तीय अपा-
 ङ्गमालिङ्ग्य स्पृष्ट्वा अदीपि आयतत्वान्नेत्राद्बहिः प्रसारिता सती रराज ।

अनङ्गलीलाभिरपाङ्गधाविनः कनीनिकानीलमणैः पुनः पुनः ।
 तमिस्रवंशप्रभवेन रश्मिना स्वपद्मतिः सा किमरञ्जि नाञ्जनैः ।
 असेविषातां सुपुमां विदर्भजादृशाववाप्याञ्जनरेखयान्वयम् ।
 भुजद्वयज्याकिणपद्मतिस्सृशोः स्मरेण वाणीकृतयोः पयोजयोः ।
 तदक्षितत्कालतुलागसा नखं निखाय कृष्णस्य मृगस्य चक्षुषी ।
 विधिर्यदुद्धत्तुमियेष तत्तयोरदूरवर्तिक्षतता स्म शंसति ॥ ३७ ॥

तत् सुखेत्यर्थः विधेयसूत्रापेक्षया नपुंसकनिर्देशः । द्वितीयया वयःश्रिता
 यौवनसम्पदा विलोचने वर्धयितुं दीर्घीकर्तुं सूत्रसपातीव पातितमि-
 वेत्युपेक्षा । पातेर्यन्तात्कर्मणि लङ् । एतावन्मे क्षेप्तमिति निश्चित्य पातितं
 सीमासूत्रमिव साञ्जनरेखा विरराजेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

अनङ्गेति । अनङ्गलीलाभिः स्मरविलासैर्हेतुभिः पुनः पुनः अपाङ्ग-
 धाविनो नेत्रान्तगामिनः कनीनिका तारका सैव नीलमणिः इन्द्र-
 नीलोपलः तस्य सम्बन्धि तमिस्रवंशप्रभवेन तद्वृत्ततमः कुलसम्भवेन
 सितेनेत्यर्थः । रश्मिना सा रेखा रूपा स्वपद्मतिः रश्मिसमार्ग एवारञ्जि
 रञ्जितम् किम् ? अञ्जनैः कज्जलैः नारञ्जीति सापङ्कवोत्प्रेक्षा ॥ ३५ ॥

असेविषातामिति । विदर्भजादृशौ वैदर्भीनेत्रे अञ्जनलेखया
 सहान्वयं सम्बन्धमवाप्य भुजद्वये ये ज्याकिणपद्मती ज्याघातरेखे तत्सृ-
 शोस्तद्युक्तयोः एतेन स्मरस्य सव्यसाचित्वं गम्यते । स्मरेण वाणीकृतयोः
 पयोजयोः सरोजयोः सुपुमामिव सुपुमां तां परमशोभा मसेविषातां
 प्राप्नुता मित्यसम्भवस्तुचस्वन्धो निदर्शनाभेदः स अञ्जनरेखे तद्वृत्तौ ज्या-
 घातरेखासृशौ स्मरसुक्तवाणसरोजे इव रेजतरित्यर्थः ॥ ३६ ॥

नदिति । तस्याः अक्षिण्यां सह तत्काले प्रसाधनकाले तुला सादृश्यं
 तेनैवागसा अपराधेन हेतुना विधिवैधाः कृष्णस्य मृगस्य सारङ्गस्य
 चक्षुषी नखं निखाय निक्षिप्तोद्धतं नखेनोत्पाटयितुम् इत्येष ऐच्छदिति
 यत् तदेवैषणं कर्म तयोर्मृगचक्षुषोरदूरवर्तिक्षतता निकटवर्तिक्षतत्वं कर्तव्यं

विलोचनाभ्यामतिमात्रपीडितेऽवतंसनीलास्वरुहद्वयीं खलु ।
 तयोः प्रतिद्वन्द्विधियाऽधिरोपयाम्भूवतुर्भीमसुताश्रुती ततः ॥ ३८
 धृतं वतंसोत्पलयुग्ममितया व्यराजदस्यां पतिते दृशाविव ।
 मनोभुवान्मृगमितस्य पश्यतः स्थिते लगित्वा रसिकस्य कस्यचित् ।
 विदर्भस्तुभ्रूवणावतंसिकामणीमहः किंशुककार्मुकोदरे ।
 उदीतनेत्रोत्पलवाणसम्भृतिर्नलं परं नलमेव लक्ष्यमेवैक्षत स्मरः ॥ ४० ॥

शंसतिस्म शशंस स्मगस्य स्वाभाविकेक्षणे पूर्वोक्तापराधप्रयुक्त विधिनखो-
 त्पाटनक्षतत्वमुत्प्रेक्ष्यते ॥ ३७ ॥

विलोचनाभ्यामिति । तत्र भीमसुताश्रुती मंसीश्रोत्रे विलोचना-
 भ्यामतिमात्रं पीडिते सत्यौ अवतंसनीलास्वरुहद्वयीमवतंसनीलोत्पल-
 युगलं तयोर्विलोचनयोः प्रतिद्वन्द्विधिया प्रतिपक्षबुद्ध्या अधिरोपयाम्भूव-
 तः आरोपयामासतुः खलित्युत्प्रेक्षा वलिना पीडितस्तुल्यं प्रतिपक्ष
 मन्तर्धत्त इति भावः ॥ ३८ ॥

धृतमिति । एतया भैस्या धृतमवतंसोत्पल युग्ममस्यां भैस्यां पतिते
 सत्यौ तत्रैव लगित्वा आसज्य स्थिते पश्यतः सतो मनोभुवा कामेन आस्थ-
 ङ्गमितस्य तदेकासक्तीकृतस्य कस्यचिद्रसिकस्य रसवतो रागिण इत्यर्थः ।
 अत इन्निति ईठनाविति ठक्प्रत्ययः । दृशाविव व्यराजीत् विरराजेत्युत्-
 प्रेक्षा ॥ ३९ ॥

विदर्भेति । विदर्भस्तुभ्रूवो वैदर्भ्याः श्रवणावतंसिका कर्णावतंसो-
 भूता या मणी लदिकारादीकारः । तस्य महः प्रभैव किंशुककार्मुकं
 पलाशकुसुमचापं तस्योदरे मध्ये उदीता उत्पन्ना नेत्रस्यैवोत्पलवाणस्य
 सम्भृतिः सन्धारणं यस्य स सन् स्मरो नलं परं नलमेव लक्ष्यमेवैक्षत सर्वथा
 चलस्यायमीदृक् स्मरवाणो भविष्यति इति ॥ ४० ॥

अत्रावरत्नस्थपाविचरणां तदाननं कर्णलतायुगेन किम् ।
 ववन्ध जिवा मणि कुण्डले विधू द्विचन्द्रबुद्ध्या कथितावसूयकौ ४०
 अवादि भैमी परिधाप्य कुण्डले वयस्ययाभ्यामभितः समन्वयः ।
 त्वदाननेन्दोः प्रियकामजन्मनि अयत्नयं दौरधुरीं धुरं ध्रुवम् ४१
 निवेशितं यावत्तरागदीप्तये लगत्तदीयाधरसीन्नि सिक्थकम् ।
 रराज तत्रैव निवसुमुत्सुकं सधूनि निर्धूय सुधासधर्मिणि ४२ ।

अनाचरदिति । तदाननं कर्तृ तथ्यस्थपाविचारणा मनाचरन्
 सत्यसत्यविमर्शं मकुर्वत् द्विचन्द्रबुद्ध्या द्वौ चन्द्राविभाविति भ्रान्त्या कथि-
 तावसूयकौ सूचिता वसूयकौ स्वद्वेषिणौ मणि कुण्डले एव विधू चन्द्रौ
 जिवा कर्णलतयोर्युगेन ववन्ध किमिति मिथ्याचन्द्रयोरेव ववन्ध न सुप्तेक्षते
 जितस्य शत्रोर्वन्धनं सुचितमिति भावः ॥ ४१ ॥

अवादीति । वयस्यया सख्या कुण्डले मणि कुण्डले परिधाया-
 रोय भैमी अवादि उदिता किमिति हे भैमि ! त्वदाननेन्दोरभ्यां
 मणि कुण्डलाभ्यां मय अभित उभयतः समन्वयः समायोगः प्रियस्य नलस्य
 कामजन्मनि त्वयि रागोदये दौरधुरीन्दूरुदयाख्ययोगसम्बन्धिनीम्बुं
 अयति फलदानभारं वहति ध्रुवमित्यत्रे जा । चन्द्रस्यार्कातिरिक्तो-
 भयग्रहसमध्यगते धौरधुरयोगः यदाह वराह मिहिरः । हित्वाकं सुन-
 यानयाद्दूरधुरा स्वान्त्योभयस्यैर्ष्यहैः शीतांशोरिति ॥ ४२ ॥

निवेशितमिति । तदीयस्य दमयन्तीयाधरस्य सीम्नि प्रदेशे यावत्
 रागसालत्तकरागस्य दीप्तये स्फुरणाय निवेशितं न्यस्तं लगत् सत् सिक्थकं
 मधूच्छिष्टं मधूनि द्राक्षाणि निर्धूय निरस्य सुधया समानो धर्मः स्वादात्मा
 वस्याः सा सुधाधरा नामगोत्र रूपस्यानवर्णवयोवचनधर्मजातीयेषु
 समानस्य सभाव इति वर्धनानसूत्रं । समानस्य च्छन्दसमूर्धप्रभृत्युदकेष्वि-
 त्यत्र समानस्येति योगविभागत्पञ्चसधर्मसंस्थानादिसिद्धिरिति का-

स्वरेण वीणेत्यविशेषणं पुरा ऽस्फुरत्तदीया खलु कण्ठकन्दली ।
 अवाप्य तन्त्रीरय सप्त मौक्तिकासरानराजत् परिवादिनी स्फुटम् ४४
 उपास्यमानाविव शिञ्चितुं ततो मृदुत्वमप्रौढमृणालनालया ।
 विरेजतुर्माङ्गलिकेन संयुतौ भुजौ सुदृष्ट्या वलयेन कम्बुनः ॥ ४५ ॥
 पदद्वयेऽस्या नवग्रावरञ्जना जनैस्तदानीमुदनीयतार्पिता ।
 चिरयपद्मौ परिरभ्य जाग्रती निशीव विल्लिष्य नवा रविद्युतिः ४६

शिका । धर्मादनिच् केवलात्मनो वल्लभं हिरिति प्रतिषेधाद्यनेभ्य इति
 ङीप् । तस्यां सुधासधर्मिनि अमृतसदृश्यां तत्रैव तदीयाधरसीम्नैव
 निवस्तुं स्यात्सुत्सुकं रराज अन्यथा कथम् अत्रैव लगेदित्युपेक्षा उत्-
 कटस्थानलाभे चिरपरिचितमपि स्वस्य नसुत्सुजति नत्वौचित्यं
 गम्यते विशेषार्थभिरिति भावः ॥ ४३ ॥

स्वरेणेति । तदीया दमयन्तीया कण्ठकन्दली कण्ठनालः
 पुरा पूर्वं स्फुरेण ध्वनिना वीणेत्यविशेषणं निविशेषं यथा तथा अस्फु-
 रत् वीणेत्येवावधीत्यर्थः । अथ वीणेति स्फुरणानन्तरं सप्त मौक्ति-
 कासरान्मुक्तायटोरेव सप्ततन्त्रीरवाप्य परिवादिनो परिवादिन्याख्या
 वीणा सती अराजत् स्फुटमित्युपेक्षायां विपद्मौ सा तु तन्त्रीभिः
 सप्तभिः परिवादिनीत्यमरः ॥ ४४ ॥

उपास्यमानाविति । ततः कण्ठभूषणानन्तरं माङ्गलिकेन मङ्गलार्थेन
 प्रयोगजनमिति ठक् । कम्बुनः शङ्खस्य वलयेन संयुतौ शङ्खः स्यात्कम्बुर-
 स्त्रिय मित्यमरः । सुदृष्ट्या स्तस्या भुजौ अप्रौढमृणालनालया बालविस-
 कान्तिदण्डेन मृदुत्वं मर्दवं शिञ्चित मभ्यसित उपास्यमानौ सेव्यमाना
 विव विरेजतु रित्युपेक्षा ॥ ४५ ॥

पदेति । तदानीं प्रसाधनकाले अस्या भैरवः पदद्वये अर्पिता
 नवग्रावस्य नवःलक्तस्य रञ्जना यवोऽलक्तो द्रुमामय इत्यमरः । निशि रात्रौ
 विल्लिष्य विद्युज्य चिरय प्रभाते पद्मौ पद्मे वा पुंसि पद्मं नलिन मित्य-

कृतापराधः सुतनोरनन्तरं विचिन्त्य कान्तेन समं समागमस् ।
 स्फुटं सिधेवे कुतुमेपुपावकः सरागचिह्नश्चरणौ न यावकः ४७ ।
 स्वयं तदङ्गेषु गणेषु चारुतां परस्परैणैव विभूषितेषु च ।
 किमूचिरेऽलङ्कारणानि तानि तत् दृष्ट्वैव तेषां करणं वभूव यत् ।
 क्रताधिकासुत्तरसुत्तरं त्रियं पुषोष यां भूषणचुष्वनैरियम् ।
 पुरः पुरस्तस्युपि रामणीयके तया ववाधेऽवधिवुद्धिधोरणिः ४८ ।

सरः । परिरभ्य प्राप्य जाग्रती प्रकाशमाना नवा प्रत्यग्ना रविद्युतिरिव
 बालार्कप्रमेव स्थितिं जनैरुदनीयत उन्नीता उत्प्रेक्षितेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

कृतेति । सुतनोर्भैयाः कृतापराधः पूर्वं विरहकाये सापराधः
 कुतुमेपुपावकः कामाग्निः अनन्तरं कान्तेन समं नलेन सह समागमं
 विचिन्त्य सरागचिह्नो रक्तचिह्नसहितः सन् अन्यथा कुप एष राग
 इति भावः । चरणौ सिधेवे स्फुटं याव एव य वकोऽलङ्कस्तु नेति सा-
 पङ्गवोत्प्रेक्षा यावादिस्यः कञ्चित्स्वार्थे कन्प्रत्ययः ॥ ४७ ॥

स्वयमिति । स्वयं स्वभावत एव चारुताङ्गतेषु परस्परैण इतरे-
 तरेणैव विभूषितेषु च परस्परमेलनात् प्रत्यवयवं कस्यचित्कमनीय-
 विशेषस्य च स्फुरणादिति भावः । तदङ्गेषु भैमीगत्रेषु तेषां पूर्वोक्त-
 हेमपट्टादीनां करणमर्पणं दृष्ट्वैव वभूवेति यत्तद्वास्तव्यान्त्यलङ्कारणानि
 कर्तृणि जचिरे किम् उक्तिः सम्भावितेत्युत्प्रेक्षा ॥ ४८ ॥

क्रमेति । इयं दमयन्ती भूषणचुष्वनैराभरणसम्बन्धैरुत्तरमुत्तरं
 उपर्युपरि उपर्युदोच्य त्रेष्टेष्वुत्तरः स्यादित्यसरः । क्रमेणाधिकां वां
 त्रियं शोभां पुषोष तया त्रिया रामणीयके कमनीयत्वे मनोज्ञादिना
 यज्प्रत्ययः । पुरोऽपि तस्युपि स्थिते सति अवधिवुद्धिधोरणिरियत्ताधी-
 परस्मरा ववाधे वाधिता इत्यतारहिता सा शोभासम्पत्तिरिति भावः ।
 धोरणिशब्दः पङ्क्तौ देशीय इति सम्प्रदायः ॥ ४९ ॥

मणीसनाभौ सुकुरस्य मण्डले वभौ निजास्यप्रतिविम्बदर्शिनी ।
 विधोरदूरं स्वमुखं विधाय सा निरूपयन्तीव विशेषमेतयोः ५०
 जितस्तदास्येन कलानिधिर्दधे द्विचन्द्रधीसाक्षिकमायकायताम् ।
 तथापि जिग्ये युगपत् सखीयुगप्रदर्शितादर्शबह्वभविष्णुना ॥ ५१ ॥
 किमालियुग्मार्षितदर्पणद्वये तदास्यमेकं वज्र चान्यदखुजम् ।
 हिमेषु निर्वाप्य निशासमाधिभिस्तदास्यसालोक्यमितं व्यलोक्यत ५२

मणीति । मणीसनाभौ रत्नप्रख्ये सुकुरस्य मण्डले दर्पणतले
 निजास्यप्रतिविम्बदर्शिनी सा भैमी स्वमुखं विधोश्चन्द्रस्यादूरं समीपगतं
 विधाय एतयोः स्वमुखचन्द्रयोर्विशेषं तारतम्यं निरूपयन्ती परीक्षमाणेव
 वभौ परीक्षका ह्यभयमेकत्वावस्थाय परीक्षन्त इति भावः ॥ ५० ॥

जित इति । कलानिधिश्चन्द्रः शिल्पे कला विधोरंश इत्य-
 भिधानात् । तदास्येन भैमीमुखेन जितः सन् द्वौ चन्द्राविति धीरेव
 कार्यभूता साक्षी प्रमाणयस्याः सा तत्साक्षिका माया कारणभूता यस्य स
 समायः कायो यस्या स्तस्या भावस्तत्तातां दधे दधारेति एकाकिना तन्मु-
 खस्य दर्जयत्वादेकोऽपि चन्द्रो मायया ह्यवभूदित्यर्थः । तन्मुखस्त स्वय-
 मपि कपटादेव त्वित्त्वमापद्य पुनस्तस्मिन्निगायेत्याह तथापि द्विभूतोऽपि युग-
 पत्सखीयुगेन प्रदर्शिताभ्यामादर्शाभ्यां दर्पणाभ्यां तद्गतप्रतिविम्बद्वय-
 वशेनेत्यर्थः । दर्पणे सुकुरादर्शा वित्यमरः । बह्वभविष्णुना ताच्छील्येन बह्व-
 भविता प्रतिविम्बद्वयेनात्मना च त्वित्त्वमापन्नेन तन्मुखेनेत्यर्थः । भुवसेति
 इण्युच्प्रत्ययः जिग्ये जितः त्विभिर्द्वौ सुजयावितिभावः ॥ ५१ ॥

किमिति । आली युग्मेन सखीद्वयेन अर्पिते दर्पणद्वये तदास्यं
 भैमीमुखम् एकमनेकार्कप्रतिविम्बितार्कवदनेकाविद्याप्रतिविम्बितब्रह्मव-
 चेति भावः । ब्रह्म नैकम् अत्यत् तन्मुखसदृशं चाखुजं पद्मं निशासु
 समाधिभिस्तन्मुखध्यानैः सुकुलभायलक्षणै रूपलक्षितं सत् हिमेषु निर्वाप्य
 मृत्वा मृत्वा च तदास्यस्य भैमीमुखस्य आलोकेन दर्शनेन सह वर्तत इति

पलाशदामेति मिलच्छिलीमुखैर्वृता विभूषामणिरश्मिमण्डलैः
अलक्ष्मि लक्ष्मिधनुषामसौ तदा रतीशसर्वस्वतयाभिरक्षिता ॥५३॥
विशेषतीर्थैरेव जङ्घनन्दना गुणैरिवाजानिकरागभूमिका ।
जगाम भाग्यैरिव नीतिरुज्ज्वलैर्विभूषणैस्तत्सुपमा महार्घता

सालोक्यम् तस्य भावः सालोक्यमालोकनीयत्वं रस्यत्वमिति यावत् तदानन-
सालोक्यं तदानन समानालोक्यत्वं इतस्मात् सत् इणः कर्तरि क्तः । व्यलो-
क्यत किम् ? दृष्टं किमित्युत्प्रेक्षा । निर्वाणकाले यां देवतां ध्यायन्ति तत्-
सालोक्यं लभन्त इत्यागमः । निशि हिमोपघातान् कुलीभावाच्च तस्या-
कथैव नास्ति दिवा तदभावः तदा समानालोक्यैर्वा कथञ्चित्तस्यास्यं लभते
पद्ममिति तात्पर्यम् ॥ ५२ ॥

पलाशेति । पलाशदाम किंशुकमालेति मिलन्तः शिलीमुखा अ-
लयो वाणाश्च येषु तैरिति भ्रान्तिमदलङ्कारः । विभूषामणिरश्मिमण्डलै-
राभरणरत्नकान्तिपटलैर्वृता असौ भैमी तदा रतीशस्य कामसु
सर्वस्वतया सर्वधनत्वेन धनुषां लक्ष्मिः शतसहस्रैरभिरक्षिता अलक्ष्मी-
त्यर्थः । व्यञ्जका प्रयोगाद्भस्योत्प्रेक्षा राजधनं शस्त्रिभिरभिरक्ष्यत इति
भावः ॥ ५३ ॥

विशेषेति । विशेषतीर्थैर्यमुना सरयूप्रमुखैः जङ्घनन्दना जाङ्गवीर-
नन्द्यादित्याक्षप्रत्यये टाप् । गुणैर्विद्याविनयादिभिः अजनादुत्पन्नोऽजा-
निकः सहजः शैषिकेष्टन् प्रत्ययः । तस्य रागस्य प्रेम्णो भूमिरेव भूमिका
आसदं पुत्रादिभिरिव भाग्यैर्देवानुकूल्यैः नीतिरिव उज्ज्वलैर्विभूषणैः
तस्याः सुपमा परमा शोभा कान्तिमहार्घता महामूल्यता मत्तन्तोत्त-
मतां जगम जाङ्गव्या इव पावनत्वमुत्कर्षः पुत्रादेः परमप्रेमासदत-
न्नीतेः फलप्राप्तिः सुपमायास्तु लोकोत्तरचमत्कारकारित्वमिति
विवेकः ॥ ५४ ॥

[५५ सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

५६

नलात् स्ववैश्वस्यमनाप्तमानता नृपस्त्रियो भीममहोत्सवागताः ।
 तदङ्घ्रिभलाक्षामदधन्त मङ्गलं शिरःसु सिन्दूरमिव प्रियायुधे ५५
 अमोघभावेन सनाभिताङ्गताः प्रसन्नगीर्वाणवराक्षरस्त्रजाम् ।
 ततः प्रणम्याधिजगाम सा ह्रिया गुरुगुरुब्रह्मपतिव्रताश्रियः ॥ ५६ ॥
 तथैव तत्कालमथानुजीविभिः प्रसाधनासञ्जनशिल्पपारगैः ।
 निजस्य पानिग्रहणक्षयोचिता कृता नलस्यापि विभोर्विभूषणा ५७

नलादिति । नलात्सकाशात् स्वस्य वैश्वस्यं वैधव्यं विश्वस्ता विधवे
 समे इत्यमरः । अनाप्तमप्राप्तमानताः अन्यथा नलः स्वभर्तृन् वैराय-
 माणान् हनिष्यतीति भयात् भैमीं प्रणता भीमस्य महोत्सवे भैमीविवाह
 इति आगता नृपस्त्रियः राज्ञस्तद्राजकान्ताः प्रियायुधे न केवलं प्रणमन्त
 मङ्गलाचरणादपि स्वभर्तृजीवनाय मङ्गलं सिन्दूरमिव तस्या भैम्याः
 अङ्घ्र्याः लाक्षां प्रणामात्सक्त मलक्तकं शिरःसदधन्त अधारयन् दधधा-
 रण इति धातोः लङि तञ् । स्त्रीणां सिन्दूरधारणं पतिमत्या
 इत्यागमः ॥ ५५ ॥

अमोघेति । ततः प्रसाधनान्तरं ह्रिया गुरुः देवतातिभारा
 सा भैमी प्रणम्य गुर्वादीनभिवाद्य अमोघभावेन अवैफल्यगुणेन प्रस-
 न्नानाङ्गीर्वाणानां मिन्द्रादिदेवतानां वराक्षरस्त्रजां वरदानवाग्गु-
 म्फानां सनाभितां सादृश्यं गतास्तद्दमोघाः गुरुणां पितादीनां ब्रह्मणां
 ब्राह्मणानां पतिव्रतानां माश्रिय आशीर्वादानभिजगाम लेभे ॥ ५६ ॥

तथैवेति । अथास्मिन्नवसरे सएव कालो यस्मिन् कर्मणि तद्विल-
 म्बित मित्यर्थः । तथैव तथा भैम्यास्तथैव प्रसाधनासञ्जनं प्रसाधनाकरणं
 तदेव शिल्पं विद्यावियोगः तस्य पारगैः पारदर्शिभिः अन्त्यान्तेत्यादिना
 उपत्ययः । अनुजीविभिः सेवकैः निजास्यात्मीयस्य विभोः स्वामिनो नल-
 स्यापि पाणिग्रहणक्षयोचिता विवाहकालोचिता विभूषणा प्रसाधना
 कृता ॥ ५७ ॥

६०

नैषधचरितम् ।

१५ सर्गः ।

नृपस्य तत्ताधिकृताः पुनः पुनः
 विचार्य तान् बन्धमवापयन् कचान् ।
 कलापलीलोपनिधिर्गुरुत्यजः
 स यैरपालापि कलापिसंसदः ॥ ५८ ॥
 पतत्रिणां द्राघिमशालिना धनु-
 र्गुणेन संयोगजुषां मनोभुवः ।
 कचेन तस्यार्जितमार्जनत्रिया
 समेत्य सौभाग्यमलम्भि कुट्मलैः ॥ ५९ ॥

नृपस्येति । तत्र प्रसाधने अधिकृताः नियुक्ताः तान् वक्ष्यमाणान्
 नृपस्य नलस्य कचान् केशान् विचार्य अपराधं मनुचिन्त्य पुनः पुनः
 बन्धमवापयन् प्रापितवन्तः आपेक्षया चङ् द्वितीयस्यैकाचोद्भिर्भावं
 यत्तदोर्नित्यसम्बन्धादुद्यैः कचैर्गुरुतः पक्षांस्त्यजतीति त्यजः त्यजन्ता
 स्तस्याः कलापिसंसदो मयूरसङ्घस्य कलापस्य वर्हभारस्य जीला विलासः
 सएवोपनिधिर्न्यासः वर्हमोचनकालकृतो निक्षेप इत्यर्थः । पुमानुपनिधि-
 र्न्यास इत्यमरः । अपालापि अपलपितः पुनः बहोर्द्वयेऽपि न प्रत्ययि-
 त्वर्थः । अतो बन्धनमुचितमिति भावः ॥ ५८ ॥

पतत्रिणामिति । कुक्षलैरर्धविकसितकुक्षुमैः कर्दभिः द्राघिमशालि-
 ना दैर्घ्यशोभिना प्रिदस्थिरेत्यादिना दीर्घशब्दस्य द्राघ्यादेशः । अर्जित-
 मार्जनत्रिया सम्पादितभङ्गादिसंस्कारसम्पदा तस्य कचेन केशपाशेन
 समेत्य मिलित्वा द्राघिमशालिना अर्जितमार्जनत्रिया सम्पादितोत्तेजन-
 सम्पदा धनुर्गुणेनालिनालाङ्घ्र्येण संयोगजुषां सम्बन्धभाजां मनो-
 भुवः कुक्षुमेधोः पतत्रिणां वाणानां सौभाग्यमिव सौभाग्यं सौन्द-
 र्यमलम्भि लब्धमिति निदर्शनाभेदः ॥ ५९ ॥

[१५ सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

६१

अनर्घ्यरत्नौघमयेन मण्डितो
 रराज राजा मुकुटेन मूर्धनि ।
 वनीयकानां स हि कल्पभूरुह-
 स्ततो विमुञ्चन्निव मञ्जुमञ्जरीम् ॥ ६० ॥
 नलस्य भाले मणिवीरपट्टिका-
 निभेन लग्नः परिधिर्विधोर्वभौ ।
 तदा शशङ्काधिकरूपतां गते
 तदानने मातुमशक्तिसुदृढम् ॥ ६१ ॥
 बभूव भैस्याः खलु मानसौकसम्
 जिघांसतो धैर्यभरं मनोभवः ।

अनर्थेति । हि यस्मात्स राजा नलः वनीयकानामर्थिनां कल्पभू-
 रुहः कल्पवृक्षः वनीयको याचनको मार्गणो याचकार्थिना वित्यमरः ।
 ततोऽर्थिकल्पवृक्षत्वादनर्घ्यरत्नौघमयेन अमूल्यमणिमिचयप्रचुरेण मुकु-
 टेन मूर्धनि मण्डितोऽलङ्कृतः सन्मङ्गं फलदां मञ्जरीं सकलिकां बाल-
 शाखां मुञ्चन्नर्थिनां त्वजन्निव रराजत्युत्तमेच्छा ॥ ६० ॥

नलस्येति । विधोरिन्द्रोः परिधिः परिवेष्टो नलस्य भाले ललाटे
 मणिवीरपट्टिकानिभेन मणिमयवीरोचितपट्टमिषेण लग्नः सन् ततः
 शशङ्कादधिकं रूपं स्वरूपं सौन्दर्यं वा यस्य तस्य भावस्तत्ताङ्गते तदानने
 नलसुखे मातुमभिव्याप्तमशक्ति सुदृढम् वभौ यः परिवेषश्चन्द्रं परिवेष्ट्य
 शोभते इति सौत्रैकदेवशर्त्तीत्याधाराधेययो रानुरूप्यादधिकालङ्कारः ।
 आधाराधेयवीरानुरूप्याभावाधिको मत इति लक्षणात् ॥ ६१ ॥

बभूवेति । भैस्या मानसं खान्त्वं सरोविशेषश्च मानसं खान्तमिति
 विश्वः । तदोकः स्थान यस्य तः मनोनिष्ठं हंसं चक्राङ्गा मनसौकस
 इत्यमरः । धैर्यभरं धैर्यातिशयं धैर्यघनं जिघांसतो हन्त मिच्छतः

[६]

उपभ्रु तद्वर्तुलचित्ररूपिणी
 धनुःसमीपे गुलिकेव सङ्गता ॥ ६२ ॥
 अचुस्त्रि या चन्दनविन्दुमण्डली
 नलीयवक्त्रेण सरोजतर्जिना ।
 त्रियं त्रिता काचन तारका सखी-
 कृता शशाङ्कस्य तयाङ्गवर्तिनी ॥ ६३ ॥
 न यावदग्निभ्रममेत्युदूढतां
 नलस्य भैमीति हरेर्दुराशया ।

हृत्तेः सनत्तल्लट् शलादेशः सन्यजोरिति द्विर्भावः अभ्यासाच्चेति
 कुत्वं यज्भनगमांसनीति दीर्घः । मनोसुवः कामस्य धनुः समीपे गुलि-
 का या पक्षिवेधघुटिका सैवास्योपभ्रु भ्रू समीपे सामीप्यस्याव्ययीभाव नपुं-
 सकल्लस्त्वम् । तस्य नलस्य यद्वर्तुलं चित्रं तिलकं तद्रूपिणी सती सङ्गते-
 वेत्युक्तेषां वभ्रू खलु ? चित्रं स्याददुभुतालेख्यतिलकेति विश्वः ॥ सद्यो
 भैमी चित्ताकर्षकं यद्वर्तुलतिलकं दधारेत्यर्थः । त्रिपुण्ड्रं सुरविप्राणां
 वर्तुलं नृपवैश्ययोः । अर्द्धचन्द्रन्तु शूद्राणामन्येषामूर्ध्वपुण्ड्रकमिति स्मर-
 णाद्वर्तुलेत्युक्तम् ॥ ६२ ॥

अचुस्त्रीति । सरोजतर्जिना पद्मधिकारिणा नलस्येदं नलीयं वा
 नामधेयस्येति वृद्धत्वाच्चप्रत्ययः । तेन वक्त्रेण वक्त्रचन्द्रेणेत्यर्थः । सरो-
 जतर्जिविशेषणसामर्थ्याद्वक्ष्यमाणतारायोग्यसामर्थ्याच्च या चन्दनविन्दो-
 मण्डली विश्वं पूर्वोक्तवर्तुलकमित्यर्थः । विश्वोऽस्त्रीमण्डलं विधित-
 मरः । अचुस्त्रि चुस्त्रिता धृतेत्यर्थः । तया मण्डल्या तद्व्याजेनेत्यर्थः । शशा-
 ङ्कस्याङ्गवर्तिनी समीपवर्तिनी त्रियं त्रिता त्रीः सती काचन तारका दिन-
 कतमागता काचिदश्विन्यादन्यतमा तारका सखी सहचरी कतेत्युक्तेषां
 चन्दनविन्दुतिलके तु नलसुखन्दैनन्दिनतारायुक्तचन्द्रवक्त्रकासामा-
 त्यर्थः ॥ ६३ ॥

[१५ सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

६३

स विन्दुरिन्दुः प्रहितः किमस्य साक्षात् पापम्
 न वेति भाले पठितुं लिपीमिव ॥ ६४ ॥
 कपोलपालीजनितानुविम्बयोः
 समागमात् कुण्डलमण्डलद्वयी
 नलस्य तत्कालमवाप चित्तभ-
 रयस्फुररञ्जकचतुष्कचारुताम् ॥ ६५ ॥
 श्रितास्य कण्ठं गुरुविप्रवन्दना-

द्विननम्भमौलेश्विबुकाग्रचुम्बिनी ।

॥ ६४ ॥ नलस्य कण्ठं गुरुविप्रवन्दना-

नेति । स पूर्वोक्तो विन्दुर्बलचन्दनतिलकः यावानग्निश्चमो-
 यायदग्निश्चमं प्रदक्षिणीकरणपर्यन्तं मित्यर्थः । यावदवधारण इत्य-
 व्ययीभावः । भैमी नलस्य उदूढता सदाहसंस्कृतत्वं भार्यात्वं नैति
 प्राप्नोतीति हरेरिन्दुस्य दुराशया वृथाभिलाषेण हेतुना सा भैमी
 स्वस्य नलस्य किं भवेदिति न वेति भाले लिपीं ललाटलिखितं कर्दिकारा-
 दीकारः । पठितुं वाचयितुं प्रहित इन्द्रेण प्रेषितः इन्दुरिवाभातीति शेषः
 उक्तोच्चा ॥ ६४ ॥

कपोलेति । नलस्य कुण्डलमण्डलद्वयी कर्णवेष्टन युगञ्ची कपोलपाली-
 सास्यात् जनितशोः गण्डमण्डलमङ्गलानुविम्बयोः स्वप्रतिवि-
 म्बयोः समागमान्मेलनात् तत्कालं तस्मिन् काले चित्तभ्रवः कामस्य रथे
 स्फुरतः चक्रचतुष्कस्य चारुता मवाप रथस्य चतुश्चक्रत्वात् कुण्डलद्वयं
 स्वप्रतिविम्बद्वयेन सह मन्मथः श्रितेति रथचक्रचतुष्टयवती भाती-
 त्यर्थः ॥ ६५ ॥

श्रितेति । गुरुणा मातापितादीनां विप्राणाञ्च वन्दनात्मणामात् वि-
 नम्भमौलेर्नन्मथिरसोऽस्य नलस्य कण्ठं श्रिता चिबुकं मधुराधरभागः अधस्ता-
 त्चिबुकम् इत्यमरः । तस्याग्रं चुम्बति स्पर्शति इति तच्चुम्बिनी मुक्ता-

अवाप मुक्तावलिरास्यचन्द्रमः-

स्रवत्सुधातुन्दिलविन्दुवृन्दताम् ॥ ६६ ॥

यदुद्धता श्रीर्वलवान् बलं द्विषन्

बभूव यस्याजिषु वारणेन सः ।

अपूपुरत्तान् कमललार्थिनी घनान्

समुद्रभावं स वभार तदुभुजः ॥ ६७ ॥

वलिरास्यचन्द्रमसो मुखचन्द्रात् स्रवन्त्या सुधायास्तुन्दिलानां स्थूलां
विन्दुतां वृन्दतां समूहत्वं स्रवाप तद्भायित्यर्थः ॥ ६६ ॥

यदिति । श्रीः सम्पत्तिः पद्मा च यदुद्धता यस्यात्समुद्राङ्गुजाज्ञे-
ज्ञता यद्वा यदिति भिन्नं पदम् अव्ययं पञ्चस्यर्थे योज्यम् । शोभा सम्पत्ति-
पद्मे च लक्ष्मीः श्रीरिव कथ्यत इति विश्वः । बलं सैन्यं द्विषन् विरुद्धान्
नलः याजिषु युद्धेषु यस्य भुजस्य कर्तृस्त्वन्विना वारणेन शत्रुनिग-
रणशक्त्या बलवान् प्रबलो बभूव अन्यत्र सः प्रसिद्धो बलं द्विषन् बल-
सुरस्य द्विङ्गिन्द्रः द्विषोऽस्मिन् इति शर्तं प्रत्ययोऽजादेशः तस्यापि व-
न्निति प्रत्य.हारान्नलोकेत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधात्कर्माणि षष्ठी । वसु-
समुद्रस्य त्वन्विना वारणेनापि साधनेनाजिषु बलवान् बभूव व-
सैन्यं बलं सौम्यं बलं शक्तिर्वलोऽसुर इति शाश्वतः । यो मुञ्च-
घनान् निरन्तरान् तान् प्रसिद्धान् कमलार्थिनी लक्ष्मीकामान् अन्त-
यः समुद्रः तान् कमलार्थिनी जलार्थिनी घनान् मेघानपूपुरत् पूरय-
मास पिवतेः पृणोतेर्वा लुङ् । कमला श्रीर्जलं पद्मं कमलं कमलो मृदः
घनं सान्द्रं घनं वाद्यं घनो मुस्ता घने.ऽम्बुद इति च शाश्वतः । स तदुभुजो-
नलवाङ्मः समुद्रा सह वर्तत इति समुद्रो समुद्रासहितः स मुनत्तीति
समुद्रः सागरश्च सा विपश्चीत्यादिना जलधेः कारणादिकः ठप्रत्ययः ।
तस्य भावं समुद्रत्वं वभार समुद्रिताभरण मासुमोचेति प्रकृतार्थः सागरार्थे
ध्वनिरेव विशेषण विशेष्ययोरुभयोरिति लिट्त्वादिति ॥ ६७ ॥

कृतार्थयन्त्रार्थजनाननारतम्
 बभूव तस्यामरभूरुहः करः ।
 तदीयमूले निहितं द्वितीयवत्
 ध्रुवं दधे कङ्कणमालवालताम् ॥ ६८ ॥
 रराज दोर्मण्डनमण्डलीजुषोः
 स वज्रमाणिक्यसितारुणत्विषोः ।
 मिषेण वर्षन् दशदिङ्मुखोन्मुखौ
 यशः प्रतापाववनीजयार्जितौ ॥ ६९ ॥
 घने समस्तापघनावलम्बिनाम्
 विभूषणानां मणिमण्डले नलः ।

कृतार्थयन्त्रार्थजनाननारतम् । तस्य नलस्य करेण हस्तेनानगरतमयान्तमर्षिजनान्
 कृतार्थयन् साधान् कुर्वन् अमर भूरुहः कल्पवृक्षो बभूव तदीये वल्स-
 वृक्षसम्बन्धिनि मूले मणिवन्धे निहितं मःसक्तं द्वितीयवत् सद्वितीयं
 कङ्कणं कनकवलयमालव लतानन्दधे दधार ध्रुव मित्युत्प्रेक्षायां ॥ ६८ ॥
 रराजिति । स नलोदोर्मण्डने मण्डलीजुषोः वाङ्मूषणपटल-
 भाजोर्वज्राणां हीराणां माणिक्याणां पद्मरागाणाञ्च यद्यस्य सि-
 तारुणयोः श्वेतलोहितयोः त्विषोः कान्त्योर्मिषेण दशदिगन्तोन्मुखौ
 दशदिगन्तव्यपिनौ अवनीजयार्जितौ भुविजयसम्पादितौ यथासङ्ख्यं
 यशःप्रतापौ वर्षन् रराज अत्र द्विपोर्मिषेणेति च्छलादिशब्दै रसत्त्व
 प्रसिद्धपोऽपङ्गवालङ्कारभेदः । तस्य पूर्वस्मृचितयथासङ्ख्यद्वयभेदेन सङ्करः
 वर्षन्निवेत्युत्प्रेक्षा गम्यते सा च सापङ्गवेति सङ्करः ॥ ६९ ॥
 घन इति । नलः समस्तापघनावलम्बिनां सर्वावयवगतानां अङ्गं
 प्रतीकोऽदयवोऽपघन इत्यमरः । विभूषणानां सम्बन्धिनि घने सान्द्रे
 मणिमण्डले स्वरूपरेखामाकारसंस्थानं अवलोक्य सेवया वित्तः से-
 वाचर्याः देवाकुशलः तेन वित्तरुद्धुपचरणपाविति चणपूत्रत्यः ।

स्वरूपेरेखामवलोक्य निष्कली-
 चकार सेवाचणदर्पणार्पणम् ॥ ७० ॥
 व्यलीकं लोकेन न केवलं चलन्-
 मुदा तदीयाभरणार्पणद्युतिः ।
 अदर्शि विष्कारितरत्नलोचनैः
 परस्परैरेव विभूषणैरपि ॥ ७१ ॥
 ततोऽनु वार्ष्णेयनियन्तृकं रथम्
 युधि क्षतारिचितिभृज्जयद्रथः ।

तेषां दर्पणार्पणं दर्पणसन्निधापनं निष्कलीचकार दर्पणे काकत-
 लीयन्यायेन मणिमण्डली नैव क्षतत्वादिति भावः । अतएव समाध-
 ऽलङ्कारोऽयम् । एकस्मिन् कारणे कार्यसाधनेऽन्यत्वमागतेति । का-
 तालीयनयतः स समाधिरुदीयत इति लक्षणात् ॥ ७० ॥

व्यलोकीति । तदीयानां नलीयना साभरणानामर्पणेनामोचने-
 न वा द्युतिः शोभा सा चलन्मुदा लोकेन जनेन केवलं न व्यलोकि विरो-
 किता किन्तु विष्कारितानि विस्तारितानि रत्नान्येव लोचनानि
 यैस्तैर्विभूषणैरपि अचेतनैरपीति भावः परस्परैरेव अदर्शि किञ्च-
 चेतनलोकेनेत्यर्थः । अर्थापत्तिरलङ्कारः सा रत्नलोचनेति रूपकोले-
 सङ्करः तेन विभूषणानि रत्नलोचनैरन्योन्यं पश्यन्ती वा दृश्यन्त इति
 व्येक्षा व्यज्यते ॥ ७१ ॥

ततोऽन्विति । ततः प्रसाधनानन्तरं युधि क्षता अरिचितभृतः शत्रु-
 भूपा येन सः जयन्प्रथो यस्य सः जयद्रथः जतरथ इत्यर्थः । अन्य-
 अरिचितभृत् चासौ जयद्रथः सैन्धवश्च स क्षतो येन स तथोक्तः जन्यानां
 स्तस्मिन्धानां यातया विवाह यातया सुदितो हृष्टः अन्यत्र युद्धयातया
 सुदितः जन्यं रणे च जनितं वित्तेऽति जननीययोः । ज्ञातिभृत्या नवोदा-
 जन्या स्मिन्धा वरस्या चेति वैजयन्ती । किरीटवान् किरीट युक्तः अन्य-

नृपः पृथास्तुरिवाधिरूढवान्
 स जन्मयातामुदितः किरीटवान् ॥ ७२ ॥
 विदर्भनाम्नस्त्रिदिवस्य वीक्षितुम्
 रसोदयादप्सरसस्तमुज्ज्वलम् ।
 गृहाद्गृहादेत्य धृतप्रसाधना
 व्यराजयन् राजपथानयाधिकम् ॥ ७३ ॥
 अजानती कापि विलोकनेत्मुका
 समीरधूतार्द्धमपि स्तनांशुकम् ।
 कुचेन तस्मै चलतेऽकरोत् पुरः
 पुराङ्गना मङ्गलकुम्भसम्भृतिम् ॥ ७४ ॥

किरीटवानिति प्रसिद्धः स नृपो नलः पृथास्तुरर्जुन इव वार्ष्णेयो
 वार्ष्णेयनामा अन्यत्र वृष्णेः पत्यं पुमान् वार्ष्णेयः कृष्णश्च इतश्चानिज्
 इति ठक् । स नियन्ता सारथिर्यस्य स वार्ष्णेयनियन्तकक्षद्यूतश्चेति
 कप् । रथमधिरूढवान् अध्यरोहते स्त्रिदिवस्येऽप्येयं पूर्यते ॥ ७२ ॥

विदर्भेति । अथ विदर्भनाम्नो विदर्भदेशाख्यस्य त्रिदिवस्य स्व-
 र्गस्य सम्बन्धिन्योऽप्सरसः तत्कल्पाः पुराङ्गना उज्ज्वलं दीप्यमानान्तं नलं
 वीक्षितुं रसोदयाद्गातिरेकादृतं प्रसाधनं याभिस्ता अलङ्कृताः सत्यो
 गृहात् गृहात् वीक्षयां दिर्भावाः । एत्यागत्य राजपथान् राजमार्गान्
 अधिकं व्यराजयन्नशोभयन् ॥ ७३ ॥

अथ पुराङ्गनानां तात्कालिकीः शृङ्गारचेष्टा नवभिर्वर्णयति अजान-
 तीत्यादि । कापि पुराङ्गना विलोकनेत्सुका नलदर्शनासक्ता सती समी-
 रेण धूतमर्धं यस्य अर्धापस्तृतमपि स्तनांशुकमजानती व्यासङ्गादपि-
 कुचेन स्तनांशुकेन कुचकुम्भेन चलते गृहान्निर्गच्छते तस्मै नलाय
 पुरोऽपि मङ्गलकुम्भसम्भृतिं मङ्गलार्थं पूर्णकुम्भसम्भरणमकरोत् प्र-
 वेष्टोत्सवेषु नववस्त्रवेष्टितं पूर्णकलशमग्रे स्थापयेदित्याचारः ॥ ७४ ॥

सखीं नलं दर्शयमानयाङ्गतो
 जवादुदस्तस्य करस्य कङ्कणे ।
 विषज्य हारैस्तुटितैरतर्कितैः
 कृतं कयापि क्षणजमोक्षणम् ॥ ७५ ॥
 लसन्नुखाद्दर्शमुखास्तुजस्मित-
 प्रसूनवाणीमधुपाणिपल्लवम् ।
 यियासतस्तस्य नृपस्य जज्ञिरे
 प्रशस्तवस्तूनि तदेव यौवतम् ॥ ७६ ॥

सखीमिति । अङ्गतः कुतश्चित् श्वेतच्छवादिचिह्नात् उत्सङ्गं चिह्न-
 योरङ्ग इत्यमरः । सखीं नलं दर्शयमानया सख्या नलं दर्शयमान-
 येत्यर्थः । णिचश्चेत्यन्तेपदम् उपसङ्ख्यानादण्य कर्त्ता सख्या वैकल्पिकं
 कर्मत्वं । कयःपि पुरःङ्गनया जवादुदस्तस्य नलदर्शनः योत्क्षिप्तस्य करस्य
 समन्विनि कङ्कणे विषज्य लगित्वा तुटितैः छिन्नं रतर्कितै रचिनितै-
 पनतैः हारैः क्षणं जमोक्षणं कृतं तदेव माङ्गलिके लाजावकिरणं
 जातमित्यर्थः । आकश्यकथायमाचारः यथोक्तं रघुवंशेऽपि अवाकिरन्
 ययुर्दृष्ट्वा लज्जैः पौरयोषित इति ॥ ७५ ॥

लसदिति । नखा एवादशैः मुखान्येव स्तुजानि स्मितान्येव प्रसू-
 नानि वाग्येव मधूनि माक्षिकाणि पाणय एव पल्लवास्तेषां द्वयः
 ते लसन्तो यस्मिन् वक्तव्योक्तं तद्यौवतं युवतिसमूह एव गार्भिकं
 यौवतं गण इत्यमरः । भिक्षादिभ्योऽण्य युवति शब्दस्य गणे ग्रहण सा-
 म्यादेव भस्माटेरतद्धित इति पुंवङ्गावः । यियासतोऽभि जिगमिपतः
 यातेः सनन्तास्तद् शवादेशः । तस्य नृपस्य नलस्य प्रशस्तवस्तूनि तत्कालोचित-
 मङ्गलद्रव्याणि जज्ञिरे जातानि जनेर्लिङ्गि गमहनेत्यादिना उपधा
 लोपः ॥ ७६ ॥

करस्यताम्बूलजिघत्सु रेकिका
 विलोकनैकाग्रविलोचनोत्पला ।
 मुखे निचिक्षेप सुखद्विराजता-
 रुषेव लीलाकमलं विलासिनी ॥ ७७ ॥
 कयापि वीक्षाविमनस्कलोचने
 समाज एवोपपतेः समीयुषः ।
 घनं सविघ्नं परिरम्भसाहसै-
 स्तदा तदालोकनमन्वभूयत ॥ ७८ ॥
 दिदृक्षुरन्या विनिमेषवीक्षणा
 नृणामयोग्यां दधती तनुश्रियम् ।

करस्येति । करस्यताम्बूलं अक्षु निच्छुर्जिघत्सुः घसादेशात्-
 सनन्तादुप्रत्ययः । एकैवैकिका विलोकनैकाग्रे तदेकासक्ते विलोचनोत्पले
 यस्याः सा सती काचित् विजासिनो सुखस्य द्वितोयो राजा द्विराजः
 दृष्टिविषये सङ्काशब्दस्यापूरणार्थत्वं विभागेत्यादिवद्द्विराजः । द्विराजस्य
 भावोद्विराजता तत्र रूपा रोषेणैवेत्युक्ते च । लीलाकमलं मुखे निचि-
 क्षेप विदधे एतेन विभ्रमाख्य खेटानुभाव उक्तः विभ्रम स्वरयाऽकाले
 भूषास्यान विपर्यय इति लक्षणात् ॥ ७७ ॥

कयापीति । कयापि कान्तया विनिमेष वीक्षया नल दर्शनलालसेन
 विमनस्के विमुखे विषयान्तर विमुखे लोचने यस्य तस्य तस्मिन् समाजे ज-
 नसमूह एव समीयुषः समेतस्योपपतेर्जांरस्य घनं गाढं यथा तथा परि-
 रम्भसाहसैरालिङ्गनसाहसकृत्यैः तदा तत्काले नलविलोकनं स
 विघ्नं यथा तथा अन्वभूयत अनुभूतं कामाभ्याः किं न कुर्वन्तीति
 भावः ॥ ७८ ॥

दिदृक्षुरिति । दिदृक्षुर्नलं द्रष्टुमिच्छुः अतएव विनिमेषवीक्षणा
 अनिमेषदृष्टिः नृणाम योग्याम मानुषीं तनुश्रियं मङ्गसौन्दर्यं दधती

पदाग्रमात्रेण यदस्मृशन्महीम्
 न तावता केवलमसुरोऽभवत् ॥ ७२ ॥
 विभूषणस्रंसनशंसनार्पितैः
 करप्रहारैरपि धूननैरपि ।
 अमान्तमन्तः प्रसभं पुरा परा
 सखीषु सम्भाषयतीव सिम्हादम् ॥ ८० ॥
 वतंसनीलाम्बुरुहेण किं दृशा
 विलोकमाने विमनीवभवतुः ।
 अपि श्रुती दर्शनसक्तचेतसाम्
 न ते न ते शुश्रुवतुर्मृगीदृशाम् ॥ ८१ ॥

अन्या पदाग्रमात्रेण मही यदस्मृशत् तावता केवलं महीतलसर्पेणैव
 असुरोऽभवत् अन्यथासुरसोऽस्याः को भेद इति भावः । अत्र मही
 सस्मृशदित्यपमेयस्योपमानादोपदत्तत्वकथनेन भेदप्रधानसादृश्योक्तिर्य-
 त्तिरेकालङ्कारभेदः । भेदप्रधानं साधस्य उपमानोपमेययोः । आधि-
 क्यात्यत्वकरणाद् व्यतिरेकः स उच्यते इति लक्षणात् ॥ ७६ ॥
 विभूषणेति । परान्या काचित् सखीष्वन्तरन्तःशरीरे अमान्त-
 त्याधिक्यं दुल्लसने सम्मदं हर्षं विभूषणानां स्रंसनस्य शसनाय यथास्यान-
 भिवेशनाय अर्पितैः मयूक्तैः करप्रहारैः पाणिघातैरपि तथा धूननैरपि
 प्रसभं बलात् पुरा संभाषयतीव सम्भाषयामासेवेत्युक्तेन यावत्पुराणि-
 पातयोर्लङ्घितभूते कट् । यदा तण्डुलादिरुम्भापनाय प्रस्थादिकं सुदृष्टि-
 वर्जनि धुवनि च तद्वदिति भावः ॥ ८० ॥

वतंसिति । दर्शनसक्तचेतसां नलविलोकनासक्तचित्तानां मृगीदृशां
 स्त्रीणां श्रुती कर्णौ वतंसनीलाम्बुरुहेण कर्णावतसेत्यनेन दृशा चक्षुषेति

[१५ सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

७१

काञ्चिन्निर्माय चक्षुःप्रसूतिचुलुकितं तास्वशङ्कन्त कान्ताः
 मौग्ध्यादाचूडमोघैर्निचलितमिव तं भूषणानां मणीनाम् ।
 साहस्रीभिर्निमेषाकृतमतिभिरयं दृग्भिरालिङ्गितः किम्
 ज्योतिष्टोमादियज्ञश्रुतफलजगतीसार्वभौमभ्रमेण ॥ ८२ ॥
 भवन् सुद्युम्नः स्त्री नरपतिरभूदस्य जननी
 तमूर्वश्याः प्राणानपि विजयमानस्तनुवृत्ता ।

रूपकं विलोकमाने नलं पश्यन्त्यौ अविमनसौ विमनसौ बभूवतुः दुःखिते
 किमित्युत्प्रेक्षा अरुमनस्य ज्ञेयतो रहोरजसां सलोपश्चेति चिप्रत्ययः स-
 लोपश्च अस्य च वितीकारः । तेन विमनीभावेन तेन युज्यवतुः अन्यथा
 कथं पथि करणानां स्वविषय ग्रहणमिति भावः ॥ ८१ ॥
 काञ्चिदिति । तासु पौरकाः कान्तासु मध्ये काचित्कान्ता भूषणानां
 सम्बन्धिनः मणीनामोघैः आचूडमाशिखण्डकम् अभिविधेयाव्ययी-
 भावः । निचलितं छादितमिव स्थितं तं नलं चक्षुर्भ्यामिव प्रसूतिभ्यां
 निकुञ्जप्राणिभ्यां प्राणिर्निकुञ्जः प्रसूतिरित्यमरः । चुलुकितं निर्माय गृह-
 हीतं कृत्वा अधिकं द्वेदित्यर्थः । मौग्ध्यान्मोहादशङ्कन्त शङ्काप्रकार-
 मेवाह अयं पुमान् ज्योतिष्टोमादियज्ञात्तं श्रुतं ज्योतिष्टोमादि वाक्याव-
 गतं फलं फलभूता जगती लोकः स्वर्गस्तस्याः सार्वभौमः सर्वभूमेरीश्वरः
 इन्द्रः सर्वभूमौ पृथिवीभ्या मणजडाविति अण्प्रत्ययः । इति अमेण
 भ्रान्त्या निमेष मकृतमनिमिषकृतबुद्धिभिः अनिमेषाभिरित्यर्थः । साह-
 स्रीभिः सहस्रसङ्ख्य काभिः अण्वेति सत्वधीयोऽण् प्रत्ययः । दृग्भिरनेत्रै-
 रालिङ्गितः किमित्याशङ्कन्तेत्येकान्वयो वा मणिभूषितमेनं दृष्ट्वा पौर-
 कान्ता अस्मिन् इन्द्रभ्रान्त्या नेत्र सहस्र मेनं प्राप्तं किमित्युत्प्रेक्षितवत्य-
 इत्यर्थः । भ्रान्तिसत्वङ्कीर्ण्यसुत्प्रेक्षा ॥ ८२ ॥

भवन्निति । सुद्युम्नो नाम राजा स्त्री भवन्नीश्वरशापात् सन् यस्य
 पुहुरवसो जननी माताभूत् उर्वश्याः प्राणान् प्राणभूत सञ्चरो

हरारब्धक्रोधेन्धनमदनसिंहासनमसा-
 वलङ्कमीणश्रीरुदभवदलङ्कृतुमधुना ॥ ८३ ॥
 अर्थी सर्वसुपर्वणां पतिरसावेतस्य यूनः कृते
 पर्यत्याजि विदर्भराजसुतया युक्तं विशेषज्ञया ।
 अस्मिन्नाम तया वृते सुमनसः सन्तोऽपि यन्निर्जरा
 जाता दुर्मनसो न सोढुमुचितास्तेषां तु सानौचिती ॥ ८४ ॥

मनोहारिरूप मित्यर्थः । तस्या मिलायां बुधादुत्पन्न मैलं पुष्करवस
 मैलं तनुरुचा अङ्गलावण्येन विजयमानो अतिशयानोऽसौ नलः हरे-
 णारब्धस्यावेशितस्य क्रोधस्य क्रोधान्नेरिष्यकस्य दाह्यस्य मदनस्य
 सिंहासन मलङ्कृतुम् अधिष्ठातु मलङ्कर्मणि अलङ्कमीणः कर्मक्षमोऽलङ्क-
 मीण इत्यमरः । अपङ्क्तत्वादिना खप्रत्ययः । सा श्री र्यस्य सः मदन
 राज्ञाभिषेकार्हः सन्नधुना उदभवत् ततोऽपि सुन्दर इत्यर्थः । अत
 सुद्युम्नो नाम राजा नृगयासक्तो हिमवत्पार्श्वे पार्वतीवर्न प्रविष्टः ईश्वर-
 शापात् स्त्रीत्वं प्राप्य बुधात्पुष्करवसमतिमुन्दरमिन्दुवंशवर्तकं जनया-
 मासेति पौराणिकी कथानुसन्धेया ॥ ८३ ॥

अर्थीति । अर्थित्वं प्राप्तोऽसौ प्रसिद्धः सर्वसुपर्वणां पतिर्देवेन्द्र
 एतस्य यूनः कृते यन्नलार्थं विशेषज्ञया विदर्भराजसुतया वैदर्भ्या पर्य-
 त्याजि परित्यक्तस्य युक्तम् अन्यथा अज्ञत्वं स्यादिति भावः । किन्तु
 अस्मिन्नेव त्वया वैदर्भ्या वृते सति निर्जरा देवा इन्द्रादयः सुष्ठुम न्यले
 जानन्तीति सुमनसः सुष्ठोऽजाणादिकोऽसुन्प्रत्ययः । शोभनचित्ताय स-
 नोऽपि दुर्मनसो दूतमनसो जाता नामेति यत् नामेति सम्भावनायान्तेषां
 देवानां सा तु दुर्मनीकरणन्तु विधेयप्राधान्यात् स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । अनौ-
 चिती अनौचित्यं सोढुं नोचिता विशेषज्ञाना सुत्कष्टवस्तुस्वीकरण
 सुचितमेव किन्तु देवतादिवशीकरण साहसमनुचित मिति भावः ॥ ८४ ॥

[५ सर्गः ।]

नैधधचरितम् ।

७३

अस्योत्कण्ठतकण्ठलोठिवरणस्वकुसाक्षिभिर्दिग्धवैः

स्वं वक्षः स्वयमस्फुटन्न किमदः शस्त्रादपि स्फोटितम् ।

व्यावृत्त्योपनतेन हा शतमखेनाद्य प्रसाद्या कथम्

भैस्या व्यर्थमनोरथेन च शची साचीकृतास्यास्वजा ॥ ८५ ॥

सा जानीत विदर्भजामविदुषीं कीर्त्तिं सुदः श्रेयसीम्

सेयं भद्रमचीकरन्मघवता न स्वं द्वितीयां शचीम् ।

कः शच्या रचयाञ्चकार चरितं काव्यं स नः कथ्यता

मेतस्यास्तु करिष्यते रसधुनीपात्रे चरित्रे न कैः ॥ ८६ ॥

अस्येति । अस्य नलस्योत्कण्ठते कण्ठे लुण्ठतीति लोठिन्या वरण-
 सजः साक्षिभिर्दिग्धवैः स्वयं स्वतः स्फुटदपि लुटदपि इदं स्वं वक्षः
 शस्त्रादपि किं न स्फोटितं तत्र यावद्विस्फोटितव्यमेवेत्यर्थः । किञ्चाद्य
 भैस्या व्यर्थमनोरथेन व्यावृत्त्योपनतेन प्रत्यावृत्तेन शतमखेनेन्द्रेण साचीकृतं
 तिर्य्यक्तम् आस्यास्वजं यस्याः सा पराङ्मुखो शची कथं प्रसाद्या
 प्रसादयितव्या न कथञ्चिदित्यर्थः हा विधादे ॥ ८५ ॥

मेति । विदर्भजां वैदर्भीमविदुषीम् विशेषज्ञां सा जानीत मन्यध्वं
 देवानन्दं विहाय मानुषानन्दं प्रयुक्ता कथमविदुषीषङ्कान्निरस्यति ।
 सुद आनन्दात्कीर्त्तिं श्रेयसीं प्रशस्यतरां ततः किं तत्राह सेयं दमयन्ती
 प्रयोजका मघवता इन्द्रेण प्रयोज्येन स्वमात्मानं द्वितीयां शची मची-
 करत् नकारितवती नेन्द्रं वत्र इत्यर्थः । करोतेर्णौ चङुप्रपायाह्रस्वः
 चङिःति द्विर्भावे सन्वद्भावे सन्वत इत्यभ्यासात्वंदीर्घे लघोरिति
 दीर्घः । भद्रम् इन्द्रखावरणं साधु कीर्त्तिकरत्वादित्यर्थः । स धु शची-
 तमेवाह कः कविः शच्याचरिते काव्यं रचयाञ्चकार स कवि
 नोऽस्मभ्यं कथ्यतां न कोऽपीत्यर्थः । एवं स दमयन्त्याः सखन्विनी रसधुनी
 रसवती तटिनी ह्यादिनी धुनीत्यमरः । तस्या पात्रे कूलद्वयमध्ये
 [७]

वैदर्भीवज्जन्मनिर्मिततपः शिल्पेन देहत्रिया
 नेत्राभ्यां स्वदेने युवायमवनीवासः प्रसूनायुधः ।
 गीर्वाणालयसर्वभौमसुकुतप्राग्भारदुष्प्रापया
 योगं भीमजयानुभूय भजतामहैतमद्य त्विधाम् ॥ ८७ ॥
 स्त्रीपुंसव्यतिषञ्जनं जनयतः पत्युः प्रजानामभू-
 दध्यासः परिपाकिमः किमनयोर्दास्यत्यसम्पत्तये ।
 आसंसारपुरन्धिपूरुषमिधः प्रेसार्पणक्रीडया-
 प्येतज्जम्पतिगाढपागरचनात् प्राकर्षि चेतोभुवः ॥ ८८ ॥

प्रवाहस्यान इत्यर्थः । पात्रं तु भजने योग्ये वित्ते कूलद्वयान्तरे इति
 वैजयन्ती । चरिते कैः कविभिर्न करिष्यते सर्वैरपि स्वतएवेत्यर्थः । स्व
 मेव दृष्टान् इति कवेस्तात्पर्यं तस्मात्कीर्तिकरत्वादेतदेव भद्रं मिति
 भावः ॥ ८६ ॥

वैदर्भीति । अवन्यां वासो यस्य भूलोकमन्मथोऽयं युवा नलो वैदर्भी
 दमयन्त्या वज्जपु जन्मसु निर्मितेन तपसा शिल्पेन निर्माणेन दमयन्ती-
 तपःफलेनेत्यर्थः । देहत्रिया कायकान्त्या नेत्राभ्यां स्वदेने रोचते
 नेत्रानन्दं करोतीत्यर्थः । रुच्यर्थानां प्रीयमाणत्वाच्चतुर्थी । तस्मादयं गी-
 र्वाणालयसर्वभौमसुकुतप्राग्भारैर्नाकिनायकसुकुतराशिभिरपि दुष्प्रापक
 इन्द्रादिदुर्लभयेत्यर्थः । भीमजया भैरव्या योगं अनुभूय अद्य त्वि-
 कान्तीनामहैतमहतीयत्वं मसाधारण्यं भजतां गच्छतु ॥ ८७ ॥

स्त्री पंसेति । स्त्रीषु पुमांश्च स्त्रीपुमांसौ अचतुरादिना निपातनात्
 साधुः । तयोर्व्यतिषञ्जनं जनयतः सङ्कटनं कुर्वतः प्रजानाम्पत्युः सप्तः परि-
 पाकेन निवृत्तः परिपाकिमः परिपक्व इत्यर्थः । भावप्रत्ययान्तादिमनिज-
 त्तव्यः । अन्यासः स्वाभ्यासः अनयोर्दमयन्ती नलोयोर्दास्यत्यस्य जयापतित्वस्य
 सम्पत्तये सम्पादनं याभूत् किं? नोचेत्कथमीदृगनुपसङ्कटकत्वमिति भावः ।

ताभिर्दृश्यत एष यान् पथि महाज्यैष्ठीमहे मन्महे
 यदृष्टग्भिः पुरुषोत्तमः परिचितः प्राग्मञ्चमञ्चत्कृतः ।
 सा स्त्रीराट् पतयालुभिः श्रितिसितैः स्यादस्य हृक्चामरैः
 सस्ने माघमघाभिघातियमुनागङ्गायौघयोगे यया ॥८६॥

किञ्च चेतोमुखः कामस्यापि आसंसारं संसारमारभ्य अभिविधाव्ययी-
 भावः । पुरन्ध्रोपुरुषयोः स्त्रीपुंसयोः मिथोऽन्योन्यं प्रेम्णोऽर्पणं मनुरागो-
 त्पादनमेव क्रीडा तथापि एतज्जम्बतो यौ गाढोरागः प्रेमा तस्य रचनात्
 सम्पादनात् प्राकर्षि प्रकर्षङ्गमित इत्यर्थः । तथाभ्यासं विना कथमीदृ-
 गन्योन्यानुरागजननचातुरीभावः कथेयन्तात्कर्मणि लुङ् । दम्पती
 जम्पती जायरपतीत्यमरः । जायाशब्दस्य दम्भावो जम्भावश्च निपातितः
 ॥ ८८ ॥

ताभिरिति । ताभिः स्त्रीभिरेव नलः पथि राजपथे यान् गच्छन्
 यातेर्लटः शत्रादेशः । दृश्यते याभिः पूर्वस्मिन् जननि ज्येष्ठया नक्षत्रेण
 युक्ता पौर्णमासी नक्षत्रेण युक्तः काल इति ङीप् । सा महती पूज्या
 ज्येष्ठी तस्यां यो मह उत्सवः तस्मिन् मञ्चपर्यङ्कं मङ्गन् मञ्चस्य इत्यर्थः ।
 शयनं मञ्चपर्यङ्कं पल्यङ्काः खट्वा समा इत्यमरः । पुरुषोत्तमः परि-
 चितः कृतः उपासित इत्यर्थः । तादृक् सुकृतं विना कथमीदृङ्गहाभाग-
 दर्शनं लभ्यत इति भावः । यथाहुः । देवारादृङ्ग गोविन्दं मञ्चस्यं
 मधुसूदनम् । रघस्यं वामनं दृष्ट्वा पुनर्जन्म न विद्यते । सा स्त्री पतया-
 लुभिरुपरिपातकैः स्पृष्टि गृहिपतीत्यादिना चौरादिकात्पतेरालुचिरया-
 नात्त्वित्यादिना येरयादेशः । श्रितिभिः सितैश्चास्य नलस्य दग्भिः दृष्टि-
 भिरेव स्त्रीणां राट् स्त्रीराट् सत्सु द्विषेत्यादिना क्तिप् । राज-
 चिह्नत्वात् चामराणां मिति भावः । यया स्त्रिया अघान्यतिहनीत्यघाति
 घातो पापविनाशो ताच्छील्ये णिनिः ह्री हेरिति कत्वं हनस्ताच्छिल्य-
 णलोरिति नकारस्य तकारः । तस्मिन्त्यमुनागङ्गायौघयोगेः समीपे गङ्गा-
 यमुनासङ्गमे प्रयाग इत्यर्थः । सामीप्ये अव्ययीभावः तृतीयासप्तस्यो

वैदर्भीविपुलानुरागकलनासौभाग्यमत्वाखिल-
 क्षीणीचक्रशतक्रतौ निजगदे तद्वृत्तवृत्तक्रमैः ।
 किञ्चास्माकनरेन्द्रभूसुभगतासम्भूतये लग्नकम्
 देवेन्द्रावरणप्रसादितशचीविश्राणिताशीवचः ॥ ६० ॥
 आसुताममपासनान्धखभुजां मैथ्यैव राजव्रजे
 तादर्थ्यागमनानुरोधपरया युक्तार्जि लज्जाव्रजा ।

वैदर्भीमिति विकल्प दम्भावाभावः । मघाभिर्नक्षत्रेण युक्ता पौर्णमासी मासी
 नक्षत्रेण युक्तः काल इत्यण् स माघोऽस्मिन्निति माघः सास्मिन् पौर्णमा-
 सीति संज्ञाया मित्यण्प्रत्ययः । तं माघं माघमासम् अत्यन्त संयोगे द्वितेया ।
 सत्ते स्नातं स्नातेर्भावे लिट् । यया प्रयागे सेय मेतेनावलोक्यते अन्यथा कथ-
 मोदङ्महालाभ इति भावः । अत्राप्याहुः सितासितेषु यैः स्नातं
 मात्रमासे युधिष्ठिरः । न तेषां पुनरावृत्तिः कल्पक्रोटिशतैरपीति मन्-
 महे वाक्यद्वयार्थः कर्म ॥ ६६ ॥

वैदर्भीरिति । अखिलक्षीणीचक्रशतक्रतौ अखिलभूलोकदेवेन्द्रे
 अत्रास्मिन्ने वैदर्भीविपुलानुरागकलना दमयन्तीगाङ्गानुरागलाभः
 सैव सौभाग्यं वाङ्मयं कर्म तस्या भैरव्या वृत्त वृत्त क्रमैरितोव चरित-
 प्रकाशैरिन्द्रप्रतिषेधादिभिः कर्तृभिः वृत्तं पद्ये चरित्वे च वर्तलं नि-
 स्सलं वृत्तमित्युभयवाच्यमरः । निजगदे तदितं तादृगनुरागाभावे कथमि-
 न्द्रादिप्रतिषेध इति भावः । किञ्च देवेन्द्रस्यावरणेन वरणप्रतिषेधेन
 प्रसाधितया सन्तोषितया शच्या विश्राणितं दत्तमाशीर्वच एव अस्माक-
 मियमास्माकी शुभदम्भगोरन्यतरस्यां खड्गेति चकारादण् तस्मिन्निधि-
 च युष्माकाकास्माविति अस्माकादेशः । तस्या नरेन्द्र भुवो राज पुत्रा
 भैरव्याः सुभगतायाः पतिवाङ्मयस्य सम्भूतये लाभाय लग्नकं प्रतिभूः स्वी-
 र्गनकाः प्रनिभय इत्यमरः । स्त्रीणां सौभाग्यस्य शचीप्रसादलभ्यत्वादिति
 भावः ॥ ६० ॥

आत्मानं त्रिदशप्रसादफलतां पत्ये विधायानया
 ह्रीरोषापयशः कथानवसरः खटः सुराणामपि ॥ ६१ ॥
 इत्यालेपुरनुप्रतीकनिलयालङ्कारसारत्रियाः
 लङ्कुर्वन्नुरामणीयकममूरालोक्य पौरस्त्रियः ।
 सानन्दं कुरुविन्दसुन्दरकरस्यानन्दनं स्यन्दनम्
 तस्याध्यास्य यतः शतक्रतुहरित्क्रीडाद्रिमिन्दोरिव ॥ ६२ ॥

अः सुताम मिति । राज्ञां भू सुजां राजव्रजे स्वयम्बरगतराजसभाजे
 तादर्थ्येन नलाद्यर्थं यदभिगमनं स्वयम्बरप्रवेशनं तस्यानुरोधोऽनु-
 वर्तनमेव परं प्रधानं यस्या स्तया नलैकपरया भैस्या आसुताम मिन्द्र-
 र्यन्त सभिविधावव्ययीभावः अनयेति समासान्त एच् । सख्युजां देवानाम
 पासनात्प्रतिषेधाद्धेतोः लज्जया सृजा प्रमार्जनं युक्ता योग्यैवार्जि
 अर्जिता आहारे व्यवहारे च त्यक्तलज्जः सुखी भवेदिति न्यायादिति
 भावः । अनया भैस्या त्रिदशप्रसादेन फलितं सफलमात्मानं पत्ये वीराय
 नलाय दत्त्वा सुराणां ह्रीरोषापयशसां सम्प्रतिषेधप्रसक्तानां कथाया
 अप्यनवसरः खटः अनवकाशः क्षतः तदनुज्ञयैव प्रकृतेन कश्चिदर्थावकाश
 इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

इतीति । कुरुविन्दः पद्मरागः कुरुविन्दस्तु सुस्तायां कुल्लाषव्रीहि-
 भेदयोः । हिङ्गुले पद्मरागेऽपि सुकुलेऽपि समोरित इति विश्वः । तद्वत्-
 सुन्दरौ करौ हस्तौ अन्यत्र सुन्दराः करा अंशवो यस्य तस्य आनन्दय-
 तीत्यानन्दनम् आनन्दकरं नन्द्यादित्वङ्गुः । स्यन्दनं रथमध्यास्य अधिष्ठाय
 यतो गच्छत इणोऽलटः शलादेशः । तस्य नलस्य शतक्रतु हरितः प्राच्याः
 क्रीडाद्रि सदयाद्रिं त मध्यास्य यतो गच्छत इन्दोरिव अनुप्रतीक-
 निलयानां प्रत्यवयवसंश्रयाणाम् अलङ्कारसाराणाम् आभरणश्रेष्ठानां
 श्रिया शोभासाधनेन लङ्कुर्वन्त्या आत्मानं प्रसादयन्त्या स्तनोर्मूर्तेः राम-
 णीयकं रमणीयत्वं योगोपधादुगुरुपोत्तमाद्यञ् । आलोक्य सानन्दनम्

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः सुतम्
 श्रीहारः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मा मल्लदेवी च यम् ।
 यातः पञ्चदशः कथेतररसस्वादविहायं महा-
 काव्ये तस्य हि वैरिसेनचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥ ६३ ॥

पौरस्त्य इति पूर्वसम्भोगोक्तरीत्या आलेपुरालपन् आलेपेर्दिष्टः । अतएव
 एताभ्यां लोपौ ॥ ६२ ॥

श्रीहर्षमिति । कथेतरेणाकथेन निर्भरेण रसेन शृङ्गारेण स्वादौ
 रुचिरे तस्य कृतौ काव्ये पञ्चदशानां पूरणः पञ्चदशः तस्य पूरणेऽपि ।
 सर्गो यातो गतः समाप्त इति यावत् ॥ ६३ ॥

इति पदवाक्यप्रमाणपारावरपारीण श्रीनहोपाध्यायकोलाचल-
 मल्लिनाथस्वरिविरचितायां नैषधव्याख्यायां जीवतुसमाख्यायां पञ्चदशः
 सर्गः ॥ १५ ॥

नैषधचरितम् ।

षोडशः सर्गः ।

वृतः प्रतस्थे स रथैरथो रथी
 गृहान् विदर्भाधिपतेर्धराधिपः ।
 पुरोधसङ्गीतममात्मवित्तमम्
 द्विधा पुरस्कृत्य गृहीतमङ्गलं ॥ १ ॥
 स्वभूषणांशुप्रतिविस्वितैः स्फुटम्
 भृशवदातैः स्वनिवासिभिर्गुणैः ।
 मृगेक्षणानां समुपासि चामरै-
 र्विधूयमानैः स विधुप्रभैः प्रभुः ॥ २ ॥

वृत इति । अथो प्रसाधनानन्तरम् रथोऽस्यास्तीति रथो रथिकः
 स धराधिपो नलः अतिशयेनात्मवित्तम मात्मतत्त्वज्ञानिनं गौतमं गौत-
 माख्यमृषिं पुरोधसं पुरोहितं द्विधा पुरस्कृत्य पूरयित्वाप्ये कृत्वा च
 पुरस्कृतः पूजितेऽभियुक्तेऽपतः कृत इत्यमरः । गृहीतमङ्गलः स्वीकृत-
 मङ्गलाचारः सन् तथैव रथैर्दत्तो विदर्भाधिपतेर्भीमस्य गृहान् प्रति प्रतस्थे
 प्रस्थितः समवप्रतिभ्यः स्य इत्यात्मनेपदम् ॥ १ ॥

स्वेति । स प्रभुर्नलः स्वभूषणानामंशुषु सविषु प्रतिविस्वितै-
 र्भृशमवदातैः स्वच्छैर्विधूयमानैः कम्पमानैः विधोः प्रभेव प्रभा येषानै-
 र्मृगेक्षणानां चामरग्राहिणीनां सत्त्वन्निभिसामरैः चामरव्यजेनेत्यर्थः ।
 भृशवदातैः स्वनियासिभिः स्विनैर्गुणैः श्रुतिशीलादिगुणैरेव समुपासि

परार्धवेणुभरणैः पुरः सरैः
 सहाजिहाने निषधावनीभृति ।
 दधे सुनासीरपदाभिधेयताम्
 स रूढिमात्राद्यदि वृत्रजात्रवः ॥ ३ ॥
 नलस्य नासीरसृजां महीभुजाम्
 किरीटरत्नैः पुनरुक्तदीपया ।
 अदीपि रात्रौ वरयात्रया तथा
 चमूरजोमित्रतमिस्रसम्पदा ॥ ४ ॥

उपासितः स्फुटं प्रतिबिम्बितचामरैः स्वामिसेवार्थं साविर्भूत चामर-
गुणत्व सुल्लेखते ॥ २ ॥

परार्द्धेति । निषधावनीभृति नले परार्ध्यानि श्रेष्ठानि परा-
 वराधरोत्तम पूर्वाच्चेति यत्प्रत्ययः । तानि वेषा आकल्पा वस्त्रा-
 भरणादि शोभाः आकल्पवेषौ नेष्य मित्यमरः । ते च आभ-
 रणानि कटकमकुटादीति च येषां तैः पुरःसरैः सुनासीरैः सहा-
 जिहाने गते सति स प्रसिद्धो वृत्रशत्रव इन्द्रः सुः पूजायाञ्च सुर इति
 वदिति स्वामी । सुः शोभना नासीरा यस्य सः सुनासीरः तस्य पदस्य
 भिधेयतां वाच्यत्वं रूढिमात्रादश्वकर्णादिवत् ससुदाय प्रतीतिमात्राद्
 दधे यदि न तु नलवरणपदार्थयोगादुच्यथा युक्त मित्यर्थः । एतच्चासीर-
 दर्शनामयमेव सुनासीरइन्द्र इति प्रतीयत इति भावः ॥ ३ ॥

नलस्येति । चमूरजोमित्रास्तमिस्रसम्पदो यस्यां तथा चमूरजो
 मेघनादाङ्गाभकारयेत्यर्थः । तथापि नलस्य नासीरसृजाम् अपि
 सरसम्पादकानां महीभृतां रात्रां किरीटगतैः पुनरुक्ता दीपा यस्यां
 तथा प्रकृतया वरस्य वोढुर्यात्रया विवाहैकगृहयात्रया रात्रावपि
 अदीपि दीप्तं भावे लुब्धः । दीप प्रकाशेन सा यात्रा गाढम्भकारेऽपि
 दीपवदिति इत्यर्थः ॥ ४ ॥

विदर्भराजः क्षितिपाननुक्षणम्

शुभक्षणासन्नतरत्वसत्वरः ।

दिदेश दूतान् पथि यान् यथोत्तरम्

चमूमसुष्योपचिकाय तच्चयः ॥ ५ ॥

हरिद्विपद्मिपिभिरङ्गैर्नैनभो-

नभस्वदाध्मापनपीनितैरभूत् ।

तरस्वदश्वध्वजिनीध्वजैर्वनम्

विचित्रचीनांशुक्तवस्त्रिवेस्त्रितम् ॥ ६ ॥

भ्रवाऽऽह्वयन्तीं निजतोरणस्त्रजा

गजालिकर्णानिलखेलया ततः ।

विदर्भेति । विदर्भराजो भीमः शुभक्षणस्य विवाहसहस्रस्य
आसन्नतरत्वेन सत्वरः सन् अनुपमं ये क्षितिपास्तानेव दूतान् उत्त-
रोत्तरं यथार्थं विष्वाया मव्ययोभावः । दिदेश तच्चयस्तेषां प्रेषितानां
राज्ञां समूहः पथि मार्गे अमुष्य नलस्य चमू सुपचिकाय वर्धयामास
सल्लितेति कुत्वं । तावन्तः प्रेषणा इति लग्नातिक्रमभीरोराज्ञ स्तरा-
तिशयोक्तिः ॥ ५ ॥

हरोति । विचित्राणि चीनांशुकानि पट्टवस्त्राणि तैरेव वस्त्रभिर्वे-
स्त्रितं नभोऽन्तरिक्षं नभस्वतो वायोराध्मापनेन पूरणेन पीनितैः स्थूलितैः
पीनित स्थूल प्रीवर इत्यमरः । हरिद्विपद्मिपिभिः सिंहराजव्याघ्रैः
तदाकारै रित्यर्थः । शार्दूल द्वीपिनौ व्याघ्रेत्यमरः । अंशुकैरंशुक्त नि-
र्मितैः तरस्त्रिनां वेगवतामश्वानां ध्वजिनीषु सेनासु ध्वजैर्वनमभूत्
वनकल्पमभूदित्यर्थः ॥ ६ ॥

भ्रुवेति । समहोपतिर्नलः गजालीनां गजघटानां कर्णानिलैः
खेलया निजया तोरणस्त्रजा तोरणमालयैव भ्रुवा आह्वयन्तीं शीघ्र

ददर्श दूतीमिव भीमजन्मनः ।
 स तत्प्रतीहारमहीं महीपतिः ॥ ७ ॥
 श्लघैर्दलैस्तन्मयुगस्य रन्मयो-
 चकास्ति चण्डातकमण्डिता स्म सा ।
 प्रियासखीवास्य मनः स्थितिस्फुरत्-
 सुखागतप्रश्रितदूर्यनिखना ॥ ८ ॥
 विनेतृभर्तृद्वयभीतिदान्ययोः ।
 परस्परस्मादनवाप्तवैशसः ।
 अजायत द्वारि नरेन्द्रसेनयोः
 समागमः स्फारमुखारवोद्गमः ॥ ९ ॥

मागच्छेति आह्वयनीं भीमजन्मनो भैस्या दूती मिवेत्युत्प्रेक्षा तस्य
 भीमस्य प्रतीहारमहीं ददर्श स्त्रीद्वार्द्वारं प्रतीहार इत्यमरः ॥ ७ ॥
 श्लघैरिति । रन्मयोः स्तम्भयुगस्य द्वारशोभार्थं प्रस्थापितकदम्ब
 स्तम्भयुगलस्य श्लघैर्दलेः पण्ये चण्डातकेण अर्द्धोरुकेण मण्डिता भूषिता
 अर्द्धोरुकं वरस्त्रीणां स्याच्चण्डातक मंशुक इत्यमरः । सा द्वारमही मनी
 स्थित्या मनोगतत्वेन स्फुरन् वलाचिर्गच्छन् स सुखागतप्रश्रः प्रती-
 कतः करोतेत्यन्तर्कमणिक्तः । दूर्यनिखनो यथा सा सती अस्मिन्नस्य
 प्रिया सखी भैमसखीव चकास्तिस्म चकासामास कदलोदलत-
 निखनयोगात् सुवसना स्वागतं पृच्छती भैमीसखीव वभावितु-
 म्प्रेक्षा ॥ ८ ॥

विनेतेति । विनेतोर्नियामकयोर्भर्तृः स्वामिनो द्वयोर्भीत्या दा-
 नयोर्नरेन्द्र सेनयोर्भीम नलसेनयोः परस्मादन्योन्यस्मादनवाप्तं वैशसं
 हिंसनं यस्मिन् स्फारस्फारो मुखरोद्गमः कलकलोदयो वा यस्मिन् स-
 समागमोभेदनं द्वारि राजभवनद्वारे व्यजयत जातः ॥ ९ ॥

१६ सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

८३

निवेश्य व धूनिः इत्युदीरितम्
 दमेन गत्वा ह्यर्धे कृतार्हणम् ।
 विनीतमाहारत एव पङ्कताम्
 गतं तमैच्छिष्ट सुदा विदर्भराट् ॥ १० ॥
 अथायमुत्थाय विसार्य दोर्युगम्
 सुदा प्रतीयेष तमात्मजन्मनः ।
 सुरस्रवन्त्या इव पातमागतम्
 धृताभितो वीचिगतिः सरित्प्रतिः ॥ ११ ॥
 यथावदस्मै पुरुषोत्तमाय ताम्
 स साधुलक्ष्मीं वज्रवाहिनीश्वरः ।

निवेश्येति । दमेन भोमजात्मजेन बन्धून् जामातृ बन्धून् निवेश्य
 उपवेश्य गत्वा प्रत्युद्धत इत इत्युदीरितम् इत्यागमन मेघधार्यतामिति
 प्रार्थितं अर्द्धपदे अर्द्धमार्गे कृतार्हणं कृतपूजां विनीत मनुगतम् आ-
 हारतो द्वारमारभ्य पादाभ्यां गच्छति पङ्कः तत्तां पङ्कतां पादचारित्वं
 गतं पादस्य पदाज्याति गोपहतेष्विति पादस्य पदादेशः । तं नलं विद-
 र्भराट् भोमो सुदा एच्छिष्टः अद्राक्षीत् ॥ १० ॥

अथेति । अथ नलेक्षणानन्तरम् अयं विदर्भराडुत्थाय दोर्युगं
 प्रसार्य आत्मजन्मनः आत्मजायाः भैरवाः पातं योग्य सभ्यागतं नलं
 धृत्वा अभितो वीचिगतिरुभयतस्तरङ्गप्रसारो यस्य स सरित्प्रतिः सस्रद्रः
 सुरस्रवन्त्या भागीरथ्या इव अस्या गतं पातं तीर्थद्वयान्तरनिव सुदा
 हर्षेण प्रतीयेष प्रत्यैच्छदालि लिङ्गैत्यर्थः । ॥ ११ ॥

यथा वदिति । अथ वरप्रत्युद्गमनानन्तरं वज्रवाहिनीश्वरः वज्र-
 सेनाधीश्वरः सङ्गीभृतां राज्ञां पतिराजराजः स भोमः पुरुषोत्तमाय

शिवामथ स्वस्य शिवाय नन्दिनाम्
ददे पतिः सर्वविदे महीभृताम् ॥ १२ ॥

असिखदद्यन्मधुपर्कमर्पितम्
स तद्यधात्तर्कमुदर्कदर्शिनाम् ।
यदेष पास्यन्मधु भीमजाधरम्
मिषेण पुण्याहविधिं तदा कृतम् ॥ १३ ॥

पुरुषत्रेयाय शिवाय भद्रमूर्त्ये सर्वविदे सर्वज्ञाय अस्मै नलाय सा
लक्ष्मीं समीचीनशोभां शिवां भद्रमूर्त्तिं स्वस्य नन्दनां दुहितरं तां द
यन्तीं यथावद्यथाहं विधिवदित्यर्थः । तदर्हमिति वतिप्रत्ययः । तं
दत्तवान् अन्यत्र बाहिनीश्वरो नदीपतिः ससुद्रः पुरुषोत्तमाय विष्णो
लक्ष्मीं ददे ददौ तथा महीभृतां पर्वतानां पतिर्हिमवान् खनन्द
शिवां गौरीं शिवाय शम्भवे ददौ च अर्थान्तरं प्रति विशेषणविशेषयो
रपि स्त्रित्वादभिधावाः प्रकृतार्थोपक्षीयत्वा द्वाच्यार्थानु पपत्त्याभावे
लक्षणाच्च ध्वनिरेवौपम्यपर्यवसायो । शिवं भद्रं शिवः शम्भुः शिवा गौरी
शिवा भवेति सर्वत्र शान्ततः ॥ १२ ॥

असिखदिति । स नलः अर्पितं दत्तं मधुपर्कं दधिमधुघृतात्
विमपुरमसिदसत् स्वादितवानिति यत् स्वादेण्यौ चङुग्रघाहस
तन्मधुपर्कस्वादनम् उदर्कदर्शिनामागामिफलं ज्ञाना मुदर्कफलं मुक्त
मित्यमरः । तर्कं कश्चिद्रहस्यं व्यधादकाषीत् तं तर्कमेवाह एष न
भीमजाया भैरव्या अधरमेव मधु मात्तिकं पास्यन्धास्यन मिषेण मधु
पर्कपानव्याजेन पुण्याहविधिं कर्मादौ कर्त्तव्यं पुण्याह कर्ममेव चका
रेति सापञ्चवोत्प्रेक्षा इति यत्तं तर्कमिति पूर्वेषु सम्बन्धः मङ्गल्यल्लो
कादौ पुण्याहक्रिया प्रसिद्धैव ॥ १३ ॥

वरस्तेति । वरस्य नलस्य पाणिः परधत्तकौतुकी शत्रुवध लम्पट
परहिंसालोलुपश्च वधू करः पङ्कजकालेस्तस्तर शेरस्य तद्वृद्धौ

[१६ सर्गः ।]

नैपधचरितम् ।

८५

वरस्य पाणिः परघातकौतुकी

वधूकरः पङ्कजकान्तितस्करः ।

सुराञ्जितौ तत्र विदर्भमण्डले

ततो निवद्वौ किमु कर्कशैः कुशैः ॥ १४ ॥

विदर्भजायाः करवारिजेन यन्-

नलस्य पाणेरुपरि स्थितं किल ।

विशङ्क्य स्तूतं पुरुषायितस्य तद्

भविष्यतोऽस्मायि तदा तदालिभिः ॥ १५ ॥

सखा यदस्मै किल भीमसंज्ञया

स यत्तसख्याधिगतं ददौ भवः ।

रित्यादिना सुट् तलोपौ । ततः पूर्वापराधाद्धेतोस्तौ वधूवरौ शोभनो
राजा यस्य तस्मिन् सुराञ्जितौ विदर्भमण्डले विदर्भराज्ये कर्कशैः कुशै-
र्निवद्वौ संयतौ किमु ? धार्मिकराज्ये दुष्टा बध्यन्त इति भावः । वधूवरयोः
कुशस्तूत्रेण करवन्धनं केपाञ्चिदाचारप्राप्तस्य बन्धनस्य अपराधहेतुकं त्वस-
त्वे व्यस्यते ॥ १४ ॥

विदर्भजाया इति । विदर्भजायाः वैदभ्याः करवारिजेन कर-
कमलेन नलस्य पाणेरुपरि स्थितं किमेति यद्भावे ततः । स्तूतप्रते अनेनेति
स्तूतं भविष्यतः पुरुषायितस्य पुरुषवदाचरितस्य स्तूतकस्तूनाच्चरं विशङ्क्य
विभाव्य तदा तदालिभिर्भैमोसखीभिः अस्मायि सन्दमहासि सद्यतेभावे
लुङ् चिणिष्टद्यायादेशः । हस्तेन करस्योपरि स्थित्या पुंभावः सुत्वे च्य
स्थितं कृतम् इत्यर्थः ॥ १५ ॥

अथैकविंशतिश्लोक्या यौतक दानं वर्णयति सखेत्यादि । स प्रसिद्धो
भगवान् ईश्वरो यत्तसख्याधिगतं कुवेरभैलीलञ्च कुवेराल्लभ्यमित्यर्थः ।
यत्तः कपिङ्गलविवेक्यमरः । यच्चिन्तामणिदामः भीम इति संज्ञया नाम्ना
सखा सन् खनामधारणात्प्रोतः सन्नित्यर्थः । व्योमकोशो भवो भीमः
इत्यमरः । अस्मै भीमरूपाय ददौ खनामकरण पारितोषिकत्वेनेतिभावः ।

[८]

ददे तदेष श्वशुरः सुरोचितम्
 नलाय चिन्तामणिदाम कामदम् ॥ १६ ॥
 बहोर्दुरापस्य वराय वस्तुन-
 चितस्य दातुं प्रतिविम्बकैतवात् ।
 बभौतरामन्तरवस्थितं दधद्
 यदर्थमभ्यर्थितदेयमर्थिने ॥ १७ ॥
 असिं भवान्याः क्षतकासुरासुरम्
 वराय भीमः स ददाति भासुरम् ।

ददे तत् सुरोचितं देवतायोग्यं कामदुषं चिन्तामणीनां दाम मारुतिं
 श्वशुरः पत्न्याः पिता भीम भूपतिः वराय जामात्रे ददौ ॥ १६ ॥

तन्मणिदामैव वर्णयति ! बहोरिति यद्दाम वराय दातुं चित्त-
 राशोकतस्य दुरापस्य दुर्लभस्य बहोरनेकस्य भाषितपुंस्तत्वात् उ-
 द्भावः । वस्तुनः पदार्थजातस्य प्रतिविम्बस्य कैतवान्निषादनरभ्यन्ते
 स्थितम् अर्थिने याचकाय अभ्यर्थितो याचितः सन् देवो देयत्वेन निषि-
 तं मभ्यर्थितं तदेवमर्थं वस्तुजातं तदेतच्चिन्तामणिदाम स्वयं दातृत्वादिति
 देयमर्थजातं पूर्वोक्तप्रतिविम्बव्याजादन्वर्धनमिवेति सापङ्गवोद्वे-
 व्यञ्जकाप्रयोगाद्गत्या बभौतराम् अतिशयेन बभौ तिङ्गवादात्
 प्रत्ययः ॥ १७ ॥

असिमिति । भीमः क्षतकासुरासुरं हतमहिषासुरं लुलापी-
 हिषो वाह द्विषत्कासरसैरिभा इत्यमरः । भासुरं भास्वरं भवान्-
 दुर्गायाः असिं दत्तमित्यर्थः । वराय नलाय ददाति सः स्वयम्बरण-
 गिर्या दुर्गाया अस्मै दत्तस्तत्वाह शम्भु सम्भोग निमग्नया महिषा-
 मर्दनानन्तरं निवृत्तरणरागवा केवल सुरत सुखासक्तमा तथा दुर्गाया धन-
 खाप्रियस्य शम्भोर्नामधारिणेति वात्सल्यकरुणोक्तिः धयः । प्रियः पति मर्त्य-
 त्वमरः । तस्मै भीमभूभुजे सोऽसि ददे दत्तः खलु ? ददातेः कर्मणि
 लिट् ॥ १८ ॥

ददे हि तस्मै धवनामधारिणे
 स शम्भुसम्भोगनिमग्नयाऽनया ॥ १८ ॥
 अधारि यः प्राङ्मुहि आसुरद्विषा
 कृपाणमस्मै तमदत्त कूकुदः ।
 अहायि तस्या हि धवाङ्घ्रिमज्जिना
 स दक्षिणाङ्घ्रेन पराङ्गदारणः ॥ १९ ॥
 उवाह यः सान्द्रतराङ्गकाननः
 स्वशौर्यसूर्योदयपर्वतव्रतम् ।
 सनिर्भरः शायनधौतधारया
 समूढसन्ध्यः क्षतशत्रुजाहजा ॥ २० ॥

अक्षारोति । यः कृपाणः प्राक् पूर्वं महिषासुरद्विषा दुर्गया अधारि
 धृतः तं कृपाणम् असिं कूकः कन्या कूकं रित्युच्यते कन्या इति स्मृत्यात्
 तां ददातीति कूकुदः कन्याप्रदो भीमः सत्कृत्यालङ्कृतां कन्यां यो ददाति
 स कूकुद इत्यमरः । अस्मै नलाय दत्तवान् दाने कारणान्तर माह
 तस्या दुर्गायाः सम्बन्धिना धवस्य प्रियस्यार्धे वामार्धे मज्जतीति तन्मज्जिना
 दक्षिणाङ्घ्रेन कर्त्ता यः कृपाणधारोति भावः । परेषां संसर्गिणाम् अङ्ग-
 दारणो गत्वविदारणः अहायि अत्याजि खलु अन्यथा स्वप्रिया-
 ङ्गदारण प्रसङ्गादिति भावः । हातेः कर्मणि लुङ् चिणि युग-गमः ॥ १९ ॥
 उवाहेति । सान्द्रतरा निरन्तरा अङ्गाश्रयाख्यानि चिज्ञान्येव
 काननानि यस्य स शायनेनोत्तेजनेन धौतया निर्मलया धारया अस्या
 आसारेण सनिर्भरः सप्रवाहः क्षतेषु प्रहृतेषु शत्रुषु जातं तज्जनेना
 हजा रक्तेन समूढा धृता सन्ध्या येन स यः कृपाणः स्वशौर्यमेव सूर्य-
 योदयपर्वतस्य व्रतं सूर्योदयनियम उवाह वहतिस्व इति रूपका-
 लङ्कारः ॥ २० ॥

यमेन जिह्वा प्रहितेव या निजा
 तमात्मजां याचितुमर्थिना भृशम् ।
 स तां ददेऽस्यै परिवारशोभिनीम्
 करग्रहार्हामसिपुत्रिकामपि ॥ २१ ॥
 यदङ्गभूमीवभतुः स्वयोषिता-
 सुरोजपत्रावलितेवकज्जले ।
 रणस्थलस्थण्डिलशायिताव्रते
 गृहीतदीक्षैरिव दक्षिणीकृते ॥ २२ ॥
 पुरैव तस्मिन् समदेशि तत्सुता-
 भिकेन यः सौहृदनाटिनाग्निना ।

यमेनेति । या निजा असिपुत्रिका भृशमत्यर्थं मर्थिना याचकेन यमे-
 नान्तकेन तं भीम सात्मजां भैमीं याचितुं प्रेषिता प्रहिता स्थितेत्युक्तेषां
 स भीमः परिवारेण कोयेन परिजनेन च शोभिनीं परिवारः परिजे
 खड्गकाये परिच्छद इति विश्वः । करग्रहस्य हस्तधारणस्य चार्हं
 तामसिपुत्रिकां कुरिकां स भीमोभूपतिरख्ये ददे शस्त्रोपत्तिकयोः प्रक-
 त्वत् केवलप्रकृत स्तेपः ॥ २१ ॥

यदिति । यस्या असिपुत्रिकाया अङ्गभूमी प्रान्तदेशौ रणस्थल
 मेव स्थण्डिलमनातृतभूः तत्र शेरत इति तच्छायिनः व्रत इति णिति ।
 तच्छायितैश्च व्रतं तत्र गृहीतदीक्षैः दक्षिणीकृते असिपुत्रिकायै तत्
 कालातिज्ये दक्षिणीकृते इत्यर्थः । स्वयोषितासुरोजयोः पत्रावलिः
 स्तनपत्रावलि, नेव कज्जलने इव वभतुर्विरेजतः इत्युक्तेषां भावे निदि-
 व्यतुसादेशः ॥ २२ ॥

पुरेति । तत्सुताभिकेन भैमीकासुकेन कम्बः कामयिताभीकः
 इत्यमरः । कमितेति निपातनात्साधुः । अतएव सौहृदयस्य भावः सौहृदं
 सौहार्दं युवादित्वादण् हृद्भावादिना हृद्गरेनेत्यादिनोभयपददर्शः

इति स्म यो दिक्करिणः ! स्वकर्णयो-

र्विनाह वर्णस्वजमागतैर्जनैः ॥ ३२ ॥

अधत्त वीजं निजकीर्तये रदौ

द्विषामकीर्त्यै खलु दानविप्रुषः ।

अवः अमैः कुम्भकुचां शिरः श्रियम्

सुदे मदखेदवतीमुपास्त यः ॥ ३३ ॥

न तेन वाहेष विवाहदक्षिणी-

कृतेषु सङ्ख्यानुभवेऽभवत् क्षमः ।

न शातकुम्भेषु न मत्तकुम्भिषु

प्रयत्नवान् कोऽपि न रत्नराशिषु ॥ ३४ ॥

दूरानादोत्तमाः परेत्यमरः । यात गच्छत जीवत यथा कथञ्चित्प्राणान्
धारयत इति इत्यमत्तरसज्जं वर्णपङ्क्तिं विनैव वागुष्टि मन्तरेणेत्यर्थः ।

किन्तु स्वकर्णयोः आगतागतैर्यातायातैः खेटाभिरेव आहूय ब्रूते स्म
वेत्यर्थः गम्योत्प्रेक्षा लट् स्म इति भूते लट् ब्रुवः पञ्चादित्यादिना
णलाहादेशौ ॥ ३२ ॥

अधत्तेति । यो गजो निजकीर्तये तत्प्ररोहायेत्यर्थः । रदौ दन्तावेव
बीजमधत्त द्विषामकीर्तये तत्प्ररोहाय दानविप्रुषो मदविन्दूनेव
बीजमधत्त कीर्त्यकीर्त्योः सितासितकारित्वात्सितसितयोरेव दन्तदा-
नयोर्वीजत्वेनोत्प्रेक्षा । किञ्च कुम्भावेव कुचौ यस्या स्तां मदेन खेदवती
मिति सात्त्विकोक्तिः शिरः श्रियः शिरः शोभामेव अवसोः अमै व्यापारैः
कर्णतालैरेव व्यजनवातैरिति भावः सुदे हर्षाय उपास्त असेवतेत्युत्प्रे-
क्षात्रयस्य संखटिः ॥ ३३ ॥

नेति । तेन भीमेन विवाहे दक्षिणीकृतेषु वरायाहरिणीकृते
ष्वित्यर्थः । वाहेषु वाजिषु विषयवाजि वाहार्वागन्धर्व इत्यमरः ।
प्रयत्नवानुद्योगवानपि सङ्ख्यानुभवे इत्युत्तापरिच्छेदे क्षमो नाभवत् शात-
कुम्भेषु स्वर्णेषु तपनीयं शातकुम्भमित्यमरः । मत्तकुम्भिषु नदगजेषु

करग्रहे वास्यमधत्त यस्तयोः
 प्रसाद्य भैस्या न च दक्षिणीकृतः ।
 कृतः पुरस्कृत्य ततो नलेन स
 प्रदक्षिणस्तत्क्षणमाशुशुक्ष्णिः ॥ ३५ ॥
 स्थिरा त्वमश्लेष भवेति मन्त्रवा-
 गनेशदाशस्य किमाशु तां ह्रिया ।

रत्नगशिषु न सर्वत्र सङ्ख्यानुभवे क्षम इत्यनुपङ्गः । विवाहादिषु सङ्ख्या
 सम्बन्धेऽप्यसम्बन्धोक्ते रतिशयोक्तिभेदः ॥ ३४ ॥

करेति । य आशुशुक्ष्णिः शोषितमिच्छतीत्याशुशुक्ष्णि-
 रग्निः शिखावानाशुशुक्ष्णि रित्यमरः । आङि शुभेः सनन्तः
 दाङ् पूर्वाच्छुभे धातोः सनन्तादुपत्ययः भाषायामपीष्यते । तयोर्मन्त्रो-
 नलयोः करग्रहे पाणिग्रहे वास्यं वक्रतां वामभागवर्तित्वम् अथ
 वास्यं सव्ये प्रतोपश्चेति विश्वः । अतु वास्यानन्तरं भैस्या प्रसाद्य प्रसवो-
 कृत्य दक्षिणीकृतश्च दक्षिणभागवर्तीकृतश्च दक्षिणः स नलो वामर-
 क्कन्दावर्त्तिष्विति विश्वः । नलेन स आशुशुक्ष्णिस्तत्क्षणं स-
 क्षणो यस्मिन् तत्कर्मणोति क्रियाविशेषणं स चासौ क्षणश्चेति तत्पुर-
 वात्यन्तसंयोगे द्वितीया । पुरस्कृत्य अयतः कृत्वा च प्रदक्षिणोऽत्यन्त-
 रुक्मलो दक्षिणभागवर्ती च कृतः पूर्वं प्रतिकूलोऽप्यग्निः प्रार्थनया क-
 कूलित इत्येकोऽर्थः अग्निप्रदक्षिणी कृत्येत्यादि शस्त्रार्थोऽनुष्ठित इति
 परार्थः ॥ ३५ ॥

स्थिरेति । अश्लेष स्थिरा भवेति मन्त्र वाक् तां दमयन्तीम्
 अशस्य स्वाक्षरं प्रकाश्या माशिषं शिलावदचला भवेति एवं रूपा हृदी
 ह्रिया ह्येनोपमाकरणहेतुकलज्जदा इवेत्युत्प्रेक्षा आशु सपति
 अनेशददृश्यतां गता उच्चरितप्रध्वंसित्वादिति भावः । नशेलुङि पुन-
 दित्वादङि नशिमन्धोरलित्येवं वक्तव्यम् । ह्येनोपमावं व्यनक्ति

शिला चलेत् प्रेरणया नृणामपि
 स्थितेऽनु नाचालि विडौजसापि सा ॥ ३६ ॥
 प्रियांशुकग्रन्थिनिबद्धवाससम्
 तदा पुरोधा विदधे विदर्भजाम् ।
 जगाद विच्छिद्य पटं प्रयास्यतो
 नलादविश्वासमिवैष विश्ववित् ॥ ३७ ॥
 भ्रुवावल्लोकाय तदुन्मुखभ्रुवा
 निर्दिश्य पत्याभिदधे विदर्भजा ।

शिला अश्ला नृणां मनुष्याणाम् अपि प्रेरणया चलेत् सा दमयन्ती वि-
 डौजसा देवेन्द्रेणापि स्थितेः पतिव्रतामार्गाच्चाचालि न चालिता चले-
 र्यन्तात्कर्मणि लुङ् । अत्र पूर्ववाक्यार्थस्योत्तरवाक्यार्थहेतुकत्वात्काव्यलिङ्ग
 मलङ्कारः ॥ ३६ ॥

प्रियेति । तदा तत्काले विदर्भजां वैदर्भीं प्रियस्य नलस्यांशुके
 ग्रन्थिना बन्धविशेषेण निबद्धवाससं ग्रन्थितांशुकं विदधत् कुर्वन् देशा-
 चारप्राप्तत्वादिति भावः विश्ववित् सर्वज्ञ एष पूर्वोक्तः पुरोधाः गौतमः
 पटम्विच्छिद्य द्वेषा विपाद्य प्रयास्यतः परित्यज्य गमिष्यतो नलादविश्वासं
 जगादेय आगम्यार्थज्ञापनार्थं मिवानयोर्वस्त्राञ्चलद्वयं जपन्त्येति उत्प्रेक्षा
 अत्रारण्यपर्वणि नलोपाख्याने श्लोकः । ततोऽर्धं वाससं स्मृत्वा विवस्य च
 परं तपः । सुप्रासुत्स्नज्य वैदर्भीं प्राद्ववङ्गतचेतन इति ॥ ३७ ॥

भ्रुवेति । विदर्भजा वैदर्भी भ्रुवावल्लोकाय भ्रुवमरुन्धन्नीञ्च यं दर्श-
 यति शास्त्रात् । तदुन्मुखभ्रुवा भ्रुवाभिमुखं भ्रुवस्य तेन पत्या नलेन नि-
 र्दिश्य पश्येत्यादि अभिदधे अभिहिता कर्मणि लिट् । किं तदाह अस्य
 भ्रुवस्य अणिमा अणुत्वम् अक्षिसाक्षी चक्षुः प्रमाणको न स्यात्किञ्च-
 क्षुपा नलच्छते किमित्यर्थः । तथापि चक्षुषा अणुतावगमेऽपि आगमो-
 दितो ज्योतिःशास्त्रोक्तो महिमा महत्त्वं तथ्यः प्रामाणिकः अणुत्वमाहि

किमस्य न स्यादणिमाक्षिसाक्षिक-
 स्तथापि तथो महिमाऽऽगमोदितः ॥ ३८ ॥
 धवेन सादृशि बधूरुन्धतीम्
 सतीमिमां पश्य गतामिवाणुताम् ।
 कृतस्य पूर्वं हृदि भूपतेः कृते
 तृणीकृतस्वर्गपतेर्जनादिति ॥ ३९ ॥
 प्रसूनता तत्करपल्लवस्थितै-
 रुडुच्छविव्योम्नि विहारिभिः पथि ।
 सुखेऽमराणामनले रदावले-
 रभाजि लाजैरनयोक्तिर्युतिः ॥ ४० ॥

प्रत्यक्षस्य दूरत्वदोषदुष्करत्वेन दुर्बलत्वादिति भावः सहदपि दूरात्
 प्रतीयत इति प्रसिद्धम् ॥ ३८ ॥

धवेनेति । पूर्वं विवाहात्प्रागेव हृदि कृतस्य पतित्वेन अनसि निदि-
 तस्य भूपतेः स्वस्य नलस्य कृते तदर्थं मित्यर्थः । तादर्थ्येऽव्ययं तृणीकृत-
 स्वर्गपतेरगणित महेन्द्राज्जनान्तत्तः पञ्चमी विभक्त इति पञ्चमी । अणु-
 स्तम्भतां प्रातिपत्यगुणेन न्यूनताञ्च गतामिव स्थितां सतीं साध्वी मरु-
 सा बधूर्नयोदा भैमी धवेन भवां नलेन इमां पश्येत्युक्ता इतिरे-
 कदृशि दृश्येण्यन्तादात्म्येपदिनः कर्मणि क्तः । अभिवादिदृशो रात्रनेर-
 इति वाच्यम् अणि कर्मत्वं ख्यन्ते कर्तुश्च कर्मण इति अनभिहितकर्म-
 वोदव्यस्त्राक्षित्वात्कृत्यतान्तःपुरः स्त्राक्षित्वं दुस्तरमित्युक्तास् अरुन्धती-
 सङ्कुचितत्वमिति भावः ॥ ३९ ॥

प्रसूनति । तत्करपल्लवस्थितैर्होमार्थं तस्याः पाणिपल्लवधृतैरि-
 त्यर्थः । लाजैर्भ्रष्टशालिभिः परिवापापरपर्यायेः लाजाः पुं भूषि-
 परिवापक इति वैजयन्ती । प्रसूनता पुष्पत्व सभाजि तत्त्वदृश्य प्राप्त-
 त्यर्थः । मंजतेः कर्मणि लञ् । अथानया बध्वा उज्ज्भितैस्त्वक्तै रतार-

तथा प्रतिष्ठाञ्जतिधूमपञ्चति-

गैता कपोले स्तगनाभिशीभिताम् ।

ययौ दृशोरञ्जनतां श्रुतौ श्रिता

तमाललीलामलिकेऽलकायिता ॥ ४१ ॥

अपङ्कतः स्वेदभरः करे तयो-

स्त्रपाजुषोर्दानजलैर्मिलन्युज्जः ।

दृशोरपि प्रसृतमश्रु सात्त्विकम्

घनैः समाधीयत धूमलङ्घनैः ॥ ४२ ॥

पथि मध्ये मार्गे व्योमचारिभिः खेचरैः सद्भि रडुच्छवि र्नलकान्तिरभाजि
तथा अमराणां सुखे आसुभूते अनले अग्निसुखा वै देवा इति श्रुतेः ।
रदावलेर्दन्तपङ्के द्युतिरभाजि अलैकस्य लाजद्रव्यस्य क्रमेण करपञ्चवाद्य-
नेकाधारवृत्तिकथनात्पर्यायभेदस्तावत् तदुपमेन लाजानां प्रसूनदन्त-
शोभासदृश्यान्निदर्शनाभेद इत्यनयो रङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ४० ॥

तत्रेति । तथा बध्वा प्रतिष्ठा स्त्रीकृतां आञ्जतेर्लाजाञ्जते धूमपञ्चति
धूमरेखा कपोले स्तगनाभिः कस्तूरीव शोभत इति तच्छोभिताङ्गता
दृशो रञ्जनतां ययौ तत्त्वादृश्यं गतेत्यर्थः । श्रुतौ श्रुते तमालस्य तमा-
लावतंसस्य लीलां विल सं श्रिता अलिके ललाटे ललाट मलिकं गोधी-
त्यमरः । अलकायिता अलकवदाचरिता उपमानादाचारक्यङ्गनात्क-
र्मणि क्तः । अत्रायेकस्यैव धूमस्य क्रमादनेकाधारसम्बन्ध पर्यायात्तदुप-
जीविना सुत्तरेपां यथायोग उपमा निदर्शनाभ्यां पूर्ववत्सङ्करः ॥ ४१ ॥

अथानयोस्त्रिभिः सात्त्विकोदयमाह अपङ्कत इत्यादिना । त्रया
जुषोर्लज्जाभाजोत्तयोर्वधूवरयोः करे स्वेदभरो सुज्जदानजलैः स्तकालो
चितदानजलैर्मिलान्ति श्रीभवन्नपङ्कतः आच्छादितः दृशो रक्ष्णोः प्रसृतं
गलितं सात्त्विकं सत्वसुसङ्गृत मश्रु घनैः सान्द्रैर्धूमलङ्घनैः घसपीडनैः

बह्वनि भीमस्य वस्त्रानि दक्षिणाम्
 प्रयच्छतः सत्त्वमवेक्ष्य तत्क्षणम् ।
 जनेषु रोमाञ्चमितेषु मिश्रताम्
 ययुस्तयोः कण्टककुट्सलत्रियः ॥ ४३ ॥
 बभूव न सत्त्वमविजित्वरी तयोः
 श्रुतिक्रियारम्भपरम्परात्परा ।
 न कम्पसम्पत्तिमलुम्पदग्रतः
 स्थितोऽपि वङ्गिः समिधा समेधितः ॥ ४४ ॥

समाधीयत समाहितः परिहृतः इति यावत् । अत्र स्वेदाश्रयोः सह-
 योरागन्तुकदानोदकधूमाभिभवाभ्यां तिरोधानान्मीलनमेदः । मो-
 वस्तुना यत्र वस्त्रन्तरनिगूहन मिति तत्क्षणम् ॥ ४३ ॥

बह्वनिति । तयोर्वधूवरयोः कण्टक कुट्सलत्रियः पुलकाङ्कुरसम्प-
 बह्वनि वस्त्रानि धनान्येव दक्षिणां तत्कालदानं प्रयच्छतो ददतो भीम-
 सत्वसुखाहमवेक्ष्य तत्क्षणं तत्काले अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । रोमाञ्चमि-
 गतेषु जनेषु मिश्रतां मेलनं ययुस्तेन रोमाञ्चे सति तिरोहि-
 इत्यर्थः । पूर्ववदलङ्कारः ॥ ४३ ॥

बभूवेति । तयोर्वधूवरयोः श्रुतिक्रियाणां श्रुत्युक्तकर्मणामारम्भ-
 परम्परायां त्वरा प्रयोगाविच्छेदत्वरससम्पन्नमः सत्त्वस्य निष्क्रियाङ्गत-
 क्षणस्य सात्विकस्य विजित्वरी विजेत्वी इत्यशजिसर्त्तिभ्यः करप्ठिङ्गा-
 षित्वादिना ङीप् । न बभूव नापक्रोहं शशाकेत्यर्थः । समिधा इत्यने-
 समेधितः प्रदीपितः अग्रतः स्थितो वङ्गिरपि कम्पसम्पत्तिं वेपथूद्रेकं ना-
 म्पन्नित्तिरोद्धं नाशकादित्यर्थः । गाढानुरागविकाराणां दुर्वारवेगता-
 दिति भावः । अत्र कर्मत्वरसमिध्वङ्गिरूपकारणसङ्गावेऽपि सत्त्वक-
 निर्वाचनरूपकार्यात्तद्वत्ते विशेषोक्तिरलङ्कारः । तत्त्वामप्यग्रा मनुज-
 विशेषोक्तिरिति ख्यात् ॥ ४४ ॥

दमस्वसुः पाणिमसुष्य गृह्यतः ।
 पुरोधसा संविदधेतरां विधेः ।
 महर्षिणोवाङ्मिरसेन साङ्गता
 पुलोमजामुदहतः शतक्रतोः ॥ ४५ ॥
 स कौतुकागारमगात् पुरन्धिभिः
 सहस्ररन्ध्रीकृतभीक्षितुं ततः ।
 अधात् सहस्राक्षतनुवमितना-
 मधिष्ठितं यत् खलु जिष्णुनामुना ॥ ४६ ॥
 तथाशनाया निरशेषि नो ह्यिया
 स सम्यगालोकि परस्परक्रिया ।

दमस्वसुरिति । दमस्वसुः पाणिं गृह्यतः तादृहहत इत्यर्थः ।
 अमुष्य नलस्य पुलोमजां शवीम् उदहतः शतक्रतोः रिन्द्रस्य महर्षिणा
 वाङ्मिरसेन दृहस्पतिना पुरोधसा गौतमेन विधेरनुष्ठनस्य साङ्गता
 साङ्गुण्यं सन्विदधेतरा अतिशयेन सम्पादिता तिङ्बन्धव्यथादामु-
 प्रत्ययः ॥ ४५ ॥

स इति । ततो होमानन्तरं स नलो वीक्षितुं सर्वेषां विसृम्भवी-
 क्षणार्थं सहस्ररन्ध्रीकृत मनेकगवाक्षीकृतं बद्धब्रौहावभूत तद्भावेच्चिः ।
 कौतुकागारं सङ्गलगृहं पुरन्धिभिः सह दृष्टो यूनेति ज्ञापकात्सहा प्रयोगे
 सहार्थे तृतीया । अगात् प्राविक्षत् यथागारं जिष्णुना जयशीलेन
 इन्द्रेण चामुना नलेनाधिष्ठितं तं सहस्राक्षतनुव मितनामिन्द्रकवच-
 त्वल्यतामसान् ॥ ४६ ॥

तथेति । अथ वरेण बध्ना च यथाविधि यथा शास्त्रं त्यहं विदि-
 नम् अत्यन्त संयोगे द्वितीया । तद्वितार्थेत्यादिना समाहारेद्दिगुः राजाहः
 सखिय एव द्विगुरेकवचनं रात्रिं ज्ञा ज्ञाः पुंसि इति पुंलिङ्गता । अथ-

विमुक्तसम्मोगमशायि सस्पृहम् ।
 वरेण वध्वा च यथाविधि त्यक्तम् ॥ ४७ ॥
 कटाक्षणाज्जन्यजनेर्निजप्रजाः
 क्वचित् परीहासमचीकरत्तराम् ।
 धराश्वरोभिर्वरयात्रयागता-
 नभोजयेद्भोजकुलाङ्कुरः क्वचित् ॥ ४८ ॥
 स कञ्चिद्रूपे रचयन्तु तेमनो-
 पहारमवाङ्ग ! रुचेर्यथोचितम् ।

नाया वसुधातु अयनेति पिपासार्थेऽश्विति निपातनात्साधु । हिंसा न
 निरशेषेऽपि तानपर्याप्तं भोजनं इत्यर्थः । परस्परक्रिया अन्योन्यवेश
 सत्यग्यथेच्छं नालोकि नदीक्षिता तथा विमुक्तसम्मोगं यथा तथा सस्पृहं
 साभिजापमेव अशायि शयितं भावे लङ् । यथाह व्यापस्तम्बः तिरात
 सुभयोरधःशय्या ब्रह्मचर्यं मन्थारलवणवर्जितं तच्च तयोः शय्यामनुरेप
 दण्डोपलिप्तवाससा सूत्रेण परिवीतस्तिष्ठतीति ॥ ४७ ॥

कटाक्षणादिति । भोजकुलाङ्कुरो भोजकुलकुमारो दमः निजाः प्रजाः
 स्वजनान् प्रजा स्वात्मन्तौ जने इत्यमरः । कटाक्षणात्कटाक्षकरणात्तदं-
 क्षित इत्यर्थः कटाक्षयते क्षत्करोतीति शयन्ताङ्गावे ल्यट् । जन्यजनैः पर
 जन्याः स्निग्धाः वरस्येत्यमरः । परीहासं सद्व्यमिति यावत् द्रवः केचि
 परीहास इत्यमरः । उपसर्गस्य घञ् मनुष्ये वज्रलमिति दीर्घः । क्वचित्-
 देशे अचीकरत्तरा मतिशयेन कारयामास करोतेर्णौ चङ् सन्भावादभ-
 सत्वे दीर्घः तिङ् घादाम् प्रत्ययः । तदा क्वचित् प्रदेशान्तरे वरस्य यात्रया
 सह आगतान् जनान् धराश्वरोभिः क्षितिमुन्दरीभिः अभोज-
 यद्भोजयामास तत्कावे परिहासकरणसौकर्यादिति भावः । निगरप
 चलनार्थेभ्यश्चेति परस्मैपदं गति बुद्धीत्यादिना अणिकर्तुः कर्मत्वम् ॥ ४८ ॥

पिपासतः काञ्चन सर्वतोमुखम्
 तवार्पयन्तामपि काममोदनम् ॥ ४९ ॥
 सुखेन तेऽत्रोपविशत्वसाविति
 प्रयाच्य हृष्टानुमतिं खलाहसत् ।
 वराङ्गभागः स्वसुखं मतोऽमुना
 स हि स्फुटं येन किलोपविश्यते ॥ ५० ॥

तात्कालिकमेव परीक्षासं वड्डधा वड्डधा वर्णयति स इत्यादि ।
 स टमः कश्चिज्जन्यजनमूचे उवाच किमिति अङ्ग ! भो ! अत्र प्रदेशे पि
 पासतः उत्तृषतः पिवतेः सनन्ताल्लटः शतरि डीप् । सर्वतोमुखम् उदकं
 पुष्करं सर्वतोमुखमित्यमरः । यथा तव काञ्चन स्त्रियः रुचेः स्रपाया
 यथोचितं यथार्हन्तेमनस्य निष्ठानापरः स्वस्य चोष्यद्रवस्य उपहारं
 समर्पणं स्य तेमनस्य निष्ठानमित्यमरः । रचयन्तु यथा कुर्वन्तु काम
 मोदनं मन्त्रं न चार्पयन्तां प्रयच्छन्त्विति अस्य पिपासतो मुखपाने चो
 रङ्गरुचेः स्वाङ्गसौन्दर्याद्भेदोः मनो अपहरतीति मनोऽपहारं मनो-
 हरं कर्मण्यण् । सुखमास्यं सर्वतः समन्तादर्थयन्तां कामस्य मोदनं समर्पणं
 रचयन्तु रमयन्तामिति चेत्यर्थः । इत्युवे इत्यन्वयः अत्रोभयोरप्यर्थयो-
 र्विवक्षितत्वेन प्रकृतत्वात् केवलप्रकृतज्ञेयः ॥ ४९ ॥

सुखेनेति । हे जन्य ! अत्र पङ्कावसौ ते तव सुखेन साङ्ग-
 ख्येन वक्तोण च अधिकरणे साधनत्वनिर्देशः सुख इत्यर्थः । उपविश-
 त्विति प्रार्थनायां लोट् । प्रयाच्य पार्थ्य हृष्टानुमतिं कृताङ्गीकारं जन्यं
 खला काचिदूर्ता अपहसत् परिजहास किमिति अमुना ज्ञेयेन स वराङ्ग
 भागो अस्याः गोप्यप्रदेशः वराङ्गोभूर्नि गुह्ययोरित्यमरः । स्फुटं यथा तथा
 समुखं मतोहि स्ववक्तासदृशत्वेन अनुमत इत्यर्थः । येन वराङ्गेन उप-
 विश्यते किल सुखोपवेशनाङ्गीकारो नान्तरीयकः सिद्ध इति भावः ॥ ५० ॥

यवामिमे मे स्त्रितमे इतीरिणो

गले तथोक्ता निजगुच्छमेकिका ।

न भास्यदसु छगलो वदन्निति

न्यधत्त जन्यस्य ततः पराकृपत् ॥ ५१ ॥

नलाय बालव्यजनं विधुन्वती

दमस्य दास्या निभृतं पदेऽर्पितात् ।

अहासि लोकैः सरटात् पटोज्झिनी

भयेन जङ्घायतिलङ्घिरंहतः ॥ ५२ ॥

पुरस्यलाङ्गूलमदात् खला वृक्षी-

मुपाविशत् तत्र ऋजुर्वरद्विजः ।

युवामिति । इमे युवां भवत्यौ मे मम अतिशयेन स्त्रियौ स्त्रितमे
प्रियतमे इत्यर्थः । नद्याः शेषस्यान्यतरस्य स् इति विकल्पादुपसर्गः । रती-
रिणः इति वादिनः ईरतेर्णिनिः । जन्यस्य वरसखस्य गले कण्ठे तथोक्ता
स्त्रीतमेत्युक्ता एकैवैकिका तयोरन्यतरा स्त्री कात्पूर्वस्येतीकारः । व-
द इद स्त्रीतमेति वचो वदन् त्व तच्छगलो रिक्तकण्ठः सन् न भासि न शो-
स इत्युक्तेतिशेषः गम्यमानार्थत्वादप्रयोगः । निजमात्मीयं गुच्छं हाति-
द्यष्टिकृष्टारं हारमेदा यष्टिभेदा गुच्छगुच्छार्धगोस्तना इत्यमरः ।
न्यधत्त निदधे अपरतयात् स्त्री अदोमे मेददं शब्द मयुक्तं वदन् श्ल-
ग्नागोऽसीत्यपा कृपदाचर्कप कृपे स्तोदादिका लङ् अजाच्छागो स-
च्छाग वस्तच्छगलका अजेत्यमरः ॥ ५१ ॥

नलायेति । नलाय बालव्यजनं विधुन्वती चामरग्राहिणी दमस्य
दास्या निभृतं निगूढस्यदे अर्पिताद्विस्तृप्तात् जङ्घायतिलङ्घिरंहतो
जङ्घादैर्ध्वं विवेगात् वेगेन जङ्घामारोहत इत्यर्थः । सरटात् क-
लासात् सरः कलासः स्यादित्यनरः । भयेन पटोज्झिनी व-
त्यागिनी स्त्री लोकैर्जनैरहासि परिहृप्तिता ॥ ५२ ॥

पुनस्तमुत्थाप्य निजामतेर्वदाऽ

हसच्च पश्चात् कृतपुच्छतत्प्रदा ॥ ५३ ॥

स्वयं कथाभिर्वरपक्षसुभ्रुवः

स्थिरीकृतायाः पदयुग्ममन्तरा ।

परेण पश्चान्निभृतं न्यधापयत्

ददर्श चादर्शतलं हसन् खलः ॥ ५४ ॥

अथोपचारोद्भुरचारुलोचना-

विलासनिर्वासितधैर्यैः सम्पदः ।

पुरस्येति । खला काचिद्भूर्त्ता वृसीमासनं सुनीनामासनं वृसीत्यमरः ।

पुरस्यलाङ्गूलं पुरोभागस्यलपुच्छं यथा तथा अदाहृतवान् ददाते लुङि गति-
स्यादिनासिचो लुक् । तत्र तस्यां ऋजुर्मुग्धो वरस्य सम्बन्धि द्विजः उपा-
विशत् उपविष्टः निजामतेः स्वाज्ञानस्य वदतीति अज्ञानात्कृतमिति वद-
तीत्यर्थः । पचाद्यच् वदा यदो वदावदोवक्ता इत्यमरः । पुनस्तं द्विजं
उत्थाप्य पश्चात् कृतपुच्छं तां वृसीं प्रददातीति तत्प्रदा सता प्रदेति
प्रपूर्वा हृदातेः कर्मोपपदत्कप्रत्ययः । अहसत् लहास च पुच्छस्य पुरो-
पस्थाने द्विजस्य प्रकाशमेहनत्वप्रतीतेः पृष्ठत उपस्थाने पशुत्वप्रतीतेर्चेति
भावः । कूर्मादिपीठमुद्यौ पुच्छव्यपदेशः ॥ ५३ ॥

स्वयमिति । खलो धूर्त्तः स्वयं स्वेन कथाभिरिष्टालापैः स्थिरीकृ-
तायाः निचलीकृतायाः वरपक्षे सुभ्रुवः स्त्रियाः पदयुग्मं अन्तरा पाद-
युगलस्यान्तराले अन्तरान्तरेण युक्त इति द्वितीया । परेण पुरुषान्तरेण
पश्चात् पृष्ठतो निगूढं यथा तथा आदर्शतलं दर्पणस्वरूपं न्यधापयत्
निधापयामास स हसन् ददर्श च वराङ्गप्रतिविम्बदर्शनाङ्गासः ॥ ५४ ॥

अथेति । अथोपचारेषु उद्भुरा उद्भूढभारा तत्परा इत्यर्थः । ऋक्
पूरित्यादिना रुचामान्तः । तासां चारुलोचनानां स्त्रीणां विलासैः साधनैः

स्मरस्य शिल्पं वरवर्गविक्रिया-
 विलोककं लोकमहासयन्मुहुः ॥ ५५ ॥
 तिरोबलवत्तसरोजनालया
 स्मिते स्मितं यत् खलू यूनि बालया ।
 तया तदीये हृदये निखाय तद्-
 व्यधीयतासम्मुखल हवेधिता ॥ ६ ॥
 कृतं यदन्यत्करणोचितत्यजा
 दिदृक्षु चक्षुर्दवारि बालया ।
 हृदस्तदीयस्य तदेव कामुके
 जगाद वार्तामखिलां खले खलू ॥ ५७ ॥

निर्वासिता निष्कसिता धैर्यसम्पद्येन तस्य स्मरस्य शिल्पं सृष्टिः क-
 कता इत्यर्थः । वरवर्गस्य जन्यजनस्य विक्रिया वक्ष्यमाणविकाराः कर्तव्य-
 विलोककं दृष्टजनं सुन्दरहासयन् परिवारिकाविलासदर्शनादेव जन-
 जनस्य जनहासकरः स्मरविकारोजात इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

तिर इति । तिरोबलन् तीर्थग्वलन् वक्त्रसरोजनाल कण्ठो यस्य
 सया बलितकम्बरया बालया युवत्या यूनि तरुणे स्मिते स्मितवति स्मि-
 कर्त्तरि क्तः । यत् स्मितं किल हसितं खलू भावे क्तः, तया बालया तदीये
 युवसम्बन्धिनि हृदये तस्मिन् तस्मिन् य गाढं प्रवेश्य व्यसम्मुखमनमिह
 यत्नय्यं तद्देधिता तद्देधित्वं व्यधीयत विहिता तत् स्मितं तस्य तिरस्वी-
 लक्ष्यवधी स्मरोजात इत्यर्थः ॥ ५६ ॥

कृतमिति । करणोचितं क्रियार्हं न्यजतीति तत्त्यजा तत् कर्त्तव्य-
 मकुर्वतेत्यर्थः । त्यजेः क्तिप् । तादृश्या बालया तरुण्या अन्यदकर्त्तव्यं
 यत्कृतं दिदृक्षु दर्शनोत्सुकं चक्षुः स्वर्ष्टि र्यदवारि वारितं तदेव कर्त्त-
 करणं दिदृक्षतादर्शनद्वयेव तदीयस्य बालासम्बन्धिनो हृदो हृद-
 साखिनां वार्ता वृत्तान्तं खले धूर्ते कामुके जगाद खलु तस्मै जगदि-

जलं ददत्याः कलितानतेर्मुखम्
 व्यवस्यता साहसिकेन चुम्बितम् ।
 पदे पतहारिणि मन्दपाणिना
 प्रतीक्षितोऽन्येक्षणवञ्चनक्षणः ॥ ५८ ॥
 युवानमालोक्य विदग्धशीलया
 स्वपाणिप्राथोरुहनालनिर्मितः ।
 श्लथोऽपि सख्या परिधिः कलानिधौ
 दधावहो तं प्रति गाढवन्धताम् ॥ ५९ ॥

त्यर्थः । तत्र क्रियावृत्त्या सान्द्ररागपारवश्यं सदर्थनोत्सुकं चक्षुः स्फटिः
 सद्वारि प्रणयकोपस्य सूचितेत्यर्थः ॥ ५७ ॥
 जलमिति । जलं ददत्या आवर्जयन्त्या अतएव कलिता आन-
 तिर्यया तस्या नखसुख्यादित्यर्थः । मुखं चुम्बितं व्यवस्यता उद्युञ्जानेन
 व्यवस्यतेर्लटः शत्रुदेशः । अतएव मन्दपाणिना श्लथहस्तेन सहसा बलात्का-
 रेण वर्तते यस्तेन सह साहसिकेन केनचित् योजःसहोऽन्धसां वर्तते इति
 ठक् । पदे स्तोचरणे पतहारि यस्मिन् तस्मिन् सति चुम्बनव्यसनाव्जल-
 पानमप्यविगणय्येत्यर्थः । अन्येक्षणवञ्चनक्षणः परदृष्टिवञ्चनसमयः प्रती-
 क्षितः आकाङ्क्षित इत्यर्थः । कामान्धाः किं न कुर्वन्तीति भावः ॥ ५८ ॥

युवानमिति । विदग्धशीलया प्रगल्भस्वभावया कयाचिद् युवा-
 नमालोक्य कलानिधौ कः सशिल्पाकरे चन्द्रे कला शिल्पे विधोरंश इत्य-
 भिधानात् । सख्या स्वपाणिप्राथोरुहनालाभ्यां निजभुजाभ्यां निर्मितः
 निजभावसूत्रनार्थं कृतः परिधिः परिवेषरूपत्वात् परिरम्भः परिवेषः
 चन्द्रे तत्सम्भावनेति भावः । श्लथोऽपि सन् तं युवानं प्रति तस्मिन्नि-
 त्यर्थः । गाढवन्धतान्दधौ गाढालिङ्गनसुखं तस्मादभूदित्यर्थः । अहो
 कार्यकरणवैरस्याद्विरुद्धकार्योपपादाच्च अथ्यं अतएवासङ्गति विष-

नतभ्रुवः स्वच्छनखानुविम्बन-
 छलेन कोऽपि स्फुटकम्पकण्टकः ।
 पयो ददत्याचरणे भृशं क्षतः
 स्मरस्य वारणैः शरणे न्यविक्षत ॥ ६० ॥
 मुखं यदस्मायि विभज्य सुमुवा
 ह्रियं यदालम्बा मतास्यसासितम् ।
 अवादि वा यन्मृदु गद्गदं युवा
 तदेव जग्राह तदाम्ललग्नकम् ॥ ६१ ॥

मालङ्काराः संक्षृष्टाः कार्यकारणयोर्भिन्नदेशत्वे स्यादसङ्गतिः । विरा
 कार्थस्योत्पत्तिरिति च लक्षणात् । अत्र रतिरहस्योक्तेः उत्सङ्गसङ्गति
 प्रियसख्यां विविधविभ्रमं तनुता । भावादङ्गगतं शिशुमालिङ्गति चुम्बि
 ब्रूते ॥ ५६ ॥

नतेति । स्मरस्य वारणैः भृशं क्षतः क्षतएव स्फुटौ कम्पकण्टकौ
 वेपथुरोमाञ्चौ रागसात्विकौ प्रहारसात्विकौ च यस्य सः रोमाञ्चेऽपि
 कण्टक इत्यमरः । कोऽपि युवा पयो दधत्या नतभ्रुवः स्त्रियः स्वच्छन
 खनुविम्बनछलेन प्रतिविम्बव्याजेन चरणे पाद एव शरणे रति
 न्यविक्षत निविष्ट इति सापङ्गवोत्प्रेक्षा व्यञ्जकप्रयोगाद् गम्या नेति
 इति लुङि तङ् इगुपधाटनिट्काः इति ह्येकनिर्देशः ॥ ६ ॥

मुखमिति । सुमुवा कयाचिद्योषिता मुखं विभज्य कृटिलीकत्वमिति
 द्विद्विकृत्येत्यर्थः । यदस्मायि विस्मितं स्मयतेभावे लुङि चिणि वृद्धादेशे
 ह्रियमालम्बा यं नतासं नञ्मुखं यथा तथा व्यासितम् आसेभावे क्
 मृदु गद्गदं अवादि वा उदितञ्च वदेः कर्मणि लृङ् । युवा तदेव तद्देश
 तयमेव तदाम्नौ तस्याः प्राप्नौ लग्नकं प्रतिभुवं जग्राह गाढानुराग
 भावत्वात् तस्येति भावः ॥ ६१ ॥

[१६ सर्गः ।]

नेषधचरितम् ।

१०७

विलोक्य यूना व्यजनं विधुन्वती-
 मवाप्तसन्त्वेन भृशं प्रसिष्विदे ।
 उदस्तकण्ठेन मृषोष्मनाटिना
 विजित्य लज्जां ददृशे तदाननम् ॥ ६२ ॥
 स तत्कुचस्फुटकचेष्टिदोर्लता-
 चलद्दलाभव्यजानानिलाकुलः ।
 अवाप नानानलनालशृङ्खला-
 निवद्धनीडोद्भवविभ्रमं युवा ॥ ६३ ॥

विलोक्येति । व्यजनन्तालवृत्तकं विधुन्वतीं चालयन्तीं काञ्चिद्विलोक्य
 अवाप्तसत्वेन उद्विक्तसत्त्वगुणेन यूना भृशं प्रसिष्विदे स्विन्नं सञ्जातसा-
 त्विकोऽभूदित्यर्थः । सिष्विदेभावे लिट् । मृषोष्मनाटिना नाटकेन उदस्त-
 कण्ठेन उदृष्यीवेण सता तेन लज्जां विजित्य विस्त्र्येत्यर्थः । तदाननं
 तस्याः आननं ददृशे दृष्टं व्यजनपवनापेक्षयेति भावः । दृशेः कर्मणि
 लिट् । अत्रागन्तुकेन धर्मखेदेन सहजसात्विकखेदेन सहृणान्मीलना-
 लङ्कारः । मीलनं वस्तुना यत्र यस्त्वन्तरनिगूहनिमित्तं लक्षणात् ॥ ६२ ॥

स इति । स पूर्वोक्तो युवा तस्या व्यजनस्तृप्तायाः कुचयोः स्पृष्टमेव
 स्पृष्टकं घषणं तदेव चेष्टा यस्या स्तस्या दोर्लतायाश्च लद्दल इवाभातीति
 तदामं इत्युत्प्रेक्षा लतायाः पत्त्रेण भवितव्यमिति भावः । तस्य व्यजनस्या-
 निवेन आकुलः उक्तरीत्या तत्कुचस्पृष्टवात्तुल्यसाहित्यमित्यर्थः ।
 नानानलनालो नानाविधवर्णकाण्ड एव शृङ्खला निगडस्तया निवद्धस्य
 नीडोद्भवस्य पक्षिणो विभ्रमं विलासं अवाप उपरि सहृदयमाण बाल-
 व्यजनवर्त्तिसुखनिश्चलाङ्गः पञ्जरवद्धपक्षीव तदभावेत्यर्थः । नीडोद्भवा
 गरुत्मलः इत्यमरः ॥ ६३ ॥

आवच्छटा कापि कटाक्षणस्य सा
 तथैव भङ्गी वचनस्य काचन ।
 यया युवभ्यामनुनाथने मिथः
 कथोऽपि दूतस्य न शेषितः अमः ॥ ६४ ॥
 पपौ न कश्चित् क्षणमास्यमीलितम्
 जलस्य गण्डूषमुदीतसम्पदः ।
 चुचुस्व तत्र प्रतिविम्बितं मुखम्
 पुरः स्फुरन्त्याः स्फुरकार्मुकभ्रुवः ॥ ६५ ॥
 हरिन्मणेर्भोजनभाजनेऽर्पिते
 गताः प्रकोपं किल वारयातिकाः ।

आवच्छटेति । सा तात्कालिकी रौप्यवाच्या कटाक्षणस्य कटाक्षो-
 योगस्य तत्करोतीति गयन्ता क्लृप् । आवच्छटा भङ्गी तथैव वचनस्य काच-
 भङ्गी जातेति विशेषः । यया कटाक्षवचनभङ्ग्या युवभ्यां युवत्या युना-
 च पुमान् स्त्रियेत्येकशेषः । मिथोऽनुनाथने परस्परप्रार्थने नाद्यतेवा-
 धेत्याकृष्ट । कथोऽप्यो दूतस्य अमः प्रयासो न शेषितः स्वमेव तत्कार्यं
 कारित्वान्नावेक्षित इत्यर्थः ॥ ६४ ॥

पपाविति । उदीतसम्पदः उत्पन्नकौतुकः कश्चिद्युवा पुरः स्फुरन्-
 पुरोवर्त्तिन्याः स्फुरन्त्य कार्मुके कार्मुकभ्रुवौ यस्या जलदाया
 आस्येन मीलितं मिश्रितं सङ्क्रान्तं प्रतिविम्बजलस्य गण्डूषं गण्डूष-
 जलमित्यर्थः तच्च गण्डूषणाय मुखसंयुक्ता पाणिष्ठर्तमिति दूष्ट-
 अन्यथा प्रतिविम्बादिकार्यायोगादिति भावः । क्षणं क्षणमात्रं न
 पौ किन्तु तत्र जले प्रतिविम्बितं मुखं चुचुस्व ॥ ६५ ॥

हरिर्दिति । हरिन्मणेर्भरकतोपलस्य सम्बन्धिनि तत्र ये भोजन-
 भाजने भोजनपात्रे अर्पिते सति प्रकोपमार्तरोपङ्गताः पत्रभाजन-

[६ सर्गः ।]

नैपधचरितम् ।

१०८

भृतं न शाकैः प्रवितीर्णमस्ति व-
 स्त्रिषेदमेवं हरितेति बोधिताः ॥ ६६ ॥
 ध्रुवं विनीतः स्मितपूर्ववाग् युवा
 किमप्यपृच्छन्न विलोकयन्मुखम् ।
 स्थितां पुरः स्फाटिककुट्टिमे वधूम्
 तदङ्घ्रियुग्मावनिमध्यवद्दृक् ॥ ६७ ॥
 अमी लसद्वाष्पमखण्डिताखिलम्
 वियुक्तमन्योन्यमसुक्तमार्दवम् ।

अ न्येति भावः । वरयात्वा प्रयोजनमेषामस्तीति वारयात्विकाः वरेण सह
 भोक्तारः प्रयोजनमिति ठक् । इदं वो युष्माकं प्रवितीर्णं दत्तं भाजनं
 शाकैः शाकरूपतैः शाके पृथुच्छदाविति वैजयन्ती । भृतङ्कृतं नास्ति
 न भवति किन्तु हरिता हरितया पालाशो हरितो हरिदित्यमरः ।
 त्विषा स्वकान्त्या एव मित्यं वा भ्रान्तिः कथमिति बोधिताः । अत्र क-
 ल्पितसांश्यान्मरकतभाजनेषु पत्रभाजनभ्रान्तिनिवन्धनादुभ्रान्तिमदल-
 झारः ॥ ६६ ॥

ध्रुवमिति । युवा कोऽपि तरुणः पुरोऽप्ये स्फाटिकेः स्फाटिकमये कु-
 ट्टिमे निवद्धभूमौ स्थितां वधूम् तस्याङ्घ्रियुग्मस्य अवनिमध्ये अन्तराल-
 भूमध्ये वद्दृग्दत्तदृष्टिः सन् तत्सङ्क्रान्ततद्वराङ्गप्रतिविम्बाकष्टः सन्नित्यर्थः ।
 सुखं न विलोकयन् न पश्यन् न ऊर्ध्वस्य न शब्दस्य सुश्रूषेति समासः । ध्रुवं
 सत्यं विनीतः साधुः किल स्मितपूर्वा वाग्यस्य स सन् किमपि यत्कि-
 न्चिदपृच्छत् अत्र यूनस्त्रीसन्भाषणे पादावलोकनेन सुखावलोकनादिति
 धर्मयोगादिनीतत्वोत्प्रेक्षा ॥ ६७ ॥

अमी इति । अमी जना जन्यजना लसन् वाष्पो यस्य तमखण्डित
 मखिलं स्वरूपं यस्य तदखण्डिताखिलमित्यर्थः । अन्योन्यं वियुक्त मसंस्पर्शं

[१०]

आवच्छटा कापि कटाक्षणस्य सा
 तथैव भङ्गी वचनस्य काचन ।
 यया युवभ्यामनुनाथने मिथः
 कथोऽपि दूतस्य न शेषितः अमः ॥ ६४ ॥
 पपौ न कश्चित् क्षणमास्यमीलितम्
 जलस्य गरुडूषसुदीतसम्पदः ।
 चुचुस्व तत्र प्रतिविम्बितं सुखम्
 पुरः स्फुरन्त्याः स्फुरकार्मुकभ्रुवः ॥ ६५ ॥
 हरिन्मणेर्भोजनभाजनेऽर्पिते
 गताः प्रकोपं किल वारयात्रिकाः ।

आवच्छटेति । सा तात्कालिकी रौप्यवाच्या कटाक्षणस्य कटाक्षो
 योगस्य तत्करोतीति गयन्ता लुट् । आवच्छटा भङ्गी तथैव वचनस्य काच
 भङ्गी जातेति विशेषः । यया कटाक्षवचनभङ्गा युवभ्यां युवत्या युना
 च पुमान् स्त्रियेत्येकशेषः । मिथोऽनुनाथने परस्परमार्थने नाघतेयां
 धेत्वा लुट् । कथोऽप्यो दूतस्य अमः प्रयासो न शेषितः स्वयमेव तत्कार्यं
 कारित्वान्नावेक्षित इत्यर्थः ॥ ६४ ॥

पपाविति । उदीतसम्पदः उत्पन्नकौतुकः कश्चिद्युवा पुरः स्फुरन्त्याः
 पुरोवर्तिन्याः स्फुरस्य कार्मुके कार्मुकभ्रुवौ यस्या जलदास्य
 आस्येन मीलितं मिश्रितं सङ्क्रान्तं प्रतिविम्बज्जलस्य गरुडूषं गरुडूष
 जलमित्यर्थः तच्च गरुडूषणाय सुखसंयुक्ता पाणिधृतमिति दूतस्य
 अन्यथा प्रतिविम्बादिकार्यायोगादिति भावः । क्षणं क्षणमात्रं न
 पौ किन्तु तत्र जले प्रतिविम्बितं सुखं चुचुस्व ॥ ६५ ॥

हरिर्दिति । हरिन्मणेर्भोजनभाजनेऽर्पिते सति प्रकोपमार्तरोपङ्गताः पत्रभाजन
 भाजने भोजनपात्रे अर्पिते सति प्रकोपमार्तरोपङ्गताः पत्रभाजन

भृतं न शाकैः प्रवितीर्णमस्ति व-
 स्त्रिषेदमेवं हरितेति बोधिताः ॥ ६६ ॥
 ध्रुवं विनीतः स्मितपूर्ववाग् युवा
 किमप्यपृच्छन्न विलोकयन्मुखम् ।
 स्थितां पुरः स्फाटिककुट्टिमे वधूम्
 तदङ्घ्रियुग्मावनिमध्यवद्दृक् ॥ ६७ ॥
 अमी लसद्वाष्पमखण्डिताखिलम्
 वियुक्तमन्योन्यमसुक्तमार्दवम् ।

भ्र न्येति भावः । वरयात्वा प्रयोजनमेषामस्तीति वारयात्रिकाः वरेण सह
 भोक्तारः प्रयोजनमिति ठक् । इदं वो युष्माकं प्रवितीर्णं दत्तं भाजनं
 शाकैः शाकतरुपत्रैः शाके पृथुच्छदाधिति वैजयन्ती । भृतं न नास्ति
 न भवति किन्तु हरिता हरितया पालाशो हरितो हरिदित्यमरः ।
 त्रिषा स्वकान्त्या एव मित्यं वा भ्रान्तिः कथमिति बोधिताः । अत्र क-
 ल्पितसांख्यान्मरकतभाजनेषु पत्रभाजनभ्रान्तिनिवन्धनादुभ्रान्तिमदल-
 ङ्कारः ॥ ६६ ॥

ध्रुवमिति । युवा कोऽपि तरुणः पुरोऽप्ये स्फाटिकेः स्फटिकमये कु-
 ट्टिमे निवद्धभूमौ स्थितां वधूम् तस्याङ्घ्रियुग्मस्य अवनिमध्ये अन्तराल-
 भूमध्ये वद्दृग्दत्तदृष्टिः सन् तत्पङ्क्तान्तद्वराङ्गप्रतिविम्बाकटः सन्नित्यर्थः ।
 मुखं न विलोकयन् न पश्यन् नङ्घ्र्यस्य नङ्घ्र्यस्य सुसुप्तेति समासः । ध्रुवं
 सत्यं विनीतः साधुः किल स्मितपूर्वा वाग्यस्य स सन् किमपि यत्कि-
 न्चिदपृच्छत् अत्र यूनस्त्रोसन्भाषणे पादावलोकनेन सुखावलोकनादिति
 धर्मयोगादिनीतत्वोत्प्रेक्षा ॥ ६७ ॥

अमी इति । अमी जना जन्यजना लसन् वाष्पो यस्य तमखण्डित
 मखिलं स्वरूपं यस्य तदखण्डिताखिलमित्यर्थः । अन्योन्यं वियुक्ता मसंज्ञितं

रसोत्तरं गौरमपीवरं रसा-
 दभुञ्जतामोदनमोदनं जनाः ॥ ६८ ॥
 वयोवशस्तोकविकस्वरस्तनीम्
 तिरस्तिरश्च स्वति सुन्दरे दृष्ट्या ।
 स्वयं किल स्वस्तमुरस्यमस्वरम्
 गुरुस्तनी ह्रीणतराऽपराऽऽदधे ॥ ६९ ॥
 यदादिहेतुः सुरभिः समुद्भवे
 भवेत्तदाज्यं सुरभि ध्रुवं ततः ।
 वधूभिरेभ्यः प्रवितीयं पायसम्
 तदोषकुल्यातटसैकतं कृतम् ॥ ७० ॥

तथाप्यसक्तमादेवमकठिनं रसोत्तरं स्वादुभूविष्टं गौरं शुभ्रमपीवर-
 स्थूलं आमोदनमन्नमभुञ्जत सार्धकविशेषत्वात्परिकरः ॥ ६८ ॥

वय इति । सुन्दरे रूपसम्पन्ने पुंसि वयोवशेन स्तोकविकस्व-
 स्तनीन्दिनेदिने किञ्चित्किञ्चिद्वर्द्धमानकुचां काञ्चित् तिरस्तिरोह-
 तिरश्चीनदृष्ट्या चुस्वति तृणया पश्यति सति अपरा पृष्ठस्तनी स्त्री क-
 किले दृष्टवेति भावः । अतिशयेन ह्रीणा लज्जिता ह्रीणतरा सती ह्रीणा-
 कालात्तरम् सुदविदेत्यादिना पक्षे निष्ठानत्वन्तसिलादिष्विति कृतम्
 इति पुंवद्भावः । स्वस्तमुरस्यमस्वरमुत्तरीयमादधे यथा स्थानं निर्दि-
 कैमुत्येनाप्यदर्शनसम्भवनाभिमानादिति भावः ॥ ६९ ॥

यदिति । यद्वयस्मात् कारणात् समुद्भवे उत्पत्तौ सुरभिर्गौरः क-
 गन्वि च सुरभिर्वाच्यवत् सौम्ये सुगन्धौ स्त्रीष्वसौरभेति यादवः । आदि-
 हेतुर्भूलकारणं ततः कारणाद् यदाज्यं सुरभि सुगन्धि भवेत् सुरभिस्त-
 सुरभित्वं युक्तमिति भावः । ध्रुवनित्युत्प्रेक्षायां वधूभिः परिवेष्टीभि-
 एभ्यो जन्यजनेभ्यः पयसि संस्कृतं पायसं परमान्नन्त पायसमित्यमरः ।

यदप्यपीता वसुधालयैः सुधा
 तदप्यदः स्वादु ततोऽनुमीयते ।
 अपि क्रतुपर्वुधदग्धगन्धिने
 स्पृहां यदस्मै दधते सुधान्वसः ॥ ७१ ॥
 अबोधि नो ह्रीनिभृतं मदिङ्गितम्
 प्रतीत्य वा नादृतवत्यसाविति ।
 लुनाति यूनः स्म धियं क्षियद्गता
 निवृत्य बालादरदर्शनेषुणा ॥ ७२ ॥

संस्कृतं भिन्नादिभ्य इत्यण् प्रत्ययः । प्रवितीर्य दत्त्वा तस्य सुरभ्याज्यस्य
 ओषः प्रवाह सस्य कुल्या कतिमसरित् तस्याः तटे सैकतं सिकतामयं
 पुलिनं कतमिति रूपकं देशे लुचिचौ चिण् प्रत्ययः ॥ ७० ॥

यदपीति । यदपि यद्यपि सुधा वसुधालयैर्भूनीलयैरपि अपीता
 न पीता तथाप्यदः आज्य ततः सुधातोऽपि स्वादुनुमीयते यतः सुधैवा
 भ्योऽन्नं येषां ते सुधान्वसो देव्यः क्रतुपर्वुधदग्धगन्धिने यज्ञाग्निमुष्ट
 गन्धवति अस्मै व्याज्याय स्पृहामिच्छां दधते स्पृहेरीप्सित इति सम्प्रदान-
 त्वाच्चतुर्थी । अस्माकमुभयानुभवाभावेऽपि तद्वत्प्रवृत्तिबिङ्गेन तदुभयर-
 सतारतम्यानुमानं सुकरमित्यर्थः ॥ ७१ ॥

अबोधीति । असौ बाला युवतिः ह्रीनिभृतं निगूढं मदिङ्गितं
 मदमिप्रायं नो अबोधि नाबोधिष्ट बुध्यतेः कर्त्तरि लुङि तङ् दीपजने-
 त्वादिना ह्येचिणादेशः । प्रतीत्य बुद्ध्यापि नादृतवती न गणितवतीत्येवं
 रूपां यूनोधिं संशयबुद्धिं कियत् कतिचित्पदानि गता निवृत्य आदर-
 दर्शनं सरागद्वष्टिः किञ्चिद्दर्शनमसकलद्वष्टिरिति व्याचक्षते ईषदर्थे-
 दरोऽव्यय नित्यमरः । तेनैवेषुणा शस्त्रेण लुनाति स्म । एतावतैव
 यूनो विपमानुरागशङ्काशङ्कुद्वृत्तं इति भावः ॥ ७२ ॥

न राजिकाराद्धमभोजि तत्र कै-
 मुखेन सीत्कारकृता दधर्द्धि ।
 धुतोत्तमाङ्गैः कटुभावपाटवा-
 दकाण्डकण्डूयितमूर्द्ध तालुभिः ॥ ३ ॥
 वियोगिदाहाय कटुभवत्त्विष-
 सुषारभानोरिव खण्डमाहतम् ।
 सितं सृदु प्रागथ दाहदायि तत्
 खलः सुहृत्पूर्वमिवाहितस्ततः ॥ ७४ ॥
 नवौ युवानौ निजभावगोपिना-
 वभूमिषु प्राक्प्रहितभूमिक्रमम् ।

नेति । तत्र भोजने कैर्जनैः दधर्द्धि दधिवद्भ्रा सख्यतमित्यर्थः ।
 राजिकाराद्धं राजसर्षपनिष्कं तत्पिष्टमयं व्यञ्जनमित्यर्थः । अथो राज-
 सर्षपेक्षवः क्षुधाभिजननो त्वाटिका राजिकेति यादवः । कटुभावपाट-
 वात् कटुसामर्थ्यात् धुतोत्तमाङ्गैः कम्पितमस्तकैः यथा अकाण्डे अरु-
 कण्डूयितं मूर्द्धतालु मूर्धानस्तालूनि च ये स्तैः सङ्घिः सीत्कारकृ-
 तसोत्कारेण मुखेन यज्ञेण नामभोजि सर्वैरेवं कुर्वद्भिरेव अभोजि-
 स्वभावोक्तिः अलङ्कारः ॥ ७३ ॥

वियोगोति । वियोगिनां दाहाय कटुभवन्त्यस्तीक्ष्णीभवन्त्य-
 स्त्विषो यस्य तस्य सुषारभानोश्चन्द्रस्य खण्डमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा । हिं-
 युभं तद्राजसर्षपमिश्रं व्यञ्जनं पूर्वमादौ सुहृदाप्तः ततः पश्चात् कार्य-
 काले अहितो ऽनाप्तः खल इवेत्युपमा प्रागादौ सृदु अथ पश्च दाहदाय-
 तिदाहकाले वभूवेतिशेषः ॥ ७४ ॥

नवाविति । नवावपूर्वा युवानौ युवतिश्च युवा च पुमान् क्लिष्टो-
 कशेषः । निजभावगोपिनौ स्वाभिप्रायवञ्चकौ सन्तौ अतएव प्राक् प्रथम-
 मभूमिष्वप्यविषये नङ्कार्येन नङ् समासः । प्रहितभूमिक्रमं कृतमञ्जरा-

दृशोविधत्तः स्म यदृच्छया किल

त्रिभागमन्योन्यमुखे पुनः पुनः ॥ ७५ ॥

व्यधुस्तमां ते मृदुमांससाधितम्

रसादशित्वा मृदु ते मनं मनः ।

निशाधवोत्सङ्गकुरङ्गजैरदः

पलैः सपीयूषपलैः किमत्रपि ॥ ७६ ॥

परस्तराकृतजटूतकृत्ययो-

रनङ्गमाराहुमपि क्षणं प्रति ।

प्रकारं इत स्ततः प्रवर्त्तित मित्यर्थः दृशोस्त्रिभागं तृतीयभागमपाङ्गमि-
त्यर्थः । वृत्तिविषये सङ्गुग्राथदस्य पूरणाद्यैत्वमिति कैयटः । पुनः पुनरन्यो-
न्यस्य मुखे यदृच्छया किल अनिच्छयेन विधत्तः स्म आदौ ह्रिया विषया-
नरदर्शनव्याजादेव अन्योन्यमुखमपाङ्गदृष्ट्या ददृशत्तरिति चक्षुः प्री-
त्याख्या प्रथम वस्यैका ॥ ७५ ॥

व्यधुस्तमामिति । ते जन्याः मृदुना अकठिनेन मांसेन साधितं
निष्पदितं तेमनं निष्ठानापराख्यं चाप्यविशेषः स्यात्तेमनं तु निष्ठानं
इत्यमरः । रसाद्रागादशित्वा आस्ताद्य अद इदमेमनं निशाधवस्येन्दो
रत्सङ्गे यः कुरङ्ग सज्जैः तत एव पीयूषरसैः असृतद्रवमिश्रितैः पलै-
र्मांसैरत्रपि किमपाचि किं? अत्रितेः पाकार्थत्वात्तन्नात्कर्मणि लुङ्-
घटादि मित्वाहुः स्वः । इति मनोमतिं व्यधुस्तमाम् अतिशयेन विदधु-
रित्युत्प्रेक्षितवन् इत्यर्थः । दधातेर्लुङि तिङ्धादास् प्रत्ययः ॥ ७६ ॥

परस्तराकृतजटूतकृत्ययो-
रनङ्गमाराहो नयनादिचेष्टारूपो ययो स्तयोः संज्ञाभिरेव कृतसमागम-
निश्चययो रित्यर्थः । यूनो स्तरणयोः स्त्रीषुंसयो रनङ्गमाराहुं सेवितु
मपि रन्तमपीत्यर्थः । क्षणं कालं प्रति निर्णयः प्रत्ययः समागमकाल-
निश्चयोऽपि इत्यर्थः । जनेषु जनमध्य एव कियच्चिराट्प्रा किञ्चिच्चिरा-

निमेषणेनैव कियच्चिरायुषा
 जनेषु यूनोरुदपादि निर्णयः ॥ ७७ ॥
 अहर्निशा वेति रताय पृच्छति
 क्रमोष्णशीतान्नकरार्पणाद्विटे ।
 ह्रिया विदग्धा किल तन्निषेधिनी
 न्यधत्त सन्ध्यामधुरेऽधरेऽङ्गुलीम् ॥ ७८ ॥
 कियत् त्यजन्नोदनमानयन् कियत्
 करस्य पप्रच्छ गतागतेन याम् ।
 अहं किमेष्यामि किमेष्यतीति सा
 व्यधत्त नन्मं किल लज्जया ननम् ॥ ७९ ॥

वस्यायिना निमेषणेन निमीलनेनैव उदपादि उत्पन्नः उत्पद्यते कर्त्तुं
 लुङ् चिखते पदः । परेषु निद्रितेष्ववयोः समागमः इति काल निश्चये-
 ऽपि संशयैव कृत इत्यर्थः ॥ ७७ ॥

अहरिति । विटे क्रमेण उष्णशीतयोः अन्नयोः करार्पणात् सू-
 नात् रताय अहर्निशा वेति पृच्छति सति विदग्धा चतरा ह्रिया द्वि-
 तत्कालद्वयं निषेधतीति तन्निषेधिनी सती सन्ध्यामधुरे सन्ध्यामधुरे
 अधरे अङ्गुलिं न्यधत्त सन्ध्यामधुराधरस्यर्शेन आवयोः सन्ध्यासमवे समा-
 गम इति सूचयामासेत्यर्थः । ह्रिया स्त्रीभिरङ्गुल्याधर माच्छाद्यत
 इति प्रसिद्धम् ॥ ७८ ॥

कियदिति । कियदोदनन्यजन् अपसारयन् कियदानयन् आकर्षन्
 करस्य गतागतेन यातायाताभ्यां विप्रतिपदञ्चानधिकरणवाचि इति
 वैभाषिको द्वन्द्वे एकवद्भावः । किमहमेष्यामि किं त्वमेष्यसि वेति याम्
 प्रच्छ सा स्त्री लज्जया किल आनन नन्मं व्यधत्त शिरोऽवनतिभेदेन त
 प्रेवागच्छेति सूचितवतीत्यर्थः ॥ ७९ ॥

यथामिषे जग्मुरनामिषभ्रमम्
 निरामिषे चामिषमोहमूहिरे ।
 तथा विदग्धैः परिकर्मनिर्मितम्
 विचित्रमेते परिहस्य भोजिताः ॥ ८० ॥
 नखेन कृत्वाधरसन्निभां निभादू
 युवा मृदुव्यञ्जनमांसफालिकाम् ।
 ददंश्च दन्तैः प्रशशंस तद्रसम्
 विहस्य पश्यन् परिवेषिकाधरम् ॥ ८१ ॥
 अनेकसंयोजनया तदा कृते-
 र्निष्कृत्य निष्पिष्य च तादृगर्जनात् ।
 अमी कृताकालिकवस्तुविस्मयम्
 जना बहु व्यञ्जनमभ्यवाहरन् ॥ ८२ ॥

यथेति । ते जन्याः यथा आमिषे मांसे अनामिष मिति भ्रमं जग्मूः
 यथा निरामिषे अनामिषे आमिषमोहं मांसभ्रमं चोहिरे वहन्तिस्मि
 तथा तेन प्रकारेण विदग्धैः कुशलपाचकैः परिकर्मणा संस्कारेण नि-
 र्मितम् अतएव विचित्रं भोज्यवस्तु परिहस्य विहस्य भोजिताः सर्वे
 सर्वज्ञत्वमादिताः इत्यर्थः ॥ ८० ॥

नखेनेति । युवा मृदोर्व्यञ्जनमांसस्य फालिकां खण्डिकान्निभात्
 सञ्छिद्य भक्षणव्याजात् नखेनाधरसन्निभां परिवेषिकाधराकारां कृत्वा
 विहस्य परिवेषिकायाः भोज्यप्रदातृणा अधरं पश्यन् दन्तैर्ददंश्च ददव न
 तस्य रसं स्वादुं प्रशंसन् अहो अमृतकल्पमिति तृप्ताव चेत्यर्थः । तदधर-
 बुद्धेति भावः ॥ ८१ ॥

अनेकेति । तदा भोजनकाले अमी जना भोक्ताः अनेकेषां संस्कार-
 द्रव्याणां संयोजनया मेलनेन तदा निष्कृत्य स्थित्वा निष्पिष्य पिष्ट्वा च अर्ज-

पिपासुरस्मीति विवोधिता सुखम्
 निरीक्ष्य वाला सुहितेन वारिणा ॥
 पुनः करे कर्तुमना गलन्तिकाम्
 हमात् सखीनां सहसा न्यवर्त्तत ॥ ८३ ॥
 युवा समादित्सुरमवगं हृतम्
 विलोक्य तत्रैणदृशोऽनुविस्वनम् ।
 चकार तन्वौविनिवेशितं करम्
 व व तच्च स्फुटकण्टकोत्करम् ॥ ८४ ॥

नात्यस्मादनाद्वेतोः तादृक्कथा विचितं कृतं निष्पादितं किञ्च कृतम् आ-
 लिकेषकालभवेष्टु तत्कालदुर्लभेषु वस्तुषु पदार्थेषु विस्मयो येन त-
 वद्दनेकं व्यञ्जनं सुपदं गमभ्यवाहरन्नमुञ्जत ॥ ८२ ॥

पिपासुरिति । वारिणा सुहितेन वारिणा तस्येत्यर्थः । त-
 द्दित्यं तर्पणं तद्विरित्यर्थः । शेषार्थे षष्ठो पूरणगुणेत्यादिना समास-
 पेधः । केनचिद्युनेति शेषः, पिपासुः पातुमिच्छुरस्मीति विवोधिता वा-
 सुखं निरीक्ष्य पुनर्गलन्तिकाम् पातुं कर्कर्यालुर्गलन्तिकेत्यमरः । करे क-
 र्तुमना धत्तुकामा तं काममनसोरपि इति सकारलोपः । सखी-
 हसाद्वास्यात् सखिहसोच्चेति विकल्पादप्रत्ययः । सहसा सपदि न्यव-
 निवृत्ता अधरपिपासोक्तित्वपरिज्ञानादिति भावः ॥ ८३ ॥

युवेति । युवा अमवगं पातुगतं हृतं समादित्सुः समादातुमि-
 च्छन् ददातेः सन्नादु प्रत्ययः सनि सोमेत्यादिना इसादेशे अभ्यासलो-
 पः । तत्र हते एणदृशो ऋगक्ष्याः अनुविस्वनं विलोक्य करं तस्य स्त्रीप्रति-
 विम्बस्य नील्यां निवेशितञ्चकार तत्रप्रतिविम्बञ्च स्फुटं कण्टकोत्करमव-
 पुलकप्रकरं वभूव तावदेव विम्बस्य पुलकतत्वादिति भावः ॥ ८४ ॥

प्रलेहेति । कोऽपि युवा श्रितभोजनस्थलः प्राप्तभोजनभा-
 सन् प्रलेहजस्तेहे लेह्यद्रव्ये स्नेहरसे करतलगत इति भावः । कृत-

प्रलेहजस्त्रे हस्तानुविम्बनाम्
 चुचुस्व कोऽपि श्रितभोजनस्थलः ।
 सुहुः परिस्पृश्य कराङ्गुलीमुखै-
 स्ततोऽनुरक्तैः स्वमवापितैर्मुखम् ॥ ८५ ॥
 अराधि यन्मीनमृगाजपतिजैः
 पलैर्मृदु स्वादु सुगन्धि तेमनम् ।
 अशाकि लोकैः कुत एव जेमिषुम्
 न तत् सङ्ख्यातुमपि स्म शक्यते ॥ ८६ ॥
 कृतार्धनद्याटभिरिङ्गितैः परा-
 परासि यः किञ्चनकुञ्चितभ्रुवा ।

विम्बनां प्राप्नोति विम्बानां कान्ता मितिशेषः । सुहुः परिस्पृश्य ततः
 स्पर्शादनन्तरं स्वमुखमवापितैरास्यं प्रापितैश्चुम्बितै रित्यर्थः । अतएव
 अनुरक्तैः सस्नेहैः कराङ्गुली मुखैरङ्गुल्यपैश्च चुम्ब सुहृर्लेह्यलेहनव्याजेन
 कान्ताप्रतिविम्बानुस्पृष्टाङ्गुलिमुखं चुम्बनादेव तत्प्रतिविम्बचुम्बनात् सुख-
 मन्वभूदित्यर्थः ॥ ८५ ॥

अराधीति । मीना मत्स्या मृगाः शशादयः अजाम्बुजाः पक्षिणः
 पक्षिणश्चटकादयः तेभ्यो जातै स्तज्जैः पलैर्मंसैः पललं जाङ्गलं मांसं पललं
 क्रव्यमामिषम् इति हलात्प्रथः । मृदु मनोहरं स्वादु रसवत् सुगन्धि सुरभि
 यत्तेमनं लेह्यमराधि अपाचि तत्तेमनं लोकैर्भोक्तृजनैः सङ्ख्यातुं गण-
 यितुम् अपि न शक्यते स्म जेमिषु मशितं कुत एवाशाकि वञ्चलत्वाच्चेति
 भावः पाके राध्यते रध्यति जेमत्वाच्च चमतीति भट्टमल्लः ॥ ८६ ॥

कतेति । स्वादुभिर्मनोहरैः इङ्गितैर्नयनादिचेष्टितैः कृतार्धनो
 देहीति कृतार्धनो यो युवा किं न किञ्चनकुञ्चितभ्रुवा कुञ्चितभ्रुवा
 स्त्रिया पुरा पूर्वं परासि पर्यहारि स युवा भोजनलीलया भोजन-
 व्यापारेण तद्व्याजेनेत्यर्थः । सुखे अङ्गुलिं क्षिपन् प्रसन्नाननया तया

क्षिपन्मुखे भोजनलीलयाङ्गुलीः
 पुनः प्रसन्नाननयाऽन्वकस्मि सः ॥ ८७ ॥
 अकारि नोद्धारनिभं प्रभञ्जना-
 दधूपि यच्चागुरुसारदारुभिः ।
 निपीय भृङ्गारुकसङ्गि तच्च तै-
 रवर्णि वारि प्रतिवारमीदृशम् ॥ ८८ ॥
 त्वया विधातर्यदकारि चासृतम्
 कृतञ्च यज्जीवनमस्त्वं साधु तत् ।
 वृथेदमारम्भि तु सर्वतोमुखम्
 तयोचितः कर्तुमिदं पिवस्तव ॥ ८९ ॥

पुनरन्वकस्मि अनुकम्पितः कार्यकातरो दृष्टाङ्गुलिः कृपापात्रं भव-
 तोति भावः ॥ ८७ ॥

अकारोति । यद्धारि प्रभञ्जनादायो वायुसञ्चारादित्यर्थः । पवमानः
 प्रभञ्जन इत्यमरः । नोद्धारनिभं हिमकल्पं तद्वच्छीतलमित्यर्थः । अ-
 कारि कृतम् अगुरुसारैर्दारुभिः धूपकाष्ठैरधूपि धूपितं वासितं चेत्यर्थः
 ईदृशमीदृशं भृङ्गारुकसङ्गि कनकालकान्तर्गतं भृङ्गारुः कनकालुदे-
 त्यमरः । वारि निपीय प्रतिवारं प्रतिपानं तत्र तस्मिन्देहे कावे
 वा तेर्भोक्तृभिरवर्णि वर्णितम् ॥ ८८ ॥

त्वयेति । हे विधातः ! त्वया अस्व अमृतञ्च अमृतनामकं पी-
 यूपञ्च यदकारि तदा जीवनं जीवनसञ्चिकञ्च यत्कृतं तदुभय-
 साधु सफलं सर्वतो मुखानि प्रवाहवत्क्वाण्य च यस्य तत्तथा कृतमिति
 यावन् वृथैवारम्भि अकारि पेयस्य मुखवैयर्थ्यादिति भावः । किन्तु
 तव अस्यास्तुनः पिवतीति इदं पिवः पाता इदमभिभोजनस्तु पात्रादिना
 शय्यः । तथा सर्वतोमुखः कर्तुमुचितः तस्य तदुपयोगादिति भावः पुनर्य-
 सर्वतो मुखमित्यमरः ॥ ८९ ॥

सरोजकोशाभिनयेन पाणिना
 स्थितेऽपि कूरे सुजरेव याचते ।
 सखि ! त्वमस्मै वितर त्वमित्युभे
 मिथो न वादाद्ददतुः किलौदनम् ॥ ६० ॥
 इयं कियच्चाण्डकुचेति पश्यते
 पयःप्रदायाहृदयं समावृतम् ।
 ध्रुवं मनोज्ञा व्यतरद्यदुत्तरम्
 मिषेण भृङ्गारुष्टेः करद्वयी ॥ ६१ ॥
 अमीभिराकण्डमभोजि तद्गृहे
 तुषारधारासृदितेव शर्करा ।

सरोजेति । कूरे ओदने स्थितेऽपि अन्धः कूरं भक्तमन्नमोदनं
 भस्मेति हलः युधः । सरोजकोशस्याभिनयोऽनुकरणं यस्य सः कमलसुकु-
 लानुकारी तदीयकुचपङ्क्याभिलाषव्यञ्जक इत्यर्थः । तेन पाणिना
 सुजरेव याचते पुनः पुनः कूरं याचते याचमानाय यूने याया रुभयपटि-
 त्वाच्छप्रमृत्ययः । उभे स्त्रियौ हे सखि ! त्वमेवास्यै वितर देहि मिथो-
 वादाद्विवादादोदनं न ददतुः किल खलु ? पराभिप्रायज्ञाने तद्वैयर्थ्या-
 दिति भावः ॥ ६० ॥

इयमिति । पयः प्रददातीति पयः प्रदाया तस्याः सम्बन्धि समावृत
 माञ्छादितं हृदय वज्रः कर्म हृदयं कियन्तौ चाण्ड कुचौ यस्याः सेति
 पश्यते कुचपरिमाणं जिज्ञासमानायेत्यर्थः । करद्वयी तस्याः पाणि-
 यगली भृङ्गारुष्टेर्मिषेण कनकानुकाधारणव्याजेन यद्यस्मादुत्तरमेतद्
 भृङ्गारुपरिमाणं मित्येवं रूपसुत्तरं व्यतरदददात्तस्माद्भुवं मनोज्ञा
 चित्तज्ञेत्युपेक्षा ॥ ६१ ॥

अमीभिरिति । अमीभिर्जनैस्तद्गृहे भीमभवनेषु तुषारधारया
 हिमोदकेन सृदिता मर्दता शर्करा खण्डविकारा इव तत्पाधु शुभ्रं

बाहं द्विषद्विष्कयणीपयः स्नुतम्
 सुधाहृदात् पङ्कमिवोद्धृतं दधि ॥ ६२ ॥
 तदन्तरन्तः सुधिरस्य विन्दुभिः
 करस्वितं कल्पयता जगत्कृता ।
 इतस्ततः स्पष्टमचोरि मायिना
 निरीक्ष्य दृष्ट्याचलजिह्वताभृता ॥ ६३ ॥
 ददासि मे तन्न रुचेर्यदास्यदम्
 न यत्र रागः सितयापि किं तया ।

चेत्यर्थः । खण्डविकाराः शर्करा सितेत्यमरः । सुधाहृदाद्धृतं पङ्कमिव स्थितमित्युक्ते च । बाहं द्विषन्ती महिषी सा च सा वयणी चिरप्रसूता स्त्रियाः पुंवदित्यादिना पुंवद्भावः लुलाबो मणिर्वाह इत्यमरः । तस्याः पयसः क्षीरात् स्नुतमुत्पादितं स्नुनोतेः कर्माक्तः । दधि आकण्ठं ममोजि भुङ्क्षुम् ॥ ६२ ॥

तदिति । निरीक्ष्य वीक्ष्य दृष्ट्यादौ स्वस्वदं दधि दृष्ट्वा दृष्ट्या गङ्गनेन चलजिह्वताभृता लोलजिह्वत्वधारिणा अतएव मायिना सचापल्यवञ्चनाचतुरेण जगत्कृता स्रष्टा सद्यस्तदधि अन्तरन्मध्ये पुरस्य जातावेकवचनम् । सुधिराणां विन्दुभिर्मण्डलैः करस्वितं मितं कल्पयता तत्र वर्तुलच्छिद्रयुक्तं कुर्वता सता इतस्ततोऽचोरि चोरी सर्वथा कतिपयावयवाणां स्वादे कुतश्छिद्राणामिति भावः । स्पष्टमिव प्रेक्षायां ब्रह्मणोऽप्याकर्षकं माहिषदधि किमुतान्येषामिति भावः ॥ ६३ ॥

ददासीति । यत् रुचेः रागस्यास्यदन्तन्मे मद्यं न ददासि यत्र रागस्तया सितया कृतमलं खण्डविकाराः शर्करा सितेत्युक्तं रक्तवर्णं रागिणः किं सितवस्तुनेति च गम्यते । इतीरिणे इतिवादिने रागिणो रुचिच्छलाच्छलप्रयोगे च्छलप्रयोग एव कर्तव्य इति न्यायादित्येवं विस्वमिव अधरो यस्या स्तया विस्वौष्ण्या स्त्रिया विस्वफलमदाय दत्तवानन्तरेणाधरविस्वं यावितं मिथान्तरादानमङ्गीकारेत्यर्थः । तदि

[१६ सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

१२१

इतीरिये विस्वफलं फलच्छला-
 ददायि विस्वाधरयारुचञ्च तत् ॥ ६४ ॥
 समं ययोरिङ्गितवान् वयस्ययो-
 स्तयोर्विहायोपहतप्रतीङ्गिताम् ।
 अकारि नाकूतमवारि सा यया
 विदग्धयाऽरञ्जितयैव भाववित् ॥ ६५ ॥
 सखीं प्रति स्नाह युवेङ्गितेक्षिणी
 क्रमेण तेऽयं क्षमते न दित्सुताम् ।
 विलोम तद्व्यञ्जनमर्प्यते त्वया
 वरं किमस्मै न नितान्तमर्थिने ॥ ६६ ॥

फलमरुचत् अरोचिष्ट स्वादूवभूवेत्यर्थः । प्रियाधरप्रतिविस्वप्रतिनिधि-
 त्वादितिभावः । रुचदीप्तौ प्रीत्यर्थात्तुङ् व्युद्भूतो लुङीति परस्मैपदं
 पुषादिद्यतादीत्यादिना चुरेङ्देशः ॥ ६४ ॥

सममिति । ययोर्वयस्ययोः सहचर्योः समं तुल्यं यथा तथा
 इङ्गितवान् दगादिसञ्चावान् तयोर्मध्ये उपहतप्रतीङ्गितां दत्तप्रति-
 सञ्चां विहाय परिहृत्य किन्तु यया आकूतं प्रतीङ्गितं नाकारि किन्तु
 सा प्रथमा अवारि वारिता यदास्यामय मपरक्तो रक्तचात्मनः स्यात्
 तदोदासितमित्यर्थः । विदग्धया चतुरया द्वितीयैवायम्भावविज्ञावज्ञः
 अरञ्जितः आकटः एतेन पूर्वार्वावा द्वितीया गम्भीरा सोऽपि भावञ्च
 साद्युक्तमेतदिति गम्यते ॥ ६५ ॥

सखीमिति । युवेङ्गितेक्षिणी युवाभिप्रायदर्शनी काचित् सखीं
 परिवेषिकां वयस्यां प्रत्याह सा उवाच लट् आ इति भूते लट् । किमिति
 अयं युया ते तव सख्यन्विनीं क्रमेण दित्सुतां न क्षमते पङ्क्तिक्रमेण परि-
 वेषणं नरुह्य इत्यर्थः । अतस्तु यानित नमर्थिने यत्क यत्तस्मै वरमुत्कृष्टं
 व्यञ्जनं निष्ठानं विलोम विपरीतं व्युत्क्रमेण नार्थ्यते न दीयते व्ययाय

[११]

समाप्तिरित्येव भुजिक्रियाविधे-
 र्दलोदरं वर्तुलयाऽऽलयीकृतम् ।
 अलङ्कृतं क्षीरवटैस्तदश्रिताम्
 रराज पाकार्पितगैरिकश्रिया ॥ ६७ ॥
 चुचुस्व नोर्वीचलयोर्वशीं परम्
 पुरोऽधिपारि प्रतिविम्बितां विटः ।
 पुनः पुनः पानकपानकैतवा-
 चकार तच्चुस्वनचुङ्कृतान्यपि ॥ ६८ ॥

शोघदेयमिति भावः । विलोम अरोमकं अतएव वरसुतकष्टं व्य-
 वराङ्गमर्थिनेऽस्यै किं नार्थं इत्यर्थान्तरस्यापि विवक्षितत्वात् केवलप्रका-
 शेषः व्यञ्जनं प्रसन्न निष्ठान चिह्नेष्ववयवेऽक्षरे इति यादवः ॥ ६६ ॥

समाप्तिमिति । तदा तत्काले क्षीरपक्वा वटाः क्षीरवटाः पिष्टकविशेष-
 तै रलङ्कृतमश्रतः मध्यवहरतान्दलस्य खेख्यपत्रस्योदरं मध्यपालं समाप्ति-
 अभिव्यक्तिः पचि व्यक्तीकरण इतिधातोर्घङन्तः । तदर्धमर्पिता न्यस्ता गै-
 कत्री धातुरागी यस्यां तथा क्षीरवटपाकेन अग्निसंयोगभेदेन अर्पि-
 तत्पादिता गैरिकस्येव श्रीः कान्त्येषां तैः इति परिणामः वर्तु-
 निस्तलयया अन्यत्र निस्तलैरित्यर्थः । भुजिक्रिया भुजिधात्वर्थः सैव वि-
 व्यापारो भोजनमिति यावत् तस्य समाप्तौ या लिपि स्तङ्गुजीकरणेन
 यिन्याग स्तया आलयीकृतमासदीकृतमिव तदङ्कितमिति यावत् रराज
 न्युत्प्रेक्षा ॥ ६७ ॥

चुचुस्वेति । विटः पुरोऽग्रे पार्थ्यामधि अधिपारि पानपात्रा-
 त्यर्थः । पारी पाली पराङ्गयोरिति विश्वः । वारिवहनभाण-
 खानो । प्रतिविम्बितामुर्वीचलयोर्वशीं भूमण्डलोर्वशीं स्त्रीं परं केव-
 चुचुस्व किन्तु पुनः पुनः पानकपानकैतवात्तस्या चुस्वने चुङ्कृतान्यपि
 चुङ्कारशब्दांचकार ॥ ६८ ॥

घनैरमीषां परिवेषकैर्जनै-
 रवर्षि वर्षोपलगोलकावली ।
 चलद्भुजाभूषणरत्नरोचिषा
 धुनेन्द्रचापैः श्रितचान्द्रसौरभा ॥ ६६ ॥
 कियद्बहु व्यञ्जनमेतदर्प्यते
 ममेति तृप्तेर्वदतां पुनः पुनः ।
 अमूनि सङ्ख्यातुमसावढौकि तै
 ष्कलेन तेषां कठिनीव भूयसी ॥ १०० ॥
 विदग्धवालेङ्कितगुप्तिचातुरी-
 प्रवल्ङ्किकोत्पाटनपाटवे हृदः ।

घनैरिति । चलन्त्योभुजास्तासां भुजानां भूषणरत्नानां रोचिषैव धृत-
 म्निद्रचापं यैसौः परिवेषन्तीति परिवेषिका दातारस्तैर्जनैर्घनैर्मैघैरमीषा-
 भोक्तृणां श्रितचन्द्रसौरभा प्राप्तकर्पूरगन्धा अच्यव श्रिते व्याप्ते चान्द्रस्य
 सूर्यस्य वा सौरी भा प्रभाच यया सूर्यतिष्ठ्यागस्यानां उपधाया इति यका-
 रलोपः । वर्षोपला इव गोलकाः घुटिकाकाराः पिष्टविशेषास्तेषामाव-
 लिरवर्षि दृष्टा ॥ ६६ ॥

कियदिति । ममेतत्कियत् बहुव्यञ्जनं शाकं कतिव्यञ्जनातीत्यर्थः ।
 अर्प्यते इति वदतां तेषां भोक्तृणां अमूनि व्यञ्जनानि सङ्ख्यातुं भूयसी
 कठिनीव भूयस्यः करिका इव सङ्ख्यानघुटिका इवेत्यर्थः । करिका
 कठिनी इति विश्वः । असौ गोलकावलिः तैः परिवेषकैः ष्कलेन परि-
 वेषण व्याजेन अढौकि ढौकिता दत्तेत्यर्थः ॥ १०० ॥

विदग्धेति । कासुकः कामी विदग्धवालायाः प्रौढाङ्गनायाः इङ्कित-
 गुप्तिचातुरी आकारगोपनचातुर्यं निगूढार्थवेष्टाप्रयोगचातुरी सैव प्रव-
 ल्ङ्गिका प्रहेलिका पराख्यो निगूढार्थोक्तिविशेषः तस्या उत्पाटने
 अर्थोद्घेदने यत्पाटवं तस्मिन् पटुमदुत्पाटने प्रसिक्ते सतीत्यर्थः । अस्मिन्-

निजस्य टीकां प्रवबन्ध कासुकः

सृशङ्गिराकृतशतैस्तदौचित्यम् ॥ १०१ ॥

एतस्मिन् भोजनभाजने पुरः-

स्फुरत्पुरन्ध्रप्रतिविम्बिताकृतेः ।

सुवा निधायोरसि लङ्ङुकद्वयम्

नखैर्लिखेत्तथा ममर्दं निर्दयम् ॥ १०२ ॥

विलोकिते रागितरेण सस्मितम्

ह्रियाऽथ वैसुख्यमिते सखीजने ।

तदालिरानीय कुतोऽपि शर्करीम्

करे ददौ तस्य विहस्य पुत्रिकाम् ॥ १०३ ॥

योद्धे देन औचित्यमावश्यकं सृशङ्गिराकृतशतैस्तदौचित्यम् । आकृतानां
शतं निजस्यात्मीयस्य हृदो हृदयस्य टीकां व्याख्यां प्रवबन्ध सङ्ग-
तस्य निवेदयामासेत्यर्थः । उचितोत्तरदानदेव प्रश्नार्थप्रकाशनाच्चे-
तस्याख्यानमिति भावः ॥ १०१ ॥

एतेति । यथा पुरोऽपि एतेन स्मृते सिक्ते भोजनभाजने स्फुर-
त् पुरन्ध्राः अङ्गनायाः प्रतिविम्बिता आकृतिः शरीरं तस्या उर-
लङ्ङुकद्वयं वर्तुलपिष्टकविशेषपिण्डयुग्मं निधाय नखैर्लिखेत् विददा-
निर्दयं ममर्दं पीडयामास तदीय कुचकुम्भयुगलभावनयेति भावः ॥ १०२ ॥

विलोकिते इति । रागितरेण अत्यन्त्यानुरक्तेन केनचित् सखि-
विलोकिते सख्येव जनं स्मिन् निजसख्याम् अथ विलोकनान्न-
ह्रिया वैसुख्यमिते पराङ्मुखताङ्गते सति एतेन तस्या अपि तस्मिन्
तथारागसूचितं तदालिखन्तु सखी कुतोऽप्यानीय शर्करीं शर्करा-
विकारायांस्त्रयः । पुत्रिकां कविमपूर्वीं पाञ्चालिकामित्यर्थः पाञ्च-
ालिका पुत्रिका स्यादित्यमरः । पुत्राच्च कविमा पुत्रि इति कामत्यये का-
पूर्वस्येकारः । करे विहस्य ददौ एव मेधा सखीकरणेति सूच-
यामासेत्यर्थः ॥ १०३ ॥

निरीक्ष्य रस्याः परिवेषिका ध्रुवम्

न भक्तमेवैभिरवाप्तदृष्टिभिः ।

अथक्त्वद्भिर्वज्रभुक्तवत्तया

यथोक्तं भक्ता व्यञ्जनपुञ्जराजयः ॥ १०४ ॥

पृथक् प्रकारेङ्कितशंसिताशयो

युवा ययोदासि तथापि तापितः ।

ततो निराशः परिभावयन् परा-

मये ! तथाऽतोपि सरोषयैव सः ॥ १०५ ॥

निरीक्ष्येति । यथा यथेष्टं वज्रभुक्तवत्तया कृतभोजनतया
अथक्त्वद्भिर्निःशेषं भोक्तुमशक्त्वद्भिस्तैर्व्यञ्जनपुञ्जराजयो भोक्ष्यरा-
शीनां श्रेणयः उज्झितास्त्यक्ताः तथा वज्रलं परिवेषणादिति भावः ।
अतोत्प्रेक्षते रस्या रसणीयाः परिवेषिका योषितः निरीक्ष्य अवाप्त-
दृष्टिभिः स्तावतैव तस्मैरेभिर्भोक्तृभिर्न भुक्तमेव ध्रुव मित्युत्प्रेक्षा अन्यथा
कथमेते भोक्ष्यराशयः पात्रेषु तथैव दृश्यन्त इति भावः ॥ १०४ ॥

पृथगिति । यथा पृथक्प्रकारेङ्कित शंसिताशयो नानाविधचेष्टाप्रका-
शितहृदयो युवा उदासि तथा रोषदनादरपरया अतापि तापितः
सन्तापितः अत्युपसर्गो धात्वर्थाननुवर्तते । औदासीन्यात् निराशोऽस्मृहः
परामन्यां परिभावय विभावय स युवा सरोषया अन्यवलोकनरूपया
पूर्वयैव अतोपि तोषितः तोषयतेः कर्मणि लुङ् । अये इति रुक्मिणे
अन्यवलोकाद्वि रोषदर्शनात्पूर्वमभितापितोऽयं न तु विरक्तेति ज्ञात्वा
सन्तोषात्पुष्पान्त इत्यर्थः । अये क्रोधे विषादे च स्मरणे रुक्मिणेऽपि
चेति विश्वः ॥ १०५ ॥

पय इति । पयः पायः क्षीरं वा स्मितं यस्याः सा रुण्डपसण्डलं
मण्डपसमूह एवास्वरं यस्याः सा यटाः वटकाः शुभ्रवर्तुलपिष्टकविशेष-
कः स एवानेन्दुर्यस्याः सा पृथू लङ्कुकावे वे स्तनौ यस्याः सा रुचेः पदम्

पयःस्निता रण्डपमण्डलाखरा
 वटाननेन्दुः पृथुलङ्कुलस्तनी ।
 पदं रुचेर्भोज्यभुजां भुजिक्रिया
 प्रिया वभूवोज्ज्वलकूरहारिणी ॥ १०६ ॥
 चिरं युवाकृतशतैः कृतार्थन-
 श्विरं सरोषेङ्गितया च निर्धुतः ।
 सृजन् करचालनलीलयाञ्जलिम्
 न्यषेचि किञ्चिद्विधुताम्बुधारया ॥ १०७ ॥
 न षड्विधः पिङ्गजनस्य भोजने
 तथा यथा यौवतविभ्रमोद्भवः ।

अभिलाषास्पदं लावण्यास्पदञ्च उज्ज्वलैः स्वच्छैः कूरैर्भक्तैः हारिणी
 हारयती मनोहरा च अन्धः कूरं भक्तमिति हलायुधः । भुजिक्रिया
 भोजनक्रिया भुज इति धातुनिर्देशेनार्थलक्षणा । भोज्यभुजाम्भोक्तृषां
 भोगिनाञ्च प्रीणातीति प्रिया दृढवस्त्रभा च वभूव रूपकालङ्कारः ॥ १०६ ॥
 चिरमिति । चिरमाकृतशतैश्चेष्टाशतैः कृतार्थेनः कृतप्रार्थनो
 युवा चिरं सरोषेङ्गितया रोषचेष्टावत्या निर्धुतश्चावधुतोऽपि सन् कर-
 चालनलीला तस्यापारस्तया तद्याजेनेत्यर्थः । अञ्जलिं सृजन् अञ्जलि-
 म्भेन प्रार्थयमान इत्यर्थः । किञ्चिद्विधुतया निर्धुतयाऽम्बुधारया धारा वि-
 धूननव्याजेनेत्यर्थः । न्यषेचि निषिक्तः कोपादिति भावः ॥ १०७ ॥

न षड्विध इति । पिङ्गजनस्य पिङ्गजनस्य पिङ्गपक्षविको विट इत्य-
 मरः । भोजने भोजनकाले षड्विधो मधुरादिभेदेन षट्प्रकारः तदा
 भृशलोषं नाधत्त नापुण्यात् पोषणार्थं लुङि तङ् । यथा युवतीनां समूहो
 यौवतं भिक्षादिभ्योऽण् । तत्र युवतीति सामर्थ्याङ्गस्याऽतद्वित इति टि
 लोपः । विभ्रमैर्विचित्रैरुद्भवः उद्भवः पचाद्यच् । ससुन्निघन् ससुन्नु-
 क्तमायः अपारोऽपरिमितः शृङ्गारमयः शृङ्गारो नाम सप्तमोरसः मधु-

[१६ सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

१२७

अपारशृङ्गारमयः समुन्मिषन्
 मृशं रसस्तोपमधत्त सप्तमः ॥ १०८ ॥
 सुखे निधाय क्रसुकं नलानुगे-
 रथोज्झि पर्णालिरवेत्य वृश्चिकम् ।
 दमार्पितान्तर्मुखवासनिर्मितम्
 भयाविलैः सम्भ्रमहासिताखिलैः ॥ १०९ ॥
 अमीषु तथ्यावृत्तरत्नजातयो
 विदर्भराट् चारुनितान्तचारुणोः ।
 स्वयं गृहाणैकमिहेत्युदीर्य तद्
 दयं ददौ शेषजिह्ववे हसन् ॥ ११० ॥

रादिपट्टसापेक्षया इति भावः । तोपमधत्त एकोऽपि लोकोत्तरो बह्वन-
 तिषेत् इति भावः ॥ १०८ ॥

सुख इति । नलानुगे नलानुचरैः क्रसुकं पूर्णफलं सुखे निधाय
 दमेनार्पितमन्तर्मुखं अन्तर्मुखं विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । सुखवासं लवङ्ग-
 तकोलाकर्पूरादिवासनाद्रव्यं कर्मण्यण् । तेन निमित्तं तयोर्विशेषण-
 विशेष्यभावविवक्षायां विशेषण समासः । वृश्चिक मवेक्ष्य भयेनाकुलैराविलैः
 अतएव सम्भ्रमेण हासिता अखिला यैस्तैः सङ्गिः पर्णालिः नागवल्ली
 अथोज्झि उज्झिता उज्झि विसर्गे कर्मणि लुङ् ॥ १०९ ॥

अमीष्विति । विदर्भराट् विदर्भदेशाधीश्वरो भीमः चारुनितान्त-
 चारुणोर्ययासह्य रम्यातिरमणीययो रिहानयो स्तथ्यन्तरत्नजातयोः
 सत्यामत्यरत्नौघयोः जाते जात्यौघजन्तुस्त्विति विश्वः । मध्ये एकं स्वयं
 गृहाणेत्युदीर्य शेषं मसत्यमेव जिह्ववे गृहीतमिच्छवे तस्यैवाति चा-
 रत्वादिति भावः अहेः सनन्तः दुप्रत्ययः मधुपिपासादित्वाद्द्वितीया समासः ।
 तयोः कतिमाकतिमयोर्दयं हसन् ददौ तत् कतिमं विनोदाय ददौ
 अन्यदौचित्यादिति भावः ॥ ११० ॥

इति द्विवारं शुचिमिष्टभोजिनाम्
 दिनानि तेषां कतिचिन्मुदा ययुः ।
 द्विरष्टसंवत्सरवारमुन्दरी-
 परीष्टिभिस्तृष्टिमुपेयुषां निशि ॥ १११ ॥
 उवास वैदर्भगृहेषु पञ्चषा
 निशाः कशाङ्गीं परिणीय तां नलः ।
 अथ प्रतस्थे निषधान् सञ्चानया-
 रथेन वार्ष्णेयगृहीतरश्मिना ॥ ११२ ॥
 परस्य न स्पृष्टुमिमामधिक्रिया
 प्रिया शिशुः प्रांशुरसाविति ब्रुवन् ।
 रथे स भैमीं स्वयमध्यरूढ-
 न तत् किञ्चाक्षिच्छदिमां जनेक्षितः ॥ ११३ ॥

इतीति । इति द्विः कृतो द्विवारं सङ्ख्यायां क्रियाभ्यामर्थात्तत्
 कत्वसुचिति । शुचि पवित्रं मिष्टञ्च सुञ्जत इति तद्भोजिनाम्
 निशि द्विराष्टता अष्टसंवत्सरा यासां तासां षोडशवर्षाणां वारमुन्दरी
 गणिकानां परीष्टिभिर्भोजनैः परीष्टिर्भोजने भक्ता विति वैजयन्त
 तृष्टिमुपेयुषां तेषां नलानुगानां कतिचिद्दिनानि मुदा ययुः ॥ १११ ॥

उवासेति । नलः कशाङ्गीं तां दमयन्तीं परिणीय वैदर्भगृहे
 पञ्च पञ्चा पञ्चषाः सङ्ख्याव्ययेत्यादिना वज्रव्रीहौ डच्समासान् । नि
 रात्रीः उवास अत्यन्त संयोगे द्वितीया । तथाऽनया भैम्या सह दृष्टो
 वार्ष्णेयो नलसारथिः द्वितयानिञ् इति ठक् । तेन गृहीता रश्मि
 यज्ञा यस्य किरणप्रयहौ रश्मावित्यमरः । तेन रथेन नि
 प्रतस्थे ॥ ११२ ॥

परस्येति । परस्य अन्यतरस्य इमां भैमीं स्पृष्टुमधिक्रिया
 कारो न प्रिया भैमी शिशुः असौ रथः प्रांशुरुन्नतः इति ब्रुवन् सु
 युक्तं वदन् तत्किञ्च तत्कारणादेव इमां भैमीं स नलो जनेक्षितः

इति स्मरः शीघ्रमति श्वकार तम्
 वधू च रोमाञ्चभरेण कर्कशौ ।
 स्खलिष्यति स्निग्धतनुः प्रियादियम्
 अदीयसी पीडनभीरुदोर्युगात् ॥ ११४ ॥
 अथ किमाजन्मनिजाङ्गवर्द्धिताम्
 प्रहित्य पुत्रीं पितरौ विषेदतुः ।
 विह्वल्य तौ तं दुहितुः पतिं यथा
 विनीततालच्चगुणीभवद्गुणम् ॥ ११५ ॥
 निजादनुव्रज्य स मण्डलावधे-
 नलं निवृत्तौ चटुलापतां गतः ।

स्वयमेव रथे अश्वरुहत् अधिरोहयामास स्पर्शलोभादिति भावः
 रुहेणैव चङ् । नास्ति चत् अनौचित्यमिति भावः । स्निप आलिङ्गन इति
 स्निपेर्लुङि च्नुः क्सादेशः ॥ ११३ ॥

इतीति । स्निग्धतनुर्महणाङ्गी अदीयसी अतिसुकुमारङ्गी
 इयं भैसी पीडनाङ्गीरु दोर्यग यस्य तस्मात् अदीयसः पीड-
 नासहत्वादिति भावः । प्रियात् स्खलिष्यतीति स्तदुत्वात् स्खलि-
 ङ्गने स्निग्धत्वात्प्रियसृजान्तरात् सखंसेवेति शीघ्रमतिः प्रत्युत्पन्नमतिः
 स्मरः तं नलं वधू भैसी च रोमाञ्चभरेण पुलकोत्करेण कर्कशावस्निग्ध-
 गात्रौ चकार अस्य परस्वराङ्गसङ्गहेतुके रोमाञ्चे आलिङ्गनानीव
 स्खलितप्रतिबन्धार्थं च सुप्ते चते ॥ ११४ ॥

अथेति । अथ पितरौ माता पितरौ पिता मातेति विवक्षादेक-
 येपः । अजन्म जन्मप्रभृति अभिविधावव्ययीभावः । निजाङ्गे स्वेत्यङ्गे
 वर्द्धितां पुत्रीं दुहितरं गौरादित्वादीकारः । प्रहित्य हिनोतेः क्तेत्यप् ।
 तथा विषेदतुः विपश्यौ किं नेत्यर्थं सदेर्लिट् । अतएक हलित्यादिना
 एवाभ्यासलोपौ । यथा तौ भैसी पितरौ विनीतया विनयसम्पन्न-
 तया लज्जगुणीभयन्तो लज्जगुणाः सन्तोषगुणा यस्य तद्योक्तं दुहितुः

तडागकल्लोल इवानिलं तटा-
 हुतानतिव्यावृते विदर्भराट् ॥ ११६ ॥
 पितात्मनः पुण्यमनापदः क्षमा
 धनं मनस्तुष्टिरयाखिलं नलः ।
 अतः परं पुत्रि ! न कोऽपि तेऽहमि-
 त्यदश्वरेष व्यसृजन्निजौरसीम् ॥ ११७ ॥
 प्रियः प्रियैकाचरणाच्चिरेण ताम्
 पितुः स्मरन्तीमचिकित्सदाधिषु ।

पतिं जामातरं च । समासादविभाषा खसृपत्योरिति विकल्पादस्य
 विसृज्य विधोदतः ॥ ११५ ॥

निजादिति । स विदर्भराट् भीमो नल मनुव्रज्य निवृत्तौ निवृत्ति-
 समये चटुलपतीति अति चटुलापश्चादुवाचः सन् अन्यत्र चटुलाः आपः वसु-
 तत्तथोक्तं चटुलापः सन् षट्कूपरित्यादिना समासान्तः । तडागस्य कल्लो-
 महोर्मिः अयोमिषु महत्सूत्रलोककल्लोलावित्यमरः । अनिल मनुव्रज्य
 तटात् धृता स्नेहता आनतिर्नलनमस्कारः अन्यत्र प्रवृत्ता यस्य स स
 निजान् मण्डगायधेराद्रसीमान्नात् व्यावृते निवृत्तः ॥ ११६ ॥

पितेति । हे पुत्रि ! आत्मनस्तत्र पिता जनकः पुण्यं सुखं
 अनापदः क्षमाः सर्वनिवृत्तिस्थानं धनं वित्तं मनस्तुष्टि र्मनोवृत्ति र-
 किं वञ्चना अखिलसुक्तमन्यच्च सर्वं नलो नलएव अतोऽस्मावता-
 परमयन्नास्ति अहं तु ते तत्र वरोऽपि यः कश्चिदेवेत्यर्थः इति इ-
 चक्रेतिशेषः एष भीम उदन्तः उदुवाष्पः सन् निजामौरसीम् उत्तर-
 निर्मितां पुत्रीं उरसोऽन्यतरस्या मित्यण्प्रत्ययः संज्ञाधिकारादभिधे-
 नियम इति काशिका । व्यसृजत् विसर्ज ॥ ११७ ॥

प्रियइति । प्रियैकाचरणात् केवलेष्टचरणात् तथोपलब्धता-
 दिति यावत् । पितुः स्मरन्तीं पितरं स्मरन्ती मित्यर्थः । अधीगर्धद्वेष-
 कर्मणाति कर्मणि षट् । तां दमयन्तीं प्रियो नलश्चिरेण आधिषु मनोव-

शशाम सोऽस्वाविरहौर्वपावको
 न तु प्रियप्रेममहाम्बुधावपि ॥ ११८ ॥
 असौ महीभृद्बद्धधा तु मण्डित-
 स्तया निजोपत्यकयेव कामपि ।
 भुवा कुरङ्गेक्षणदन्तिचारयो-
 र्वभार शोभां कृतपादसेवया ॥ ११९ ॥
 तदेकतानस्य नृपस्य रक्षितुम्
 चिरोदया भावमिवात्मनि श्रिया ।
 विहाय सापत्न्यमरञ्च भीमजा
 समग्रतद्वाञ्छितपूर्तिवृत्तिभिः ॥ १२० ॥

यासु विषये अचिकित्सदुल्लङ्घ्यामास प्रियरागातिरेकेण कथञ्चित्
 पितृविरहं मसङ्गतेत्यर्थः । कितनिवास इति धातोर्व्यधिप्रतिकारे
 युग्मिच्छिद्व्यः सन्निति सन् । सोऽनुभवसिद्धौ अस्वाविरह एव और्वपा-
 वको बद्धयाग्निः प्रियप्रेममहाम्बुधौ प्रियानुरागसमुद्रेऽपि न शशाम
 समुद्रे ण्यौर्वस्य दुर्वारत्वादिति भावः कन्यानां पितृतो मातरि वात्सल्या-
 दिरहो दुःसह इति भावः ॥ ११८ ॥

असाविति । बद्धधातु बद्धधैव अन्यत्र बद्धधातुभि र्गणिकादिभि
 र्मण्डितोऽलङ्कृतो महीभृद्भ्राजा पर्वतश्च कुरङ्गस्येव कुरङ्गाणाम् ईक्षणं
 दन्तिन इव दन्तिनां चारो गतिः स चारश्च तयोर्भुवा स्थानेन कृता पाद-
 सेवा प्रत्यन्तपर्वतसन्निकर्षश्च यथा तथा भैस्या कामस्य अनिर्वाच्यां शोभां
 कान्तिं वभार ॥ ११९ ॥

तदिति । चिरायजदयाष्टतया परिणतयः च श्रिया राज्यलक्ष्म्या
 तदेकतानस्य दमयन्त्येकवृत्तेः एकतानोऽनन्यवृत्ति रित्यमरः । नृपस्य
 नलस्य भावं चित्तवृत्तिम् आत्मनि विषये रक्षितं स्थिरीकर्तुमिवेत्युत्प्रेक्षा
 सापत्न्यं सपत्नी वरं विहाय भीमजा भैसी समग्रानां तद्वाञ्छितानां

मसारमालावलितोरणां पुरीम्
 निजाद्वियोगादिव लम्बितालकाम् ।
 ददर्श पश्यामिव नैषधः पथा-
 मयाञ्चितोद्ग्रीविकमुन्नतैर्गृहैः ॥ १२१ ॥
 पुरीं निरीक्ष्यान्यमना मनागिति
 प्रियाय भैस्या निभृतं विसर्जितः ।
 ययौ कटाक्षः सहसा निवर्त्तिना
 तदीक्षणेनाङ्गं पथे समागमम् ॥ १२२ ॥

पूर्तिवृत्तिभिः पूरणव्यापारै ररञ्जि रञ्जिता परचित्तात्तरञ्जनाय सपत्नो
 रयुपासते साध्य इति भावः ॥ १२० ॥

मसारमिति । अथ नैषधो नलः मसारा निराहारा बलयः १२०
 नीलमालिका एव तोरणानि यस्या स्ताम् अथएव निजाद्वियोगान्नलविव-
 हात् लम्बितालकां संस्काराभावाद्विस्तृप्त कुन्तलाभिवमिस्थिता त्वग्नेत्ता ।
 उन्नतैर्गृहैः प्रासादैरान्विता उद्ग्रीविका उद्ग्रीवीभवनं यस्मिन् कर्मणि
 तद्यथा उद्ग्रीवयतेस्तत्करोतीति गयनाद्वात्वर्थनिर्देशे न्युल् कात्पूर्वसेती-
 कारः पथां नलागमनमार्गाणां लक्ष्योपात्तकर्मणि पथी । पश्यतीति पथां
 दृष्टि मिव स्थिता मित्यग्नेत्ता । पात्रादिनाथ प्रत्यये पुनरन्येन पात्रादि-
 नादर्थेः पश्यादेशः । पुरीं पुरं ददर्श प्रोषितभर्त्तृकाः लम्बितालकाः पति-
 मार्गान् प्रतीक्षन् इति भावः ॥ १२१ ॥

पुरीमिति । मनागोषत् पुरीं निरीक्ष्य अन्यमना अन्यासक्तचित्त
 इति हेतोः प्रियाय भैस्या निभृतं गृहं विसर्जितः तदुद्दृष्टिपरिणाहव
 प्रहितः कटाक्षः सहसानिवर्त्तिना भैसीभयान्निवृत्तेन तदीक्षणेन नलदृष्ट्वा
 सह अर्धपथेन समागमं ययौ उभावप्यन्योन्याभिप्रायं जज्ञद्वरित्वार्थः ।
 ईपदपि भर्त्तुरन्यासङ्गं न सहते सा सोऽपि तथैव ता मनुवर्त्तत इति
 भावः ॥ १२२ ॥

अथ नगरदृष्टैरमात्यरत्नैः

पथि समियाय स जाययाऽभिरामः ।

मधुरिव कुसुमश्रिया सनाथः

क्रममिलितैरलिभिः कुट्टहलोत्कैः ॥ १२३ ॥

कियदपि कथयन् स्ववृत्तजातम्

अवणकुट्टहलचञ्चलेषु तेषु ।

कियदपि निजदेशवृत्तमेभ्यः

अवणपथं स नयन् पुरीं विवेश ॥ १२४ ॥

अथ पथि पथि लाजैरात्मनो बहुवल्ली-

सुकुलकुलसकुल्यैः पूजयन्त्यो जयेति ।

क्षितिपतिसुपनेसुस्तदधाना जनाना-

मसृतजलमृणालीसौकुमार्यं कुमार्यः ॥ १२५ ॥

अथेति । अथ जायया अभिरामो रमणीयः स नलः कुसुमश्रिया सनाथः पुष्पसम्पदा युक्तो मधुर्वसनः क्रमेणानन्तर्येण मिलितैः कुट्टहलोत्कैः विनोदोत्सुकै रलिभिरिव नगरे दृष्टैः संरक्षिताय स्थितैः भ्रियतेः कर्त्तरि क्तः । अमात्यरत्नै रन्त्रिवर्यैः सह पथि नगरपथे मार्गे समियाय सङ्गतः ॥ १२३ ॥

कियदिति । स नलः अवणकुट्टहलेन चञ्चलेषु व्यग्रेषु तेष्वमात्येषु विषये स्ववृत्तजातं स्वचरितस्वरूपं कियदपि स्तोकं कथयन् तथा निजदेश-वृत्तं स्वराष्ट्रवृत्तान्तम् एभ्यः सकाशात्कियदपि किञ्चिच्छ्रवणपथं नयन् पश्यन् पुरीं विवेश ॥ १२४ ॥

अथेति । अथ पथि पथि असृतजलमृणाली विसतन्तु स्तद्वत् सौकुमार्यं दधानाः क्रोमलाङ्गुराः कुमार्यो नार्यः आत्मनो वाहुवल्लीनां सुकुलकुलसकुल्यै र्मुकुलोत्करतुल्यैर्लाजैर्जयेति जयशब्दपूर्वं पूजयन्त्यः जनानां मध्ये तं क्षितिपतिं नलम् उपनेसरूपतस्थिर इत्यर्थः ॥ १२५ ॥

अभिनवदमयन्तीकान्तिजालावलोक-
 प्रवणपुरपुरन्ध्रीवक्त्रचन्द्रान्वयेन ।
 निखिलनगरसौधाट्टावलीचन्द्रशालाः
 क्षणमिव निजसज्ज्वां सान्वयामन्वभूवन् ॥ १२६ ॥
 निषधनृपमुखेन्दुश्रीसुधां सौधवाता-
 यनविवरगरश्मिन्नेषिनालोपनीताम् ।
 पपुरतुलपिपासापांशुलत्वोपरागा-
 न्यखिलपुरपुरन्ध्रीनेत्रनीलोत्पलानि ॥ १२७ ॥
 अवनिपतिरथोर्ध्वस्त्रैणपाणि-बाल-
 खलितसुरभिलाजव्याजभाजः प्रतीच्छन् ।
 उपरि कुसुमवृष्टीरेष वैमानिकाना-
 मभिनवकृतभैक्षीसौधभूमिं विवेश ॥ १२८ ॥

अभिनवेति । निखिलासु नगरे सौधाना मट्टालकपङ्क्तिषु चन्द्रशाला-
 चन्द्रशाला शिरोमूढमिति हलायुधः । अभिनवस्य दमयन्त्याः कान्तिजाल-
 लावण्यराशेरवलोकप्रवणानां दर्शनतत्पराणां पुरपुरन्ध्रीणां पौराङ्गनानां
 वक्त्रचन्द्रैरन्वयेन योगेन क्षणं निजां सज्ज्वां चन्द्रशालाभिधानं सान्वय-
 चन्द्राणां शालेत्येव सूचितार्था मन्वभूवन्निव ॥ १२६ ॥

निषधेति । अतुलया पिपासया पांशुलत्वं तदेव उपरागः उ-
 पबो येषां तान्यखिलपुरपुरन्ध्रीणां पौराङ्गनानां वक्त्रचन्द्रैर्नतालो-
 नीलोत्पलानि सौधवातायनविवरैर्गच्छन्तीति तद्भास्ताभिः रश्मीनां
 नयनरश्मीनां त्रेणिभिरेव नालै रूपनीतामाकृष्टामपि निषधनृपस्य ह-
 खेन्दुं तृणया सट्टणं पपुः अट्टाक्षुरित्यर्थः ॥ १२७ ॥

अवनीति । एषः अवनीपतिः जर्द्धेषु उपरिग्रहेषु ये स्त्रैणाः स्त्री-
 सन्वन्धिनः स्त्रीपुंसाभ्यां नैत्यादिना नैप्रत्ययः । तेभ्यः पाणिप्रवासेभ्य-
 खलिता ये सुरभयः सुगन्धयो लाजा स्तद्व्याजम्भजन्ते तद्भाजः वैमानि-

[६ सगः ।]

नैषधचरितम् ।

१३५

इति परिणयमित्यं यानमेकत्र याने

दरचकितकटाक्षप्रेक्षितं चानयोस्तत् ।

दिवि दिविषदधीशाः कौतुकेनावलोक्य

प्रणिदधुरिव गन्तुं नाकमानन्दसान्द्राः ॥ १२६ ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिसुकुटालङ्कारहीरः सुतम्

श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मा मल्लदेवी च यम् ।

काश्रीरैर्महिते चतुर्दशतयीं विद्यां विदद्भिर्महा-

काव्ये तद्भवि नैषधीयचरिते सर्गोऽगमत् षोडशः ॥ १३० ॥

कानां विमानैश्चरतां देवानां चरतीति ठक् । उपर्यपरिष्ठात् कुसुम-
वृष्टीः प्रतीच्छन् स्त्रीकुर्वन्नभिनवकृतां प्रत्यपनिर्मितां भैरव्याः सौधभूमिं
विशेष ॥ १२८ ॥

इतीति । अन्यो दंमयन्तीनक्षयोरित्येवंविधं परिणयं विवाह-
मित्यमेकत्र रगे यानं यावान्तद्विपूर्वोक्तं दरचकितमीषद्वक्त्रस्वभावं कटाक्ष-
प्रेक्षितं कटाक्षवीक्षणं च दिव्याकाशे दिविषदामधीशादेवा अवलोक्य अ-
यानन्दसान्द्राः यानन्दपूर्णाः सन्तः नाकं स्वर्गलोकं गन्तुं प्रणिदधुः चिन्त-
यामासुः ॥ १२९ ॥

श्रीहर्षमिति । चतुर्दशतयीं चतुर्दशावयवां चतुर्दशविधा मित्यर्थः
सङ्ख्याया अवयवे तयपटिङ्ढाणञ् हयसच् दम्भङ् मावच् तयपठ् कृडञ्
क्यरप् इत्यादिना ङीप् । विद्यां विदद्भिः विपश्चिद्भिः चतुर्दश विद्या-
स्थानानि जानद्भिः काश्रीरैः काश्रीरदेशीयैर्विदद्भिः महिते पूजिते
तद्भुवि श्रीहर्षोत्पन्ने तद्विरचित इत्यर्थः । षोडशानां पूरणः षोडशः
पूरणो ढट् । गत मन्यत् ॥ १३० ॥

इति पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहोपाध्याय कोलाचल-
मल्लिनधस्त्रिविरचितायां जीवातसमाख्यायां नैषधव्याख्यायां षोडशः
सर्गः समाप्तः ॥ १६ ॥

नैषधचरितम् ।

सप्तदशः सर्गः ।

अथारभ्य हृथाप्रायं धरित्रीधावनश्रमम् ।
 सुराः सरस्वदुल्लोललीला जग्मुर्यथागतम् ॥ १ ॥
 भैमीमत्ये भुवस्तस्मै चिरं चित्ते हृतामपि ।
 विद्यामिव विनीताय न विषेदुः प्रदाय ते ॥ २ ॥
 कान्तिमन्ति विमानानि भेजिरे भासुराः सुराः ।
 स्फटिकाद्रेस्तटानीव प्रतिविम्बा विवस्वतः ॥ ३ ॥

अथेति । अथ नागलोकजिगमिषानन्तरं सुरा इन्द्रादयः हृथा-
 प्रायमिति मृदूक्तिः हृथैवेत्यर्थः धरित्रीधावनश्रमं भूभ्रमणायासमा-
 रभ्य कृत्वा सरस्वदुल्लोलानां समुद्रमहोर्भीणां लीलेव लीला येषान्ते सन्
 यथागतं जग्मुः यथा हृथैव सागरतरङ्गास्तटं धावित्वा यथातथ गङ्गा-
 न्तीति तद्वद्गता इत्यर्थः ॥ १ ॥

भैमी मिति । ते देवाश्चिरं चित्ते हृताम् आकाङ्क्षितामपि तां भैमी-
 सुवः पत्ये नलाय विनीताय पञ्चिताय विद्यामिव प्रदाय न विषेदुश्च न हि
 महान्तो दत्त्वानुतापिनश्च न तेषामदेयमस्ति भावः ॥ २ ॥

कान्तिमन्तीति । भासुराः भास्वराः इन्द्रादयः कान्तिमन्ति दी-
 पानि विमानानि व्योमयानानि विवस्वतोऽर्कस्य प्रतिविम्बाः स्फटिका-
 द्रेः कैलासस्य तटानीव भेजिरे एतेन विमानानां तदधिष्ठातृणां च
 क्षतितेजस्वित्वमुक्तम् ॥ ३ ॥

जवावज्जातेन वातेन बलाकृष्टबलाहकैः ।

श्वसनात् स्वस्य शीघ्रत्वं रथैरेषामिवाकथि ॥ ४ ॥

क्रमाद् दवीयसां तेषां तदानीं समदृश्यत ।

स्पष्टमष्टगुणैस्त्वय्यात् पर्यवस्यन्निवाणिमा ॥ ५ ॥

ततान विद्युता तेषां रथे पीतपताकताम् ।

लब्धकेतुशिखोल्लेखा लेखा जलमुचः क्वचित् ॥ ६ ॥

पुनः पुनर्मिलन्तीषु पथि पाथोदपंक्तिषु ।

नाकनाथरथालम्बि बभूवाभरणं धनुः ॥ ७ ॥

जवादिति । जवान्निजवेगाज्जातेन वातेन बलाकृष्टा बलाहका
मेषा यैस्ते यामिन्द्रादीनां रथैर्विमानैः स्वस्यात्मनः श्वसनात् शीघ्रत्वं वायु-
वेगत्वं सकथीवेत्तुमेच्छा अन्यथा कथं तथा मेषाकर्षणमिति भावः कथेस्यौ-
रादिकात्कर्माण्यं लुङ् मित्वाङ्गुस्त्वम् ॥ ४ ॥

क्रमादिति । क्रमाद्दवीयसान्दविधानां सतां दूरशब्दादियद्युनि
स्थूलदूरेत्यादिना यणादिव रलोपः पूर्वगुणश्च । तेषां मिन्द्रादीनां तदानीं
दूरिभावकाञ्चे अणिमा अणुत्वम् अष्टगुण मणिमाद्यष्टमगुणं यदैश्वर्यं
सामर्थ्यं तस्मात्प्रकाशात् पर्यवस्यत् स्वयमेव परिशिष्यमाणमिव स्पष्टं सम-
दृश्यत सन्दृष्टं दूरे अणुत्वेनावभासादियद्युत्प्रेक्षा ॥ ५ ॥

ततानेति । क्वचित्प्रदेशे जलमुचो मेषस्य लेखा लब्धैः केतुशिखाभि-
ध्वजाद्यै रल्लेखा विदारणं यस्याः सा सती विद्युता करणेन तेषामि-
न्द्रादीनां रथे पीताः पीतवर्णाः पताका येषां तेषां भावः स्तुता तां ततान
ध्वजदण्डायोल्लेखनेनोत्था स्तुडितो रथेषु पीतपताका इव रेजु
रित्यर्थः ॥ ६ ॥

पुनः पुनरिति । नाकनाथरथालम्बि इन्द्ररथस्थं धनुः पथि
पुनः पुनर्मिलन्तीषु संसृज्यमानासु पाथोदानां मेषानां पंक्तिषु आभ-
रणं बभूव यद्वन्मेषद्वन्द्वं सङ्गच्छते तस्य तस्याभरणं बभूवेत्यर्थः । पूर्वं

जले जलदजालानां वज्जिवज्जालुविम्बनैः ।

जाने तत्कालजैस्तेषां जाताऽशनिसनायता ॥ ८ ॥

स्फुटं सावर्णिवंश्यानां कुलच्छत्रं महीभुजाम् ।

चक्रे दण्डभृतचुम्बन् दण्डश्चण्डरुचिं क्वचित् ॥ ९ ॥

नलभीमभुवोः प्रेम्नि विस्मिताया बधौ दिवः ।

पाशिपाशः शिरः कम्पस्त्रस्तभूषणवःत्रियम् ॥ १० ॥

पवनस्तम्बमारुह्य नृत्यत्तरकरः शिखी ।

अनेन प्रापि भैमीति अभञ्जक्रे नभःसदाम् ॥ ११ ॥

कविमेन्द्रधुर्योगेना अद्य सुखेन्द्रधुर्योगालम्ब इति भावः अथवा
तादृशासम्बन्धे सम्बन्धोक्ते रतिशयोक्ति रत्नङ्कारः ॥ ७ ॥

जल इति । जलदजालानां मेघवृन्दानां जले तत्कालजै स्त-
कालजातैः वज्जिवज्जस्य इन्द्रकुलीशस्यानुविम्बनैः प्रतिविम्बै स्तेषां
जलदजालानामशनिसनायता वज्जसाहित्यं रोहितयोगित्व मिति यावत्
इन्द्रायुधं शक्र धनु स्तदेव ऋजु रोहितं इत्यमरः । जाता जाने इत्युक्ते-
चायाम् ॥ ८ ॥

स्फुटमिति । क्वचित्प्रदेशे दण्डभृतो यमस्य दण्डो गदा चण्ड-
रुचिं सूर्यं चुम्बन् सूर्यमण्डलं स्पृशन्नित्यर्थः सावर्णिः सूर्यमितः तद-
श्यानां महीभुजां कुलस्य च्छत्रं चक्रे दण्डसंयोगादर्कमण्डलं तदंश-
राजकुलस्योद्धृतं च्छत्रमिव बभौ इत्यर्थः । स्फुटमित्युक्ते चा ॥ ९ ॥

नलेति । पाशिनो वरुणस्य पाशः पाशबलयं नलभीमभुवोः नल-
भैरवोः प्रेम्नि अन्यान्य नुरागे विषये विस्मिताया विस्मयाविष्टाया
दियो नभसः शिरः कम्पेन स्त्रस्तभूषणस्य गलितावतंसस्य अवसः श्रोत्र-
त्रियं शोभां दधौ अत्र त्रियमिव त्रियमिति सादृश्याच्चेपान्निदर्शना-
भेदः ॥ १० ॥

पयनेति । पवनस्तम्बं वायुस्तम्बाख्यं नभोदेश मारुह्य अतएव
नृत्यत्तरा अतिशयेन नृत्यन्तः कराः अंशवो हस्ताश्च यस्य सः शिखी जनि

तत्कर्षा भारती दूना विरहाङ्गीमजागिराम् ।
 अध्वनि ध्वनिभिर्वैणैरनुकल्पैर्व्यनोदयत् ॥ १२ ॥
 अयायान्तमवैक्षन्त ते जनौघमसित्विषम् ।
 तेषां प्रत्युद्गमप्रीत्या मिलद्योमेव मूर्त्तिमत् ॥ १३ ॥
 अद्राक्षुराजिहानं ते स्मरमग्रेसरं सुराः ।
 अक्षाविनयशिखार्थं कलिनेव पुरस्कृतम् ॥ १४ ॥

नैःसदां नभश्चराणाम् अनेनाग्निना नूनं भैमी प्रापि प्राप्ता अन्यथा
 कथमेतज्जम्भण मिति भ्रमं चक्रे भ्रान्तिं जनयामासेत्यर्थः ॥ ११ ॥

तदिति । भारती सरस्वती भीमजागिरां विरहादभावाद्दूना
 परितप्ता तेषां देवानाम् अनुकल्पैः कुशकाशवद्भैमीगिरां प्रतिनिधिभिः
 मुख्यः स्यात्प्रथमः कल्पोऽनुकल्पस्तु ततोऽधमः इत्यमरः । वैणैर्वीणा-
 सस्वन्निभिः तस्मैदमित्यण् । ध्वनिभिः शब्दैः व्यनोदयत् विनोदित-
 वती ॥ १२ ॥

अथेति । अयं देवा अयायान्तमागच्छन्तं असेरिवत्विट् यस्य तमसि-
 त्विषम् असिधोभं जनौघं जनसमाजं तेषां देवानां प्रत्युद्गमप्रीत्या
 कौतुकान्मिलदागच्छन्मूर्त्तिमद्विषमहवदुव्योममाकाशमिवेत्युपेक्षा अवैक्षन्त
 अपश्यन् ॥ १३ ॥

अद्राक्षुरिति । ते सुराः इन्द्रादयः आजिहानमागच्छन्तम् ओहाङ्-
 गताविति धातेर्लटः शानजादेशः । अग्रेसरं सङ्क्षायवर्त्तिनम् अतएव
 अक्षाणां मिन्द्रियाणां च पाचकाणां च अथो रथस्यावयवे पाचकोऽप्यक्षामि-
 न्द्रिय मिति विश्वः । अविनयस्य दुर्व्यापारस्य शिखार्थं सभ्यासार्थं कलिना
 कलिपुरुषेण पुरस्कृतं पूजितम् अयतः कृतमिव स्थितं स्मरं काम-
 सद्राक्षुर्दृशेर्लुङि द्रष्टोवेति विकल्पादङ्भावपक्षे सिचि वृद्धिः ॥ १४ ॥

अगस्येति । अगस्यार्थं सगस्यागमनार्थमित्यर्थः तृणप्राणाः तृण-
 प्रायप्राणाः प्राणानविगणय्य अगस्यागन्तार इत्यर्थः । पृष्ठस्थीकृते

अगम्यार्थं तृणप्राणाः पृष्ठस्थीकृतभीक्ष्ण्यः ।
 शम्भलीभुक्तसर्वस्वा जना यत्पारिपार्श्वकाः ॥ १५ ॥
 विभर्त्ति लोकजिह्वावं बुद्धस्य स्रद्धयेव यः ।
 यस्येशतुलयेवात कर्तृत्वमशरीरिणः ॥ १६ ॥
 ईश्वरस्य जगत्कृत्स्नं सृष्टिमाकुलयन्निमाम् ।
 अस्ति योऽस्त्रीकृतस्त्रीकस्तस्य वैरमनुस्मरन् ॥ १७ ॥
 चक्रे शक्रादिनेत्राणां स्मरः पीतनलश्रियाम् ।
 अपि दैवतवैद्याभ्यामचिकित्स्यमरोचकम् ॥ १८ ॥

पृष्ठतः कृते भीक्ष्ण्यौ यै स्ते सज्जाभयवर्जिता इत्यर्थः शम्भलीभिर्भुक्तां सर्वस्वं धनं त्रेपाले कुट्टनीशम्भलीसमेत्यमरः । एवं त्रिजनाः यस्य स्मरस्यवापारिपार्श्वकाः परिपार्श्ववर्त्तिनः परिजना इत्यर्थः परिमुखञ्चेति चकारात् ठक् ॥ १५ ॥

विभर्त्तीति । यः स्मरो बुद्धस्य सम्बन्धसामान्ये पठौ । बुद्धेनेत्यर्थः । स्रद्धयेव लोकजिह्वावं लोकजितत्वं विभर्त्तं यस्य स्मरस्येशतुलया ईश्वरस्यपेक्षयेत्यर्थः । शरीरं न भवतीत्यशरीरं तद्वत्तस्य सतो ऽत्र लोके कर्तृत्वं एकत्र जेतृत्वम् अन्यत्र स्मृतत्वं तदनादिगोवरज्ञानादि मत्वा देवेश्वरस्य कर्तृत्वं शरीरमतन्मिमतार्किकाः । पराभिभूता सन्तत्यरा तत्साम्यायतिद्वदाचरन्तीति भावः ॥ १६ ॥

ईश्वरस्येति । स्मरः कृत्स्नं जगत् ईदृशीं स्त्रीपुंसान्निमित्यर्थः । ईश्वरस्य सृष्टिमाकुलयन्निधिगच्छन् तस्य ईश्वरस्य वैरमनुस्मरन् स्त्रियो न भवन्तीत्यस्त्रियो अस्त्राणि कृता अस्त्री कृताः अभूततद्भावे हि अस्त्रीकृता स्त्रियो येन सोऽस्त्री कृतः सन् नदृष्टः कप् । अस्ति वस्ति ईश्वरवैरात् स्त्रीणामीश्वरकृतस्त्रीत्वमस्तन्तच्चाकरोदित्यर्थः ॥ १७ ॥
 चक्र इति । स्मरः पीतनलश्रियां साक्षात्कृतनलसौन्दर्यात्

यत्तत् क्षिपन्तसुत्कम्पसुत्यायुकमथारुणम् ।

बुधुर्विबुधाः क्रोधमाक्रोशक्रोशघोषणम् ॥ २६ ॥

यमुपासन्त दन्तौष्ठतारुक्श्मिष्यचक्षुषः ।

भ्रुकुटीफणिनीनादनिभनिश्वासफूत्कृताः ॥ २७ ॥

दुर्गं कामाशुगेनापि दुर्लङ्घ्यमवलम्ब्य यः ।

दुर्वासो हृदयं लोकान् सेन्द्रानपि दिधक्षति ॥ २८ ॥

शक्रादिनेत्राणां मिन्द्रादिचक्षूषां दैवतवैद्याभ्यानचिकित्सां चिकित्सितं मथयन् न रोचयत इत्यरोचकं रोगविशेषं चक्रे नलक्षपदर्शित्य स्तेभ्यः स्मरूपं नारोचतेत्यर्थः । स्मरादपि रमणीयत्वात्तस्येति भावः ॥ १८ ॥

यदिति । अथ स्मरदर्शनानन्तरं विबुधा देवा यत्तद्यत्किञ्चिदस्तु क्षिपन्तं प्रेरयन्तम् उत्कम्पं कम्पितं आक्रोशेण क्रोश घोषणा उच्चैर्घोषः यस्य तं दूरादाह्वानघोषणं कुर्वाणमित्यर्थः । क्रोधं क्रोधिपुरुषं बुधुः दृढशूरित्यर्थः । बुधे भौवादिकास्तत् ॥ १९ ॥

यमिति । यं क्रोधं दन्तौष्ठस्य क्षतेन यदस्य यत्तं तच्छिष्याणि तत्कल्पाणि चक्षूषि येषान्ते भ्रुकुक्ष्येव फणिनी मुजङ्गी तन्नादनिभानि तत्फूत्कारकल्पाणि निश्वासफूत्कृतानि येषान्ते ईदृशाः परिजनाः उपासत आसेर्लङ् । तत्सेवका अपि तदृशा एवेत्यर्थः ॥ २० ॥

दुर्गमिति । यः क्रोधः कामाशुगेन कामवाणेनापि दुर्लङ्घ्यं दुरित-
क्रमं दुर्वासो हृदये हृदयमेव दुर्गमवलम्ब्य सेन्द्रान् सनाथानपि लोकान्
दिधक्षति दग्धुं मिच्छति दहतेः सनन्ताक्षति दत्वकत्वभावाः ।
दुर्लङ्घ्यदुर्गावलम्बनो दुर्जयो ऽस्तीति भावः । नित्यक्रुद्धो भगवान् दुर्वासा
दुर्लक्ष्येति प्रसिद्धम् ॥ २१ ॥

वैराग्यमिति । यः क्रोधः उच्चैरपि रञ्जनं रागं रक्तवर्णतां जनय-
न्नपि वैराग्यं तद्राहित्यं करोतीति विरोधः । नैस्पृह्यं करोतीति तदा-

वैराग्यं यः करोत्युच्चैरञ्जनं जनयन्नपि ।

सूते सर्वेन्द्रियाच्छादि प्रज्वलन्नग्निं यस्तसः ॥ २२ ॥

पञ्चेषु विजयासक्तौ भवस्य क्रुध्यतो जयात् ।

येनान्यविगृहीतारिजयकालनयः श्रितः ॥ २३ ॥

हस्तौ विस्तारयन्निभ्ये विभ्यदर्धपथस्यवाक् ।

सूचयन् काकुमाकूतैर्लोभस्तत्र व्यलोकि तैः ॥ २४ ॥

भासीकरणाद्विरोधाभासाऽलङ्कारः । क्रुद्धस्य न कुत्वाप्यनुरागः ।
भावः । क्रोधः प्रज्वलन् प्रकाशमानोऽपि अन्तः सन्तापश्च सर्वेन्द्रिया-
च्छादयतीति तदाच्छादि तदावरकलमो मोहमन्धकारश्च सूते ज्वर-
क्रोधान्नो न किञ्चित्पश्यतीति भावः । अत्र प्रज्वलन्तमः शब्दयोः अर्धमार्ग-
विरोधपरिहारात् पूर्ववदलङ्कारः ॥ २२ ॥

पञ्चेष्विति । येन क्रोधेन पञ्चेषु विजयासक्तौ स्मरविग्रह-
काले क्रुध्यतः स्मराय कुप्यतः भवस्य कर्मणि षष्ठी । जयादेवे-
मन्येन कार्यान्तरेण विगृहीतस्य विरुद्धस्य अरे जंघ्रे कालनयः वि-
तक्कालोचितां नीतिमाश्रितः । स्मरसंहारकाले स्मरहरं क्रोधोन्नि-
तकाले तस्य क्रोधवशीकृतत्वादिति भावः । अत्र कामन्दकः बलिना-
गृहीतस्य द्विपता लच्छ्रवर्त्तिनः । कुर्वतापचयं शत्रोरात्मोच्छित्तिवि-
येति ॥ २३ ॥

हस्ताविति । तत्र सङ्घे तैरिन्द्रादिभि रित्ये धनिके दंस्य आयो-
स्वामीत्वमरः । हस्तौ विस्तारयन् याचञासुद्रया प्रसारयन् विभ-
सन् अतएवार्धपथस्यवागर्जोक्तवाक्वाक्यम् अःकूतैर्वितकैः काकुं वि-
सरं सूचयन् गद्गदः सन्नित्यर्थः । लोभो व्यलोकि विग्रहान्
इत्यर्थः ॥ २४ ॥

दैत्येति । यस्य लोभस्यासुजीविनोऽसुचराः दैन्यं कार्पण्यं
स्तेयं स्तेनायं नलोपचैत्यत्र स्तेनादिति योगविभागात्कालिकः प्र-
वृत्तिः ।

१७ सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

१४३

दैत्यस्तैन्यमया नित्यमत्याहारामयाविनः ।

भुञ्जानजनसाकृतपश्या यस्यानुजीविनः ॥ २५ ॥

धनिदानास्वदृष्टेयः पात्रपाणाववग्रहः ।

स्वान् दासानिव हा निःस्वान्विक्रीणीतेऽर्थवत्सु यः ॥ २६ ॥

एकद्विकरणे हेतु महापातकपञ्चमे ।

न दृणो मन्यते कोपकामौ यः पञ्च कारयन् ॥ २७ ॥

यः सत्वेन्द्रियसद्भापि जिह्वां बद्धावलम्बते ।

तस्यामाचार्यकं याज्यापटवे वटवेऽर्जितुम् ॥ २८ ॥

प्रत्ययः । तदुभयमया तत्प्रचुरा नित्यं सर्वदा अत्याहारेण बद्धशित्वेनामया-
विनो रोगिणः सर्वत्रामयस्येत्यप सङ्गग्रानाद् दीर्घश्च । भुञ्जानाना मन्त्रतां
जनानां स कृतं साभिप्रायं पश्यन्तीति पश्याः द्रष्टारः पात्रादिना श्रम-
त्ययः पश्यादेशश्च ॥ २५ ॥

धनिदानेति । यो लोभः पात्रपाणौ सम्प्रदानीयहस्ते धनिनां
दानास्वु दृष्टेः दानोदकवर्षस्य अवग्रहः प्रतिबन्धकस्वरूपः । तथा निः-
स्वान् धनहेतान् स्वान् स्वजनान् पुत्रदारादीन् दासानिव अनायास-
देयानिव अर्थवत्सु आद्येषु विक्रीणीते यितरति लोभादिति भावः ।
वा इति विपादे अहो लोभस्य वैचित्र्यमयी शक्तिरिति ॥ २६ ॥

एकेति । यो लोभो महापातकानां ब्रह्महत्यादीनां पञ्चके पञ्चकमध्ये
एकं च द्वे च एकद्वौनि सङ्ग्रेयद्वन्द्वे बद्धत्वेापजननाद्बद्धवचनं । तेषा-
मेकद्विनां करणे यथासङ्गं एकस्य ब्रह्महन्तस्य द्वयोः पानगमयोः
करणे हेतु इत्यर्थः । कोपकामौ स्वयं पञ्चापि पातकानि धारयन् दृष्टेन
मन्यते नाद्रियत इत्यर्थः । न हि बद्धकारी स्वल्पकारिणं गणयतीति
भावः । कामक्रोधाभ्यामपि पापिष्ठो लोभ इति रहस्यम् ॥ २७ ॥

य इति । यो लोभः सर्वेन्द्रियाणि सद्भाष्यो यस्य स सन्नपि जिह्वां
बद्ध प्रचुर भवत्स्वते प्रायेण तथैवास्त इत्यर्थः । क्रिमर्थं तत्वाह तस्यां

पथ्यां तथ्यामगृह्णन्तं मन्दा वन्धुप्रबोधनाम् ।
 शून्यमान्निष्ठ नोष्णन्तं मोहमैक्षन्त हन्त ते ॥ २८ ॥
 श्वः श्वः स्वप्राणप्रयाणेऽपि न स्मरन्ति स्मरद्विषम् ।
 मग्नाः कुटुम्बजस्वाले वालिशायदुपासिनः ॥ ३० ॥
 पुंसामलब्धनिर्वाणज्ञानदीपमचात्मनाम् ।
 अन्तर्त्तापयति व्यक्तं यः कज्जलवदुज्ज्वलम् ॥ ३१ ॥
 ब्रह्मचारिव्रतस्थायियतयो गृह्णिणं यथा ।
 तयो यमुपजीवन्ति क्रोधलोभमनोभवाः ॥ ३२ ॥

जिह्वाया मध्ययनशालाभूतायामिति भावः । याच्ञापटवे भिक्षाणि
 शिष्याय वटवे ब्राह्मणाय आचार्यकं गुरुत्वमर्जितमिवेत्युत्प्रेक्षा । पु
 मध्ययनशालायां स्वशिष्येभ्यो विद्याशिक्षां ददतीति प्रसिद्धम् ।
 पमोत्प्रेक्षाभ्यां स्वजातीयकाभ्यां वाक्यार्थयोः शब्दहेतुत्वात् शब्दार्थो
 काव्यलिङ्गमलङ्कारो सङ्कीर्त्यते इत्यङ्कारत्वस्य परस्परसम्बन्धेना
 भावः ॥ २८ ॥

पथ्यामिति । ते देवाः मन्दा मूढस्वभावाः अतएव पथ्यां
 तथ्यां सत्यां वन्धुप्रबोधनां सहृदुपदेशम् अगृह्णन्तमस्वीकृतां
 यत्किञ्चित्कुञ्चं वस्त्रालिप्त आदाय नोष्णन्तं मोहमादित्यजनं
 हन्तेति खेदः मोहं ऐक्षन्त ॥ २८ ॥

श्वः श्वः इति । यदुपासिनो यत्प्रेवकाः वालिशः मूर्खा अतएव
 स्वजस्वाले पुत्रकलत्वादपि मग्ना श्वः श्वः परश्वोवेत्यर्थः । प्राणा
 याणे निष्क्रमणे सत्यपि स्मरद्विषमोश्चरं न स्मरन्ति ॥ ३० ॥

पुंसामिति । यो मोहः अलब्धोऽप्राप्तो निर्वाणज्ञानदीपम
 चित्तकाशात्मकः आत्मा यै स्तेषाम् अनात्मज्ञानानां पुंसां सुज्व
 र्मलम् अन्तरन्तःकरणं कज्जलवदञ्जनवद्यत्तं स्फुटं स्थापयति मो
 धनात्मसाक्षात्कारविधातकेयं दुरात्मतेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

ब्रह्मचारीति । ब्रह्मचार्यादयः स्त्रियः आश्रमा गृह्णिणं यथा ते
 दयः स्त्रियो यं मोहं सुपजीवन्तीति मोहं मलास्ते तन्निवृत्तौ ते नि
 इति भावः ॥ ३२ ॥

जाग्रतामपि निद्रा यः पश्यतामपि योऽन्यता ।

श्रुते सत्यपि जाड्यं यः प्रकाशेऽपि च यस्तमः ॥ ३३ ॥

चिह्निताः कतिचिद्देवैः प्राचः परिचयादमी ।

अन्ये न केचनाचूडसेनः कञ्चुकमेचकाः ॥ ३४ ॥

ततोदीर्घं इवाणोधौ सैन्येऽभ्यर्णमुपेयुषि ।

कस्याप्याकर्णयामासुस्ते वर्णान् कर्णकर्मशान् ॥ ३५ ॥

यावोन्मज्जनवद्वयञ्च फलेऽपि श्रुतिसत्यता ।

का अद्वा तत्र धीवद्वा ! कामाध्वा यत्खिलीकृतः ॥ ३६ ॥

जाग्रतामिति । यो मोहो जाग्रतां प्रबुद्धानाम् अपि निद्रा यः पश्यतां चक्षुष्मता मय्यन्यता तद्राहित्यं यः श्रुते शास्त्रे अवगच्छे सत्यपि जाड्यं मौढ्यं यः प्रकाशे तेजसि सत्यपि तमश्च निद्रादिचक्षुष्यकार्यकारित्वात्तद्वज्जगरचक्षुराद्यनिवर्त्यत्वाच्च प्रसिद्धनिद्रादिचक्षुष्यविबुधेः कापि तत्त्वमपिरित्यर्थः ॥ ३३ ॥

चिह्निता इति । कतिचिदमी पूर्वोक्तस्मररादयः अन्ये च आचूड-
साश्वमेनसः कञ्चुकेन मेचकाः मलिनाः केचन देवैः कर्तृभिः प्राचः
परिचयात् पूर्वानुभवजन्यरुंस्तारात् चिह्निता चिह्निताः अतएव अमी ते
इति प्रत्याभिज्ञाता इति यावत् ॥ ३४ ॥

तत्रेति । उदीर्घे उच्चलिते अणोधौ अग्नोधाविव अभ्यर्णमुपे-
युषि रुमीपं गते तत्र तस्मिन् सैन्ये ते देवाः कस्यापि कस्यचित् पुरुषस्य
कर्णकर्मशान् कर्णकटून् वर्णान्वाक्यानि आकर्णयामासुः ॥ ३५ ॥

अथ सप्तचत्वारिंशता लोकैस्तानेव वर्णानाह यावेत्यादि । हेधो
वद्वा ! ज्ञानवद्वा ! यज्ञफले स्वर्गादौ श्रुतिसत्यता जोतिष्टोमादिदेव-
वाक्यप्रासादयं यावोन्मज्जनवत् यावत्पवनवाक्यस्येव तदेतदर्थं तत्र
तादृशी श्रुतौ का अद्वा को विश्वाचः यद्वच्छ्रद्धया कामद्वा तृतीय पुरु-
षार्थमार्गः खिलीकृतः हेऽखिला महते समे इत्यमरः । प्रमाणं सिद्धं
विहाय तद्विरुद्धे न अद्देयमित्यर्थः ॥ ३६ ॥

[१३]

केनापि बोधिसत्त्वेन जातं सत्त्वेन हेतुना ।
 यद्देहसर्मभेदाय जगदे जगदस्थिरम् ॥ ३७ ॥
 अग्निहोत्रं त्वयी तन्त्रं त्रिदण्डं भस्मपुण्ड्रकम् ।
 प्रज्ञापौरुषानिःस्वानां जीवो जल्पति जीविकाः ॥ ३८ ॥
 शुद्धं वंशद्वयीशुद्धौ पित्रोः पित्रोर्यदेकशः ।
 तदनन्तकुला दोषाद्दोषा जातिरस्ति का ॥ ३९ ॥

केनेति । बोधिसत्त्वेन बुद्धेन बुद्धस्य श्रीधनः शास्त्रा बोधि-
 विनायक इति यादवः । केनाप्यवाच्यमहिम्ना जातं भावे क्तः । स
 अज्ञेयवचनइत्यर्थः । यद्यस्याद्देहस्य कालान्तरभाविफलयोगिनिहा
 साधकवृत्ते सर्मभेदाय प्रामाण्यनङ्गाय सत्त्वेन हेतुना यत्तत्तत्तत्तत्
 मित्यनुमानेन जगदस्थिरं क्षणिकं जगदे गदितम् अतो न पारलौकिक
 सुखाशया हस्तगत मैहिकं सुखं हातव्यमित्यर्थः ॥ ३७ ॥

सस्यति बृहस्पतिमतावत्त्वेन वैदिकं विदुष्वर्यातअग्निहोत्रमिति
 अग्निहोत्रं मग्निहोत्राख्यं कर्म त्वयी त्रिवेदी तन्त्रं तदर्थविचारक
 मीमांसाशास्त्रं त्रिदण्डं सन्यासः पात्रादिपाठान्नपुंसकत्वं । भस्मनः पुण्ड्र-
 कनिर्यक्तिलकम् एतानि जीवो बृहस्पतिः प्रज्ञा पौरुषाभ्यां निःस्वाना
 द्रुहिताना मित्यर्थः । जीविकाः जीवनोपायान् जल्पति ब्रूते अस्याद्वादि
 परलोक इति निश्चयाद्येष्टचेष्टितमेव हितमिति भावः ॥ ३८ ॥

शुद्धमिति । यद्यतः कारणात्पितृमातापितृपरस्परयोर्मध्ये नि-
 धारे सप्तमो बोध्यायां द्विरुक्तिः पिता मातृत्येकशेषः । एकशः एव
 सौख्यं वंशद्वयीशुद्धौ उभयकुलशुद्धौ सत्यां शुद्धं पुत्रस्य शुद्धता भवति
 तत्तस्यादनन्तानां कुलानाम् अदोषादोषराहित्यान्निर्दोषा जातिः
 स्ति न कुलापीत्यर्थः । यथाहुः अनादाविह संसारे दुर्वारे मकरध्वजे
 कुले च कामिनीमूले का जातिपरिकल्पनेति ॥ ३९ ॥

कामिनीवर्गसंसर्गेनैः कः सङ्क्रान्तपातकः ।

नास्माति स्नाति हा मोहात् कामक्षाममिदं जगत् ॥ ४० ॥

ईर्ष्या रक्षतो नारीर्धक् कुलस्थितिदाम्भिकान् ।

स्मरान्धत्वाविशेषेऽपि तथा नरमरक्षतः ॥ ४१ ॥

परदारनिवृत्तिर्या सोऽयं स्वयमनादृतः ।

अहल्याकेलिलोलेन दम्भो दम्भोलिपाणिना ॥ ४२ ॥

गुरुतल्पगतौ पापकल्पनां त्यजत द्विजाः ! ।

येषां वः पत्युरत्युच्चेर्गुरुदारग्रहे ग्रहः ॥ ४३ ॥

कामिनीति । किञ्च कामिनीवर्गस्य स्त्रीजातस्य संसर्गेः सन्निकर्षैः कः पुमान् संक्रान्तपातकोऽपि न सर्वोऽपि पातक्येय अतएवेदं जगत्कामेन कामदोषेण क्षामव्रतं शीणव्रतं चायो मः इति निष्ठातकारस्य मकारः । तथा मोहात् खट्वानाकलनाक्षामाति उपवसति स्नाति शुद्धत्वबुद्धौ पुनर्ब्रतानि चरतीत्यर्थः । हा इति खेदे किञ्चन व्रतसङ्घर्षेणाप्येकेनैव पातके सर्वनाशत् इति भावः ॥ ४० ॥

ईर्ष्येति । स्मरान्धत्वाविशेषे समानेऽपि ईर्ष्या असहिष्णु- तथा नारीं स्त्रियं रक्षतो निरन्धतः तथा तद्वन्नरं पुरुषं मरक्षतो अनिवारयतः कुलस्थित्या कुलवृत्तेन दम्भेन कैतवेन चरन्तीति दाम्भिकान्ध- कान् चरतीति ठक् । दम्भस्तु कैतवे कल्क इति विश्वः । धिक् धिगुपर्यादिषु इति द्वितीया । स्त्रीदोषादिव पुरुषदोषेऽपि कुलहाने रेकत्वाभिनिवेशे दम्भादयेको हेतु रिति भावः ॥ ४१ ॥

परैति । या परदारभ्योनिवृत्तिः सोऽयं दम्भः अहल्याकेलिलोलेन गौतमस्त्रीरतिलालसेन दम्भोलिपाणिनेन्द्रेण स्वयमात्मा अनादृतः अतो न पारदार्यमनाचार इति भावः ॥ ४२ ॥

गुरुतल्पेति । किञ्च हे द्विजाः ! गुरुतल्पगतौ गुरुदारगमने तत्त्वं शयावृद्धारेषु इत्यमरः । पापकल्पनां पापसम्भावनां त्यजत कुतः

पापात्तापा मुदः पुण्यात् परासीः स्युरिति श्रुतिः ।
 वैपरीत्यं ध्रुवं साक्षात्तदाख्यात वलावले ॥ ४४ ॥
 सन्देहेऽप्यन्यदेहाप्ते विवर्जं वृजिनं यदि ।
 त्यजत श्रोत्रियाः ! सन्नहिंसाद्रूपणसंशयात् ॥ ४५ ॥
 यस्त्रिवेदीविदां वन्द्यः स व्यासेऽपि जजल्प वः ।
 रामाया जातकामायाः प्रगल्भा हस्तधारणा ॥ ४६ ॥

येषां यः प्रत्युच्य तस्मात्सोमराजानो ब्राह्मणा इति श्रुतेः । गुरोर्दृष्टेः
 दारपहे तद्गार्यागमने अत्युच्चैरतिमहान्महः उत्सवः तस्मादति
 दोषमुद्धिः कार्येति भावः ॥ ४३ ॥

पापादिति । परासीर्नृपस्य पुनः पापात्पापावरणात्तापाः पु-
 खानि पुण्यात् पुण्यावरणान्मुदः सुखानि स्युरिति श्रुतिः । विधिनिषे-
 धानगम्यं तदित्यर्थः । वैपरीत्यं पानगमनादिपापम् सुखं त-
 यन्नादिपुण्या दुःखञ्च विपरीतफलं ध्रुवं सत्यम् एव साक्षात्प्रत्यक्षं त-
 त्वव्ययं तयोरित्यर्थः । तयोः प्रत्यक्षागमयो वलः वले आख्य. व हे द्विजाः ।
 कथयत पावस्रवनवाक्यवत् प्रत्यक्षविरोधं च्छ्रुतिरिव दुर्बलेत्यर्थः ॥ ४३ ॥
 सन्देह इति । हे श्रोत्रियाः ! च्छान्दसाः ! श्रोत्रियश्च. न्दसौ समौ र-
 मरः । श्रोत्रियश्च. न्दोऽधीते इति च्छन्दःशब्दात्तदधीत इत्यर्थः । विवर्ज-
 य प्रत्ययः श्रोत्रभावयोर्निपातनात् साधुः । अन्यदेहाप्ते नृपस्य देहान-
 गमनेः सन्देहेऽपि देहात्मवादिना विप्रतिपत्तेरिति भावः । वृजि-
 पारदार्यादिपापं कलुषं वृजनैर्नोऽव मित्यमरः । विवर्ज्यं पाक्षिकदो-
 खापि परिहार्यत्वात् त्याज्यं यदि तत्तर्हि हिंसाद्रूपणसंशयात् वै-
 हिंसायामपि सांख्यादिभिः प्रत्यवायाङ्गीकारादिति भावः । सन्नं
 त्यजत पारदार्यादेः पुनरहिंसात्मकत्वात्प्रत्युत परवृत्तिकरत्वाच्च न-
 चित्प्रत्यवाय इति भावः ॥ ४५ ॥

य इति । किञ्च यो व्यासस्त्रयाणां वेदानां समाहारश्चिदो-

सुकृते वः कथं अद्वा सुरते च कथं न सा ।

तत्कर्म पुरुषः कुर्याद्येनान्ते सुखमेधते ॥ ४७ ॥

बलात् कुरुत पापानि सन्तु तान्यकृतानि वः ।

सर्वान् बलकृतानर्थानकृतान् मनुरब्रवीत् ॥ ४८ ॥

स्वागमार्थेऽपि मा स्यास्मिंस्तीर्थका ! विचिकित्सवः ।

तं तमाचरतानन्दं स्वच्छन्दं यं यमिच्छथ ॥ ४९ ॥

त्रिलोकीवप्रक्रिया । तद्विदां त्रयोदशानां वन्द्यः सोऽपि जातकामायाः
जाताभिन्नः प्रायाः रामाया हस्तधारणा करग्रहणं प्रशस्ता कर्त्तव्येति
प्रशस्ता वो युष्माकं जजल्प व्यक्तं सुक्तवान् स्वयं चित्वाङ्गदाविचित्रवोर्य-
भार्यासु पुत्रोत्पन्नादिति भावः । वृद्धाचारोऽप्यत्र प्रमाणं मित्यर्थः ॥ ४६ ॥

सुकृत इति । सुकृते तपोयज्ञादौ वः कथं अद्वा विश्वासः सा अद्वा
सुरते वः कथं न तत्रैव भवितव्यं मित्यर्थः । कुतः पुरुषः तत्कर्म कुर्यादेव
कर्मणामन्ते कर्मान्ते सुखं कर्म एधते वर्धते सुखार्थं कर्म कुर्या-
दित्यर्थः । तच्च सुरतमेवानुभवसिद्धत्वात् न सुकृतं वैपरीत्यादिति
भावः ॥ ४७ ॥

बलादिति । किञ्च बलात् बलात्कारात्पापानि कुरुत बलात्-
कृतपापानि वो युष्माकं मकृतानि सन्तु अकृतान्येव भविष्यन्तीत्यर्थः ।
कुतः सर्वान् बलकृतानर्थान् व्यापारानकृतान् मनुरब्रवीत् तस्माद्बलाच्चेत् कृते
ऽपि दोषो नास्तीत्यर्थः । अत्र मनुः बलाद्दत्तं बलाङ्गुक्तं बलाद्यच्चापि लेखि-
तम् । सर्वान् बलकृतानर्थानकृतान् मनुरब्रवीत् । यद्यपि बलात्कृतं व्य-
हारपरावृत्तिपरमेतत् तथापि पापमकलयता चार्वाकविषयतया प्रलय-
तीति द्रष्टव्यम् ॥ ४८ ॥

स्वेति । हे तीर्थिकाः ! शास्त्रिणः ! मत्तर्षीयधनुं प्रत्ययः ।
तीर्थं शास्त्रोऽध्वरक्षेत्रीपायोपाध्यायमन्त्रिष्वित्यमरः । तस्मिन्मनुष्योक्ते
स्वागमार्थे बलात्कारलक्षणे स्वशास्त्रार्थेऽपि विचिकित्सवः सांशा-

श्रुतिस्मृत्यर्थबोधेषु कौकमत्यं महाधियाम् ।

व्याख्या बुद्धिबलापेक्षा सा नोपेक्ष्या सुखोन्मुखी ॥ ५० ॥

यस्मिन्नस्मीति धीर्देहे तद्दाहे वः किमेनसा ।

क्वापि किन्तत् फलं न स्यादात्मेति परसाक्षिके ॥ ५१ ॥

मृतः स्मरति कर्माणि सृते कर्मफलोर्मयः ।

अन्यभुक्तैर्दृते तस्मिरित्यलं धूर्त्तवार्त्तया ॥ ५२ ॥

यिकाः विचिकित्सात् संशय इत्यमरः । कितः सनन्तादुपगत्यः बहोर्लटि धादेशः । किन्तु यं यस्मानन्दमिच्छथ तं तस्मानन्दं स्वच्छन्दं देहमाचरत अनुभवतेत्यर्थः ॥ ४९ ॥

ननु अनुवचनस्य व्यवहारविषयत्वाच्च यमर्थ इत्याक्षेपस्त प्रत्युत्तरीति । महाधियां चित्तबुद्धीनां पुंसां श्रुतिस्मृत्यर्थानां बोधेष्वेव सस्मृतिपत्तिः क न क्वापीत्यर्थः । किन्तु बुद्धिबलापेक्षा ज्ञानशक्त्यनुसारे व्याख्या प्रतिपादनं सैव निर्णायकैतिशेषः । एवं स्थिते व्याख्या सुखोन्मुखी सुखप्रवणा नोपेक्ष्या सैव ग्राह्येत्यर्थः । अन्यथा भट्टो भवेदिति भावः ॥ ५० ॥

नन्वेवं सुखलौल्यातापचरणे परत्वानिष्टं स्यादित्याह यस्मिन्नि यस्मिन्देहे अस्मीति धीरहं बुद्धिः अस्मीत्यव्यय मस्यदर्थानुवादे अहमेवेति इति गणव्याख्याने । पादप्रहार मिति सुन्दरि ! नास्मि दूय इत्यादि प्रयोगश्च । तस्य दाहे सति वो युष्माक मेनसा किम् ? न स्यात् । गौरो कथोऽह मित्यादि बुद्धिप्रामाण्याद्देहादतिरिक्तः फलभोक्ताऽस्मीति मानः । तर्हि परसाक्षिके परोक्तिमात्रप्रमाणके न तु वेदवदतुषवति इत्यर्थः । आत्मेति आत्मेति कतनाम क्वापि कुतचित्कास्थितेऽर्थे तदेव सः फलं किम् ? न स्यात् अस्तु नाम किन्न शिखरं वस्तुतस्तूभय नयनं दिग्धमेवेति भावः ॥ ५१ ॥

नन्वागमो बलवदस्ति प्रमाणमत आह मृत इति । मृतः कर्माणि स्रज्जतानि स्मरति मृते जन्तौ कर्मणां फलोर्मयः सुखदः सुखप्रवणः

एकं सन्दिग्धयोस्तावत् भावि तत्रेष्टजन्मनि ।

हेतुनाहुः स्वरुन्वादीनसाङ्गानन्यथा विटाः ॥ ५३ ॥

जनेन जानतास्मीति कायं नायं त्वमित्यसौ ।

त्यान्यते ग्राह्यते चान्यदेहो श्रुत्यातिधूर्त्तया ॥ ५४ ॥

एकस्य विश्वपापेन तापेऽनन्ते निमज्जतः ।

कः श्रौतस्य त्मनो भीरो ! भरः स्याद् दुरितेन ते ॥ ५५ ॥

भवन्तीतिशेषः । अन्यभुक्तैः आद्यादिवाङ्मयभोजनैर्नृते तत्प्रिरिति धूर्त्तवार्त्तया प्रतारकप्रवादेनालम् आगमोऽपि कस्यचित्प्रलाप एवेत्यर्थः ॥ ५३ ॥

धौर्त्यप्रकारमेवाह एकमित्यादि । सन्दिग्धयो रिएसिद्धौर्मध्ये एकं तावदवश्यम्भावि तत्रेष्टजन्मनि इष्टसिद्धौ सति मन्त्रादीन्मन्त्रादिप्रयोगान् हेतुना कारणमाहुः अन्यथा तदसिद्धौ मन्त्रादिसाङ्गानङ्गविकल्पा-
नाहुः ॥ ५३ ॥

धूर्त्तस्य इदं कर्मकाण्डं विहस्य ज्ञानकाण्डं विहस्यति जनेनेति । अतिधूर्त्तया अतिप्रतारिकया श्रुत्या कायं देहं मस्मग्रहमिति जानता देहा-
दावात्मबुद्धिं कुर्वता जनेन प्रयोज्येन अयं कायः त्वसात्मा नेति त्याज्यते
मोच्यते अन्यदेहादन्यदुब्रह्म ग्राह्यते तत्त्वमस्यादिवाक्यै रङ्गी-
कार्यते सत्यस्य असत्यकरणादसत्यस्य सत्यकरणाच्च अहो इत्याश्चर्य-
करणम् ॥ ५४ ॥

एकस्येति । एकस्य परमार्थतोऽद्वितीयस्य श्रौतस्य उपनिषदस्या-
त्मनः आत्मभूतस्य तथा विश्वपापेन अशेषपापेन अनन्ते तापे दुरन्त-
दुःखे निमज्जतः ते तव हे भीरो ! दुरितैनेकेन स्त्रीसङ्गसङ्ग्रहपापेन को
भरः आत्मवाददाम्भिकस्य पापैकफलं परस्य एतेन किमत्रैव वैराग्येण
वेत्यर्थः ॥ ५५ ॥

किन्ते हन्तहतात् पुष्पात् तन्मात्रे हि फलत्यदः ।
 न्यस्य तन्मूर्द्धनन्यस्य न्यास्यमेवाश्रमनो यदि ॥ ५६ ॥
 दृष्टानीव दृष्टावादान् विधूनय बधूरनु ।
 तवापि तादृशस्यैव का चिरं जनवञ्चना ॥ ५७ ॥
 कुरुध्वं कामदेवाज्ञां ब्रह्माद्यैरप्यलङ्घिताम् ।
 वेदोऽपि देवकीयाज्ञा तत्राज्ञाः काधिकार्हणा ॥ ५८ ॥

किमिति । हे मूर्ख ! हन्तहताद्वनश्चादितात् पुष्पात्ते तव हि
 न किञ्चिदित्यर्थः । प्रत्युत अदः इदं पुष्प तन्मात्रे तस्मिन् हन्त एव
 फलत्यदः फलं सूते अपि सम्भावनायाम् । अथाश्रमनो देवताधिष्ठितस्य मूर्ध्नि
 न्यास्यमर्पणीय मेव यदि ऋहलोग्यत् । तत्तर्हि स्वस्यैव मूर्ध्नि न्यस्य निधेयं
 अस्मत्तर्लोष्टि सिचि हे लुक् । पापीपासनाद्वरं स्वयमुपभोग रति
 भावः ॥ ५६ ॥

दृष्टानीति । बधूरनु स्त्रीविषये दृष्टावादान् हासोऽस्ति सन्दर्भः
 मच्चियुक्त मच्चुञ्चलं तत्कलुषं वसायः । स्नानौ च पीनौ पिशितौ च
 पिण्डौ स्थानान्तरे किं ? नरकोऽपि योषिदित्यादि जुगुप्सावादान्
 दृष्ट्या जुगुप्सावयोरिति यादवः । दृष्टानीव विधूनय विसर्जय ध्वं
 प्रियोनुग्वक्तव्यः । तवापि तादृशस्य जुगुप्सितस्यैव सतश्चिरमत्यन्तं जनवञ्च-
 ना विरक्तमलापै लोक्वञ्चना का किमर्था ॥ ५७ ॥

कुरुध्वमिति । हे अज्ञा ! मूढा ! ब्रह्माद्यैरलङ्घितां कामदेवस्य ज्ञां
 कुरुध्वं नचाय भवेदिकावार इत्याह वेदोऽपि देवस्येयं देवकीया-
 गर्हादिभ्यश्चेति अप्रत्यये जनवरयोः कुग्वक्तव्यः देवस्येति कुगागमः । आज्ञा
 यासनं श्रुतिः स्मृति र्भमेवाज्ञेति भगवद्वचनादिति भावः । तत्र दे-
 वधिका अर्हणा पूजा का किं निमित्तेत्यर्थः । इत्यम् अविशेषे काम-
 देवाज्ञैव कार्या ब्रह्माद्यैरप्यलङ्घ्यत्वादिति भावः ॥ ५८ ॥

प्रलापमपि वेदस्य भागं मन्यध्वमेव चेत् ।

केनाभाग्येन दुःखान्न विधीनपि तथेच्छय ॥५६॥

श्रुतिं अद्वध्वं विक्षिप्ताः प्रक्षिप्तां ब्रूय च स्वयम् ।

मीमांसा मांसलप्रज्ञा ! स्तां यूपद्विपदापिनीम् ॥ ६० ॥

को हि वेदाख्यमुक्षिन् वा लोक इत्याह या श्रुतिः ।

सत्प्रामाण्यादसं लोकं लोकः प्रत्येतुं वा कथम् ॥ ६१ ॥

धर्माधर्मौ मनुज्जल्पन्नशक्यार्जनवर्जनौ ।

व्याजान्मण्डलदण्डार्थी अदधायि सुधा बुधैः ॥ ६२ ॥

प्रलापमिति । हे मूढाः ! वेदस्य भागं मर्थवादांशं प्रलापमनर्थक-
मपि मन्यध्वं जानीयैव चेत् केनाभाग्येन भाग्यविपर्ययेण दुःखयन्तीत
दुःखाः पचाद्यच् । तान् दुःखकरायांन् विधीनपि विधिभागमपि तथा
प्रज्ञापान्नेच्छय न मन्यध्वं एकदेशेपहतान्न राशिवत् कृत्स्नस्यापि अनु-
पादेयत्वादिति भावः ॥ ५६ ॥

श्रुतिमिति । हे मीमांसया मांसलप्रज्ञाः ! निश्चितं बुद्धय इति परि-
हासोक्तिः विक्षिप्ता भ्रान्ताः सन्तः श्रुतिं वेदं अद्वध्वं विश्वसिध अथ
यूपद्विपदापिनीं सयूपकृत्यु जगद्भ्रजिणादां प्रतिपादिकां तां श्रुतिं स्वय-
मेव प्रक्षिप्तां विप्रतुःर्याश्च ब्रूय तत्कुतो वेदस्य प्रामाण्यमित्यर्थः ॥ ६० ॥

कोहीति । किञ्च या श्रुतिः कोहि तद्वेद यद्युत्तरिन् लोके परलोके
अस्ति वा नवेति फलमिति शेषः । कोहि वेद न कोऽपीत्याह तस्याः एवं
सन्दिहानायाः श्रुतेः प्रामाण्यावलम्बनादसं लोकं परलोकं प्रत्येति
विश्वसिति न प्रत्येति वा अतो न प्रतिष्ठावादीति श्रुतिर्न श्रद्धेये-
त्यर्थः ॥ ६१ ॥

एवं श्रुतेरप्रामाण्यं सत्त्वां पृथगेत्याह धर्मेत्यादि । व्याजान्मण्डल-
पदेयकैतवान्मण्डले राष्ट्रे दण्डार्थी दण्डनार्थी मनु कथ्ये कर्तुं र-

व्यासस्यैव गिरा तस्मिन् अद्वैत्यज्ञा स्थ तान्त्रिकाः ।
 मत्स्यस्याप्युपदेशान् वः को मत्स्यानपि भाषताम् ॥ ६३ ॥
 पण्डितः पाण्डवानां स व्यासश्चाटुपटुः कविः ।
 निनिन्द तेषु निन्दत्सु सुवत्सु सुतवान्न किम् ॥ ६४ ॥
 न भ्रातुः किल देव्यां स व्यासः कामात् समासजत् ।
 दासीरतस्तदासीयन्मात्रा तत्राप्यदेशि किम् ॥ ६५ ॥

यस्यैव वर्जने यथासङ्गं करणाकरणे ययो स्तौ धर्माधर्मौ इह
 न्यथासङ्गमर्ज्यत्वेन वर्ज्यत्वेनोपादेशन् वृधेर्विद्वद्भिः सुधैव अद्वाधिवर्ज
 तमित्यर्थः ॥ ६२ ॥

व्यासस्येति । हे तान्त्रिकाः ! तन्त्रश्च स्तवेदिनः ! तदधीते तद्देहं
 ठक् । व्यासस्य गिरा मनु तं याह्य मिति व्यासोक्त्यैव तस्मिन् अद्वैत्यज्ञा
 त्वेस्य स्थिराः स्य चेत्तर्हि व्यासोक्तिः मत्स्यपुराणे मत्स्यस्य मत्स्यदेश
 मीनस्य च उपदेशाननुशासनीयान् अतएव मत्स्यप्रायान् वीयुषान् त
 भाषतां कस्यापि न सम्भाष्या इत्यर्थः । मत्स्य उपदेष्टेति स्वकपोलकति
 वदन् व्यासो न अद्वेयवचन इत्यर्थः ॥ ६३ ॥

पण्डित इत्यादि । पुनर्व्यासमेव विदुस्त्वयति । पण्डितः पण्डितम
 चाटुपटु चाटुवादकुशलः पाण्डवानां कवि व्यासोऽपि तेषु पाण्ड
 निन्दत्सु स निनिन्द किं ? सुवत्सु सत्सु नस्तुत वान् किं ? तन्निन्द
 निन्दन् सुत्यान् सुवन् व्यासोऽपि पाण्डवपक्षपाती कश्चित्कारिणं वदन्
 वादीत्यर्थः ॥ ६४ ॥

कामचारी च स इत्याह नेति । स व्यासो भ्रातृविचित्रवीर्यस्य दे
 पत्न्यां कामादनुरागात्समासजदासक्तश्चेत्किल गुर्वनुज्ञानात् दोषा
 तत्राह तदा तत्कावे दासीरतश्च सोहिडुरोत्यादायेति भावः । तत्रापि स
 सत्यवत्या अदेशि आदिष्टः किम् ? ॥ ६५ ॥

देवैर्हि जैः कृता ग्रन्थाः पन्था येषां तदाहृतौ ।

गां नतैः किं न तैर्व्यक्तं ततोऽप्यात्माऽधरीकृतः ॥ ६६ ॥

साधु कासुकतासुक्ता शान्तस्वान्तैर्मखोन्मुखैः ।

सारङ्गलोचनासारां दिवं प्रेत्यापि लिप्सुभिः ॥ ६७ ॥

उभयी प्रकृतिः कामे सज्जेदिति सुनेमंतम् ।

अपवर्गे तृतीयेति भणतः पाणिनेरपि ॥ ६८ ॥

विभ्रत्युपपि यानाय जना जनितमज्जनाः ॥

विग्रहायाग्रतः पञ्चाङ्गत्वरोरभ्रविभ्रमम् ॥ ६९ ॥

देवैरिति । हे मूढाः ! एषां वः देवैर्ब्रह्मादिभिः द्विजैः व्यासा-
दिभिश्च कृता ग्रन्थाः गां प्रणनेदित्यादिस्मृतयः पन्थाः प्रमाणं तदाहृतौ
तदुपन्यादरे सति गां धेनुं नतैः प्रणतैः स्तैर्मखोन्मुखैः ततो गोरप्यात्मा स्वं
व्यक्तमधरीकृतो न किं ? कृत एवेत्यर्थः । पशुप्रणाम त्वयोरपि निरुप-
ता स्यान्नास्याः किञ्चित्फल मस्तीति भावः ॥ ६६ ॥

साध्विति । प्रेत्य सृत्वापि सारङ्गलोचना सृष्टा च एव सारो सृ-
ष्टांशो यस्यां तां दिवं लिप्सुभिः अतएव शान्तस्वान्तैः शुद्धचित्तैः सद्भि-
र्मखोन्मुखैः कृतप्रवर्णैर्भूदः कासुकता अभिस्ति रतिर्मुक्ता साधु सम्य-
गिति सिद्धं विहाय साध्य प्रवृत्तेरुपहासः ॥ ६७ ॥

उभयीति । अपवर्गे तृतीयेति भणतः सूत्रवतः पाणिनेर्मुनेरपि
उभयी प्रकृतिः स्त्रीपुंसात्मिका या तृतीया पुरुषार्थे सजेत् तृतीया
प्रकृतिः पदव्यक्तिरपवर्गे मोक्षाख्ये चतुर्थे पुरुषार्थे सजेदिति मतं
स्फुटम् अयमेवायं सूत्रस्यार्थो न द्वितीयाविभक्तिविधानमित्यर्थः ।
तथाव दृष्ट्वा कामं विहाय अपवर्गे प्रवृत्तमाना यूयं नपुंसका कृता स्येति
भावः ॥ ६८ ॥

विभ्रदिति । उपरि यानाय ऊर्ध्वलोकगमनाय जनितमज्जना-
सीर्येषु कृतमज्जनाः अधो गच्छन् इत्यर्थः । ईदृशाः जनाः अपतो

कः शमः क्रियतां प्राज्ञाः ! प्रियाप्रीतौ परिश्रमः ।
 भस्मीभूतस्य भूतस्य पुनरागमनं भ्रमः ॥ ६६ ॥
 एनसानेन तिर्यक् स्यादित्यादिः का विभोषिका ।
 राजिलोऽपि हि राजेव स्वैः सुखी सुखहेतुभिः ॥ ७१ ॥
 हताच्चेदिवि दीव्यन्ति दैत्या दैत्यारिणा रणे ।
 तत्रापि तेन युद्धान्तां हता अपि तथैव ते ॥ ७२ ॥

विग्रहाय युद्धाय योद्धुमग्रतो गमनाद्येत्यर्थः । पञ्चाङ्गत्तराणां पञ्चाङ्गाणि
 गत्वरथेति करवन्तो निपातः । अभ्राणां भेषानां विभ्रममिव विभ्रमं
 विभ्रदिति निदर्शनालङ्कारः । स चोर्ध्वगमनाय अधो गच्छन्त इति स्मृति
 स्थलार्थप्रयत्नरूपविचित्रालङ्कारोत्थापित इति सङ्करः । तेन तेषां
 मृशकारित्वं व्यज्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ ६६ ॥

क इति । हे प्रज्ञाः ! प्रज्ञावन्त इति सीपह स सामन्वितः प्र
 हीना इत्यर्थः । प्रज्ञा अद्वैत्यादिना सत्वधीयेण्प्रत्ययः । शमः शान्ति
 वैराग्यं कः किमर्थं किन्तु प्रियाप्राप्तौ इष्टस्त्रीसङ्गतौ परिश्रम
 क्रियतां न च तत्पापेन यातना शरीरप्राप्तिशङ्का कार्देत्याह भूतं
 भूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः पुनरुद्भव इति भ्रमः इति देहादि
 क्तात्मसङ्गावाभिमानोऽपि तादृगेवेति भावः ॥ ७० ॥

अस्तु वा यातनाशरीरं तत्रापि सुखमिवेत्याह एनसेति । एन
 एनसा एवं विधपापेन तिर्यग्यातनाशरीरं स्यादिति का विभोषिका
 पित्वासनं विपूर्वाङ्गीषयतेर्धात्वर्थनिर्देशेन्युल् कात्पूर्वस्येकारः ।
 यस्माद्राजिलो दुःखुभास्यस्तिर्यगपि समौ राजिल दुःखुभासित्व
 राजेव स्वैः स्वजात्यनुरूपैः सुखहेतुभिः सुखसाधनैः सुखी सुखव
 तिरञ्चानपि शरीरेन्द्रियाभिमानिनं सुखमेवेति तद्धेतोः पापात्र भे
 मिति भावः ॥ ७१ ॥

अन्यच्च शास्त्रं विदुस्त्वयति हता इति । रणे हताः दिवि सन्ति
 व्यन्ति क्रीडन्ति चेत्तर्हि दैत्याः असुराः दैत्यारिणा विष्णुना रणे

[१७ सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

१५७

स्वञ्च ब्रह्म च संसारे मुक्तौ तु ब्रह्म केवलम् ।

इति स्वोच्छित्तिमुक्त्युक्तिर्वैदग्धी वेदवादिनाम् ॥ ७३ ॥

मुक्तये यः शिलात्वाय शास्त्रमूचे सचेतसाम् ।

गौतमं तमवेतैव यथा वित्य तथैव सः ॥ ७४ ॥

दारा हरिहरादीनां तन्मग्नमनसो भृशम् ।

किं न मुक्ताः पुनः सन्ति कारागारे मनोभवः ॥ ७५ ॥

सत्यामपि हननोत्तरकालिन मपीत्यर्थः । तथैव पूर्ववदेव तत्रापि
स्वर्गेऽपि तेन विष्णुना सह युद्धानां युद्धेरन् नचैतदस्ति तस्मादपि
शास्त्रं सृष्टेत्यर्थः ॥ ७२ ॥

अथ मोक्षशास्त्रं विदुस्त्वयति स्वमित्यादि । संसारे संसारावस्थायां
स्वं च ब्रह्म च जीवब्रह्मणी केवलमुक्तौ मोक्षावस्थायां तु केवलमेकं
ब्रह्म इति स्वस्य जीवस्वोच्छित्तिरेव मुक्तिः तस्याः उक्तौ प्रतिपादने
वैदग्धी वैदग्ध्यं गुणवचनेत्यादिना व्यञ्ज । स्त्रीत्वविवक्षायां भिन्नौरादि-
भ्यश्चेति ङोप् । सैव वेदवेदिनां वावदूका यदन्तीति भावः ॥ ७३ ॥

अद्वैतमोक्षं दूषयित्वा द्वैतमोक्षं दूषयति मुक्तय इति । यः शास्त्र-
कर्त्ता सचेतसां प्राणिनां शिलात्वाय नवगुणात्यन्तोच्छेदरूपत्वात् तत्सदृश-
मुक्तस्वरूपानिर्हरणाय शास्त्रमूचे प्राणिनाय तं तच्छास्त्रकर्त्तारं गौतमं
गौतमाख्यं न तु गौतममित्यर्थः । अवेत जानीथ अवपूर्वादिणो मध्यम-
पुरुषवद्भवचनम् । एवं च सति यथा वित्य जानीथ वेत्तेः पूर्ववद्रूपं तथैव
सः अथ पुरुषार्थोपदेशाद्गौतमः पशुतमो मूढतम एवेत्यर्थः । गौणोऽयं
शब्दो न तु मूढः अदन्तमवन्तविवक्षा चेति भावः ॥ ७४ ॥

हरिहरहरिखगर्भोपासनया मुक्तिरिति मतं निरस्यति दारा
इति । हरिहरादीनां दारा लक्ष्म्यादयः भृशन्तेषु हरिहरादि-
ष्वेव मग्नमनसो लग्नचित्ताः सन्तोऽपि किं न मुक्ताः प्रत्युत कुतोहेतोर्मनो-

देवञ्चेदस्ति सर्वज्ञः करुणाभागवन्धवाक् ।

तत्किं वाग्व्ययमात्रान्नः कृतार्थयति नार्थिनः ॥ ७६ ॥

भविनां भावयन् दुःखं स्वकर्मजमपीश्वरः ।

स्यादकारणवैरो नः कारणादपरेपरे ॥ ७७ ॥

तर्काप्रतिष्ठया सास्यादन्योन्यस्य व्यतिघ्नताम् ।

नाप्रामाण्यं मतानां स्यात् केषां सत्प्रतिपक्षवत् ॥ ७८ ॥

मुवः कामस्य कारागारे बन्धनालये कारा स्याद्बन्धनालये इत्यमरः । पुनः

सन्ति वसन्ति तद्वशे वर्तन्त इत्यर्थः । ततस्तदपि मिथ्यैवेति भावः ॥ ७६ ॥

किञ्च देवोऽपि नास्ति यत्प्रसादान्मुच्येमहीत्याह देव इति ।

सर्वज्ञः करुणाभाक्कारुणिकः वैषम्यनैर्घृण्यरहित इत्यर्थः । अवन्धवा-

गमोषवचनो देव ईश्वरोऽस्ति चेत्तत्तर्हि किं ? किमर्थं मर्थिनो मोक्ष-

र्थिनो नः अस्मान्वाग्वयमात्रात् उच्चारणमात्रेण न कृतार्थयति न मोक्ष-

यतीत्यर्थः । अतः सोऽपि नास्तीति भावः ॥ ७६ ॥

नन्वस्यैश्वरः किं त्वस्मात्कर्मानुसारात् फलं प्रयच्छन्न दुष्कृतीना-

शङ्काभ्युपेत्य दूषयति भविनामिति । भविनां संसारिणां स्वकर्मजमपि

दुःखं भावयन्नौदासीन्यं विहाय निमित्तं भवन्तीश्वरी नोऽस्माकमकारणाद्

वैरो स्यात् अपरे परे अन्ये शत्रवः कारणादन्योन्यापकारलक्षणाद्वैरिणः

अतः सर्वोऽपि न विश्वसनीय इति भावः ॥ ७७ ॥

किञ्च सर्वाण्यप्यास्तिकमतानि परस्परविरोधादप्रामाण्यान्ने-

त्याह तर्केति । तर्कस्य युक्तेरप्रतिष्ठया अप्रतिष्ठत्वेन कारणेन सा-

स्यात्सबलत्वाद्देतोरन्योन्यस्य व्यतिघ्नतां परस्परं प्रतिरुन्धतां सर्वानाद्यो

ष्टित्तमात्रे द्वे भवत इति अन्यशब्दस्य द्विरुक्तिः पूर्वपदात्म्यमैकवचनं

शेषे कर्मणि षष्ठी कर्मव्यतीहारे द्योतनार्थोऽप्युपसर्गप्रयोगः इतरेतरा-

न्योन्योपपदाच्चेति प्रतिषेधात्कर्मव्यतीहारेऽप्यात्मनेपदाभावः । केषां

मतानां दर्शनानां सत्प्रतिपक्षवत् मिथः प्रतिरुद्धहेतुन निव अप्रामाण्यं

न स्यात् तस्मादेवेत्यर्थः ॥ ७८ ॥

अक्रोधं शिञ्चयन्त्यन्यान् क्रोधना ये तपोधनाः ।
 निर्ह्वनास्ते धनार्यैव धातुवादोपदेशिनः ॥ ७६ ॥
 किं वित्तं दत्तं तुष्टेयमदातरि हरिप्रिया ।
 दत्त्वा सर्वं धनं सुग्धो बन्धनं लब्धवान् बलिः ॥ ८० ॥
 दोग्धा द्रोग्धा च सर्वोऽयं धनिनश्चेतसा जनः ।
 विसृज्य लोभसंक्षोभमेकदा यद्युदासते ॥ ८१ ॥
 दैन्यस्यायुष्यमस्तैन्यमभक्ष्यं कुक्षिवञ्चना ।
 स्वाच्छन्द्यच्छतानन्दकन्दलीकन्दमेककम् ॥ ८२ ॥

अक्रोधमिति । क्रोधनाः स्वयं कोपनशीलाः नन्दार्थंभ्यश्चेति युच् ।
 ये तपोधनाः दुर्वासश्चादयः अन्यानितरानक्रोधं शान्तं शिञ्चयन्त्युपदिशन्ति
 ब्रुविशासोति द्विकर्मकत्वं । ते निर्धनाः स्वयं निःस्वाः सन्तो धनाय
 धनार्थं धातुवादोपदेशिनः परेषां धातुविद्योपदेष्टार इव तद्वदपहासाः
 स्युरिति भावः ॥ ७६ ॥

किमिति । हे वदान्याः ! वित्तं धनं किं किमर्थं दत्तं नदत्येत्यर्थः
 सम्पन्ने लोटे । न चादाने लक्ष्मीक्षोभ इत्याह इयं हरिप्रिया लक्ष्मीर-
 दातरि तृष्णा अदानेनैव तुष्टीत्यर्थः । तथा हि मूढो दुर्बुद्धिः बलि-
 र्वैरोचनिः सर्वं धनं दत्त्वा बन्धनं प्राप्तवान् वामनाय विष्णवे दत्त्वा त्रिवि-
 क्रमेण तेनैव बद्ध इत्यर्थः ॥ ८० ॥

दोग्धेति । अयं सर्वो जनः चेतसा अन्तरङ्गेण धनिनो धनि-
 कान् दोग्धा रीक्षीकर्तारश्च स्वायुःकर्षणाय मनसीकृतनिश्चया इत्यर्थः ।
 अतएव द्रोग्धा जिघांसुश्च ताच्छील्येन अतएव न लोकेत्यादिना षष्ठी-
 प्रतिषेधः । किन्तु लोभसंक्षोभं विकारं याच्ञादैर्न्यं विसृज्योदासते यदि
 निःस्पृहा स्तिष्ठन्ति यदि एको द्वौ वा एकदा नास्तिकः कश्चिदित्यर्थः ।
 सख्याव्ययेत्यादिना बहुव्रीहौ उच् समासान्तः ॥ ८१ ॥

दैन्यमेति । अस्तैन्यमस्तेयं कश्चित्सज्ज्यप्रतिषेधेऽपि नञ् समास

इत्यमाकर्ण्य दुर्वर्णान् शक्रः सक्रोधतां दधे ।

अवोचदुच्चैः कस्कोऽयं धर्ममर्माणि कृन्तति ॥ ८३ ॥

लोकत्रयीं त्रयीनेत्रां वज्रवीर्यस्फुरत्करे ।

क इत्थं भाषते पाकशासने मयि शासति ॥ ८४ ॥

वर्णासङ्कीर्णतायां वा जात्यलोपेऽन्यथापि वा ।

ब्रह्महादेः परीक्षासु भङ्गमङ्ग ! प्रमाणाय ॥ ८५ ॥

ब्राह्मण्यादिप्रसिद्धाया गन्ता यन्नेक्षते जयम् ।

तद्विशुद्धिमशेषस्य वर्णवंशस्य शंसति ॥ ८६ ॥

इष्यते अहिंसेतिवत् । दैन्यस्य शोचनायाः आयुषे हित मायुषं तदर्थं
मित्यर्थः । हितार्थं यत्प्रत्ययः । आनन्दकन्दलीकन्दमानन्दाङ्कुरमूलवत्
एक मेकाकि असहाये कन्प्रत्ययः । स्वाच्छन्द्यं स्वेच्छाचारित्वं शब्दः
गच्छत मा वृथा हताः स्ये इत्यर्थः ॥ ८२ ॥

इत्यमिति । इत्यमेवं विधान् दुर्वर्णान् दुर्वाक्यानि आकर्ण्य शक्रः
क्रोधतां दधे चक्रोध क्रः कोऽयं क इत्यस्य सञ्ज्ञमे द्विरुक्तिः कस्तारि
चेति सकारः । धर्ममर्माणि कृन्तति भिनत्तीत्युच्चैस्तार मवोचत् ॥ ८३ ॥

लोकेति । त्रयीनेत्रां वेदत्रयं लोकत्रयीं त्रिलोकीं वज्रवीर्यं
कुलिशप्रभात्रेण स्फुरत्करे पाकशासने देवेन्द्रे मयि शासति क इत्यमरः
भाषते प्रलपति ॥ ८४ ॥

प्राबोक्तजनवदित्यादिना शास्त्राप्रामाण्यं प्रलपितं तन्निरसद्वापि
वर्णेत्यादि । वर्णानां ब्राह्मणादिवर्णानामसङ्कीर्णतायामसाङ्ख्येयं अन्यथा
वाणिज्यानिषिद्धवृत्त्यनाश्रये सति जात्यलोपे जातिध्वंशाभावेऽपि विधेः
ब्रह्महादेः प्रातर्जनः परीक्षासु तलादिदिव्यशोधनेषु भङ्गं पराजयम्
अङ्ग ! भो ! प्रमाणाय प्रमाणीकुरु एतदेव सर्वत्र वर्णसाङ्ख्यादि शक्यं
प्रामाण्येऽपि दर्शनमित्यर्थः ॥ ८५ ॥

ब्राह्मण्यादिति । किञ्च ब्राह्मणी आदिर्यस्याः प्रसिद्धायाः प्रमाणा

[१७ सर्गः ।]

नैपधचरितम् ।

१६१

जलानलपरीक्षादौ सम्वादो वेदवेदिते ।

गलहस्तितनास्तिकां धिक् धियं कुरुते न ते ॥ ८७ ॥

सत्येव पतियोगादौ गर्भादेरध्रुवोदयात् ।

आक्षिप्तं नास्तिकाः ! कर्म न किं मर्म भिनत्ति वः ॥ ८८ ॥

याचतः स्वं गयात्राद्धं भूतस्याविश्य कञ्चन ।

नानादेशजनोपज्ञाः प्रत्येषि न कथाः कथम् ॥ ९० ॥

वर्णस्त्रिया गन्ता सम्भोक्ता जयं दिव्यपरीक्षणे विजयं नेक्षत इति यत्
तत्पराजयन मेव अशेषस्य वर्णवंशस्य ब्राह्मणादिकुलस्य विशुद्धिं सुत्कर्षं
शंसति अन्यथा कथं तद्गन्तुः पातकित्वशंसी पराजय इति भावः ॥ ८६ ॥

जलेति । किञ्च वेदवेदिते शास्त्रचोदिते जलानलपरीक्षादौ
जलादिदिव्यशोधनादौ आदिशब्दात्कारिर्वादिसंघः । सम्वादः फल-
प्रत्यभिज्ञा ते तव गलहस्तेन तुल्यं गलहस्तितं नास्तिक्यं यया तां धियम्
आस्तिक्यवृद्धिं न कुरुते धिक् तामिति शेषः । धिङ्निर्मल्यननिन्दयोः
इत्यमरः ॥ ८७ ॥

सतीति । हे नास्तिकाः ! नास्तिपरलोकाः ! अस्ति नास्ति दृष्टं
मतिः इति ठक् । पतियोगादौ भर्तृसम्पर्कादि दुष्कारणसाकल्ये सत्येव
आदिशब्दान्मोघोदयादिकारणसंघः । अध्रुवोदयात्कादाचिकोत्पत्ति-
काङ्गर्भोदयादिकार्यात् आदिशब्दादृश्यादिकार्यसंघः तस्मादाक्षिप्तम्
अर्थापत्तिमिद्वकर्मजन्मान्तरा दृष्टं वो युष्माकं नास्तिकानां मर्म हृदयं किं
न भिनत्ति एतेनैव अदृष्टं मस्तीति बोद्धव्यमित्यर्थः ॥ ८८ ॥

वडक्तं मन्यद्युक्तेष्टते तृप्तिरिति अलं धूर्त्तवार्त्तयेति तत्रोत्तरमाह
वावत इति । कञ्चन जन माविश्य स्वमात्मनो गयात्राद्धं याचतो भूतस्य
ब्रह्मराक्षसादेः सम्बन्धि नानादेशजनोपज्ञा नानादेशजना एवोपज्ञा
ज्ञानं प्रमाणं यासान्तास्तत्प्रमाणका इत्यर्थः । उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्या-
दित्यमरः । तथा उपाख्यानानि गयात्राद्धात्तस्य सुक्तिरासीदित्येव रूपाणि

नीतानां यमदूतेन नामभ्रान्तेरुपागतौ ।
 अद्वत्ये संवदन्तीं न परलोककथां कथम् ॥ ११ ॥
 ज्वाला ज्वलनः क्रोधादाचख्यौ चाक्षिपन्नसुम् ।
 किमात्य रे ! किमात्येदमस्त्रदग्ने निरर्गलम् ॥ १२ ॥
 महापराकिणः श्रौतधर्मे कवजजीविनः ।
 क्षणभक्षणमूर्च्छाल ! स्मरन् विस्मयसेऽपि न ॥ १३ ॥

कथं न प्रत्येपि न विश्वसिषि प्रत्येतव्य एवायमर्थः प्रमाणात्सम्वादः
 दित्यर्थः ॥ ८९ ॥

नीतानामिति । किञ्च यमदूतेन यमकिङ्करेण नान्ना नाम-
 सात्येन भ्रान्तेरित एव नेतव्या इति भ्रमं नीतानां यमसन्निधि-
 प्रापितानां वा उपागतौ यूयं निवर्त्तध्वमिति यमाज्ञया सद्यः पुनः सदेह-
 संक्रान्तौ सत्यां संवदन्तीं तन्नामकप्रातिवेशिकपुरुषान्तमरणेन प्रत्यभि-
 ज्ञायमानार्थां परलोककथां पुनरागतपुरुषोक्तां कायं किन्तु स नेतव्य-
 इति यमाज्ञा जातेति वार्त्तां कथं न अद्वत्ये न प्रत्येपि अद्वयैव सम्वादः
 दित्यर्थः ॥ ९० ॥

ज्वालेति । अथ ज्वलनोऽग्निः क्रोधाज्ज्वाला दिदीपे रे इति
 तच्छब्दोद्धवे अस्त्रदग्ने निरर्गल मप्रतिबन्धं किमात्य किं प्रलपसो-
 त्यर्थः । समुद्रमे दिव्यः इत्याक्षिपन् असुखावाकवन्दित मिति आचख्यौ
 जगाद ॥ ९१ ॥

अथ यदन्यप्रलपितम् अग्निहोत्रं तथीत्यादि तं निराचष्टे महा-
 प्रकारिण इति । हे क्षणभक्षणे अभोजने मूर्च्छाल ! मूर्च्छामापन्न !
 क्षियमाणेत्यर्थः । जुहूजलपतापाञ्चेति यज्ञस्थले लक्ष्मत्ययः । श्रौतस्य इति
 चोदितस्य धर्मस्यैकस्यैव बलेन सामर्थ्येन जीविनः प्राणधारिणः
 महान्तो ये पराकिणो मासोपवासव्रतिनस्तान् स्मरन्नपि न विस्मयसे
 धर्मोपजीविनो वैदिका न तु दम्भोपजीविन इत्यर्थः ॥ ९२ ॥

[१७ सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

१६३.

पुत्रेष्टिस्थेन कारीरीमुखा दृष्टफला मखाः ।

न वः किं धर्म्मसन्देहमन्देहजयभानवः ॥ ६४ ॥

दण्डताण्डवनैः कुर्वन् स्फुलिङ्गालिङ्गितं नभः ।

निर्ममेऽथ गिरामूर्म्भीभिन्नमूर्म्भेव धर्म्मराट् ॥ ६५ ॥

तिष्ठ भोस्तिष्ठ कण्ठोष्ठं कुण्ठयामि हठादयम् ।

अपष्ठु पठतः पाठ्यमधिगोष्ठि शठस्य ते ॥ ६६ ॥

पुत्रेति । हे नास्तिकाः ! पुत्रेष्टिः पुत्रकामेष्टिः स्थेनो नाम क्रतु-
विशेषः कारीरी पुत्रकामेष्टिः सा मुखमादिर्येषां ते तन्मुखा दृष्टफलाः
फलसम्पादनाच्छितप्रमाणभावादित्यर्थः । अतएव मखाः क्रतवो वो
युष्माकं धर्मे अयं सन्देहोऽतएव मन्देहाः सूर्येण सहयुध्वानो राक्ष-
सविशेषा स्तेषां जये निरासे भानवः सूर्या न किम् ? एकदेशसम्पादैक-
देशान्तरेऽपि न सन्दिग्ध मित्यर्थः । सन्देहजये भानव इत्यत्र रक्षांसीह
वा पुरोऽनुवाक्यार्थोऽनुसञ्चेयः ॥ ६३ ॥

दण्डेति । अथ धर्म्मराड्यमः भिन्नमर्मा चार्वाकप्रलापैर्विदीर्य-
मर्मेव स दण्डस्य दण्डयुद्धस्य ताण्डवनैः भ्रमणैर्नभः स्फुलिङ्गालिङ्गितम्
अग्निकणाकीर्णं कुर्वन् गिरा मूर्म्भीः वाक्परम्परा जर्मिर्वास्तिया मित्य-
मरः । निर्ममे उवाचेत्यर्थः ॥ ६४ ॥

तिष्ठेति । भोः पातकापशद ! तिष्ठ सम्भ्रमे विरुक्तिः । अधिगोष्ठि
गोष्ठां विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः । अपतिष्ठतीत्यपष्ठु प्रतिशब्दं प्रसव्यं प्रति-
शब्दं सादपसव्यमपष्ठु चेत्यमरः । अपः दुःसुप्तस्य इति तिष्ठतेः औणादिक
उपसर्गस्य आतोलोप इति चेत्याकारलोप उपसर्गात् अनुतिष्ठति इत्यादि-
ना पठत् । पाठ्यं पठनीयप्रवच्यं पठतः शठस्य धूर्त्तस्य ते तव कण्ठ मोक्षौ
च कण्ठोष्ठं प्राण्यङ्गत्वात् एकवद्भावः । हठाद्वत्वात् पाष्णि कप्रसभौ ह-
ठाविति वैजयन्ती । कुण्ठयामि सन्धयामि ॥ ६५ ॥

वेदैस्तद्विभिस्तद्वत् स्थिरं मतयतैः कृतम् ।

परं कस्ते परं वाचा लोकं लोकायत ! त्यजेत् ॥ १७ ॥

समज्ञानाल्पभूयिष्ठपान्यवैमत्यमेत्य यम् ।

लोके प्रयासि पन्थानं परलोके न तं कुतः ॥ १८ ॥

स्वकन्यामन्यसात्कर्तुं विश्वानुमतिदृष्ट्वनः ।

लोके परत लोकस्य कस्य न स्याद्दृढं मनः ॥ १९ ॥

वेदैरिति । हे लोकायत ! चार्वाक ! वेदैः श्रुतिभिः तद्विभिः विरोधिभिर्मतयतैर्वैद्वादिदर्शनयतैश्च स्थिरं कृतं स्थापितं परं परं केवलं ते तव वाचा कस्यजेत् न कोऽपीत्यर्थः । ब्रह्मादृतस्यैव प्राण कलादिति भावः ॥ १६ ॥

समेति । हे नास्तिकाः ! लोके इहलोके समज्ञाना मध्यम अत्याः किञ्चिद्भाः भूयिष्ठा जना अधिकाश्च एषां पान्याः परलोके अधिकाः आस्तिका इत्यर्थः । तैर्वैमत्यं विरोधमेत्य सर्वसम्मतं मार्गं सूच्येत्यर्थः । यं पन्थानं दुर्भागं प्रयास्यनुयासि तं पन्थानं परलोके कुतो न प्रयासि प्रयास्यन्नेव तत्फलं मनुभविष्यसीत्यर्थः । इह मापापानां शस्त्रा वैवस्वतो मतः इति शास्त्रादहमेव विदितं भावः ॥ १७ ॥

स्वेति । स्वकन्यां स्वदुहितरमन्यसात्कर्तुमन्यस्मै दातुमिति देवे वाचेति सातिप्रत्ययः । विश्वानुमतिं दृष्टवानिति तद्वद्वा तस्य वा ब्राह्मे विवाहे आहूय दीयते शक्यलङ्घ्यता । तज्जः पुनात्युभयतः पुरा विंशतिम् । त्रिण्वाङ्गं रतिदानानि कन्या पृथ्वी सरस्वती इत्यादि शास्त्रसम्पत्तिदर्शकस्य इत्यर्थः । दृष्टेः कनिष् । कस्य लोकस्य जनस्य परत परलोके दृढं न स्यात् स्यादेव न तु तत्प्रजाम् इत्यर्थः ॥ १८ ॥

कस्मिन्नपि मते सत्ये हताः सर्वमतत्यजः ।

तद्दृष्ट्वा व्यर्थतामात्रमनर्थस्तु न धर्मजः ॥ १०० ॥

कापि सर्वैरवैमत्यात् पातित्यादन्यथा क्वचित् ।

स्यातव्यं श्रौत एव स्यादर्थे शेषेऽपि तत्कृते ॥ १०१ ॥

वभाण वरुणः क्रोधादरुणः करुणोन्मिक्तम् ।

किं न प्रचण्डात् पापण्डपाश ! पाशाद्विभेषि नः ॥ १०२ ॥

ननु नास्तिकानामिह तावत् सुखं सिद्धम् आस्तिकानान्त तच्चास्ति
आसन्निकन्तु सन्दिग्धं तथा च दृष्टानुष्ठानलेश इति कुतो दार्ढ्यमित्य-
त्राह कस्मिन्नपीति । आस्तिकमतमध्ये कस्मिंश्चिदपि मते सत्ये प्रमाणे
सति सर्वमतत्यजः सर्वास्तिकमतत्याजिनो हताः परलोकभ्रष्टाः स्युः
तद्दृष्ट्वा सर्वास्तिकमताप्रामाण्येन तु व्यर्थतामात्रं अनुष्ठानवैयर्थ्यमेव ।
धर्मजो धर्माप्रचारजन्योऽनर्थः परलोकभ्रंशरूपस्तु नास्त्येव एतच्च
पाक्षिकत्वमभ्युपेत्योक्तं परमार्थं तु आस्तिकमत मेव ग्राह्यम् इति
भावः ॥ ६६ ॥

तत्रापि वैदिकमतमेव ग्राह्यमित्याह कापीति । कापि कु-
त्रापि वैदिकमते अवैमत्यात्परलोकं प्रत्यसम्बिधानात् अन्यथा कर-
णाच्च पातित्यात्मत्यवायात् शेषे अवैदिकाचारेऽपि तत् कृते पातित्या
पाताच्च क्वचित् कुत्रापि श्रौत एव धर्मे वैदिकाचारे एव सर्वैः स्यातव्यं
स्थितिः स्यात् स एव ग्राह्य इत्यर्थः तयोरेव कृतार्थस्त्वर्थाः इति भावे
स्तव्यप्रत्ययः ॥ १०० ॥

वभाषेति । अथ वरुणः क्रोधादरुणः रक्ताङ्गः सन् करुणोन्मिक्त
सन्मिक्तकरुणं निष्कृपं यथा तथा वभाण तदेवाह याप्यः पापण्डः
पापण्डपाश ! देववाह्यापसद ! याप्ये पाशप् ! याप्यः कुत्सितः । हे पापण्ड-
पाश ! प्रचण्डात् क्रूरान्नोऽस्माकं पाशायुधान्न विभेषि किं ? निजपाशेन
बध्नाति वरुणः पापकारिण इति किं ? न श्रुत मिति भावः ॥ १०१ ॥

मानवाशक्यनिर्माणा कूर्माद्यङ्गविला शिला ।
 न अद्वापयते सुग्धा ! स्तिर्यिकाध्वनि वः कथम् ॥ १०७ ॥
 शतक्रदरुजाद्याख्याविख्यातिर्नास्तिकाः ! कथम् ।
 श्रुतिवृत्तान्तसम्वादैर्न वञ्चमदचीकरत् ॥ १०८ ॥
 तत्तज्जनकतावेशान् गयाआद्वादियाचिनः ।
 भूताननुभवन्तोऽपि कथं अद्ध्यथ न श्रुतीः ॥ १०९ ॥
 नामभ्रमादयमं नीतानथ स्वतनुमागतान् ।
 सम्वादवादिनो जीवान् वीक्ष्य मा त्यजत श्रुतीः ॥ ११० ॥

मानवेति । हे सुग्धा ! मूढाः ! मानवानामशक्यनिर्माणा नि
 मशक्याः कूर्माद्यङ्गं कूर्मवराहदिचिह्नं यस्य तद्विलं वक्तुं यस्याः सा
 सालयामशिला वो युष्मान् तिर्थिकाध्वनि ओत्रियमार्गे कथं न
 पयते न विश्वासयति शास्त्रोक्तं लक्षणसम्वादित्वादितिभावः ॥ १०७ ॥
 शतेति । हे नास्तिकाः ! शतक्रदरुजा इति आदिर्वात
 आख्या इन्द्रस्य वैश्यादिवर्णानां समाख्या आदिशब्दात् उक्त
 संग्रहः । तासां विख्यातिः प्रसिद्धिः श्रुतिवृत्तान्तसम्वादैः वेदवा
 प्रत्यभिज्ञानैः वो युष्मान् कथं न चमदचीकरत् न व्यसिष्यन्
 सम्वादादुपहीतव्येऽर्थे कुतो नास्तिवादावकाश इत्यर्थः ॥ १०८ ॥
 श्रुतिप्रामाण्यमेव कुत इत्याशङ्क्य द्वाभ्यामुपपादयति तद्वि
 तेषु तेषु जनेषु कृतावेशान् तन्मुखेन यत्किञ्चिद्व्याचिह्नं कृतं
 तदाह गयाआद्वादियाचिनः पिशाचित्वादिविमोचककर्मवाचक
 भूतान् ब्रह्मराक्षसादिदेवयोनिभेदान् भूतोऽमी देवयोनयः इत्य
 चनुभवन्तः प्रत्यक्षेण पश्यन्तोऽपि श्रुतं सति द्विधायकवेदान् कथं न
 नविश्वसिथ ॥ १०९ ॥

नामेति । किञ्च नामभ्रमात् नामसास्यकृतभ्रान्तेः यमवृत्ति
 अथ स्वतनुमागतान् पुनर्यमाद्यया स्वकार्यं प्रविष्टान् सम्वादवादि

[१७ सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

१६७

संरम्भैर्जम्भजैत्रादेः स्तभ्यमानाद्दलाद्दलन् ।

मूर्ध्नि बद्धाञ्जलिर्देवानथैवं कश्चिदूचिवान् ॥ १०७ ॥

नापराधी पराधीनो जनोऽयं नाकनायकाः ! ।

कालस्याहं कलेर्वन्दी तच्चाटु चटुलाननः ॥ १०८ ॥

इति तस्मिन् वदत्येव देवाः स्थन्दनमन्दिरम् ।

कलिमाकलयाञ्चक्रुर्द्वापरञ्चापरं पुरः ॥ १०९ ॥

सन्दर्शोन्नमद्ग्रीवः श्रीवज्रत्वक्कृताद्भुतान् ।

तत्तत्पापपरीतस्तान्नाकीयान्नारकीव सः ॥ ११० ॥

वेदसम्बादियमलोककृत्तान्तकथकान् जीवान्कृत्यान् वीक्ष्य श्रुतीर्वेदान् सा
त्यजत एकल प्रामाण्यदर्शनादत्वाप्यश्रद्धा न कार्यत्यर्थः ॥ १०५ ॥

संरम्भैरिति । जम्भजैत्रादेरिन्द्रादिवर्गस्य संरम्भैः कोपैः संरम्भः
सम्भ्रमे कोप इति विश्वः । स्तभ्यमानाप्रतिबध्यमानाद्दलात्तैत्याद्यं निर्ग-
च्छन् कश्चित्प्रकृतो धूर्तः वन्दिमूर्ध्नि बद्धाञ्जलिः सन् देवान्नत्वा नमस्कृत्य
एवं वक्ष्यमाणं सूचिवानुक्तवान् ब्रुवः कस्य ॥ १०६ ॥

यदूचिवांसदाह । हे नाकनायका देवाः ! पराधीनो नापराधी
अहं कलेः कालस्य कलियुगादिदेवस्य तच्चाटुभि स्तम्भियवादैश्चटुला-
ननश्चपलमुखः स्वामिचित्तानुकूल्य वन्दी न क्षन्तव्य इति भावः ॥ १०७ ॥

इतीति । इति इत्थं तस्मिन् वन्दिनि वदति जल्यत्येव सति देवा
इन्द्रादयः स्थन्दनमन्दिरं रथस्थं कलिम् अपरं ततोऽन्यं द्वापरं द्वापर-
युगादिदेवञ्च पुरोऽग्रे आकाङ्क्षाञ्चक्रुः ददृशुः ॥ १०८ ॥

सन्दर्शेति । तैस्तैः पापैः ब्रह्महत्यादिभिः परीतः परिवेष्टितः
स कलिः श्रीवज्रत्वेन कान्तिभूम्ना कृताद्भुतान् जनितविस्मयान् ता-
निन्द्रादीन् नरकोऽस्यास्तीति नारकी नरकस्यः स्वान्नारकस्तु नरकः
इत्यमरः । नारको तान् स्वर्गस्थान् उन्नमद्ग्रीवः उल्लम्बरः सन् स-
न्दर्श ॥ १०९ ॥

गुरुव्रीडावलीढः प्रागभून्नमितमस्तकः ।

स त्रिशङ्कुरिवाक्रान्तस्तेजसैव विडौजसः ॥ १११ ॥

विमुखान् द्रष्टुमप्येनं जनङ्गम इव द्विजान् ।

एष मत्तः सहेलन्तानुपेत्य समभाषत ॥ ११२ ॥

स्वस्ति वास्तोष्मते ! तुभ्यं शिखिन्नस्ति न खिन्नता ।

सखे ! काल सुखेनासि पाशहस्त ! सुदस्तव ॥ ११३ ॥

स्वयम्बरमहे भैमीवरणाय त्वरामहे ।

तदस्नाननुमन्यध्वमध्वने तत्र धाविने ॥ ११४ ॥

गुर्विति । प्राक्प्रथमं गुर्व्या व्रीडया अवलीढो अस्तः व्रीडावमान
वज्रा इत्यमरः । अथ त्रिशङ्कुः वशिष्ठशापदग्धवंश्यो राज्ञा इति
डौजस इन्द्रस्य तेजसैव आक्रान्तोऽभिभूतः स कलिः नमिषत्
ऽभूत् ॥ ११० ॥

विमुखानिति । जनान् गच्छति जनङ्गम शृणुषालः चण्डालः
मातङ्ग दिवाकीर्त्तिजनङ्गमाः इत्यमरः । गमचेति संज्ञायां सुवृत्ति
इति घोरस्वामी । तं द्रष्टुमपि विमुखान् द्विजानिव एनं कति
विमुखान् किमुत सम्भाषण मितिभावः । तानिन्द्रादीन्मत्तो मदान्तः
सहेलं सावज्ञ सुपेत्य हेलावज्ञा विलासयोः विश्वः । समभाषत सम्भा
वान् ॥ १११ ॥

स्वस्तीति । वास्तोष्मते ! सुवःपते ! अधिष्ठातः ! वास्तोष्मते इति
स्वोष्मति गृहमेधाच्छः चेत्यस्मादेव निपातनादलुक् पठ्यते । तुभ्यं
क्षेमं स्वस्याशीः क्षेम पुण्यादौ इत्यमरः । नमः स्वस्तीत्यादिना चतु
शिखिन्नगने ! खिन्नता खेदो न सखे ! काल यम ! सुखेनापि
पाशहस्त ! वरुण ! तव सुदो मोदाः सर्वत्र काकुरनुसन्धेया ॥ ११३ ॥

स्वयमिति । हे देवाः ! स्वयम्बर एव महे उत्सवे भैमीवरणाय
रामहे तत्तस्मादस्नान् तत्र धाविने स्वयम्बरगामिने अध्वगमनाद्येन
अनुमन्यध्वम् अनुजानीध्वम् ॥ ११४ ॥

तेऽवज्ञाय तमस्योच्चैरहङ्कारमकारणम् ।

ऊचिरेऽतिचिरेणैव स्मृत्वा दृष्टमुखा मिथः ॥ ११५ ॥

पुनर्वक्ष्यसि मामैवं कथमुद्वक्ष्यसे नु सः ।

दृष्टवान् परमेष्ठी यं नैष्ठिकब्रह्मचारिणम् ॥ ११६ ॥

द्रोहिणं द्रुहिणो वेत्तु त्वामाकर्ण्यवकीर्णनम् ।

त्वज्जनैरपि वा धातुः सेतुर्लङ्घ्यस्त्वया न किम् ॥ ११७ ॥

त इति । ते देवाः अस्य कलेस्तं पूर्वोक्तं सुच्चैरुत्कटं मकारणं महेतुकं
महङ्कारं गर्वमवज्ञाया विगणय्य अतएवातिचिरेण अविलम्बेन मिथो-
दृष्टमुखाः परस्परमुखावलोकितः सन्तः स्मृत्वा ईपद्मसित्वा एनं कलिं
ऊचिरे ऊचुः ॥ ११४ ॥

पुनरिति । हे कले ! पुनरेनं सा सा वक्ष्यसि सम्बन्धमे द्विरुक्तिः ।
नैवं वक्तव्यं यतो नष्टप्यामह इत्यर्थः । अनक्तिश्चमर्षयोः किं वक्ष्येऽपीत्य-
मर्षार्थे वक्षेर्लुट् । सत्वं कथं नोद्वक्ष्यसे परिणेष्यसि वहेर्लुट् । कुतः यत्त्वां
परमे तिष्ठतीति परमेष्ठी पितामहः परमे स्थः किञ्चेति निराकरण-
मिति वक्तव्यात् पत्वं । नैष्ठिकब्रह्मचारिणं यावज्जीवब्रह्मचारिणं दृष्ट-
वान् स चालङ्घ्यथातन इति भावः ॥ ११५ ॥

द्रोहिणमिति । अथवा त्वज्जनैः स्वदुष्टतैः कामक्रोधादिभिरपि
ब्राह्मणः सेतुर्मर्यादानियोग इति यावत् लङ्घ्यो लङ्घयितुं शक्यः शकिलि-
ङ्चेति चकाराच्छ्रयार्थे क्यप्रत्ययः । त्वया तत् खासिना द्रुहिणं किं न
लङ्घ्याः ? लङ्घ्या वेत्यर्थः । किन्तु अवकीर्णं स्वलितमनेनेत्यवकीर्णीं क्षत
व्रवः दृष्टादिभ्यश्चेति इप्रत्ययः । यं सवकीर्णनं अतएव द्रोहिणम् अज्ञा-
नलङ्घनापराधीनं त्वामाकर्ण्य द्रुहिणो ब्रह्मैव वेत्तु जानातु यत्कर्त्तव्यं यदि-
त्यर्थः । किं तया अस्माकं मित्यर्थः ॥ ११६ ॥

अतीति । किन्तु त्रैलोक्ये यूनां गर्वमुत् गर्वहन्ता स वृत्तान्तः स्वय-

[१५]

अतिवृत्तः स वृत्तान्तस्त्रैलोक्ययुवगर्वनुत् ।

आगच्छतामुपादानं स स्वयम्बर एव नः ॥ ११८ ॥

नागेषु सानुरागेषु पश्यत्सु दिविषत्सु च ।

भूमिपालं नलं भैमी वरं साववरहरम् ॥ ११९ ॥

भुजगेशानसद्वेषान् वानरानितरान् नरान् ।

अमरान् पामरान् भैमी नलं वेद गुणोज्ज्वलम् ॥ १२० ॥

इति श्रुत्वा स रोषान्धः परमश्वरमं युगम् ।

जगन्नाशनिशारुद्रसुद्रस्तानुक्तवानदः ॥ १२१ ॥

स्वरप्रसङ्गो अतिवृत्तो अतीतः कुत आगच्छतां नोऽस्माकं स्वयम्बर
उपादानं सवस्त्रः न तत एवागच्छाम इत्यर्थः ॥ ११७ ॥

नागेष्विति । नागेषु नागकुमारेषु च सानुरागेषु अनुरागवत्
पश्यत्सु सत्सु पृष्टी चानादरे इति चकारात् अनादरे सम्प्रती । न
भूमिपालं नलं वरं नलमेव वरं वोढारं अववरत् दृष्टोतिस्म वर
चौरादिकादीष्वानन्दनाम्नः अग्लोपत्वेनासन्वद्भावादितदीर्घ
भावः ॥ ११८ ॥

भुजगेति । भैमी भुजगेशान् सहान् गानसद्वेषाननाचारवेषान्
तरान्नादयान् नरेन्द्रान् वानरानमरानिन्द्रादीन् पामरादीन्
विवर्णः पामरोनीचः इत्यमरः । वेद वेत्ति विदोलटो वेति णडादेशः
मेव गुणोज्ज्वलं गुणायं वेद ॥ ११९ ॥

इतीति । इतीदं श्रुत्वा अतएव रोषेण अन्धः परमः ज्ञानपर
चरमं युगं चतुर्युगपि स कलिः जगन्नाशनिशा कालरात्रिः तत्र रा
कालान्तकः तस्य सुद्रेव सुद्रा प्रकारो यस्य सः तादृशः सन् तानिन्द्रा
नदो वक्ष्यमाणं वाक्यमुक्तवान् ॥ १२० ॥

नैषधचरितम् ।

१७ सर्गः ।]

कयापि क्रौडतु ब्रह्मा दिव्याः स्त्रीर्दिव्यत स्वयम् ।
 कलिस्तु चरतु ब्रह्म प्रैतु चातिप्रियाय वः ॥ १२२ ॥
 चर्येव कतमेयं वः परस्मै धर्मदेशिनाम् ।
 स्वयं तत् कुर्वतां सर्वं श्रोतुं यद्विभितः श्रुती ॥ १२३ ॥
 तत्र स्वयम्बरेऽलम्भि भुवः श्रीर्नैषधेन सा ।
 जगतो ह्येष युष्माभिलाभस्तुल्याभ एव वः ॥ १२४ ॥

यदुक्तं पुनर्वक्ष्यसीत्यादिना श्लोकद्वयेन तत्रोत्तरं सोऽनुष्ठमाह कया-
 पीत्यादिना श्लोकद्वयेन । हे देवाः ! ब्रह्मा कयापि अगम्योऽपीति भावः ।
 प्रजापतिर्वैवस्वान् दुहितरमभ्यगादिति श्रुतेः । क्रौडतु अमृतान् स्वयं
 यूयञ्च दिव्याः स्त्रीर्दिव्याभिर्वेश्यादिभिरपीति भावः कर्मचेति करणस्य
 कर्मत्वं । दिव्यत क्रौडत कलिस्तु वो युष्माकम् अतिप्रियाय अत्यन्तप्रियार्थे
 ब्रह्म चरतु नैष्ठिक स्तिष्ठतु प्रैतु म्रियतु म्रियताञ्च ॥ १२१ ॥

ततः किं तत्राह चर्येवेति । परस्मै धर्मदेशिनां स्वयं तु यत्कर्म श्रुती
 कर्षो श्रोतुं विभितः भीयोहोऽन्यतरस्यामिति विकल्पादिकारः । सर्वं तत्
 पारदार्पादिकं कुर्वता अहल्यायै जारेति श्रुतेः । वो युष्माकं चर्या कतमा
 कीदृशी अवाच्येत्यर्थः । स्वयमनाचरिणां परोपदेशवचन मविश्वसनीय
 मिति भावः ॥ १२२ ॥

यदुक्तमिति सटत्तान् इत्यादिना श्लोकत्रयेण तत्रोत्तरं प्रपञ्चे-
 नाह तत्रेत्याभिः षोडशभिः । हे देवाः ! तत्र स्वयम्बरे भूपत्नीः
 भूलोकलज्जोः सा भैमी नैषधेन नलेन अलम्भि लब्धा लभेर्यन्तात्कर्मणि
 लुङि विभाषा चिरमुल्लोः, विकल्पानुभाषः । युष्माभिस्तु जगतः स्वर्लोकस्य
 ह्योः अलम्भि स्वर्लोकलज्जाकरमिदम् यमानमिति भावः । एवं लाभो
 युष्माकं नलस्य च त्वदाद्येकशेषः । त्वेत्याभिः समानस्फूर्तिरेकरूप एव लब्धं
 एवं भिन्नमिति भावः ॥ १२३ ॥

द्वरादिति । हे देवाः ! द्वरान्नोऽस्मान् प्रेक्ष्य युष्माकं मियं यौष्माकी

दूरान्नः प्रेक्ष्य यौष्माकी युक्तेयं वक्त्रवक्रणा ।

लज्जयैवासमर्थानां मुखमास्त्राकमीक्षितुम् ॥ १२५ ॥

स्थितं भवद्भिः पश्यद्भिः कथं भो ! स्तदसाम्प्रतम् ।

निर्दग्धा दुर्विदग्धा किं सा दृशा न ज्वलत्क्रुधा ॥ १२५ ॥

महावंशाननादृत्य महान्तमभिलाषुका ।

स्त्रीचकार कथं कारमहो सा तरलं नलम् ॥ १२६ ॥

भवादृशैर्दिशामीशैर्दृग्यमाणां नृगेक्षणाम् ।

स्त्रीकुर्वाणः कथं सोढः कृतव्रीडस्तृणां नलः ॥ १२७ ॥

युष्मदस्मदोरन्यतरस्याम् इत्यण्प्रत्यये तस्मिन्नणि चेत्यादिना युष्माकादेशे
टिङ्गाण्डित्यादिना ङीप् । इयं वक्त्राणां वक्रणा वक्त्रीकरणं विर्यङ्मुख-
त्वं तत्करोतीति खन्नाद्युच् । लज्जयैव स्वापराधित्वादिति भावः । अस्माकं
मिदमास्त्राकं यौष्माकीवत् प्रक्रिया मुख मीक्षितमसमर्थानां सतां युष्मा-
॥ १२४ ॥

स्थितमिति । भो देवाः ! कथं भवद्भिः स्थितमुदासितं भावे क्तः । तदौ-
दासीन्यं मसाम्प्रतं मयुक्तं किं तर्हि तदकार्यं तदाह । दुर्विदग्धा दुर्वि-
नीता सा मैत्री ज्वलत्क्रुधा दीप्यमानकोपया दृशा किं न निर्दग्धा दग्धै-
वेत्यर्थः ॥ १२५ ॥

दाह्यत्वे हेतुमाह महेति । महान्तम् उत्कृष्टपुरुषमभिलाषुका काम-
यमाना लपपतेत्यादिना उक्कङ् प्रत्ययः न लोकेत्यादिना षष्ठी प्रति-
षेधः । सा मैत्री महावंशानुत्कृष्टकुलान्महतो वेषूँश्च वंशो वेषौ कुले वं-
इति विश्वः । अनादृत्यावधीर्यं तरलं चपलं नलं राजानं तृणविशेषश्च
नलः पोटगले राक्षि इति विश्वः । कथङ्कारं कथमित्यर्थः अन्यथैव कथं
इत्यादिना णसुल्प्रत्ययः । स्त्रीचकार वत्रे अहो ! इत्याश्चर्येण नदीवेगे
सति वेषौ तृणावलम्बनवदपहासमिदं चेष्टितमिति भावः ॥ १२६ ॥

भवादृशैरिति । भवादृशैर्भयद्विधैर्दिशामीशैर्दिक्पालैर्दृग्यमाणा

दारुणः कूटमाश्रित्य शिखी साक्षी भवन्नपि ।

नावहत् किं तदुद्वाहे कूटसाक्षिक्रियायम् ॥ १२८ ॥

अहो महःसहायानां सम्भूता भवतामपि ।

क्षमैवास्मै कलङ्काय देवस्यैवाश्रित्युतेः ॥ १२९ ॥

सा वत्रे यं तमुत्सृज्य मत्स्यमीर्ष्याजुषः स्थ किम् ।

ब्रूतागःसद्मनस्तस्माच्छद्मनाद्याच्छिनद्धि ताम् ॥ १३० ॥

मनिष्यमाणां स्तगेक्षणां भैमीं स्त्रीकुर्वाण्यो गृह्णन्त एव कतव्रीडो भवतां
कतावन्नः व्रीडावमाननावज्ञेत्यभरः । त्वयं त्वयंकल्पो नलः कथं सोढः
चान्नः महद्भिः हि परिभवो न सोढव्यमित्यर्थः ॥ १२७ ॥

दारुण इति । अयं शिखी शिखावानग्निः दारुणः काष्ठस्य कूटं राशिं
अश्रित्य साक्षित्वादिति भावः । अन्यथ दारुणः क्रूरकर्मा सर्वदाह-
कत्वादिति भावः । अतएव कूटं कपटं आश्रित्य साक्षी भवन्नपि कपट-
साक्षिणीत्योऽपि सन्निति च गम्यते । तदुद्वाहे तयोर्देवयन्तीनक्त्योर्विवाहे
कूटसाक्षिणः क्रियां अन्ततवदनव्यापारं किं नावहत् तदानग्निसाक्षिकोऽयं
न सिद्धेदिति भावः ॥ १२८ ॥

अहो इति । अहो देवाः ! महःसहायानां तेजस्विनानां भवतामश्रित्युते
देवस्यैवोरिव क्षमा चान्तिरेव । अन्यत्र क्षितिरेवास्मै श्रोपरिभवरूपाय
कलङ्काय अपवादाय सम्भूता सज्जाता चतान् स्त्रियोऽपि न गणयन्तीति
भावः । क्षितिचान्त्योः क्षमा कलङ्कोऽङ्गापवादयोरिति चामरः । चन्द्रे-
श्वामिका भूच्छायेवेति केचित् ॥ १२९ ॥

सेति । हे देवाः ! सा भैमी नलं वत्रे तम् उत्सृज्य अपराधिनां तं
विहाय किं किमर्थं मह्यं मां प्रति क्रुधद्गृहेत्यादिना सखदानत्वाच्चतुर्थी ।
देव्यांजुषः स्य कोपभाजः स्य ब्रूत अस्तु वा अहमेव आगः सद्मनो अप-
राधाकरात्तस्मात्तत्वात् अद्यैव तां भैमीं छद्मना कपटेन आच्छिनद्धि
आहरामि सामीप्ये वर्त्तमाननिर्देशः ॥ १३० ॥

यतध्वं सह कर्तुं मां पाञ्चाली पाण्डवैरिव ।
 सापि पञ्चभिरस्त्राभिः संविभज्यैव भुज्यताम् ॥ १३१ ॥
 अथापरिवृढा सोढुं मूर्खतां सुखरस्यताम् ।
 चक्रे गिरा शराघातं भारती सारतीव्रया ॥ १३२ ॥
 कीर्त्तं भैमीं वरांच्चास्त्रै दातुमेवागमन्नभी ।
 न लीढे धीरवैदग्धीं धीरगम्भीरागाहिनी ॥ १३३ ॥
 वाग्मिनीं जडजिह्वास्तां प्रतिवक्तुमशक्तिमान् ।
 लीलावहेलितं कृत्वा देवानेवावदत् कलिः ॥ १३४ ॥

ततः किमस्माकमत आह यतध्वमिति । पाञ्चाली द्रौपदी पाण्डवै-
 रिव सा भैमी च अस्त्रभिर्मया युष्माभिश्चतुर्भिश्च त्यदादेकशेषः । पञ्चभिः
 संविभज्य भुज्यतां किन्तु मां सह कर्तुं सहायीभवितुं यतध्वम् कृतो
 मामनुमन्यध्वं इति भावः । अत्रानागतज्ञत्वात् प्रवाहनित्यत्वाद्वा कृतदुगे
 द्वापरपुरुषोपमा ॥ १३१ ॥

अथेति । अयं कलिप्रलापानन्तरं भारती सरस्वती सुखरस्य प्रलपतः
 कलेस्तां तादृशीं मूर्खतां मूढतां सोढुं अपरिवृढा असमर्था सती प्रभौ परि-
 वृष्ट इति निपातनात् साधुः । सारेण अभिनिवेशेन तीव्रया तीक्ष्णया
 गिरा वाचैव शराघातं शरप्रहारं चक्रे वाक्सायकेन जघान इत्यर्थः ।
 ॥ १३२ ॥

कीर्त्तिमिति । हे शठ ! अमी देवाः अस्मै नलाय कीर्त्तिं पुण्यक्षो-
 तां भैमीं वरं दैक्षितं च दातुमेवागमन्नागताः नतु स्वयन्तां परिग्रहीतुं
 परिणेतुं गमेर्लुङ्गित्वात् चुरङ्गादेशः । तथा हि अगम्भीरावगाहिनी
 अस्त्रच्छायाहिणी धीस्तादृशां बुद्धिधीराणां मनीषिणां वैदग्धी मभि-
 प्रायं न लीढे नास्त्रादयति नवेत्तीति व्याख्याता वैदग्धी ॥ १३३ ॥

वाग्मिनीमिति । जडजिह्वोऽप्रगल्भवाक्कलिः वाग्मिनीं प्रगल्भा-

प्रौञ्चि वाञ्छितमस्माभिरपि तां प्रति सम्प्रति ।

तस्मिन्नले न लेशोऽपि कारुण्यस्यास्ति नः पुनः ॥ १३५ ॥

वृत्ते कर्मणि कुर्मः किं तदा नाभूम तत्र यत् ।

कालोचितमिदानीं नः शृणुतालोचितं सुराः । ॥ १३६ ॥

प्रतिज्ञेयं नले विज्ञाः ! कलेर्विज्ञायतां मम ।

तेन भैमीञ्च भूमीञ्च त्याजयामि जयामि तम् ॥ १३७ ॥

नैषधेन विरोधं मे चण्डतामण्डितौजसः ।

जगन्ति हन्त गायन्तु रवेः कैरववैश्वत् ॥ १३८ ॥

चलां भारतीं प्रतिवक्तु मनीश्वरः असक्तः सन् लीलाविशेषेण अवहेलिता
मवधीरितां कृत्वा अगणयन्निवेत्यर्थः देवानेवावदत् ॥ १३४ ॥

प्रौञ्चीति । सम्प्रत्यस्माभिरपि तां भैमीं प्रति वाञ्छितमिच्छां प्रौञ्चि
प्रौञ्चितं उच्यतेः कर्मणि लुङ् । किन्तु सम्प्रति तस्मिन्नले नोऽस्माकं कारु-
ण्यस्य लेशोऽपि नास्ति ॥ १३५ ॥

अकारुण्यस्तं कृतार्थं किं करिष्यतीत्याशङ्क्याह वृत्त इति । हे सुरा !
देवा ! वृत्ते गते कर्मणि भैमीवरणकर्मणि किं कुर्मः न किञ्चिदित्यर्थः ।
यद्यस्मात् तदा तत्काले तत्र स्वयम्बरे नाभूम नास्मेत्यर्थः । किन्तु कालो-
चितमेतत् कालोचितं इदानीम् अस्मिन् काले नोऽस्माकमालोचितं पुनः
भावे क्तः । शृणुत ॥ १३६ ॥

प्रतिज्ञेति । हे विज्ञा ! नले विषये कलेर्ममेयं प्रतिज्ञा विज्ञायता मव-
धार्यतां तामेवाह तेन नलेन प्रयोज्येन भैमीञ्च भूमीञ्च राज्यञ्च त्याज-
यामि अतएव तं नलं जयामि उभयत्र सामीप्ये वर्तमानप्रत्ययः ॥ १३७ ॥

नैषधेनेति । चण्डतामण्डितौजसः क्रौर्योपस्कृततेजसो मे कले
नैषधेन नलेन सह विरोधं रवेः कैरेवैः कुमुदैर्वैरवत्तुल्यं जगन्ति-
लोकाः गायन्तु हन्तेति हर्षे ॥ १३८ ॥

द्वापरः साधुकारेण तद्विकारमदीदिपत् ।

प्रणीय भ्रवणे पाणिमवोचन्नमुचे रिपुः ॥ १३६ ॥

विस्मयेमतिरस्मासु साधु वैलक्ष्यमीक्षसे ।

यद्वत्तेऽल्पमनल्पाय तद्वत्ते ह्रियमात्मने ॥ १४० ॥

फलसीमां चतुर्वर्गं यच्छतांशोऽपि यच्छति ।

नलस्यास्मदुपपन्ना सा भक्तिर्भूतावकेशिनी ॥ १४१ ॥

द्वापर इति । द्वापरः कलेः सहचारियुगविशेषः साधुकारेण सा-
ध्वित्यनुकरणेन तस्य कलेर्विकारं प्रलाप मदीदिपत् अवोचत् दीप्तेषां
चङ्घि भ्राजभ्रासभापदीपजीवेत्यदिना विकल्पादुपधा ह्रस्वः दीर्घो
लघोरित्वाभ्यामदीर्घः । अथ नमुचे रिपुरिन्द्रः भ्रवणे कर्णौ पाणिं
प्रणीय निधाय कर्णौ पिधायेत्यर्थः अवोचत् ॥ १३६ ॥

विस्मयेति । हे कले ! विस्मयेमतिर्विस्मयनीयबुद्धिस्त्वं अस्मात्
वैलक्ष्यं ह्रीणतामीक्षसे पश्वासि साधु जगतो ह्यीस्तु युष्माभिरिति यद्वत्
तत्साधूक्तमित्यर्थः । कुतः अनल्पं महाह्रायं यद्वत्ते तदल्पदत्तमा-
त्मने दातुं ह्रियं दत्ते अधिकदानाह्रायं अल्पदानं दातुं ह्रीकरमि-
त्यर्थः ॥ १४० ॥

ततः किमत आह फलेति । यच्छतांशो यस्याः भक्तेः शततमांशोऽपि
सहस्रांशस्य दत्तविषये पूरणार्थत्वं त्रिभागवत् । फलसीमां फलार्थं
चतुर्वर्गं पुरुषार्थवत्पदं यच्छति ददाति । पाप्मादिना यच्छादेशः ।
वयस्यपन्न आश्रयो यस्याः सा अस्मदुपपन्ना उपपन्न आश्रय इति निपातः ।
सा नरस्य भक्तिरवक्त्रं शून्यमिदं इत्यवकेशिनी निष्फला ताच्छिले नि-
कृतेभ्यो ह्रीम् । वन्ध्योऽफलोऽवकेशीचेत्यमरः । भूता तद्भक्तिचतुर्वर्गदान-
मपि न फलं न पर्याप्तं किं पुनर्भैमीदानमिति ऋणीनामस्माकं युक्तैव ह्री-
रिति भावः ॥ १४१ ॥

१७ सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

१७७

भय्यो न व्यवसायस्ते नले साधुमतौ कले ! ।

लोकपालविशालोऽसौ निषधानां सुधाकरः ॥ १४२ ॥

न पश्यामः कलेस्तस्मिन्नवकाशं क्षमाभ्यति ।

निचिताखिलधर्मे च हापरस्योदयं वयम् ॥ १४३ ॥

सा विनीततमा भैमी व्यर्थानर्थग्रहैरहो ।

कथं भवद्विधैर्वाध्या प्रमितिर्विभ्रमैरिव ॥ १४४ ॥

तन्नासत्ययुगं तां वा लेता स्पृष्ट्वितुमर्हति ।

एकप्रकाशधर्माणं न कलिहापरौ ! युवाम् ॥ १४५ ॥

नेति । हे कले ! साधुमतौ सद्वृद्धौ नले ते तव व्यवसाय उद्योगो
भयः खल्लो न कुतः निषधानां सुधाकरो असौ नलः लोकपालविशालः
अतस्तदपकारो न श्रेयस्कर इति भावः ॥ १४२ ॥

नेति । किञ्च क्षमाभ्यति क्षान्तिभ्यति अतएव तस्मिन् नले कलि-
पुरुषस्य कलहस्य चावकाशं वयं न पश्यामः धर्मेण भूमौ पालयतः क्षान्तस्य
कुतः कलिदोषः कलहोवेति भावः । किन्तु निचिता अखिलधर्मा येन
तस्मिन् नले हापरस्य तृतीययुगस्य सन्देहस्य चावकाशं न पश्यामः
हापरौ युगसंशयौ इत्यमरयादवौ । धर्मसाकल्यनिश्चयज्ञानयोस्तद्विरोधि-
त्वादिति भावः ॥ १४३ ॥

सति । किञ्च विनीततमा अतिसाध्वी सा भैमी व्यर्थो निष्प्रयो-
जनोऽनर्थग्रहोऽकार्यभिनिवेशो येषान्नेर्भवद्विधैः युष्मादृशैः प्रमितिः
सम्यगनुभूतिः विभ्रमैर्मिय्याज्ञानैः इव कथं वाध्या वाधितुं शक्या न
शक्येत्यर्थः । पातिव्रत्यतेजसो दुर्धर्षत्वादिति भावः । अतएवाहो इत्या-
चर्याविष्कारः ॥ १४४ ॥

तदिति । हे कलिहापरौ ! युगविशेषौ ! प्रकाशधर्मा प्रकाशपुण्य-
क्षेत्रजः स्वभावश्च धर्मादिनिष्क्रेवलादन् । धर्माः पुण्ययमन्याय स्वभावाचार
सोमपाः इत्यमरः । एकः केवलसङ्काशः प्रकाशधर्मा तमेकप्रकाश

करिष्येऽवश्यमित्युक्त्वा करिष्यन्नपि दुष्यसि ।

दृष्टादृष्टा हि नायत्ताः कार्य्यीया हेतवस्तव ॥ १४५ ॥

द्रोहं मोहेन यस्तस्मिन्नाचरेदचिरेण सः ।

तत् पापसम्भवन्तापमाप्नुयादनयात्ततः ॥ १४६ ॥

युगशेष ! तव हेषस्तस्मिन्नेष न साम्प्रतम् ।

भविता न हितायैतद्वैरं ते वैरसेनिना ॥ १४७ ॥

तत्र यामीत्यसज्ज्ञानं राजसं सदिहास्यताम् ।

इति तत्र गतो मा गाः राजसंसदि हास्यताम् ॥ १४८ ॥

धर्माणम् एतत् स्त्रियामपि योज्यं । दृष्टं तं नलं तां दमयन्ती वा यस्य
युगं कृतयुगापेक्षया अधर्मयुगं त्वेता युगविशेषः अग्नितयञ्च त्वेतामि
वितये युगः इत्यमरः । संधितं नार्हति नास्त्ययोर्युगमन्विनोर्द्वयत्वं
नलं संधितं नार्हति सौन्दर्येणेति च गम्यते ॥ १४५ ॥

करिष्य इति । हे कले ! अवश्यं करिष्ये इत्युक्त्वा सर्वथा पापं
करिष्यामीति प्रतिज्ञाय करिष्यन्नपि करिष्यमाणावस्थोऽपि दुष्यसि
दुष्टोऽसि किञ्चित् कृत्वेति भावः । तथा हि कार्य्यस्तेमे कार्य्यीयाः दृष्टादृष्टाः ।
दृष्टादृष्टहेतवो दृष्टादृष्टकारणानि तवायत्ता अधीनाः न किन्तु बलादपि
कार्य्यं कृत्वादर्शान्ति तस्माद् दूर्वारस्ते दोषभावः ॥ १४६ ॥

द्रोहमिति । किञ्च यो मोहेन तस्मिन्नले विषये द्रोह मपकार मा-
चरेत् सोऽचिरेण तत्तस्मादनयद् दुर्नयाद्धेतोस्तत्पापसम्भवं ततः द्रोहजन्यं
पापं तीव्रयातनामाप्नुयात् ॥ १४७ ॥

युगेति । हे युगं शेष ! युगाधम ! कले ! तव तस्मिन्नले एष द्वेषो न
साध्यतं न युक्तं वैरसैनिना नलेन सह एतद्वैरं ते तव हिताय न
भविता न भविष्यतीति ॥ १४८ ॥

तत्वेति । हे कले ! तव स्वयम्बरे यामि यास्यामीति सामीप्ये
वर्त्तमानप्रत्ययः । उत्पद्यमानं राजसं रजःप्रयुक्तमसत् ज्ञानं दुर्बुद्धिरिति

अपरेऽपि दिशामीशा वाचमेनां शचीपतेः ।

अन्वमन्यन्त किन्त्वेनां नादत्त युगयोर्युगम् ॥ १५१ ॥

कलिं प्रति कलिं देवा देवान् प्रत्येकशः कलिः ।

सोपहासं समैर्वर्णैरित्यं व्यरचयन्मिथः ॥ १५२ ॥

तवाऽगमनमेवाहं वैरसेनौ तया वृते ।

उद्वेगेन विमानेन किमनेनापि धावता ॥ १५३ ॥

पुरा यासि वरीतुं यामग्र एव तया वृते ।

अन्यस्मिन् भवतो हास्यं वृत्तमेतत्तत्पाकरम् ॥ १५४ ॥

दानीम् अस्वतां निरस्वताम् अस्व तेः कर्मणि लोट् । इति इत्थं
रागात् तत्र गतः सन् राजसंसदि राजसभायां हास्यता उपहास्यतां
मागाः ॥ १४६ ॥

अपर इति । दीशामीशाः अग्न्यादयोऽपि एतां शचीपतेर्वाच-
मन्वमन्यन्त तेऽपि तथैवोचुः किं त्वेनां वाचं युगयोः कलिद्वापयोर्युगं
युगं कर्तुं नाददे न स्वीचकार ॥ १५० ॥

कलिमिति । देवाः कलिं प्रति कलिश्च देवान् प्रति एकशः प्रत्येकं
वोधायां शस् । सोपहासं समैर्वर्णैरुभयसाधारणशब्दै रित्यं वक्ष्यमाणभ-
ङ्गा मिथः कलिं कलहं व्यरचन् ॥ १५१ ॥

कलहप्रकार मेवाह तत्रेति । हे मूर्ख ! तया भैर्या वैरसेनौ
नले वृते सति तत्र स्वयम्बरे अगमनं न प्रयाणं मेवाहं अतएव उद्वेगेन
धावता अनेन विमानेन व्योमयानेन किम् ? अन्यत्र हे देवाः ! तत्र
स्वयम्बरे तया नले वृते सति आगमनं ततः प्रत्याहरणम् अहं गन्नेर्यन्ता
ल्युपट् तवानेन अपिधा अपिधानम् आतसोपसर्गे इण्प्रत्ययः । तद्वता नि-
गूहितेन विमानेन सानोद्वेगेन वृथा व्यर्थमनेन किम् ? अत्र द्वयोः अव्य-
र्थयोः प्रकृतत्वात्केवलप्रकृतस्तेषः ॥ १५२ ॥

पुरेति । यां भैर्या वरीतुं पुरा यासि यास्यसि यावत्पुरानिपात-

पत्न्यौ तया वृतेऽन्यस्मिन् यदर्थं गतवानसि ।

भवतः कोपरोधस्तादृक्षमस्य वृथारूपः ॥ १५५ ॥

यासि स्मरं जयन् कान्त्या योजनौघं महार्वता ।

समूढस्त्वं वृतेऽन्यस्मिन् किन्न ह्यीस्तेऽत्र पामर ! ॥ १५६ ॥

योर्लट् । तया अय एव प्रागेव अन्यस्मिन् वृते सति तपाया आह-
रम् आकरायितम् एतद्भवतः आस्त्वं सुखं हा शोचामः इत्यर्थः । हा
विषादादिष्वत्यमरः । अभितः परितः इत्यादिना हाशब्दो बो-
द्धितीया ॥ १५३ ॥

पुनः पूर्ववत् लोकद्वयेन मिथः कलहमाह । हे कले ! यस्यैव दर्श-
गतवानसि तया भैस्या अन्यस्मिन् पत्न्यौ वृते सति अक्षमस्य कार्याशङ्क-
यतएव वृथारूपो निष्फलकोपस्य भवतः कोपरोधस्तात् कोपस्य नि-
रोधो अस्तु अस्तेर्लोटि तातडादेशः । अन्यत्र तु हे शक्र ! अक्षमस-
भवतस्तत्र अधस्तात् अधरः कोऽपरः कोऽन्यः त्वत्तोऽधमः कश्चिन्नासि
इत्यर्थः । समानमन्यत् दिक्शब्देभ्यः सप्तमी इत्यादिना अधरशब्दात्
प्रथमार्थे अस्तीति प्रत्ययः अस्तीति चेत्युदादेशः पञ्चतसर्थप्रत्यये नेति
तद्योगपञ्ची ॥ १५४ ॥

यासीति । हे पामर ! नीच ! कले ! विवरणः पामरो नीच इत्यमरः ।
त्वं महार्वता महाश्वेन विमानेन समूढः सम्यक् जडः सन् कान्त्या सौन्दर्येण
स्मरकायं जयस् तत्कल्पः सन्नित्यर्थः । योजनानां योजनास्याधमा-
नानां ओघं योजनन्तु चतुष्कोशमिति भावः । यासि गच्छसि किन्तु अत्र
स्वयन्वरे अन्यस्मिन् वृते सति ते ह्यीः न किम् ? अन्यत्र तु हे अत्र !
निर्लज्ज ! अमर ! दैवत ! त्वं कान्त्या कामनीयत्वेन जनौघं जनवत्
जयन् यासि अत्र स्त्वं मूढोऽसि अतएव अस्मिन् वृते तव हि किम् ?
पूर्ववदलङ्कारः ॥ १५५ ॥

नलमिति । अथ देवास्तीर्त्तवीकतरीययो स्मृतौ यचतर्द्धको-
र्युगयो द्वापरकल्पोर्युगं न कनलं प्रत्यनपेताः आर्त्तिः पीडनेच्छा यस्य

[७ सर्गः ।]

नलं प्रत्यनपेतार्त्तिं तार्त्तीयीकतुरीययोः ।

युगयोर्युगलं बुद्ध्या दिवि देवा धियं दधुः ॥ १५६ ॥

द्वापरैकपरीवारः कलिर्मत्सरमूर्च्छितः ।

नलनिग्राहिणीं यात्रां जग्राह ग्रहिलः किल ॥ १५७ ॥

नलेष्टापूतंसम्पूतैर्दूरदुर्गानसुं प्रति ।

निषेधन्निषधान् गन्तुं विघ्नः सञ्जघटे घनः ॥ १५८ ॥

कियतापि च कालेन कालः कलिर्प्रेयिवान् ।

भैमीभर्तुरहंमानी राजधानीं महीभुजः ॥ १५९ ॥

तद्वदुद्या दिवि धियं दधुः दिवं गन्तुमेषु रित्यर्थः । तृतीयादौ कः स्वार्ये
वक्तव्यः चतुरच्छयो वार्त्तिकतुरीय सिद्धिः ॥ १५६ ॥

द्वापरेति । मत्सरमूर्च्छितो मूर्च्छितमत्सरः मत्सरमदृष्टवैरः आहि-
ताग्रादिषु द्रष्टव्यः । अतएव ग्रहिलः आग्रहवान् पिच्छादित्वान्-
मत्वर्थीय इत्यत्र प्रत्ययः । कलिर्द्वापर एकएव परीवारो यस्य तन्मात्र-
सहः सन्नित्यर्थः नलनिग्राहिणीं नलनिग्रहार्हमित्यर्थः । यात्रां जग्राह
किल खलु ॥ १५७ ॥

नलेति । नलस्य दूष्टापूतयोः कलखतादिकर्मयोः त्रिष्वध कल-
कर्मैः पूतं खातादि कर्मणीत्यमरः । सम्पूतैरभिव्याप्तेः कलिं प्रति दुःखेन
गच्छन्त्येष्विति दुर्गेषु दुरोरधिकरणं सुप्रसङ्गानमिति उक्तव्ययः । तान्
दूरदुर्गानतिदुर्गमात्रिषधान् देशान् गन्तुं निषेधं गमनं प्रतिवधन् घनो
निरन्तरो विघ्नः सञ्जघटे घटितवानित्यर्थः । धर्मगुणतया निषधदेशाः
कलिनापि दुष्प्रवेशा बभूवु रित्यर्थः ॥ १५८ ॥

कियतेति । अथ कियता च कालेन अहंमानी अहङ्कारी कलिः
कालः भैमीभर्तुः महीभुजो नलस्य राजानो धीयन्ते ऽस्यामिति राज-
धानी नगरी करणाधिकरणयोश्चेत्यधिकरणार्थं व्युद् । तां प्रेयिवान्
उपगतः निपातनात्पाधुः ॥ १५९ ॥

[१६]

वेदानुद्धरतां तत्र सुखादाकर्णयन् पदम् ।
 न प्रसारयितुं कालः कलिः पदमपारयत् ॥ १६० ॥
 श्रुतिपाठकवक्त्रेभ्यस्तत्राकर्णयतः क्रमम् ।
 क्रमः सङ्कुचितस्तस्य पुरे दूरमवर्त्तत ॥ १६१ ॥
 तावद्गतिर्धृताटोपा पादयोस्तेन संहिता ।
 न वेदपाठिकण्ठेभ्यो यावदश्रावि संहिता ॥ १६२ ॥
 तस्य होमाज्यगन्धेन नासा नाशमिवाऽगमत् ॥
 तत्रातत दृशौ नासौ क्रतुधूमकदर्थिते ॥ १६३ ॥

अथात्र संहितादितिविविधाध्ययनसम्पत्तिं क्रमादनादरेणाह वेदा-
 निति । तत्र राजधान्यां वेदानुद्धरतामुच्चारयतामधीयानानामित्यर्थः ।
 सुखात्पदं तत्रपराख्यं पदजातमाकर्णयन् पदं प्रसारयितुं नापाय-
 नाशकोत् ॥ १६० ॥

श्रुतीति । तत्र पुरे श्रुतिपाठकवक्त्रेभ्यो वेदाध्येतृसुखेभ्यः क्र-
 ममयापराख्यं पदजातमाकर्णयत स्तस्य कलेः क्रमः पादन्यासः सङ्कुचि-
 तं दूरमवर्त्तत प्रवेशशक्त्या दूरे स्थित इत्यर्थः ॥ १६१ ॥

तावदिति । तावत् तत्पर्यन्तं तेन कलिना पादयोः धृताटो-
 पसम्भ्रमा गतिः संहिता सङ्गता यावद्देदपाठिनामध्येतृणां कण्ठेभ्यो
 सुखेभ्यः संहिता नाश्रावि नश्रुता तच्छृणोतेस्तूभय एव पादवोरिति
 भावः । तदेतदारण्यजे श्रुतं अन्नाद्यकामो निर्भुजं ब्रूयात् स्वर्गं वा
 प्रहण्वन् उभयकाम उभयमन्तरेणेति ॥ १६२ ॥

तस्येति । तत्र पुरे होमाज्यगन्धेन तस्य कलेर्नासा प्रावेदित-
 नाशमगमदिव असौ कलिः क्रतुधूमेन कदर्थिते अन्धीकृते दृशौ नेत्रे त-
 तत नातनिष्ट नोन्मीलितवानित्यर्थः । तनोते लुङि तङ् तनादिव

नैषधचरितम् ।

[७ सर्गः ।]

अतिथीनां पदाम्भोभिरिमं प्रत्यतिपिच्छिले ।

अङ्गणे गृहिणा मत्त खलेनानेन चस्वले ॥ १६४ ॥

पुटपाकमिव प्राप क्रतुशुष्ममहोष्मभिः ।

तत्प्रत्यङ्गमिवाकर्त्ति पूर्त्तोर्मिव्यजनानिजैः ॥ १६५ ॥

पितृणां तर्पणे वर्णैः कीर्णाद्वेष्टानि वेष्टमनि ।

कालादिव तिलात् कालाद् दूरमतसदत्र सः ॥ १६६ ॥

स्नातृणां तिलकैर्मेने स्वमन्तर्दीर्णमेव सः ।

क्षपाणीभूय हृदयं प्रविष्टैरिव तस्य तैः ॥ १६७ ॥

सषासोरिति सिञ्जलुक् पक्षे अनुदात्तोपदेशेत्यादिना अनुनासिक-
लोपः ॥ १६३ ॥

अतिथीनामिति । अत्र पुरे अतिथीनां पदाम्भोभिः पादप्रचा-
लनोदकैः अमुं कलिं प्रति अतिपिच्छिले अत्यन्तप्रदरे पिच्छादित्वादि-
वच्यतयः । गृहिणां गृहस्यानां अङ्गणे खलेन धूर्त्तैश्च तेन कलिना
चस्वले स्खलितं भावेलिट् ॥ १६४ ॥

पुटेति । असौ कलिः क्रतुषु शुश्राणामग्नीनां महोर्मिभिर्महा-
विदाहैर्वर्हिः शुश्रा कृष्णवर्त्मा इत्यमरः । पुटपाकं गूढपाकं प्रापत्
इवेत्युपेक्षा । यापो तडाकादीनां मूर्मयएव व्यजनानि तेषामनिलैस्तत्प्र-
त्यङ्गं तस्य कले रङ्गजातं वीक्षाया मव्ययीभावः । अकर्त्तीव कर्त्तमिवेत्यु-
पेक्षा कर्त्तच्छेदन इति धातोः कर्मणि लुङ् ॥ १६५ ॥

पितृणामिति । स कलिः तत्र पुरे वेष्टमनि वेष्टमनि गृहे गृहे
वीक्षायां द्विर्भावः । वर्णैश्चातुर्वर्ण्येन पितृणां तर्पणे तर्पणकर्मणि कीर्णात्
विचिन्नात् कालात्तिलात् कृष्णतिलात् कालानुसृत्योरिव अलसत्
लसः कालो सृत्यौ महाकाले यमयो र्यमकृष्णयोः इति विश्वः ॥ १६६ ॥

स्नातृणामिति । तस्य कले हृदयं क्षपाणीभूय खङ्गीभूय प्रविष्टै-

पुमांसं सुसुदे तत्र विन्दन् मिथ्यावदावदम् ।
 स्त्रियं प्रति तथा वीक्ष्य तमथ स्नानवानयम् ॥ १६८ ॥
 यज्ञयूपघनां जज्ञौ स पुरं शङ्कुसङ्कुलाम् ।
 जनैर्धर्मधनैः कीर्णां व्यालक्रोडीकृताञ्च ताम् ॥ १६९ ॥
 स पार्श्वमशकङ्कतुं न वराकः पराकिणाम् ।
 मासोपवासिनां ह्याया लङ्घने घनमस्त्वजत् ॥ १७० ॥
 आवाहितां द्विजैस्तत्र गायत्रीमर्कमण्डलात् ।
 स सन्निदधतीं पश्यन् दृष्टनष्टोऽभवद्भिया ॥ १७१ ॥

रिव स्थितैः प्रसिद्धैः सतृणां स्नायिनां तिलकैः स कलिः स्वमात्मानम्
 अन्तर्दीर्घमेव मेने ॥ १६७ ॥

पुमांसमिति । अयं कलिस्तत्र पुरे मिथ्या अन्ततं तस्यावदार्त्तं
 यत्कारं चरिचलोत्थादिना द्वित्यमात्वमभ्यासस्येति साधुः । पुमांसं
 विन्दन् पश्यन् सुसुदे तद्वारा प्रविच्छिन्निति भावः । अथ स्त्रियं प्रति तथा
 मिथ्यावदनं वीक्ष्य नमोक्तिं ज्ञात्वेत्यर्थः । स्नानवान् स्नानोऽभून् च
 दोषाभावादिति भावः । संयोगादे रातोधातो रिति निष्ठा नत्वम् ॥ १६८ ॥

यज्ञेति । स कलिः यज्ञयूपघनां निरन्तरां पुरं शङ्कुसङ्कुलां मूल-
 कीर्णां तां पुरीं व्यालैः सर्पैः श्वापदैर्वा क्रोडीकृतां अङ्घारिणीं जज्ञौ
 तथा दुरासदामन्यतेत्यर्थः । व्यालो भुजङ्गमे क्रूरे श्वापदे दुष्टनि-
 नोति विश्वः ॥ १६९ ॥

स इति । वराकस्तुच्छः स कलिः पराकिणां कच्छविशेषचारिणं
 द्वादशाहोपवासस्तु पराकः परिकीर्तित इति स्मरणात् । पार्श्वं समो-
 गन्तं नाशकत् शक्नोतेर्लिङ्गित्वात् चु रङादेशः । मासोपवासिनां तं स्ना-
 यालङ्घने ह्यायाक्रमणे घनं भृशम् अस्त्वजत् दुरासदत्वात् तपस्विनाम्
 इति भावः ॥ १७० ॥

आवाहितामिति । स कलिस्तत्र पुरे द्विजै रावाहितामाडताम्

नैषधचरितम् ।

१७ सर्गः ।]

स गृहे गृहिणां पूर्णे घने वैखानसैर्दृते ।
 यत्पाधारेऽमरागारे कापि न स्थानमानशे ॥ १७२ ॥
 हिंसागवीं मखे वीक्ष्य रिरंसुधावति स्म सः ।
 सा तु सौम्यवृषासक्ता खरं दूरान्निरास तम् ॥ १७३ ॥
 कापि नापश्यद्विष्यन् हिंसाभासप्रियामसौ ।
 स्वमित्रं तत्र न प्रापदपि सूर्खमुखे कलिम् ॥ १७४ ॥

वाण्याकर्मण्डलात् सन्निदधतीं सन्निहितां सतीं गायत्रीं गायत्रीदेवीं
 पश्यन् भिया दृष्टनटः पूर्वं दृष्टो अनन्तरमदृष्टः सद्य एवादृश्यं गतो-
 भवत् स्नानानुलिप्तवत् पूर्वकालरुसासः ॥ १७१ ॥

स इति । स कलिः गृहिणां पूर्णे गृहस्थैः पूर्णे सखन्ध सामान्ये
 पश्ये । गृहे वैखानसैर्वा न प्रस्यैः वैखानसोयने वासी वानप्रस्थश्च तापस
 इति यादवः । दृते घने निरन्तरे यतिनामाधारे यत्प्रधिष्ठित इत्यर्थः ।
 अमरागारे देवालये कापि स्थानं स्थितं नानशे न लेभे अत आदेरञ्जोते
 येष्वेवभ्यास दीर्घसुडागमौ ॥ १७२ ॥

हिंसेति । स कलिः मखे हिंसायां गौस्तां हिंसागवीम् अल-
 भ्यार्थमित्यर्थः । गोरवद्वितलुगिति समासान्ति दृष्ट् । वीक्ष्य रिरंस्ररन्त
 मिच्छुः विहर्तुमिच्छूरमेः सनन्तादुप्रत्ययः । धावति च द्रुतमगात् सा-
 गौस्तु सौम्यः सोमवागः स एव वृषोधर्म स्तत्र आसक्ता सङ्गता तदर्थं
 सतीत्यर्थः । तरुण वृषभाक्रान्ता चेति गस्यते सुकृते वृषभे वृषः इत्यमरः ।
 अतएव खरं क्रूरं कलिं खरं गर्दभं दूरं निरासे वृषाक्रान्ताया गोः खर-
 निःसारणं युक्तमिति भावः ॥ १७३ ॥

कापीति । असौ कलिः तत्र पुरे काप्यात्मनः प्रिया मिष्टाम्
 अन्विष्यन्नापश्यत् सूर्खमुखे मूढवक्त्रेऽपि स्वस्य सितमनुज्ज्वलं कलिं कलहञ्च
 न प्रापत् प्रजानां तथा निदमन इति भावः ॥ १७४ ॥

१८६

नैषधचरितम् ।

१७ सर्गः ।

मौनेन व्रतनिष्ठानां स्वाक्रोशं मन्यते स्म सः ।

वन्द्यवन्दारुभिर्जज्ञौ स्वशिरश्च पदाहतम् ॥ १७५ ॥

सुनीनां स वृक्षीः पाणौ पश्य त्राचामतामपः ।

मेने घनैरमी ह त्तुं शप्तुं मामङ्घ्रिरुद्यताः ॥ १७६ ॥

मौञ्जीभृतो धृतापाढानाशशङ्के स वर्णिनः ।

रज्ज्वामी बहुमायान्ति ह त्तुं दण्डेन मां ततः ॥ १७७ ॥

दृष्ट्वा पुरः पुरोडाशमासीदुत्तासदुर्मनाः ।

मन्वानः फणिनीस्तत्र स सुमोचाम्बु च स्नुचः ॥ १७८ ॥

मौनेनेति । सः कलिः व्रतनिष्ठानां मौनेन वाग्यमनेन स्वाक्रोशं शपं मन्यते स्म मानयं शपतः इत्यनयतेत्यर्थः । वन्द्यानभिवाद्यान् वन्दारुभिरभिवादकैः शृङ्खण्डोराखः । स्वशिरः पदेनाहतं जज्ञौ मेने तत् सर्वं तस्य तादृग्दुःखजनकं जातमित्यर्थः ॥ १७५ ॥

सुनीनामिति । स कलिः सुनीनां पाणौ वृक्षीरासनानि उपवेशनार्थं गृह्णीता इत्यर्थः । व्रतिना मासनं वृक्षी इत्यमरः । तथा आचमता उपसृशतामेपां पाणौ अपच पश्यन् अमी सुनयोः माङ्घ्र्यैः सह ह त्तुं द्रुह्ये सुहरे घनाविति वैजयन्ती । अङ्घ्रिः शप्तुञ्चोद्यता इति मेने तादृग्दुःखं प्राप्तेत्यर्थः ॥ १७६ ॥

मौञ्जीति । स कलिः मौञ्जीभृतोऽसौञ्जीविकारमेखलाधारिणः धृतापाढान् धृतपलाशदण्डान् पालाशोदण्ड आपाढ इत्यमरः । विशाखा धर्मोऽन्ध दण्डयो रित्यण्प्रत्ययः । वर्णिनो ब्रह्मचारिणः वर्णाङ्गब्रह्मचारिणीति इणिप्रत्ययः । मां रज्ज्वः पश्येन बहु ततो बन्धानान्तरं दण्डेन हन्तुं चायान्तीत्याशङ्के तथा विव्यध इत्यर्थः ॥ १७७ ॥

दृष्ट्वा इति । स कलिः पुरोऽग्रे पुरोडाशं पिष्टपिण्डविशेषं दृष्ट्वा उत्तासेन भयेन दुर्मना विह्वल आसीत् स्वघातार्थं पापाण्यभमादिति

७ सर्गः ।]

[७ सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

१८७

आनन्दन्मदिरादानं विन्दन्नेष द्विजन्मनः ।

दृष्ट्वा सौत्रामणीं मिष्टं तं कुर्वन्तमदूयत ॥ १७८ ॥

अपश्यद्यावतो ब्रह्मविदां ब्रह्माञ्जलीनसो ।

उड्डीयन्त तावन्तस्तस्यास्त्राञ्जतयः हृदः ॥ १८० ॥

स्नातकं घातकं जज्ञे जज्ञौ दान्तं कृतान्तवत् ।

वाचंयमस्य दृष्टैव यमस्यैव विभाय सः ॥ १८१ ॥

भावः । सुगो जुह्वादिपात्राणि फणिनी भुजङ्गीर्मन्वानः तस्त आसीत्
अथ वाप्यञ्च सुमोच अत्र सुचु फणिनीभ्यान्त्या भ्रान्तिमदङ्कारः ॥ १७८ ॥

आनन्ददिति । एष कलिः द्विजन्मनो ब्राह्मणस्य मदिराया अं दानं
पुरापहं विन्दन्निव नन्दत् अनाचारबुद्ध्या सुसुचे अथ तं ब्रह्मणं सौ-
त्रामणीं सुत्रामण्याख्याम् इष्टिं कुर्वन्तं दृष्ट्वा ज्ञात्वा अदूयत पर्यंत्यत
पुरापहविधानात् पाप स्तत्र निराशेऽभूदित्यर्थः ॥ १७९ ॥

अपश्यदिति । असौ कलिः ब्रह्मविदां ब्रह्माध्यायिनां यावतो ब्रह्मा-
ञ्जलीनध्ययनकालीन मञ्जलिं संकृत्य हस्तावध्येयं स हि ब्रह्माञ्जलिः
कृतः इति स्मरणात् । पाठे ब्रह्माञ्जलिः इत्यमरः । अपश्यत् तावतः तस्य
कथेः अस्त्राञ्जल्यो रक्तञ्जल्यो हृदः कलिर्हृदयादुड्डीयन्त उड्डीना
इत्यर्थः ॥ १८० ॥

स्नातकमिति । सः कलिः स्नातकं समाप्तेदं स्त तकाद्वेदसमाप्ता
यित कन्प्रत्ययः । तं घातकं हनारं लपपतेत्यादिना उक्तञ्प्रत्ययः । जज्ञौ
मेने दान्तं तपस्विनं तपःलोभसहोदान्त इत्यमरः । कृतान्तवत् कृतान्त-
तुल्यं जज्ञौ वाचं यच्छतीति वाच यमो मौनव्रती वाचि यमो व्रत इति
ञ्व्प्रत्ययः । वाचंयमपुरन्दरौवेति निपातनात्पाधुः । यमस्य यमस्यैव
दृष्ट्वा दर्शनेनैव विभाय भीतवान् भियो छिद् । सर्वत्रैषां तपसो दुर्धर्म-
नाम्नीतिरिति द्रष्टव्यम् ॥ १८१ ॥

स पापण्डजनान्वेषी प्राप्नुवन् वेदपण्डितम् ।

जलार्थीवानलं प्राप्य पापस्तापादपासरत् ॥ १८२ ॥

तत्र ब्रह्महणं पश्य त्रितिसन्तोषमानशे ।

निर्वर्ण्य सर्वमेधस्य यज्ज्वानं ज्वलति स्म स्तः ॥ १८३ ॥

यतिहस्तस्थितैर्वस्य रान्धैरारम्भि तर्जना ।

दुर्जनस्याजनि क्लिष्टिगृहिणां वेदयष्टिभिः ॥ १८४ ॥

मण्डलत्यागमेवैच्छद्दीप्य स्यण्डिलशायिनः ।

पवित्रालोकनादेष पवित्रासमविन्दत ॥ १८५ ॥

स इति । पापः क्रूरः स कलिः पापण्डजनान्वेषी सन् वेदपण्डितं
वैदिकं प्राप्नुवन् जलार्थी अवनलं प्राप्यैव तापात् तत्राणिजन्य सनापा-
तोरपासरत् अपरुतः ब्रह्मतेजसः प. षण्डिदाहकत्वादिति भावः ॥ १८२ ॥
तत्रेति । एषः कलिः तत्र पुरे ब्रह्महणं ब्राह्मणं हतवन् ब्रह्म-
भूषणं हतेति क्लिप् । पश्यन् सन्तोषमानशे म. प. अथ तं ब्रह्महणं सर्व-
मेधास्ययागस्य यज्ज्वानं तद्याजिनं निर्वर्ण्य निश्चित्य ज्वलति स्म सन्तो-
ऽभूत् ब्रह्मणे ब्राह्मणं मालमत इति श्रुत्या सर्वमेधे ब्राह्मणादिसर्वलभ-
विधानान्तस्य धर्मत्वादिति भावः ॥ १८३ ॥

यतीति । दुर्जनस्य यस्य यतीनां सस्तरिणां हस्तेषु स्थितैराभ-
वैष्णुदण्डैः त्रिदण्डेन कमण्डलुरिति सृष्टे रिति भावः । तर्जना तास-
मारम्भि हतेत्यर्थः । तथा गृहिणां वेदयष्टिभिः सन्दर्भवैष्णुदण्डैश्च वे-
सान् स कमण्डलु रिति सृष्टे रिति भावः । क्लिष्टिः क्लेशो ऽजनि जनिता
जनेर्गन्तात्कर्मणि लुङ् । यतिः पाराशरोभीमस्तत् कर्म सस्तरीयतिः ।
बद्धर्मा वेदयष्टिर्दम्भोरात्मस्तु वैणवः इति सर्वत्र यादवः ॥ १८४ ॥

मण्डलेति । एषः कलिः स्यण्डिलशायिनः अथ शयनेन त्रितिनः प्र-
इति णिनिः । यः स्यण्डिले प्रतवशाच्छेते स्यण्डिलशायसौ इत्यमरः ।
वीक्ष्य मण्डलत्यागं देशत्यागमेव ऐच्छत् पवित्राणां कुशानामालोकनात्

अपश्यज्जिनमन्विष्यन्नजिनं ब्रह्मचारिणम् ।

क्षपणार्थी सदोक्षस्य स चाक्षपणमैक्षत ॥ १८६ ॥

जपतामक्षमालासु वीजाकर्षणदर्शनात् ।

स जीवाकृष्टिकष्टानि विपरीतदृगन्वभूत् ॥ १८७ ॥

त्रिसन्ध्यं तत्र विप्राणां स पश्यन्नघमर्षणम् ।

वरमैच्छद् दृशोरेव निजयोरपकर्षणम् ॥ १८८ ॥

अद्राक्षीत् तत्र कञ्चिन्न कलिः परिचितं क्वचित् ।

भैमीनलव्यलीकाणप्रञ्चक्रामः परिभ्रमन् ॥ १८९ ॥

पवेः कुलिशान्नासमविन्दत यथा शक्रं करे वज्रं तथा विप्रकरे कुशा
इति स्मृते रिति भावः । अस्त्री कुशं कुशोदभः पवित्रं मध कर्षणम्
इत्यमरः ॥ १८५ ॥

अपश्यदिति । स कलिः जिनं जिनाख्यं बाह्यदैवतं मन्विष्यन्
ब्रह्मचारिणं मज्जिनं कृष्णजिनं जिनराहित्यञ्चापश्यत् किञ्च क्षपणार्थी
क्षपणकान्तेषु सदोक्षस्य दोक्षितस्य राज्ञोऽक्षपणं सत्तदेवं क्षपणकरा-
हित्यम् ऐक्षत राजसूये अभिषेचनीये अष्टावर्जेर्दिव्यन्तीति श्रवणादिति
भावः । तदुभयं मय्यस्य दुःसहमिति भावः ॥ १८६ ॥

जपतामिति । विपरीतदृग्वेदविरुद्धदर्शी सः कलिर्जपता सक्ष-
मालासु वीजानां पञ्चादिवीजानां जपसङ्ख्यानार्थानां माकर्षणस्य दर्शनात्
जीवाकृष्टिकष्टानि प्राणाकर्षणदुःखानि अन्वभूत् ॥ १८७ ॥

त्रिसन्ध्यमिति । त्रिसन्ध्यं सन्ध्यावये समाहारैकत्वे वा तस्मैति
नपुंसकत्वम् अत्यन्तं संयोगे द्वितीया । विप्राणां मधमर्षणं मन्त्रसाध्यं पाप-
हरं ज्ञानकर्म पश्यन् निजयोर्दृशोराकर्षणं सुप्ताटनमेव परम् अप्रियं
मैच्छत् ॥ १८८ ॥

अद्राक्षीदिति । तत्र कलिर्भैमीनलव्यलीकाणोः दोषलेशस्य प्रज्ञं

तपःस्वाध्याययज्ञानामकाण्डद्विष्टतापसः ।

स्वविद्विषां श्रियं तस्मिन् पश्यन्नुपतताप सः ॥ १६० ॥

कम्बं तत्रोपनन्वाया विश्वस्या वीक्ष्य तुष्टवान् ।

स मन्त्रौ तं विभाश्याथ वामदेव्याभ्युपासकम् ॥ १६१ ॥

वैरिणी शुचिता तस्मै न प्रवेशं ददौ भुवि ।

न वेदध्वनिरालम्बमन्वरे विततार च ॥ १६२ ॥

दर्शस्य दर्शनात् कष्टमग्निष्टोमस्य चानशे ।

जुष्टूर्णे पौर्णमासेक्षी सौमं सोऽमन्यतान्तकम् ॥ १६३ ॥

कामयत इति तत्कामं शिल्पिकामभिज्ञाचरिभ्यो णः । परिभ्रमन् क्वचित्
किञ्चिदपि परिचितं नाद्राक्षीत् ॥ १८६ ॥

तप इति । अकाण्डे अनवसरे द्विष्टा यिरुद्धा तापसा येन सः कलिः
तस्मिन् पुरे स्वविद्विषां स्वविरोधिनां तपः शान्द्रायणादिचर्या स्वाध्यायो
वेदपाठः यज्ञाः सोमादयः तेषां श्रियं सन्दृष्ट्वि पश्यन्नुपततापः शत्रुद्वे
र्द्वारत्वादिति भावः ॥ १६० ॥

कम्बमिति । स कलिः सत्त्वः पुरे उपनन्वायाः स्वयमागतायाः वि-
श्वस्याः सर्वस्याः स्त्रियाः कम्बं कमितारं रन्तारमित्यर्थः । नभिकम्पीत्वा-
दिना रमत्ययः । वीक्ष्य तुष्टवान् तुतोपः अथ तं कम्बं वामदेवो नाम देवता
विशेषः । तस्याभ्युपासकं वीक्ष्य बिसृज्य मन्त्रौ तदुपासकानां न काञ्चन
स्वयमागतानां परिहरेदिति श्रुते रूपगमस्य धर्मत्वादिति भावः ॥ १६१ ॥

वैरिणीति । वैरिणी विरोधिनी शुचिता शुद्धता तस्मै भुवि प्रदेशं
न ददौ अन्वरे वा नभसि च वेदध्वनिः ब्रह्मघोषः आलम्बनमवकाशं
न विततार ॥ १६२ ॥

अनन्तरलोकद्वयं प्रक्षिप्तमिति पूर्वे रूपेक्षितं तथापि स्थितत्वाद्
व्याख्यायते दर्शसेत्यादि । सः कलिः दर्शस्य दर्शसेष्टेः अग्निष्टोमस्य सोम-
यागविशेषस्य च दर्शनात्कष्टं महद्दुःखमानशे प्राप तथा पौर्णमासं

नैषधचरितम् ।

[१७ सर्गः ।]

तेनादृश्यन्त वीरघ्नो न तु वीरहृणो जिनाः ।

नापश्यत् सोऽभिनिर्मुक्तान् जीवन्मुक्तानवैक्षत ॥ १२४ ॥

स तुतोषाश्रतो विप्रान् दृष्ट्वा स्पृष्टपरस्परान् ।

होमशेषीभवत्सोमभुजस्तान् वीक्ष्य दूनवान् ॥ १२५ ॥

दृष्ट्वा जनं रजोजुष्टं तुष्टिं प्राप्नोत् भटित्यसौ ।

तं पश्यन् पावनस्नानावस्थं दुःस्थस्ततोऽभवत् ॥ १२६ ॥

अधावत् कापि गां वीक्ष्य हृन्त्यमानामयं सुदा ।

अतिथिभ्यस्तु तां वद्धा मन्दं मन्दो न्यवर्त्तत ॥ १२७ ॥

पूर्णमासेष्टिं ईक्षत इति ईक्षो तद्दर्शी सन् जुषूर्णं आन्तोऽभूत् सोमं
सोमयागमन्तकं सृज्य ममन्यत ॥ १२३ ॥

तेनेति । तेन कलिना वीरघ्ना रणे वीरघातिनो जनाः अमनुष्य-
कर्तृकेवेति चकारादच् अतएव कचिन्मनुष्यकर्तृकेवेति कौमारं सूत्रम्
अदृश्यन् वीरहृणः क्षत्रियघातिनः भटभास्कराः अग्नित्यागिनो वा
विरहा वा एष देवानां योऽग्निं सुदास्यत इति श्रुते रित्यनेन अदृश्यन्
स कलि रभिनिर्मुक्तान् यान् सुप्तान् अभि सूर्योऽस्तमेति ते अभिनिर्मुक्ताः
सुप्ततेः कर्मणि क्तः । तान् पापिष्ठानापश्यत् किन्तु जीवन्मुक्तानात्मा-
रामान् पुण्यानवैक्षत ॥ १२४ ॥

स इति । स कलिः स्पृष्टं परस्परं यैस्तान् स्पृष्टपरस्परं अश्रतो
भक्ष्यतो विप्रान् दृष्ट्वा तुतोष होमशेषीभवन्तं सोमं भुजस्तान् वुडुक्ष्य-
पूतित्यर्थः । वीक्ष्य ज्ञात्वा स्नानवान् परितप्तवान् सोमभक्षणे परस्पर-
दोषाभावादिति भावः ॥ १२५ ॥

दृष्टेति । रजोभिर्जुष्टं जनं दृष्ट्वा भटिति द्राक्षुष्टिं असौ प्राप
ततोऽनन्तरं रजोभिर्धूसरं जनं पावनस्नानावस्थं पश्यन्वायव्यस्नानतिष्ठं
जानन् दुःस्यो दूनोऽभवत् ॥ १२६ ॥

अधावदिति । मन्दो मूढोऽयं कलिः कापि देशे हृन्त्यमाना मालस्थ-
मानां गां वीक्ष्य सुदा अधावत् किन्तु तां गां अतिथिभ्योऽतिथ्यर्थं

हृष्टवान् स द्विजं दृष्ट्वा नित्यनैमित्तिकत्यजम् ।

यजमानं निरूप्यैनं दूरं दीनमुखोऽद्रवत् ॥ १६८ ॥

आननन्द निरीक्ष्यायं पुरे तत्रात्मघातिनम् ।

सर्वस्वारस्य यज्वानमेनं दृष्ट्वाऽथ विव्यथे ॥ १६९ ॥

क्रतौ महाव्रते पश्यन् ब्रह्मचारीत्वरीरतम् ।

जज्ञौ यज्ञक्रियामज्ञः स भाण्डाकाण्डताण्डवम् ॥ २०० ॥

यज्वभार्याश्वमेधाश्वलिङ्गालिङ्गिवराङ्गताम् ।

दृष्ट्वाचष्ट स कर्त्तारं श्रुतेर्भाण्डमपण्डितः ॥ २० ॥

हन्यमानां बुद्ध्या मन्दं सखेदं वर्त्तत महोत्सवं वा महाजम्बा श्रोत्रिणा
योऽपकल्पयेत् इति विधानादिति भावः ॥ १६७ ॥

हृष्टवानिति । स कलि नित्यनैमित्तिकत्यजं दानहोमादिकर्म-
त्यागिनं किम् । द्विजं दृष्ट्वा हृष्टवान् अयैनं द्विजं यजमानं दीक्षितं नि-
रूप्य निश्चित्य दीनमुखो विवर्णमुखः सन् दूरमड्डुवत्पलायत न ददाति
न जुहोति न वदतीति दीक्षितस्य तं निषेधे तेन दोषाभावादिति
भावः ॥ १६८ ॥

आननन्देति । अयं कलि स्तत्र पुरे आत्मघातिनं निरीक्ष्य आननन्द
अथैनं आत्मघातिनं सर्वस्वारो नामात्माङ्गतिको याग विशेषः । तथा
रघुवंशेऽप्युक्तं यो मन्त्रपूतान्तनुमयहौषीदिति तस्य यज्वानं दृष्ट्वा त-
द्याजिनं विदित्वा स कलि विव्यथे ॥ १६९ ॥

क्रताविति । स कलि महाव्रते महाव्रताख्ये क्रतौ ब्रह्मचारी
इत्ययाः कुलटायाश्चरतं ब्रह्मचारी पुञ्चल्यः सम्प्रवाद इति श्रुतिवि-
हितं आत्मभाषणम् असतो कुलटेत्वरीत्यमरः । इन्जि सत्तिभः
करम् । पश्यन् यज्ञक्रियां भाण्डानां आत्मभाषिणाम् अक्राण्डताण्डवम्
अनेकान्तत्वादसमयविजृम्भणं जज्ञौ भग्नचेष्टित समन्वितेत्यर्थः ॥ २०० ॥

यज्वेति । अपण्डितो मूर्खः स कलि यज्वभार्यायाः यजमानस्य
पत्न्या अश्वमेधे अश्वस्य लिङ्गेन मेहनेन आलिङ्गितवराङ्गतां संयोजितवो-

[७ सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

१८३

अथ भीमजया जुष्टं व्यलोक्त कलिर्नलम् ।
 दुष्टदृग्भिर्दुरालोकं प्रभयेव प्रभाविभुम् ॥ २०२ ॥
 तयोः सौहार्दसान्द्रत्वं पश्यन् शल्यमिवानशे ।
 मर्मच्छेदमिवानच्छेदं स तन्मर्मोक्तिभिर्मियः ॥ २०३ ॥
 अमर्षादात्मनो दोषात्तयोस्तेजस्वितागुणात् ।
 स्पृष्टं दृशाप्यनीशस्तौ तस्मादप्यचलत् कलिः ॥ २०४ ॥
 अगच्छदाश्रयान्वेषी नलद्वेषी स निश्चसन् ।
 अभिरामं गृह्यारामं तस्य रामसमन्वितः ॥ २०५ ॥

नितां निरायत्याश्रयस्य शिश्नं महिष्युपस्थे निधत्ते इति श्रुतिविहितामिति
 भावः । दृष्ट्वा श्वनेः कर्त्तारं वेदप्रणेतारं भण्डमाचष्ट केनचिद्भण्डेन
 प्रणीता वेदा इत्यमन्यतेत्यर्थः ॥ २०१ ॥

अथेति । अथ कलि भीमजया भैस्या जुष्टं सेवितं दुष्टदृग्भिः
 पापदृष्टिभिरन्यत्र रोगोपहतदृष्टिभिर्दुरालोकं दुर्दर्शनं नलं प्रभया दीप्त्या
 जुष्टं प्रभाविभुं सूर्यमिव व्यलोक्त अपश्यत् ॥ २०२ ॥

तयोरिति । सः कलिस्तयो भीमीनलयोः सुहृदोर्भावः सौहार्दं
 प्रेम युवादिभ्योऽण् हृद्भोगेत्यादिना उभयपददृष्टिः । तेन सान्द्रत्वं सद्रवत्वं
 पिच्छिलत्वं पश्यन् शल्यमानशे इव प्रापेव तद्याविधपरस्परनर्मोर्मिभिः
 परिहासविशेषैः मर्मच्छेदं ज्ञानच्छेदं प्रापेव ॥ २०३ ॥

अमर्षादिति । सः कलिरमर्षात् क्रोधादात्मनो दोषात्पिष्टत्वदोषा-
 त्तयो भीमीनलयो स्तेजस्वितागुणाच्च तौ दृशापि स्पृष्टं द्रष्टुमप्यनीशः
 सन् तस्मादपि देशादचलत् पलायत ॥ २०४ ॥

अगच्छदिति । नलद्वेषी सः कलि राश्रयान्वेषी सन् अतएव
 तदभावाच्चिन्नसन् रामसमन्वितो रामचन्द्रसमानकान्तेः तस्य नलस्या-
 भिरामं रमणीयं गृह्यारामं गच्छत् ॥ २०५ ॥

[१७]

रक्षितक्षतत्वेन बाधनं न तपोधनैः

मेने मानी मनाक् तत्र स्नानुकूलं कलिः कलिः ॥ २०६ ॥

दलपुष्पफलैर्देवहिजपूजाभिसन्धिना ।

स नलेनार्जितान् प्राप तत्र नाक्रमितुं द्रुमान् ॥ २०७ ॥

अथ सर्वोद्भिदासत्तिपूरणाय स रोपितम् ।

विभीतकं ददर्शैकं कुटं धर्मेऽप्यकर्मठम् ॥ २०८ ॥

स तं नैषधसौधस्य निकटं निष्कुटध्वजम् ।

वज्र मेने निजं तस्मिन् कलिरालम्बनं वने ॥ २०९ ॥

रञ्जीति । रञ्जिणं गृहपालानां लक्षणेन शतसहस्रावृतत्वेन तत्र
गृहकाराणे तपोधनैः कर्तृभिर्बाधनं नास्ति स्वस्येति शेषः । अतएवोभय-
प्राप्तौ कर्मणीति पठो न कर्त्तरि । तथैवं निर्बाधत्वात् मानी आपही
कलिः स्नानुकूलं निवासयोग्यं मेने कलि तमाराम मिति शेषः
॥ २०६ ॥

दलेति । सः कलिः सत्वारामे दलैः पत्नैः पुष्पैः फलैश्च देवानां
हिजानाञ्च पूजाया अभिसन्धिना तदर्थाभिप्रायेण नलेनार्जितान् द्रुमान्
आक्रमितुम् अधिष्ठातुं न प्राप क्रमणं न प्रापेत्यर्थः । उदीच्यानां प्रायेणाहं
भावानुसारिप्रयोगः ॥ २०७ ॥

अथेति । असौ कलिः सर्वपासुद्भिदान्तरुगुल्माद्यङ्कुराणामासत्तेः सर्व-
वत् पूरणाय रोपितम् अङ्कुरोऽभिनवोद्भिद इत्यमरः । कर्मणि घट
इति घटं क्षमं कर्मणः कर्मणि घटोऽठच् । धर्मेऽप्यकर्मठ मनुष्यकुलं गिरी-
तकं नाम एकं कुटं दृष्ट्वा ददर्श अगोकहः कुटः शालः इत्यमरः ॥ २०८ ॥

स इति । स कलिः सत्त वने निजमात्मीयमालम्बनम् आश्रयं सौधस्य
नक्षत्रादस्य निकटं नेदिषं निष्कुटस्य गृहकारामस्य ध्वजं चित्रं
गृहकारामस्तु निष्कुटः इत्यमरः । तं विभीतकं बहुधिकं यथा तथा मेने
॥ २०९ ॥

१० सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

१८५

निष्पदस्य कलेस्तत्र स्थानदानाद्विभीतकः ।

कलिद्रुमः परं नासीदासीत् कल्पद्रुमोऽपि सः ॥ २१० ॥

ददौ पदेन धर्मस्य स्थातुमेकेन यत् कलिः ।

एकः सोऽपि तदा तस्य पदं मन्येऽमिलत्ततः ॥ २११ ॥

उद्भिद्विरचितावासः कपोतादिव तत्र सः ।

राज्ञः साग्नेर्हिजात्तस्मात् सन्त्वासं प्राप दीक्षितात् ॥ २१२ ॥

विभीतकमधिष्ठाय तथाभूतेन तिष्ठता ।

तेन भीमभुवोऽभीकः स राजर्षिरधर्षि न ॥ २१३ ॥

निष्पदस्येति । स विभीतकः अच्युतो निष्पदस्य निराश्रयस्य कले सत्वारामे स्थानदानादावासदानात्कलिद्रुमः परं कलिद्रुम एव नासीत् किन्तु कल्पद्रुमोऽप्यासीत् सङ्कल्पार्थदानादिति भावः । भूतावासः कलिद्रुमः इत्यमरः ॥ २१० ॥

ददाति । यद्यस्मात्कलिः धर्मस्यैकेन पदेन स्थातुं ददौ इत्यर्थः । पूर्ववत् मनागितस्ततः कारणात् तदर्थेकएव तस्य कलेः पदं स्थानमभित्तु एकपदस्थानदानादेकवृत्तस्थानं प्राप्तमित्यर्थः । दानानुरूपं फलमश्रुत इति भावः ॥ २११ ॥

उद्भिदिति । उद्भिदि वृत्ते विरचितावासः कल्पितस्थितिः सः कलिः साग्नेराहितानेः सशाठराग्नेश्च द्विजात् द्विजातेर्वर्णिकादखण्डजाच्च दीक्षितात् कृतदीक्षात् अन्यत्र उभयतार्पि वा दीक्षितावृष्टात् तस्माद्राज्ञो नत्वात्कपोतादुलूकाद्वयस इव तपं प्राप प्राप्तेति लिट् प्रापदिति पदच्छेदे लुङ् ॥ २१२ ॥

विभीतकमिति । विभीतक मच्च मधिष्ठाय तिष्ठता तथाभूतेन नल-
रन्त्यान्वेषिणा सता तेन कलिना भीमभुवो भैस्या अभिकामयत इत्यभी

तमालस्वनमासाद्य वैदर्भीनिषधेशयोः ।

कलुषं कलिरन्विष्यन्वात्सीदत्तरान् बह्वन् ॥ २१४ ॥

यथासीत् कानने तत्र विनिद्रकलिका लता ।

तथा नलच्छलासक्तिविनिद्रकलिकालता ॥ २१५ ॥

दोषं नलस्य जिज्ञासुर्वभ्राज ह्यपरः क्षितौ ।

न दोषः कोऽपि लोकस्य सुखेऽस्तीति दुराशया ॥ २१६ ॥

कः कमिता अतुको ऽभीकः कमितेति कच्प्रत्ययान्तो निपातनात्पाथुः ।
स राजर्षिर्नलो नाधर्षि नाभ्यभावि तं जनमाविष्टेन भीतेन पिशाचेन
भीमभुवोऽयं करस्यानादभीको निर्भीकः कश्चिद्वृष्टिमन्त्रवादिनाऽधर्षीति
ध्वनिः । तेनच राजमन्त्रवादिनो रौपस्यं गम्यते ॥ २१३ ॥

तमिति । कलि स्तं वृक्ष मालस्वन मासाद्य वैदर्भीनिषधेशयोः
भैमीनलयोः कलुषमशुचित्व मन्विष्यन् बह्वन्त्तरान् अत्यन्तसंयोगे
द्वितीया । अवात्सीदवाच वसेर्लुङि सिचि सस्यार्धधातुकेति तत्वं वदप्रजे-
त्यादिना वृद्धिः ॥ २१४ ॥

यथेति । तत्र कानने वने यथा विनिद्रकलिका उन्निद्रकोरका-
लता आसीत्तथा नलस्य छले छलने आसक्त्याऽभिनिवेशेन विनिद्रो-
जागरूकः कलिः कालपुरुषितः यस्मिन् तस्य भायस्तत्ता आसीत् अतः
भेदेऽपि विनिद्रकलिकालतेति शब्दभावशक्त्यात्तथेत्युक्तम् ॥ २१५ ॥

दोषमिति । अथ ह्यपरोऽपि नलस्य दोषमनाचारं जिज्ञासुर्लोकस्य
सुखे वाचि अदोषो निर्दोषः कोऽपि नास्तीति दुराशया लोको हि सर्वत्र
दोषदृष्टिपरत्वात्सर्वथा दोषवेशं द्रव्यसि वक्ष्यति चेति दुराशयेण क्षितौ
वभ्राज ॥ २१६ ॥

[७ सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

१६७

अमुष्मिन्नारामे सततनिपतद्दोहदतया

प्रसूनैरुन्निद्रैरनिशममृतांशुप्रतिभटे ।

असौ बह्मलम्बः कलिरजनि कादम्बविहग-

हृदच्छायाभ्यङ्गोचितरुचितया लाञ्छनमृगः ॥ २१७ ॥

स्कारे तादृशि वैरसेनिनगरे पुण्यैः प्रजानां घनम्

विघ्नं लब्धवतश्चिरादुपनतिस्तस्मिन् किलासीत् कलेः ।

एतस्मिन् पुनरन्तरेऽन्तरमितानन्दः स भैमीनजा-

वाराहुं व्यधित स्मरः श्रुतिशिखावन्दारूचूडं धनुः ॥ २१८ ॥

श्रीहर्षं कविराजराजमुकुटालङ्कारहीरः सुतम्

श्रीहीरः सुषुवे जिनेन्द्रियचयं सा मल्लदेवी च यम् ।

अमुष्मिन्निति । सततं निपतद्दोहदतया मिल्मद्गूपादिसंस्कारतया
तत्पुण्यततादीनामकाले कुशलैः कृतं पुष्पाद्युत्पातकं द्रव्यं दोहदं स्थातु
तत्किमेति शब्दार्थवे । उन्निद्रैर्विकसितैः प्रसूनैरनिशममृतांशुप्रतिभटे
चन्द्रवत्से अमुष्मिन्नारामे बह्मलम्बः कृताश्रयोऽसौ कलिः कादम्ब-
विहगस्य धूमपत्तिविशेषस्य हृदच्छायाभ्यङ्गोचितरुचितया चितप्रभा-
शेषयोग्यवर्णतया लाञ्छनमृगोऽजनि जनितः चन्द्रसायं कलङ्कोऽभू-
दित्यर्थः ॥ २१७ ॥

स्कार इति । प्रजानां पुण्यैर्धर्मैरेव तादृशि तथा नीरम्बे वैर-
सेने नलस्य नगरे घनं निरन्तरं विघ्नं कार्यप्रतिबन्धं लब्धवतः प्राप्तवतः
कले चिरकालं सुपनतिः स्थिति रभूत्किल एतस्मिन् घने निरन्तरे अस्मि-
न्वकाशे अनरन्तःकरणे अभितानन्दः अतिहृष्टः स स्मरो भैमीनजावा-
राहुं वशीकर्तुं श्रुतिशिखां कर्णैः वन्दारूपनम्रा चूडा कोटिर्यस्य तद्
धनुः व्यधित विहितवान् कलिविल्लयात्प्रगट्टयाकशं कामसुखमन्वभूता
मित्यर्थः ॥ २१८ ॥

यातः सप्तदशः स्वसुः सुसदृशि छन्दप्रशस्तेर्महा-
काव्ये तद्भुवि नैषधीयचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥२१८॥

श्रीहर्षमिति । स्वसुः सोदर्याः छन्दोनाम राजा तत्रप्रशस्तेः सुकृतेः
सुसदृशि अत्यन्तसदृशि तस्माच्छ्रीहर्षाद्भवतीति तद्भुवि एककदा-
देकोदरत्वव्यपदेशः गतमन्यत् ॥ २१८ ॥

इति श्रीपद्माक्षप्रमाणपारावारपारीणमहीपाध्याय कोश-
चलमहिनाथसूरिविरचितायां नैषधव्याख्यायां जीवातुसमाख्यायां सप्त-
दशसर्गः समाप्तः ॥ १७ ॥

नैषधचरितम् ।

अष्टादशः सर्गः ।

सोऽयमित्यमथ भीमनन्दिनीं दारसारसन्धिगम्य नैषधः ।

तां तृतीयपुरुषार्थैवारिधेः पारलम्भनतरीमरीरमत् ॥ १ ॥

आत्मवित् सह तथा दिवानिशं भोगभागपि न पापमाप सः ।

आहृता हि विषयैकतानता ज्ञानधौतमनसं न लिम्पति ॥ २ ॥

सोऽयमिति । सोऽयं नैषधो नलः इत्यं स्वयं परमार्गेण दारसारं
दारेण सारं स्थिरांशं सारो वजे स्थिरांशे च इति विश्वः । अतएव पुं-
बिङ्गनिर्देशः । भीमनन्दिनीं भैमीं नन्दादित्वात् ल्युट् प्रत्ययः । अधिगम्य
प्राप्य अथ तृतीयपुरुषार्थैवारिधेः शृङ्गारसारस्य पारलम्भनेन परतीर-
प्राप्तौ तरिं नावन्तां दमयन्ती मरीरमत् रमयामास रमेण्यौ चङ्चलिन्
गौरवोद्धताद्युक्तं योनराविह रथोद्धताल्गाविति लक्षणात् ॥ १ ॥

आत्मेति । आत्मविदात्मज्ञानी स ननु क्षया भैस्या दिवानिश
महर्निशं द्वन्द्वैकवद्भावः अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । भोगभागपि सन्भोगवान-
पीत्यर्थः । भजोऽखिलः । पापं नाप ननु नियन्त्राक्षेन्द्रियाणान्तु नरः पतन
मृच्छतीति निषेधात् कथं दिवानिशं विषयलोभुपस्य न पापमत आह ।
आहृतेति तथा हि आहृता विहृता विषयेषु शब्दादिष्वेकतानता
एकनिष्ठत्वं ज्ञानेन धौतमनसं चालितान्तःकरणं न लिम्पति न पात-
यतीत्यर्थः । ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुतेऽर्जुनेति भगवद्बच-
नादितिभावः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तर न्यासः ॥ २ ॥

न्यस्य मन्त्रिषु स राज्यमादरादारराध मदनं प्रियासखः ।
 नैकवर्णमणि कोटिकुट्टिमे हेमभूमिभृति सौधभूधरे ॥ ३ ॥
 वीरसेनसुतकण्ठभूषणीभूतदिव्यमणिपंक्तिशक्तिभिः ।
 कामनोपनमदर्थतागुणाद् यस्तृणीकृतसुपर्वपर्वतः ॥ ४ ॥
 धूपितं यदुदरास्त्रं चिरं मेचकैरगुरुसारदारुभिः ।
 जालजालधृतचन्द्रचन्दनचोदमेदुरसमीरशीतलम् ॥ ५ ॥
 कापि कामशरवृत्तवर्त्तयो यं महासुरभितैलदीपिकाः ।
 तेनिरे विर्तिमिरं स्मरस्फुटोःपतापनिकराङ्कुरत्रियः ॥ ६ ॥

न्यस्येति । स राजा मन्त्रिषु राज्यं न्यस्य राज्यभारं निधाय नैक-
 वर्णा अनेकवर्णा नजर्वस्य न शब्दस्य सुश्रुपेति समासः । ता मणि-
 कोटयो यस्मिन् तादृशं कुट्टिमं यस्मिन् । तथोक्ते हेमभूमिभृति सुवर्ण-
 भूषणभृते भृजः क्षिप् । सौध एव भूधरस्तस्मिन् प्रियासखः भैमीसहितः
 सन्नादरात् मदनमारराध सिधेवे शय्या सह मेराविन्द्र इव सः भैम्या
 सह तत्र सौधे स इति भावः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्विंशतिलोक्या सौधं वर्णयति वीरेत्यादयः । सौधा वीर-
 सेनसुतस्य नलस्य कण्ठभूषणीभूताया दिव्याया मणिपङ्क्तेर्मणिमादि-
 काया शक्तिभिः चिन्त्यप्रभावैः कामनया सङ्कल्पमात्रेण उपनमदर्थता समा-
 प्रेष्टार्थता सैव गुण उत्कर्षः तस्मात्तृणीकृतः सुपर्वपर्वतोऽवधीरितसुराचलः
 न केवल मौन्येनापि तु सम्पदापि मेरोरधिक इत्यर्थः ॥ ४ ॥

धूपितमिति । यस्य सौधस्य उदरास्त्ररमभ्यन्तराकाशश्चिरचित्तं
 मेचकैः कृष्णै रगुरुणः सारदारुभिः सारयुक्तकाष्ठै धूपितं तद्वम-
 पासितमित्यर्थः । किञ्च जालजालेषु गवाक्षसमूहेषु धृतैः स्थितैः चन्द्र-
 चन्दनचोदैः कर्पूरशोखण्डनचूर्णैः मेदुरेण सान्द्रेण समीरेण वायुना-
 शीतलम् ॥ ५ ॥

कापीति । कामशरः कर्पूर इति प्रसिद्धेः तेन वृत्ताः निष्पन्ना

[८ सर्गः]

कुङ्कुमैणमदपङ्कलेपिताः चालिताश्च हिमवालुकास्त्रुभिः ।

रेनुरधततशैलजस्रजो यस्य सुग्धमणिकुट्टिमा भुवः ॥ ७ ॥

नैषधः परिमर्दमेदुरामोदमार्दवमनोज्ञवर्णाया ।

यद्भुवः कचन स्ननशय्याभाजि भालतिलकप्रगल्भता ॥ ८ ॥

कापि यन्त्रिकटनिष्कुटस्फुटत्कोरकप्रकरसौरभोर्मिभिः ।

सान्द्रमध्रियत भीमनन्दिनी नासिकापुटकुटीकुटुस्त्रिताम् ॥ ९ ॥

वर्तयो दशा यासान्ताः । अन्वत्र कामवाणोत्पन्ना इत्यर्थः । सहान्ति
सुरभितैलानि यासान्ता दीपिकाः स्मरस्य स्फुरतो दोःप्रतापनिकरस्य
भुजतेजोमण्डलस्याङ्कुराणां श्रीरिव श्रीयासान्ताः सत्यः यं सौधं कापि
वितिमिरनमोरहितलेनिरे चक्रिरे ॥ ६ ॥

कुङ्कुमेति । कुङ्कुमैणमदयोः काश्लोरकस्तूरिकयोः पङ्केन लेपिताः
दिग्धाः हिमवालुकास्त्रुभिः कर्पूरोदकैः चालिता धौताः सिताम्बो हिम-
वालुकेति कर्पूरपर्यायेत्यमरः । अध्वसु प्रवेशमार्गेषु तता विस्तृता शैल-
जस्रशैलेयस्य शिला कुसुमाख्यगम्भद्रव्यस्य स्रजो यास्र ताः यस्य सौधस्य
स्रग्धाः सुन्दरा मणोनां कुट्टिमाः कुट्टिमरूपस्रवः कुट्टिमोऽस्त्रीनिबद्धा
भूरिति यादवः । चूतदृचवत् सामान्ये विशेषभावाद् पौनरुक्त्यं सन्दृष्टि-
मस्तु वर्णनादुदात्तालङ्कारः ॥ ७ ॥

नैषधेति । नैषधस्य नलस्याङ्गपरिमर्देन मेदुराः सान्द्राः आसोदो
मार्दवं मनोज्ञं वर्णाश्च यस्या स्रया कचन स्थितः स्ननशय्या कुसुम-
शयनेन यस्य सौधस्य भुवो भालतिलकप्रगल्भता ललाटिकालक्ष्मीरभानि
प्राप्तेति निदर्शनालङ्कारः ॥ ८ ॥

कापीति । कापि कचित्प्रदेशे यस्य सौधस्य निकटे निष्कुटे गृहाराभे
स्फुटतां कोरकप्रकराणां कलिकानिवहानां सौरभोर्मिभिः परिमलपर-
मराभिः भीमनन्दिनी भैमी नासिकापुटानां कुटीकुटुस्त्रितां गार्हस्थ्यं
सान्द्रं निरन्तरमध्रियत अधारि नन्दनविहारसुखमनुभूयते तयेति भावः ॥ ९ ॥

ऋद्धसर्वऋतुवृक्षवाटिकाकीरकृत्तसहकारशीकरैः ।

यज्जुषः स्वकुलमुख्यमाशुगो घ्राणवातमुपदाभिरञ्जति ॥ १० ॥

कुत्रचित् कनकनिर्मिताखिलः कापि यो विमलरत्नजः किल ।

कुत्रचित् रचितचित्तशालिकः कापि चास्थिरविधैन्द्रजालिकः ॥

चित्ततत्तदनुकार्यविश्वमाधायिनैकविधरूपरूपकम् ।

वीक्ष्य यं वज्रधुवन् शिरो जरा व्रातकी विधिरकल्पि शिल्पिराट् ।

भित्तिगर्भगृहगोपितैर्जनैर्यः कृताद्भुतकथादिकौतुकः ।

सूत्रयन्त्रजविशिष्टचेष्टयाऽऽश्चर्यसञ्ज्ञिवज्रमालभञ्जिकः ॥ १३ ॥

ऋद्धेति । आशुगः पवनस्पर्शविति यादवः । स्वकुलमुख्यं स्वकुल-
श्रेष्ठं यज्जुषः सौधसेविनो जनस्य घ्राणवातं निश्वासमारुतं रुद्धा अवस्था
रुद्धतेः कर्मणि क्तः । ऋद्धाः सऋद्धा वा ऋद्धतेः कर्त्तरि क्तः । ते सर्वे
ऋतवो यस्यां ऋत्यक्त इति प्रकृतिभावः । तस्य वृक्षवाटिकायां कीरैः शुद्धैः
कृतानां खण्डितानां सहकाराणां शोकरैरेवोपपदाभिः उपायनैरञ्जति
पूजयति स्म ॥ १० ॥

कुत्रचिदिति । यः सौधः कुत्रचित् प्रदेशे कनकनिर्मितमखिलं यस्य
सः कापि प्रदेशे विमलरत्नेभ्यो जातः स तज्जः किल कुत्रचिद्भागे रचिता
चित्राः शालिका यस्य सः कापि च भागे कापि च भागान्तरे अस्थिर-
विधाभिः क्षीणप्रकारैरिन्द्रजालिक इन्द्रजालवान् मत्वरथीयवन् । प्रति-
क्षणमन्यवान्यथा न्यथा प्रतीयमान इत्यर्थः ॥ ११ ॥

चित्तेति चित्तेषु आलेख्येषु तेषां अनुकार्याणां अभिनयानां राजर्षि-
मनुष्यादीनां विश्वमं विलासि आधायीनि उद्भादकानि रूपानि नाना-
प्रकार स्वरूपाणि रूपकाणि प्रतिमा यस्मिन् तं यं सौधं वीक्ष्य वज्र वधा
तथा शिरोधुवन् कम्पयन् । शिल्पिराट् राजशिल्पो विधिः स्रष्टा जरवा
वातकी वातरोगी वातातिसाराभ्यां कुक्कुट इतीनिप्रत्ययः कुगागमश्च ।
अकल्पि अतर्कि आश्चर्यावेशात् तदाशिरः कम्पित मित्यर्थः ॥ १२ ॥

भित्तीति । यः सौधो भित्तिगर्भेषु गृहगृहस्थेषु गोपितैर्गुप्तैर्जनैः

[८ सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

२०३

तामसीष्वपि तमीषु भित्तिगैरत्नरश्मिभिरमन्दचन्द्रिकः ।

यत्पिऽपि जलयन्त्रपातुकासारदूरधुततापतन्द्रिकः ॥ १४ ॥

यत् पुष्पशरशास्त्रकारिका शारिकाभ्युषितनागदन्तिका ।

भीमजानिषधसार्वभौमयोः प्रत्यवैक्षत रते कृताकृते ॥ १५ ॥

यत् मत्तकलविद्धशारिकाश्लेष्यकैलिपुनरुक्तिवत्तयोः ।

क्वापि दृष्टिभिरवापि वापिकीर्त्तंसहंसमिथुनस्मरोत्सवः ॥ १६ ॥

कृतमङ्गुलकथादिकौतुकः चित्रकथावर्णनादिविनोदी येन सः स्वयमेव सौधः
ब्रूयतीति भ्रान्तिकर इत्यर्थः । कौतुकं विनोदः स्यात् कुतकञ्च कुतहलं
इति हतायुधः । किञ्च सूत्राणां यन्त्रेण जाता तया तज्जया विशिष्ट-
वेष्टया हसितनिमेषोन्मेषादिचेष्टाविशेषेणाश्चर्यं सञ्जयन्ति कुर्वन्तीति
तल्लिन्यो बहुत्रः शालभञ्जिका दारुपुत्तिकाः यस्य सः ॥ १३ ॥

तामसीष्विति । यः सौधः तामसीषु तमस्विनीष्वपि अण् प्रक-
रणे ज्योत्स्नादिभ्य इत्युपसङ्ख्यानान्मत्वर्थीयोऽण्प्रत्ययः । तमीषु
राविषु भित्तिगैः कुड्यगतैरत्नरश्मिभिः मणिप्रभाभिः अमन्दा चन्द्रिका
यस्य सः यत्पिऽपि मीमेऽपि जलयन्त्रेश्वः पातुकैः पतनशीलैः आसारैः
मत्तकलैर्दूरधुता तापतन्द्रिका यस्य सः ॥ १४ ॥

यत्वेति । यत् सौधे पुष्पशरशास्त्रस्य कारिका कर्त्री शारिकाभिः
पञ्चविधैः । वाचाला सुखरा शारीति वादवः । अभ्युषिता अधिष्ठिता
नागदन्तिका भित्तिनिर्गता दारुविशेषो यस्य दन्तिका नागदन्ताः स्फुरिति
वादवः । भीमनीलयोरते कृताकृते प्रत्यवैक्षत इदं कृतमिष्टं सुकृतमिति
अनुसन्दधे ॥ १५ ॥

यत्वेति । यत् सौधे क्वापि प्रदेशे तयोर्भीमनीलयोः दृष्टिभिर्वापि-
कोत्तवानां दीपिकालङ्काराणां हंसमिथुनानां स्मरोत्सवः स्मरतकैलिः
मत्तैः कलविद्धैश्चटकैः शारिकाभिश्च आश्लेष्यकैलिभिः पात्यक्रोडाभिः
पुनरुक्तवत् पुनरुक्तिमद्यथा तथा अपि वा तत्तुल्यमदर्शीत्यर्थः ॥ १६ ॥

यत्र वैष्णववैष्णवस्वरै ऊर्द्धुतैरुपवनीपिकालिनाम् ।
 कङ्कणालिकलहैश्च नृत्यतां गोपितं सुरतकूजितं तयोः ॥ १७ ॥
 कृष्णसारसगच्छभङ्गरा स्वादुरज्ज्वलरसैकसारणिः ।
 नानिभं त्रुटति यत् पुरःपुरा किन्नरीविकटगीतिभङ्गतिः ॥ १८ ॥
 भित्तिचित्तलिखिताखिलक्रमा यत्र तस्युरितिहाससङ्ख्याः ॥
 पद्मनन्दनसुतारिरंसुतामन्दसाहसहसन्मनोभुवः ॥ १९ ॥

यत्नेति । यत्र सौधे वैष्णवीणासम्बन्धिभोरवैः वैष्णवैः वेषु-
 सन्बन्धिभिः स्वरैः उपवन्त्या मारामेऽपि पिकानामलिनां भङ्गाणाञ्च छद्-
 कतैः छद्धारैश्च नृत्यतां नर्तकीजनानां कङ्कणालिकलहैर्भूषणकलहैः
 भूषणावलीकलकलैश्च तयोर्दम्पत्योः सुरतकूजितं मण्यितादिकूजितं गोपितं
 तिरस्कृतम् अतो न विस्मयविधात इति भावः ॥ १७ ॥

कृष्णेति । कृष्णसारसगच्छ भङ्गवद्भङ्गरा भङ्गवती एकत्र तयो-
 चारणादन्यत्र स्वभावादिति भावः । अतएवोज्ज्वलरसस्य भङ्गाररसस्य
 भङ्गारः शुचिरज्ज्वल इत्यमरः । एका मुख्यं सारणिः कुल्या किन्न-
 रीणां प्रवीणगायकानां विकटा विपुला गीतस्य भङ्गतिः भङ्गार-
 स्यस्वरः अनुकारिण्यद्भ्योऽप्यमनिभं नित्यं पुरा न त्रुटति न त्रुटिता न
 विच्छिन्नेत्यर्थः । पुरा लुब्धं च स्म इति भूते लुब्धं अत्र गीतभङ्गतेः
 भङ्गाररसस्मरणयोग्यत्वेन रूपपाट्टपकालङ्कारः ॥ १८ ॥

भित्तीति । पद्मनन्दनस्य ब्रह्मणः सुतया रिरंसुता रत्नमि-
 च्छुता सैवामन्दं सहस्राहसं तेन हसन् स्वप्रवाससाफल्यसन्तोषात्
 ज्ञायमानो मनोभूः कानो यासु ताः इतिहाससङ्ख्या इतिहासोक्त-
 वृत्तान्ता यत्र सौधे भित्तिषु चित्रलिखितां अखिलाः क्रमा विशेषा
 यासान्ताः सत्यसत्यः ॥ १९ ॥

पुष्पकाण्डजयडिण्डिमायितम् यत्र गौतमकलत्रगामिनः ।
पारदारिकविलाससाहसं देहभर्तुर्दृष्टिर्भित्तिषु ॥ २० ॥

उच्चलत्कलरवालि कैतवा द्वै जयन्तविजयार्जिता जगत् ।

यस्य कीर्तिरवदायति स्म सा कार्त्तिकीतिथिनिशीथिनीस्वसा ॥ २१ ॥

गौरभानुगुरगेहिनीस्मरौ द्यूतभावमिति वृत्तमाश्रिताः ।

रेजिरे यदजिरेऽभिनीतिभिर्नाटिकाभरतभारतीसुधा ॥ २२ ॥

शम्भुदारुवनसम्भुजि क्रियामाधवव्रजबधूविलासयोः ।

गुम्फितैरग्नसा सुभाषितैर्यस्य हाटकविटङ्कमङ्कितम् ॥ २३ ॥

पुष्पेति । पुष्पकाण्डस्य पुष्पयोः जयडिण्डिमायितं तद्वदाच-
रितम् उपमानादाचरक्यजन्तात्कर्तरि क्तः । गौतमकलत्रगामिनोऽहल्या-
गन्तुर्देवभर्तुरिन्द्रस्य परदारान् गच्छतीति पारदारिकः गच्छतौ पर-
दारादित्य इत्युपसङ्घानात् ठक् । तस्य विलासो विजृम्भणं तदेव साहसं
यत्र सौधभिन्तिषु उदङ्घ्रि उदृङ्घितं सुन्मीलितम् ॥ २० ॥

उच्चलदिति । कर्त्तिकाभिर्नक्षत्रेण युक्ता पौर्णमासी कार्त्तिकी
नक्षत्रेण युक्ताः काल इत्यण् । सैव तिथिः सस्या निशीथिनी रात्रिस्तस्याः
स्वसा भगिनी सदृशेत्यर्थः । वैजयन्तस्तेन्द्रप्रसादस्य विजयेनार्जिता
सात् प्रासादो वैजयन्त इत्यमरः । उच्चलत्कलरवाणां उड्डीनपारावतानां
वालि कैतवाच्चे षीव्याजादित्यपङ्गवभेदः । यस्य कीर्तिः कान्तिः जगदवदा-
यति स तेऽपि तावन्त सत्त्व सन्तीति भावः दैवो लटि त्वास्यायादेशः ॥ २१ ॥

गौरिति । गौरभानुगुरगेहिनीयां दृढसातिपत्न्यां स्मर-
द्यूतभावान्तुच्छं खलत्वं तदेवेति वृत्तं वर्ण्यत्वमाश्रितास्तद्वर्णनपरा
इत्यर्थः । भरतभारतीसुधाः भरतशास्त्रसारभूताः नाटिकाः रूपक-
विशेषाः चतुरङ्गात् नाटिकेति उक्तलक्षणात् । यस्य सौधस्याजिरे प्राङ्गणे
अभिनीतिभिरभिनयैः रेजिरे शुशुभिरे ॥ २२ ॥

शम्भुति । यस्य सौधस्य हाटकस्य विटङ्कं हिरण्यकपोत-
[१८]

अङ्गि भानुभुवि दासदारिकां यच्चरः परिचरन्तमुज्जगौ ।
 कालदेशविषयासहस्ररादुत्सुकं शुकपितामहं शुकः ॥ २४ ॥
 नीतमेव कारलभ्यपारतामप्रतीर्य सुनयस्तपोऽर्णवम् ।
 अश्वरः कुचघटावलम्बनात् स्थायिनः कचन यत्र चित्रगाः ॥ २५ ॥
 यत्र वीक्ष्य नलभीमसम्भवे मुह्यति रतिरतीत्ययोरपि ।
 सद्येव जयते, र्जयाय ते कामकामरमणी बभूवतुः ॥ २६ ॥

पालिका हिरण्य हेम हाटकं कपोतपालिकायान्त विटङ्कं पुं नपुंसक
 मिति चामरः । शब्दोदाख्यने देवदाख्यने सम्भुजिक्रिया सम्भोगविहारः
 साधवस्य कृष्णस्य ब्रजवधूविलासो गोपाङ्गनाविहारः ब्रजो गोमूमिषु इति
 वादवः । तयोर्विषये उशनसा गुम्फितैः विरचितैः सुभाषितैः सूक्तैर-
 ङ्कितं शुक्रविरचितशिवकृष्णाचरितं तत्र लिखितमित्यर्थः ॥ २१ ॥

अङ्गीति । यच्चरो यः सौधचारी शुकः कीरः कालदेशविषयाणां
 सहस्रात् योग्यायोग्यविचारालम्भात् स्मरात् कामवशादुत्सुक मासक्त
 मतएव अङ्गि न रात्रौ भानुभुवि यमुनायां न विविक्ते कालिन्दी सूर्य-
 तनया यमुना शमनस्त्रसा इत्यमरः । दासदारिकां कैवर्तकन्यां सत्व-
 यती मित्यर्थः । नत कुलीनां कैवर्ते दास धीवरा वित्यमरः । परिचरन्
 रमयन्तं शुकपितामहं पराशर मुज्जगौ गायति स्म शुको व्याससुते कीर
 इति विश्वः ॥ २४ ॥

नीतमिति । करलभ्यपारतां करप्राप्यपारत्वं आसन्नफलत्वञ्च नीत-
 मेव तीर्णप्रायमेव तपोऽर्णव मप्रतीर्य तरणद्विरत्येत्यर्थः । अश्वरसां
 कुचएव घटाः कुचघटाः घटः कुचनिभायस्त्रीत्यमरः । तेषां सबलम्बनात्
 स्थायिनो विश्रान्ताः तरणश्रान्ताः घटादिकं सबलम्ब्य विश्रान्त्यनीति
 भावः । एवम्भूता सुनयो यत्र सौधे कचन प्रदेशे चित्रगाः स्थिता
 इत्यर्थः ॥ २५ ॥

यत्नेति यत्र सौधे नलभीमसम्भवे नलभैर्यौ वीक्ष्य मुह्यतो रस्यतोः

नैषधचरितम् ।

[१८ सर्गः ।]

तत्र सौधसुरभूधरे तयोराविरासुरय कामकेलयः ।
 वे महाकविभिरप्यवीक्षिताः पांशुलाभिरपि ये न शिक्षिताः ॥२७॥
 पौरुषं दधति योषिता नले स्वामिनि श्रिततदीयभावया ।
 यूनि शैशवमतीर्णया कियत् प्रापि भीमसुतया न साध्वसम् २८
 दूत्यसङ्गतिगतं यदात्मना प्रागशिश्रवदियं प्रियं गिरः ।
 तं विचिन्त्य विनयव्ययं ह्रिया न स्म वेद करवाणि कीदृशम् २९

उतएव सङ्गया मत्सरेणैव जयतोरभिभवतोः रतिरतीशययोरपि जया-
 यामि भवाय ते नलदमयन्त्यौ कामकामरमणी बभूवतुः तज्जयाय स्वयमन्ये
 ततोऽप्युत्कृष्टे कामतद्रमण्यौ बभूवतुः ते अतिशय स्थिते इत्यर्थः अभूत-
 वद्भावेच्चिः ॥ २६ ॥

तत्रेति अथ तत्र सौधसुरभूधरे प्रासादमेरौ तयोः भैमीनलयोः
 कामकेलयः कामकोलविहाराः आविरासुः आविर्बभूवुः प्रादुराविः
 गद्योः कम्बुस्तिपरनियमात्तत्प्राप्त्ययवत् कम्बुस्तिग्रहणसामर्थ्यात् नास्ति
 भूभावः । ये केलयः अस्त्री केलिः परिहारः स इति यादवः ।
 महाकविभिर्वात्स्यायनशास्त्रज्ञै रप्यवीक्षिताः अदृष्टा ये पांशुलाभिः
 साधारणोभिरपि न शिक्षिता नाभ्यस्ताः ॥ २७ ॥

पौरुषमिति । पौरुषं पुरुषत्वं युवादित्वादण्प्रत्ययः । दधति दधाने
 स्वामिनि पत्न्यौ यूनि नले विषये क्रमादुयोषिता श्रित स्तदीयभाव स्तदधी-
 नत्वं यया तया अस्त्रतन्त्रया शैशवमतीर्णया अद्याप्यनिशेषितवाल्म्या
 कर्तरि क्तः । भीमसुतया साध्वसं सङ्गमभयं कियत् प्रापि सहदेव प्रापी-
 त्वर्थः । तच्च रसीभवतः स्यायिनः कार्यं पत्युरत्यानन्दकरञ्चेति प्रप-
 दितं कुमारसम्भयसङ्गीवन्यां भावसाध्वसपरिग्रहादित्यत्र । अत्र भय-
 शैतनाऽनागतपौरुषादीनां तयाणां भैमीनाम्नीत्वादीनां तयाणाञ्च
 ययासङ्गं सम्बन्धाद्यथासङ्गालङ्कारः ॥ २८ ॥

दूत्येति । प्रक् पूर्वं दूत्ये दूत्यकर्मणि सङ्गतिगत सिन्द्रदूत्यावस्था-

यत्तया सदसि नैषधः स्वयं प्राग्वृतः सपदि वीतलज्जया ।
 तन्निजं मनसि कृत्य चापलं सा शशाक न विलोकितुं नलम् ॥ ३१ ॥
 आसने मणिमरीचिमांसले यां दिशं स परिरभ्य तस्थिवान् ।
 तामसूयितवतीव मानिनी न व्यलोकयदियं मनागपि ॥ ३१ ॥
 ह्रीसरिन्निजनिमज्जनोचितं मौलिदूरनमनं दधानया ।
 द्वारि चित्तयुवतिश्चिया तथा भर्तृहृतिशतमश्रुतीकृतम् ॥ ३२ ॥

मागतं प्रियं नलमात्मनोगिरः अशिश्रवत् आवयति स्मेति आवयते नै
 चङ्गुपधाया ह्रस्वे सन्वद्भाववचःश्रुतिः शृणोतीत्यादिना विकल्पादभ्या-
 सस्यत्वम् । तं विनयव्ययं विनय लोपं विचिन्त्यानुसृत्य ह्रिया सा भैमी
 कीदृशं करवाणोति न वेद स्म इति इतिकर्तव्यतामूढाभवत् ॥ २९ ॥

यदिति । किञ्च प्राक् पूर्वं सपदि वीतलज्जयाविलज्जया तथा भैम्या
 सदसि नैषधः स्वयं वृत इति यन्निजमात्मनः तत् स्वयम्भरणरूपं चापलं
 मनसि कृत्य हृदि निधाय अनित्याधाना उरसि मनसीतिसमासे क्लोत्-
 वादेशः । सा भैमी नलं विलोकितुं न शशाक ॥ ३० ॥

आसन इति । स नलो मणिमरीचिभिः मांसले सान्द्रे आसने
 मणिपीठे यां दिशं परिरभ्य तस्थिवान् । यद्दिशाभिमुख्येनास्यत इत्यर्थः ।
 मानिनी इयं दमयन्तीति तां प्रियपरिरब्ध्यां दिशमसूयितवतीव सापल्या-
 दीर्यतीवेत्युपेक्षा । मनःगोपदपि न व्यलोकयन् नलं तु किञ्च वक्तव्य-
 मिति भावः ॥ ३१ ॥

ह्रीति । ह्रीसरिति निजं निमज्जनं तस्योचितं तदनुभावं
 तत्तत्स्थितिभावः । मौलेर्मौलो दूरनमनं दधानया द्वारि द्वारदेशे चित-
 युवतेः श्रीरिव श्रीर्यस्या सया तद्वन्निश्चलयेत्यर्थः । तथा भैम्या भर्तुं नलस्य
 हृतिशतमाह्वानशतमश्रुतीकृतम् अभूततद्भावे हिः । ह्रिया प्रियं न कि-
 ञ्चित्प्रत्युवाचेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

सर्गः ।]

१८ सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

२८६

वैश्व पत्युरविशन्न साध्वसाद् वैशितापि शयनं वभाजन ।
 भाजितापि सविधं न सास्वपत् स्वापितापि न च सम्मुखाभवत् ३३
 आत्मनापि हरदारसुन्दरी यत् किमप्यभिललाप चेष्टितुम् ।
 स्वामिना यदि तदर्थमर्थिता सुदृढस्तदनया तदुद्यमः ॥ ३५ ॥
 ह्रीभराद्विसुखया तथा भियं सञ्चितामननुरागशङ्किनि ।
 स स्वचेतसि लुलोप संस्मरन् द्रव्यकालकलितं तदाशयम् ॥ ३५ ॥
 पार्श्वमागमि निजं सहालिभिस्तेन पूर्वमथ सा तयैकया ।
 कापि तामपि नियुज्य सायिना स्वात्ममात्रसचिवावशेषिता ॥ ३६ ॥

वैश्वेति । सा भैमी साध्वसात्मन्युर्वैश्व नाविशत् वैशिता कथञ्चित्
 सखीभिः प्रवेशिता शयनं तत्पुं न वभाज न भेजे भाजिता प्रापितापि
 सविधं समीपं अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । नास्वपत् न निद्रास्वापितापि
 समीपे निद्रापितापि संमुखं अभिमुखो नाभवत् न भूव एतेन नवोढाया
 सौम्यात् लज्जाविजितमन्त्रयत् सुक्तम् ॥ ३३ ॥

आत्मनेति । हरदाराः पार्श्वतीव सुन्दरी सा आत्मना स्वयमपि
 यत्किमपि चेष्टितुं यत्किञ्चन कर्तुमभिललाप स्वामिना पत्या तदर्थं
 वत्कारणार्थं मर्थिता यदि प्रार्थिता चेत्तर्हि अनया भैम्या तदुद्यमस्तस्य-
 नलसोद्यमो सुदृढः प्रतिबद्धो भवति स्वयं चिकीर्षितमपि न करीती-
 त्यर्थः ॥ ३४ ॥

ह्रीभरादिति । स नलः ह्रीभराद्विसुखया तथा भैम्या अननुराग-
 शङ्किनि वैसुख्यदर्शनादनुरागाभावशङ्किनि स्वचेतसि सञ्चितां संक्रा-
 मितां भियं द्रव्यकाले कलित मवगत तस्या व्यायं चित्तवृत्तं संस्मरन्
 लुलोप तदनुरागस्यानुसन्धानेन भयं नुनोदेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

पार्श्वमिति । सायिना कपटपटुना तेन नयेन सा भैमी पूर्वमा-
 लिभिर्वह्नीभिः सखीभिः सह निजं पार्श्वं समीपं मागमि आगमिता

सन्निधावपि निजे निवेशितामालिभिः कुसुमशस्त्रशस्त्रवित् ।
 आनयद्व्यवधिमानिव प्रियामङ्गपालिवलयेन सन्निधिम् ॥ ३७
 प्रागचुम्बदलिके ह्रियानतां तां क्रमाद्वरनतां कपोलयोः ।
 तेन विश्वसितमानसां भटित्यानने स परिचुम्ब्य सिन्धिये ॥ ३८
 लज्जया प्रथममेत्य ऊङ्कृतः साध्वसेन वलिनाथ तर्जितः ।
 किञ्चिदुच्छसित एव तद्दृदि न्यग्वभूव पुनरर्भकः स्मरः ॥ ३९
 वल्लभस्य भुजयोः स्मरोत्सवे दित्सतोः प्रसभमङ्गपालिकाम् ।
 एककच्चिरमरोधि बालया तत्पयन्त्राग्निरन्तरालया ॥ ४० ॥

गमेय्यन्तात्कर्मणि लुङ् मित्वाङ्गस्त्वम् । अथैकया तया आल्या सङ्गा-
 येपिता अथ तात्रेकामपि कापि नियुज्य स्वात्मनात्वं स्वयमेव सचिवेऽन्ति-
 कचरो यस्याः सा अवशेषिता विविक्त सकरोदित्यर्थः ॥ ३६ ॥

सन्निधाविति । कुसुमशस्त्रशस्त्रवित् कामशस्त्रपारगः स आली-
 भिर्निजे सन्निधौ निवेशितामपि प्रियां विविच्य व्यवधिमानिवासन्निहित
 इव अङ्गपालिः प्रयोज्यः तद्वलयेन तत्रापि चालिङ्गनपूर्वमानयदिति
 कामशस्त्रादिति भावः ॥ ३७ ॥

प्रागिति । प्राक् पूर्वं अलिके ललाटपट्टके अचुम्बत् अतः ह्रिया
 नतां नन्मसुखीं क्रमात् दरनतां किञ्चिदुन्नमितसुखीमित्यर्थः । तां कपो-
 लयोश्च गेण्डयोः अचुम्बत् तेन विश्वसितमानसां विश्वश्चचित्तां तां दम-
 यन्तीं भटिति द्रागानने सुखे परिचुम्ब्य सिन्धिये स्मितवान् अतु प्रवेश-
 लाभादिति भावः ॥ ३८ ॥

लज्जयेति । स्मर एवार्भकोडिम्भः अप्रगल्भावस्यत्वात्तथा रूपम् ।
 तस्याः हृदि किञ्चिदुच्छसित एव पूर्वोक्तचुम्बनदुपलालनेन कि-
 ञ्चिदुच्छसितः सन्नेव पुनर्लज्जया ह्रिया एत्यागत्य ऊङ्कृतः ऊङ्कारेण
 वारितः अथ तथाप्युल्लसने वलिना ततोऽपि प्रवलेन साध्वसेन तस्मिन्
 पुंसा तर्जितो भर्त्सितः सन् न्यग्वभूव सञ्चकोच ॥ ३९ ॥

वल्लभस्येति । स्मरोत्सवे सुरते प्रसभं वलात् अङ्गपालिका मालिङ्गने

[१८ सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

२११

हारसाधिमविबोक्तेन स्तुपाकौतुकं किमपि नाटयन्नयम् ।

कण्ठमूलमदसीयमस्मृशत् पाणिनोपकुचधाविना धवः ॥ ४१ ॥

यच्चयास्मि सदसि खजाञ्चितस्तन्मयाऽपि भवदर्हणार्हति ।

इत्युदीर्य निजहारमर्पयन्नस्मृशत् स तदुरोजकोरकौ ॥ ४२ ॥

नीविसीन्नि निहितं स निद्रया सुभ्रुवो निशि निपिहसन्निदः ।

कम्पितं शयमपासयन्निजं दोलनेजैर्जनितबोधयाऽनया ॥ ४३ ॥

तंपरीरन्ध आल्लेपो परिषङ्गः पगूहनम् । आलिङ्गनमपि क्रीडीकरणं
चाङ्गपात्यपीति यादवः । दित्यतोदात्तमिच्छतो रालिङ्गनप्रवृत्तयो रि-
त्यर्थः । ददानेः सनन्ताल्लटः शब्दादेशः सनि सीमेत्यादिना इत्येभ्यास-
लोपः । वल्लभस्य भुजयोरेकक एकाकी भुजः असहाये कनूप्रत्ययः । तल्य-
यन्त्रणे तल्याल्लेषणे निरन्तरालया अव्यवधानया निरन्तराल्लिटतल्ये-
त्यर्थः । बालया चिरमरोधि निरुद्धः तल्यनाल्लिय कर मरुणदित्यर्थः ॥ ४० ॥

हारेति । धवः पतिरयं नलः हारस्य साधिनो रमणीयकस्य
विबोक्तेन किमपि स्तुपा कौतुकं नाटयन्नुपकुचं कुवसमीपे धावतीति
तद्वाविना कुवसङ्घर्षिणा पाणिना असृष्ट्या इदम् अदसीय त्वदादित्वा-
वृद्धादञ् । कण्ठमूलमस्मृशत् ॥ ४१ ॥

यदिति । हे प्रिये ! यद्यस्मात्त्वया सदसि खजावरणमलया
अञ्चितः पूजितोऽस्मि अञ्जेः पूजायामितीडागमः नाञ्जेः पूजयामित्यनु
नासिकलोपप्रतिषेधः । तन्मयापि भवत्या अर्हणा पूजा सर्वनाम्नो हृत्ति-
भावे पुंवद्भावः । अर्हति युज्यते इत्युदीर्य निजं हारमर्पयन् स नल
सस्या उरोजकोरकौ कुवकुड्मलवस्मृशत् ॥ ४२ ॥

नीवीति । स नलो निशि निद्रया निपिहसन्निदो लुप्तसंज्ञायाः
सुभ्रुवः प्रियायाः नीविसीन्नि नीवीप्रदेशे निहितं कम्पितं कम्पसिति
सात्विकोक्तिः । निजं शयं पाणिं दोलनेः पाणिव्यापातैः जनितबोधया
सुभ्रुवया अनया प्रियया प्रयोज्यया अपासयन् निरासयामास ॥ ४३ ॥

स प्रियोर्युगकञ्चुकांशुके न्यस्य दृष्टिमथ सिस्त्रिये नृपः ।
 आववार तदथास्वराञ्चलैः सा निरावृतिरिव त्रपाटता ॥ ४४ ॥
 बुद्धिमान् व्यधित तां क्रमादयं किञ्चिदित्यमपनीतसाध्वसाम् ।
 किञ्चित् नमनसि चित्तजन्मना ह्रीरनामि धनुषा समं मनाक् ॥ ४५ ॥
 सिस्त्रिये हसति तेन न स्म सा प्रीणितापि परिहासभाषणैः ।
 स्वे हि दर्शयति ते परेण काऽनर्घ्यदन्तकुरुविन्दमालिके ॥ ४६ ॥
 वीक्ष्य भीमतनयास्तनवयं भग्नहारमणिमुद्रयाङ्कितम् ।
 सोढकान्तपरिरम्भगाढता सा त्वमानि सुसुखी सखीजनैः ॥ ४७ ॥

स इति । स नृपः प्रियाया ऊरुयुगल कञ्चुके वर्मभूते अंशुके
 दृष्टिं न्यस्य सिस्त्रिये स्मितवान् तदेव दृष्टवानिति भावः । अथ सापि
 निरावृतिरिव आवरणरहितेव साक्षाद्दृष्टोर्युगेवेत्यर्थः । अतएव
 त्रपाटता लज्जामग्ना इति तदूरुयुग मन्वराञ्चलैर्वस्त्रान्तैराववार आ-
 वृतमप्यनारुतमितीवावृणोदिति त्रपातिशयोक्तिः ॥ ४४ ॥

अथ शनैर्मौग्धप्रत्यागात् मध्यमावस्थां प्रापितेत्याह बुद्धिमानिति ।
 बुद्धिमानुपायज्ञोऽयं तां प्रियां क्रमादित्युक्तरोत्या किञ्चिदपनीत-
 साध्वसामपसारितभयां व्यधित विहितवान् किञ्च चित्तजन्मना कामेन
 तस्या मनसि ह्रीं धनुषा समं मनागनामि मित्वाभावपक्षाद्दृष्टिः । शनै-
 रलज्जान्वयाकारेण कामः स्वयम् उल्लिख्य इत्यर्थः । अत्र हि नमनधर्तु-
 मनयोः कार्यकारणयोः पौर्वापर्येण सहोक्त्यलङ्कारः ॥ ४५ ॥

सिस्त्रिय इति । सा तेन परिहासभाषणैः परिहःसोक्तिभिः
 प्रीणिता हर्षितापि प्रीडोत्थन्तात्कर्मणि क्तः धूज्प्रीजोर्नुक्त्वक्तव्यः । सि-
 स्त्रिये न तु हसति स्म स्मितमेवाकरोत् न तु हसित मिति गान्भीर्योक्तिः ।
 हसितं लक्ष्यदशनं स्मितमितिभेदः । तथा हि का स्त्री दन्ताएव कुरुविन्दः
 पद्मरागाः कुरुविन्दस्तु सुक्तायां पद्मरागे द्वे । अनर्घ्ये सुशोभने तन्मात्रिके
 स्वे आत्मीये ते द्वे परेण दर्शयति ॥ ४६ ॥

वीक्ष्येति । भग्नानान्निष्पीडनादन्तःप्रविष्टानां हारमणीनां

सर्गः।]

[१८ सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

२१३

४४ ॥

साम् ।

४५

॥

४६ ॥

४७

४८

४९

५०

५१

५२

५३

५४

५५

५६

५७

५८

५९

६०

६१

६२

६३

याचते स्म परिधापिकाः सखीः सा स्वनीविनिविडक्रियां यथा ।
 अन्वमिन्वत तथा विहस्य ता वृत्तमत्र पतिपाणिचापलम् ॥४८॥
 कुर्वती निचुलितं ह्रिया कियत् सौहृदाद्विहतसौरभं कियत् ।
 कुङ्मलोन्मिषितसूनसेविनीं पद्मिनीं जयति सा स्म पद्मिनी ॥४९॥
 नाविलोक्य नलमासितुं स्मरौ ह्रीन् वीक्षितुमदान्मृगीदृशः ।
 तद्दृशः पतिदिशाचलन्नय व्रीडिताः समकुचन्मुहुः पथः ॥५०॥

सूया पदेनाङ्कितं भीमतनयस्तद्वयं वोच्य सखीजनैः सुसखी सा
 भैमी सोढः कान्तस्य यः परिरम्भस्तस्य गाढता दार्ढ्यं यथा सा सत्य-
 मानि गाढं परिरञ्जेति अनुमितेत्यर्थः ॥ ४७ ॥

याचत इति । यथा परिधापिकाः वस्त्रवन्धिनीः सखीः स्वस्या-
 त्ननो नीवेर्निविडक्रियां वदवन् याचते स्म तथा ताः सख्योपिहस्य
 यत्र नीविदेशे पथ्यः पाणिचापलमाकर्षणं वृत्तं भूतमन्वमिन्वत अनुमि-
 तवत्यः । अन्यथैतत्प्राथनानुपपत्तेरिति भावः मिनोतेर्लङि तड् ॥ ४८ ॥

कुर्वतीति । पद्मिनी पद्मिनीजातिः स्त्री कमलिनी च सा भैमी
 कियद्राविहत्तं ह्रिया निचुलितं निगूहितं कियत् सुहृदयस्य भावात्मौ-
 हादात् स्नेहाद्युवादित्वादण्प्रत्ययः । हृदयस्य हृत्स्नेहयदणोवेलच्चाणि
 हृदयाच्चाभयपदशुद्धिः । विहृतं सौरभं मनोज्ञत्वं सौगन्ध्यञ्च यस्य तच्च
 कुर्वती कुङ्मलोन्मिषितानि च सूनानि सेवत इति तत्सेविनीं तद्वर्ती
 पद्मिनी कमलिनीं जयति स्म तद्वद्विनावित्यर्थः ॥ ४९ ॥

नेति । स्मरः मृगीदृशः सुभ्रुवो भैम्याः नलम् अविलोक्यासितुं
 नादात् ह्रीः वीक्षितुं नादात् तदा तस्याः दृशो दृश्यः पत्युर्दिशा तन्मार्गेण
 सुडरचलन् यथ व्रीडिताः सत्यः पथस्तन्मार्गात्समकुचन् सङ्क्षिप्ताः ॥ ५० ॥

नेति । अनया भैम्या पतिर्नेत्योर्लक्ष्यतां विषयतामपि नानायि न
 नीतः तथा परोक्षतां विषयतामपि नानायि कुतः यद्यस्माद्विलोकेने

नानया पतिरनायि नेत्रयोर्लक्ष्यतामपि परोक्षतामपि ।
 वीक्ष्यते स खलु यद्विलोकेने तत्र तत्र नयने ददानया ॥ ५१ ॥
 वासरे विरहनिःसहा निशां कान्तयोगसमयं समैहृत ।
 सा ह्रिया निशि पुनर्दिनोदयं वाञ्छति स्म पतिकेनिलज्जिता
 तत् करोमि परमभ्युरैपि यन्मा ह्रियं व्रज भियं परित्यज ।
 आलिवर्ग इव तेऽहमित्यमूं शश्वदाश्वसनमूचिवान्नलः ॥ ५२ ॥
 येन तन्मदनवक्त्रिणा स्थितं ह्रीमहौषधिनिरुद्धशक्तिना ।
 सिद्धिमद्भिर्दतेजि तैः पुनः स प्रियप्रियवचोऽभिसन्त्वणैः ॥ ५३ ॥

निमित्ते तत्र तत्र नयने ददानया तेषु तेषु विषयेषु दत्तदृष्टया तत्र
 वीक्ष्यते स खलु अवर्जनीयतया वीक्षितएव प्राय इति भावः ॥ ५१ ॥

वासरे इति । सा भैमी वासरे विरहस्य निःसहा इति पचाद्यच् ।
 ह्रिया कान्तयोगसमयं प्रियसमगमकालं निशां समैहृत एवैहृत निशि
 पुनः पत्युः केलिषु लज्जिता सती दिनोदयं दिनप्रादुर्भावं वाञ्छति
 स्म ॥ ५२ ॥

तदिति । हे प्रिये ! तन्प्रियं तदेव करोमि यदभ्युरैपि अङ्गी-
 करोमि ह्रियं न व्रज भियं परित्यज अहन्ते आलिवर्गः सखीजनद्वय-
 इत्यमूं प्रियां नलः शश्वन्मुक्तं मुक्तः पुनः पुनः शश्वदित्यमरः । आश्वसन-
 सान्त्ववचन मूचिवान् ॥ ५३ ॥

येनेति । येन तन्मदनवक्त्रिणा तस्यः कामाग्निना ह्रीरेव महौषधिः
 सत्यानिरुद्धशक्तिना प्रतिवृद्धशक्तिना सता स्थितं तस्ये भावे क्तः । स कामा-
 ग्निः सिद्धिमद्भिः सिद्धिशक्तिकैस्तैः पूर्वोक्तैः प्रियस्य पत्युः प्रियवचोभिरे-
 वाभिसन्त्वणैर्मन्त्रप्रयोगैः पुनरुदतेजि उत्तेजितवन्तिजनिशातन इतिधातो-
 र्यन्तात् कर्मणि लुङ् । औषधप्रतिबद्धोऽग्निः प्रतिमन्त्रेण प्रकृतिस्थो भव-
 तीति भावः रूपकालङ्कारः ॥ ५४ ॥

सगः ।]

[१८ सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

२१५

५१ ॥

जिता ५१

त्यज ।

॥ ५३ ॥

।

॥ ५५ ॥

वद्विधूय दयितार्पितं करं दोर्द्वयेन पिदधे कुचौ दृढम्
 पार्श्वगं प्रियमपास्य सा ह्रिया तं हृदि स्थितमिवालिलिङ्गं तत् ५५
 अन्यदस्ति भवतीं न याचिता वारभेकमधरं धयामि ते ।
 इत्यसिखददुपांशुकाकुवागुपमर्द्दे हठवृत्तिरेव तम् ॥ ५६ ॥
 चुम्बनादिषु बभूव नाल किं तदृथा भयमिहापि मा कथाः ।
 आलपन्निति तदीयमादिभं स व्यधत्त रसनावलिव्ययम् ॥ ५७ ॥
 अस्तिवास्यभरमस्ति कौतुकं सास्तिधर्मजलमस्तिवेपथु ।
 अस्तिभीति रतमस्तिवाञ्छितं प्रापदस्तिमुखमस्तिपीडनम् ॥ ५८ ॥

ता तदा

५१ ॥

याद्यव ।

निधि

वाञ्छति

अङ्गी-

जनद्व

याद्यन

हौषधिः

कामा-

भोमिरे-

तिधातो

यो भव-

यदिति । सा भैमी दयितेनार्पितं करं विधूय दोर्द्वयेन भुजयुगेन
 कुचौ दृढं यथा तथा यत्पिदधे आच्छादयामास तत्तस्मात् ह्रिया पार्श्वगं
 बहिःसमीपस्थं प्रियं अपास्य निरस्य हृदि स्थितमालिलिङ्गेव आलिङ्ग-
 वती किमित्युत्प्रेक्षा ॥ ५५ ॥

अन्यदिति । हे प्रिये ! भवती मन्यत्किमपि याचिता अर्घयिता तन्
 इत्यादिवादुद्विक्कर्मता । नास्ति किन्तु एकवारं सुखं ते तवाधरं धयामि
 पिबामि घटः प्रार्थनायां लोटोमिम् । इतीत्युपांशु मन्दङ्गाकुवागविकृत-
 सरोक्तिः सोऽयं नलः उपमर्द्दे हठवृत्तिर्वलात्कारवृत्तिर्यस्य स एव सन्
 तमधरमसिखदत् स्वादितवान् खदेर्णी चङुग्रपधाया ह्रस्वः ॥ ५६ ॥

चुम्बनेति । हे प्रिये ! चुम्बनादिषु कृतेषु किं नामानिष्टं बभूव
 न किञ्चदित्यर्थः । तत्तस्मादिह करिष्यमाणेऽपि एथा भियं माकथाः, इत्य-
 दीर्य अयं नलः स्तगदशः प्रियायाः आदिमनाद्यं आदेशेति वचनान्प्र-
 लयः । रसनावलिव्ययं काञ्चीमोवनञ्चकार ॥ ५७ ॥

अस्तीति । सा भैमी अस्तिवास्यस्य सर्वत्र वक्तृतायाः भरः आत्य-
 निकल्पं यच्छान् तत् सम्बन्धिकारे अस्तिजीरादिवचनमिति वञ्चनीहिः ।
 एतत्तरतापि द्रष्टव्यं कौतुकमौत्सुक्यं धर्मजलं स्नेहः वेपथुः कम्पः सा-

ह्रीस्तवेयसुचितैव यन्नवस्तावके मनसि मत्समागमः ।
 तत्तु निस्तपमजस्रसङ्गमाद् व्रीडमावहति मामकं मनः ॥५॥
 इत्युपालभत सन्भुजिक्त्रियारम्भविघ्नघनलज्जितैर्जिताम् ।
 तां तथा स चतुरोऽथ सा यथा तप्तुमेव तमनु त्रपाभयात् ॥६॥
 प्रातरात्मशयनाद्विनिर्यतीं सन्निरुध्य यदसाध्यमन्यदा ।
 तन्मुखार्पणसुखं सुखं भुवोजन्मजित्क्षितिश्चीमचीकरत् ॥७॥

चित्कमात्रोपलक्षणं एतद्धि विदितं ममेदं मामकं मनस्तु स्वपत्नीन
 सङ्गमाद्वाञ्छितं मनोरथसुखमालिङ्गनादौ पीडितं नखदन्तक्षतादि
 एवम्भूतरतं प्रापत् ॥ ५८ ॥

ह्रीरिति । हे प्रिये ! तवेयं ह्रीरुचितैव यद्यस्मात्साव
 मनसि मत्समागमो मत्सङ्गति नैवः साम्प्रतिकः तत् निस्तपं निर्लव
 मामकं मदीयं नमः अजस्रसङ्गमाच्चित्त्यसमागमादेव व्रीडमाव हेति ॥ ५९ ॥

इतीति । सन्भुजिक्त्रियारम्भस्य सन्भोगव्यापारोक्तक्रमस्य विघ्नैः प्रा
 वन्धकैः घनलज्जितैर्निर्विड्व्रीडैः भावे क्तः । जितान्तां प्रियाञ्चतरः स न
 स्तथा उपलभत यथा सा प्रिया तमनु तं प्रतिव प्रुमेव जदित्वा द्विकल्प
 दिदभावः । त्रपाभयात् उक्तोपालम्भभयात् त्रपाञ्जहावित्यर्थः ॥ ६० ॥

प्रातरिति । भुवो जन्मजित् भूदेवेन्द्रोनलः प्रातरात्मशयनवि
 निर्यतीं निर्गच्छन्तीं क्षितिश्चीम्भू लोकेन्द्राणीन्तां प्रियां सन्निरुध्य अन्त
 दा अनन्तरक्षणे असाध्यमलभ्यं सुखीमेलनादिति भावः । तदनुभूतव
 सुखार्पणसुखं सुखचुम्बनप्रसुखं सुखमचीकरत् तथा कारयामासेत्यर्थः
 करोतेषां च दुःप्रपधाहृत्सादिकोऽन्यतरस्यामिति विकल्पादणिकर्तुः कर्म
 ॥ ६१ ॥

सर्गः ।]

[८ सर्गः ।]

नैपधचरितम् ।

२१७

नायकस्य शयनादहर्मुखे निर्गता सुदसुदीक्ष्य सुश्रुवाम् ।

आत्मना निजनवस्त्रारोत्सवस्त्रारिणीयमहणीयत स्वयम् ॥६३॥

तां मिथोऽभिदधतीं सखीं प्रियस्यात्मनश्च स निशाविचेष्टितम् ।

पार्श्वगः सुरवरात् पिधां दधद् दृश्यतां श्रुतकथो हसन् गतः ॥६४॥

चक्रदारविरहे क्षणक्षणे विभ्यती धवहसाय साभवत् ।

क्वापि वस्तुनि वदत्यनागतं चित्तमुद्यदनिमित्तवैकृतम् ॥६५॥

नायकस्येति । अहर्मुखे जपसि रोः सुपीत्यङ्गो नकारस्य रेफादेशः ।
नायकस्य शयनान्निर्गता इत्यं भैमी सुश्रुवां सखीनां सुदं स्वसम्भोगदर्शन-
जन्य मितिभावः । उदीक्ष्य आत्मना मनसा निजनवं स्त्रारोत्सवं विस्रम्भ-
सम्भोगं स्मरतीति तत् स्त्रारिणी सती स्वयमेवाहणीयत तत्प्रकाशनादजि-
ह्वत् तपायां ह्रीश्चेति जिह्वेति लज्जते हूणीयते इति भट्टमल्लः । कण्ठा-
दियगन्तत्वाङ्गङ् । तत् हूणीजिति जिह्वरणादात्मनेपदम् ॥ ६३ ॥

तामिति । स नलः प्रियस्य पत्युरात्मनश्च निशाविचेष्टितं रात्रिष्टु-
मिथोरहसि सखीरभिदधती सखीभ्यः कथयन्ती ब्रुवैर्यवत्त्वाद् द्विकर्म-
त्वम् । तां प्रियां पार्श्वगः समीपस्यो हसन् सुराणामिन्द्रादीनां
वराहरमखादात् पिधामन्तर्धां आतस्योपसर्ग इत्यङ् प्रत्ययः । वष्टि भा
श्रुरिरल्लोप मित्यकारलोपः । दधत् श्रुतकथः श्रुतप्रियावचनः सन् दृश्यतां
गतः ॥ ६४ ॥

अथास्याः प्रियविरहासहिष्णुतामाह चक्रेति । चक्रदाराणां
रात्रौ चक्रवाकवनितायाः विरहेक्षणक्षणे वियोगदर्शनकाळे विभ्यती
स्वयं तस्यन्ती सा भैमी धवस्य प्रियस्य हसायाभवत् अकाण्डतासा-
ज्जहासेत्यर्थः । स्वनहसोर्वेति विकल्पादप्रत्ययः । अथवा युक्तं भयमित्यत
आह । क्वापीति । क्वापि कुत विजने अनागतं वस्तु व्यागाम्यर्थ एव
उद्यदुत्पद्यमानमनिमित्तवैकृतमाकस्मिकविकारो यस्य तत्तादृक् चित्तं

[१६]

सन्निधावपि निजे निवेशितामालिभिः कुसुमशस्त्रशस्त्रवित् ।
 आनयद्द्व्यवधिमानिव प्रियामङ्गपालिवलयेन सन्निधिम् ॥ ३७ ॥
 प्रागचुस्वदलिके ह्रियानतां तां क्रमाद्दरनतां कपोलयोः ।
 तेन विश्वसितमानसां भटित्यानने स परिचुस्व सिसृक्षे ॥ ३८ ॥
 लज्जया प्रथममेत्य ऊङ्कृतः साध्वसेन बलिनाथ तर्जितः ।
 किञ्चिदुच्छसित एव तद्दृदि न्यग्वभूव पुनरर्भकः स्मरः ॥ ३९ ॥
 वल्लभस्य भुजयोः स्मरोत्सवे दिव्यतोः प्रसभमङ्गपालिकाम् ।
 एककच्चिरमरोधि बालया तल्पयन्तृणनिरन्तरालया ॥ ४० ॥

गमेय्यन्तात्कर्माणि लुब्धं मिच्छाद्भस्त्वम् । अद्यैकया तया आल्या सङ्गाव-
 शेपिता अथ तात्रेकामपि कापि नियुज्य स्वात्ममात्रं स्वयमेव सचिवोऽनि-
 कचरो यस्याः सा अवशेषिता विविक्त मकरोदित्यर्थः ॥ ३६ ॥

सन्निधाविति । कुसुमशस्त्रशस्त्रवित् कामशस्त्रपारगः स आली-
 भिर्निजे सन्निधौ निवेशितामपि प्रियां विविच्य व्यवधिमानिवासन्निहित
 इव अङ्गपालिः प्रयोज्यः तद्वलयेन तत्रापि चालिङ्गनपूर्वमानयदिति
 कामशस्त्रादिति भावः ॥ ३७ ॥

प्रागिति । प्राक् पूर्वं अलिके ललाटपट्टके अचुस्वत् अतः ह्रिया
 नतां नन्नुत्थीं क्रमात् दरनतां किञ्चिदुन्नमितसुखीमित्यर्थः । तां कपो-
 लयोश्च गेहयोः अचुस्वत् तेन विश्वसितमानसां विश्वसितचित्तां तां दम-
 यन्तीं भटिति द्रागानने सुखे परिचुस्व सिसृक्षे स्मितवान् अतु प्रवेश-
 लाभादिति भावः ॥ ३८ ॥

लज्जयेति । स्मर एवार्भकोडिम्भः अप्रगल्भावस्थत्वात्तथा रूपम् ।
 तस्याः हृदि किञ्चिदुच्छसित एव पूर्वोक्तचुस्वनद्युपलालनेन कि-
 ञ्चिदुच्छसितः सन्नेव पुनर्लज्जया ह्रिया एत्यागत्य ऊङ्कृतः ऊङ्कारेण
 वारितः अथ तथाप्युल्लसने बलिना ततोऽपि प्रबलेन साध्वसेन तत्रेक-
 णं सा तर्जितो भर्त्सितः सन् न्यग्वभूव सञ्चकोच ॥ ३९ ॥

वल्लभस्येति । स्मरोत्सवे सुरते प्रसभं बलात् अङ्गपालिका चालिङ्गनं

[१८ सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

२११

हारसाधिमविशोकने स्थाकौतुकं किमपि नाटयन्नयम् ।

कण्ठमूलमदसीयमस्पृशत् पाणिनोपकुचधाविना धवः ॥ ४१ ॥

यत्त्वयास्मि सदसि ख जाञ्चितस्तन्मयाऽपि भवदर्हणार्हति ।

इत्युदीर्य निजहारमर्पयन्नस्पृशत् स तदुरोजकोरकौ ॥ ४२ ॥

नीविसीन्नि निहितं स निद्रया सुभ्रुवो निशि निषिद्धसखिदः ।

कम्पितं शयनपासयन्निजं दोलने जैनितबोधयाऽनया ॥ ४३ ॥

तंपरीरन्ध आलेपो परिष्वङ्गः पगूहनम् । आतिङ्गनमपि क्रीडीकरणं

चाङ्गपाल्यपीति यादवः । दित्यतोदात्तमिच्छतो रालिङ्गनप्रवृत्तयो रि-

त्यर्थः । ददानेः सनन्ताकृतः शत्रादेशः सनि सीमेत्यादिना इत्येभ्यास-

न्तोपः । वल्लभस्य भजयोरेकक एकाकी भुजः असहाये कनूप्रत्ययः । तल-

यन्त्रणे तत्प्राप्त्यपणे निरन्तरालया अव्यवधानया निरन्तरालिङ्गितत्यये-

त्यर्थः । बालया चिरमरोधि निरुद्धः तल्यनास्त्रिय कर मरुणदित्यर्थः ॥ ४० ॥

हारेति । धवः पतिरयं नलः हारस्य साधिनो रःमणीयकस्य
विशोकने किमपि स्था कौतुकं नाटयन्नुपकुचं कुचसमीपे धावतीति
तद्भाविना कुचसङ्घर्षिणा पाणिना अमुष्या इदम् अदसीय त्वदादित्वा-
दृष्टादञ् । कण्ठमूल मस्पृशत् ॥ ४१ ॥

यदिति । हे प्रिये ! यद्यस्मात्त्वया सदसि सजावरणम लया
अञ्चितः पूजितोऽस्मि अञ्जेः पूजायामितीडागमः नाञ्जेः पूजयामित्यनु
नासिकलोपप्रतिषेधः । तन्मयापि भवत्या अर्हणा पूजा सर्वनाम्नो हृत्ति-
माते पुंवद्भावः । अर्हति युज्यते इत्युदीर्य निजं हार मर्पयन् स नल
सखा उरोजकोरकौ कुचकुड्मलः वस्पृशत् ॥ ४२ ॥

नीवीति । स नलो निशि निद्रया निषिद्धसखिदो लुप्तसंज्ञायाः
सुभ्रुवः प्रियायाः नीविसीन्नि नीवीप्रदेशे निहितं कम्पितं कम्पमिति
सात्त्विकोक्तिः । निजं शयं पाणिं दोलनेः पाणिव्यापातैः जनितबोधया
प्रमुञ्चया अनया प्रियया प्रयोज्यया अपासयन् निरासयामास ॥ ४३ ॥

स प्रियोर्युगकञ्चुकांशुके न्यस्य दृष्टिमथ सिस्त्रिये नृपः ।
 आववार तदथास्वराञ्चलैः सा निरावृतिरिव तपावृता ॥ ४४ ॥
 बुद्धिमान् व्यधित तां क्रमादयं किञ्चिदित्यमपनीतसाध्वसाम् ।
 किञ्चित् नमनसि चित्तजन्मना ह्रीरनामि धनुषा समं मनाक् ४५
 सिस्त्रिये हसति तेन न स्म सा प्रीणितापि परिहासभाषणैः ।
 स्वे हि दर्शयति ते परेण काऽनर्घ्यदन्तकुरुविन्दमालिके ॥ ४६ ॥
 वीक्ष्य भीमतनयास्तनद्वयं मग्नहारमणिसुद्रयाङ्कितम् ।
 सोढकान्तपरिरम्भगाढता सा त्वमानि सुसुखी सखीजनैः ॥ ४७ ॥

स इति । स नृपः प्रियाया जर्युगस्य कञ्चुके वर्मभूते चंशुके
 दृष्टिं न्यस्य सिस्त्रिये स्मितवान् तदेव दृष्टवानिति भावः । अथ सापि
 निरावृतिरिव आवरणरहितेव साक्षाद्दृष्टोर्युगेवेत्यर्थः । अतएव
 तपावृता लज्जामग्ना इति तद्विर्युग मन्वराञ्चलैर्वस्त्रान्तराववार आ-
 वृतमथनावृतमितीवावृणोदिति तपातिशयोक्तिः ॥ ४४ ॥

अथ शनैर्मैग्धप्रत्यागात् मध्यमावस्थां प्रापितेत्याह बुद्धिमानिति ।
 बुद्धिमानुपायज्ञोऽयं तां प्रियां क्रमादित्य सुक्तरौत्या किञ्चिदपनीत-
 साध्वसामपसारितभयां व्यधित विहितवान् किञ्च चित्तजन्मना कामेन
 तस्या मनसि ह्रीं धनुषा समं मनागनामि मित्वाभावपक्षाद्दृष्टिः । शनै-
 र्लज्जान्वयाकारेण कामः स्वयम् उल्लित इत्यर्थः । अत्र हि नमनधर्तु-
 मनयोः कार्यकारणयोः पौर्वापर्येण सहोक्त्यलङ्कारः ॥ ४५ ॥

सिस्त्रिय इति । सा तेन परिहासभाषणैः परिहासोक्तिभिः
 प्रीणिता हर्षितापि प्रीडोद्यन्तात्कर्मणि क्तः धूञ्प्रीजोर्नुक्त्वक्तव्यः । सि-
 स्त्रिये न तु हसति स्म स्मितमेवाकरोत् न तु हसित मिति गान्भीर्योक्तिः ।
 हसितं लक्ष्यदशनं स्मितमिति भेदः । तथा हि का स्त्री दन्ताएव कुरुविन्दः
 पद्मरागाः कुरुविन्दस्तु सुक्तायां पद्मरागे द्वे । अनर्घ्यं सुशोभने तन्मात्रिके
 स्वे आत्मीये ते द्वे परेण दर्शयति ॥ ४६ ॥

वीक्ष्येति । मग्नानान्निष्पीडनादन्तःप्रविष्टानां हारमखीनां

[१८ सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

२१३

याचते स्म परिधापिकाः सखीः सा स्वनीविनिविडक्रियां यथा ।
 श्रन्वमिन्वत तथा विहस्य ता वृत्तमत्र पतिपाणिचापलम् ॥१८॥
 कुर्वती निचुलितं ह्रिया कियत् सौहृदादिवृतसौरभं कियत् ।
 कुड्मलोन्मिषितसूनसेविनीं पद्मिनीं जयति सा स्म पद्मिनी ॥१९॥
 नावलोक्य नलमासितुं स्मरौ ह्रीर्न वीक्षितुमदान्मृगीदृशः ।
 तद्दृशः पतिदिगाचलन्नय व्रीडिताः समकुचन्मुहुः पथः ॥२०॥

तद्व्या पदेनाङ्कितं भीमतनयस्तनद्वयं बोध्य सखीजनैः सुसखी सा
 भैमी सोढः कान्तस्य यः परिरम्भस्तस्य गाढता दार्ढ्यं यथा सा सत्य-
 मानि गाढं परिरम्भेति अनुमितेत्यर्थः ॥ १७ ॥

याचत इति । यथा परिधापिकाः वस्त्रवन्मिनीः सखीः स्वस्या-
 त्ननो नीवेर्निविडक्रियां वृद्धवन्मं याचते स्म तथा ताः सख्योपिहस्य
 यत्र नीविदेशे पत्युः पाणिचापलमाकर्षणं वृत्तं भूतमन्वमिन्वत अनुमि-
 तवत्यः । अन्यथैतत्प्रार्थनानुपपत्तेरिति भावः मिनोतेर्लङि तड् ॥ १८ ॥

कुर्वतीति । पद्मिनी पद्मिनीजातिः स्त्री कमलिनी च सा भैमी
 कियद्राविहृतं ह्रिया निचुलितं निगूहितं कियत् सुहृदयस्य भावात्सौ-
 हार्दात् स्नेहाद्युवादित्वादण्प्रत्ययः । हृदयस्य हृस्तेखयदणोबेलक्षणि
 वृद्धवाचोभयपदशुद्धिः । विहृतं सौरभं मनोज्ञत्वं सौगन्ध्यञ्च यस्य तच्च
 कुर्वती कुड्मलोन्मोषितानि च सूनानि सेवत इति तत्सेविनीं तद्वनीं
 पद्मिनी कमलिनीं जयति स्म तद्वद्भावित्यर्थः ॥ १९ ॥

नेति । स्मरः मृगीदृशः सुभ्रुवो भैम्याः नलम् अविलोक्यासितुं
 नादात् ह्रीः वीक्षितुं नादात् तदा तस्याः दृशो दृश्यः पत्युर्दिशा तन्गार्गेण
 छडरचलन् अथ व्रीडिताः सत्यः पथस्तन्गार्गात्समकुचन् सङ्क्षिप्ताः ॥ २० ॥

नेति । अनया भैम्या पतिर्नेत्योर्लक्ष्यतां विषयतामपि नानाथि न
 नीतः तथा परोक्षतां विषयतामपि नानाथि कुतः यद्यस्माद्विलोकने

नानया पतिरनाथि नेत्रयोर्लक्ष्यतामपि परोक्षतामपि ।
 वीक्ष्यते स खलु यद्विलोकने तत्र तत्र नयने ददानया ॥ ५१ ॥
 वासरे विरहनिःसहा निशां कान्तयोगसमयं समैहृत ।
 सा ह्रिया निशि पुनर्दिनोदयं वाञ्छति स्म पतिकेनिलज्जिता ॥ ५२ ॥
 तत् करोमि परमभ्युपैपि यन्मा ह्रियं व्रज भियं परित्यज ।
 आलिवर्ग इव तेऽहमित्यमूं शश्वदाश्वसनमूचिवाञ्छलः ॥ ५३ ॥
 येन तन्मदनवर्जिता स्थितं ह्रीनहौषधिनिरुद्धशक्तिना ।
 सिद्धिमद्भिर्दत्तेजि तैः पुनः स प्रियप्रियवचोऽभिमन्त्रणैः ॥ ५४ ॥

निमित्ते तत्र तत्र नयने ददानया तेषु तेषु विषयेषु दत्तदृष्ट्या तदा
 वीक्ष्यते स खलु अवर्जनीयतया वीक्षितएव प्राय इति भावः ॥ ५१ ॥

वासरे इति । सा भैमो वासरे विरहस्य निःसहा इति पचाद्यच् ।
 ह्रिया कान्तयोगसमयं प्रियसमगमकालं निशां समैहृत एवैहृत निशि
 पुनः पत्युः केलिषु लज्जिता सती दिनोदयं दिनप्रादुर्भावं वाञ्छति
 स्म ॥ ५२ ॥

तदिति । हे प्रिये ! तत्प्रियं तदेव करोमि यदभ्युपैपि अङ्गी-
 करोषि ह्रियं न व्रज भियं परित्यज अहन्ते आलिवर्गः सखीजनद्व-
 दित्यमूं प्रियां नलः शश्वन्मुहुर्मुहुः पुनः पुनः शश्वदित्यमरः । आश्वसनं
 सान्त्ववचनमूचिवन् ॥ ५३ ॥

येनेति । येन तन्मदनवर्जिता तस्यः कामाग्निना ह्रीरेव महौषधिः
 स्तयानिरुद्धशक्तिना प्रतिवृद्धशक्तिना सता स्थितं तस्ये भावे क्तः । स कामा-
 ग्निः सिद्धिमद्भिः सिद्धिशक्तिकैस्तैः पूर्वोक्तैः प्रियस्य पत्युः प्रियवचोभिरे-
 वाभिमन्त्रणैर्मन्त्रप्रयोगैः पुनरुदत्तेजि उत्तेजितन्निजनिशातन इतिधातो
 र्यन्तात् कर्मणि लुङ् । औषधप्रतिबद्धोऽग्निः प्रतिमन्त्रेण प्रकृतिस्त्वो भव-
 तीति भावः रूपकालङ्कारः ॥ ५४ ॥

गुः ।]

[६ सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

२१५

१ ॥

ता ५२

ज ।

३ ॥

५ ।

तदा

॥

व ।

मि

इति

दी-

इव

मन

धि-

मा-

रे-

तो

व-

बद्धिभूय दयितार्पितं करं दोर्हयेन पिदधे कुचौ दृढम्
पार्श्वगं प्रियमपास्य सा ह्रिया तं हृदि स्थितमिवालिलिङ्गं तत्पुष्प
अन्यदस्ति भवतीं न याचिता वारमेकमधरं धयामि ते ।

इत्यसिखददुपांशुकाकुवागुपमर्द्दे हठवृत्तिरेव तम् ॥ ५६ ॥

चुस्वनादिषु बभूव नाल किं तदृथा भयमिहापि मा कथाः ।

आलपन्निति तदीयमादिमं स व्यधत्त रसनावलिव्ययम् ॥ ५७ ॥

अस्तिवास्यभरमस्ति कौतुकं सास्तिधर्मजलमस्तिवेपथुः ।

अस्तिभीति रतमस्तिवाञ्छितं प्रापदस्ति सुखमस्ति पीडनम् ॥ ५८ ॥

यदिति । सां भैमी दयितेनार्पितं करं विभूय दोर्हयेन भुजयुगेन
कुचौ दृढं यथा तथा यत्पिदधे आच्छादयामास तत्तस्मात् ह्रिया पार्श्वगं
बहिःसमीपस्थं प्रियं अपास्य निरस्य हृदि स्थितमालिलिङ्गेव आलिङ्ग-
यती किमित्युत्प्रेक्षा ॥ ५५ ॥

अन्यदिति । हे प्रिये ! भवती मय्येकमपि याचिता अर्धयिता तन्
इत्यादिजादुद्विकर्मता । नास्ति किन्तु एकवारं सुकृतं ते तवाधरं धयामि
पिबामि धेतः प्रार्थनायां लोटोमिप् । इतीत्युपांशु मन्दङ्गाकुवागविकत-
सरोक्तिः सोऽयं नलः उपमर्द्दे हठवृत्तिर्बलात्कारवृत्तिर्यस्य स एव सन्
तमधरमसिखदत् स्वादितवान् स्वदेर्णौ चडुग्रपधाया ह्रस्वः ॥ ५६ ॥

चुस्वनेति । हे प्रिये ! चुस्वनादिषु कतेषु किं नामानिष्ट बभूव
न किञ्चिदित्यर्थः । तत्तस्मादिह करिष्यमाणेऽपि वृथा भियं माकथाः, इत्यु-
दीर्य अयं नलः स्तगदशः प्रियायाः आदिममाद्यं आदेशेति वचनान्प्र-
त्ययः । रसनावलिव्ययं काञ्चीमोवनञ्चकार ॥ ५७ ॥

अस्तीति । सा भैमी अस्तिवास्यस्य सर्वत्र वक्तृतायाः भरः आत्य-
निकत्वं यस्मिन् तत् सम्बन्धिकारे अस्तिचोरादिवचनामिति वज्रब्रीहिः ।
एवमुत्तरत्वापि द्रष्टव्यं कौतुकमौत्सुक्यं धर्मजलं स्नेहः वेपथुः कम्पः सा-

ह्रीस्तवेयमुचितैव यन्नवस्तावके मनसि मत्समागमः ।

तत्तु निस्तपमजस्रसङ्गमाद् व्रीडमावहति मामकं मनः ॥५२॥

इत्युपालभत सम्भुजिक्त्रियारम्भविघ्नघनलज्जितैर्जिताम् ।

तां तथा स चतुरोऽय सा यथा तप्तुमेव तमनु त्रपामयात् ॥६०॥

प्रातरात्मशयनाद्विनिर्यतीं सन्निरुध्य यदसाध्यमन्यदा ।

तन्मुखार्पणसुखं सुखं भुवोजम्भजित्क्षितिशचीमचीकरत् ॥६१॥

स्विक्रमात्पोपलक्ष्यं एतद्धि विदितं ममेदं मामकं मनस्तु स्वपत्नीनव-
सङ्गमाद्वाञ्छितं मनोरथसुखमालिङ्गनादौ पीडितं नखदलक्षतादि-
एवम्भूतरतं प्रापत् ॥ ५८ ॥

होरिति । हे प्रिये ! तवेयं ह्रीरुचितैव यद्यस्मात्तावके
मनसि मत्समागमो मत्सङ्गति नैवः साम्प्रतिकः तत् निस्तपं निर्लज्जं
मामकं मदीयं नमः अजस्रसङ्गमादित्यसमागमादेव व्रीडमाव हेति ॥ ५६ ॥

इतीति । सम्भुजिक्त्रियारम्भस्य सम्भोगव्यापारोक्तक्रमस्य विघ्नैः प्रति-
बन्धकैः घनलज्जितैर्निविडव्रीडैः भावे क्लृप्तः । जितान्तां प्रियाञ्चतरः स नव-
स्तथा उपलभत यथा सा प्रिया तमनु तं प्रतित्व तप्तुमेव जदित्वा द्विकल्पा-
दिदभावः । त्रपामयात् उक्तोपालम्भमयात् त्रपाञ्जहावित्यर्थः ॥ ६० ॥

प्रातरिति । भुवो जम्भजित् भूदेवेन्द्रोनलः प्रातरात्मशयनादि-
निर्यतीं निर्गच्छन्तीं क्षितिशचीम्भू लोकेन्द्राणीन्तां प्रियां सन्निरुध्य अन्य-
दा अनन्तरक्षणे असाध्यमन्यदा सखीमेलनादिति भावः । तदनुभूतवत्
सुखार्पणसुखं सुखचुम्बनप्रसुखं सुखमचीकरत् तथा कारयामासेत्यर्थः ।
करोतेत्येव डुप्रधाहृत्सादिकोऽन्यतरस्यामिति विकल्पादणिकर्तुः कर्मत्वं
॥ ६१ ॥

[८ सर्गः ।]

नैपधचरितम् ।

२१७

नायकस्य शयनादहर्षुखे निर्गता सुदसुदीन्य सुभ्रुवाम् ।

आत्मना निजनवस्त्रारोत्सवस्त्रारिणीयमहणीयत स्वयम् ॥६३॥

तां मिथोऽभिदधतीं सखीं प्रियस्यात्मनश्च स निशाविचेष्टितम् ।

पार्श्वगः सुरवरात् पिधां दधद् दृश्यतां श्रुतकथो हसन् गतः ॥६४॥

चक्रदारविरहेक्षणक्षणे विभ्यती धवहसाय साभवत् ।

क्वापि वस्तुनि वदत्यनागतं चित्तमुद्यदनिमित्तवैकृतम् ॥६५॥

नायकस्येति । अहर्षुखे जपसि रोः सुपीत्यङ्को नकारस्य रेफादेशः ।

नायकस्य शयनाद्विर्गता इत्यं भैमी सुभ्रुवां सखीनां सुदं स्वसम्भोगदर्शन-
जन्य मितिभावः । उदीच्य आत्मना मनसा निजं नवं स्त्रारोत्सवं विस्त्रम्भ-
सम्भोगं स्त्ररतीति तत् स्त्रारिणी सती स्वयमेवाहणीयत तत्रकाशनादजि-
ह्वत्पपायां ह्रीश्चेतिजिह्वेति लज्जते हणीयते इति भट्टमञ्जः । कण्ठा-
दियगन्तात्तद्धः । तत्र हणीजिति जित्करणदात्मनेपदम् ॥ ६३ ॥

तामिति । स नलः प्रियस्य पत्युरात्मनश्च निशाविचेष्टितं रात्रिष्ट-
मियोरहसि सखीरभिदधती सखीभ्यः कथयन्ती ब्रुवरर्थवच्चाद् द्विकर्म-
कृतम् । तां प्रियां पार्श्वगः समीपस्थो हसन् सुराणामिन्द्रादीनां
वराद्वरप्रसदात् पिधामन्तर्धां आतश्चोपसर्ग इत्यङ् प्रत्ययः । वष्टि भा
श्रिरिज्जोप सित्यकारलोपः । दधत् श्रुतकथः श्रुतप्रियावचनः सन् दृश्यतां
गतः ॥ ६४ ॥

अथास्याः प्रियविरहासहिष्णुतामाह चक्रेति । चक्रदाराणां
रात्रौ चक्रवाक्यनितायाः विरहेक्षणक्षणे वियोगदर्शनकाले विभ्यती
सर्वं तस्यन्ती सा भैमी धवस्य प्रियस्य हसायाभवत् अकारुण्यमा-
ज्जहासेत्यर्थः । स्वनहसोर्वेति विकल्पादप्रत्ययः । अथवा युक्तं भयमित्यत
आह । क्वापीति । क्वापि कुत विजने अनागतं वस्तु आगास्यर्थ एव
उद्यदुत्पद्यमानमनिमित्तवैकृतमाकस्मिकविकारो यस्य तत्तादृक् चित्तं

[१८]

चुम्बितुं न सुखमाचकर्ष यत् पत्युरन्तरमृतं ववर्ष तत् ।
 सा नूनोद न भुजं यदर्पितं तेन तस्य किमभून्न तर्पितम् ॥ ६६ ॥
 नीतयोः स्तनपिधानतां तथा दातुमाप भुजयोः करं परम् ।
 वीतवाञ्छनि ततो हृदंशुके केवलेऽप्यथ स तत्कुचद्वये ॥ ६७ ॥
 याचनान्न ददतीं नखार्पणं तां विधाय कथयान्यचेतसम् ।
 वक्षसि न्यसितुमात्ततत्करः स्वं विभेद सुसुदे स तन्नखैः ॥ ६८ ॥
 स प्रसक्त्य हृदयापवारकं हर्तुमक्षमत सुभ्रुवो वह्निः ।
 ह्रीमयं न तु तदीयमान्तरं तद्विनेतुमभवत् प्रभुः प्रभुः ॥ ७६ ॥

वदतीत्यर्थः । चक्रविरहदर्शनात् बुद्ध्या स्फुटोनिज आगामिप्राभातिक-
 विरहएव हेतुभूत इति तात्पर्यार्थः ॥ ६५ ॥

चुम्बितमिति । सा प्रिया चुम्बितुं सुखं न आचकर्ष इति यत्तदनाकर्षणं पत्युरन्तरनःकरणे अमृतं ववर्ष तत्तुल्यमित्यर्थः । अर्पितमुपरित्यक्तं भुजं न नूनोद न निरास तेनाङ्गीकारेण तस्य नलस्य सख्यन्धि किं न तर्पितमभूत् नाप्यायितं सर्वाङ्गसन्तर्पणमभूदित्यर्थः ॥ ६६ ॥

नीतयोरिति । स नलः तथा स्तनपिधानतां नीतयोस्तद्दोषयोः ततो नीतवाञ्छन्यपसारितभुजे हृदंशुके स्तनोत्तरीये अथ केवले अपसारितांशुके तत्कुचद्वयेऽपि परं भ्रंशं करं दातुमर्पयितुमाप वारदानमापेत्यर्थः । अतैकस्य करस्य क्रमादनेकेषु भुजांशुकुचेषु वृत्तिकथनात्मकेऽेकमनेक-
 सिञ्चित्वाद्युक्तलक्षणः पर्यायलङ्कारभेदः ॥ ६७ ॥

याचनादिति । याचनादर्शनाच्चार्पणं न ददतीं नखक्षतमकुर्वन्नीनां प्रियां कथया केनचित्कथाव्याजेन चित्तिपूज्येत्यादिना अङ् प्रत्ययः । अन्य-
 नानसां व्यासक्तचित्तां विधाय वक्षसि स्वीरसि न्यसितुमात्ततत्करो नृहीत-
 प्रियाकरः सन् तन्नखैः प्रियानखैः स्वमात्मानं विभेदाभिनत् व्यद-
 रयत् ननन्द च ॥ ६८ ॥

स इति । प्रभुः स्वामी स नलः सुभ्रुवः वह्निर्वाह्यहृदयापवारक-

[१८ सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

२१६

स स्मरेण वलिनाप्यहापिता ह्रीक्षमे भ्रमशोभतावला ।
 भाति चापि वसनं विना न तु व्रीडधैर्यपरिवर्जने जनः ॥ ७० ॥
 आत्य नेति रतयाचितं न चेन्नामतोऽनुमतवत्यसि स्फुटम् ।
 इत्यसुं तदभिलापनोत्सुकं धूनितेन शिरसा निरास सा ॥ ७१ ॥
 या शिरोविधुतिराह नेति ते सा मया न किमियं समाकलि ।
 तन्निषेधसमसङ्ख्याताविधिर्यक्तमेव तव वक्ति वाञ्छितम् ॥ ७२ ॥

उत्तरीयं प्रसह्य हर्षं अचमत तदीयं दमन्तीय मान्तरं अन्तर्वर्त्ति ह्री-
 मयं नतु तद्दयापवारकं विनेतु मनुनेतुं प्रसुः समर्थोऽभवत् ॥ ६६ ॥

सेति । वलिना स्मरेण ह्रीक्षमे लज्जाधैर्ये अहापिता अत्या-
 जिता जहातेर्यन्तात् सन्वद्भावे द्विकर्मकादप्रधाने कर्मणि क्तः । सा
 अवला भ्रमशोभत तथा हि जनो वसनं विनापि भाति व्रीड धैर्य-
 योः परिवर्जने परित्यगे तु न भाति इति न शोभते नतु निर्लज्जाधैर्या
 इति भावः ॥ ७० ॥

आत्येति । हे प्रिये ! रतयाचितं सुरतभिचां मां नेति नात्य
 न च व्रयोपि चेत् ततः प्रतिषेधात् स्फुटं व्यक्तमनुमतवत्यसि अप्रतिपिद्ध
 मनुमतं भवतीति न्यायात् इति भावः । इतीत्यं तस्या अभिलापने उत्-
 सुक्तमसुं प्रियं सा भैमी धूनितेन कस्मिन्नेन धूङ्ग्रीजोर्हुग्वक्तव्यः ।
 शिरसा निरास अहो अत्यन्ताभिमतार्थेऽपि निषेधशीलता स्त्रीणामिति
 भावः ॥ ७१ ॥

येति । हे प्रिये ! या ते शिरोविधुतिः कर्त्री नेत्याह निषेधं ब्रूते
 मेवं शिरोविधुतिर्मया समकलि गृहीतार्थैवेत्यर्थः । कलयतेः कर्मणि
 लुङ् । तस्य शिरोविधुतिरूपस्य निषेधस्य समसङ्ख्याता विषमेतरसङ्ख्याता
 सैव विधिः द्वौ नजौ प्रकृतमर्थं ब्रूत इति न्यायात्तय वाञ्छितमभि-
 लापं व्यक्तमेव वक्ति वचेर्लट् निषेधार्थमपि शिरोविधूननं व्यर्थमेव भव-
 तीत्यर्थः ॥ ७३ ॥

नात्य नात्य शृणुवानि तेन किं ते न वाचमिति तां निगद्य सः ।
 सास्म दूत्यगतमाह तं यथा तज्जगाद मृदुभिस्तदुक्तिभिः ॥ ७३ ॥
 नीविसीम्नि निविडं पुरारुणत् पाणिनाथ शिथिलेन तत्करम् ।
 सा क्रमेण न न नेति वादिनी विघ्नमाचरदमुष्य केवलम् ॥ ७४ ॥
 रूपवेपवसनाङ्गवासनाभूषणादिषु पृथग्विदग्धताम् ।
 सान्त्विज्ययुवतिभ्रमक्षमा नित्यमेत्य तमगान्धवा नवा ॥ ७५ ॥

नेति । हे प्रिये ! नात्य नात्य नालपसि मस्त्रमे द्विरुक्तिः । तेनाना-
 लपनेन ते तव वाचं न शृणुवानि किं न शृणुयां किं शृणुयामेवेत्यसम्भा-
 वनानिषेधः । तां प्रियां निगद्य स नलः सा प्रिया दूत्यगतं दूत्यावस्थां
 गतं तमात्मानं यथा येन प्रकारेणाह स उक्तवती तत् सर्वं मृदुभिस्तथाः
 उक्तिभिः जगादेत्यर्थः । तदा तथा निःशङ्कत्वमालम्ब्य सम्यगिति किमर्थं
 यथा सङ्कुचसीत्यर्थः ॥ ७३ ॥

नीवीति । सा प्रिया नीविसीम्नि वस्त्रपन्थिदेशे तत्करं प्रिव-
 हस्तं पुरा प्रथमं पाणिना निविडं मृदुं अरुणत् रुद्धवती रुन्धतेः कर्त्तरि
 लङ् । क्रमेण केवलं अथ शिथिलेन मनाक् चलितेन पाणिना ततनेति
 वादिनी वाचिकनिषेधमेव कुर्वती असुष्य प्रियकरव्यापारस्य विघ्न-
 माचरत् क्रमात् प्रियकरव्यापारमसहिष्टेत्यर्थः । अतैकस्मिन् नीविदेशे
 क्रमादनेकव्यापारसम्बन्धीक्तिपर्यायालङ्कारभेदः ॥ ७४ ॥

रूपेति । रूपं सौन्दर्यं वेषं नेपथ्यं वसनं वस्त्रं अङ्गवासना भूषादिना
 शरीरसंस्कारः भूषणं कङ्कणादि तान्यादि र्येषां तेषु शोभासाधनेषु पृथग्-
 विदग्धतां विलक्षणशोभां नित्यमेत्य अतएव नवा नवा आभीक्ष्ण्यं नित्यार्थे
 द्विर्भावः । सा भैमी अन्या क्वचित् दिव्या युवतिरिति भ्रमे भ्रान्तिजनने
 क्षमा समर्था सेति तं नलम् अगात् इत्योगा लुङ् ॥ ७५ ॥

इङ्गितेनेति । सा भैमी इङ्गितेन कटाक्षव्रीक्षणादिचेष्टितेन निजं
 रागसागरं चटुभिः प्रियवादैः गुणजतां पतिगुणामिजतां परिचर्यथा

[८ सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

२२१

इक्षितेन निजरागसागरं संविभाव्य चटुभिर्गुणज्जताम् ।

भक्तताञ्च परिचर्ययानिशं साधिकाधिकवशं व्यधत्त तम् ॥ ७६ ॥

खाङ्गमर्पयितुमेत्य वामतां रोषितं प्रियमद्यानुनीय सा ।

आतदीवहठसम्बुभुक्षतां नान्वमन्यत पुनस्तमर्थिनम् ॥ ७७ ॥

आद्यसङ्गमसमादराख्यधाद्वल्लभाय दधती कथञ्चन ।

अङ्गकानि घनमानवामताव्रीडलम्बितदुरापतानि सा ॥ ७८ ॥

पत्युरागिरिशमातरु क्रमात् स्वस्य चागिरिजमालतं वपुः ।

तस्य चार्द्धमखिलं पतिव्रता क्रीडति स्म तपसा विधाय सा ॥ ७९ ॥

भक्ततां भक्तिमत्त्वञ्चानिशं संविभाव्य सस्यगुणापयित्वा गयन्तांस्त्रिचि-
रुपं । तं प्रियम् अधिकाधिकवशं सत्यन्तवशंस्वदं प्रकारे गुणवचनस्येति
दिरक्तिः कर्मधारयवद्भावात्सुपोलुक् । व्यधत्त इक्षिताद्यनुमितैः रागा-दु-
द्विगुणैः सखाः सोऽत्यन्तवशंस्वदोऽभूदित्यर्थः ॥ ७६ ॥

खाङ्गमिति । सा दमयन्ती खाङ्गमर्पयितुं वामतां वक्रता मे-
लाय रोषितं प्रियमनुनीय प्रसाद्य अर्थाधिने सङ्गार्पणकाङ्क्षिणं तं प्रियं
वदीया प्रियसम्बन्धिनी या हठाद्वलात् संबुभुक्षता सम्भोक्तुमिच्छा तावत्प-
र्यन्त मातदीवहठसम्बुभुक्षताम् आङ्गोमर्यादाभिविध्योरित्यव्ययीभावेन
नपुंसकह्रस्वत्वम् । नान्वमन्यत रुर्ध्वप्रियप्रसादनमात्रे स्वयं प्रवृत्तिः न
सम्भोगे सत्यपि रागवेग इति भावः ॥ ७७ ॥

आद्येति । सा प्रिया घनैर्निविडैर्मानवामताव्रीडैः कोपवक्रता-
मन्दाचैर्लम्बिता प्रापिता दुरापता दौर्लभ्यम् येषां तानि दुर्लभान्यङ्गानि
कथञ्चन कच्छ्रेण वल्लभाय दधती धारयन्ती आद्यसङ्गमेन हेतुना स-
मादराणि तल्लयाकाङ्क्षाख्यधात् दधार अर्पितवतीत्यर्थः ॥ ७८ ॥

पत्युरिति । पतिव्रता सा दमयन्ती तपसा अखलितचारित्र्य-
रूपेण क्रमात्पत्युर्नलस्य आगिरिशं गिरिशं ईश्वर नारभ्य आतरु तरु-
पथेन सखात्मनश्च आगिरिजं गिरिजा मन्त्रिकाम् नारभ्य आलतं

२२२

नैपधचरितम् ।

{८ सर्गः ।]

न स्थली न जलधिर्न काननं नाद्रिभूर्न विषयो न विष्टपम् ।
 क्रीडिता न सह यत्र तेन सा सा विधैव न यया ययानवा ॥८०॥
 नम्रयांशुकविकर्षणि प्रिये वक्त्रवातहतदीप्तदीपया ।
 भर्तृमौलिसिन्धुदीपितास्तया विस्मयेन ककुभो निभालिताः ॥८१॥
 कान्तमूर्ध्नि दधती पिधित्सया तन्मणेः श्रवणपूरमुत्पलम् ।
 रन्तुमर्चनमिवाचरत् पुरः सा स्ववल्गुभतनोर्मनोभुवः ॥८२॥
 तं पिधाय मुदिताय पार्श्वयोर्वीक्ष्य दीपमुभयत्र सा स्वयोः ।
 चित्तमाप कुतुकाद्भुतवपातङ्कसङ्कटनिवेशितसारम् ॥ ८३ ॥

लतापर्यन्तं सर्वतामिविधावव्यवोभावः । वपुर्देवगन्धर्वोरगच्छगविह-
 गादिहृन्मयरीरं तथा तस्य वपुषोऽर्हं ननु रूपं सखिलं क्रीडायाः सा-
 धनञ्च विधाय निर्माय क्रीडति स्म निरद्भुतमहिमत्वात्पतिव्रतानामिति
 भावः ॥ ७९ ॥

नेति । सा भैमी तेन नलेन सह यत्र न क्रीडिता न क्रीडितवती
 कर्त्तरि क्तः । सा स्थली अकृत्रिमभूमिः नास्ति जानपदेत्यादिना अकृत्रि-
 मर्थे ङीप् । एवं स जलधिर्नास्तीति योज्यं । विषयोदेशः किञ्च सा वि-
 धा प्रकारः न नास्ति यया विधया क्रीडितवती नवा धेनुकादिपत्न-
 प्रकारेण तेन सह विजहारेत्यर्थः ॥ ८० ॥

नञ्चेति । प्रिये अंशुकविकर्षणि सति नम्रया नतया वक्त्रवातेन
 फुत्कारेण हतदीप्तदीपया तया भैम्या भर्तृमौलिसिन्धुना दीपिता
 प्रकाशिताः ककुभो दिशो विस्मयेन निभालिताः दृष्टाः ॥ ८१ ॥

कान्तेति । सा प्रिया तस्य मणेः पिधित्सया पिधातमिच्छया
 कान्तस्य मूर्ध्नि श्रवणपूरमुत्पलं दधती सती रन्तुं रतिकर्म कर्त्तुं पुरः
 कर्मादौ स्ववल्गुभएव तनुर्यस्य तस्य नलमूर्त्तेर्मनोभुवः कामस्य रत्यधि-
 नैवतस्यार्चनमाचरदिवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ८२ ॥

तमिति । सा भैमी तं शिरोमणिं पिधाय कर्णोत्पलेनाच्छाद्य च-

[८ सग. १]

नैषधचरितम् ।

२२३

एककस्य शमने परं पुनर्जायतं शमितमप्यवेक्ष्य तम् ।

जातवक्त्रिवरसंस्मृतिः शिरः सा विधूय निमिमील केवलम् ॥८४॥

पश्य भीरु ! न मयापि दृश्यसे यन्निमेषितवती दृशावसि ।

इत्यनेन परिहस्य सा तमः सम्बिधाय समभोजि लज्जिता ॥८५॥

चुम्बसेऽयमयमङ्गुसे नखैः श्लिष्यसेऽयमयमर्ष्यसे हृदि ।

नो पुनर्न करवाणि ते गिरं ऊं त्यज त्यज तवास्मि किङ्करा ८६

दिता अथ स्वयोरुभयलोभयोः पार्श्वयोर्दीपं वीक्ष्य कुतुकं कौतुकम्
अद्भुतालोकनादद्भुतञ्च निर्वापितस्य पुनः प्रादुर्भावात्तथा वस्त्रार्कषणात्
आतङ्कः शङ्का भीतिर्वा पुरुषसन्निधानात् तेषां सङ्कटः सम्बाध स्तत्र निवे-
शितः निरुद्धः स्मरो यस्मिन् तत्तद्वक् चित्तम् आप तथा प्रदृष्टोऽपि
कामस्तदा किञ्चित् सङ्कुचित इयासीदित्यर्थः ॥ ८३ ॥

एककेति । एककस्य दीपस्य शमने निर्वापणे सति शमितमपि
पूर्ववन्निर्वापितमपि पुनर्जायतं नलं मःयया ज्वलनं नाभ्यस्ताच्छत-
रिति तुमः प्रतिषेधः । अपरानं दीप मवेक्ष्य सा जाता वक्त्रेवरस्य या
दाहपाकौपयिकी तनु रित्यादिनोक्तवरदानस्य संस्मृतिर्यस्याः सा सती
शिरो विधूय कम्पयित्वा दुर्वारत्वं निश्चित्येत्यर्थः । निमिमील केवलं
स्वयं निमीलिताची जाता भीरूणामेव स्वभाव इति भावः ॥ ८४ ॥

पश्येति । हे भीरु ! मयशीले ! भियः कुतुसुकनाविति कुप्रत्ययः ।
मयापि न दृश्यसे पश्य यद्यस्मादृढशौ निमेषितवती निर्मलितवती अस्मि
तदितोत्यमनेन नलेन परिहस्य लज्जिता सा तमः अन्धकारं सम्बिधाय
समभोजि सम्भुक्ता अन्यथा भुक्तानां डुराराध्यत्वादिति भावः ॥ ८५ ॥

अथाश्वकारकल्पनायाः फलं युग्मेनाह चुम्बसे इत्यादि । मायिनी
वचनचतुरा सा भैमी अयं चुम्बसे नखै रङ्गुसे चिङ्गसे अयं श्लिष्यसे
अयं हृदि हृदये अर्ष्यसे पुनस्ते तव गिरमात्रां न नो करवाणि करवा-
ण्येव ऊमिति निवारणे त्यज त्यज तव किङ्करा दास्यस्मि किं यत्तत्
वङ्गमु वज्रविधान मित्यङ्गप्रत्यये टाप् ॥ ८६ ॥

इत्यलीकरतकातरा प्रियं विप्रलभ्य सुरते ह्रियं च सा ।
 चुम्बनादि विततार मायिनी किं विदग्धमनसामगोचरः ॥८७॥
 स्नेहितोद्गमितसानुलुप्तया दीपिकाचपलया तमोषजे ।
 निर्विशङ्करतज्जन्तनुखाकृतदर्शनसुखान्यभुङ्क्त सः ॥८८॥
 यदभुवौ कुटिलिते तथा रते मन्मथेन तदनामि कार्मुकम् ।
 यत्तु ङ्गं ङ्गमिति सा तदा व्यधात्तत् स्मरस्य शरसुक्तिङ्कृतम् ॥८९॥
 ईक्षितोपदिशतीव नर्तितुं तत्क्षणोदितसुदं मनोभुवम् ।
 कान्तदन्तपरिपीडिताधरा पाणिधूननमियं वितन्वती ॥९०॥

इति । इतीत्य मलीकं यथा तथा रतकातरा रतकातर्यं नाट-
 यन्ती ह्रियं प्रियञ्च विप्रलभ्य प्रतार्य सुरते चुम्बनादि विततार ददौ तथा
 हि विदग्धमनसां कुशलधियां किमगोचरः अविषयः किं किमसाध्य
 मित्यर्थः । प्रियवाक्यभीतेर्विच्छिन्नं विजहार आपत्काले नास्ति मर्यादेति
 न्यायादिति भावः ॥ ८७ ॥

स्नेति । स नलः तमएव मनो मेघस्तस्मिन् स्नेहितेन स्नेच्छया उद्ग-
 मितैवोत्पादितैवोद्गमितमात्रा सा च सा लुप्ता च तथा तथोक्तया क्षि-
 कया दीपिकैव चपला विद्युत् विद्युच्चञ्चला चपलापि चेति यादवः । तथा
 निर्विशङ्करताज्जन्म येषां तेषां तस्याः सुखाकृतानां सुखचेष्टितानां
 दर्शनाद्यानि सुखानि तान्यभुङ्क्त स्थिरप्रकाशे तद्विस्मयविधातमया
 क्षणिकप्रकाशेन तच्च अन्वभुङ्क्त दर्शनसुखमन्वभूदित्यर्थः ॥ ८८ ॥

अथ चेष्टितान्येवाह यदित्यादि । तथा रते भुवौ कुटिलिते नख-
 दन्तादिपीडनेषु वक्रिते तदेव मन्मथेन कार्मुक मनामि नमितं सा तदा
 तत्काले ङ्गं ङ्गमिति यदकरोत् सुखातिरेकततद्भुङ्क्तं स्मरस्य शरसुक्तिङ्क-
 रतं वाणमोक्षकालङ्कारं तत्सर्वं तस्योद्दीपक मभूदित्यर्थः ॥ ९० ॥

ईक्षितेति । कान्तस्य दन्तैः परिपीडिताधरा अतएव पाणिधूननं

[८ सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

२२५

सा शशाक परिरम्भदायिनी गाहितुं वृहदुरः प्रियस्य न ।
 चक्षमे स च न भङ्गुरम्बुवस्तुङ्गपीनकुचदूरतां गतम् ॥ ६१ ॥
 बाहुवलिपरिरम्भमण्डली या परस्परमपीडयन्तयोः ।
 आस्त हेमनलिनीमृणालजः पाश एव हृदयेशयस्य सः ॥ ६२ ॥
 वल्लभेन परिरम्भपीडितौ प्रेयसीहृदि कुचाववापतुः ।
 केलतीमदनयोरुपाश्रये तत्र वृत्तमिलितोपधानताम् ॥ ६३ ॥

वितन्वती इयं दमयन्ती तत्क्षणे विधूननक्षणे उदितमुदं सङ्घातहर्षं
 मनोभवं नर्तितं सुपदिशती नृत्यं कुर्वित्युपदिशन्तीव स्थिता आच्छिन्नदो-
 र्नुमिति विवल्सान्नुसभावः रेचिता प्रियेणेतिशेषः ॥ ६० ॥

सेति । परिरम्भदायिनी आल्लिख्यन्ती सा प्रियस्य वृहद्विशालसुरः
 अतएव गाहितम् अभिव्याप्तुं न शशाकेत्याह्वाययाधिक्येनाधिकाल-
 ङ्कारमेदः । स नलक्ष भङ्गुरम्बुवः प्रियाया स्तुङ्गपीनकुचाभ्यां दूरताङ्गत
 सरो गाहितं न चक्षमे न शशाकेति सम्बन्धेऽप्यसम्बन्धरूपाति
 शयोक्तिः ॥ ६१ ॥

वाङ्मिति । तयोः सम्बन्धिनीभ्यां बाहुवलिभ्यां परिरम्भः स एव
 मण्डली वेष्टनं परस्पर मपीडयत् स हेमनलिनीमृणालाज्जातस्तज्जः
 हृदये शेते इति हृदयेशयः कामः अधिकरणे शेतेरित्युच्यते । शयवास-
 यासिष्वकालादित्यलुक् । तस्य पाशः पाशाख्यो बन्ध एवास्त स्थित
 इत्युत्प्रेक्षा ॥ ६२ ॥

वल्लभेनेति । वल्लभेन प्रियेण परिरम्भाल्लिख्य पीडितौ मण्डलीकृतौ
 कुचौ एव केलती मदनयोरतिकामयो रूपाश्रये अवष्टम्भविशेषे आसन्दि-
 मन्वकः खट्वोपाश्रयो मत्तवारण इति यादवः । तत्र प्रेयस्याः हृदि वक्षसि
 वृत्ते वर्तुले मिलिते सङ्गते उपधाने उपवर्हे उपधानं 'तुपवर्हमित्यमरः ।
 तयोर्भाविस्तत्ता तां गण्डोपधानतां अवापतुरित्युत्प्रेक्षा ॥ ६३ ॥

२२६

नैपधचरितम् ।

१८ सर्गः ।]

तत्प्रियोरुयुलं नलार्पितैः पाणिजस्य स्रुभिः पदैर्वभौ ।

उत्प्रशस्ति रतिकामयोजयस्तम्भयुग्ममिव शांतकुम्भजम् ॥ ८४ ॥

बहुमानि विधिनापि तावकं नाभिमूर्युगमन्तराङ्गकम् ।

स व्यधादधिकवर्णकैरिदं काञ्चनैर्यदिति तां पुराह सः ॥ ८५ ॥

पीडनाय स्रुनी विगाह्य तौ कान्तपाणिनलिने स्मृहावती ।

तत्कुचौ कलशपीननिष्ठुरौ हारहासविहते वितेनतुः ॥ ८६ ॥

या कुरङ्गमदकुङ्कुमाञ्चितौ नीललोहितरुचौ बधूकुचौ ।

स प्रियोरसि तयोः स्वयम्भुवोराचचार नखकिंशुकार्चनम् ॥ ८७ ॥

तदिति । तत्तादृशं प्रियायाः जरुयुगलं नलेनार्पितैर्यस्तैः स्रुभिः
अनतिक्षतैः पाणिजस्य नखस्य पदैश्चिह्नै रून्मता प्रशस्तिर्यस्य तदुत्प्रशस्ति
शांतकुम्भजं हिरण्यं रतिकामयो जयस्तम्भयुग्ममिव वभौ इत्युत्-
प्रेक्षा ॥ ८४ ॥

वर्द्धति । हे प्रिये ! नाभि मूर्युगं चान्तरा तन्मध्यवर्त्ति अन्त-
रान्तरेण युक्त इति द्वितीया अन्तराशब्दो मध्यमाधेयप्रधानमाचष्ट इति
काशिका । तावकमङ्गं वराङ्गं विधिना वेधसापि बहुमानि बहु मतं कृतः
यद्यस्मादिदमङ्गकमधिवर्णकैरुत्कृष्टवर्णैः काञ्चनैः सुवर्णैः व्यधात् किमिति
तां प्रियां स नलः पुराह उक्तवान् पुरा लब्धं चक्षे इति भूते लट् ॥ ८५ ॥

पीडनायेति । कलशयत्पीनौ निष्ठुरौ कठिनौ च तस्याः कुचौ
कर्त्तारौ स्रुनी कोमले तथापि तौ तादृक् कुचौ विगाह्य प्राप्य पीडनाय
पीडनं कर्त्तुं स्मृहावती व्याप्रियमाणेत्यर्थः । कान्तस्य पाणिनलिने
करकमले कर्मणी हारएव हासस्तेन विहते तिरस्कृते वितेनतत्तद्वदः
अशक्यार्थप्रवृत्ताः परिहासासदम्भवन्तीति भावः ॥ ८६ ॥

येति । कुरङ्गमदकुङ्कुमाभ्यां कस्तूरिकाश्लीराभ्यां अञ्चितौ लेपितौ
अतएव नीला च सा लोहिता च वर्णवर्णनेति तत्पुरुषसमासः । सा स्व-
ययो स्तौ नीलः कण्ठे लोहितः केशेष्विति नीललोहितः तस्य रगिव

[८ सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

२२७

अम्बुधेः कियदनुत्थितं विधुं खानुविस्वमिलितं व्यडस्वयत् ।

चुम्बदम्बुजमुखीमुखं तदा नैषधस्य वदनेन्दुमण्डलम् ॥ ८६ ॥

पूगभोगवज्रताकपायितैर्वासितैरुदयभास्करेण तौ ।

चक्रतुर्निधुवनेऽधरामृतैस्तत्र साधु मधुपानविभ्रमम् ॥ ८७ ॥

आह नाथवदनस्य चुम्बतः सास्त्र शीतकरतामनचरम् ।

सीत्कृतानि सुदती वितन्वती सत्त्वदत्तपृथुवेपथुस्तदा ॥ १०० ॥

हृद्ययो स्तौ वधूकुचौ प्रिययाः उरसि स्वयम्भुयोः स्वत उत्पन्नयोः

दंष्ट्रमूर्त्योश्च तयोः कुचयोः स नलो नखैः नखचतैरेव किंशुकैः पलाशकुचमै
र्चनमाचचारैति गम्योत्प्रेक्षा ॥ ८७ ॥

अम्बुधेरिति । तस्याः अम्बुजमुख्याः प्रेयस्याः मुखं चुम्बत् पिवत्
नैषधस्य वदनेन्दुमण्डलं तथा अम्बुधेः कियत् किञ्चिदनुत्थित मीपन् न
सुदितं खानुविस्वेन स्वप्रतिविस्वेन मिलितं यत्तं विधुं इन्द्रं व्यडस्वयनु-
चकार तथा मुखयोर्मिथः संश्लेषात् कार्त्तिकेनादृश्यमानत्वादिसुप-
सीतम् ॥ ८८ ॥

पूगेति । तौ कामिनौ तत्र निधुवने रते व्यवायो याम्यधर्मो मैथुनं
निधुवनं रतं पूगः क्रसुक हन्दीरिति चामरः । पूगभोगः क्रसुक-
भक्षणं ताम्बूलचर्वणमिति यावत् । तस्य वज्रतया वाज्रल्येन कपायितैः
सज्जातकपायरसैः उदयभास्करेण कर्पूरविशेषेण वासितैः सुरमितैः अध-
रामृतैः साधु मधुपानस्य विभ्रममिव विभ्रमं लीलाञ्चक्रतरिति सादृश्या-
न्नेपान्निदर्शनालङ्कारः ॥ ८९ ॥

आहेति । तदा अधरपानकाले सीत्कृतानि वितन्वती वेदनया
सीत्कारान् कुर्वती सत्त्वेन दत्तः सर्वगुणकृतः पृथुने पथुः कम्पाख्यः
सात्विको यस्याः सा सुदती भैमी चुम्बतः स्वयं पिवतो नाथवदनस्य
प्रियमुखस्य शीतकरतां शीतांशुत्वं शीतकारित्वञ्च कजो हेलित्यादिना
ताञ्जील्ये टपत्ययः । अनचर मशब्देनेवाह स ज्ञापयामासेत्यर्थः । अन्यथा
कथं सीत्कारादिकार्यमिति भावः ॥ १०० ॥

चुम्बनाय कलितप्रियाकुचं वीरसेनसुतवक्त्रमण्डलम् ।
 प्राप भर्तुममृतैः सुधांशुना सक्तहाटकघटेन मितताम् ॥१०१॥
 वीक्ष्य वीक्ष्य पुनरैक्षि सानुना पर्यरम्भि परिरभ्य चासकृत् ।
 चुम्बिता पुनरचुम्बि चादरात्तृप्तिरापि न कथञ्च नापि च ॥१०२॥
 छिन्नमप्यतनु हारमण्डलं सुगंधया सुरतलास्यकेलिभिः ।
 न व्यतर्कि सुदृशा चिरानपि स्वेनविन्दुकितवक्षसा हृदि ॥१०३॥
 यत्तदीयहृदि हारमौक्तिकैरासि तत्र गुण एव कारणम् ।
 अन्यथा कथममुत्र वर्तितुं तैरथाकि न तदा गुणच्युतैः ॥१०४॥

चुम्बनायेति । चुम्बनायाधरादृतपानाय कलितोहस्रगृहीतः
 प्रियाकुचोयेन तन्नलसुखविम्बं कर्तुं अमृतैः भर्तुं पूरयितुं सक्तो हस्र-
 गतो हाटकस्य कनकस्य घटो यस्य तेन सुधांशुना चन्द्रेण मिततां सङ्-
 शतां प्राप अमृतसम्भरणार्थं कनककलशहस्त आगतः साक्षादमृता-
 शुरिवेत्युक्ते चयादृतकरत्वं व्यज्यत इति अलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ १०१ ॥

वीक्ष्यति । अमुना नलेन सा प्रिया वीक्ष्य वीक्ष्य सुद्धवीक्ष्यापि
 पुनरैक्षि ईक्षिता सा असकृत्परिरभ्यापि पुनः पर्यरम्भि परिरभ्या रभेर
 शब्लितोरितिसमागमः । सा असकृत् चुम्बिताप्यादरात् पुनरचुम्बि-
 चुम्बिता कथञ्चनापि तृप्तिश्च नापि रागातिरेकादितिभावः सर्वत्र कर्मणि
 लुङ् ॥१०२॥

छिन्नमिति । सुरतान्येवलास्यानि तैरेव केलिभिः छिन्नमप्यतनु महत्
 हारमण्डलं सुक्ताकलापः स्वेदविन्दुवयव विन्दुकाः स्वार्थे कः ते अस्य
 सज्जाताः स्वेदविन्दुकितं तारकादिवादितात् । तद्वच्चो यस्या स्तया सुगंधया
 सुदृशा भैस्या चिरादपि हृदि चित्ते न व्यतर्कि न व्यभावि स्वेदविन्दु-
 हारभ्रमादिति भावः अतएव भ्रान्तिमदलङ्कारः ॥ १०३ ॥

वर्दति । तदीये भैसीसन्ध्विनि हृदि वक्षसि हारमौक्तिकै
 र्मुक्ताहारैरासि आच्छादीति यत् आसेर्भावे लुङ् । तत्र स्थितौ गुणः

[८ सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

२२६

एकवृत्तिरपि मौक्तिकावलिच्छिन्नहारविततौ तदा तयोः ।

हृदयान्यहृदयेऽपि भूषणान्तिवारिभरभावितेऽभवत् ॥१०७॥

वामपादतललुप्तमन्मथश्रीमदेन मुखवीचिणाऽनिशम् ।

भुज्यमाननवयौवनामुना पारसीमनि चचार सा मुदाम् ॥१०८॥

आन्तरानपि तदङ्गसङ्गमैस्तर्पितानवयवानमन्यत ।

नेत्रयोरमृतसारपारणां तद्विलोकनमचिन्तयन्नलः ॥ १०९ ॥

सूत्रं कान्त्यादिश्च स एव कारणम् अन्यथा गुणच्युतैः गुणभ्रष्टैर्हार-
मौक्तिकैस्तदा तस्मिन् समये अमुतास्मिन्वक्षसि वर्तितं कथं नाशाकि
न शक्तञ्च ततो गुण एवात्र कारणं अन्यथापतनप्रसङ्गादनुपादेयत्वाच्चेति
भावः ॥ १०६ ॥

एकेति । तदा तत्काले तयोरुभयोर्मध्ये एकस्मिन्नल एव वृत्ति-
र्यस्याः सापि मौक्तिकावलिः छिन्ना हारविततर्मुक्ताकलापो यस्य त-
स्मिन् पुंस्तत्वात् पुं वद्भावः । आन्तिवारिभरेण खेदपूरेण भाविते श्लाविते
अन्यस्याः भैस्याः हृदये सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पूर्ववदस्य पुं वद्भावः ।
हृदयया प्रतिविम्बेन विभूषणमभवत् अत्रैकस्यैव हारस्योभयत्र भूषणत्वेना-
सम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्ते स्तद्रूपातिशयोक्तिरलङ्कारः ॥ १०७ ॥

वामेति । वामपादस्य तलेनाधःप्रदेशेन लुप्तो हृतो मन्मथस्य श्रियो
मदः सौन्दर्यदर्पी येन तेनानिशं मुखवीचिणा अनाकृष्टवृष्टिना
अमुना नलेन भुज्यमानं नवयौवनं यस्याः सा भैसी मुदामानन्दानां पा-
रसीमनि चचार परमानन्दमापेत्यर्थः ॥ १०८ ॥

आन्तरानिति । नल सास्याः अङ्गसङ्गमैर्वाह्यावयवसम्पर्केरान्तरा-
नवययास्तर्पितानाप्यायितानमन्यत तस्याः विलोकनं साक्षात्कारं नेत्रयोः
साक्ष्योरमृतसारपारणाममृतविशेषास्वादमचिन्तयद्भावयत् ॥ १०९ ॥

[२०]

वह्न मन्यतविदर्भजन्मतो भूषणानि सदृशा च चेतसा ।
 तैरभावि कियदङ्गदर्शने यत्पिधानमयविघ्नकारिभिः ॥ ११० ॥
 योजनानि परिरम्भणेऽन्तरं रोमहर्षजमपि स्म वोधतः ।
 तौ निमेषमपि वीक्षणे मिथो वत्सरव्यवधिमध्यगच्छताम् ॥ १११ ॥
 वीक्ष्य भावमधिगन्तुमुत्सुकां पूर्वमच्छमणिकुट्टिमे मृदुम् ।
 कोऽयमेत्युदितसम्भ्रमीकृतां स्नानुविस्वमददर्शदेष्टां ताम् ॥ ११२ ॥

वह्निवति । स नलो विदर्भजन्मतो वैदर्भ्याः भूषणानि दृशा दृष्ट्वा
 यत्नमन्यत तदोद्यत्वादिति भावः । चेतसा वह्नमन्यत कुतः यद्यस्मात्तै-
 र्भूषणैः कियताञ्चित् अङ्गानां दर्शने पिधानमयं छादनरूपं विघ्नं
 कुर्वन्तीति तत्कारिभि रभावि भूतम् अतोभूषणवच्छमानी नाति
 पुष्कल इति भावः ॥ ११० ॥

योजनानीति । तौ भैमीनलौ परिरम्भणे रोमहर्षाज्जातं तज्जं
 तन्मात्रमप्यन्तरं योजनानि वोधतः स्म योजनव्यवधानं मनुज्जतामित्यर्थः ।
 वोधते भौवादिकाद्भूते लट् स्म । इति मिथोऽन्योन्यं वीक्षणे निमेषमपि
 वत्सरव्यवधिं व्यवधानम् अध्यगच्छतां मन्येते स्म ॥ १११ ॥

अथानयोः च्युतिमुखं पञ्चभिर्वर्णयति वीक्ष्येत्यादि । एष नैषधः
 मृदुं क्षयावयवाम् अतएव पूर्वमात्मनः प्राक्भावञ्च्युतिमुखापरास्त्र-
 कलापात्तुख मधिगन्तुं प्राप्नुसत्सुकामिच्छन्तीं तां वीक्ष्य लिङ्गैर्ज्ञाता-
 कोऽयमित्युक्तेतिशेषः । उदितः सम्भ्रमो यस्याः सा आततां कृतां सम्भ्रमीं
 कृताम् अभूततद्भावेच्चिः । तां प्रियाम् अच्छे मणिकुट्टिमे स्नानुविस्वम-
 प्रतिविस्वमददर्शत् दर्शितवान् सत्यप्रतिविस्वदर्शनात् भ्रान्त मनयतेति
 तस्या स्नासमपाचकारेत्यर्थः । दृशेणौ चङि णिच्चेति तङ् । अभि-
 वादि दृशोरात्मनेपद उपसङ्ख्यानादणि कर्तुः कर्मत्वम् उभययुगपद्भाव-
 प्राप्तिर्ये तस्याः प्राक् प्राप्तिव्यासङ्गेन प्रत्यवभात् अन्यथा वैरस्यादिति
 भावः ॥ ११२ ॥

[८ सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

२३१

तत्क्षणावहितभावभावितहादशात्मसितदीधितिस्थितिः ।

स्वां प्रियानभिमतक्षणेदयां भावलाभलघुतां नूनोद सः ॥११३॥

खेन भावभजने स तु प्रियां बाहुमूलकुचनाभिचुम्बनैः ।

निर्ममे रतरहः समापनाशर्मसारसमसंविभागिनीम् ॥ ११४ ॥

विश्वैरवयवैर्निमीलया लोमभिर्द्रुतमितैर्विनिद्रताम् ।

सूचितं खसितसीत्कृतैश्च तौ भावमक्रमजमध्यगच्छताम् ॥११५॥

तदिति । स नल स्मिन् क्षणे अवहितभावेनावहितत्वेन भाविता
 धाता हादशात्मसितदीधित्योः सूर्याचन्द्रमसोः स्थितिर्येन सः सन्
 यात्मनोऽनभिमतक्षणे असंभृतकाले उदयः प्रादुर्भावो यस्या स्तां भाव-
 लानस्य च्युतिमुखप्राप्ते लघुतामांशुभावितं नूनोद निवारयामास
 त्काले हृदि सोमार्कधारणा सिद्धिरिति रतिरहस्ये अत्र पुंसएव
 यस्याधिक्योक्त्या योषितो वहुशक्तिप्रयुक्तरसाभारुशङ्कापि सनूलकापकपि-
 तेति द्रष्टव्यम् ॥ ११३ ॥

खेनेति । किन्तु स नलो भावभजने स्वस्य च्युतिमुखे प्रसक्ते प्रियां
 बाहुमूलयोः कुचयोर्नाभौ च चुम्बनैरुपायैः तेन खेन सह रतरहसः
 रतरहस्यस्य समापनाशर्मसारे च्युतिमुखोत्कर्षे समसंविभागिनीं निर्ममे
 समप्रविभागिनीञ्चक्रे एतेन तयोर्विप्रलम्भवत् सम्भोगस्यापि समान-
 शक्त्युक्तमभवतीत्यनुसन्धेयम् ॥ ११४ ॥

विश्वैरिति । तौ द्वौ विश्वधैः शिथिलप्रायैरवयवैः निमीलया
 निमीलनेन भिदादित्वादञ् । द्रुतं हठादिनिद्रतामितैः विकासं प्राप्तेः
 लोमभिः अक्षितैः निश्वासैः सीत्कारैश्च सूचितं ज्ञापितं सस्तता वपुषि
 मीलनं दृष्टौ मूर्च्छना चरति लाभलक्षणम् । श्लेषयत् स्वजघनं घनं सुहृदः
 सीत्कृतानि गलगर्जितानिचेत्युक्तत्वादितिभावः । अक्रमं युगपज्जात मक्रम-
 जभावस्मात्सुखमध्यगच्छतां प्राप्तवन्तौ एवञ्चोभयोः समरागता सम्भ-
 वति अन्यथा पूर्वच्युतस्रोत्तरच्याविनि वैराग्येन तद्गङ्गप्रसङ्ग इति
 भावः ॥ ११५ ॥

आस्त भावमधिगच्छतोस्तयोः सम्मदेषु करजप्रसर्पणा ।
 फाणिनेषु मरिचावचूर्णना सा स्फुटं कटुरपि स्पृहावहा ॥११६॥
 अर्द्धमीलितविलोलतारके सा दृशौ निधुवनकलमालसा ।
 यन्मुहूर्त्तमवहन्न तत् पुनस्तृप्तिरास्त दयितस्य पश्यतः ॥ ११७॥
 तत्कलमस्तमदिदीक्षत क्षणं तालवृन्तचलनाय नायकम् ।
 तद्विधाधि भवदैवतं प्रिया वेधसोऽपि विदधाति चापलम् ॥११८॥

चास्तेति । भावं च्युतिमुखमधिगच्छतोस्तयोः सम्मदेषु नखक्षत-
 मेषु करजप्रसर्पणा नखक्षतकरणमस्तस्थिता सा नखक्षतक्रिया कटुस्ती-
 क्ष्णापि कटुरसापि च रसे कटुः कटुकार्ये त्विषु मत्सरतीक्ष्णयोः इत्यमरः ।
 स्पृहावहा रुचिकरो फाणिनेषु विकारेषु मत्स्थण्डौ फाणितं खण्डविकार-
 इत्यमरः । मरीचस्यावचूर्णना चूर्णैरवध्वंसना तच्चूर्णेन इत्यर्थः ।
 स्फुटं सत्यापादि गयन्तात् गयासंश्रये युच् । येयं सम्मदेषु नखार्पणा सा
 फाणिनेषु मरिचार्पणा तद्वदिष्टैवाभूदित्यर्थः । अत्र वाक्यार्थयोस्तदास-
 योगेन सादृश्यान्नेपादसम्भवस्तुसम्बन्धलक्षणो वाक्यार्थवृत्तिनिदर्शनाभेदो-
 ऽलङ्कारः ॥ ११६ ॥

अर्द्धेति । निधुवनकलमालसा सुरतश्रान्तिमन्यरा सा प्रिया अर्द्ध-
 मीलिते इव विलोलतारके च तारकाक्ष्णः कनीनिक्वेल्यमरः । तादृशौ
 दृशौ यन्मुहूर्त्तमीपत्कालमवहत्तदवस्थे दृशावित्यर्थः । पश्यतो दयि-
 तस्य पुनस्तृप्तिर्नास्तनासीदित्यर्थः ॥ ११७ ॥

तदिति । तस्याः कलमस्तं नायकं नलं क्षणं तालवृन्तचलनाय व्यज-
 नबीजनाय व्यजनं तालवृन्तकमित्यमरः । यदिदीक्षत दीक्षयति क्ष-
 मावर्त्तयदित्यर्थः । तथाधिभवदैवतं संसाराधिदेवता अधिह्लाष्येत्यर्थः
 तद्विधा तादृशौ उक्तप्रकारा क्रिया सुरतश्रान्तिचेष्टा वेधसोऽपि चापलं
 विदधाति जनयति किञ्चितान्यस्येतिभावः । सामान्येन विशेषसमर्पनं
 रूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ११८ ॥

[८ सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

२३३

खेदविन्दुकितनासिकाशिखं तन्मुखं सुखयति स्म नैषधम् ।
 प्रीतिताधरश्यालुयावकं तद्विलुप्तपुलकं कपोलयोः ॥ ११८ ॥
 ह्रीणमेव पृथु सस्मरं कियत् क्लान्तमेव वज्र निर्वृतं मनाक् ।
 क्लान्तचेतसि तदीयमाननं तत्तदालभत लज्जमादरात् ॥ १२० ॥
 खेदवारिपरिपूरितं प्रियारोमकूपनिवहं यथा यथा ।
 नैषधस्य दृगपात् तथा तथा चित्रमापदपट्टणतां न सा ॥ १२१ ॥
 वान्तमाल्यकचहस्तसंयमन्यस्तहस्तयुगया स्फुटीकृतम् ।
 वाङ्मूलमनया तदुज्ज्वलं वीक्ष्य सौख्यजलधौ ममज्ज सः ॥ १२२ ॥

खेदेति । खेदविन्दुकिता सञ्ज्ञातखेदविन्दुका नासिका शिखा
 नासायं यस्य - ततोपिताधरश्यालुयावकं पानान्निष्ठतौदगतारक्तकं
 कपोलयोर्विलुप्ततिलकं विलुप्तकपोलतमालपत्रं तमालपत्रं तिलकचित्तिकाणि
 विशेषक मित्यमरः । तस्याः मुखं नैषधं सुखयति स्म ॥ ११८ ॥

ह्रीणमिति । पृथु भूयिष्ठं ह्रीणं लज्जितमेव कियत्सस्मरं वज्र-
 क्लान्तमेव मनागेव निर्वृतं सुखितं तत्तदीयम् आनतं प्रियासुखं तदा तत्-
 कावे क्लान्तचेतसि आदरादासक्तेर्लज्जं लज्जसङ्ग्रामलभत वज्रमत मभूदि-
 त्यर्थः । सर्वावस्थामनोहरं तन्सुखमिति भावः ॥ १२० ॥

खेदेति । नैषधस्य सा दृक्दृष्टिः खेदवारिणा परिपूरितं प्रियाया
 रोमकूपानां निवहं समूहं यथा यथा चपात् पिवति स्म पिवतेर्लुङि
 गातिस्येत्वादिना सिचो लुक् । तथा तथा अपदपट्टणतां नापत् वितृष्णा
 नाभूदित्यर्थः । चित्रं वज्रकूपं सम्भृतोदकपानेऽपि तृष्णा नापैति विरुद्ध
 मित्यर्थः । लोकोत्तरवस्तुदर्शने तृष्णा वर्द्धत एवेति विरोधाभासो-
 न्वह्वारः ॥ १२१ ॥

वान्तेति । स नलः वान्तमुदीर्णं माल्यं येन तस्य कचहस्तस्य
 केषपाशस्य संयमे वन्धने न्यस्तं विज्जिप्तं हस्तयुगं यथा यथा अनया प्रियया
 स्फुटीकृतं सुज्ज्वलं वाङ्मूलं वीक्ष्य सौख्यजलधातानन्ददागरे ममज्ज ॥ १२२ ॥

वीक्ष्य पत्यु रधरं कशोदरी बन्धुजीवमिव मृङ्गसङ्गतम् ।
 मञ्जुलं नयनकज्जलैर्निजैः संवरीतुमशकत् स्थितं न सा ॥१२३॥
 तां विलोक्य विमुखश्चितस्मितां पृच्छतो हसितहेतुमीशितुः ।
 ह्रीमती व्यतरदुत्तरं वधूः पाणिपङ्कजहृदि दर्पणार्पणाम् ॥१२४॥
 लाक्ष्याऽऽत्मचरणस्य चुम्बनाच्चारु भालमवलोक्य तन्मुखम् ।
 सा ह्रिया नतनताननाऽस्त्वाच्छेषरागमुदितं पतिं निशः ॥१२५॥
 खेदभाजि हृदयेऽनुविम्बितं वीक्ष्य मूर्त्तमिव हृद्गतं प्रियम् ।
 निर्ममे धुतरतन्ममं निजैर्ह्रीनताऽतिच्छदुनासिकाऽनिलैः ॥१२६॥

वीक्ष्येति । सा कशोदरी निजैर्नयनकज्जलैर्नेत्रचुम्बनसंक्रान्ते-
 रिति भावः । मञ्जुलं मनोहरम् अतएव मृङ्गसङ्गतं बन्धुजीवं बन्धुकपुष्प-
 मिव स्थितं पत्युरधरं वीक्ष्य स्थितं मन्दहासं संवरीतं निरोद्धुं नाशकत्
 हासः प्रसक्तएवेति भावः ॥ १२३ ॥

तामिति । विमुखान्तिर्यग्यया तथा श्रितस्मितां कृतस्मितां तां
 विलोक्य हसितहेतुं स्मितकारणं पृच्छतः देशितुः पत्युः ह्रीमती वधूः
 नयोटा सापि पाणिपङ्कजहृदि पाणिपद्मे दर्पणार्पणा मेवोत्तरं
 व्यतरत् ॥ १२४ ॥

लाक्ष्येति । सा प्रिया आत्मचरणस्य स्वाङ्घ्रे चुम्बनात् प्रणामकान्ते
 सम्पर्काद्वेतोः लाक्ष्या चारुभालं रस्यललाटं तस्य मुखम् अवलोक्य ह्रिया
 नतनतानना अतिनम्रमुखी सती शेषराग मुदितं निशो निशायाः
 पद्मादिना निशायाः निशुभावः । पतिं चन्द्र मक्षरदिति स्मरणालङ्कारः
 ॥ १२५ ॥

खेदेति । खेदभाजि स्विन्ने हृदये वक्षस्यानुविम्बितं प्रतिविम्बितम्
 अतएव मूर्त्तं मूर्त्तिमत्तं हृद्गतमिव स्थितं प्रियं वीक्ष्य ह्रीनता लज्जानता
 निजैः अतिच्छदुभिर्नासिकानिजैर्निश्वासाकारतैर्धृतो निरस्तोरतन्ममो यस्य
 तं निर्ममे चकार तस्य अममपदुदतीव स्थितेत्युमेचा ॥ १२६ ॥

वर्गः ।]

[८ सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

२३५

सूनसायकनिदेशविभ्रमैरप्रतीततर वेदनोदयम् ।

॥१२३॥

दत्तदंशमधरेऽधिगासुका सासृशन्मृदु चमञ्चकार च ॥१२७॥

तुः ।

वीक्ष्य वीक्ष्य करजस्यविभ्रमं प्रेयसार्जितसुरोजयोरियम् ।

॥१२४॥

कान्तमैक्षत हससृशं क्रियत् कोपसङ्कुचितलोचनाञ्चला ॥१२८॥

म् ।

रोषभूषितमुखीमिव प्रियां वीक्ष्य भीतिदरकम्पिताक्षरम् ।

॥१२५॥

तां जगाद स न वेद्मि तन्वि ! तं ब्रूहि शास्त्रि तव कोपरोपणम् ॥१२९॥

म् ।

रोषकुङ्कुमविलेपनान्मनाग्नन्ववाचि क्लृप्ततन्ववाचि ते ।

॥१२६॥

भूदयुक्तसमयैव रञ्जना मानने विधुविधेयमानने ॥ १३० ॥

कान्तं

कपुष्प

पश्यत्

तां

वधूः

वोत्तरं

मकारे

हिवा

मायाः

ङ्कारः

स्वतम्

नता

यस

सूतेति । सूनसायकस्य कामस्य निदेशविभ्रमैराज्ञाविलासै रप्र-
तीततरो वेदनोदयो यस्मिन् मदनपारवश्यादज्ञायमानदुःखमित्यर्थः ।
अधरे दन्तदंशं अधिगासुका प्राप्ता लपपतेत्यादिना उक्तं नलोकेत्यादिना
पठौ प्रतिषेधः । सा भैमी कियत्किञ्चित्त्वमकृता त्वापिता सती मृदु मन्द-
मसृशत् करतलेन दंशं परामृशदित्यर्थः ॥ १२७ ॥

वीक्ष्येति । इयं भैमी प्रेयसा प्रियतमेन उरोजयोः कुचयो र-
र्जितं करजस्य विभ्रमं नखक्षतं वीक्ष्य वीक्ष्य दर्शं दर्शद्वियत्किञ्चित्कोपेन
सङ्कुचिता मुकुलिता विलोचनाञ्चलाः कटाक्षाः यस्याः सा सती हसं सृश-
तीति तत्सृशं हसन्तं कान्त मैक्षत ॥ १२८ ॥

रोषेति । रोषेण भूषितमुखी मिव स्थितां प्रियां वीक्ष्य स नलो
भीत्या दरकम्पिताक्षरमीषञ्चलाक्षरं यथा तथा तां जगाद किमिति
हेतन्वि ! तव कोपरोपणं कोपजनक सपराधिनां न वेद्मि तं ब्रूहि शास्त्रि
दण्डयामि ॥ १२९ ॥

रोषेति । ननु क्लृप्ततनु ! क्लृप्ताङ्गि ! सख्यौ नदीहृत्सः । अवाच्यवनते
अवपूर्वादञ्चतेः किन् । अवाचि वाच्यमे विधोरपि विधेया मानना पूजा
यस तस्मिन्विधोरपि पूज्ये ते तवानने अयुक्तसमया अप्राप्तकाला रोषएव

क्षिप्रमस्यतु रुजा नखादिजाः तावकीरमृतशीकरं किरत् ।
 एतदर्थमिदमर्जितं मया कण्ठचुम्बि मणिदाम कामदम् ॥१३१॥
 स्वापराधमलुपत् पयोधरे मत्करः सुरधनुःकरस्तव ।
 सेवया व्यजनचालनाभुवा भूय एव चरणौ करोतु वा ॥१३२॥
 आननस्य मम चेदनौचितो निर्दयं दशनदंशदायिनः ।
 शोध्यते सुदति ! वैरमस्य तत् किं त्वया वद विदस्य नाधरम् ॥१३३॥

कुङ्कुमं तस्य विलेपनान् नगागीपट्टञ्जना माभूदेव निष्कलङ्के सुखे रोपकलङ्को
 माभूदित्यर्थः ॥ १३० ॥

क्षिप्रमिति । हे प्रिये ! कण्ठचुम्बि कण्ठसङ्गि कामदमभीष्टं
 मणिदाम मणिमालिका नखादिजाः नखदन्तक्षतादिजन्याः तावकी-
 रस्वदीयाः रुजाः पीडाः भिदादित्वादज्प्रत्ययः । क्षिप्रमस्यतु निरस-
 त इदं मणिदाम मया एतदर्थम् एतत्पीडानिरासार्थं मेवार्जितं मया
 दितम् ॥ १३१ ॥

स्वेति । हे प्रिये ! तव पयोधरे स्तने मेघे च स्त्री स्तनाद्धौ पयो-
 धरावित्यमरः । सुरधनुर्नखाङ्गविशेष इन्द्रधनुश्च करोतीति तत्करः ।
 दिवाविभादिनाटप्रत्ययः । मत्करो व्यजनस्य वाहनचालनया धूनेन
 भवतीति तद्गुवा सेवया स्वापराधमलुप्यत् तुनोद लुप्तेर्नङीत्वात्
 चुोरङ्गदेशः । भूयएव पुनरपि चरणौ करोतु सेवतां वा सामान्येन विशेष
 लक्षणा ॥ १३२ ॥

आननस्वेति । हे प्रिये ! निर्दयं यथा तथा दशनदंशं ददातीति
 तदायिनो दष्टवतो समाननस्य मन्मुखस्यानौचितो अनौचित्यं चेत्तर्हि
 हे सुदति ! सुदशने ! त्वया अधरं विदस्य अस्याननस्य वैरं किं न शोध्यते
 न निर्यात्यते यद्दशनदंशस्य प्रतिदंशनमेव प्रतीकार इति भावः
 ॥ १३३ ॥

[८ सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

२३७

दीपलोपमं फलं व्यधत्त यस्ते पटाहृतिषु मच्छिखामणिः ।
 नो तदागसि परं समर्थना सोऽयमस्तु पदपातुकस्तव ॥ १३४ ॥
 इत्यमुक्तिमुपहृत्य कीमलां तल्पचुम्बिचिकुरश्चकार सः ।
 आत्ममौलिमणिकान्तिभङ्गिनीं तत्पदारुणसरोजसङ्गिनीं ॥ १३५ ॥
 तत्पदाखिलनखानुविम्बनैः स्वैः समेत्य समतामियाय सः ।
 रुद्रभूमविजिगीषया रतिस्वामिनोपदशमूर्तिताभ्यता ॥ १३६ ॥
 आख्यतैष कुरु कोपलोपनं पश्य नश्यति कृशा मधोर्निशा ।
 एवमेव तु निशान्तरे वरं रोपशेषमनुरोत्ससि क्षणम् ॥ १३७ ॥

दीपेति । हे प्रिये ! पटाहृतिषु वस्त्राकर्षणेषु मच्छिखामणिस्तौ
 तव कत्व्याः दीपलोपं दीपनिर्वापणमफलं यच्चकार निष्फलीचकार
 तदागसि तस्मिन्नपराधे समर्थना समाधानं नो परं नास्त्येव किन्तु सोऽयं
 पिश्वामणिः तव पदपातुकः पादपाती लपपतेति उक्कञ्च्यस्तु प्रणिपात
 एवात्र प्रतीकारः ॥ १३४ ॥

इत्यमिति । स नलः इत्युक्तप्रकारेण कीमलां ललितपदां उक्तिं
 वाणीं उपहृत्य उपायनीकृत्य तल्पचुम्बिनः शय्यावलम्बिनचिकुराः स्वकेशा-
 यस्य सः, आत्ममौलिमणिकान्तिरेव भङ्गिनीन्तरङ्गिणीं तत्पदे भैमीचरणे-
 एव अरुणसरोजे कौकनदे तत्सङ्गिनीं तद् युक्तां चकार नमश्चकारेत्यर्थः ।
 नद्योहि रक्तनीलकमलादियुक्ता भवन्तीति प्रसिद्धम् ॥ १३५ ॥

तदिति । सः नलः स्वैरखिलेषु पदयोः दशसु नखेषु चनुविम्बनैः
 प्रतिविम्बैः समेत्य दशभिर्मिलित्वा रुद्रेभ्य एकादशभ्यो भीतेर्विजिगीषया
 परिजिहीर्षया उप समीपे दशानामुपदशाः एकादशेत्यर्थः । सङ्ग-
 व्येत्यादिना बद्धव्रीहौ समासालो डच् टिलोपः । उपदशा मूर्तयो यस्य
 तस्य भावस्तत्ता तदुभ्यता एकादशमूर्तिभ्यता रतिस्वामिना कामेन समतां
 सादृश्य मियाय एकादशरुद्रजिगीषया एकादशमूर्तिधारी साक्षात्काम
 रवालक्ष्यतेत्युपेक्षा ॥ १३६ ॥

आख्यतैष इति । हे प्रिये ! कोपस्य लोपनं निवर्तनङ्कुरमा कुप्यसेत्यर्थः ।

२३८

नैपधचरितम् ।

१८ सर्गः ।]

साऽथ नाथमनयत्कृतार्थतां पाणिगोपितनिजाङ्घ्रिपङ्कजा ।
 तत्प्रणामधुतमानमाननं स्मेरमेव सुदती वितन्वती ॥ १३८ ॥
 तौ मिथो रतिरसायनात् पुनः सख्यभुक्तुमनसौ बभूवतुः ।
 चक्षमे न तु तयोर्मनोरथं दुर्जनीरजनिरल्पजीविता ॥ १३९ ॥
 स्वप्नमात्तशयनीययोस्तयोः स्मेरमाख्यत वचः प्रियां प्रियः ।
 उत्सवैरधरदानपानजैः सान्तरायपदमन्तरान्तरा ॥ १४० ॥

मधोर्वसन्तस्य निशा उत्तरायणरात्रिः कृशा अल्पा पश्य नश्यति नियतिं
 किन्तु निशान्तरे हेमन्तादिरात्रावेव क्षणं तत्रापि न चिरमिति भावः ।
 रोपशेषमनुरोत्सृज्य अनुसरिष्यसि वरं किञ्चित् प्रियमिति त्यमेव नतः
 आख्यत आह स च चिडो लुङ्ङिख्याडादेशे तङ् अस्ति वक्ति ख्याति-
 भ्योऽङ् इति च्ले रङादेशः ॥ १३७ ॥

अथ प्रियप्रणामानन्तरं पाणिभ्याङ्गोपिते तच्छिरः स्पर्शभयाच्चा-
 दिते निजाङ्घ्रिपङ्कजे यया सा तस्य प्रणामेन धुतमानं निरस्तकोपम्
 अतएवाननं स्मेरं सञ्चितमेव वितन्वती सा सुदती भैमी नाथं कृतार्थतां
 पूर्णकाममनयत् ॥ १३८ ॥

ताविति । तौ द्वौ मिथोरतिरन्योन्यानुरागः सैव रसायनमौपध-
 विशेषः यज्जराव्याधिविध्वंसि भेषजं तद्रसायनमिति वाभटः । तस्माद्व्यति-
 हेतोः पुनः सख्यभुक्तुणी सम्भोक्तुमिच्छुनी मनसौ ययोः सम्भोक्तुकाभौ बभू-
 वतुः किन्तु दुर्जनो दुष्टजन्मा परशुभद्वेषित्वादिति भावः । अल्पजीविता
 गतरात्रोपामतिह्लासादचिरस्यायिनो रजनिस्तयोर्मनोरथं न चक्षमे
 न सेहे दुर्जनः परशुभासहोऽल्पजीवी चेति युक्तमिति भावः । अल्पा-
 वशिष्टत्वान्निद्रासम्भोगयोरपर्यास्ततेति तात्पर्यम् ॥ १३९ ॥

स्वप्नमिति । स्वप्नं निद्रातुम् आत्तशयनीययोः प्राप्ततल्ययो-
 स्तयोः प्रिययोः मध्ये प्रियः प्रियामधरयोरन्योन्यकोपयोरन्योन्यदान

[८ सर्गः ।]

नैपधचरितम् ।

२३६

देवदूत्यमुपगत्य निर्दयं धर्मभीतिकृततादृशागसः ।

अस्तु सेयमपराधमार्जना जीवितावधि नलस्य वश्यता ॥४१॥

स क्षणः सुसुखि ! यत्त्वदीक्षणं तच्च राज्यसुर येन रज्यसि ।

तन्नलस्य सुधयाऽभिषेचनं यस्त्वदङ्गपरिरम्भविभ्रमः ॥४२॥

शर्म किं हृदि हरेः प्रियार्पणं किं शिवार्द्धघटनं शिवस्य वा ।

कामये तव महेषु तन्वि ! तं नन्वयं सरिदुदन्वदन्वयम् ॥४३॥

पानाभ्यां जातै स्तज्जैस्त्ववैरानन्दैरन्नरान्तरा मध्ये मध्ये सान्तरायाणि
सप्रतिबन्धानि विच्छिद्य विच्छिद्य प्रयोज्यमानानि पदानि पदाख्यशब्दा
वस्मिं स्तद्वचो व. कथं स्वैरं यथेच्छमाख्यतावोचत् ॥ १४० ॥

किम् तद्वाक्यं तदेव. एभि राचटे देवेत्यादि । हे प्रिये ! देवदूत्यं
दूतकृत्य सुपगस्य निर्दयं यथा तथा धर्मभीत्या धर्मलोपभीत्या कृतं तादृक्
तथा प्रतिकूलाचरणरूपमागोऽपराधो येन तस्यापराद्धर्नलस्य भन सम्ब-
न्धिनी सेयं जीवितावधि जीवितानं यथा तथा वश्यता वशवर्तिता
वशङ्कत इति यत्प्रत्ययः । अपराधस्य मार्जना परीहारः अस्तु यापज्जीवं
दासमेवास्य प्रतीकारं भवत्वित्यर्थः ॥ १४१ ॥

स इति । हे सुसुखि ! नलस्य स क्षणः उत्पन्नः क्षण उद्भवो मह
उद्भवत्वमरः । यत्त्वदीक्षणं त्वद्दर्शनम् ऊरु महद्राज्यञ्च तत् येन त्वं रज्य-
सि रक्ताभवसि क्रुशि रजीत्यादिना श्यन् परस्मैपदञ्च । तदेव सुधया
अभिषेचन मसृताभिषिक्तस्य यत्त्वदङ्गस्य परिरम्भविभ्रम आलिङ्गनलीला
तत्सम्बन्धं विना मे न किञ्चिद्द्रोचत इत्यर्थः ॥ १४२ ॥

शर्मति । हरेर्विष्णोः हृदि वक्षसि प्रियार्पणं लक्ष्मीधारणं किं
शर्म शिवस्य शिवायाः गौर्याः अर्द्धे अर्द्धाङ्गे घटनं किं शर्म नेति भावः ।
किन्तु ननु तन्वि ! कथाङ्गि ! इहेदानो तव मया सह तं प्रसिद्धं
सरिदुदन्वतोः सरित्समुद्रयो रन्वयं मेलनमय महङ्कारं कामये मिथुनान्तर
सन्नेदवत् सिन्धुसङ्गमे भेदानवभासादिति भावः ॥१४३॥

दीयतां मयि दृढा ममेति धीर्वक्तुमेवमवकाश एव कः ।
यद्विधूय तृणवद्विवस्सतिं क्रीतवत्यसि दयापणेन माम् ॥१४४॥
शृण्वता निभृतमालिभिर्भवद्वाग्विलासमसक्तन्मया किल ।
मोघराघवविसर्ज्यजानकी आविणी भयचलासि वीक्षिता ॥१४५॥
कुम्पत्रविनिमीलितक्षुपात् कच्छपस्य धृतचापलात्मलात् ।
त्वत्सखीषु सरटाच्छिरोधुतः स्वं भियोऽभिदधतीषु वैभवम् ॥१४६॥
त्वं मदीयविरहान्मया निजां भीतिभीरितवती, रहःश्रुता ।
नोज्झितास्मि भवतीं तदित्ययं व्याहरद्वरमसत्यकातरः ॥१४७॥

दीयतामिति । हे प्रिये ! मयि विषये ममेति धीं संमतवद्विद्वदं
यथा तथा दीयतामित्येवं वक्तुम् अवकाशएव कः यद्यस्माद्विवस्सति मिदं
तृणवद्विधूय निरस्य दययैव पणेन मूल्येन मां क्रीतवती स्वीकृतवत्यसि
क्रीतदासो ऽस्मोति भावः ॥ १४४ ॥

शृण्वतेति । हे प्रिये ! मालिभिः सखीभिः सह भवत्याः वाग्विलासं
सर्वनाम्नोद्वृत्तिमात्रे पुं वद्भावः । असक्तदनेकशोनिभृतं गूढं शृण्वता मया
मोघं व्यर्थमेव राघवस्य विसर्ज्यां त्याज्यां जानकीं सीतां शृणोतीति
तच्छ्राविणी अतएव भयेन चला कम्पा सती सीताद्वृत्तान्तश्रवणेन स्वयं
तथाभूता वीक्षिता दृष्टासि किल ॥ १४५ ॥

अथ युग्मेनाह कुम्पेत्यादिक्षुप्तेति क्वचित्पाठः । चूविक्षुपिस्पर्शनायां
वनिटौ क्षुप्तेन स्पर्शेन पत्रेषु विनिमीलति सङ्कुचति यस्तस्मात् क्षुपा-
च्छिपात् ह्रस्वशाखाशिफः क्षुपइत्यमः । तथा धृतचापलात् कच्छपस्य
पलात् मांसात् सरटात् लकलासात् शिरोधुतः कम्पितशीर्षः सन् त्वत्सखीषु
स्व वीर्यं भियो वैभव भयातिरेकमभिदधतीषु वर्णयन्तीषु सतीषु ॥ १४६ ॥

त्वमिति । त्वञ्च मदीयविरहान्निजान्भीतिं रहो रहसीरिवती
उक्तवती रहः श्रुता मया श्रुतासि किन्तु तत्तस्माद्वाक्यश्रवणात्कारणात्
भवतीं नोज्झितास्मि न त्यज्यामि उज्झतेः लुटिभिप् । इतीत्यसत्यकातरौ

गः ।]

[८ सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

२४१

४४॥

१४५॥

१४६॥

१४७॥

१४८॥

१४९॥

१५०॥

१५१॥

१५२॥

१५३॥

१५४॥

१५५॥

१५६॥

१५७॥

१५८॥

१५९॥

१६०॥

१६१॥

१६२॥

१६३॥

१६४॥

सङ्गमय्य विरहेऽस्मि जीविका यैव वामथ रताय तत्क्षणम् ।
 हन्त दत्य इति रुष्टयावयोर्निद्रयाद्य किमु नोपसद्यते ॥ १४८ ॥
 ईदृशं निगदति प्रिये दृशौ सम्मदात् कियदियं न्यमीलयत् ।
 प्रातरालपति कोकिले कलं जागरादिव निशः कुसुद्वती ॥ १४८ ॥
 मिश्रितोरु मिलिताधरं मिथः स्वप्नवीक्षितपरस्परक्रियम् ।
 तौ ततोऽनु परिरम्भसम्पुटे पीडनां विदधतौ निदद्रुतः ॥ १४९ ॥
 तद्यातायातरं हञ्चलकलितरतिआन्तिनिश्वासधाराऽ-
 जस्रव्यामिश्रभावस्फुटकथितमिथः प्राणभेदव्युदासम् ।

ऽन्तर्भीः अयं नलः वरं व्याहरत् अपरित्यागवरं ददावित्यर्थः । उक्त-
 मखीक्षणादिभयश्रवणात् वृथा विरहभीतासि तथापि न भेतव्यमित्यर्थः
 ॥ १४७ ॥

सङ्गमयेति । यैवाहं विरहे विरहदशायां वां युवां सङ्गमय्य स्वप्न-
 सङ्गतिमुखमनुभाव्य जीविका जीवितवत्यस्मि अथेदानीन्तस्याः मम क्षणो-
 ऽवकाश उपरतिरूपस्तं रताय सुरतायैव तद्दृश्यः तंप्रपद्यधः । ददातेर्लटि-
 पम् । हन्त इति रुष्टया कुड्या किमु तदित्युक्तेषां । निद्रया अद्य आ-
 वयोः नोपसद्यते न सन्निकष्यते सीदतेर्भावे लट् ॥ १४८ ॥

ईदृशमिति । प्रिये नले ईदृशमीदृशवाक्यं निगदति सति तदा प्रातरु-
 पसि कोकिले कलं यथातथा आलपति सति निशः सम्बन्धिनो जागराद्रा-
 विजागराद्धेतोः कुसुद्वतीव इय भैमी सम्मदात्सन्तोषात्किमुदृशौ न्यमी-
 लयन्मीलयति स्म भ्राजभासेत्यादिना विकल्पादुपधादीर्घौलघोरित्य-
 भ्यासदीर्घः ॥ १४९ ॥

मिश्रितेति । ततोऽहं निमीलनानन्तरन्तौ मिथः परस्परं मिश्रिता-
 पृष्ठयस्मिन् मीलितावधरौ यस्मिन् कर्मणि तत्स्वप्नवीक्षिताः वासनाव-
 यात् स्वप्नदृष्टाः परस्परक्रियाः चुम्बनादिव्यापाराः यस्मिन् कर्मणि तद्यथा

[२१]

वालावज्जोपपत्ताङ्कुरकरिमकरीमुद्रितोर्वीन्द्रवक्ष-
 च्चिह्नाख्यातैकभावोभयहृदयमयाहन्वमानन्दनिद्राम् ॥१५०॥
 श्रीहर्षं कविराजराजिसुकुटालङ्कारहीरः सुतम्
 श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं सा मल्लदेवी च यम् ।
 यातोऽस्मिन् शिवशक्तिसिद्धिभगिनी सौभ्रातृभव्ये महा-
 काव्ये तस्य कृतौ नलीयचरिते सर्गोऽयमष्टादशः ॥ १५१ ॥

तथा परिरम्भसंयुते आलिङ्गनपञ्जरेपीडनं मिथः संस्नेपे विदधतौ कुर्वन्तौ
 निदद्रतः निद्रासुखमनुभवन्वृतः ॥ १५० ॥

तदिति । यातायातानां गतागतानां रंहसो वेगस्य च्छलेन कलिता
 ज्ञापिता रतिश्रान्तिर्याभिस्तासां निश्वासधाराणां निश्वासपरम्पराणां
 अजस्रव्यामिश्रभावेनानवरतमंस्नेनेन स्फुटं कथितो मिथः प्राणभेदस्य व्यु-
 दासोऽभावो यस्य तद्वालायाः प्रियायाः वज्जोपपत्तौ कुचयो र्याः पत्ताङ्कुर-
 करिमकर्यः ताभिर्मुद्रितेनोर्वीन्द्रस्य वक्षमेव चिह्नेन लिङ्गेनाख्यातो
 व्याख्यात एकभावः ऐक्यं वयोस्ते उभये हृदये यस्मिंस्तत् एकचिह्नत्वा-
 देकमितिभावः । वृत्तिविषये उभयशब्दस्याने उभयशब्दप्रयोगइत्युक्तं प्राक् ।
 तद्वत् आनन्दनिद्रां सुखशायिकां अगात् ॥ १५१ ॥

श्रीहर्षमित्यादि । शिवशक्तिसिद्धिर्नाम काचित् स्वकृतिः सैव
 भगिनी तथा सह सौभ्रातृत्वं सुभ्रातृत्वं युवादित्वादण् प्रत्ययः । भ्राता च
 भगिनी च भ्रातरौ भ्रातृभगिन्यौ भ्रातरावित्यमरः । भ्रातृपुत्रौ सह
 दुहितृभ्यामित्येकशेषः । तेन सौभ्रातृत्वेण भव्ये एककर्तृकत्वादित्यं निर्देशः ।
 अष्टौ च दश च अष्टादश इत्यष्टनः संख्यायामवज्जनीह्यशीत्योरित्यात्वन्तेपां
 पूरणोऽष्टादशः तस्य पूरणे ङट् टिलोपः गतमन्यत् ॥ १५२ ॥

इति पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीण श्रीमहोपाध्यायकोलावल-
 मल्लिनाथसूरिविरचितायां जीवातुसमाख्यायां नैषधव्याख्यायां अष्टादशः
 सर्गः ॥ १८ ॥

नैषधचरितम् ।

ऊनविंशः सर्गः ।

निशि दशमितामालिङ्गन्त्यां विबोधविधित्सुभि-
निषधवसुधामीनाङ्गस्य प्रियाङ्गसुप्रेयुषः ।
श्रुतिमधुपदस्वग्वैदग्धीविभावितभाविक-
स्फुटरसभ्रशाभ्यक्ता वैतालिकैर्जगिरे गिरः ॥ १ ॥

अथ काव्ये प्रयोगे वैचित्त्यस्याप्यलङ्कारत्वादस्मिन् सर्गे तद्वैचित्त्य-
माश्रित्य प्रभातवर्णनमारभते । निशोति । निशि निशायां पद्मनादिना
निशादेशः । दशमी वयस्येवस्याविशेषोऽस्याः अस्तीति दशमी वृद्धा वर्षीयान्
दशमीज्यायानित्यमरः । वयसि पूरणादितोऽण् प्रत्ययः । तस्याभावस्तत्ता
दशमिता त्वतलोर्गुणवचनस्य पुंवङ्गावः । तामालिङ्गन्त्यां प्राप्तुवन्त्यां प्रभा-
तकल्याणं सत्यामित्यर्थः । प्रियायाः अङ्गसुखसुप्रेयुषः प्राप्तस्य निषधव-
सुधामीनाङ्गस्य निषधदेशमन्मथस्य नलस्य विबोधविधित्सुभिः विधातु-
मिच्छुभिर्गम्यादिपाठात् द्वितीया समासः । वैतालिकैर्बोधकरैर्वन्दिभिः
वैतालिका बोधकरा इत्यमरः । श्रुतिमधुपदस्रजां श्रवणमधुपदपङ्क्तानां
वैदग्धी यद्वचनाचातुर्यं कौशिक्यादिदृत्तिसम्पत्तिः तया विभाविताः व्यञ्जि-
ताः भावाः अस्य सन्तीतिभावः रसबोधकविभावाद्विचतुर्विधविभाववान्
मत्तर्थीयदन् प्रत्ययः । अतएव स्फुटोऽभिव्यक्तः सवामत्वं प्राप्तइत्यर्थः । एवं
विशेषणविशेषेण रसेन शृङ्गारादिना भ्रमभ्यक्ताः रसभरिता इत्यर्थः ।
गिरो गीतवाचो वक्ष्यमाणाः जगिरे गीयन्ते स्म गायतेः कर्मणि लिट् ।

जय जय महाराज ! प्राभातिकीं सुषमामिमाम्
सफलयतमां दानादक्ष्णो दैरालसपक्ष्मणीः ।

प्रथमशकुनं शय्योत्थायं तवास्तु विदर्भजा

प्रियजन सुखान्भोजात्तुङ्गं यदङ्ग ! न मङ्गलम् ॥ २ ॥

वरुणगृहिणीमाशमासादयन्तमसुं रुची-

निचयसिचयांशांशभ्रंशक्रमेण निरंशुकम् ।

तुहिनमहसं पश्यन्तीव प्रसादमिपादसौ

निजमुखमितः स्मेरं धत्ते हरेर्महिषी हरित् ॥ ३ ॥

अस्मिन् सर्गे हरिणीवृत्तं रसयुगहयैर्नसौभौहौभेयैजसौमृतसौ गो यदा
हरिणी तदेति लक्षणात् ॥ १ ॥

जयजयेति । हे महाराज ! नल ! जयजय अभीक्ष्णं सर्वोत्कर्षेण
वर्त्तस्वनित्यादौ द्विर्भावः । इमां पुरोवर्त्तिनीं प्राभातिकीं सुषुमां परमां शो-
भां दरमोपदलसानि पक्ष्माणि ययोस्तयोः अत्यार्थत्वव्ययं दरमिति यादवः ।
अक्ष्णोर्दानादृष्टिचेपात् सफलयतमां अतिशयेन सफलयति इव्यथादासुप्र-
त्ययः । तव ते विदर्भजा वैदर्भी शय्यायाः सत्वरसुत्थाय शय्योत्थायं अपादाने
परीक्षायासिति णसुल् । परीक्षा त्वरा स्त्रियः प्रथमोत्थानं लभ्यते । अतएव
प्रथमशकुनं प्रथममङ्गलमस्तु तदा तस्यामेव प्रथमाक्षिपातादितिभावः ।
कुतइत्यत आह अङ्ग ! भो ! यद्यस्मात्प्रियजनस्य सुखान्भोजात्तुङ्गमधिकं
मङ्गवं नास्तीत्यर्थान्तरन्यासः ॥ २ ॥

वरुणेति । अमौ हरेरिन्द्रस्य महिषी हरित्प्राचीदिक् वरुण-
गृहिणीमाशां प्रतीचीन्दिशमासादयन्तं सङ्गच्छन्तमसुं पुरस्यं रुचिनिच-
यांऽशुसमूहः कदिकारादिति ङीप् । सएव सिचयः पटः सिचयो वस्त्र
वसनं शुकमिति यादवः । तस्य अंशांशस्य भ्रंशः वीक्षायां द्विरुक्तिः ।
क्रमेण निरंशुकं नीरुचिं शैपिकः कप् । विवसनञ्च तुहिनमहसं चन्द्रं

गः ।]

[८ सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

२४५

अमहतितरास्ताडक् तारा न लोचनगोचरा-
 स्तरणिक्किरणा द्यामञ्चन्ति क्रमादपरस्तराः ।
 कथयति परित्रान्तिं रात्रीतमः सहयुद्धना-
 मयमपि दरिद्राणप्राणस्तमीदयितस्त्रिषाम् ॥ ४ ॥
 स्फुरति तिमिरस्तोमः पङ्कप्रपञ्च इवोच्चकैः
 पुरुसितगरुच्चञ्चञ्चञ्चपुटस्फुटचुस्वितः ।

पद्मनीव प्रसादमिषात् प्राभातिकवैशद्यच्छलात्स्मेरं यस्मिन् तत् स्मेरं
 निजमुखं धत्तद्वय अत्र मिषशब्देन प्रसादरूपापङ्कनेन पराङ्गनासङ्गतपुरु-
 पदर्शनजन्मस्मितत्वोत्प्रेक्षणात् सापङ्कवोत्प्रेक्षा ॥ ३ ॥

अमहतीति । अतिशयेन महत्यो महतितराः प्रियादिषु पुंव-
 द्भावप्रतिषेधः रूपकल्पेत्यादिना ङप्रोहसः । ततो नञ् समासे अमहति-
 तराः सूक्ष्माः तारा स्तारकाः ताडक् पूर्ववत्लोचनस्य गोचराः विषयाः
 न भवन्ति प्रत्येक् विषयत्वासम्भवात् वृद्धोपापत्तौ वा ता न प्रसभादनेक-
 वचनत्वनिर्वन्धेन तरणेरर्कस्य किरणाः अपरे परे च सततक्रिया अप-
 रस्तराः सन्तः अपरस्तराः क्रिया सातत्य इति निपातनात् साधुः । क्रमा-
 दद्यामाकाशमञ्चन्ति गच्छन्ति अयनमीदयितो निशापतिः दरिद्राणप्राणः
 क्षीणवज्रः सन् दरिद्रातेः कर्त्तरि ल्युट् । बलान्तर्यामिनोः प्राच इति
 यादवः । रात्रेस्तमांसि कदिकाराद्वाङ्गीप् । तैः सह युध्वनां सह
 युद्धतां सहेचेति कनिप् । वनोन स हरति वक्तव्यात् इति पाठः । वनो
 र्वेति ङीप् प्रत्ययो नास्ति । त्रिषाम्नासां परित्रान्तिं कथयति शोभास-
 चञ्चवोऽलङ्कारः ॥ ४ ॥

स्फुरतीति । तिमिरस्तोम स्तमोराशिः पुरु भूयिष्ठ यथा तथा सित-
 गरुतां हंसानां हंसास्तु श्वेतगरुतइत्यमरः । चञ्चञ्चिचञ्चपुटैः स्फुटश्चुस्वितः
 पिलोलितः उच्चकैर्महान् पङ्कप्रपञ्चः पङ्कराशिरिव स्फुरतीत्युपमा । कालि-

अपि मधुकरी कालिम्ब्या विराजति धूमल-
 च्छविर्विव रवेर्लाञ्छालक्ष्मीं करैरभिपातुकैः ॥ ५ ॥
 रजनिवमधुप्रालेयान्मः कणक्रमसंभृतैः
 कुशकिशलयस्याच्छैरग्रेयैरुदविन्दुभिः ।
 सुषिरकुशलेनावःसूचीशिखाङ्कुरसङ्करम्
 किमपि गमितान्यन्तर्मुक्ताफलान्यनुमेनिरे ॥ ६ ॥
 रविरुचिश्चामोङ्कारेषु स्फुटामलविन्दुताम्
 गमयितुमसूचीयन्ते विहायसि तारकाः ।

मात्मानं मन्यत इति कालिम्ब्या अतिक्षणेत्यर्थः । वर्णाञ्जानपदादिति
 लोप् कालिशब्दोपपदात् मन्यते रात्मने स्वजित्यनव्ययस्येति ह्रस्वः ।
 अरुर्दिपदित्यादिना सुमागमः । सा मधुकरी भृशपि लाञ्छालक्ष्मीं अल-
 क्षकशोभामभिपातुकैरभिकासुकैर्लपतेत्यादिना उक्तं, न लोकेत्यादिना
 पठोप्रतिषेधात्कर्मणि द्वितीया । रवेः करैः धूमलच्छविः क्षणलोहित-
 कान्तिरिव विराजति धूमधूमलौक्ष्णलोहितावित्यमरः । अत्र काल्या
 भृश्या रविकरैर्लोहित्यादिविकारात् तत्तुगतेन तदुत्थापिता धूमललोत्-
 प्रेक्षेति सङ्करः ॥ ५ ॥

रजनीति । रजनेः रात्रेः यमयवः करशीकराद्युद्भवा वमधुः
 करशीकर इत्यमरः । ते च ते प्रालेयान्मसो हिमजलस्य ये कणाः तैः क्रमेश
 सम्भृतैरारब्धैः कुशकिशलयस्य जातावेकवचनं दर्भाङ्कुराणामित्यर्थः ।
 अये शेरत इति अपश्यैरग्न्यस्यैरधिकरणे शेतेरित्यच् । सुषिरे द्विद्वि-
 धाने कुशलानामयसो लौहस्य सूचीनां शिखङ्कुरं परमाग्रभागसङ्करं
 सङ्करं किमपि किञ्चिदुगमितान्यन्तर्मुक्ताफलान्यनुमेनिरे अनुचक्रुरिति
 सादृश्यलक्षणा । अत्र दर्भाग्रविन्दूनां वेधसूच्यग्रलग्नमुक्ताफलैरुपमा
 प्रालेयान्मः कणेषु वमधुत्वरूपणाद्रजनेः करिणीत्वरूपणसिद्धिरेकदेशा-
 वर्तक इत्यनघोरङ्गाङ्गिभावात् सृष्टिः ॥ ६ ॥

रवीति । रवेः रुचय एव ऋचो मन्दविशेषाः क्रतुभिः पर्वान्ते दिवि-

[१८ सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

२४७

स्वरविरचनायासासुच्चैरुदात्ततयाहताः
 शिशिरमहसो विस्वादस्वादसंशयमंशवः ॥ ७ ॥
 व्रजति कुसुदे दृष्ट्वा मोहं दृशोरपिधायके
 भवति च नले दूरं तारापतौ च हतौजसि ।
 लघु रघुपतेर्जायां मायामयीमिव रावणि-
 स्तिमिरचिकुरग्राहं रात्रिं हिनस्ति गभस्तिराट् ॥ ८ ॥

देव ईयत इति तत्त्वावेशक स्तनयत्वशृतेरिति भावः । तासां नृचां उंकारेषु
 स्फुटा व्यक्ता अमलाः स्वच्छाः विन्दवोऽन्यवर्णाः यस्यास्ताङ्गमयितुं वि-
 हायसि अमूस्तारका उच्चीयन्ते संगृह्यन्ते किञ्च आसां नृचां स्वरविरच-
 नायोदात्ताख्यस्वरसम्पदनार्थमुच्चैरत्यन्तमुदात्ततया हृद्यतया उच्चैरुदात्त
 इत्युक्तलक्षणस्वरविशेषतया च उदात्तः स्वरभेदे स्यात्काव्यालङ्कारहृद्य-
 वोरिति विश्वः । अस्मात् शिशिरमहसश्चन्द्रस्य विस्वादंशव आहता
 अनेनेतिशेषः अन्यथा स्वांशवस्तारकाश्च गता इति भावः । अंशवमित्यु-
 त्प्रेक्षायाः मर्याभावेऽप्ययीभावः ॥ ७ ॥

व्रजतीति । कुसुदे कैरवे कपिविशेषे च कुसुदः कैरवे रक्तपङ्कजे
 कुसुदः कपाविति विश्वः । दृष्ट्वा हिंसां कर्तुं दृष्ट्वा मोहं सङ्कोचं मूर्च्छं नञ्
 व्रजति तथा नले भवति नैषधे त्वयीव दृशोरपिधायके निद्रया निमीलि-
 ताच्चे इत्यर्थः । अन्यत्र नले कपिविशेषे दृशोरपिधायके भवति सति नलो
 योगे नले रात्रि पितृदेवे कपीश्वर इति विश्वः । तथा तारापतौ चन्द्रे
 सुप्रीवे च ऋक्षक्षिमध्ययोस्तारा सुप्रीवगुर्योपितोरिति विश्वः । दूरम-
 त्यन्तं हतौजसि निस्तेजस्ते सति मायामयीं मायाकल्पितां रघुपतेर्जायां
 सीतां रावणस्यापत्यं रावणिः इन्द्रजित् इज् । लघु क्षिप्रं गभस्तिराट्
 सूर्यो रात्रिर्निमिराण्येव चिकुरास्तेषु गृहीत्वा तिमिरचिकुरग्राहं
 साङ्गे उपपदे णसुल्भावः हिनस्ति ॥ ८ ॥

त्रिदशमियुनक्रीडातल्पे विहायसि गाहते
 निधुवनधुतस्रग्मागश्रीभरं ग्रहसङ्ग्रहः ।
 मृदुतरकराकारैः स्तूलोत्करैरुदरम्भरिः
 परिहरति नाखण्डो गण्डोपधानविधां विधुः ॥ ९ ॥
 दशशतचतुर्वेदीयाखाविवर्त्तनमूर्त्तयः
 सविधमधुनाऽलङ्कुर्वन्ति ध्रुवं रविरश्मयः
 वदनकुहरेष्वधेतृणामयं तदुदञ्चति
 श्रुतिपदमयस्तेषामेव प्रतिध्वनिरध्वनि ॥ १० ॥

त्रिदशेति । ग्रहेतृणपलक्षणं ग्रहसङ्ग्रहस्तारकागणः त्रिदशमि-
 नानां देवद्वन्द्वानां क्रीडातल्पे विहायस्याकाशे निधुवने सुरते धुतस्रग्मागां
 निर्मात्यानां श्रीभरंशोभाव्यतिरेकं गाहते किञ्चाखण्डोविधुः मृदुतरकरा
 एवाकारो येषान्तेस्तदाकारैस्तद्रूपैः स्तूलोत्करैः स्तूलपटलैरुदरं विभर्त्ति इति
 उदरम्भरिरुदरेण पूरितमध्यः व्याप्नोदरः सन्नित्यर्थः फलेग्रहिरात्मभरि-
 चेति चकारात्सिद्धः । गण्डोपधानस्य कपोलोपवर्हस्य उपधानन्तूपवर्हस्य
 त्वमरः । विधां प्रकारं न परिहरति गण्डोपधानत्वम्भजत इत्यर्थः अथ
 त्रियमिव त्रियं विधामिव विधामिति सादृश्याच्चेपात् उभयत्र निदर्शनो
 त्यानात् सजातीयसंसृष्टिः ॥ ९ ॥

दशेति । दश शता यासु ताः सहस्रसंख्या इत्यर्थः । ताश्च तत्त-
 त्तुर्वेदीयाःखाद्येति विशेषणसमासः अन्यथोभयद्विगुप्राप्तौ बहुखादिति
 तासां विवर्त्तनं मूर्त्तिर्येषान्ते तद्विवर्त्तनरूपा रवेः रश्मयोध्रुवं सविधमलङ्कु-
 र्वन्ति समीपङ्गच्छन्ति कुतस्तत् तस्मात्तत्प्राप्तीत्यादेव तेषां रश्मीनामेव
 श्रुतिपदमयो वेदाचरमयः प्रतिध्वनिरध्वेतृणां सूर्यशिष्याणां वदनकु-
 हरेषु उदञ्चतग्रहगच्छति अध्वनि सूर्यशिष्याध्ययनध्वनिव्याजेन तेषा-
 मेव वेदरश्मीनान्तेषु प्रतिध्वनीनां प्रापणात्तत्सान्नाय्य सुनीयत
 इत्यर्थः ॥ १० ॥

गः ।]

१८ सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

२४६

नयति भगवानम्भोजस्यानिवन्धनवान्धवः
 किमपि मघवत्प्रासादस्य प्रघाणमुपपन्नताम् ।
 अपसरदरिध्वान्तप्रत्यग्वियत्पथमण्डली-
 लगनफलदस्यान्तस्वर्णाचलश्चमविभ्रमः ॥ ११ ॥
 नभसि महसां ध्वान्तध्वाङ्गप्रमापणपत्रिणा-
 मिह विहरणैः श्येनम्पातां रवेरवधारयन् ।
 शशविशसनत्वासादाशमयाच्चरसां शशी
 तदधिगमनात्तारापारावतैरुदडीयत ॥ १२ ॥

नयतीति । अम्भोजस्य पद्मकुलस्यानिवन्धनवान्धवो निर्व्याजवन्धुर्भ-
 गवान् सूर्यः अपरसन्त्यरीणि विरोधीनि ध्वान्तानि यस्मात्तस्याः प्रत्यक्-
 वियत्पथमण्डल्यां पश्चिमाकाशमार्गे देशे लगनात् ध्वान्तोदयध्वंसनादि-
 त्वर्थः फलदः फलोभवन् अत्रान्तस्वर्णाचलश्चमे विभ्रमो निरन्तरमेरुप्रदक्षि-
 णीकरणप्रयासो यस्य स सन् किमपि कस्यापि हेतोर्मघवत्प्रासादस्य
 वैजयन्तस्य प्रघाणमलिन्दं प्रघाणप्रघणालिन्दा वर्हिद्वारप्रकोष्ठकइत्यमरः ।
 अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्चेति निपातः । उपपन्नतामाश्रयतां नयति
 प्रघाणनाश्रितवानित्यर्थः । सूर्य इवान्धकारं निरस्य क्षणादुदयद्रिमाश्रित
 इत्यर्थः ॥ ११ ॥

नभसीति । ध्वान्तानानेव ध्वांक्षाणां वायसानां प्रमापणे मारणे
 पत्रिणां श्येनानां ध्वांक्षात्मघोषपरभट्टलिभुग्वायसा अपि अथ शशादनः
 पक्षी श्येन इति चाभरः । महसान्तेजसां नभसि विहरणैः विजृम्भणैः
 रवैः श्येनपातेऽस्यां अयति श्येनं श्येनं पाता श्येना खेटः घडः साक्षां
 क्रियेति श्येनतिलश्ये पाते ददति सुसागमः । तामवधारयन् निश्चिन्तन् शशी
 साङ्गस्तस्य विशसनत्वासात्तङ्गयात् चरसां पश्चिमां आशागमात् तस्यां एत्ता
 तस्यावगमनान् तद्वृत्तान्तज्ञानात् ताराभिरेव पारावतैः पक्षिविशेषैः पारा

भृशमविभरुस्तारा हारा च्युता इव मौक्तिकाः
 सुरसुरतजक्रीडालूनाद्युसद्वियदङ्गणम् ।
 वज्रकरकृतात्प्रातः सम्मार्जनादधुना पुन-
 निरूपधिनिजावस्थालक्ष्मीविलक्षणमीक्ष्यते ॥ १३ ॥
 प्रथममुपहृत्याहं तारैरखण्डिततण्डुलै-
 स्तिमिरपरिपद्ूर्वापर्वावलीशवलीकृतैः ।
 अथ रविरुचां ग्रासातिथ्यं नभः स्वविहारिभिः
 सृजति शिशिरक्षोदश्रेणीमयैरुदसक्तुभिः ॥ १४ ॥

वतः कलरवः कपोतइत्यमरः । उदडीयत उड्डीनं भावे लङ् रूपका-
 लङ्कारः ॥ १२ ॥

भृशमिति । ताराः तारकाः सुराणां सुरद्वन्द्वानां पुमान् स्त्रियेत्येक-
 शेषः । सुरतजया क्रीडया विहारेण लूनाच्छिन्नात् हारा च च्युता सक्ता-
 एव मौक्तिकाः स्वार्थेकप्रत्ययः स्यात्कात्पूर्वस्येतीकारः । ताद्वेत्युत्प्रेक्षा ।
 द्युसद्वियदङ्गणं नभः प्राङ्गणं भृशमविभरुः अपूयरन् डुधाङ् धारण पोष-
 णयोरित्यस्य लङ् रूपं लङ् शाकटायनस्येति भेर्भासादेशः । अधुनापुनः
 इदानीं तु वज्रकरेण सहस्रकरेण खलपूः स्यात् वज्रकर इत्यमरः । कृता-
 त्प्रातः सम्मार्जनादाच्छादनान्निःशेषीकरणादित्यर्थः । निरूपधि निर्व्याजं
 कपटोऽस्त्रीव्याजदम्भोपधयश्चक्षुःकैतव इत्यमरः । तस्या निजाव-
 स्थाया निजस्वरूपस्य लक्ष्म्याः शोभाया विलक्षणमीक्ष्यते खलपूपरिपद्वि-
 वत्त्वज्रकरवृद्ध मन्तरोक्षमपि पूर्वविलक्षण मलक्षकमलक्ष्यतेत्यर्थः ॥ १३ ॥

प्रथममिति । नभः कर्तुं रविरुचां प्रथमं तिमिरपरिपत् तमोवृन्दं
 सैव दूर्वापर्वणां दूर्वावृन्दानामावलिः तथा शवलीकृतैः चित्तीकृतैः
 तारैरुडुभिरेव उडुदध्यक्षतयोरिति दाराशब्दार्थे यादवः । अखण्डित-
 तण्डुलैः अर्द्धं उपहृत्य दद्यादथ स्वविहारिभिः शिशिरक्षोदश्रेणीमयैः
 हिमशीकरपुञ्जरूपैरुदसक्तुभिः मन्योदनेत्यादिना उदकशब्दस्योदादेशः

१.]

[१८ सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

२५१

असुरहितमप्यादित्योत्यां विपत्तिमुपागतम्
 दितिसुतगुरुः प्राणैर्योक्तुं न किं कचवत्तमः ।
 पठति लुठतीं कण्ठे विद्यामयं मृतजीवनीम्
 यदि न वहते सन्ध्यामौनव्रतव्ययभीरुताम् ॥ १ ॥
 उदयशिखरिप्रस्थान्यङ्गा रणेऽत्र निशः क्षणे
 दधति विहरत्पूषाण्युष्मद्रुताश्मजतुस्त्वान् ।
 उदयदरुणप्रह्वीभावादरादरुणानुजे
 मिलति किमु तत्सङ्गाच्छङ्का नवेष्टकवेष्टना ॥ १६ ॥

इत्यर्थः । आसातिथ्यं अतिथ्यर्थं अतिथेर्यः । स आसरूपमातिथ्यं सृजति
 सम्पादयति रूपकालङ्कारः ॥ १४ ॥

असुरेति । दितिसुतानां दैत्यानां गुरुः शुक्रः असुभिः प्राणै रहितं
 अचेतनमपि अन्यत्वाच्चुरेभ्योहितमपि चतुर्थी तदर्थेत्यादिनासमासः
 आदित्योत्यां सूर्योत्याङ्गवपक्षे देवोत्यां तथा प्रवृत्तिभूतत्वात् तदुत्पत्त्यव्यप-
 देशः । विपत्तिमुपागतं तमोऽन्धकारं कचवत् चैनां दृहस्यतिपुत्तसङ्गी-
 वनीविद्यार्थं शुक्रमुपागतः स दैत्यहतः पुनः शुक्रेणोज्जीवितइति
 भारतीकथा । तं कचमिव प्राणैर्योक्तुं कण्ठे च लुठतीं परियर्तमाना
 माच्छिनद्योरिति विकल्पानुसभावः । मृतजीवनीं विद्यां न पठति
 किं पठेदेव किं त्वयं शुक्रस्तत्काले सन्ध्यामौनव्रतव्ययाङ्ग्यात् भीरुतां
 न वहते न धत्ते यदि अन्यथा कथमीदृग्विद्यावान् पुरोवर्तिन सन्धकार-
 क्तारसुपेक्षते इति भावः ॥ १५ ॥

उदयेति । अत्रास्मिन् क्षणे निशोनिशाया अङ्गा दिवसेन रणे सति
 विहरत्पूषाणि सञ्चरत्सूर्याणि उदयशिखरप्रस्थानि सानूनि प्रस्योऽस्त्री
 सासुमानयोरिति यादवः । जप्त्वा द्रुतानां विलीनानामश्मजतूनां धातु-
 विधयः प्राणं क्षवान् दधति रक्तप्रवाहादिति भावः । य उदयत उदय-

रविरथहयानश्वस्यन्ती ध्रुवं वडवा बल-
 प्रतिबलबलावस्थायिन्यः समीक्ष्य समीपगान् ।
 निजपरिवृढं गाढप्रेमा रथाङ्गविहङ्गमी
 स्मरशरपराधीनस्नान्ता वृषयति सम्प्रति ॥ १७ ॥
 निशि निरशनाः क्षीरस्यन्तः क्षुधाऽश्वकिशोरका
 मधुरमधुरं ह्लेषन्त्येते विलोलितवालधि ।

च्छतोऽरुणस्यानूरोः प्रह्वीभावादरात्मणामश्रद्धाभरात् अरुणानुजे गरुडे
 मिलति सङ्गच्छति सति तत्सङ्गाद्गरुडमिलनाद्देतोर्नवा इष्टका यस्यां सा
 वेदना परिधिः शङ्का शङ्कास्पदं किमु यद्युक्तहेतुना न समङ्गच्छेत् तदा-
 दन्तपक्षव्याप्तिरूयाद्रिणा नवेष्टकावेदना कस्मादिति सम्भावनयो-
 त्रे च ॥ १६ ॥

रवीति । बलप्रतिबलस्य बलप्रतिपक्षेन्द्रस्य बलेषु सैनैष्ववतिष्ठन्
 इति तदवस्थायिन्यो वडवास्तुरङ्गः समीपगान् रविरथहयान् समीक्ष्य
 अश्वस्यन्ती कामयत इत्यर्थः । गाढप्रेमा वृढानुरागा अतएव स्मरशराणां
 पराधीनस्नान्ता परतन्त्रचित्ता रथाङ्गविहङ्गमी चक्रवाकी जातेरस्त्री-
 त्वादिना डोम् । निजपरिवृढं स्वकान्तं सम्प्रति जपःकाले वृषयति
 कामयत इत्यर्थः । ध्रुवमित्युत्प्रेक्षायास् । सुप आत्मनः क्यच् अश्वक्षीर-
 वृषलवणानां मात्मप्रीतौ क्यचीत्यनुरागादेशः अश्ववृषयोर्मधुनेच्छावां
 वक्तव्यमित्यर्थनियमः ॥ १७ ॥

निशीति । हे महाराज ! निशि निरशना निराहारा अतएव
 क्षीरस्यन्तः क्षीरमात्मनो भ्रशमिच्छन्तः ते तवाश्वकिशोरकाः अश्व-
 बालकाः बालः किशोर इत्यमरः । विलोलितवालधि व्यालोलितपुच्छं
 यथा तथा क्षुधा मधुरमधुरं मधुरप्रकारं ह्लेषन्ति स्वनन्ति किञ्च मणि-
 सन्धभूधरः मणिजन्याचलः तद्भवानां शिलानां लवणोपलविशेषाणां
 लेहायास्त्रादाय देहाचरणं देहितवित्तः तेन वित्तं चञ्चुचणपाविति

सर्गः ।]

[१८ सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

२५३

तुरगसमजः स्थानोत्थायं कणन्मणि मन्यभू-
 धरभवशिलालेहायेहाचणो लवणस्यति ॥ १८ ॥
 उडुपरिषदः किं नार्हत्त्वं निशः किमु नौचिती
 पतिरिह न यत्ताभ्यां दृष्टो गणेरुचीगणः ।
 स्फुटमुडुपतेराश्रमं वक्षः स्फुरन्मलिनाश्रम-
 क्वि यदनयोर्विच्छेदेऽपि नृतं वत न द्रुतम् ॥ १९ ॥

वणप् प्रत्ययः । तुरगाणां समजः समूहः पशूनां समज इत्यमरः । समुदो
 रजः पशुष्वित्यप्प्रत्ययः । कणन्मलि कणत्किङ्किणीकं यथा तथेत्यर्थः ।
 स्थानादुत्थाय स्थानोत्थायं अपादाने परीक्षायामिति यमुल् । लवण-
 सति लवणमात्मन मिच्छति अश्वचीरेत्यादिना क्षीरलवणोलालसाया
 मनुगागमः लालसा तृष्णातिरेकः ॥ १८ ॥

उड्विति । उडुपरिषदस्तारागणस्यार्हतोभावः अर्हत्त्वं नौचिती न
 किं ब्राह्मणादित्वात् व्यङ्ग्यप्रत्यये अर्हतोक्तुमिति तुमागमः पित्वाडाङ्-
 लक्तात् ईकार इति वामनः यस्येति लोपः यस्य हल इति यकारलोपः ।
 एतेनौचिती व्याख्याता । सम भावस्तु विशेषः निशोऽपिनौचितीकिमु
 अनौचित्यमेवाह यद्यस्मात् इह समये गणेरुचीगणः परिगणयकान्ति-
 चयः परिक्षीणकिरण इत्यर्थः । गणेरय इत्यौणादिक एयप्रत्ययः ।
 ईदृशः पतिचन्द्रः ताभ्यामुडुनिशाभ्यामपि न दृष्टः स्त्रीणां प्रत्युः क्षीणा-
 वस्थाने ईदृशं मनुचितमित्यर्थः । किञ्च अश्रम इयमाश्रमो तस्येदमित्यण्
 अणिति प्रकृतिभावः । स्फुरन्तो मलिना आश्रमो च्छविर्यस्य तन्नी-
 लाश्रमः सच्छायं उडुपतेर्वक्ष अश्रमविकार आश्रमं आश्रममयं विकारार्थं
 ण्यप्रत्ययः । अश्रमोविकार उपसङ्ख्यानमिति लोपः । स्फुटं सत्यं कुतः यद्य-
 आदनयोः स्वकान्तयोर्विच्छेदे विद्योगेऽपि द्रुतं शीघ्रं ननृतं वतेति खेदे
 उभावन्योन्यानुरागविरुद्धकारिणावित्यर्थः ॥ १९ ॥

[२२]

अरुणकिरणे वज्रौ लाजानुङ्घ्नि जुहोति या
 परिणयति तां सन्ध्यामेतामवैमि मणिर्दिवः ।
 इयमिव स एवाग्निभ्रान्तिं करोति पुरा यतः
 करमपि न कस्तस्यैवोक्तः सकौतुकमीक्षितम् ॥ २० ॥
 रतिरतिपतिर्हैतश्रीकौ ! धुरं विष्टमस्तमाम्
 प्रियवचसि यन्नग्नाचार्या वदामतमां ततः ।
 अपि विरचितो विघ्नः पुण्यद्रुहः खलु नर्मणः
 परुषमरुषे नैकस्यै वासुदेतु सुदेऽपि तत् ॥ २१ ॥

अरुणेति । या सन्ध्या अरुणस्यानूरोः किरणे तेजस्येव वज्रौ उडू-
 न्येव लाजानु जुहोति सन्ध्यां वधूं दिवोमणिः सूर्यो वरः परिणयति
 उपगच्छति अवैमि वाक्यार्थः कर्म इत्युत्प्रेक्षेत्यर्थः । किञ्च इयं सन्ध्या
 वधूरिव वरः सूर्योऽपि भ्रान्तिमारुण्यात् अग्निविभ्रमं जलहोमाननर-
 कार्यं मग्निप्रदक्षिणं भ्रमणञ्च । पुरा करोति करिष्यत्येव यावत् पुरा-
 निपातयोर्लट् । किञ्च तस्येव परिणेतव्यमण्येः करमंशुं हस्तमपि वां-
 हस्तांशवः करा इत्यनरः । सकौतुकं सकुतुहलं यथातथा सस्त्वञ्च कौतुकं
 विषयाभोगे हस्तसूत्रे कुतुहल इति यादवः । ईक्षितं को नोक्तो नोत्सुकः
 सर्वेऽप्युत्सुका एवेत्यर्थः ॥ २० ॥

रतीति । हे रतिरतिपत्योर्द्वैतस्य द्वित्वस्येव श्रीः ययोः तौ
 द्वितीयौ रतिकामौ ! प्रियवचसि चाटुव दे धुरं विष्टमस्तमां स्तोत्रमति-
 शयेन विष्टमः तथापि यद्यस्मान्नग्नेषु आचार्या उपदेशादिकारिणो
 नम्रं क्षणवन्दिनो रित्यनरः । ततोवदामतमा अवश्यं वदाम इत्यर्थः ।
 उभयत्रापि तिङ्बन्ध्यादाद्युपप्रत्ययः । पुण्यद्रुहः सुहृत्तविरोधिनो नर्मणः
 सुखविहारस्य विघ्नो विरचितः खल्वपि अतः परुषं निष्ठुरं सुदे इत्यर्थः
 तदपि वक्ष्यमाणं वचो वां युवयोर्मध्ये एकस्यै भैरव्यै अरुषे इत्यर्थः

गः ।]

१८ सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

२५५

भव लघु युताकान्तः सन्ध्यामुपास्व तपोमय !
 त्वरयति कथं सन्ध्येयं त्वां न नाम निशानुजा ।
 द्युतिपतिरथावश्यङ्कारी दिनोदयमासिता
 हरिपतिहरित्मूर्णभूणायितः कियतः क्षणान् ॥ २२ ॥
 सुषितमनसश्चितं भैमि ! त्वयाद्य कलाटहै-
 निषधवसुधानायस्यापि श्लथश्लथता विधौ ।

भावाय किञ्चित्सञ्चयप्रतिषेधेऽपि नञ् समास इष्यते । नोदेति न जायते
 क्तिन्नरूप एवेत्यर्थः । अप्रियमपिहितं वाच्यमेवेत्यतोवदाम इत्यर्थः ॥ २१ ॥

भवेति । हे तपोमय ! तपोनिष्ठ ! महाराज ! लघु शीघ्रं युता पृथक्-
 भूता कान्ता प्रिया यस्य सः । युताकान्तः विस्मृष्टकान्तो भव कान्ताशब्दस्य
 प्रियादिपाठात् स्त्रियाः पुम्बदित्यादिना पूर्वपदस्य न पुम्बद्भावः अप्रियादि-
 धिति प्रतिषेधात् । सन्ध्यामुपास्व सेवस्व इयं निशानुजा सन्ध्या प्रातःसन्ध्या
 त्वां कथं नाम न त्वरयति तथा हि अध्यानन्तरन्दिनोदयन्दिनप्रादुर्भाव
 मवश्यङ्कारी स्वयन्दिनकर्त्ता स सन्नित्यर्थः । आवश्यकार्थमर्थयोरित्या-
 वश्यकार्थेनिष्ठाः सयूरव्यंसकादित्वत्समासः । आवश्यकार्थत्वादित्थं भविष्य
 तीत्यर्थः । अक्रेनोर्भविष्यदधर्मण्ये रितीकारान्तोक्तपठोप्रतिषेधः सम्भवति
 अतएवात्र प्रत्युदाहरणं काशिकायां अवश्यं कारी कटस्येति तस्माद्दीना
 वयमिति द्वितीयाप्रयोगश्चिन्त्यः लघुयोगपञ्चादुर्वारत्वादिति । द्युति-
 पतिः सूर्यः हरिरिन्द्रः पतिर्यस्य तस्या हरितः प्राच्याः पूर्णभूणः सम्पूर्ण-
 गर्भः गर्भोभूण इमौ समावित्यमरः । सैवाचरितः उपमानक्यजन्तात्कर्तरि
 क्तः । कियतः क्षणान् अत्यन्तधन्यो द्वितीया । आसिता न क्षणमपीत्यर्थः ।
 अतः सत्वरमुत्तिष्ठेति तात्पर्यम् ॥ २२ ॥

सुषितेति । हे भैमि ! अद्य कलाटहैः कामकलानिवासैर्गृहाः
 षंसि च भूम्नि चेत्यमरः । त्वया सुषितमनसो हृतचित्तस्य निषधवसुधा-
 नायस्य नलस्य विधौ अनुष्ठाने श्लथश्लथता अतिशिथिलता कर्मधारयवत्पुं

अजगणदयं सन्ध्यां बन्ध्यां विधाय न दूषणम्
 नमसितुमना यन्नाम स्थान्न संप्रति पूषणम् ॥ २३ ॥
 न विदुषितरा कापि त्वत्तस्ततो नियतक्रिया-
 पतनदुरिते हेतुर्भर्तुर्मनस्विनि ! मा स्मभूः ।
 अनिशभवदत्यागादेनं जनः खलु कामुकी-
 सुभगमभिधास्यत्युद्दामापराङ्मुखदावदः ॥ २४ ॥
 रह सहचरीमेतां राजन्नापि स्त्रितरां क्षणम्
 तरणिकिरणैः स्त्रीकोन्मुक्तैः समालभते नभः ।

वङ्गावात् सुपोलुक् । चित्तमयं नलः सन्ध्यां बन्ध्यां मून्यां विधायानुपा-
 खेत्यर्थः । दूषणं दोषं नाजगणत् न गणयति स्म यद्यस्मात् सम्प्रति पूषणं
 स्तुत्यं इन्हुन् पूषार्यम्णां साविति नियमान्नात् सर्वनामस्थाने ङीष् । न-
 मसितुमना नमस्तर्तुंकामः नमो वरिवच्चित्तजः क्यङित्यजन्तात् सुगा-
 गमः क्यस्याविभाषेति क्यङोपः तुंकाममनसोरपीति सकारलोपः नस्या-
 न्नम भवेदित्यर्थः ॥ २३ ॥

नेति । हे मनस्विनि ! त्वत्तः प्रभृति पञ्चमी । अतिविदुषी विदुषि-
 तरा घरूपेत्यादिनाहुस्तः । कापि नास्ति ततो नैवासुष्माङ्गेतोः भर्तुर्निय-
 तक्रियापतनदुरिते नित्यकर्मस्वंपापे हेतुर्माभूः स्म स्मोत्तरे लङुवेति चका-
 राङ्गुङ् मां ह्यगादङभावः । तथा हि उद्दाम उच्छृङ्खलः अतएवापरेषाम-
 ङ्गस्य कलङ्गस्य वदावदो यक्ता चरीत्यादिना वदेर्द्विरुक्तिः अभ्यासस्यागा-
 गमश्च । जनोलोको ऽनिशस्मयत्या कलत्रां अत्यागः दमोचनाङ्गेतोः सर्वनाम्नो
 वृत्तिमात्रे पुंवङ्गावः । एनं सुभगं कामुकी वृषस्यन्ती वल्लभमभिधास्यति
 स्त्रीलोलं वक्ष्यतीत्यर्थः । तस्मादेनं क्षणं सुञ्चेति भावः । वृषस्यन्तीत
 कामुकीत्यमरः । जानपदादीनां मैथुनेच्छायां घ्यङ् ॥ २४ ॥

रहेति । हे राजन् ! स्त्रितरासुलट्स्त्रियमपि स्त्रीशब्दस्य जाति-

[१२ सर्गः ।]

नैपथचरितम् ।

२५७

उदधिनिरयज्ञास्वत्स्वर्णोदकुम्भदिदृक्षुताम्

दधति नलिनं प्रस्थायिन्यः श्रियः कुंसुदान्मुदा ॥ २५ ॥

प्रथमककुम्भः पान्यत्वेन स्फुटेक्षितवृत्तहा-

ण्यनुपदमिह द्रव्यन्ति त्वां सहस्रसि सहः पतेः ।

वाचित्वेऽपि तन्निष्ठगुणगतातिशयविवक्षया तरप्प्रत्यय इति भगवान्
 भाष्यकारः । नद्याः शेषस्थान्यतरस्यामिति ह्रस्वः । सहचरीं सहचारिणीं
 पचादिषु चरसीदितित्करेण ङीप् । एतां प्रियां क्षणं रहं त्यज रहति
 त्यजति त्याग इति भट्टमल्लः । रहे भीर्वादिक्लोटा सिप् । नभः कर्तृ-
 स्तोकेन लेशेन सुक्तै स्तोकोन्सुक्तैः करणे चेतिशेषः कर्मणि क्तः कर्म
 कर्तरि वा क्तः । स्वयं सुक्तैरित्यर्थः तरणिक्किरणैः करणैः समालभते आत्मानं
 मनुलिम्पतीत्यर्थः । यच्च शक्यं समालम्भनमित्यपीत्यनुलेपनपर्याय इति
 यादवः । किञ्च कुंसुदान् व्यपादानात् नलिनं पद्मं प्रति गम्यमानोप-
 देशेन क्रियापेक्षया कर्मत्वं । प्रस्थायिन्यः प्रतिष्ठमानाः गृह्यादित्वात्
 णिनिः अत्र गमिगास्यादिपाठादकेनोरिति पठ्यप्रतिषेधात्कर्मणि द्विती-
 येति केचित् । तत्रप्रतिष्ठते कर्मकत्वं मनालोच्यत इत्युपेक्षणीयं । श्रियः
 शोभया सुदा हर्षेण उदकानि धीयन्ते ऽस्मिन्नित्युदधिः कर्मण्यधिकरणे
 चित्ति कप्रत्ययः । शयवासिवासवाहहृदयेषु चेत्युदादेशः । तस्मान्निरयन् नि-
 र्गच्छन् अयतेर्लटः श्रुतादेशः । स चासौ भास्वाच्च स एव स्वर्णस्योदकुम्भः एक
 हलादौ पूरयितव्योऽन्यतरस्या मित्युदादेशः । तद्दिदृक्षुतां नलोकेत्यादिना
 पठ्यप्रतिषेधे गमिगास्यादिपाठात् द्वितीयासमासः । तासां भावज्ञत्वात् तां
 दधति दिदृक्षन्त इत्यर्थः । नवमन्दिरप्रदेशे पूर्णकुम्भदर्शनस्य सङ्गता-
 बहलादिति भावः ॥ २५ ॥

प्रथमेति । प्रथमककुम्भः इन्द्रदिशः पन्थानं गच्छतीति पान्योनित्य-
 पधिकः पथोर्नेतीन्प्रत्ययः पन्थादेशश्च । तच्चेन इन्द्रदिगगतत्वेनत्यर्थः स्फुट-
 मीक्षितो वृत्तहा यैस्तानि इन्हन्नित्यादिना सौ सर्वनामस्थाने दीर्घः ।
 सहःपतेः स्रथस्य सहस्रसि अनुपदं इन्द्रेक्ष्यानन्तरमिह देशे त्वां द्रव्यन्ति

पटिमवहनादूहापोहक्षमाणि वितन्वता
 महच्च युवयोस्तावत्क्षमाणिविवेचनचातुरीम् ॥ २६ ॥
 अनतिशिथिले पुम्भावेन प्रगल्भवलाः खलु
 प्रसभमलयः पाथोजास्ये निविश्य निरित्वराः ।
 किमपि सुखतः कृत्वा नीतं वितीर्य सरोजिनी-
 मधुरसमुपयोगे जायां नवान्नमचीकरन् ॥ २७ ॥
 मिहिरकिरणाभोगम्भोक्तुं प्रवृत्ततया पुरः
 कलितचुलुकापोशनस्य ग्रहार्थमियं किमु ।

ततः किं तत्राह पटिमवहनात् तीक्ष्णतायाज्ञातव्यस्य च वहनात् धार-
 णात् । पटुश्च तारतीक्ष्णयोरिति शान्तः । ऊहापोहयोः सदसदु-
 ग्दहत्यागयोः क्षमाणि शक्तानि तानि महंसि तस्मिन् तव च युवयोः
 त्वदादीनि सर्वैर्नित्यमिति त्वदाद्येकशेषः । तावत्क्षमाणिविवेचनचातुरीं
 तावत्क्षमालेन वितन्वता उभयदर्शिनं सुभयतारतम्यं विवेक्तुं युक्त-
 मित्यर्थः । अहहेत्यद्भुते ॥ २६ ॥

अनतीति । पुम्भावेन पुंस्त्वेन हेतुना प्रगल्भवलाः स्त्रीभ्योऽपि
 प्रवला अलयो भृङ्गा अनतिशिथिले द्वैपद्विकसिते पाथोजं पद्ममेवासं
 तस्मिन् प्रसभं वलात् निविश्य निरित्वरा निर्गच्छन् इण्णशजिसर्तिभ्यः
 करप् । सुखतः सुखे कृत्वा सरोजिनीमधुरसं नलिनीरसस्वरूपमास्वाद्यं
 उपयोगे प्रातः वितीर्य दत्त्वा जायां स्वकान्ता मलिनीं किमप्यवाच्यं
 नवान्न मचीकरन् कारयामासुः भोजयामासुरित्यर्थः । करोतेर्णो च-
 ङुप्रधाया ह्रस्वः ह्रस्वोऽन्यतरस्यामिति अणि कर्तुः कर्मत्वं । बली पुमान्
 स्यन्तरसुखान्तर्गतमपि स्मृतमन्नं वलादाच्छिद्य स्वस्त्रियै प्रयच्छतीति
 भावः ॥ २७ ॥

मिहिरिति । सरोजिनी दिनोदये प्रातःकाले प्राग्विकसितेनैकेन
 हेतुना मिहिरकिरणा भुज्यत इत्याभोगं भोज्यं भोक्तुं प्रवृत्ततया इयं

[१८ सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

२५८

इति विकसितेनैकेन प्राग्दलेन सरोजिनी
 जनयति मतिं साक्षात्कर्तुर्जनस्य दिनोदये ॥ २८ ॥
 तटतरुखगगत्रेणीसाराविषैरिव साम्प्रतम्
 सरसि विगलन्निद्रासुद्राऽजनिष्ट सरोजिनी ।
 अधरसुधया मध्ये मध्ये वधूसुखलब्धया
 धयति मधुपः स्वादुङ्कारं मधूनि सरोरुहाम् ॥ २९ ॥
 गतचरदिनस्यायुर्भ्रंशे दयोदयसङ्कुच-
 त्कमलसुकुलक्रोडान्नीडप्रवेशमुपेयुषाम् ।
 इह मधुलिहां भिन्नेष्वम्भोरुहेषु समायताम्
 सह सहचरैरालोक्यन्तेऽधुना मधुपारणाः ॥ ३० ॥

सरोजनी अपोशान मपोशनं नाम कर्म पृषोदरादित्वात्साधुः । तस्य
 पृष्ठार्धसाचरणार्थं पुरः पूर्वं कलितो हृतचुनुकः पाणिवन्धनविशेषो
 यस्याः सा किमु । इति मति सुत्प्रेक्षया साक्षात्कर्तुर्द्रष्टुर्जनस्य जनयति ॥ २८ ॥

तटेति । साम्प्रतं सम्प्रति सरसि सरोजिनी तटतरु खगत्रेणीनां
 साराविषैः समन्ताद्रावैरिवेत्युत्प्रेक्षा । अभिविधौ भावइन्नितिसार्थं
 इत्युत्प्रेक्ष्यः । विगलन्निद्रासुद्रा विवर्तमाननिद्रा अजनिष्ट जाता जनेः
 कर्तरिलुङ् । मधुपः सरोरुहां मधूनि मकरन्दान् मध्ये मध्ये वधूसुखे
 सकलानामुखे लब्धया अधरसुधया स्वादुङ्कारं स्वादुल्लस्य स्वादुनि श-
 सलिति शसुल्ययः । मान्निर्देशः देव मकारान्तदीर्घभावः धयतीति
 धेटोल् ॥ २९ ॥

गतेति । गतचरं गतपूर्वं भूतपूर्वं चरत् । तस्य जनस्यायुर्भ्रंशे जी-
 वितावसाने सति दयोदयात् कृपाविभावादिव सङ्कुचतां न्तानानां कमल-
 उकुलानां क्रोदेष्वभ्यन्तरेष्वेव नीडेपु कुलयेषु कुलायो नीडमस्त्रियां
 नानाक्रोडं सजान्तरमिति चामरः । प्रवेशमुपेयुषामन्तः प्रविशतमित्यर्थः

तिमिरविरहात्पाण्डूयन्ते दिशः क्षयतारकाः
 कमलहसितैः श्येनीवोक्षीयते सरसी न का ।
 शरणमिलितध्वान्तध्वंसिप्रभादरधारणा-
 ज्जगन्निखरं नीलत्येकं निजैरयशोभरैः ॥ ३१ ॥
 सरसिजवनान्युद्यत्तचार्यमाणि हसन्तु न
 क्षतरुचिसुहृद्भ्यः तन्द्रासुपैतु न कैरवम् ।

इह अमोहहेषु भिन्नेषु सत्सु सहचरैः सह सम्प्रत्यागतैरिति भावः ।
 समायताक्षिपततां इत्यो लटः शतादेशः । मधुलिहं मधुपाना मिदानीं
 मधूनां पारणाः पानान्यालोक्यन्ते सस्त्रियो दृश्यन्त इत्यर्थः ॥ ३० ॥

तिमिरेति । दिशस्तिमिरेण विरहात्क्षयाः क्षीणा स्तारका नक्ष-
 तानि कनीनिका यासान्ताः सत्यः कनीनिकायां नक्षत्रं तारके चेति
 विश्वः । पाण्डूयन्ते पाण्डुवर्णानि भवन्ति विरहिर्धर्मत्वादिति भावः ।
 वर्णादनुदात्तान्तोपदात्तोऽन इति ङीप्प्रत्ययः । तकरस्य न चकारः
 नोक्षीयते सर्वाप्युक्षीयतएवेत्यर्थः । एतदुगगन्निखरं नभोमण्डलं शरण-
 मिलितानि शरणागतानि ध्वान्तानि ध्वंसयन्तीति तदुध्वंसिन्यः स्त्रियाः
 पुंवदित्यादिना पुंवङ्गावः । तासां प्रभाणाभादरेण धारणाङ्गरणात्
 हेतोर्निजैरयशोभरैर्नीलति नीलं भवति नीलवर्णं इति धातो भौवा-
 दिकाङ्गट् । शरणागतानादरात् हेतोर्निजैरयशोभरैः नीलति शरणा-
 गतापालनात्कीर्तिलोपादिव खमेकं नीलमदृश्यतेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

सरसिजेति । उद्यत्तचः सहायभूतोऽयं या येषां तानि सरसिजवनानि
 न हसन्त्विति काकुः हसन्त्वेत्यर्थः । क्षतरुचिः शीर्णद्युतिः सुहृद्भ्यो
 यस्य तत् कैरवं कर्तुं तन्द्रां प्रसीलां नोपैतु अत्रापि काकुः उपैत्वेत्यर्थः ।
 किं बाधो अनन्तरं पाथोरुहैः पद्मैः कर्तुमिः हिमगिरिद्वयाद्याद्या
 सङ्गया त्रिया वैशद्यसम्पदा प्रतीतसुदः प्रकटहर्षस्य रात्रौ तथा
 हृदयेत्यर्थः । कुसुदविपिनस्य सम्बन्धिन्या निजनिद्रया सम्प्रति

[६ सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

२६१

हिमगिरिदृपदायादश्रीप्रतीतमदः स्मितम्
 कुसुदविपिनस्याथो पाथोरुहैर्निजनिद्रया ॥ ३२ ॥
 धयतु नलिने माध्वीकं वा न वाऽभिनवागतः
 कुसुदमकरन्दोषैः कुक्षिम्भरिभमरोत्करः ।
 इह तु लिहते रात्रीतर्षं रथाङ्गविहङ्गमा-
 मधु निजवधूवक्त्राभोजेऽधुनाऽधरनामकम् ॥ ३३ ॥
 जगति मिथुने चक्रावेव स्मरागमपारगौ
 नवमिव मिथः सम्भुञ्जाति वियुज्य वियुज्य यौ ।

कुसुदवनगामिन्याः स्निग्धाया निमित्तेन स्मितं विकसितं भावे निष्ठा । तदा
 तथा हृष्टत्वं मिदानी मस्मिन्निद्रा हृष्टानि पद्मानि हसन्ती वेत्युत्प्रेक्षा-
 व्यङ्गकाप्रयोगाङ्गस्या ॥ ३२ ॥

धयत्विति । कुसुदमकरन्दानामौषैः कुक्षिम्भरिः कुक्षिपूरकः फले-
 पहि रात्रिभरिश्चेति चकारात् कुक्षिम्भरिः सिद्धः । भमरोत्करो भृङ्ग-
 षट्पङ्क्तः स एवाभिनवागतोऽतिथिः नलिने माध्वीकं मकरन्दं धयतु वा
 रात्रावप्युदरपूरं पीतत्वादिति भावः । रथाङ्गविहङ्गमाः चक्र-
 वाकास्तु रात्रिं तृपित्वा रात्रितर्पन्तपणैरात्रिं नीत्वेत्यर्थः । अस्म-
 तितृपोः क्रियातिरेकात्तृपिति णसुल्प्रत्ययः । इहाधुना निजवधूवक्त्रा-
 भोजे अधरनामकं मधु मकरन्दं लिहते आस्वादयन्ति ॥ ३३ ॥

जगतीति । जगति लोके मिथुने मिथुनेषु निर्धारणे सप्तमी
 जातावेकवचनं । चक्रौ चक्रवाकावेव स्मरागमपारगौ कामशास्त्रतत्त्वज्ञौ
 कामोपभोगे चतुरावित्यर्थः । अत्यन्ताङ्गे डप्रत्ययः । कुतः यौ चक्रौ मिथो
 वियुज्य वियुज्य पुनः पुनः विश्लेष्य विश्लेष्य नवमिव इदं प्रथममिव सम्भु-
 ञ्जाते अन्यथा अरोचकमयादिति भावः । अत्र दृष्टान्तमाह यद्यस्मा-
 द्दिभः प्रतीकारसमर्थः अमृतमुजाम् अमृतहारिणं भर्ता अग्नेसरः

सततममृतादेवाहाराद्यदापदरोचकम्
 तदस्तभुजां भर्ता शम्भुर्विषं बुभुजे विभुः ॥ ३४ ॥
 विशति युवतित्यागे रात्रीसुचं मिहिकारुचम्
 दिनमणिमणिं तापे चित्तान्निजाञ्च वियासति ।
 विरहतरलजिह्वा बह्वाह्वयन्यतिविह्वला-
 मिह सहचरीं नामग्राहं रथाङ्गविहङ्गमाः ॥ ३५ ॥
 स्वसुकुलमयैर्वैरन्ध्रविष्णुतया जनः
 किमु कुमुदिनीं दुर्व्याचष्टे रवेरनवेक्षिकाम् ।

शम्भुः सततम् अमृतस्याहारात् अशनात् न रोचत इत्यरोचकं कर्म तदास्व
 रोगमापत् तत्तस्मादेव विषं बुभुजे विजातीयभोगेनारुचिनिवृत्तिरिति
 भावः ॥ ३४ ॥

विशतीति । इह सखे रथाङ्गविहङ्गमाः पुंशक्रवाका युवतित्यागे
 कान्तावियोगे रात्रीसुचं रात्रीत्यागिनं सुचेः किप् कदिकारादीकारः ।
 मिहिकारुचं चन्द्रं विशति सति तापे सन्तापे च निजचित्तादपादानात्
 दिनमणिमणिम् वियासति यातुमिच्छति सति यातेः सनन्ताक्षः शलादेशः ।
 विरहेण तरलन्यस्तरलायमाना आचारार्थं क्विन्ताक्षः शलादेशः ।
 ता जिह्वा वेषान्ते तथा सन्तः अतिविह्वलाम् अतिविवशं सहचरीं प्रियां
 नामग्राहं नाम गृहीत्वा सन्ध्यातिदेशे गृहीति शसुल्लस्ययः बद्ध वारम्बार
 माह्वयन्ति ॥ ३५ ॥

स्वेति । जनोलोकः स्वसुकुलमयैः निजसुकुलरूपैः निमीलितै
 रित्यर्थः । नेत्रैरन्ध्रविष्णुतया अन्धीभूतया कर्तरि भुवः खिष्णुच्
 इत्यङ्गूततङ्गावे कर्तरि खिष्णुच्प्रत्ययः खित्यनव्ययस्येति ह्रस्वः अरुद्विप-
 दित्यादिना समागमः । रवेरनवेक्षिकामनवेक्षणीं यदुल् । तच्चाविति यदुब्
 कात् पूर्वस्येकारः । कुमुदिनीं किमु किमिति दुर्व्याचष्टे इवेदति एका

[१८ सर्गः ।]

नैपधचरितम् ।

२६३

लिखितपठिता राज्ञो दाराः कविप्रतिभासु ये
 शृणुत शृणुतास्त्वर्यम्पश्यां न सा किल भाविनी ॥ २६ ॥
 चुलुकिततमः सिन्धोर्भृङ्गैः करादिव शुभ्यते
 नभसि विसिनीबन्धोरन्ध्रच्युतैरुदविन्दुभिः ।
 शतदलमधुस्रोतः कच्छद्वयीपरिरम्भणा-
 दनुपदमदः पङ्काशङ्काममी मम तन्वते ॥ ३७ ॥

भार्या प्रकृतिकठिना चञ्चला च द्वितीया पुत्रोऽनङ्गस्त्रिभुवनजयी
 मन्मथः पञ्चवाणः । शेषः शय्यावसतिरुदधिर्वाहनं पद्मगारिः सृत्वा सृत्वा
 खट्वचरितं काष्ठभूतोत्तरारिः । अपवदतीत्यर्थः । ननु सूर्यावेक्षणस्य
 विहितत्वादिति भावः । कविप्रतिभासु विद्याव्यवहारेषु ये राज्ञः चन्द्रस्य
 नृपस्य दारा राजा प्रभौ नृपे चन्द्र इति विश्वः । लिखिताश्चते पठिताश्चेति
 विशेषणसमासः । राजदारा प्रसिद्धा इत्यर्थः । सा राजदारा कुसुदिनी
 सूर्यं न पश्यतीत्यसूर्यम्पश्या न भाविनी भविष्यति किल भविष्यति गम्या-
 दय इति साधुः । शृणुत शृणुताकर्णयताकर्णयताकोशे सम्बन्धे वा द्वि-
 रक्तिः । असूर्यम्पश्या राजदारायति राजनीत्यनुसारेण दृष्टमागत्वात्
 कुसुदिन्या अपि राजदारत्वात् सूर्यान्वेक्षणं युक्तमिति भावः । पर-
 मार्यतस्तु कैसुत्यन्यायेन पुरुषान्तरदर्शननिषेधपरमेतत् न सूर्यदर्शन-
 निषेधपरम् इति दृष्टव्यम् अतएव काशिकायुग्मिपरश्चैतदित्यादित्य-
 सूर्यललाटयोर्दृशितपोरिति खट्वप्रत्ययः । पाप्मेत्यादिना दृष्टेः पश्यादेशः
 अस्त्वर्थेभ्यः समर्थः समासः । सदृशीनां सम्बन्धत्वात् सूर्यनिषेधेत्वनभिधान-
 प्रत्ययोऽभिधानलुप्तदन्त्यनुसामर्थ्ये विधत्वात्समासोऽस्मादेव वचनादिति
 प्रकारः ॥ ३६ ॥

चुलुकितेति । नभसि सृङ्गैः चुलुकित चुलुकीकृतः तमः सिन्धु-
 र्येन तथा विसिनीबन्धोः सूर्यस्य करा अंशवो हस्ताश्च रन्ध्रच्युतै रवयवा-
 न्तरालगलितैः उदविन्दुभिरिव शुभ्यत इत्युत्प्रेक्षा शुभे भावे लट् ।

घुसृणुसुमनःश्रेणिश्रीणामनादरिभिः सरः-
 परिसरचरैर्भासां पत्युः कुमारतरैः करैः ।
 अजनि जलजामोदानन्दोत्पतिष्णु मधुव्रता-
 वलिशवलनाद्गुञ्जापुञ्जश्रियं ग्रहयालुभिः ॥ ३८ ॥
 रचयति रुचिः शोणीमेतां कुमारितरा रवे-
 र्यदलिपटली नीलीकर्तुं व्यवस्यति पातुका ।
 अजनि सरसी कल्माषी तदुध्रुवं धवलरुट-
 त्कमलकलिकापण्डैः पाण्डूकृतोदरमण्डला ॥ ३९ ॥

धर्मित्वाद्गुणभावः । किञ्चामी भङ्गाः शतदलमधुस्रोतसः कुशेशयमन-
 रन्दप्रवाहस्य कच्छद्वयीपरिरम्भणादभिव्याप्तेरनुक्षणमनुपदमसुध्याः कश्चि-
 द्वयः पङ्काशङ्कां मम तन्वते ॥ ३७ ॥

घुसृणुति । घुसृणुमनःश्रेणीश्रीणां कुङ्कुमकुसुममालाशोभानां
 वामीति नदीत्वपामुडागमः । कुङ्कुमं घुसृणुं वर्णमिति हलायुधः । अना-
 दरिभिः अनादरकर्तृभिः । तत्पदशैरित्यर्थः । सरःपरिसरचरैः सरः
 प्रातर्वर्तिभिः कुमारतरैः बालकैर्भासां पत्युरर्कस्य करैः कर्तरीणि । जल-
 जामोदेन कमलपरिमलेन य आनन्दः तस्मादुत्पतिष्णु उत्पातुकाः
 अलङ्कृजोत्पादिना इष्णुश्च । तेषां मधुव्रतानामायत्या शवलनाञ्जिवर्णा-
 जेतोः गुञ्जापुञ्जस्य गुञ्जा तु कण्णलेत्यमरः । श्रियमिव श्रियं शोभा-
 मिति निदर्शनाभेदः । नलोकेत्यादिना पष्ठीप्रतिषेधः । ग्रहयालुभिः ग्राह-
 कैः अजनि भावे लुङ् । स्मृति गृहीत्यादिना आलुच् ग्रहणं इत्यदना
 चौरादिकाराणि च । गुञ्जावीजानां नीलसुखत्वादलिकुलयोगेनांशुकिशो-
 रकास्तद्वभुरित्यर्थः ॥ ३८ ॥

रचयतीति । यद्यस्मादतिकुमारी कुमारितरा बालतरा वरुणेत्या-
 दिना ङीकृत्स्नः । रवेरुचिरेतां सरसीं शोणीं रचयति शोणवर्णां करोति
 शोणां प्राचामिति विकल्पादिकारः । पातुका पतयालुः लपपतेत्यादिना

र्गः ।]

[६ सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

२६५

कमलकुशलाधाने भानोरहो पुरुषव्रतम्
 यदुपकुर्वते नेत्राणि श्रीगृहत्वविवक्षुभिः ।
 कविभिरुपमादानादभोजतां गमितान्यसा-
 वपि यदतथाभावान्मुञ्चत्युलूकविलोचने ॥ ४० ॥

उक्तं । अलीनां पटली मण्डली नीलीकर्तुं अभूततद्भावे चिः । व्यवसति
 व्याप्रियते तस्मात्परसी धवलैः स्फुटद्भिः विकसद्भिश्च कमलकलिकानां
 षण्डैः कदम्बैः कदम्बे षण्डमस्त्रियानित्यमरः । पाण्डूकृतं धयली-
 कतम् अभूततद्भावेचिः । तदुदरमण्डलं मध्यभागो यस्याः सा सती
 कल्पापी चित्रवर्णा गौरी गौरादित्वादीङ् डीमिति भोजराजः ।
 अजनि जाता दीपजनेत्यादिना कर्तरि लुङ् चिप् । ध्रुपमित्युत्प्रेषायाम्
 षव सरस्याः स्वगुणत्यागेन काणाद्यनुगुणस्वीकारात्तदुगुणालङ्कारसाधत्
 तदुगुणः स्वगुणत्यागादन्योत्कृष्टगुणा इति लक्षणात् तत्रैकगुण-
 संक्रान्तिपरिचयात् षण्डपुण्डरीकपाण्डुसंक्रमद्वारा कल्पापस्वीकारो-
 भेदेषात्तद्रूपयोत्प्रेक्षयो रङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ३६ ॥

कमलेति । कमलानां कुशलाधाने क्षेमविधाने भानोः पुरुषामिमा-
 निनः व्रतं पुरुषव्रतं वृद्धनियम इत्यर्थः । अहो चित्रम् अथवा अहो
 पुरुषामिमानवान् पुरुष इति मयूरव्यंसकादिषु कैयटः । तस्य व्रतं वृद्ध-
 मित्यर्थः । कुतः यद्यस्मादसौ श्रीगृहत्वं नेत्राणां शोभाश्रयत्वं विवक्षुभिः
 वक्षुमिच्छुभिः योगविभागात् द्वितीयासमासः । कविभिरुपमानात्सादृश्य-
 भावादभोजतां गमितानि अभोजत्वेन रूपितानि नेत्राण्यभ्युपकुर्वते
 विकाशयतीत्यर्थः । यदपि यद्यस्माच्च अतथाभावादौपमानिकाम्भोजसा-
 यभावादित्यर्थः । नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः । उलूकस्य नेत्र-
 क्लेशेति विलोचने सुञ्चति । अन्नदो जलदश्चैव विप्रो व्याधिचिकि-
 त्सकः । तयः सर्गाय गच्छन्ति विना यत्नेन पार्थिव ! । भीतत्वेन मीलिता-
 षतादिति भावः । अन्यथव्यतिरेकाभ्याम् अभोजसदृशस्यैव सहस्र-

[२३]

यदतिमहती भक्तिर्भानौ तदेनमुदित्वर-

न्वरितसुपतिष्ठस्वाध्वन्य त्वमध्वरपद्धतेः ।

इह हि समये मन्देहेषु व्रजन्युदवज्जता-

मभिरविमुपस्थानोत्तिष्ठा जलाञ्जलयः किल ॥ ४१ ॥

उदयशिखरिप्रस्थावस्थायिनी खनिरक्षया

शिशुतरमहोमाणिक्थानामहर्मणिमण्डली ।

रजनिदृपदं ध्वान्तश्यामां विधूय पिधायिकां

न खलु कतमेनेयं जाने जनेन विमुद्रिता ॥ ४२ ॥

करस्य देवस्याम्भोजवन्धोरम्भोजक्षेमद्वरत्वं किञ्च वाच्यमित्यर्थः । तथा चाम्भोजवत्सोक्तलोचनाम्भोजान्यपि विकसयामासेत्यर्थः ॥ ४० ॥

यदिति । हे महाराज ! यद्यस्माद्भानौ अति महती भक्तिः अनु-
रागविशेषो यस्य स, भक्तिः महाभक्तिः भक्तिशब्दस्य शेषे पठो ।
तस्मादध्वरस्य यत्तस्य पद्धतेः पथः हे अध्वन्य पान्य ! अध्वन्यलङ्कामो
अध्वनोवद्भवतीति यत्प्रत्ययः । यच्चभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः ।
त्वमुदित्वरसुद्यन्तं इण्शोल्यादिनाकारम् । एनम्भानुं त्वरितसुपति-
ष्ठस्य उपासस्य पूजेत्यादिना देवपूजायामात्मनेपदम् । कुतः हि यस्मा-
त्कारणादिह समये उदयकाले रविमभि अभिरविं लक्षयित्वा उद्दि-
श्येत्यर्थः । अभिरभाग इति लक्षणार्थे कर्मप्रवचनीयत्वात्तद्योगे द्वितीया ।
उपस्थाने उपासनायां उत्तिष्ठाः ऊर्ध्वं चिष्ठाः आप ऊर्ध्वं विक्षिपनी-
तिश्रुतेः । जलाञ्जलयः मन्देहेषु मन्देहाख्येषु राक्षसेषु उदवज्जतां वज्जा-
युधत्वं मन्योदनेत्यादिनोदादेशः, व्रजन्ति किल गमेत्यागमे गणव्याख्याने
गमरुचिव्याकरणसम्भावनाहेत्वलङ्कारेषु केवलेतिव्याख्या वा अत्र श्रुतिः,
तदुह वा एते ब्रह्मवादिनः पूर्वाभिमुखः सन्ध्यायां गायत्र्याभिमन्त्रिता
आप ऊर्ध्वं विक्षिपन्ति तानिता आपो वज्जीभूत्वा तानिरक्षांसि मन्दे-
हारुणे द्वीपे प्रक्षिपन्तीति ॥ ४१ ॥

उदयेति । अहर्मणिमण्डली उदयशिखरिणः उदयाद्रेः प्रस्थाव-
स्थायिनी सानुनिष्ठा अक्षया शिशुतराणि बालतराणि महार्णवे

सर्गः ।

[६ सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

२६७

सुरपरिवृढः कर्णात् प्रत्यग्रहीत् किल कुण्डल-
द्वयमथ खलु प्राच्यै प्रादान्मुदा सच्चि तत्पतिः ।

विधुरदयभागेकं तत्र व्यलोक्य विलोक्यते
नवतरकरस्वर्णखावि द्वितीयमहर्मणिः ॥ ४३ ॥

दहनमविशद्दीप्तिर्यास्तङ्गते गतवासर-

प्रशमसमयप्राप्ते पत्न्यौ विवस्वति रागिणी ।

माणिक्यानि पद्मरागाः तेषां खनिराकरम् । ध्वान्तेन श्यामां पिधा-
यिकामाच्छादिकां रजनिमेव दृपदं शिलां विधूय कतमेन जनेन
विमुद्रिता न जाने खलु अत्र सूर्यमण्डलादिषु खनिताद्यारोपाद्रूप-
कालङ्कारः ॥ ४२ ॥

सुरेति । सुराणां परिवृढ इन्द्रः प्रभौ परिवृढ इति निपातनः।
साधुः । कर्णाद्राधेयात् कुण्डलद्वयं ताटङ्गयुगं प्रत्यग्रहीत्किल ततो निजस्य
गात्राणि शस्त्रेण निश्चितेन सः । प्रायच्छद्देवराजाय दिव्यं वर्म सकुण्डल-
मिति भारतवचनात् । तत्रोत्प्रेक्षते अथ प्रतियहानन्तरं प्राच्यै दिशि मुदा
प्रादात् हि यस्मात्स इन्द्रः तस्याः प्राच्याः पतिः ततो दानं युक्तमित्यर्थः ।
तत्र तयोर्मध्ये उदयं भजतीत्युदयभाक् उदयभजोरिवः । विधुरेकं कुण्डलं
व्यलोक्य विलोक्यते स्म नवतरान् प्रत्यग्रतरान् करानेव च स्वर्णान् स्त्राव-
यति विदारयतीति तत्स्त्रावि अहर्मणिः दिनमणिः रोरितिरेकादेशः ।
द्वितीयं कुण्डलम् ॥ ४३ ॥

दहनमिति । रागिणी रक्तवर्णा अनुरागिणी च या दीप्तिर्गन्वा-
सरप्रशमसमयन्दिनावसानं अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । पत्न्यौ स्नामिनि
भर्तारि च विवस्वति सूर्ये अस्तमस्ताद्रिमदर्शनङ्गते सति अस्तस्तु चरमः
प्ताभ्युदस्तमदर्शनमिति चामरः । दहनमग्निमविशत् अग्निं वा-
दित्यः सायं प्रविशतीति श्रुतेरिति भावः । अतोऽनन्तरं हटाङ्गलादधरभुय-
नादधोलोकात् पातालान्नरकाच्चोद्धृत्य तरणैः पत्न्युर्कस्य कृता अमरपति-

२६८

नैषधचरितम् ।

[१६ सर्गः ।

अधरभुवनात् सोऽहृत्येषा हठात्तरणेः कृता-
ममरपतिपुरप्राप्तिर्धत्ते सतीव्रतमूर्त्तिताम् ॥ ४४ ॥

बुधजनकया तथैवेयं तनौ तनुजन्मनः

पितृश्रितिहरित्यर्णाद्याहारजः किल कालिमा ।

शमनयसुनाक्रौडैः कालैरितस्तमसां पिवा-

दपि यदमलच्छायात् कायादभूयत भास्वतः ॥ ४५ ॥

अभजत चिराभ्यासं देवः प्रतिक्षणदात्ययम्

दिनमयमयं कालं भूयः प्रसूय तथा रविः ।

पुरप्राप्तिः इन्द्रनगरप्राप्तिः स्वर्गप्राप्तिश्च यथा सा तीव्रतया सह वर्तते इति
सतीव्रता पतिव्रताधर्मश्च मूर्त्तिः यस्यास्तस्या भावस्तत्ता तां सतीव्रत मूर्त्तितां
धत्ते । मूलपाहितया सर्वं बलादुद्धरते यथा । तदुद्धृत्य च सा नारी
तेनैव सह मोदत इति स्मरणादिति भावः । अत्र प्रस्तुतर्दाप्तिविशेषण-
सास्यादप्रस्तुतप्रतीतेः समाप्तोक्तिरलङ्कारः ॥ ४४ ॥

बुधेति । तनोर्जन्म यस्य तनुजन्मनोऽपत्यस्य अवज्यो ब्रह्मब्रीहि-
व्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपदइति वामनः । तनौ शरीरे कालिमा याम-
ता पितृर्जनकस्य श्रितिहरितौ पीतहरितौ पण्ये यस्याहारस्य स आदि-
र्यस्य तस्मादाहाराज्जातस्तज्ज इतीयं बुधजनकया विद्वज्जनगोष्ठी तथैव
सत्यैव । कुतः यद्यस्मादमलच्छायादतिस्वच्छकाले स्तमसां कथ्योगात् कर्मणि
पठौ । पिबतीति पिवात् पातः प्राप्तेत्यादिना शप्रत्ययः, पिवादेशश्च
इतोऽस्माद्भास्वतः सूर्यस्य कायात् शमनयसुनाक्रौडैः यमकालन्दीशनैश्चरैः
क्षणवर्णैरभूयत भूतं भावे लङ् । अत्र शमनादिकालिस्तमस्यपितृश्रिति-
भारपरिणतिपूर्वकलोत्प्रेक्षा ॥ ४५ ॥

अभजतेति । अयं देवः रविः प्रतिक्षणदात्ययं प्रतिरात्रमव्ययीभावसमाप्त-
सूतीयासप्तस्योर्वङ्गलमिति विकल्पात्प्रसूयामन्भावः । दिनमयं दिनरूपं
कालं समयं क्षणरूपञ्च कालो मृत्यौ महाकाले समये यमक्षणयोरिति

सर्गः ।

[६ सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

२६६

न खलु शकिता शीलं कालप्रसूतिरसौ पुरा
यमयमुनयोर्जन्माधानेऽप्यनेन यथोज्झितुम् ॥ ४६ ॥

रुचिरचरणः सूतो रुच्रीसनाथरथः शनिम्
शमनमपि स त्रातुं लोकानसूत सुताविति ।

रथपदकपासिसिन्धुर्वन्तुर्दृशामपि दुर्जनै-

यदुपहसितो भास्वान्नास्मान् हसिष्यति कः खलः ॥ ४७ ॥

शिशिरजरुजां धर्मं शर्मोदयाय तनूभृता-

मथ खरकराश्यानास्यानां प्रयच्छति यः पयः ।

विद्वः । भूयः पुनः पुनः प्रसूय जनयित्वा तथाचिराभ्यास नभजत तथादौ
कालस्यानेहसः कृष्णस्य च प्रसूतिः जननं पुरा पूर्वकाले यमयमुनयोर्जन्मा-
धाने जननेऽप्यनेन रविणा जज्झितुमन्यक्तुं न शकिता न शक्ता कर्मणि
क्तः । कर्मणि निष्ठाया मिङागमः । तत्र कालशब्दे वाच्यप्रतीयमानयो
भेदाध्यवसायेन भगवतो भानोः प्रत्यहं कालप्रसूत्याभ्यासादपत्येष्वपि
यमयमुनादिषु कालप्रसवितृत्वमुत्प्रेक्ष्यते तत्र कालयोः कृष्णानेहसो-
भेदाध्यवसाय इति तयोरेकत्वेनात्र सङ्करः ॥ ४६ ॥

रुचिरेति । रथपदेषु रथाङ्गनामपक्षिषु यः कपासिन्धुश्चक्रवाकानां त्राते-
त्वर्थः । तथा दृशां लोकचक्षुषां वन्धुः प्रकाशक ईदृशोभास्वानपि रुचिरचरणः
सन् यस्तुतस्तु विपरीतवृत्तिः सन्नापकादित्वादिति । सद्यं सूतया प्रसूतया
जयां प्रिया सूतस्य सारथे रुचिप्रिया शोभया च सनाथः सहितोरथो वस-
सः सविद्य क्लीबे पुमानरु सूतः यत्नं च सारथि रिति चाभरः । स देवः
शनिं शनैश्चरं क्रूरपहमितिभावः । शमनं च सुतौ पुत्रौ लोकांस्त्रातुं
प्रसूतेति दुर्जनैः यस्मादुपहसितः परिहसितः अस्मान् खलः को न हसि-
ष्यति कैमुत्येनार्थान्तरापादानादर्थापत्तिरलङ्कारः ॥ ४७ ॥

शिशिरेति । शिशिरजा हिमजा रुक् पीडा येषां तेषामनूभृतां
परोरिणां शर्मोदयाय सुखविर्भावाय एवमुत्तरव.क्येऽप्यनुपज्जनीयं धर्मं

जलभयजुषां तापं तापस्यृशां हिममित्यय-
 म्परहितमिलत्कृत्यावृत्तिः स भानुरुदञ्चति ॥ ४८ ॥
 इह न कतरञ्चित्वं यत्ते तमिस्रततीर्दिशा-
 मपि चतसृणामुत्सङ्गेषु अत्रिता धयतां क्षणात् ।
 तरुशरणतामेत्य छायामयं निवसत्तमः
 शमयितुमभूदानैश्वर्यं यदर्यमरोचिषाम् ॥ ४९ ॥
 जगति तिमिरं मूर्च्छामज्जवजेऽपि चिकित्सतः
 पितुरिव निजादस्मदस्त्रावधीत्य भिषज्यतः ।

निदाघं प्रयच्छति अतपेन जलं शोषयतीत्यर्थः । तापस्यृशां सन्नाप-
 भाजां हिमं प्रयच्छतीति इत्थं परहितेन मिलन्ती युज्यमानाकृत्यावृत्ति
 व्यापाराभ्यासो यस्य स भगवान् भानुरुदञ्चत्युदेति क्रियमनुच्यो-
 ऽलङ्कारः ॥ ४८ ॥

इहेति । चतसृणान्दिशामपि न तिसृचतसृष्विति निषेधान्नामि
 दीर्घो न । उत्सङ्गेषूपरिभागेषु अनातपप्रदेशेष्वित्यर्थः । अत्रिता स्थितान-
 मिस्रस्य ततीस्तिमिरसम्बाधानि क्षणात् धयतां पियतां घेटोलटः शता-
 देशः । अर्यमरोचिषां धर्मांशुतेजसान्तरवएव शरणं त्रातारो यस्य तद्भावं
 तत्तामेत्य प्राप्य निवसच्छायामयमनतपरूपं तमः शमयितुं संहर्तुं मनी-
 श्वरस्य भावमनैश्वर्यमसामर्थ्यं नहः शुचिरोत्यादिनोभयपदद्वयः । अभूदिति
 यत् इहास्मिन्नर्थे कतरञ्चित्वमाश्रयं न धत्ते तदस्मिन् तमोविघातिनोदेव-
 स्यात्पविषयैः स.मर्थ्यविघातः सूर्यमभितस्तस्य तरुशरणत्वं तरुणां ददा-
 तत्वमिति विरोधात्कोवा विस्मय इत्यर्थः । आवृत्तिषु तेजसो नव
 प्रवेशादविरोधाद्विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ ४९ ॥

जगतीति । दस्त्रावञ्चिनौ जगति लोके तिमिरं तमो नेत्ररोगं
 च तिमिरं ध्वानं नेत्रामयेऽपि चेति विश्वः । अज्जवजे पद्मपण्डे
 मूर्च्छां निमित्तनं रोगविशेषणं च चिकित्सतः प्रतिकुर्वाणात्कितः सनन्ताः

अपि च शमनस्यासौ तातस्ततः किमनौचिती
 यदयमदयः कल्लाराणामुदेत्यपमृत्यवे ॥ ५० ॥
 उडुपरिवृढः पत्यामुक्तां सतीं यदपीडय-
 दपि विसिनीं भानोजायां जहास कुमुदती ।
 तदुभयमतः शङ्के सङ्कोचितं निजशङ्कया
 प्रसरति नवार्कं कर्कन्धूकणारुणरोचिषि ॥ ५१ ॥
 श्रुतिमयतनोर्भानोजानेऽवनेरधराध्वना
 विहरणश्रुतः शाखाः साक्षाच्छतानि दश त्रिषाम् ।

लुप्तः शवादेशः युष्मिच्छिङ्गः सन् निन्दाक्षमा प्रतीकारे सन्निष्यते ।
 निजात्मितुरस्मात् सूर्यादधीत्य चिकित्सास्य भिषज्यत इव चिकित्सतः
 किमित्प्रमेक्षा । कण्डूदौ भिषजेति पाठादयपनः क्षणितड् उल्लापयति
 भैषज्ये चिकित्सति भिषज्यतीति भट्टमल्लः । अपिचासौ सूर्यः शमनस्य
 यमस्य तातो जनकस्ततः किमिव्युत्प्रेक्षा । अयमभानुरदयः सन् कल्लाराणां
 सौगन्धिकन्तु कल्लारमित्यमरः । अपमृत्यवे अकालमरणाय उदेति
 सा अनौचित्यो अनौचित्यद्वयोः पितृवत्सर्वापकारित्वमुचितं पितृसु-
 रवेरक्तकमलहारित्वमनुचितं इत्यर्थः ॥ ५० ॥

उड्विति । उडुपरिवृढश्चन्द्रः पत्या भर्ता भानुना मुक्तां सतीं शार्ध्वीं
 विसिनीं यदपीडयत् कुमुदती कुमुदिनी कुमुदनङ्गेतसेभ्यः उडुत्प ।
 भानोजायां विसिनीमपि जहास । अतोऽस्मात्कारणात्कर्कन्धूः कर्कन्धूः
 पक्वदरोफलमित्यर्थः । कुण् प्रत्ययः । तत्कणावदरुणरोचिषि नकार्को वा-
 लार्कं प्रसरति सति तयोः कुमुदतीचन्द्रयो रभयं द्वन्द्वं निजशङ्कया
 स्वाभिभवहेतुना सङ्कोचितान्नस्तेजितं शङ्के इत्युत्प्रेक्षा सर्वथा सन्दु-
 रेष्यात्मानं कलुषयतीति भावः ॥ ५१ ॥

वृतीति । अवनेरधराध्वनाऽधोमार्गेण च एतच्च वर्णस्थानमात्रोपलक्ष्यं

निशि निशि सहस्राभ्यां दृग्भिः शृणोति सहस्रराः ।

पृथगहिपतिः पश्यत्यस्य क्रमेण च भास्वराः ॥ ५२ ॥

वज्रं न खरता येषामग्रे खलु प्रतिभासते

कमलमुद्ददस्तेऽमी भानोः प्रवालरुचः कराः ।

उचितमुचितं ज. लेष्व तः प्रवेशिभिरायतैः

क्रियदवयवैरेषामातिङ्किताङ्गुलिवल्गुता ॥ ५३ ॥

अधरोर्हृद्हीन इति यादवः । विहरणकतो विहारकतः सञ्चरत आवि-
र्भवतश्च श्रुतिमयतरो वेदात्मकवृत्त्यास्य भानोस्त्रिषां रश्मीनां दशशतानि
सहस्राणि सहस्रमेव सहस्ररश्मिरूपेण परिणता इत्यर्थः । स्वरैरुदात्ता-
दिभिरनुवर्तन्त इति सहस्रराः सस्वराः वोपसर्जनस्येति सहशब्दस्य विज्ञ-
प्तात्सहभावः । पृथक् साङ्ख्येण भास्वराः भासनशीलाः भ्राजन्नासेत्वादि-
ना रः । शाखाः वेदभागान् शीर्षाश्च शाखा वेदप्रभेदेषु बाह्योः पार्श्वद्रुमाङ्गयो-
रिति यादवः । अहिपतिः शेषः निशिनशि प्रतिनिशं वोष्ठायां द्विर्भावः ।
एतल्लोकापेक्षया निशीत्युक्तं । तत तदा सूर्यसञ्चारेण निशाभावात् सहस्रा-
भ्यां सहस्रसङ्ख्याभिः दृग्भिरक्रमेण यौगपद्येन साक्षादपरोक्षं शृणोति
पश्यति शेषस्य चक्षुःश्रवस्तात् शाखानां बाह्यात्मकत्वं न आवणत्वोपदेशात्
रश्मिपरिणामेन चाक्षुषत्वाच्चेति भावः । जाने इत्युत्प्रेक्षा रूपकसङ्कीर्णां
चेय मुत्प्रेक्षेति व्यक्तमेव एकेन दृक् सहस्रेण शृणोति अपरेण दृक्सह-
स्रेण पश्यतीति विद्ये चरमद्वारकव्याख्यानं चिन्त्यम् । दृशं प्रत्येकमुभयशक्ति-
युक्तानां शक्तिप्रविभागयोगात् तस्मात् ग्राहकस्योभयशक्तिमत्त्वादुग्राह्यस्य
च तेजः शब्दोभयात्मकत्वात्सर्वाभिरेव दृग्भिः सर्वाश्च शाखा युगपत् पश्यति
शृणोति चेति रमणीयम् ॥ ५२ ॥

बह्वीति । येषां कारणा संश्रूनां हस्तानामग्रे प्रत्यग्रावस्थायां
बह्वीति न खरता अतीक्ष्णता प्रतिभासते एतस्याग्रे अग्रभागे वज्रं न खर-
ता वज्रं न खरत्वं प्रतिभासते नखोऽस्त्री नखरोऽस्त्रियामित्यसरः । कमलानां

१६ सर्गः ।]

नैपधचरितम् ।

२७३

नय नयनयोर्द्राक् पेयत्वं प्रविष्टवतीरमू-
र्ध्वनवलभीजालान्नाला इवार्ककराङ्गुलीः ।

अमदणुगणक्रान्ता भान्ति अमन्य इवाशु याः

पुनरपि धृताः कुन्दे किं वान वर्द्धकिना दिवः ॥ ५४ ॥

दिनमिव दिवाकीर्त्तिस्तीक्ष्णात् क्षुरात् सवितुः करात्-
तिमिरकवरीलूनां कृत्वा निशां निरदीधरत् ।

सृष्टदोषन्धवः अन्यत्र तत्सदृशाः प्रवालरुचः उभयत्र विद्रुमभासः अमो-
भानोः करा अंशवो हस्ताश्च खलु जात्रेषु गवाक्षविवरेषु कियत् लोको-
यन्तः प्रवेशिभिः प्रविष्टैरायतैर्दीर्घैरवयवैः एकदेशैरेषां कराणां अङ्गुली-
नां करशाखानां अङ्गुल्यः करशाखा इत्यमरः । वल्गुता चाकृता आलि-
ङ्गिता प्राप्तेति विशेषणसङ्कीर्णोनिदर्शनाभेदः । अङ्गुली शब्दोदेशीत्याहुः
उचितसुचितं कराणामङ्गुलिजमत्यन्तोचितमित्यर्थः । आभीक्ष्ण्ये दि-
रक्तिः ॥ ५३ ॥

नयेति । भवनवलभीनां गृहविशेषाणां जलात् प्रविष्टवतीरनः
प्रविष्टास्ता इव स्थिताः कमलकाण्डाद्यिता इत्यर्थः । अमूः पुरोवर्तिनीः
अर्कस्य करा इव करा हस्ताः श्लिष्टरूपकं बलिहस्तांशवः करा इत्यमरः ।
तेषामङ्गुलीः करशाखाः तन्नयनयोः पेयत्वं नय पश्येत्यर्थः । अयासां
दर्शनीयतासुत्प्रेक्षया दर्शयति याः कराङ्गुलयः अमङ्गिरणुगुणै स्तसरेणु-
जालैः क्रान्ता वेष्टिताः सत्यः आशु अमन्य इव भान्ति त्वमेक्षा । अमण्ये-
कारण सुप्तेक्षते पुनरपि दिवः स्वर्गस्य वर्द्धकिना विश्वकर्मणा तच्चा त
वर्द्धकिस्त्वित्यमरः । कुन्दे चक्रभ्रमे शर्म कुन्दश्च यन्त्रकमिति यादवः ।
धृता वा न किं पुराः किल सन्ध्यादेव्याः स्वर्गैस्सूर्यभार्यया दुष्प्रापञ्च मात-
रध्वेत्यलोक्षोखेन सुप्रापञ्चकारेति पौराणिकी कथा चानुसन्धेया ॥ ५४ ॥

दिनमिति । दिनं कर्तुं रात्रौ निषेधात् दिवाकीर्त्यत इति दिवा-
कीर्त्तिर्नापितस्य क्षुरी सुख्ण्डी दिवाकीर्तिर्नापिता स्तापसा नरा इत्यमरः ।

स्फुरति परितः केशस्तोमैस्ततः पतयालुभिः

ध्रुवमधवलं तत्तच्छायच्छलादवनीतलम् ॥ ५५ ॥

ब्रूम ! शङ्खं तव नलः यशः श्रेयसे स्पृष्टशब्दम्

यत्सोदर्यः स दिवि लिखितः स्पृष्टमस्ति द्विजेन्द्रः ।

अद्वा अद्वाकरमिह करच्छेदमप्यस्य पश्य

नृत्तानिस्थामं तदपि नितरां हारिणीयः कलङ्कः ॥ ५६ ॥

करात् किरणदेव चुरात् वापनशस्त्रात् चुरोऽस्य वापनं शस्त्रमिति
यादवः । निशां रात्रिं तिमिरमेव कवरी केशपाशं स्तम्भूनां सुक्त-
केशं जानपादेत्यादिना कवरात् डीप्, पूजाकारा मुख दिभ्यः परवचन
मिति लूनेति निष्ठायाः परनिपातः त्वादिभ्यश्चेति निष्ठानत्वं वज्रग्रीहि
स्नानोदानादिति डीप् । निरदोधरत् निष्कासयामास किमित्युपेक्षा-
दधाते णैवङ्प्रपधाया ह्रस्वः । ततो वपनादेककाराणि तेषां तेषां
गृहादीनां छाया तत्तच्छाययां विभाषा सेनेत्यादिना नपुंसकत्वं । तेषां
छलादित्य पङ्क्तयः । परितः पतयालुभिः पतनशीलैः स्पृष्टि गृहीत्यादिना
आलुच् । केशस्तोमैः केशव्यतिकरैः अवनीतलमधवलमसितं स्फुरति ध्रुव-
मित्युपेक्षायाम् ॥ ५५ ॥

ब्रूम इति । हे नल ! महाराज ! श्रेयसे मङ्गलाय स्पृष्टशब्दं शङ्खं धत्ते
मङ्गलव्यवहारत्वात् । अन्यत्र श्रेयसे स्वर्गाय स्पृष्टशब्दं शङ्खं कम्बुं यशो ब्रूमः
यशस्तुल्यं ब्रूम इत्यर्थः । समानसुदरं यस्य स समानोदरे शयितः सोदर्यो
भ्राता उभयोरपि समुद्रजन्यत्वादिति । विभाषोदर इत्यादिना समान-
शब्दस्य प्रागेव समःनोदराद्यतीति यत्रत्ययः । यशसस्तु सोदर्यः सदृशत्वा-
भिमानो इह काले अत्रद्वाकर मनादराजहं तस्य चन्द्रस्य करच्छेदमशुना-
शमपि पश्य किञ्च स्पृष्टस्य हारिणो हरिणकेतो र्यः कलङ्कस्तदपि नितरां
नृत्तानेदेन्यस्य स्थान मासदन्तस्मान्न समान इत्यर्थः । अन्यच्च श्रेयसे
धर्मोपदेशाय स्पृष्टशब्दं मप्रतिमसृतिपत्न्यं शङ्खं शङ्काख्यं मुनिं न तव

सर्गः ।

१८ सर्गः ।]

नैपधचरितम् ।

२७५

ताराशङ्खविलोपकस्य जलजं तीक्ष्णत्विषो भिन्दतः
 सारम्भं चलता करेण निविडां निष्पीडनां लम्बितः ।
 छेदार्थोपहृताम्बुकम्बुजरजोजम्बालपाण्डूभव-
 च्छंखच्छित्करपततामिह वहत्यस्तंगताङ्घ्रौ विधुः ॥ ५७ ॥
 यत्पाथोजविसुदृणप्रकरणे निर्निद्रयत्यंशुमान्
 दृष्टीः पूरयति स्म यज्जलरुहामच्छा सहस्रं हरिः ।

यशस्तुलं ब्रूमः यस्य शङ्खस्य सोदर्यौ भ्राता स प्रसिद्धो लिखितो लिखि-
 ताख्यो द्विजेन्द्रो ब्राह्मणोत्तमः दिवि स्वर्गेऽस्ति अर्थात्तत्त्वं । किञ्चेह लोके
 ब्रह्माकरं विश्वासजनकम् अस्य लिखितस्य करच्छेदमपि पश्य इह
 हारिणो यस्य कलङ्कोपहार साप कलङ्को नितरां म्लाने दण्डस्य स्थानं
 कारणम् अत्र शान्तिपर्वणि सुद्युम्नोपाख्यानं ततः स पृथिवीपालो
 लिखितस्य महात्मनः । करौ प्रच्छेदयामास धृतदण्डो जगाम स इति ।
 अत्र विशेषणविशेष्ययोरपि श्लिष्टत्वादभिधायाः प्रकृतार्थक्रियार्थत्वात्
 प्रकृतार्थध्वनिरेवेति सङ्क्षेपः सन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ ५६ ॥

तारेति । तारास्तारकाएव शङ्खाः तेषां विलोपकस्य विनाशकस्य
 छेदकस्य जलजं पद्मं शङ्खञ्च जलजं शङ्खपद्मयोरिति विश्वः । छिन्दतो
 नयतः छेदकस्य तीक्ष्णत्विषस्तीक्ष्णमांशोः सारम्भं स प्रयत्नं चलतास प्रिय-
 माणेन करेणासिना हस्तेन च निविडां गाढां निष्पीडनां सन्मनाम-
 रोधनञ्च लम्बितः प्रापितः अस्तमदर्शनगतमर्द्धं यस्य स विधुरस्मात् स्त-
 म्भितचन्द्रछेदार्थं शीघ्रमुच्छेदसिध्यर्थं सुपहृतमर्पितपदमम्बुकम्बुजं छिद्य-
 मानं शङ्खजं यद्रजस्तदेव जम्बालः कर्दमस्तेन पाण्डूभवच्छुभीभवत्
 शङ्खं छिनतीति शङ्खच्छित् तत्करपत्वं क्रकचः क्रकचोऽस्त्री करपतमित्य-
 मरः । तस्य भावस्तत्तां वहति चेत्युत्प्रेक्षा ॥ ५७ ॥

यदिति । यद्यस्मादंशुमानर्कः पाथोजविसुदृणप्रकरणे पद्मविकास-
 प्रज्ञावे दृष्टीर्दृश्यो निर्निद्रयति विकासयति यद्यस्माच्च हरिर्विष्णुः जल-

साजात्यं सरसीरुहामपि दृशामप्यस्ति तद्वास्तवं
 यन्मूलाऽऽद्रियतेतरां कवित्वभिः पद्मोपमा चक्षुषः ॥ ५८ ॥
 अवैमि कमलाकरे निखिलयामिनीयामिक
 श्रियं श्रयति यत् पुरा विततपत्रनेत्रोदरम् ।
 तदेव कुसुदं पुनर्दिनमवाप्य गर्भभ्रम-
 द्विरेफरवधोरणाघनमुपैति निद्रासुदम् ॥ ५९ ॥

रुहां शिवपूजाकमलानां सहस्रसङ्ख्याम् अक्ष्णा स्वनेत्रेण पूरयति स्म
 पूर्णं चकार युक्तं हरिस्तेषां हस्तं कमलवलिमादाय विधिना यदेकानं
 तस्मिन् निजसुदहरनेत्रकमलमिति । तस्मात् सरसीरुहामपि वास्तवं
 पारमार्थिकं, स वस्तुजमन्यया पद्मोक्तासप्रकरणबाधाद्विजातीयत्वेन
 तदुपमा कनकमयपूरणयदक्षिकमलसङ्ख्यापूरणायोगाच्चेति भावः । कवि-
 त्वभिः कविभिश्च यत्साजात्य मलङ्करणं यस्याः मूला चक्षुषः पद्मैरुपमा
 औपम्यमाद्रियतेतरां सञ्क्रियतेतरां तिङ् व्ययादासुप्रत्ययः । वैभाष्येन
 सदस्तुनोरपि सुवर्णरजतपरोपमायोगादिति भावः ॥ ५८ ॥

अवैमीति । यत्कुसुदं कर्तुं कमलाकरे सरसि विततानि विसृज्य
 पत्राण्येव नेत्राणि उदराणि यस्य तत्तादृशं सन्निखिलायां यामिन्यां या-
 मिको जागरिता तत् श्रियमिव श्रियमिति सादृश्याच्चेद्विदर्शनाभेदः ।
 पुरा श्रयति श्रयति स्म पुरा लुब्धं चेति चकाराद्भूते लट् । तदेव कुसुदं
 पुनः दिनमवाप्य गर्भे अन्तः भ्रमतां द्विरेफाणां भ्रमराणां रवधोरणा
 शब्दाधिक्यं यस्यां तां धोरणशब्दइति तौदादिकाङ्गावे ल्युट् । निद्रासुदं
 निद्रासुखं पुनरुपैति रात्रौ जागरितो हि दिवा निद्रागोतिभावः ।
 अवैमीत्युत्प्रेक्षायाम् एकस्मिन् कुसुदे अनेकयोर्निद्राजागरयोः क्रमेण
 प्रत्यभिधानादेकस्मिन् अथवा अनेक मित्युक्तलक्षणपर्यायालङ्कारेण
 पूर्वोक्तनिदर्शनसङ्कीर्णां । पृथिवीवृत्तं जसौ भयलावससंप्रहृत्यतिष्ठ
 पृथिवी गुरुरिति लक्षणात् ॥ ५९ ॥

सर्गः ।

[२ सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

२७७

५८ ॥

इह किमुपसि पृच्छाशंसिकिशब्दरूप-

प्रतिनियमितवाचा वायसेनैष पृष्ठः ।

भग्नपाणिभवशास्त्रे तातडः स्थानिनौ का-

वितिविहिततुहीवागुत्तरः कोकिलोऽभूत् ॥ ६० ॥

दाक्षीपुत्रस्य तन्त्रे ध्रुवमयमभवत् कोऽप्यधीती कपोतः

कण्ठे शब्दौघसिद्धिस्तवज्ज कठिनीशेषभूषानुयातः ।

सर्वं विस्मृत्य दैवात् स्मृतिमुपसि गतां घोषयन्त्यो घुसंज्ञाम्
प्राक्संस्कारेण सम्प्रयपि ध्रुवति शिरः पट्टिकापाठनेन ॥ ६१ ॥ति स्म
देकानं
वास्तवं
ीयत्वेन
कवि-
रूपमा
भाष्येनतानि
ं वा-
भेदः ।
कुसुदं
ोरणा
दासुदं
ावः ।
कमेय
ारेण
तिव

इहेति । इहोपसि पृच्छां शंसतीति पृच्छाशंसो मन्त्रवाचकः
मन्त्रोऽनुयोगः पृच्छा चेत्यमरः । तस्य किं शब्दस्य रूपे रूपविशेषे काविति
विप्रलम्भप्रथमादिवचनान्ते प्रतिनियमितमिति व्यक्तवाचा व्यक्तवाक्ये
तेन काविति व्यक्तवाक्येनेत्यर्थः । वायसेन काकेन फणिनोभवे तस्य शास्त्रं
पाणिनीये तातडः स्तातडादेशस्य स्थानिनौ देशिनौ कौ भवेति पृष्ठः
कोकिलः विहिता प्रयुक्ता च तुहि इति वाक् सैवोत्तरं प्रतिवचनं यस्य
सकाविति तुहीति कोकिलकूजितेन पूर्वोक्तमन्त्रोत्तरत्वमुच्यते ॥ ६० ॥

दाक्षीति । दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेस्तन्त्रैः शास्त्रैः अधीतमनेनाधीती
दाक्षीपुत्रतन्त्र इत्यर्थः । इष्टादिथ्यस्ते तीर्त्तप्रत्ययः सप्तमीविभागेनोक्तस्य
विषयस्य कर्मण्युपसङ्ख्यानान्तु सप्तमी कोऽपि विद्वानयं कपोतः मूढः
यः कपोतः कण्ठे शब्दौघेषु सिद्धौ अभिव्यक्त्यर्थं क्षता धर्षणेन चूर्णिता
वह्नी या कठिनी खटी रोपणविशेषः कठिना कठिनायान्तु कठिने तु
प्रयुज्यत इत्यर्थः । तस्याः शेषोऽक्षरच्छिन्नचूर्णशेषः स एव भूषा तयाऽ-

[२४]

पौरुष्यायां घृह्णसुमनःत्रीजुषो वैजयन्त्याः
 स्तोमैश्चित्तं हरति हरिति क्षीरकण्ठैर्मयूखैः ।
 भानुर्जाम्बूनदरुचिरसौ शक्रसौधस्य कुम्भः
 स्थाने पानं तिमिरजलधेर्भाभिरेतद्भवाभिः ॥ ६२ ॥
 द्वितैरेव तमस्तमालगहनग्रासे दवीभावुकै-
 रुखैरस्य सह स्वपत्रसदसि व्यश्राणि घस्वीत्सवः ।
 धर्माणां रयचुस्वितं वितनुते तत् पिष्टपिष्टीकृत-
 द्धमादिगव्योमतमोऽधमोऽधमधुना मोघं निदाघद्युतिः ॥ ६३ ॥

चयातो रूपितः सन् सर्वं विसृज्य तिर्यग्योनेश्च सम्बन्धादिति
 भावः । पट्टिकापाठनेन पट्टिकापाठजनकफलपाठजन्येन प्राक्संस्का-
 रेण प्राक्भवोपवासनया दैवात् कथञ्चित् सृष्टिं गतां घुसंज्ञां दाधा-
 खदाविति सूत्रोक्तां धोपयन् पुशब्दसुचै रुच्चारयन् सम्यत्पुपसि शिरो
 धुवति धूनयतीत्युक्ते च ॥ ६१ ॥

पौरुष्यायामिति । भानुः पुरोभवा पौरुष्या दक्षिणापक्षात् पुर-
 सज्यत् तस्यां हरि त प्राच्यां दिशि घृह्णस्य कुङ्कुमस्य सुमनसां वा
 त्रीः शोभा तज्जुपस्तद्भवायाः वैजयन्त्याः पताकायाः स्तोमैरपत्यं
 स्तद्भवै रित्यर्थः । अपत्यं स्तोमं तयोः समेत्यमरः । क्षीरकण्ठै र्बालैर्म-
 यूखैश्चित्तं हरति मनोहरोभवतीत्यर्थः । किञ्च जाम्बूनदरुचिरुदयरा-
 गात् कनककान्ति रसौ भानुः शक्रस्य सौधस्य वैजयन्तस्य कुम्भः सौधाय-
 वर्तिकलश इति रूपकं । एतद्भवतीति एतद्भवाभिः कुम्भभवाभिः भाभिः
 प्रभाभिस्तिमिरजलधेः पानं उभयप्राप्तौ कर्मण्योति कर्मणि पठो । स्थाने
 युक्तं युक्तं द्वे साम्प्रतं स्थान इत्यमरः । कुम्भसम्भवस्य जलधिपानं सूचित
 मिति भावकालङ्कारः ॥ ६२ ॥

द्वितैरिति । द्वौवा तयो वा द्विवाः सख्याव्ययेत्यादिना बहुव्रीहिः

सर्गः ।]

[६ सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

२७६

दूराच्छिष्टमिरजलधेर्वाडवच्चित्तभानु-
 भानुस्ताम्यद्वनरुहवनीकेलिवैहासिकोऽयम् ।
 न स्वात्मीयं किमिति दधते भास्वरश्चेतिमानम्
 द्यामद्यापि द्युमणिकिरणत्रेणयः शोणयन्ति ॥ ६४ ॥
 प्रातर्वर्णनयाऽनया निजवपुर्भूषाप्रसादानदा-
 देवी वः परितोषितेति निहितामान्तः पुरीभिः पुरः ।

॥ ६३ ॥

वज्रग्रीहौ डच्समासान्तः । तेस्तन्मात्रैरेव तमेव तमालगहनं तस्य पासे
 गिलने दवीभावुकैर्वज्रीभवद्भिः दवदावौ वनानलावित्यमरः । अभूत-
 द्वावेष्टिः अस्य चावितीकारः लपपतेत्यादिना उकङ् प्रत्ययः । अस्य
 निदाघद्युतेरुचैः करैः सहस्रपलसरसि पद्माकरेणु घस्रोत्सवो व्यन्नाणि
 विन्नाणितः शृणुदाने कर्मणि क्त इति क्तः । तस्मान्निदाघद्युतिः सूर्यः
 पिपिपिटीकृतं कृतकरणान्तत्पायीकृतं च्छादिग्व्योमतमोऽघमतएव अघम्
 एनः अंहः दुःखव्यसनेष्वघमित्यमरः । रयचुम्बितं रयव्याप्तं धर्माणा-
 मातपानामोघ मधुना मोघं व्यर्थमेव वितनुते ॥ ६३ ॥

दूरेति । तिमिरजलधेर्वाडवच्चित्तभानुर्वडवाग्निः तिमिरसंहर्त्ते-
 त्यर्थः । ताम्यन्त्या काथन्त्या वनरुहवन्त्याः पद्मवनस्य केलिपुक्रोडासु
 विहासः प्रयोजनं यस्य वैहासिको दीनो प्रयोजनमिति ठञ् । अयं
 भानु दूरं माच्छुटो दूराच्छुटः द्युमण्येः किरणत्रेणयोऽद्यापि द्यामाकारं
 शोणयन्ति शोणां कुर्वन्ति किमिति स्वात्मीयं निजं भास्वरं श्चेतिमानं श्वेत्यं
 सितभास्वरत्वं न दधते न धारयन्ति तस्मादुत्पादमयं सुचितः काल इ-
 त्यर्थः ॥ ६४ ॥

प्रातरिति । हे वन्दनः ! अनया प्रातर्वर्णनया प्रभातवर्णनया परि-
 तोषिता देवी वीर्यप्राप्तं निजवपुषो भूषणान्येव प्रसादान् पारितोषिका-
 ण्यादात् इत्यसक्तो विशेषः गम्यमानार्थत्वात् अप्रयोगः । आन्तःपुरिकाभि

सूता मण्डनमण्डलीं परिदधुर्माणिक्वरोचिर्मय-
 क्रोधावेगसरागलोचनरुचा दारिद्र्यविद्राविणीम् ॥ ६५ ॥
 आगच्छन्भणतासुप्रः क्षणमथातिथ्यं दृशोरानशे
 स्वर्गङ्गाम्बुनि वान्दिनां कृतदिनारम्भाम्बुतिर्भूपतिः ।
 आनन्दादतिपुष्पकं रथमधिष्ठाय प्रियायौतुक-
 प्राप्तं तैरवरागतैरविदितप्रासादतो निर्गमः ॥ ६६ ॥

अन्तःपुरे नियुक्ताभिः तत्र नियुक्तया ठञ् । पुरोऽग्रे निहितां माणिक्व-
 रोचिमय्यार्माणिमय्याः पद्मरागप्रभायाः क्रोधावेगेन क्रोधरसेन सरागवा
 लोचनरुचा दारिद्र्यस्य विद्राविणीं सुच्चाटनीं तपस्विनीं मित्युत्प्रेक्षा
 मण्डनमण्डलीं माभरणराशिं सूता वान्दिनः सूतः पारद वान्दिनोरिति
 विश्वः । परिदधुर्धारयामासुः ॥ ६५ ॥

आगच्छन्निति । अथ भूपतिर्नलः स्वर्गङ्गाम्बुनि मन्दाकिनीप्रवाहे
 कृतदिनारम्भाम्बुतिः कृतप्रातःस्नानः सन् प्रियायाः यौतुके उपहारये
 प्राप्तं भीमदत्तमतिक्रान्तपुष्पकमतिपुष्पकमिति अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे
 द्वितीययेति समासः द्विगुप्राप्तावन्नेत्यादिना परवर्त्तिङ्गताप्रतिषेधः । तं
 रथमधिष्ठायास्यायागच्छन् प्रत्यागच्छन् उपःक्षणं भणत तथैव प्रातःकालं
 वर्णयतएव मर्दिनां वान्दिनां दृशो दृशामित्यर्थः । आतिथ्य मानये
 प्राप्तस्तैः दृष्ट इत्यर्थः । अजादे रित्यभ्यासदीर्घः अन्त्रोत्प्रेक्षेति तुङागमः
 अपरागतैरनपेतैः तत्रैव स्थितैरपीत्यर्थः । तैर्वान्दिभिः प्रसादतः निर्ग-
 मोऽविदितोयेन सः अतएव पूर्वश्लोके देव्येव पारितोषिकं दत्तमित्यु-
 क्तम् ॥ ६६ ॥

श्रीर्हर्षमिति । एकां मुख्यं नवार्धघटनामपूर्वार्धसृष्टिं त्वजतो
 अस्य विंशतेः परणोडद् तस्य पूरणोडटिति विंशतेर्इतीति शब्दलोपः

[१६ सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

२८१

श्रीहर्षं कविराजराजिसुकुटालङ्कारहीरः सुतम्
 श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मा मल्लदेवी च यम् ।
 एकां न त्यजतो नवार्थघटनामिकान्नविंशे महा
 काव्ये तस्य कृतौ नलीयचरिते सर्गे निसर्गेज्ज्वलः ॥६७॥

एकोनञ्जनविंशः एकात्रविंशः एकोनविंश इत्यर्थः । जनार्थं चाल
 नङ् तत इति काशिका विंशशब्देन समासः एकादिशब्दस्य चाटुगिति
 नङ् प्रकृतिभावः एकशब्दस्य उगमस्य गतमन्यत् ॥ ६७ ॥

इति पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहोपाध्यायकोलाचल-
 मल्लिनः यविरचितः यां नैषधव्याख्यायां जीवातुसमाख्यायां
 एकोनविंशतिः सर्गः ।

नैषधचरितम् ।

विंशः सर्गः ।

सौधाद्रिकुट्टिमानेकधातुकाधित्यकातटम् ।

स प्राप रथपाथोभृद्वातजातजवो दिवः ॥ १ ॥

ततः प्रत्युदगाङ्गैसी कान्तमायान्तमन्तिकम् ।

प्रतिची सिन्धुवीचीव दिनोङ्कारे सुधाकरम् ॥ २ ॥

स दूरभादरं तस्या वदने मदनेकदृक् ।

दृष्टमन्दाकिनीहेमारविन्दश्चरविन्दत ॥ ३ ॥

सौधेति । वातवत् वाताज्जातजवो वातवेगः स पूर्वोक्तोरथएव
पाथोभृत् जलधरः दिवः स्वर्गादाकाशाद् द्यौश्च स्वर्वर्त्ममार्गयोरिति विन्धः ।
सौधस्याद्रेषु उपरिगृहेषु यत्कुट्टिमः बङ्गभूमिः कुट्टिमोऽस्त्रीनिबद्धा भूरि-
त्वमरः । तदेवानेकधातुद्रव्यं शैपिकः कप् । अधित्यका ऊर्ध्वभूमिप्रदेशः
तस्या स्रष्टं प्राप ॥ १ ॥

तत इति । ततो नलप्रवेशानन्तरम् अन्तिक मायान्तं कान्तं दिन-
स्योङ्कारे प्रारम्भे दिनोङ्कारे ओमाङ्गोच्चेति पररूपत्वम् ! अन्तिक मायान्तं
सुधाकरं प्रतिची सिन्धुवीचीविच्छिन्निरिव प्रत्युदगात् दृष्टो गालुङ्गि इति
गादेशः । गातिस्था इत्यादिना चिचोलुक् ॥ २ ॥

स इति । दृष्टा मन्दाकिनीहेमारविन्दस्य श्रीर्वेन सदृशदर्शन-
जातप्रियासुखारविन्दमृति रित्यर्थः । मदनेकदृक् कामैकशरणः स नल

तेन स्वदेशशन्देशमर्पितं सा करोदरे ।

वभ्राज विभ्रती पद्मं पद्मेवोन्निद्रपद्मदृक् ॥ ४ ॥

प्रियेणाल्पमपि प्रत्तं वज्र मेनेतरामसौ ।

एकलक्षतया दध्यौ यत्तमेकवराटकम् ॥ ५ ॥

प्रेयसाऽवादि सा तन्वी त्वदालिङ्गनविघ्नकृत् ।

समाप्यतां विधिः शेषः क्लेशश्चेतसि चेन्न ते ॥ ६ ॥

कैतावान्नर्ममर्माविद्विद्यते विधिरद्य ते ।

इति तं मनसा रोषादवोचद्वचसा न सा ॥ ७ ॥

जस्याः प्रियाया वदने दूरमत्यन्तमादर मविन्दत तृष्णां प्राप्ते-
लब्धः ॥ ३ ॥

तेनेति । तेन प्रियेणार्पितं दत्त स्वदेशस्य चन्द्रेण सूचकं स्वर्गः भूमौ
स्यमागत इति ज्ञापयन्तमित्यर्थः । पद्मं हेमारविन्दं करोदरे करतले
विभ्रती तथा उन्निद्रपद्मदृक् विकचारविन्दलोचना पद्मेव पद्मोपमा-
राज्ञादेव लङ्घ्योरिव वभ्राज रेजे फणाञ्च सप्तानामपि विदित्वा देवाभ्या-
सलोपाभावः ॥ ४ ॥

प्रियेष्येति । असौ भैमो प्रियेण कालेनेष्टजनेन च प्रत्तं दत्तम् अथ
उपसर्गात्तः इति दस्तादेशः । अल्पमपि वस्तु वज्र मेनेतरां आतिशयिकं
पूज्यं च मेनेतरां तिङ्बन्धत्वादासुप्रत्ययः । कुतः यद्यस्मात्कारणादेको
सुखो वराटकः । वा पुंसि पद्मं नलिनमित्यनरः । एकवराटकं कपर्दश्च
कपर्दो वराटक इति हलायुधः । एकलक्षतया तदेकलक्षत्वेन लक्षगुणि-
तधनत्वेन दध्यौ मेने लक्षञ्च सङ्ख्यायामिति विश्वः । प्रियदत्तं वराटकमपि
रत्नादतिरिच्यत इति भावः ॥ ५ ॥

प्रेयसेति । सा तन्वी जयाङ्गी प्रेयसा प्रियतमेनावदि कथिता
तदेवाह हे ! प्रिये ! ते तव चेतसि क्लेशो न चेत्त्वदालिङ्गनस्य विघ्नकृत्
शेषो विधिरनुष्ठानं समाप्यतां समाप्तिरनुज्ञायता मित्यर्थः ॥ ६ ॥
कोति । शर्मणः क्रीडासुखस्य मर्माधिवृत्तिर्भविष्यतीति मर्माभिधातको

क्षणविच्छेदकादेव विधेर्मुग्धे ! विरज्यसि ।

विच्छेत्ताऽहं चिरं न त्वा हृदाऽऽहं स्म तदा कलिः ॥ ८ ॥

सावज्ञेवाय सा राज्ञः सखीं पद्मसुखीमगात् ।

लक्ष्मीः कुसुदकेदारादारादम्भोजिनीमिव ॥ ९ ॥

ममासावपि मा सन्भूत् कलिद्वापरवत्परः ।

इतीव नित्यसत्वे तां स त्वेतां पर्यत्तुषत् ॥ १० ॥

नहि दृष्ट्यादिना पूर्वस्य दीर्घः । क एतावान्विधिरय ते विद्यते कुलास्तीति
सा रोषादस्तीति सारेण तन्ननसावोचत् वचसा नावोचत् लज्जादाक्षि-
ण्यादितिभावः ॥ ७ ॥

क्षणेति । हे मुग्धे ! हे मूढे ! भैमि ! क्षणविच्छेदकात् क्षणमात्र-
विभक्तारिणो विधेरनुष्ठानादेव विरज्यसि किन्तु त्वानौ द्वितीयाया
इति त्वादेशः । चिरं चिरकालं विच्छेत्ताहं विच्छेत्तुस्यामि च्छिदः स्मरि-
तेत्वाङ्गुटि तडि तानेष्टरे एतेति सकारस्य हकारः । इति कलिः कलि-
पुरुषो हृदा आहस्म किन्तु रन्म्रान्वेषी तिष्ठामीति भावः ॥ ८ ॥

सावज्ञेति । अथ सा भैमी सावज्ञेव स्वकर्मण्युक्तिमावादेव
वभ्राजेवेत्यर्थः सा राज्ञो राजानं विहाय कर्मणि ल्यप्लोमे पञ्चमी ।
पद्ममिव च सुखं यस्यास्तां आत्मसमीपे सखीं लक्ष्मीः कुसुदकेदारादारात्
कुसुदाकरात् आरात् तां विहायाम्भोजिनी मिवगात् अवज्ञाता हि
विहाय गच्छन्तीति भावः ॥ ९ ॥

ममेति । कलिद्वापरवत्कलिद्वापराविवासौ त्वेतापि परोऽन्यः
शत्रुर्मा सन्भूत् माजनिष्ट मायोगादङ्गभावः । इतीवेति सत्वेव नित्यसत्वे
नित्ययज्ञे अग्निहोत्रे तस्य तयाग्निहोत्रश्रुत्या नित्यत्वावगमाशयादि-
त्यर्थः । सत्वमाच्छादने यज्ञमित्यमरः । स ननुस्तां त्वेतामग्नित्वयं तृतीययुगं
त्वेतात्वन्मौ त्वययुग इत्यमरः । पर्यत्तुषत् हविषा परितोषयामासुः
सत्कर्मणि पतयइत्यादिना विकल्पेनोपधाया हुस्वः ॥ १० ॥

क्रियां प्राह्णेतनीं कृत्वा निषेधन् पाणिना सखीम् ।

कराभ्यां पृष्ठगस्तस्या न्यमीमिलदसौ दृशौ ॥ ११ ॥

दमयन्त्या वयस्याभिः सहास्याभिः समीक्षितः ।

प्रसूतिभ्यामिवायामं मापयन् प्रेयसीदृशोः ॥ १२ ॥

तर्किताऽऽलि ! त्वमित्यर्द्धवाणीका पाणिमोचनात् ।

ज्ञातस्पर्शान्तरा मौनमानशे मानसेविनी ॥ १३ ॥

साऽवादि सुतनुस्तेन कोपस्तेनावमौचिती ।

त्वां प्रापं यत्प्रसादेन प्रिये ! तन्नाद्रिये तपः ॥ १४ ॥

क्रियामिति । असौ नलः प्राह्णेतनीं प्राह्णेभवां सायं चिरमित्यादिना द्युत्प्रत्ययः । तस्मादेव निपातनात्प्राह्णेतनीं इत्येवं क्रिया मनुष्ठानं कृत्वा सखीं पाणिना हस्तसंज्ञया निषेधन्तस्या भैस्याः पृष्ठगश्च स्थितः कराभ्यां पाणिभ्यां दृशौ लोचने न्यमीलयत् मीलयति स भ्राजभासेत्यादिना एकत्वेनोपधाया ह्रस्वः ॥ ११ ॥

दमयन्त्या इति । प्रसूतिभ्यां निकुञ्जपाणिभ्यां प्रयोज्याभ्यां पाणिर्निकुञ्जः प्रसूतिरित्यमरः । प्रेयसी दृशोरायामन्दैर्घ्यं लोचने न्यमीलयत् मापयन्निव स्थितः साते माडोवा गयन्तात् लटः शतादेशः । स नलः सहास्याभिः दमयन्त्या वयस्याभिः सखीभिसमीक्षितः सहासम् ऐक्षतेत्यर्थः ॥ १२ ॥

तर्कितेति । हे आलि ! त्वं तर्किता अवधारिता इति ह्रस्वः । इति अर्द्धा मां जहीहीत्येवं रूपा वाणो यस्याः सा शैषिकः कप् मानसेविनी पाण्योर्भौचनादपादानात् ज्ञातं स्पर्शान्तरं यया सा निश्चितप्रियपाणिस्पर्शासतीत्यर्थः । मौन मानशे न किञ्चिद्बुद्धे कोपादिति भावः ॥ १३ ॥

सेति । सुतनूर्भमी तेन नलेनावाचि उक्ता वचेः कर्मणि लुङ् तदेवाह । हे प्रिये ! अयं कोपस्तव नौचितो अनौचित्यमिति भावः ।

निशि दास्यङ्गतोऽपि त्वां स्नात्वा यन्नाभ्यवीवदम् ।
 तं प्रवृत्ताऽसि मन्तुं चेन्मन्तुं तद्वद वन्द्यसे ॥ १५ ॥
 इत्येतस्याः पदासक्त्यै पत्यैषा प्रेरितौ करौ ।
 रुद्धा सकोपं सातङ्कं तङ्कटाक्षैरमूमुहत् ॥ १६ ॥
 अवोचत ततस्तन्वीं निषधानामधीश्वरः ।
 तदपाङ्गचलत्ताराज्भक्तत्कारवशीकृतः ॥ १७ ॥
 कटाक्षकपटारब्धदूरलङ्घनरंहसा ।
 दृशा भीत्या निवृत्तं ते कर्णकूपं निरूप्य किम् ॥ १८ ॥

तथा हि यस्य तपसः प्रसादेन त्वां प्रापं प्राप्तवानस्मि आप्नोतेर्बुद्ध् पास्या-
 दिनाभिपोसादेशः । तत्तपो नाद्रिये अत्र काकुः ॥ १४ ॥

निशीति । हे प्रिये ! निशि दास्यं दासत्वं गतोऽपि त्वां स्नात्वा
 स्नानादागत्य नाभ्यवीवदन्नाभिवाहितवन्मन्ति यत् वदेरभिधानार्था-
 न्नौरादिकास्तन्नाञ्चिडि यौ चङ्कुरपधाया हस्तः । तं प्रणामं मन्तुमपराधं
 आगोऽपराधोमन्तयेत्यमरः । मनेरौणादिकस्तुमुन् प्रत्ययः । मन्तुं ज्ञातं
 मन्यतेस्तु मुन् प्रत्ययः । प्रवृत्तासि दासस्याप्रणतेरपराधत्वादिति भावः ।
 तद्वन्द्यसेप्रणिपातप्रतीकारत्वात्तस्येति भावः ॥ १५ ॥

इतीति । इतीत्येतस्याः पदासक्त्यै पादग्रहणाय पत्या प्रिये
 प्रेरितौ प्रसारितौ करावेव रुद्धानिरुध्य सरोपमनर्हकरणात्तातङ्कं
 सभयं तं प्रियं कटाक्षैरमूमुहत् मोहयति स्म किञ्च किञ्चित्तमिसादर्शना-
 द्रागपरयशोऽभूदिति भावः ॥ १६ ॥

अवोचतेति । ततः कटाक्षवीक्षणानन्तरं तस्याः प्रियायाः अपाङ्गे
 नेतान्ते चलता प्रसरता ताराज्जलत्कारेण कनीनिकास्फुरितेन वशीकृतौ
 निषधानामधीश्वरो नलस्तन्वीं प्रिया अवोचत ब्रूवोलङ्घि रूपम् ॥ १७ ॥
 कटाक्षेति । कटाक्षकपटेनापाङ्गदर्शनव्याजेनारब्ध सुपक्रान्तं

र्गः ।]

२० सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

२८७

सरोषाऽसि सरोजाक्षि ! त्वमुदेषि मुदे मम ।
 तप्ताऽपि शतपत्रस्य सौरभायैव सौरभा ॥ १९ ॥
 छेत्तुमिन्दौ भवद्वक्त्रविश्वविभ्रमविभ्रमम् ।
 शङ्के शशाङ्कमानङ्के भिन्नभिन्नविधिर्विधिः ॥ २० ॥
 तान्मपगर्णीतटोत्पन्नैर्मौक्तिकैरिन्दुकुक्षिजैः ।
 वद्वस्सर्वतरा वर्णाः प्रसन्नाः स्वादवस्तव ॥ २१ ॥

दूरलङ्घनरंहो यथा तथा ते दृशा कर्णैव कूपक्षन्निरूप्य निरीक्ष्य
 भीत्या कूपदर्शनभिया निवृत्तं किं निरस्तम् ॥ १८ ॥

सरोपेति । हे सरोजाक्षि ! सरोषा रुदासि त्वं रुदाचेति याच्य-
 मिति भावः । मम मुदे हर्षाय उदेषि भवसि तथा हि तप्ता उष्णापि
 सूर्यस्येयं सौरो सूर्यसम्बन्धिनी अगस्त्यमत्स्यानाम् उपधा इत्यत्र सूर्यति-
 थयोर्यकारलोपः । सौरो च सा भा च सौरभा सूर्यप्रभा स्त्रियाः पुं-
 दित्यादिना पुं-वद्भावः । शतपद्मस्य सौरभायैव सुरभित्वायैव न तु मान-
 तायै दृष्टान्तालङ्कारः ॥ १९ ॥

छेत्तुमिति । भिन्नभिन्नेऽत्यन्तविलक्षणोविधिर्निर्माणव्यापारी यस्य
 स एव लज्जदृष्टशिरा विधिरिन्दौ भवत्या वक्त्रविश्वं मुखमण्डलं सर्व-
 नान्नो वृत्तिमात्रे पुं-वद्भावः । तस्य यो विभ्रमोविलासः विभ्रमः संशये
 भ्रान्तौ शोभायाञ्चेति यादवः । तत्र विभ्रमं भ्रान्तिं छेत्तुं तृप्तनादेशः ।
 शशाङ्कं शशचिह्नमानङ्के अङ्कितवान् अकिलक्षण इति धातोर्भावादिका-
 लिटि तन् तस्माच्चट् द्विह्रस्वतोडागमः ॥ २० ॥

तास्मेति । प्रसन्नाः स्वस्याः स्वादवोमधुराश्च तव वर्णा अक्ष-
 राणि ताचपगर्णा नद्यास्तटे तटविशेषे उत्पन्नैरिन्दुकुक्षिजैरिन्द-
 गर्भोत्पन्नैश्च मौक्तिकैः वद्वस्सर्वतरा अतिशयेन वद्वस्मृष्टा स्तत्र पूर्वं स्वास्त्य
 उत्तरं माधुर्यञ्चेति द्रष्टव्यम् ॥ २१ ॥

त्वङ्गिरः क्षीरपायोधेः सुधयैव सहोत्थिताः ।
 अद्य यावद्दो धावद्दुग्धलेपलवस्त्रिताः ॥ २२ ॥
 पूर्वपर्वतमास्तिष्ठचन्द्रिकचन्द्रमा इव ।
 अलञ्चक्रे स पर्यङ्कमङ्कसङ्क्रमितप्रियः ॥ २३ ॥
 प्राहृडारम्भणाम्भोदः स्निग्धो द्यामिव स प्रियः ।
 परीरभ्य चिरायास विस्लेषायासमुक्तये ॥ २४ ॥
 चुचुस्वास्यमसौ तस्या रसमग्नः श्रितस्त्रितम् ।
 नभोमण्डिरिवाम्भोजं मधुमध्यानुविस्वितः ॥ २५ ॥

त्वदिति । हे प्रिये ! त्वङ्गिरः सुधया सहैव क्षीरपायोधेः क्षीर-
 सागरादुत्थिताः अद्य यावत् अद्यपर्यन्त मपीत्यर्थः । धावन्ति बहि-
 निर्गच्छन्ति दुग्धलेपिनां क्षीरसेकानां लवाः स्त्रितानि यामान्ता अहोस्मित-
 व्याजेन क्षीरलेपदर्शनात्त्वङ्गिरां सुधया क्षीरेण सार्धं क्षीरसागरोत्पन्नव-
 सुक्षीयते अन्यथा वैयर्थ्यादिति भावः ॥ २२ ॥

पूर्व्वेति । आस्तिष्ठा चन्द्रिका येन स एव चन्द्रमाः पूर्वपर्वत मुद-
 याद्रिमिवाङ्कसंक्रमिता अङ्कारोपिता प्रिया येन सोऽङ्कसंक्रमितप्रियः
 अप्रियादिष्विति वचनात् प्रिया परस्व पूर्वपदस्य स्त्रियाः पुं व दित्वा-
 दिना पुं वद्भावः । नलः पर्यङ्कं शयनमलञ्चक्रे ॥ २३ ॥

प्राहृडिति । स्निग्धोऽनुरक्तो मण्डणश्च स नलः आरम्भणे वर्षा-
 प्रारम्भे अम्भोदो मेघो द्यान्मभःस्यलीमिव प्रियां परीरभ्य विस्लेषाया-
 ससुक्तये वियोगलेशपरिहाराय चिराय स चिरमास विस्लेषमभिया चिर-
 मास्थित आल्लिष्यावस्थित इत्यर्थः । आसेति निरूपका मिति शकटा-
 यनः वामनश्च । असगतिदीत्यादानेष्विति धातोरित्याह आसेत्याह
 आसेत्यासेरिति ॥ २४ ॥

चुचुस्वेति । रसमग्नो रागमग्नो नलः श्रितस्त्रितं प्राप्तमदृष्टां

उर्गः ।]

२० सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

२८६

अथाह्वय कलां नाम पाणिना स प्रियासखीम् ।
 पुरस्ताद्वेशितामूचे कर्तुं नर्मणि साक्षिणीम् ॥ २६ ॥
 कस्मादस्माकमजास्या वयस्या दयते न ते ।
 आसक्ता भवतीष्वन्यं मन्ये न बहु मन्यते ॥ २७ ॥
 अन्वग्राहि मया प्रेयान्निशि स्त्रोपनयादिति ।
 न विप्रलभते तावदालीरियमलीकवाक् ॥ २८ ॥
 आह स्त्रैषा नलादन्यं न जुषे मनसेति यत् ।
 यौवनानुमितेनास्यास्तन्मृषाऽभून्ननोभुवा ॥ २९ ॥

प्राप्तविकासञ्च आस्यं मधुमये अनुविस्वितो नभोमणी रक्ताम्भोजमिव
 चुचुस्व ॥ २५ ॥

अथेति । नथ नलः कलान्नाम प्रियासखीं पाणिना संज्ञया
 आह्वय नर्मणि विनोदे साक्षिणीं कर्तुं पुरस्तादग्रे निवेशिता सुपर्वेशिता
 मूचे ॥ २६ ॥

कस्मादिति । हे कले ! अजास्या वयस्यया सखी कस्मात् अस्माकं
 न दयते अस्माच्चानुकम्पते अधीगधेत्यादिना कर्मणि पठौ अथवा
 भवतीष्वसक्ता सतो अन्यम् अन्यजनञ्च न वज्रमन्यते न गणयतीति
 मन्ये ॥ २७ ॥

अन्वग्राहीति । अलीकवागन्तवागियं वः सखी मया निशि
 स्त्रोपनयादात्मसमर्पणात्प्रेयान् प्रियतमः अन्वग्राहि अनुगृहीत इत्येवं
 तावदालीनं विप्रलभते न वाचयति काकुः । तस्मात्तदेव न अद्वेयमित्यर्थः
 ॥ २८ ॥

आहेति । एषा सखी नलादन्यन्मनसापि न जुषे न सेव इति यदा-
 इति जचे तद्वचनं यौवनानुमितेन यौवननिश्चितेन मनोभुवा मृषाभूत्

[२५]

आस्यसौन्दर्यमेतस्याः शृणुमी यदि भाषसे ।
 तद्वि लज्जानमन्मौलेः परोक्षमधुनाऽपि न ॥ ३० ॥
 पूर्णयैव हिलोचन्या सैषालीरवलोकते ।
 द्वाग्दृगन्तागुना मान्तु मन्तुमन्तमिवेक्षते ॥ ३१ ॥
 नालोकते यद्येदानीं मामियन्तेन कल्पये ।
 योऽहं दूत्येऽनया दृष्टः सोऽपि व्यस्मारिषीदृशा ॥ ३२ ॥
 रागं दर्शयते सैषा वयस्याः स्रुतामृतैः ।
 मम त्वमिति वक्तुं मां मानिनी मौनिनी पुनः ॥ ३३ ॥

अत्र सुख्याकरणान्यसेवाया दुर्वचनत्वात् अन्यथा सिद्धकामः सेवां ह्ये-
 नोक्त्वा परिहरतीति तात्पर्यार्थः ॥ २६ ॥

आस्येति । हे कले ! एतस्याः आस्यसौन्दर्यं यदि भाषसे शृणु-
 मी हि यस्मान्नज्जया नमन्मौले नन्वशिरसोऽस्या सदास्यसौन्दर्यं मधुनापि
 परोक्षं प्रत्यक्षं ययैतल्लाभ स्तथा क्रियतामिति ॥ ३० ॥

पूर्णयेति । सैषा पूर्णया द्वयोर्लोचनयोः समाहारेण हिलोचन्या
 विलोकोवद्वक्रिया । आलीः सखीरवलोकते मान्तु मन्तुम-पराधिनमिव
 द्वाक् क्षणिकं दृगन्तागुना कटाक्षलेषेन अन्तं दृक्षते न तु स्थिरया पूर्णवे-
 त्यर्थः ॥ ३१ ॥

नेति । यस्मादिदानीमियं नावलोकते तेनानालोकनेन कल्पये जहं
 तदेवाह योऽहं दूत्ये दूत्यकाले अनया दृष्टः सोऽहं सीदृशा मामपश्यता
 नयनेन व्यस्मारिषि विस्मृतोऽस्मि स्मरतेः कर्मणि लङ् । चिरवति
 दृष्टिः अविस्मरणे पूर्ववत्सादरं पश्येदिति भावः ॥ ३२ ॥

रागमिति । सैषा प्रिया स्रुतामृतैः सत्यवाक्यामृतैः स्रुतं प्रियं
 सत्यमित्यमरः । वयस्याः सखीः रागं दर्शयते ताभ्यो विस्मयं कथयतीत्यर्थः ।
 अभिवदिदृशोरात्मनेपद सुपसङ्ख्यानाद्विकल्पादणिकर्तुः कर्मत्वं णिच्चे-

सर्गः । १० सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

२६९

कां नामन्त्रयते नाम नामग्राहमियं सखी ।

कले ! नलेति नाम्नाकीं स्पृशत्याह्वां तु जिह्वया ॥ ३४ ॥

अस्याः पीनस्तनव्याप्ते हृदयेऽस्मासु निर्दये ।

अवकाशलवोऽप्यस्ति नात्र कुत्र विभर्तु नः ॥ ३५ ॥

अधिगत्य दृगेतस्या हृदयं मृदुतामुचोः ।

प्रतीम एव वैमुख्यं कुचयोर्युक्तवृत्तयो ॥ ३६ ॥

इति मुद्रितकण्ठेऽस्मिन् सोल्लुक्कण्ठमभिधाय ताम् ।

दमयन्तीमुखाधीतस्मितयाऽसौ तया जगे ॥ ३७ ॥

त्यात्मनेपदम् । सम त्व मिति मां पुनर्वक्तुं मदीयस्त्वम् इत्येतावन्मात्रं
वक्तुं मानिनी मौनिनी वाचयमा ॥ ३३ ॥

कामिति । हे कले ! इयं ते सखी काञ्चाम मृहीत्वा नाम ग्राह-
त्राम्ना दृशिपहोरिति यमुल् नामन्त्रयते नाम न सम्बोधयति नाम सर्वे
अस्या मन्त्रयन्त एवेत्यर्थः । अस्माक मियमस्माकी युग्मदम्भदो रित्यादिना ई
प्रत्ययः । तस्मिन्नुक्षणे चेत्यादिना अवकादेशः टिट्टाणजित्यादिना
होप् नलेति आह्वां त्वामाख्यातम् आख्याह्ने अभिधानं चेत्यमरः ।
जिह्वया नतु स्पृशति ॥ ३४ ॥

अस्या इति । अस्याः सम्बन्धिन्याः पीनाभ्यां स्तनाभ्यां व्याप्ते
शान्त्रान्ते अतएवास्मासु विषये निर्दये हृदये अवकाशलवोऽपि नास्ति
अत्र हृदये कुत्र नोऽस्मान् विभर्तु न कुत्वापीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

अधिगत्येति । एतस्या हृदयमीदृक्कठिन मधिगत्य ज्ञात्वा मृदुता-
पुवोक्तावत्काठिन्यभाजोरित्यर्थः । अन्यथा दुर्नीति रिति भावः । युक्तौ
विधःस्त्रिष्टौ वृत्तौ वर्तुलौ तयोर्युक्तवृत्तयोर्विशेषणसमासः । तथा साधु-
परिवयोश्च कुचयोर्वैमुख्य मनभिव्यक्तमुखल मौदासीन्यं प्रतीमोजानी
म एव वयन्तु निश्चेतुमत्र शक्नुमो वृथा कौटिल्यादिति भावः ॥ ३६ ॥

इतीति । अस्मिन्नलेकान्ते सोल्लुक्कण्ठं सोपहासमिति तां कलामभिधाय

भावितेयं त्वया साधु नवरागा खलुत्वयि ।
 चिरन्तनानुरागार्हं वर्तते नः सखीः प्रति ॥ ३८ ॥
 स्मरशास्त्रविदा सेयं नवोढा नख्यया सखी ।
 कथं सम्भुज्यते बाला कथमस्मासु भाषताम् ॥ ३९ ॥
 नासत्यवदनं देव ! त्वा गायन्ति जगन्ति यम् ।
 प्रिया तस्य सरूपा स्यादन्यथा लपना न ते ॥ ४० ॥

सोऽल्लुण्ठनन्त सोऽप्राशः सोऽपहासास्त्रयः समा इति यादवः । सुद्वित
 कण्ठे निवृत्तवाचि तुष्णीम्भूते सति दमयन्तोऽसुखाधीतस्मितया तां दृष्ट्वा
 विस्मयमानयेत्यर्थः । तया असौ नलो जगे जगदे नलो गदित इत्यर्थः
 क्रियाग्रहण मिति क्रियया अभिप्रायात्सम्प्रदानत्वं तथा च विवक्षित-
 कर्मत्वाद्भावे लिट् ॥ ३७ ॥

यदुक्तं पूर्णवापीत्यादि तत्र तावदुत्तरमाह भावितेति । इयं भैमी
 त्वया साधु भाविता किन्तु त्वयि नवरागा नूतनपरिचया खलु अतः सद्गु-
 रूपं वर्तते सखीः प्रति चिरन्तनस्य चिरन्तनानुरागस्यार्हं मत्तु रूपं वर्तते
 अतोऽयं सुपालम्भ उचित इति भावः ॥ ३८ ॥

यदुक्तं मन्वयाहीत्यनेन तत्रोत्तरं श्लोकद्वयेनाह स्मरेत्यादिना बाला
 विदग्धा नोऽस्माकं नवं सुचिरमेवोढा परिणीता सेयं मिदं प्रथमसङ्गमा बाला
 सुभगा सखी नः स्मरशास्त्रविदा कामतन्त्रवेदिना चिराच्चिरं वा सम्भोष-
 विरुद्धेनेत्यर्थः । त्वया कथं सम्भुज्यते विस्मयं सम्भोक्तुं शक्यते कथंचास्मासु
 अस्मानधिकृत्य भाषतां कथमस्मभ्यं स्वचेष्टितं कथयिष्यतीत्यर्थः । तस्मादसौ
 भाविन्यर्थे कामशास्त्रवेदिनस्तवोपालम्भ उचित इति भावः ॥ ३९ ॥

अत्रैव यद्विशेषितवानलीकवागिति तत्रोत्तरमाह नासत्येति । हे
 देव ! महाराज ! जगन्ति लोका यन्त्वान्नासत्ययोरश्विनी कुमारयोरिव
 वदनमास्यं यस्य गायन्ति । तस्य महानुभावस्य ते तव सरूपा सुन्दरी

० सर्गः । २० सर्गः ।] नैषध वरितम् । २६३

मनोभूरस्ति चित्तेऽस्याः किं नु देव ! त्वमेव सः ।
 त्वदवस्थितिभूर्यस्यान्मनः सख्या दिवानिशम् ॥४१॥
 सतस्तेऽथ सखीचित्ते प्रतिच्छाया स मन्मथः ।
 त्वयास्य समरूपत्वमतनोरन्यथा कथम् ॥४२॥
 कः स्मरः कस्त्वमत्रेति सन्देहे शोभशोभयोः ।
 त्वय्येवार्थितया सेयं धत्ते चित्तेऽथवा युवाम् ॥४३॥

प्रिया कान्ता अन्यथा प्रतिकूलमात्रपन्नं भाषणं यस्या स्तब्धशीखात् न
 भवितेति तात्पर्यम् स्वामिदृग्दोषसम्भावनायापीति भावः ॥ ४० ॥

यदुक्तमाह स्नेह्यादिलोके तस्योत्तरं लोकत्रयेणाह मनोभूरित्यादि ।
 हे देव ! राजन् ! देवः परिधने राज्ञीति विश्वः । अस्याचित्ते मनो-
 भूरस्ति किन्तु स मनोभू स्वमेव कुतः यद्वयस्यास्य दिवानिशं सदा-
 त्वदवस्थितिभूस्त्वदवस्थानस्याश्रयः मनोभूराश्रयो यस्येति व्युत्पत्त्या
 त्वमेव मनोभूः मनसि भवतीति व्युत्पत्तौ त्वदभिजापिन्याः परत्वं दुभय-
 यापि न पुरुषान्तरसेवाशङ्काजव इति भावः ॥ ४१ ॥

सत इति । अथेति पक्षान्तरे अथवा सः मन्मथ सखीचित्ते सतो वत-
 मानस्य ते तव प्रतिच्छाया प्रतिबिम्बं अन्यथा इत्थं न चेत् अतनोर
 शरीरस्यास्य त्वया समरूपत्वं कथं धर्मभावे धर्मानवकाशात् पूर्ववदेवाभि-
 प्रायः ॥ ४२ ॥

क इति । अथवा हे देव ! उभयोर्युवयोः शोभया समानधर्मेण हेतुना
 अतनोर्योर्मध्ये स्मरः कस्त्वमपि क इति सन्देहे सति सेयं मैत्री त्वय्येवार्थि-
 तया चित्ते युवां त्वां कामञ्च त्वदाद्येकशेषः । धत्ते त्वयि मन्मथयोः
 कतरस्त्वमिति सन्देहे तदुच्छेदशोभयोः सन्निधानादनुमेयत्वं उभावपि
 चित्ते धत्ते न त्वं स्यादित्यर्थः ॥ ४३ ॥

त्वयि न्यस्तस्य चित्तस्य दुराकर्षत्वदर्शनात् ।

शङ्कया पङ्कजाक्षी त्वां दृग्गंशेन स्पृशत्यसौ ॥४४॥

विलोकनात् प्रभृत्यस्या लग्न एवासि चक्षुषोः ।

स्वेनालोकय शङ्का चेत् प्रत्ययः परवाचि कः ॥४५॥

परीरम्भेऽनयारभ्य कुचकुङ्कुमसङ्क्रमम् ।

त्वयि मे हृदयस्यैवं राग इत्युदितैव वाक् ॥४६॥

मनसाऽयं भवन्नामकामसूक्तजपवती ।

अक्षसूत्रं सखीकण्ठशुश्रुत्येकावलिच्छलात् ॥४७॥

यदुक्तं नालोकत इत्यादि लोके तत्त्वोत्तरमाह । त्वयोति ।
पङ्कजाक्षी असौ दमयन्ती भैमी त्वयि न्यस्तस्य चित्तस्य दुराकर्षत्वदर्शनात्
त्वां दृग्गंशेनापाङ्गेन शङ्कया स्पृशति अतो नोपालभावकाश्च इति भावः
॥ ४४ ॥

विलोकनादिति । विलोकनात्प्रभृति दूत्यकालदनशोदारभ्य का-
म्पित्यात्प्रभृत्यादिति भाष्यकारप्रयोगादेव प्रभृतितत्प्रयोगात् पञ्चमाति
कौयटः । अस्याश्चक्षुषोर्लग्न एवासि शङ्काचेत् मदुक्तावविश्रामासचेत् सत्वं
परवाचि परोक्तौ कः प्रत्ययः का अद्या किन्तु स्वेनालोकय स्वयमेव
पश्य पुरस्यसदृशवस्तुनः कनीनिकायाः साक्षित्वान्नालोकत इत्यादि
वाची छक्तिरसक्तिरित्यर्थः ॥ ४५ ॥

अथ यदुक्तं रागं दर्शयता इत्यादि लोके तत्त्वोत्तरमाह परीरम्भ
इति । अद्यानया प्रेषितया परीरम्भे आलिङ्गनं कर्मणि कुचकुङ्कुमस्य
संक्रमं संक्रान्तिसारभ्य तमादिं कृत्वा त्वयि विषये मे हृदयस्य रागएव
मे मम वाग्वच उदितैव उक्तैव अतः सखीष्वहुरक्ता न मयीति नोपालभे
इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

कान्नामन्वयत इति लोके यदुक्तं तत्त्वोत्तरमाह मनसेति । अयमिति

सर्गः । २० सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

२६५

अध्यासिते वयस्याया भवता सहता हृदि ।

स्तनावन्तरसम्मान्तौ निष्क्रान्तौ ब्रूमहे वहिः ॥ ४८ ॥

कुचौ दोषोज्झितावस्थाः पीडितौ व्रणितौ त्वया ।

कथं दर्शयतामास्यं दृहन्तावावृतौ ह्रिया ॥ ४९ ॥

इत्यसौ कलया सूक्तैः सिक्तः पीयूषवर्षिभिः

ईदृगेवेति पप्रच्छ प्रियासुन्नमिताननाम् ॥ ५० ॥

हस्तेन पुरोवर्तिनिर्देशः सखीकण्ठो भैमीकण्ठनालः मनसा भवन्नामैव कामसूक्तं कामदेवप्रकाशकमन्त्रः तस्य जपएव व्रतमस्य स्तीति तदु-
व्रती सर्ववाचिकजपानां मानसिकजपस्य सहस्रगुणत्वान्ननोपहणम्
एकावलिच्छलादेकयष्टिकहारव्याजात् अक्षरं जपसङ्ख्यानां भेदमनुरस्य-
मालां चुस्वति स्मृशति धारयतीत्यर्थः । अथ सखीनामग्रहस्य कैव-
ल्यात् त्वन्नामग्रहस्य नैरन्तर्यादयं उपालम्भात् सम्भवतीति भावः ॥ ४७ ॥

अस्य : पीनस्तनेत्यादिश्लोकोक्तं सुक्तवैपरीत्यापादनेन परिहरति
अध्यासित इति । वयस्यायाः सख्याः हृदि सहता भवता अध्यासिते
अधिष्ठिते सति स्तनावन्तरसम्मान्तावसम्भवन्तौ अनवकाशौ वहि-
निष्क्रान्ताविति ब्रूमहे अतोऽत्र यानैकशरणो महाराज इति भावः
॥ ४८ ॥

अधिगत्येत्यादि श्लोकोक्तं कुवचनैर्मुख्योपालस्योत्तरमाह कुचाविति ।
दृहन्तौ महान्तौ दोषौ तो दोषोज्झितौ दोषवर्जितः वस्थाः कुचौ त्वया
पीडितौ बाधितौ व्रणितौ क्षतौ दूषितौ च व्रणशब्दात् तत्करोतीति
यन्नात् कर्मणि क्तः याविष्टवद्भावात् चिखतो लुक् । अतो ह्रिया
हेतुना व्यावृतौ आस्य कथं दर्शयतां दोषोदये लज्जया न परस्मै सुखं प्रद-
र्शयतीति भावः । अयमपि स्वयं कृतापराध एवेत्यर्थः दृशेयं नात्कर्मणि
श्लोकितामादेशः ॥ ४९ ॥

इतीति । इतीत्यसौ राजा कलया प्रियायाः सख्या पीयूष-

वभौ च प्रेयसीवक्त्रं पत्युरुन्नमयन् करः ।
 चिरेण लब्धसन्धानमरविन्दमिवेन्दुना ॥५१॥
 ह्रीणा च स्मयमाना च नमयन्ती पुनर्मुखम् ।
 दमयन्ती मुदे पत्युरत्युच्चैरभवत्तदा ॥५२॥
 भूयोऽपि भूपतिस्तस्याः सखीमाह स्म सस्मितम् ।
 परिहासविलासाय स्पृहयालुः सहप्रियः ॥५३॥
 चन्तुं मन्तुं दिनस्यास्य वयस्येयं व्यस्यतात् ।
 निशीव निशिधात्वर्थं यदाचरति नात्र नः ॥५४॥

वर्षिभि ररुतस्यन्दिभिः सूक्तैः सिक्तः सन् उन्नमितं स्वपाणिना उन्नतमाननं मुखं यस्य स्तां प्रियाम् देहगेवेति मिष्टमेवेति कृत्वा प्रपच्छ ॥५१॥

वभाविति । प्रेयसीवक्त्रं मुखं उन्नमयन् पत्युः करचिरेण महता काठेनेन्दुना लब्धं सन्धानं योगो येन तदरविन्दमिव वभौ अभूतोपनेति च अत्यन्त मसम्भव सम्बन्धोक्ते रतिशयोक्तिभेद इत्यपरे ॥ ५१ ॥

ह्रीणेति । तदा तत्काले ह्रीणा ह्रीता विकल्पात् निष्ठानले स्मयमाना मन्दं हसन्ती च पुनर्मुखं नमयन्ती दमयन्ती पत्युरत्युच्चैरुच्चतरायै मुदे अनन्दाय भवत् ॥ ५२ ॥

भूय इति । प्रियया सह वर्तत इति सहप्रियः तेन सहेत्यादिना वज्रवीहिः । भूपतिः परिहासविलासाय स्पृहयालुः केलिहरणमप्युत् स्पृहेरोक्षित इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी स्पृहि गृहीत्यादिना आलुच् । भूयोऽपि तस्याः प्रियायाः सखीं कलां स्मितमाह स्म ॥ ५३ ॥

चन्तुमिति । इयं वो वयस्या सखी अस्य दिनस्य मन्तु मपराधं चन्तुं व्यस्यतात् प्रवर्ततां तातडादेशः । यद्यस्मान्निशीव रात्राविवान्दिने नोऽस्माकं निशिधात्वर्थः निशिधातोर्निशिः चुम्बन इति धातोरर्थं चुम्बनं नावरति तत्र न किञ्चिन्निमित्तं पश्याम इति भावः ॥ ५४ ॥

२० सर्गः ।

२० सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

२६७

दिनेनास्या सुखस्येन्दुः सखा यदि तिरस्कृतः ।

तत्कृताः शतपत्राणां तन्मित्राणामपि श्रियः ॥ ५५ ॥

लज्जितानि जितान्येव मयि क्रीडितयाऽनया ।

प्रत्यावृत्तानि तत्तानि पृच्छ सम्प्रति कम्प्रति ॥ ५६ ॥

निशि दष्टाधरायापि सैषा मह्यं न वक्ष्यतु ।

क्व फलं दृश्यते विम्बिलता कीराय कुप्यति ॥ ५७ ॥

शृणीपदसुचिक्का श्रीशोरिता कुम्भिकुम्भयोः ।

पश्यैतस्याः कुचाभ्यान्तनृपस्तौ पीडयामि न ॥ ५८ ॥

दिनेनेति । अथ दिनेनास्याः वः सख्या सुखस्येन्दुः सखा सदृक्
मात्रं चेदुद्यदि तिरस्कृतो यदि अधमः स हि तस्य सुखस्य मित्राणां शत-
पत्राणां अपि श्रियश्च तत्कृताः ईदृशस्य ह्यङ्गः सहस्रपत्रमित्राण्ये-
वोपकृतानि रात्रौ तु विपत्तिमित्यहो महान् विवेक इति भावः ॥ ५५ ॥

लज्जितानीति । अथ दिनेनास्या वः सख्यामपि लज्जितानीति किञ्च
क्रोडितया रात्रौ क्रीडितिवत्या कर्तरि क्तः । अनया वः सख्या लज्जि-
तानि क्रीडितानि भावे क्तः । तानि निरस्तान्येव सम्प्रति कं प्रति क
उद्दिश्य तानि लज्जितानि प्रत्यावृत्तानि प्रत्यागतानि तत्रत्याएते निर्मितं
पृच्छ ॥ ५६ ॥

निशेति । सैषा प्रिया निशि दष्टोऽधरो येन तस्मै अपि मह्यं न
कुप्यति क्रोधं द्रुहेत्यादिना सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी विम्बिलता रक्तविम्बीफलं
विम्बिलता चिञ्चलिका पीलुपण्येत्यमरः । फलं स्वफलं दृश्यते दन्तैः
घीयते कीराय शुकाय कुप्यति न कापीति दष्टान्तालङ्कारः ॥ ५७ ॥

यदुक्तं कलया कुचौ दोषोज्झितावस्थाः पीडितौ व्रणितौ त्वयेति
तत्रोत्तरमाह शृणीति । एतस्याः कुम्भिकुम्भयो र्गजकुम्भयोः सम्बन्धि
शृणीपदान्यङ्गुशतान्येव सुचिक्कानि यस्याः सा श्रीः शोभा सम्पत्तिश्च

अधराष्टतपानेन ममास्यमपराध्यतु ।

मूढा किमपराद्धं यत्पादौ नाप्नोति चुम्बितुम् ॥ ५६ ॥

अपराद्धं भवद्वाणी आविणा पृच्छ किं मया ।

वीणाऽऽह पदं यन्मां कलकण्ठी च निष्ठुरम् ॥ ६० ॥

सेयमालिजने स्वस्य त्वयि विश्वस्य भाषताम् ।

ममताऽनुमतास्मासु पुनः प्रस्मर्यते कुतः ॥ ६१ ॥

अथोपवदने भैस्याः स्वकर्णोपनयच्छलात् ।

सन्निधाप्य अतौ तस्या निजास्यं सा जगाद ताम् ॥ ६२ ॥

चोरिता अपहृता तत्तस्माच्चौर्योत्थितो नृपोऽहन्तौ कुचौ पीडयामि दुष्ट-
नियन्त्राविकारत्वात् राज्ञा मिति भावः ॥ ५८ ॥

अधरेति । ममास्य अधराष्टतपानेन हेतुनापराध्यतु अनिष्टाव-
रणादपराध्यस्तु । मूढा किमपराद्धं कोऽपराधः यो मूढा पादौ
चुम्बितुं स्पृष्टुं न प्राप्नोति पदाद्वित्तु लभत इत्यर्थः । प्रकृतभावा-
न्नाद्यापि विस्मयमभोगमुखलाभ इति भावः ॥ ५९ ॥

अपराद्धमिति । हे कले ! पृच्छ सखी मिति शेषः । भवद्वाक्यं
शृणोतीति तत् आविणा मया किमपराद्धं न किञ्चिदपराद्धमित्यर्थः ।
कुतः यद्वयस्मादीनां मां परुषमाह स कलकण्ठपि कोकिला च निष्ठुरमाह
अतस्तयोः पारुष्यदोषादस्या त्वद्वाणी शुश्रूषयिषुरहं सम्भाषणेनातुक-
म्पनीय इति भावः ॥ ६० ॥

सेति । हे कले ! सेयं त्रिया स्वस्यालिजने त्वयि विश्वस्य विश्वस्य
भाषतां तत् किं नानुमन्यते किं त्वस्मासु विषये ममता अनुमता ममताम-
माय मित्यभिमानः कुतो हेतोः पुनः प्रस्मर्यते सन्तोषस्तुष्टिर्मनाग्लोऽपि
वरं अन्यथा तु कथं जीवेयमिति भावः ॥ ६१ ॥

अथेति । अथ राजवाक्यानन्तरं सा कला भैस्या उपवदने

अहो मयि रहोदत्तं धूर्त्तं किमपि नाभ्यधाः ।
 आस्व सत्यमिमं तत्ते भूपमेवाभिधापये ॥ ६३ ॥
 स्मरशास्त्रमधीयाना शिचिताऽसि मयैव यम् ।
 अगोपि सोऽपि कृत्वा किं दाम्पत्यव्यत्ययस्त्वया ॥ ६४ ॥
 मौनिन्यामेव सा तस्यां तदुक्तीरिव शृण्वती ।
 वादं वादं मुञ्जश्चक्रो ज्ज्जमित्यान्तरान्तरा ॥ ६५ ॥

वदनसमीपे सामीप्येऽव्ययीभावः तृतीयासप्तम्यो ब्रज्जलमिति विक-
 लात् सप्तम्यां नाम्भावः । स्वकर्णस्योपनयच्छलादुपकर्णव्याजात् तस्या
 भैस्याः श्रुतौ कर्णे निजास्यं स्वमुखं सन्निधाय सन्निहितं कृत्वा तां
 भैमीं जगाद ॥ ६३ ॥

अहो इति । हे धूर्त्त ! वञ्चने ! मयि विषये रहोदत्तं रहस्यचेष्टितं
 किमपि नाभ्यधाः आस्व तिष्ठ सत्यमिममिति भूपमेव तत्ते चेष्टित मभि-
 धापये भूपमेव ख्यापयिष्यामीत्यर्थः । गति बुद्धीत्यादिना शब्दकर्मत्वादस्य
 कर्तुः कर्मत्वम् ॥ ६३ ॥

स्मरेति । स्मरशास्त्रं वात्स्यायनादिकामतन्त्रमधीयाना मत्तोऽभ्य-
 स्त्री त्वं यं मयैव शिचिता उपदिष्टासि ब्रुविशासीति शासिर्धर्मग्रह-
 पत्री द्विकर्मकत्वम् अग्रधानो दुहादीना मग्रधाने कर्मणि क्तः । स कोपः
 दाम्पत्यव्यत्ययः पूज्यभावस्त्वया किं कृत्वा किं मत्वा किमर्थं मित्यर्थः ।
 शास्त्रशब्देन विशेषलक्षणैरपि आगोऽप्यपरधोऽपि किमिति न कृतः कृतो-
 नोच्यते तदुब्रूहीत्यर्थः ॥ ६४ ॥

यदुक्तं भूपमेवाभिधापय इति तदर्थं सुपोद्घातत्वेन किञ्चित् चपला
 मित्याह मौनिन्यामिति । सा कला तस्यां भैस्यां मौनिन्यां तूष्णीं
 भूतायामेव तदुक्तीस्तद्वाक्यानि शृण्वती चान्तरान्तरा मध्ये मध्ये वादं
 वादं प्रत्युत्तरमिव चोदित्वा आभीक्ष्ण्येण यत्तु मुञ्जः पुनः पुनः ज्ज्जमिति
 चक्रो ज्ज्ज्जारेण तद्वाक्याङ्गीकारं चकारेत्यर्थः ॥ ६५ ॥

अथासावभिसृत्यास्या रतिप्रागल्भ्यशंसिनी ।
 मख्या लीलाम्बुजाघातमनुभूयालपनृपम् ॥ ६६ ॥
 दृष्टं दृष्टं महाराज ! तदर्थाभ्यर्थना क्रुधा ।
 यत्ताडयति मामिव यद्वा तर्जयति भ्रुवा ॥ ६७ ॥
 वदत्यचिच्छि चिच्छेन त्वया केनैष नैषधः ।
 शाङ्गे शक्रः स्वयं कृत्वा मायामायातवानयम् ॥ ६८ ॥
 स्वर्णदीर्घपद्मिन्याः पद्मदानं निदानताम् ॥
 नयतीयं त्वदिन्द्रत्वे दिवशागमनञ्च ते ॥ ६९ ॥

अथेति । अथैवं कल्पनानन्तरं मख्या भैरव्या रतिप्रागल्भ्यं शङ्कत
 इति तत् शङ्किनी असौ कलाः मख्या भैरव्याः सकाशात्लीलाम्बुजानाम-
 घातं ताडनं मनुभूय प्राप्याभिसृत्योपसृत्य नृपमाह्वयत् ॥ ६६ ॥

तदेवाह पङ्क्तिः दृष्टमित्यदि हे महाराज ! दृष्टं दृष्टं सम्भवे
 द्विरुक्तिः । किं दृष्टं तत्राह त्वदर्शस्य त्वदपेक्षितार्थस्याभ्यर्थना क्रिय-
 तामिति प्रार्थिते सति क्रुधा यदेव मान्ताडयति यद्वा यच्च मां तर्जयति
 तदुभयं दृष्टं खल्वित्यर्थः । एतस्य स्ववाक्यश्रवणाद्येभ्यो भावः । तर्जते-
 रनुदात्तत्वेऽपि च स्यादुदात्तत्वेऽपि टितत्करणे नानित्यता ज्ञापनात्
 तच्च परस्मैपदमपि अतएव तर्जयते भर्त्सयते तर्जयतीत्यपि च दृश्यते
 इति भट्टमल्लः ॥ ६७ ॥

किं तद्वाक्यं तदाह लिभिर्वदतीत्यादि । हे राजन् ! भैरवी वदति
 आत्मानं नितिशेषः तदेवाह । हे कले ! त्वया एष पुरुषः केन चिच्छेन
 स नैषध इत्यचिच्छि चिच्छितः प्रत्यभिज्ञातः किन्त्वयं स्वयं शक्र एव मायां
 नलवेपं कृत्वा आयातवानिति शङ्के ॥ ६८ ॥

स्मरति । किञ्च हे महाराज ! इयं भैरवी ते तव स्वर्णद्व्यामाकाश-
 गङ्गायां स्वर्णपद्मिन्याः पद्मदानं दिवोऽन्तरीक्षादागमनञ्च त्वदिन्द्रत्वे

सर्गः ।

३० सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

३०१

भाषते नैषधच्छाया मायाऽमायि मया हरेः ।

आह चाहमहल्यायां तस्याकर्णितदुर्नया ॥ ७० ॥

सम्भावयति वैदर्भी दर्भायाभामतिस्तव ।

जम्भारित्वं कराम्भोजाद्भोलिपरिरम्भणः ॥ ७१ ॥

अनन्यसाक्षिकाः साक्षात्तद्याख्याय रङ्गक्रियाः ।

शङ्कातङ्कं नुदैतस्या यदि त्वं तत्त्वनैषधः ॥ ७२ ॥

इति तत्सुप्रयुक्तार्थं निङ्गुतीकृतकैतवाम् ।

वाचमाकर्ण्य तद्भावे संशयालुः शशंस सः ॥ ७३ ॥

निदानतान्मूलकाराण्यतः प्रयति अनिर्दिश्यैतदुभयं न सम्भवतीति
भावः ॥ ६८ ॥भाषत इति । हे नह.राज ! मैमी भाषते किमिति हे नल ! नैषध-
च्छाया नलाकारो हरे रिन्द्रस्य माया मया अमायि अनुमिता माहः
कर्मणि लुङ् मिथि दुगागमः आह च.न्यच्चाहेत्यर्थः । अहल्यायां तस्ये-
न्द्रस्यकर्णितोदुर्नयोदुच्चैष्टितं यया सा सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः ।
पारदार्यपरा भीतिरथस्य नास्ति उपसर्गादसमासवीणोपदेशस्वेति
भावः ॥ ७० ॥सम्भावयतीति । किञ्च दर्भायाभा कुशायसङ्काशा मतिर्यस्याः सा
सूक्ष्मबुद्धिवैदर्भी दृश्योल्लिख्यत्वात् वज्ररेखाञ्च परिरम्भते यत्तस्मान्
परिरम्भणः कराम्भोजादातिङ्गनात्तव जम्भारित्वं इन्द्रत्वं सम्भावयति
शुभनीयते वज्रहस्तः पुरन्दरइतिश्रुतेरिति भावः ॥ ७१ ॥अनन्येति । हे राजन् ! तत्त्वनैषधः परमार्थनलो यदि तत्तर्हि
अनन्यसाक्षिकाः स्वसातसम्बेदा रङ्गक्रिया रङ्गव्यापारान् साक्षात्
सममेव व्याख्यायोक्त्वा एतस्याः शङ्काया इन्द्रलोत्प्रेक्षाया आतङ्कं भवं
तद निवर्तय ॥ ७२ ॥

इतीति । इतीत्यन्वया कथया सुप्रयुक्तार्थं युक्तोक्तत्वेन निङ्गुती-

[३६]

स्मरसि च्छद्मनिद्रालुर्मया नाभौ शयार्पणात् ।

यदानन्दोल्लसल्लोमा पद्मजाभीभविष्यसि ॥ ७४ ॥

जानासि द्वीभयव्यग्रा यन्नवे सन्मथोत्सवे ।

सामिभुक्तैव सुक्ताऽसि षड्वि ! खेदभयात्तया ॥ ७५ ॥

स्मर जित्वाऽऽजिमेतस्त्वां करे मत्प्रदधाविनि ।

अहलीयुगयोगेन यदाश्लिष्यं घने जने ॥ ७६ ॥

हृतकैतवः त्रिङ्गुतकपटशङ्कां वाचमाकर्ण्य तस्या भैरव्या भावे अभिप्राये संश-
यालुः किं मयोन्द्रत्वं शङ्कितं स्यादिति संशयानः सन् स नलः शयसं
संशयोच्छेदकं वाक्यमुवाचेत्यर्थः ॥ ७३ ॥

अथैतदेव विद्वान् विंशत्याः श्लोकैः प्रपञ्चेनाह स्मरसीत्यादि हे प्रिये!
 च्छद्मना कपटेन निद्रालुः सुप्ता सृष्टिं गृहीत्यादिना निपूर्वाद्रातेरा-
 लुच् । तदा सया नाभौ शयस्य पाण्डुरर्पणात् आनन्देन
 स्पर्शसुखेनोत्सङ्गोमा, प्रहृष्यत्तोमा सती पद्मं नाभौ यस्याः पद्मनाभिः
 पाण्डुरेव पद्मत्वादिति भावः । पद्मनाभो विष्णुश्च सोऽपि च्छद्मनिद्रा-
 लरिति भावः । योगविभागत् समासालोऽप्रत्ययः, उभयत्राप्यभूततद्भा-
 वेद्भिः पद्मनाभीभविष्यसि यत् पद्मनाभीभूतासीति यदित्यर्थः तत्तु स्मरवि-
 तप्रत्यभिजानासि किमित्यर्थः । अभिज्ञाने च न लङिति अभिज्ञानवचन-
 योगाद्भूतार्थे लट् ॥ ७४ ॥

जानासीति । हे खट्वि ! कोमलाङ्गि ! अतिपीडां न सह-
 इत्यर्थः । नचेन्नक्तयोत्सवे प्रथमसमगमे स्त्रीभयाभ्यां व्यया आन्ता खेदः
 सत्यचयस्तद्भयात् सासिमुक्ता अर्द्धसुक्तेव भया सुक्तासि अन्यथा वैरसा-
 दिति भावः । तदुक्तं रतिरहस्ये सहसा वायुपक्रान्ता कन्याचित्तसवि-
 न्दत । भयान्दितसहदेगसङ्गोदेषञ्च गच्छति । सा प्रीतियोगमप्राप्य दिगो-
 द्देशेन द्रुपिता । पुरुषद्वेषिणी व. सु द्विविधा वा ततोऽन्यथेति तज्जनावि-
 प्लारसि किमित्यर्थः ॥ ७५ ॥

वेत्य मानेऽपि सत्त्यागदूना स्वं माञ्च तन्मिथः ।

महृष्टाऽऽलेख्य पश्यन्ती व्यवधा रेखयाऽन्तरा ॥ ७७ ॥

प्रस्मृतन्तत्त्वया तावद्यन्मोहनविमोहितः ।

अट्टप्तोऽधरपानेषु रसनामपिवन्तव ॥ ७८ ॥

त्वत्कचार्द्रनखाङ्गस्य सुद्रामालिङ्गनोत्थिताम् ।

स्मरेः स्वहृदि यत् स्मरेः सखीं शिल्पं तवाब्रुवम् ॥ ७९ ॥

स्मरेति । हे प्रिये ! आर्जिं युद्धं कृत्वः एतः समागतोऽहं जने घने
बद्धले सति गात्रालिङ्गनप्रतिबन्धोक्तेः सत्पादं प्रतिधारयिनि बरे अङ्गुलियु-
गयोगेन अङ्गुलिद्वययोजनया यदाश्लिष्यं आश्लिष्टवानस्मि तत्स्मर ॥ ७६ ॥

वेत्येति । हे प्रिये ! माने प्रणयकोपे सत्त्यागदूना महिरहस्यमा
मिथो रहसि मिथोन्योन्यं वा रहस्यपीत्यमरः । स्वमात्मानं माञ्चालेख्य
चित्ते लिखित्वा पश्यन्ती महृष्टा मया वीक्षिता सती अन्तरा लिखितयो-
र्मध्ये रेखया व्यवधा अवाप्य विहितावकाशः तत्रापि कोपः प्रकाटत
इत्यर्थः । व्यवपूर्वाद्वाते लुङ् सिपि गास्येत्यादिना सिचोलुक् वेत्य
इति काकुः ॥ ७७ ॥

प्रस्मृतमिति । हे प्रिये ! मोहने सुरते विमोहितः सन्नद्धः
अधरपानेषु अट्टप्तस्तावन्मात्रेणाट्टप्तः सत्त्वन्धसामान्ये पष्ठी पूरणेत्यादिना
पष्ठीसमासनिषेध ख्यापनात् पष्ठीति केचित् । तव रसनां यदपिवन् तता-
वत्त्वया प्रस्मृतं काकुः ॥ ७८ ॥

त्वदिति । हे प्रिये ! स्वस्यात्मनो मे हृदि बद्धस्यालिङ्गनेनोत्थितां
उत्पन्नां सङ्क्रान्तामित्यर्थः । त्वत्कुचयोरार्द्रनखाङ्गस्य सुद्रां सन्निवेशं स्मरेः
सस्मितः सन् सखीं प्रति तव शिल्पं शिल्पनिर्माणं संक्रमणरूपशब्दमब्रुवन्
तत् स्मरेः ॥ ७९ ॥

त्वयेति । हे प्रिये ! मध्ये मधुगोष्ठ्यां मध्ये मधुगोष्ठि पानगोष्ठी-
मध्ये इत्यर्थः । पारे मध्ये पष्ठ्या वेत्यययोभायः गोस्त्रियो रूपं सर्जनस्येति

त्वयाऽन्याः क्रीडयन्मध्येमधुगोष्ठिं रूषेक्षितः ।

वेत्सि तासां पुरो मूर्द्धां त्वत्पादे यत्किञ्चास्त्वलम् ॥ ८० ॥

वेत्स्य मय्यागते प्रोष्य यत्त्वां पश्यति हार्दिनि ।

अचूस्वीरालिमालिङ्ग्य तस्यां केलिसुदा किल ॥ ८१ ॥

जागर्त्ति तव संस्कारः स्वमुखान्नवदानने ।

निक्षिप्यायाचिपं यत्त्वां न्यायात्ताम्बूलफालिकाः ॥ ८२ ॥

चित्ते तदस्ति कच्चित्ते नखजं मयि यत् क्रुधा ।

प्राग्भवाधिगमागः स्ये त्वया शम्बाकृतं क्षतम् ॥ ८३ ॥

हृत्क्षतं अन्याः स्तियः क्रीडयन् विनोदयन् अहं त्वया रूपा रोषेणेक्षितः
सन् तासां पुरोऽपि त्वत्पादे यत् आस्त्वलम् किल खनु तत् वेत्सि स्मरसि
किमित्यर्थः ॥ ८० ॥

वेत्सेति । हे प्रिये ! हृदयस्य कर्म हार्दं प्रेम प्रेमा ना प्रियता हार्द-
मित्यमरः । हार्दिनि मयि प्रोष्य प्रत्यागते त्वां पश्यति सति आलिं-
सस्वीरालिङ्ग्य तस्यां केलिसुदा क्रीडावर्षेणाचूस्वीस्त्वमितिभावः ॥ ८१ ॥

जागर्त्तीति । हे प्रिये ! ताम्बूलफालिका नागवल्लीदत्तवत्क्षिका
ताम्बूलवल्लीताम्बूलीनागवल्ली त्यपीत्यमरः । स्वमुखान्नवदानने निक्षिप्य
न्यस्य तास्ताम्बूलवत्क्षिकाः न्यायात् निक्षिप्य द्रव्यप्रत्यर्पणधर्माद्यदयाचिपं
तव याचनं संस्कारोपासना जागर्त्ति उत्पद्यते स्मरसि किमित्यर्थः
॥ ८२ ॥

चित्त इति । हे प्रिये ! मयि प्राग्भवेन प्रथमभावाभिगमनातिमुह-
ुराग्नेनागसि तिष्ठतीत्यागः स्ये अपराधे सति त्वया क्रुधा क्रोधेण नखजं क्षतं
शम्बाकृतं द्विगुणीकृतं आनुलोम्ययातिलोमाभ्यां द्विकृष्टं क्षेप्तं शम्बाकृतमु-
च्यते द्विगुणीकृते तु सर्वं पूर्वं शम्बाकृतमपीत्यमरः । क्षजो द्वितीयद्वतीय-
शम्बोजा तिष्ठति डाहप्रत्ययः । समुखन्तु शुभकरणं ते तव चित्ते-
ऽस्ति कच्चित् ॥ ८३ ॥

सर्गः ।

२० सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

३०५

स्वदिग्विनियमेनैव निशि पार्श्वविवर्त्तिनोः ।

स्वप्नेष्वयस्तवैमुख्ये सख्ये सौख्यं स्मरावयोः ॥ ८३ ॥

क्षणं प्राप्य सदस्येव नृणां विमनितेक्षणम् ।

दर्शिताधरमद्दंशा ध्याय यन्मासतर्ज्जयः ॥ ८४ ॥

तथाऽवलीक्य नीलाञ्जनालभमणविभ्रमात् ।

करौ योजयताऽध्येहि यन्मयाऽसि प्रसादिता ॥ ८५ ॥

ताम्बूलदानं सन्प्रस्तकरजं करपङ्कजे ।

न मम स्मरसि प्रायस्तव नैव स्मरामि तत् ॥ ८६ ॥

खेति । हे प्रिये ! स्वदिशोः स्वस्व शयनदेशयोर्विनिमयेनैव विपरीतवर्तनायैवेति पार्श्ववर्त्तिनोः पूर्वावस्थायाय पार्श्वे विवर्तते न अन्यथा वैमुख्यप्रसङ्गादिति भावः । तयोरावयोः स्वप्नेषु स्नापकावेष्टमस्यो चकरोत्या निरस्ते वैमुख्ये पराङ्मुख्ये भेदने सख्ये सौख्यं सुखं स्मर ॥ ८३ ॥

क्षणमिति । हे प्रिये ! सदसि तिष्ठतीति सदस्येव सखी समागत-
तैष्य नृणां सखीजनानां विमनितानि विमानितानि विमनश्चाक्षत्
करोति ख्यन्ताद्विद्वद्भावे टिलोपः, कर्मणि क्तः । तानीक्षणानि
यस्मिन् तमासक्तजनदृष्टिक्लाङ्गणमवसरं प्राप्य दर्शिताधरे मद्दंशा मत्कृत-
दंशनं यया सा सती यन्मासतर्ज्जयः तत् स्मरः ॥ ८४ ॥

तथेति । हे प्रिये ! तथा तज्जनसयलीक्य लीलाञ्जनालस्य भ्रमणमेव
विभ्रमो विवासस्तस्मात्तद्व्याजादित्यर्थः । करौ पाणौ योजयता अञ्जलिं
वभता मया यत्रसादिता प्रसन्नोक्तता तदध्येहि स्मर ॥ ८५ ॥

ताम्बूलेति । हे प्रिये ! तव करपङ्कजे त्वत्पाणिपद्मे स यस्तकरजं
विरचितनखपङ्कं कर्म कर्तुं स्ताम्बूलदानवित्तकार्पणं प्रायः प्रायेण न स्म-

तदध्येहि षष्ठोऽद्यं मां हित्वा यच्च गता सखीः ।
 तत्रापि मे गतस्याग्रे लीलयैवाच्छिनस्तृणम् ॥ ८८ ॥
 स्मरसि प्रेयसि ! प्रायो यदितीयरतासहा ।
 मुचिरात्रीत्युपालब्धा त्वं मया पिकनादिनी ॥ ८९ ॥
 भुञ्जानस्य नवं निम्बं परिवेविषती मधौ ।
 सपत्नीष्वपि मे रागं सम्भाव्य स्वरूपः स्मरेः ॥ ९० ॥
 स्मर शर्करमास्वादय त्वया राहमिति सुवन् ।
 स्वानिन्दा रोषरक्तात्तु यदभैषं तवाधरात् ॥ ९१ ॥

रसि तव च न ताम्बूलदानं नैव स्मरसि स्मराम्येव उभयत्र काकुः उभय
 सभावपि स्मराव एवेत्यर्थः ॥ ८७ ॥

तदिति । हे प्रिये ! षष्ठोऽद्यं मां हित्वा सखीः गता तत्रापि गतस्य
 ममाग्रे लीलया विनोदेनैव तृणमाच्छिनः तच्चेष्टितमध्येहि स्मर इति
 स्मरण इतिधातोर्दादित्वात्तोऽऽ हितादेशः ॥ ८८ ॥

स्मरसीति । प्रेयसि ! हे प्रिये ! प्रियतमे ! द्वितीयस्य रतस्यास्य
 सहा दुर्बलत्वादक्षमा अन्यत्र पर्याप्ता पिकवन्नदतीति पिकनादिऽस्मा-
 मिति च पिकनादिनी त्वं मया मुचि रात्री श्रीस्मरात्री कदिका-
 रादीकार इति । यदुपलब्धा तत्कल्पासीत्याक्षिप्त्वा तत्प्रायः प्रायेण
 स्मरसि ॥ ८९ ॥

भुञ्जानस्येति । हे प्रिये ! भुञ्जानस्याभ्यवहरतोजनस्य मधौ क्षौद्रे
 सति पुंसिचेति पुंस्त्रिङ्गतो नवन्निम्बं पिचुमर्द्दं पिचुमर्द्दनिम्ब इत्य-
 मरः । परिवेविषतीति ददती ईदृग्वप्रापारवती त्वं सपत्नीष्वपि मे राग
 मभुरागं सम्भाव्य कल्पयित्वा कृता इति शेषः । स्वस्य रूपो रोषाग्नौ
 स्मरेः च द्रागिण्यो मे सपत्नीति कल्पयन्त्या मधुरागिणः पिचुमर्द्दं परि-
 वेषिणः स कोपो न युक्त इति भावः ॥ ९० ॥

स्मरेति । हे प्रिये ! त्वया राहन्निष्पादितं शर्कराया विकारं शर्करं

सुखादारभ्य नाभ्यन्तं चुम्बं चुम्बं न तप्तवान् ।
 न प्रापं चुम्बितुं यत्ते धन्या तच्चुम्बतु स्मृतिः ॥ ६२ ॥
 कमपि स्मरकेलिं तं स्मर यत्नं भवन्निति ।
 मया विहितसम्बुद्धिं व्रीडिता स्मिन्वत्यसि ॥ ६३ ॥
 नीलदाचिवुकं यत्र मदाक्तेन अमाश्रुना ।
 स्मर हारमणौ दृष्टं स्वमास्यं तत्तच्छयोचितम् ॥ ६४ ॥

पानकादिकं आस्वादयेति स्तुवनं स्निन्दारोपेणैव रक्तात् अरुणात्तवा-
 धरयदमैषन्मीतोऽहं इति स्मृत्यभिप्रायेणापि निन्दार्हत्वादिति भावः ।
 विभेते लुब्धं मचोमादेशश्च तत्तच्च स्मर ॥ ६१ ॥

सुखादिति । सुखादारभ्य न.भ्यन्तं नाभिपर्यन्तं कुचादिकमङ्ग-
 चुम्बं चुम्बं चुम्बित्वा चुम्बित्वा आभीक्ष्ण्येण मुक्त्वा न तप्तवत्तप्तः सन्नपि
 ते तव यदङ्गश्चुम्बितुं न प्रापं यच्चुम्बनं न प्रापमित्यर्थः । पापिष्ठानिषेधा-
 दिति भावः । तत्ते धन्या भाग्यवतो स्मृतिं चुम्बतु । तत्तेति वद्वा-
 दिति भावः, ततश्चुम्बनं स्मरेदित्यर्थः ॥ ६२ ॥

कमिति । हे प्रिये ! किमप्यवाच्यन्तं स्मरकेलिं कामक्रीडां
 स्मरकेलिः परीक्षासदृशं यादवः । यत् यस्मिन् नरके तं मया भवन्निति
 वृत्तिनिर्देशेऽपि विहितसम्बुद्धिः कृतमन्त्रणा सती व्रीडिता लज्जिता
 स्मितयतोचासि पुम्बिभांगः त्वं व्रीडां हर्षात् स्मितम् ॥ ६३ ॥

नीलदिति । हे प्रिये ! यत् जणे मदाक्तेन कस्तूरीकलुषितेन मदो-
 रेतसि कस्तूर्यामिति विश्वः । अमःशुना स्वेदेन चिवुकं ओषाधः प्रदेश-
 पर्यन्तं ओषपर्यन्तं अधरमधस्तात् चिवुकमित्यमरः । नीलद्वीलीभव-
 नीलवर्ण इति धातोर्लट् शतादेशः स्वमास्यं हारमणौ स्वयेति भावः ।
 दृष्टत्तच्छयोचितमास्यदर्शनं चणः तस्योचितमुचितकथनं दृष्टुश्च दर्शनरूपमेव
 स्मर ॥ ६४ ॥

वनकेलौ स्म राश्वत्यदलं भूपतितं प्रति ।
 देहि मत्स्यसुदस्येति मद्गिरा व्रीडिताऽसि यत् ॥ ६५ ॥
 इति तस्या रहस्यानि प्रिये शंसति सान्तरा ।
 पाणिभ्यां पिदधे तस्याः अवसी ह्रीवशीकृता ॥ ६६ ॥
 कर्णौ पीडयती सख्या वीक्ष्य नेवासितात्पले ।
 अयसीदयतां भैमीकरकोकनदे नु तौ ॥ ६७ ॥
 तत्प्रविष्टं सुखीकर्णौ पत्युरालपितं ह्रिया ।
 पिदधाविव वैदर्भी स्वरहस्याभिसन्धिना ॥ ६८ ॥

वनेति । किञ्च वनकेलौ प्रमदवनविहारकाले भूपतितमश्व-
 दलं प्रत्युदस्योद्भूत्य मत्स्यं देहीति मद्गिरा मत्स्यं व्रीडितासीति स्वरहस्यं
 ब्रूदानेन यावनाभिप्रायज्ञानादिति भावः । तत् स्मर अत्र सासुद्रिकाः
 अश्वत्यदलसङ्घं गुह्यं गूढमनिश्चितं । यस्याः सा सुभगा कन्या पूर्वपुण्य-
 रवाभ्यत इति ॥ ६५ ॥

इतीति । इतीत्यं तस्या भैम्या रहस्यानि रहस्यचेष्टितानि प्रिये
 नले शंसति कथयति सति सा भैमी अन्तरा कथामध्ये ह्रीवशीकृता लज्जा-
 परवशा सतां तस्याः कलयाः अवसी कर्णौ पाणिभ्यां पिदधे च्छादया-
 नात् ॥ ६६ ॥

कर्णाविति । भैम्या करावेर कोकनदे रक्तोत्पले कर्तृषि अथ रक्त-
 सरोरहे रक्तोत्पलं कोकनदं मित्यमरः । विशिष्टपद्मोत्पलं साधारणत्वे
 ऽप्यसितोत्पलप्रतियोगित्वेन प्रयोग इत्यलपर्वण्यं आह्वयः । कर्णौ पीडयती
 कर्णान्निविभ्रान्ते इत्यर्थः । सख्याः कलया नेत्रे एतासितोत्पले वीक्ष्य
 स्वयमपि समत्सरावेव तौ कर्णावेवासीदयतामित्युपेक्षा लोके हि यत्स-
 जातीयाः कुर्वन्तीति भावः ॥ ६७ ॥

तदिति । वैदर्भी भैमी सुखीकर्णाविव प्रविष्टन्तपत्युरालपितं रह-

सर्गः ।

१० सर्गः ।]

नैपधचरितम् ।

३०६

तस्मान्तेक्य प्रियाकेलिं नले सोल्लुण्ठहासिनि ।

आरात्तत्त्वमबुद्धाऽपि सख्यः सिस्त्रियिरेऽपराः ॥ ६६ ॥

दम्पत्योरुपरि प्रीत्या ता धराश्वरसक्तयोः ।

वटपुः स्मि तपुष्पाणि सुरभीणि सुखानिलैः ॥ १०० ॥

तदस्य हसिताज्जातं स्मितमासामभासत ।

आलोकादिव शीतांशोः कुसुदन्त्रेणजृम्भणम् ॥ १०१ ॥

प्रत्यभिज्ञाय विज्ञाऽय खरं हासविकखरम् ।

सख्यस्तासु स्वपक्षायाः कला जातवलाऽजनि ॥ १०२ ॥

सभापितं ह्रिया खरहस्याभिसन्धिना विगूढाभिप्रायेणैव पिद्वौ खरह-
स गोपनाय कर्णप्रिधानमित्युक्ते जा ॥ ६८ ॥

तमेति । तं पूर्वोक्तं प्रियायाः केलिं सखीकर्णप्रिधानयिनोदना-
लोक्य नले सोल्लुण्ठं सपरिहामं हसतीति आरात् दूरादपराः सख्यः
तत्त्वमबुद्धा सिस्त्रियिरे चपलचपलचेष्टामातदर्थनाज्जहृष्टरित्यर्थः ॥ ६६ ॥

दम्पत्योरिति । धराश्वरसो भूलोकाश्वरसः सख्यजयोर्दम्पत्यो-
रुपरि सुखानिलैर्निश्वासासक्तैः सुरभीणि सुगन्धिनि स्मितः स्येव पुष्पा-
णि वटपुः सिपेक्षुः ॥ १०० ॥

तदिति । तस्य नलस्यास्ये हसिताज्जातमासां सखीनां स्मितं शीतां-
शोरालोकात् प्रकाशाज्जातं कुसुदन्त्रेणानां जृम्भणमिव अभासत ॥ ११ ॥

प्रत्यभिज्ञायैति । अथ सखीहासानन्तरं विज्ञा अभिज्ञा कला तासु
सखीषु मध्ये सपक्षायाः समानाया एकस्या सुहृद्भूताया इत्यर्थः ।
पक्षः पार्श्वे गच्छत् सहाय भवेद्विति यादवः । चन्द्रसिंखाटसूत्रे समा-
स्येति योगविभागात् सपक्षादिषु समानशब्दस्य सभावः । सख्याः सख्यन्ति
हासेन विकखरन्नं खरं ध्वनिं प्रत्यभिज्ञाय स्वसखीखरोऽयमिति निश्चित्य
जातवला जातमासार्था अजनि जाता जनेः कर्तारि लुब्धः । दीपजनेत्या-
दिना चिपि लुक्कि ह् ॥ १०२ ॥

साऽऽह्वयोच्चैरथोचे तामेहि स्वर्गेण वञ्चिते ! ।

पिव वाणीः सुधावेणीर्नृपचन्द्रस्य सुन्दरि ! ॥ १०३ ॥

साऽशृणोत्तस्य वाग्भागमनन्यासत्तिमत्यपि ।

कल्पग्रामाल्पनिर्घोषं वदरीव कशोदरी ॥ १०४ ॥

अथ स्वष्टनिष्ठायाः शृण्वत्या नैषधाभिधाः ।

नलमौलिसखी तस्या भावमाकलयत् कला ॥ १०५ ॥

प्रतिविम्बेक्षितैः सख्या सुखकृतकृतानुमा ।

तद्व्रीडाद्यनुकुर्वाणा शृण्वती चान्वमायि सा ॥ १०६ ॥

सेति । अथ स्वप्रत्यभिज्ञानानन्तरं सा कला तां सखीं सुचैरह्वय
हे स्वर्गेण स्वर्गसुखेन वञ्चिते ! प्रतारिते ! सुन्दरि ! एह्यगच्छ नृपचन्द्रस्य
राजेन्द्रोः सम्बन्धिनीः सुधावेणीरमृतरससारिणीर्याणीः पिव यथेच्छ-
माकर्णय इत्युच्यते उवाच ॥ १०३ ॥

सेति । कशोदरी कशाङ्गी सा आह्वता सखी अनन्यासत्तिमत्यपि ईषद्व-
रस्यापि तस्य नलस्य वाग्भागं वाक्यखण्डं कल्पग्रामस्य वदरिसमीपव-
र्तिनः कल्याणस्य यामस्याल्यनिर्घोषं मन्दध्वनिं वदरीव वदरिकाव-
मस्या प्रागेवाशृणोत् अत्र प्रकटेष्वग्रामेषु परस्परमालापाः श्रूयन्ते तद-
दत्रौपीदित्यर्थः ॥ १०४ ॥

अथेति । अथ सखीनियोगानन्तरं कला स्वष्टनिष्ठायाः स्वपञ्चा-
ङ्ग गस्थितायाः सत्या नैषधस्य नलस्याभिधीयत इत्यभिधा वचनानि यात-
व्योपसर्ग इति अण् प्रत्ययः । शृण्वत्यास्तस्याः भावश्चेष्टान्नलस्य मौलि-
सखी आकलयत्पश्यन् पुरोवर्तितया तत्र तस्याः प्रतिफलनत्वादिति-
भावः ॥ १०५ ॥

प्रतीति । प्रतिविम्बे । मौलिसखी गतसखी प्रतिविम्बेन ईक्षितैर्दृष्टैः
सुखाकृतैः सखीसुखचेष्टितैः लिङ्गैः कृतानुमा इदमिदमयं वक्तोति कृतान-
नुमाना तथा तस्याः सख्या व्रीडा प्रेमचेष्टितमनुकुर्वाणा अनुकरणशीला

कारङ्कारं तवाकारमूचे साऽऽश्रयवन्तमाम् ।

मिथ्या वेत्य गिरञ्चेत्तद्वर्थाः स्युमम देवताः ॥ १०७ ॥

मत्कर्णभूषणानान्तु राजन्निविडपीडनात् ।

व्यथिष्यमाणपाणिस्ते निषेद्धुसुचिता प्रिया ॥ १०८ ॥

इति सा मोचयाद्भक्तो कर्णौ सख्याः करग्रहात् ।

पत्युराश्रयतां यन्त्या सुधायासनिषेधिनः ॥ १०९ ॥

श्रुतिसंरोधजध्वानसन्ततिच्छेदतालताम् ।

जगाम भटिति त्यागस्वनस्तत्कर्णयोस्ततः ॥ ११० ॥

सती ताच्छील्ये चानर्थ इत्यन्ययानुपराभ्यां कज इति परस्त्रीपदप्रसङ्गात् सा कला शृण्वतीव आच्छादाकर्णयन्तीवान्वमायि अतुमिता तटस्थैरिति शेषः ॥ १०६ ॥

कारङ्कारमिति । सा कला तवाकारं तादृगनुमितार्थानुकरणं कृत्वा कृत्वा आभीक्ष्ण्येण सुखं अश्रयवन्तमां सख्यगाकर्णयत् शृणोति शब्दं मि-
थ्यादेशः तिङ्बन्ध्यादासु प्रत्ययः । इत्यूचे गिरः अश्रयमिति वाचोमिथ्या
वेत्य चेत् मम देवता मदुपास्यदेवता व्यर्था विफलाः स्युः ॥ १०७ ॥

मदिति । किन्तु हे राजन् ! महाराज ! मत्कर्णभूषणानां
निविडपीडनादुप्यथिष्यमाणपाणिस्तोत्यनानपाणिस्ते प्रिया भैमी नि-
षेद्धुं कर्णापिधानान्निवारयितुमुचिता मया स्वरहस्यस्य सर्वेषांपि श्रुतलात्
कर्णपिधानस्य स्वपाणिपीडनादतिरिक्तफलं नास्तीत्यर्थः ॥ १०८ ॥

इतीति । इतीत्यं सा कला सुधायासं दृष्ट्वा प्रयासनिषेधिता मज्जति
वारयतीति तद्विषेधिनः पत्युः नरस्य आश्रयतां याकृत्कारित्वं यान्त्याः
वचनेस्थित आश्रय इत्यमरः । सख्या भैम्या करग्रहात् करभरोधात्
कर्णौ मोचयाद्भक्तो मोचयामास ॥ १०९ ॥

श्रुतीति । ततः कर्णमोचनानन्तरं सखाः कलायाः कर्णयोर्भटिति-
व्यथोत्पन्नसख्यागजन्धोच्चनिः श्रुतिसंरोधेन बाताया ध्वानसन्तते ध्वनि-

साऽपश्यत्य कियद्दूरं सुसुदे सिन्धिये ततः ।

इदञ्च तां सखीमेत्य ययाचे काकुभिः कला ॥ १११ ॥

अभिधास्ये रहस्यं तद्यद्वावि मयाऽनयोः ।

वर्णयाकर्णितं मच्चमेह्यालि ! विनिमीयताम् ॥ ११२ ॥

वयस्याभ्यर्थनेनास्याः प्राक्कूटप्रतिनाटने ।

विस्मितौ कुहूतः स्मैतौ दम्पती कम्पितं शिरः ॥ ११३ ॥

तयाऽऽलि तालपत्नीं तामभ्यधान्निषधाधिपः ।

आस्य तद्वच्चितौ स्वचेन्मिथ्यायपथसाहसात् ॥ ११४ ॥

सन्तानस्य च्छेदे तालतां समापनतालतां जगाम त्यागध्वनिर्निवृत्त
इत्यर्थः ॥ ११० ॥

सेति । सः कला ततः कियत् किञ्चित् दूरमपश्यत्य च्छेदना प्रार्थना
व्याजेन सिन्धिये मन्दं जहःस तामाहृतसखीमेत्य सखीं काकुभिर्दीने-
वाक्यैरिदं वक्ष्यमाणं ययाचे प्रार्थयामास ॥ १११ ॥

अभीति । हे आलि ! सखि ! एहि अनयो भैमीनलयोः सम्बन्धि-
यद्यद्दृश्यमानया अन्नावि श्रुतं अभिधास्ये कथयिष्यामि आकर्णितं त्वया
श्रुतञ्च मह्यं वर्णय कथय विनिमीयतां उक्तिविनिमयः क्रियतां बुद्धिब्या-
वतेकं वस्तु विपरीतवर्तनं विनिमयः क्रियतां बुद्धिविनिमयः अन्यथा
न प्रत्ययः ॥ ११२ ॥

वयसेति । अह्ना वयस्यायः एतौ दम्पती भैमीनलौ हे देव ! त्वामा-
मन्त्य तेन तासां गिरां वैयर्थ्यं समर्थये सत्यसिद्धान्तत्वेन प्रतिपादयामि
कलायाः सम्बन्धिना प्रार्थनेनोक्तिविनिमयप्रार्थनया प्राक् कण्ठनिषधा-
नावस्यायां कूटे निख्यैव सते अवचनाटिते विस्मितौ शिरः कम्पितं
कुहूतः स्मै शिरः कम्पञ्जकतुरिति विस्तारभावोक्तिः ॥ ११३ ॥

तथेति । तथा तेन प्रकारेणालिनाहृतसखीमालपत्नीं सम्भाषमा-
णानां कलाभिषधाधिपो नलोऽभ्यधादवोचत्किमिति हे धूर्त्त ! मिथ्याश-

प्रत्यलापीत् कलाऽपीमं कलङ्कः शङ्कितः कुतः ।

प्रियापरिजनोक्तस्य त्वयैषाऽद्य सृषीद्यता ॥ ११५ ॥

सत्यं खलु तदाश्रौषं परं धुसुधुमारवम् ।

शृणोमीत्येव चावोचं नतु तद्वाचमित्यपि ॥ ११६ ॥

आमन्त्र्य देव ! तेन त्वां तद्वैयर्थ्यं समर्थये ।

शपथः कर्कशोदकः सत्यं सत्योऽपि दैवतः ॥ ११७ ॥

असम्भोगकथारम्भैर्वञ्चयेथे कथनु मां ।

हन्त खेयमनर्हन्ती यत्तुविप्रलभे युवाम् ॥ ११८ ॥

पथसाहसात् व्यर्थाः स्युर्ममदेवता इति कृत्वा तत्कपटशपथसाहसाद्वञ्चितौ
सत्ये तर्हि आस्यतिष्ठ क्व गमिष्यसीत्यर्थः ॥ ११४ ॥

प्रत्यलापीदिति । कलापीमं नलं प्रत्यलापीत् प्रत्यवोचत् लपेलुङि
अतोहृतादेनघोरिति निषेधविवल्यात् सिचिष्टद्धिः । हे राजन् ! त्वया
प्रियापरिजनेनोक्तस्येतेषां वचनस्य सृषीद्यता सृषावादित्वं राजसूयसूर्य-
सृषा पूर्वाह्नदेः कथन्नोनिपातः । स्वकलङ्कोदोषः कुतः शङ्कितः परिज-
नोक्तेषु नैष दोष इत्यर्थः ॥ ११५ ॥

सत्यमिति । अथवा तदा कर्णरोधसमये परं केवलं धुसुधुमारवं
अश्रौषन्तस्य खलु तथाहि शृणोमीत्येव चावोचं त्वद्वाचमित्यपि तु नावोचं
वावत् शृणोमीत्युक्तं तावत् सत्यमेव यदसत्यं पृच्छामीत्युक्तं तस्मान्नाल
सृषीद्यतादोष इत्यर्थः ॥ ११६ ॥

आमन्त्र्येति । हे देव ! तेन त्वामामन्त्र्य सम्भाष्य तस्य वैयर्थ्यमन्य-
धाभावं समर्थये पश्यामि कर्कशोदकः शपथः तत्सत्यं दैवतोऽपि सत्यः
सत्यफलः किञ्च मिथ्या वेदार्थगिरयेत्यन्यर्थाः स्युर्ममदेवता इत्यत्र देव !
राजफलोदुरन्तः सत्यं सत्येनापि शपेद्यस्तु देवाग्निगुरुसन्निधौ तस्य
वैवस्वतो राजा धर्मस्याहं निवृत्ततीति । अरणात् दुर्दकः उलसुत्तरमि-
त्यनरः ॥ ११८ ॥

असम्भोगेति । असम्भोगकथानां सम्भोगभावोक्तीनामारम्भैः
प्रसङ्गनैः मां कथं तु वञ्चयेथे अहं युवां यदिप्रलभे वञ्चयामि येयं वञ्चना

कर्णे कर्णे ततः सख्या श्रुतमाचख्यतुर्मियः ।

सुहृर्विस्मयमाने च खयमाने च ते वज्र ॥ ११६ ॥

अथाख्यायि कला सख्या कुप्य मे दमयन्ति ! मा ।

कर्णाद्वितीयतोऽप्यस्याः सङ्गोप्यैव यदब्रुवम् ॥ १२० ॥

प्रियः प्रियामथाचष्ट दृष्टं कपटपाटवम् ।

वयस्ययोरिदं तस्मान्मा सखीष्वेव विश्वसीः ॥ १२१ ॥

आलापि कलयाऽपीयं पतिर्नालपति क्वचित् ।

वयस्येऽसौ रहस्यं तत्त्वभ्ये विश्वभ्यमीदृशि ॥ १२३ ॥

अनीतिक्रमः मद्वचनं युवयोः युक्तमेव नम तु भवद्वचनमयुक्तमहो आश्चर्यम्-
तयोरिति भावः । अनर्हन्ती ब्राह्मणादित्वात् षड् प्रत्यये अर्हतो वेति तु-
गागमः पित्वाद्वाञ्छलकरं कारइति वामनः । यस्येति लोपे यस्यहनेति
यकारलोपे चार्हन्ती सिद्धान्ते सन्ध्यसमासः ॥ ११८ ॥

कर्णे कर् इति । ततोऽनन्तरं सुहृर्मुह्ययथा तथा विस्मयमाने पिच्छय-
माविशन्त्यौ स्मयमाने मन्दं हसन्त्यौ च सख्यौते मिथोरहसि श्रुतं कर्णे
कर्णे चन्योन्यं कर्णे आचख्यतुः कथयामासतुः ॥ ११६ ॥

अथेति । अथान्योन्यकथनानन्तरं कला सख्या आख्यायि किमिति
हे दमयन्ति ! मे मह्यं त्वं मा कुप्य क्रुध द्रुहेत्यादिना सम्प्रधारणत्वाच्चतुर्थी ।
यद्यस्मादेवं द्वितीयतो द्वितीयात् कर्णादपि संगोप्य अस्याः कलया
अब्रुवमेव रहस्यं भित्वापि न भेदितव्यमिति प्रलपेदित्यर्थः ॥ १२० ॥

प्रिय इति । प्रियो नलः प्रियां मैत्रीं आचष्ट किमिति हे प्रिये !
वयस्ययोः सख्यौरिदं कपटपाटवं वञ्चनाचातुर्यं दृष्टं खल्विदं काकुः ।
तस्मात् सखीषु मा विश्वसीर्विश्वासस्माकुर्द्वयसेर्माङ्गिलुङि स्तोत्तरत्वाभावा-
दुपधा खेति नाल लग्नारख्यसंनतेत्यादिना वृद्धि प्रतिषेधेति सिद्धान्तः ॥ १२१ ॥

आलपीति । कलया इयं मैत्री आलापि आलपिता हे दमयन्ति !
त्वत्प्रियः क्वचिन्नालपति ईदृशि सख्ये वयस्ये सख्यौ तत् रहस्यं विश्वभ्यं

२० सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

३१५

इति व्युत्तिष्ठमानायां तस्यामूचे नलः प्रियाम् ।

भग्न भैमि ! वहिः कुर्वे दुर्विनीते ! गृहादमू ॥ १२३ ॥

शिरःकम्पानुमत्याऽयं सुदत्या प्रीणितः प्रियः ।

चुलुकं तुच्छं सुत्सप्यं तस्याः सलिलमक्षिपत् ॥ १२४ ॥

तच्चित्रदत्तचित्ताभ्यामुच्चैः सिचयसेचनं ।

ताभ्यामलम्भि दूरेऽपि नलेच्छापूर्तिभिर्जलैः ॥ १२५ ॥

वरेण वरुणस्यायं सुलभैरम्भसांभरैः ।

एतयोस्तिमितीचक्रे हृदयं विस्मयैरपि ॥ १२६ ॥

नैवेति तात्पर्यार्थः । ततो वल्लभमिति भावेकत्वं प्रत्ययः तस्याकित्वा-
न्नकारलोपः ॥ १२२ ॥

इतीति । इतीत्यनस्यां कलायां व्युत्तिष्ठमानायां विरोधमाचरन्त्यां
उदोऽनूर्ध्वकर्मणोरित्यात्मनेपदम् । नलः प्रियामूचे किमिति हे भैमि !
दुर्विनीते उद्धते ! अमू सख्यौ गृहाद्वहिः कुर्वे निर्वासयामीति काकुः
भग्न ॥ १२३ ॥

शिर इति । अथ प्रियो नलः सुदत्या भैम्याः शिरः कम्पेनैवानुमत्या
प्रीणितः तोषितः सन् तुच्छं रिक्तचुलुकं प्रसृतं पाणिमत्स्यार्थोत्क्षिप्य
सख्युपरीत्यर्थः । तस्याः कलायाः सलिलमक्षिपदकिरत् ॥ १२४ ॥

तर्दिति । तस्मिन् चित्ते ताभ्यां दत्तचित्ताभ्यां सखीभ्यां नलसेच्छां
पूरयन्तीति तत्पूर्तिभिर्जनैर्दूरे उच्चैः अतिमात्रं सिचयसेचनं वस्त्रसेचनं
पटोऽस्त्रीसिचयो वस्त्रमिति यादवः । अलम्भि विभाषाचिखुलोरिति
सुभागनः ॥ १२५ ॥

वरेणेति । अयं नलोवरुणस्य वरेण वरदानेन सुलभैरम्भसां
भरैरोषैः विस्मयैरप्याश्चर्यरसैः एतयोः सख्यौ हृदयं हृदयं वक्षसि खान्-
दति विन्ध्यः । स्तिमितीचक्रे निश्चलीचक्रे अभूततद्भावे च्चिः अत
स्तिमितहृदयमिति विशेषणविशेष्ययोः द्वयोरपि हृदययोः प्रकृतत्वात्
सोपः ॥ १२६ ॥

तेनापि नापसर्पन्त्यौ दमयन्तीमयं ततः ।

हर्षेणादर्शयत् पश्य नन्निमे तन्वि । मे पुरः ॥ १२७ ॥

क्लिन्नीकृत्याम्भसा वस्त्रं जैनप्रव्रजितोक्ते ।

सख्यौ सच्चौमभावेऽपि निर्विघ्नस्तनदर्शने ॥ १२८ ॥

अम्बुनः शम्बरत्वेन सायैवाविरभूदयम् ।

तत्पटावृतमप्यङ्गमनयोः कथयत्यदः ॥ १२९ ॥

वाससो वाऽश्वरत्वेन दृश्यतेयमुपानमत् ।

च. रुद्धारमणित्रेणितारवीक्षणलक्षणा ॥ १३० ॥

तेनेति । ततो जलसेचनानन्तरमयक्षलत्वेन सेचनेनापि नापसर्प-
न्त्यौ नापगच्छन्त्यौ तेन अनपसरणकर्मणा ननु तन्वि ! प्रिये ! मे मम पुर
पुरःस्थिते पश्येति हर्षेण दमयन्तीमदर्शयत् दमयन्त्यौ दर्शयामः सैत्यर्थः ।
अत्राभिवदिदृशीरात्मनेपद उपसङ्ख्यानं इति परस्मैपदन्दमयन्ती मित्य-
णिकर्तुः कर्म वं चिन्त्यम् ॥ १२७ ॥

क्लिन्नीकृत्येति । असौ वस्त्रं अम्भसाक्लिन्नीकृत्य आर्द्रीकृत्य जैनप्र-
व्रजितोक्ते दिगम्बरीकृते इत्यर्थः । अभूततद्भावेऽपि सख्यौ सच्चौमभावेऽपि
सच्चौमत्वेऽपि निर्विघ्नमप्रतिबाधनं स्तनदर्शनं ययोस्ते दृष्टवस्त्रत्वेन सर्वा-
ङ्गव्यक्तेरितिभावः ॥ १२८ ॥

अम्बुन इति । अम्बुनो जलस्य शम्बरत्वेन शम्बरासुरत्वेन च दैत्यो
ना शम्बरोऽम्बुन इति वैजयन्ती । इयं सायैव शास्त्रेणैव स्थानाया शा-
म्बरी सायैत्वमरः । अद इदं पटावृतमनयोरङ्गं तत्कथयत्याविष्करोति
अन्यथा कथं व्यावृत्तस्य दृश्यतेतिभावः ॥ १२९ ॥

वासस इति । अथवा चात्रोद्धारमणित्रेणैव तारा नक्षत्राणि
तासां वीक्षणं दर्शनमेव लक्षणं लक्ष्यं यस्याः सा इयं वाससोऽश्वरत्वेन
सवस्त्रत्वेनाकशत्वेन उपानमत् उन्नतं आकाशस्थानाकारत्वादिति भावः
अश्वरं व्योम्नि वाससीत्यमरः ॥ १३० ॥

२० सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

३१७

ते निरीक्ष्य निजावस्थां ह्रीणेनिर्ययुस्ततः ।

तयोर्वीक्षारसात् सख्यः सर्वा निश्चक्रसुः क्रमात् ॥ १३१ ॥

ता वह्निर्भूय वैदर्भीमूचुर्नोतावधीतिनि ।

उपेक्ष्य ते पुनः सख्यौ मर्मज्ञे नाधुनाप्यमू ॥ १३२ ॥

उच्चैरुच्येऽथ ता राजा सखीयमिदमाह वः ।

श्रुतं मर्म ममैताभ्यां दृष्टं मर्म मया तयोः ॥ १३३ ॥

मद्विरोधितयोर्वाचि न अज्ञातव्यमेतयोः ।

अभ्यपिञ्चदिमे मायामिथ्यासिंहासने विधिः ॥ १३४ ॥

ते इति । ते सख्यौ निजावस्थां दशान्निरीक्ष्य ह्रीणे लज्जिते सख्यौ ततो देशान्निर्ययुः तयोः वीक्षारसाद्गोचरे च्छातः सर्वाः सख्यः क्रमान्निश्चक्रसुः निष्क्रान्ताः ॥ १३१ ॥

वा इति । ता सख्यौ वह्निर्भूय वह्निर्निर्गत्य वैदर्भीमूचुः किमिति हे नोतावधीतिनि ! अधीतनीतिशास्त्रे ! इष्टादित्वादीनि प्रत्ययः तस्येन्विषयस्य कर्मसम्प्रभो । अमू मर्मज्ञे सख्यौ अधुनापि ते तव पुनर्नोपेक्ष्ये मर्मज्ञं न प्रकीपयेदिति न्यायादितिभावः । कृत्यानां कर्तरि चेति कर्तरि षष्ठी ॥ १३२ ॥

उच्चैरिति । अथ राजा ताः सखीरूचे उवाच उच्चैरुवाचिरे राज्ञेति पाठान्तरं । किमिति इयं सख्ये दमवन्तो वो युष्माकमिदमाह किमिति यदे ताभ्यां मर्म श्रुतं मया त्वेतयोस्तत् मर्म रहस्यं दृष्टं मर्मअवगाद्दर्शनं दुःसहमिति भावः ॥ १३३ ॥

मदिति । किञ्च हे सख्यौ ! मया विरोधितयोर्विप्रकृतयोरेतयोर्वचि वचने किं किमिति अज्ञातव्यं तथा हि विधिर्ज्ञातवान् इमे दूत्यौ माया मिथ्या कपटोऽन्तर्गतं तयोः सिंहासने अभ्यपिञ्चत् अभिषिक्तवान् तस्माद्विधिप्रकाशो न अज्ञेय इत्यर्थः ॥ १३४ ॥

धौतेऽपि कीर्तिधाराभिश्चरिते चारुणि द्विषः ।
 सृष्टामपीजवैर्लक्ष्म लेखितुं के न शिल्पिनः ॥ १३५ ॥
 ते सख्यावाचचक्षाते नकिञ्चिद्ब्रूमहे वज्र ।
 वक्ष्यावस्तत्परं यस्मै सर्वे निर्वासिता वयम् ॥ १३६ ॥
 स्थापत्यर्न स विजितस्ते वर्णीयस्त्वचलत्करैः ।
 कृतामपि तथा वाचि करकम्पेन वारणाम् ॥ १३७ ॥
 अपयातमितोष्ट्रे ! धिग्वासश्नीलशीतताम् ।
 इत्युक्ते चाक्तवन्तश्च व्यतिद्राते स्म ते भिया ॥ १३८ ॥

धौतेऽपीति । कीर्तिधाराभिर्धौतेऽपि चारुणि द्विषोद्वेषिणः
 चरिते सृष्टामपीजवैर्लक्ष्म कलङ्कं लेखितुमुत्पादयितुं के न शिल्पिनः
 कुशला न सर्वेऽपि कुशला इत्यर्थः ॥ १३५ ॥

तदिति । ते सख्या वाचचक्षाते ऊचतुः किमिति किमपि वज्र
 भूरि ब्रूमहे किन्तु तत्परं तदेव वक्ष्यावः यस्मै वयं सर्वेऽपि
 निर्वासिताः ॥ १३६ ॥

स्थापत्यैरिति । ते सख्यौ वर्णीयस्त्वेन वृद्धत्वेन प्रियास्थित्यादिना
 वृद्धशब्दस्य ईयसादेशः । चलत्करैः कम्पहस्तैः स्पष्टतरिभे भावाः
 स्पष्टत्वाः कञ्चुकिनः स्थापत्यः सौविदक्षाः कञ्चुकिन इत्यमरः । तैः कृता-
 मपि तथावाचि ताडक् कृतवाक्ये करकम्पेन वारणान्निवारणं न वित्तः
 स्नान जानीतः स जराकम्पभ्रमादितिभावः ॥ १३७ ॥

अपयातमिति । हेष्ट्रे ! वराक्यौ ! इतोऽस्माद्देशात् अपयातं
 गच्छतं वां युवयोरश्नीलशीलतां याम्यभाषणशीलत्वं धिक् । इत्युक्ते भर्क्षिते
 ते उभे व्यतिद्राते स परस्परव्यतिहारेण पलायते इतीत्युक्तवन्तः
 भर्क्षितवन्त स्ते व्यतिद्राते स परस्परव्यतिहारेण पलायिताः द्रा कुत्सायां
 गताविति धातोर्लटि कर्तरि कर्मव्यतिहार इत्यात्मनेपदम् अदादित्वा

[२० सर्गः ।]

[२० सर्गः ।]

नेषधचरितम् ।

३१६

आह स्व तन्निपा ह्रीणां प्रियां नतमुखीं नलः ।
 ईदृग्भगुडमुखी काऽपि निस्त्रपा न मनागपि ॥ १३९ ॥
 अहो नापत्रपाकन्ते जातरूपमिदं मुखम् ।
 नातितापार्जनेऽपि स्यादितो दुर्वर्णनिर्गमः ॥ १४० ॥
 तामथैष हृदि न्यस्य ददौ तल्पतले तनुम् ।
 निमील्य च तदीयाङ्गसौकुमार्यमसिखदत् ॥ १४१ ॥

कृत् सर्वत्र द्वित्वे प्रथमपुरुषस्य द्विवचनेषु समानं रूपम् एवन्ते इत्यत्रापि
 स्त्रीत्वात् द्वित्वे पुंसि बहुल्लेऽपि समानरूपम् ॥ १३८ ॥

आह्वेति । अथ नलः तयोः सख्यो गिरा वक्ष्यमाणया वक्ष्याव
 सत्परमित्यादिकया ह्रीणां लज्जिता मतएव नतमुखीं प्रियां आह्वय
 उवाच किमित्यः काङ्क्षायां सार्द्धल्लोकोनाह ईदृगित्यादिकया ह्रीणां रेदृश्यौ
 भण्डेनिञ्जे सख्यौ यस्या स्तादृशौ सखी का नद्युतश्चेति कप् समा-
 सान्तः । सापि त्वं मनागपि निस्त्रयानिर्लज्जा नासि नं दोषवेशोऽपि
 नास्तीति चित्तमित्यर्थः ॥ १३९ ॥

अहो इति । अहो जातरूपं सम्पन्नसौन्दर्यं इति । सुवर्णहा-
 मीकरं जातरूप मित्यमरः । इदन्ते सुखमपगता त्रपा यस्य तदपत्रपं
 शैषिकः कप् प्रत्ययः तन्नभवतीति नापत्रपाकं नापत्रपं नसमासः
 अन्यत्रत्यस्य पत्नीकृतस्य दलीकारितस्य पाकः पत्रपाकः तद्द्रुहितमपत्रपाकं
 न भवति नापत्रपाकं पत्रपाकसंस्मृतं मेवैत्यर्थः । अतितापार्जनेऽप्यत्यन्त
 दाहकरणेऽपि इतोऽस्मात् सुवर्णात् निर्वर्णनिर्गमः श्यामकिानिर्गमः
 न स्यादिति विरोधः । अतएवाहो आश्चर्यं सखी प्रबला इति दुःखेत्मा
 तेऽपि सुखाद्दुरक्षरनिर्गमनं न स्यादिति विरोधाद्विरोधाभासोऽलङ्कार
 इति चित्तम् ॥ १४० ॥

तामिति । अथैष नलः सां प्रियां हृदि वक्षसि न्यस्य निधाय तल्प-
 तले शय्योपरि तनुं स्वदेहं ददौ शयितवानित्यर्थः । तदीयाङ्गस्य प्रिया-

न्यस्य तस्याः कुचद्वन्द्वे मध्येनीवि निवेश्य च ।
 स पाणेः सफलं चक्रे तत्करग्रहणश्रमम् ॥ १४२ ॥
 स्थापितामुपरि स्वस्य तां सुदा सुसुदे वहन् ।
 तदुद्वहनकर्तृत्वमाचष्ट स्पष्टमात्मनः ॥ १४३ ॥
 खिद्यत्कराङ्गुलीलुप्तकस्तूरीलेपमुद्रया ।
 फूत्कार्यपीडितौ चक्रे स सखीषु प्रियास्तनौ ॥ १४४ ॥
 तत्कुचे नखमारोप्य चमत्कुर्वन्स्तयेक्षितः ।
 सोऽवादीत्तां हृदिस्थत्वेकिं मामभिनदेष न ॥ १४५ ॥

शरीरस्य सौकुमार्यं मार्दवं निमील्य चक्षुषो निमील्येत्यानन्दा-
 भवोक्तिः । अस्मिन् सदेणौ चङ्ग्रपधाह्वयः ॥ १४१ ॥

न्यस्येति । नलः तस्याः कुचद्वन्द्वे पाणिं न्यस्य निधाय मध्येनीवि
 नीवीमध्ये पारेमध्ये पञ्चावेत्यव्ययीभावः । निवेश्य प्रवेश्य च व्यर्थात्पाणेः
 कर्मत्वं पाणेः स्वकरस्य तत्करग्रहणश्रमं तत्पाणिग्रहणप्रयासं सफलद्वन्द्वे
 तादृग्विधः प्रियास्यर्थं स्तस्य सहदानन्दफलमित्यर्थः ॥ १४२ ॥

स्थापितामिति । स सुदा हर्षेण स्वस्योरसि स्थापितां प्रियां वहन्
 धारयन् सुसुदे आननन्दे आत्मनस्तस्या भैत्याः उद्वहने विवाहे कर्तृत्वं
 स्पष्टमाचष्ट अतुद्वहत एव सुरसि वहनायोगादिति भावः ॥ १४३ ॥

खिद्यदिति । स नलः प्रियायाः स्तनौ खिद्यन्तीभिः कराङ्गुलीभिः
 लुप्तः प्रकटो यः कस्तूरीलेपः स एव सुद्रा चिह्नं तथा कृत्वा सखीषु विषये
 फूत्कारेणोच्चैस्तरुखानिलेन तादृक् पीडितं पीडनं ययोः स्तौ फूत्कृतं
 पीडितौ चक्रे कस्तूरीलेपमुद्रया सखीभ्यः कुचयोः करपीडनं रचयि-
 मास ॥ १४४ ॥

तदिति । नलः स्तत्कुचे नखमारोप्य निखाय चमत्कुर्वन् तथा
 ईक्षितः सन् तव हृदिस्थं सुपिस्थ इति कम्पत्ययः । हृदयादेरुपसङ्गा-

सर्गः ।]

२० सर्गः ।]

नैपधचरितम् ।

२१

अहो अनौचित्यं हृदि शुद्धेऽप्यशुद्धवत् ।

अङ्कः खलैरिवाकल्पि नखैस्तीक्ष्णमुखैर्मम ॥ १४६ ॥

यच्चुम्बति नितम्बोरु यदालिङ्गति च स्तनौ ।

भुङ्क्ते गुणमयं तत्ते वासः शुभदशोचितम् ॥ १४७ ॥

लीनचीनांशुकं खेदि दरालोक्यं विलोकयन् ।

तन्निःस्वं स निःस्वस्य निनिन्द दिनदीर्घताम् ॥ १४८ ॥

नमिति समासस्यालुक् । तमनर्गतं मां नाभिनत् न व्यदारयदिति तां
प्रियां अवादीत् अत्र कृत्ये नखरोपात् नखदर्शनचमत्कार इत्यङ्गत्व-
लङ्कारः कार्यकारणयोर्भिन्नदेशताया मङ्गति रति उच्यते ॥ १४५ ॥

अहो इति । हे प्रिये ! मम तीक्ष्णमुखे निश्चितायै निष्ठुरवाग्भिच
नखैः खलैः धूर्त्तैरिव शुद्धे अदृष्टेऽपि ते हृदि हृदये अशुद्धवत् दृष्टव
तव तस्मैवेति यतिप्रत्ययः । अङ्कश्चिह्नं कलङ्काकल्पि इति कल्पित
इयन्निर्दोषे दीपकल्पना अनौचित्यं । अहो इति प्रमत्तपुताप्रमत्ता-
पीति प्रकृतिसन्धिः ॥ १४६ ॥

यदिति । हे प्रिये ! गुणमयं तन्तमयं सौशिल्यादिमयञ्च ते तव
वासः नितम्बौ ऊरु च नितम्बोरु प्राण्यङ्गत्वाद् इन्द्रैकवङ्गावः । यच्चुम्बति
सृशति ते तव स्तनौ यदालिङ्गत्याल्लिष्यति तत् शुभदशायां शोभ-
नानन्दानां ज्योतिः शास्त्रप्रसिद्धशुक्रादिशुभावस्यानां ते उचितमहं
भुङ्क्ते दशावस्थायां वस्तुनो स्थादृशं अपीति विश्वः । शुभग्रहदशायां
हि भुङ्क्ते जन्म शुभं फलम् । तथा पटादिवञ्चितं प्रान्तं प्रियं भवेदिति
प्रसिद्धमिति भावः ॥ १४७ ॥

लीनेति । स नलः खेदि सात्विकोदयात् खेदवत् अतएव लीनचीनां-
शुकं सौष्टववस्तुमतएव दरालोक्यमीपलब्धं तस्या नितम्बं विलोकयन् पश्यन्
निःस्वस्येति विषादानुभवोक्तिः दिनस्य दीर्घतामाधिक्यं निनिन्द ॥ १४८ ॥

देशमेव ददंशासौ प्रियदन्तच्छदान्तिकम् ।
 चकाराधरपानस्य तत्रैवालीकचापलम् ॥ १४८ ॥
 न क्षमे चपलापाङ्गि ! सोढुं स्मरशरव्यथा ।
 तत्प्रसीद प्रसीदेति स तां प्रीतामकोपयत् ॥ १५० ॥
 नेत्रे निषधनाथस्य प्रियाया वदनाम्बुजम् ।
 ततस्तनतटौ ताभ्यां जघनं घनमीयतुः ॥ १५१ ॥
 इत्यधीरतया तस्य हठवृत्तिविशङ्किनी ।
 भटित्युत्थाय सोत्कण्ठमसादन्वसरत्सखीः ॥ १५२ ॥

देशमिति । असौ नलः प्रियादन्तच्छदस्याधरस्थान्तिकं देशं सुप.न-
 भागमेव ददंशं दृष्टवान् तत्रैवदेशे अधरपानस्य अलीकचापलं चकार
 तत्रैव रतिकाले सुखं स्त्रीणां शुद्धमाखेटके शुना मिति स्मृत्या तस्य
 कालान्तरे तस्याशुद्धत्वादिति भावः ॥ १४८ ॥

अथास्य क. लक्ष्मपत्न्यलक्षणमौत्सुक्यमेव श्लोकद्वयेनाह नेत्यादि । हे
 चपलापाङ्गि ! हे चञ्चलाक्षि ! स्मरशरैर्व्यथां तत्कृतं पीडां सोढुं न
 क्षमे न शक्नोमि तत् तस्मान् प्रसीद प्रसीद भृशमजस्रं भजेत्येवं
 स नलः प्रीताम्बुदिताम् अपि तां प्रियाम् अकोपयत् । अनवसर-
 चापलेन कोपयामास ॥ १५० ॥

नेत्रे इति । निषधनाथस्य नेत्रे दृश्यौ प्रियाया वदनाम्बुजम् ईयतुः
 प्रापत स्तनौ वदनाम्बुजात् स्तनतटौ कुवोत्सङ्गभागा वीर्यतस्ताभ्यां स्तन-
 तटाभ्यां घनं जघनमीयतुः अत्र नेत्रयोः क्रमेणैकमनेकस्मिन्नित्युक्त-
 लक्षणात् पर्यायालङ्कारः ॥ १५१ ॥

इतीति । तस्य स्वप्रियस्याधीरतया कातरतया हठवृत्तिं बलात्कार-
 प्रवृत्तिं विशङ्कत इति तत् विशङ्किनी असौ भैमी भटिति सहसोत्थाय
 सोत्कण्ठं सः सुरागं सखी रन्वसरदत्तससार ॥ १५२ ॥

ग. १]

२० सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

३२३

न्यवारीव यथाशक्ति सन्दम्बं वितन्वता ।

भैमी कुचनितम्बेन नलोसम्भोगलोभिना ॥ १५३ ॥

अपि ओणिभरस्वैरां धर्तुं तामशकन्न सः ।

तदङ्गसङ्गजस्तम्भो गजस्तम्भोरुदोरपि ॥ १५४ ॥

आलिङ्गालिङ्ग तन्वङ्गि ! मामित्यर्द्धगिरं प्रियम् ।

स्मिता निवृत्य पश्यन्ती द्वारपारमगादसौ ॥ १५५ ॥

प्रियस्याप्रियमारभ्य तदन्तर्दूनयाऽनया ।

शेके शालीनयाऽऽलिभ्यो न गन्तुं न निवर्त्तितुम् ॥ १५६ ॥

न्यवारीव । भैमी नलसम्भोगलोभिना तद्वृत्तेन अतएव सन्दं
गमनं सन्दम्बं वितन्वता मन्दं कुवेता गतिं प्रतिवध्नेत्यर्थः । कुचौ
नितम्बश्च तेन कुचनितम्बेन प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः । यथाशक्ति न्यवा-
रीव निवारितेवेत्युपेक्षा ॥ १५३ ॥

अपीति । स नलः गजस्तम्भावालां न इव जलमहान्तौ दोषौ भुजौ
यस्य स महाभुजः सन्नपि भुजवद्भू प्रवेष्टोदोरित्यनरः । ओणि-
भरेण स्वैराम्बुनां सन्दगमनामपि सन्दस्वच्छन्दयोः स्वैरमित्यनरः ।
तां प्रियां तदङ्गसङ्गेन जातस्तज्जः साम्भोनिष्क्रियङ्गलक्षणसालिक-
विकारो यस्य स सन् धर्तुं स नाशकत् । स्वयं निर्व्यापारस्य किं सह-
कारी सम्पद्येतेति भावः ॥ १५४ ॥

आलिङ्गेति । हे तन्वि ! कशङ्कि ! मामालिङ्ग आलिङ्गेति अर्द्धो-
क्तिर्गौरवस्य तं प्रियं सा भैमी स्मिता सन्दं हसित्वा निवृत्य पश्यन्ती द्वा-
रस्य पारश्चरत्नभागमगात् द्वारमतिचक्राभेत्यर्थः ॥ १५५ ॥

प्रियस्येति । प्रियस्य पत्युः अतिप्रमत्तपमप्रियमारभ्यारचयान्नरन्तः
कारणे दूनया परितप्तया ओदितचेति निष्ठानत्वं शालीनतया अष्टतया
अनया भैम्या आलिभ्योगन्तुमपि गत्यर्थकर्मणि द्वितीया चतुर्थीति बोधायना

अकथयदय वन्दिसुन्दरीदाः-
 सविधसुप्रेत्य नलाय मध्यमङ्गः ।
 जय नृप ! दिनयौवनोष्णतप्ता-
 लवनजलानि पिपासति क्षितिस्ते ॥ १५७ ॥
 उपहृतमधिगङ्गदम्बु कम्बु-
 च्छवि तव वाञ्छति केशभङ्गिसङ्गात् ।
 अनुभवितुमन्तरं तरङ्गा-
 समशमनस्त्वस्मिन्मिमांसाशोभा ॥ १५८ ॥
 तपति जगत एव मूर्ध्नि भूत्वा
 रविरधुना त्वमिवाद्भुतप्रतापः ।

मनध्वमोति चतुर्थी । न शेके न शक्तं भावे लिङ् । निर्वर्त्तितं प्रियं प्रति-
 गन्तुञ्च न शेके लज्ज विपादाभ्यां सुभयत आकण्ठ्यमाणत्वादिति
 भावः ॥ १५६ ॥

अकथयदिति । अथास्मिन्नवसरे वन्दिसुन्दरी वैतालिकस्त्री दाः-
 सविधं द्वारसमीपं सुप्रेत्य नलाय अङ्गो मध्यमङ्गयत् अवददित्यर्थः । हे
 नृप ! जय दिनयौवनोष्णतप्ता क्षिति स्ते लवनजलानि स्नानो-
 दकानि पिपासति पातुमिच्छति तापस्यापि पिपासाहेतुत्वादिति भावः ।
 साध्याङ्गिकक्षानकालोऽयं सवधार्यतामिति तात्पर्यार्थः ॥ १५७ ॥

उपेति । किञ्च उपहृतं कलशेनेरितं कम्बुच्छविं शङ्खकायं शुभ
 प्रभमित्यर्थः । अधिगङ्गं गङ्गायां विभक्त्यर्थे ऽव्ययीभावः । अम्बु गङ्गं
 केशभङ्गाः केशतस्यापनायाः सङ्गात् सङ्गमाद्वेतोरनन्तरं यथा तथा
 तरङ्गै रसमायाः शमनस्त्वस्युत्तनायां मिमंसायाः खेलनस्य शोभासिति
 निदर्शनालङ्कारः । अनुभवितुं वाञ्छति इच्छति ॥ १५८ ॥

तपतीति । एष रविरधुना त्वमिवादभुतप्रतापः सन् जगतो मूर्ध्नि
 भूत्वा स्थित्वा तपति प्रकाशते अनन्तरं पुरमथनं सदाशिवं सुपास्य तदीयैः

गैः ।]

२० सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

३२५

पुरमथनमुपस्थ पश्य पुरखै-

रधरितमेनमनन्तरं त्वदीयैः ॥ १५६ ॥

द्यानन्दं हठमादरन्निव हरध्यानार्चनादिक्षण-

स्यासत्तावपि भूपतिः प्रियतमाविच्छेदखेदालसः ।

पक्षद्वारदिशं प्रति प्रतिसुज्झद्वाङ्निर्गतप्रेयसी-

प्रत्यावृत्तिधिया दिशन् दृशमसौ निर्गन्तुमुत्तस्थितान् ॥ १६० ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिसुकुटालङ्कारहीरः सुतम्

श्रीहीरः सुषुवे जिनेन्द्रियचयं मा मल्लदेवी च यम् ।

अन्याक्षुषारसप्रमेयभणितौ विंशस्तदीये महा-

काव्येऽयं व्यगलन्नलस्य चरिते सर्गे निसर्गोज्ज्वलः ॥ १६१ ॥

प्रति-

दिति

पुरखैः तत्त्वेवासुक्तै रधरितं एनं पश्य पुरहरप्रसादात् सूर्याभ्यधिक
प्रतापीण्या भवेदित्यर्थः ॥ १५६ ॥

हा-

हे

नो-

तायः ।

द्यानन्दमिति । असौ भूपतिर्नलो हरध्यानस्यार्चनादिक्षणस्य तत्का-
लस्यासत्तौ सन्निकर्षे प्रियतमाविच्छेदखेदेन वियोगदुःखेनालषोजडः
सन् अतएव द्वाङ् निर्गताया प्रेयसाः प्रत्यावृत्तिधिया द्यानन्दं सुखं हठं
आदरन् आदरमाददानं च पक्षद्वारदिशं प्रति दिशन् दृशं निर्गन्तुं नि-
यातुं उत्तस्थितान् स्वयमुद्यतः ॥ १६१ ॥

शुभ

गाढं

तथा

मिति

श्रीहर्षमिति । अन्येराक्षुषा अपूर्वा रसाः शृङ्गारादयः प्रमेया
यः क्यार्थाश्च यासु भणितिषु तस्मिन्निह काव्ये । तृतीयादिषु भाषि-
तषु बद्धिवादिना पुं वद्भावः विंशतीति शब्दस्य लोपः मतमन्यत् ॥ १६१ ॥

इति पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीयश्रीमहोपाध्यायकोलाचल-
मल्लिनाथस्वरिषिरचितायां जीवात सनास्यायां नैषधव्याख्यायां विंशः
सर्गः ॥ २० ॥

पूर्ति

दीयैः

नैषधचरितम् ।

एकविंशः सर्गः ।

तं विदर्भरमणीमणि सौधादुज्जिहानमनुदर्शितसेवैः ।
 धर्पणान्निजकरस्य नरेन्द्रैरात्मनः करदता पुनरुचे ॥ १ ॥
 तस्य चीनसिचयैरपि बद्धा पद्धतिः पदयुगात् कठिनेति ।
 तां पथत्त शिरसां खलु माल्यै राजराजिरभितः प्रणमन्ती ॥ २ ॥
 द्रागुपाह्वित तस्य नृपैस्तदृष्टिदानवज्जमानकृतार्थैः ।
 स्वस्वदेश्यमथरत्नमपूर्वं दत्तकल्पितगुणाधिकचित्तं ॥ ३ ॥

तस्मिन् । विदर्भरमण्या वैदर्भ्या मणि सौधान्मणिमयप्रासादात्
 उज्जिहानं निर्गच्छन्तं तं नलः मनु प्रति तस्मै दर्शितसेवैरित्यर्थः । अतो
 लक्ष्यार्थं कर्मप्रवचनीयत्वात्तद्योगे द्वितीया । नरेन्द्रैः निजकरस्वार्पणात्
 अवस्थावलम्बनात् आत्मनः स्वस्य करं हस्तं बलिं च ददातीति करदाः
 बलिहस्तांशवः करा इत्यमरः । तेषां भावस्तत्ता सा पुनः बलि-
 दानादेव करदत्वे सिद्धे पुन हस्तदानेन साधनवैरस्यात्मनस्तु
 रित्यर्थः ॥ १ ॥

तस्येति । राजराजिः नृपपङ्क्तिः अभितः समन्तात्प्रणमन्ती चीन-
 सिचयैः पट्टवस्त्रैः बद्धा आच्छादितापि पद्धतिर्नागः । तस्य नलस्य पद-
 युगात्कठिनेति हेतोः पञ्चमी विभक्त इति पञ्चमी । तां दम्पतीं शिरसा
 माल्यैः मालाभिः साधनैः पथत्त पिहितवती खलु ॥ २ ॥

द्रागिति । अथ प्रणामानन्तरं तस्य नलस्य दृष्टिदानवज्जमानेन
 कृतार्थैः नृपैः स्वसां स्वसान्दिशि सधु स्वस्वदिश्यं तत् साधुरिति

१८ सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

३२७

अङ्गुलीचलनलोचनभङ्गिभूतरङ्गविनिवेदितदानम् ।
 रत्नमन्यवृषटौकितमन्ये तत्प्रसादमलभन्त नृपास्तत् ॥ ४ ॥
 तानसौ कुमलसूत्रतसेकैस्तर्पितानथ पितेव विद्वज्य ।
 अस्त्रशस्त्रखुरलीषु विनिन्ये शैथ्यकोपनमितानमितौजाः ॥ ५ ॥
 मर्त्यदुःष्प्रचरमस्त्रविचारञ्चारु शिष्यजनतामनुशिष्य ।
 खेदविन्दकितगोधिरधीरं स खसन्नभवदाप्लवनेच्छुः ॥ ६ ॥
 यत्तकर्दमसूद्रन्मृदिताङ्गं प्राक्कुरङ्गमदभीलितमौलिम् ।
 गन्धवाभिरेतुवन्वितभङ्गैरङ्गना सिषिचुरुच्चकुचास्तम् ॥ ७ ॥

यमत्वयः । यत्नेन कल्पितैः सम्पादितै गुणैरधिकं चित्त माचर्यमपूर्वं
 रत्नं तस्य नलस्य द्राक् शीघ्रं सुपाह्वयत उपहृतम् ॥ १ ॥

अङ्गुलीति । अङ्गुलीचलनेन लोचनभङ्गा च भूतरङ्गेन विनि-
 वेदितं स्तर्पितं दानं यस्य अन्ये नृपै र्दौकितं उपहृतं तस्य नलस्य
 प्रसादं अनुग्रहं अन्ये नृपा रत्नं अलभन्त ॥ ४ ॥

तानिति । अमित मोजो यस्यासौ नलः कुशलस्य वादस्य सूत्रतस्य
 प्रियस्य वचनसेकै स्तर्पितान् तान् पितेव विद्वज्य शैथ्यकेन शिष्यत्वेन
 योपधाङ्गुलीपौत्ताङ्गुः । उपनमितान् समेतान् अस्त्रेष्वग्नेवादिषु
 यस्त्रेषु धनुरादिषु खुरलीषु भ्रमणविशेषेषु विनिन्ये शिञ्चितवान् ॥ ५ ॥

मर्त्येति । स नलः मर्त्यदुःष्प्रवरं डुरनुमान मस्त्रविचार मस्त्रशिञ्चां
 शिष्यजनतां शिष्यसमूहं चारु यथा भवति तथानुशिष्य शिञ्चित्वा
 खेदेन विन्दकिता सञ्जातविन्दका गोधिल्लभाटं यस्य ललाट मलिकं
 गोधिः स्त्री तत्प्रान्तेन गोधिकेति यादवः । स तादृशः सन् अधीर मधिकं
 यथा भवति तथा त्वसन् आप्लवनं स्नान मिच्छुरभवत् ॥ ६ ॥

यत्नेति । प्राक् प्रथमं यत्तकर्दमेन कर्पूरादियोगजेन कर्पूरागुरु-
 कस्तूरी तक्कोनै र्यत्तकर्दमैरित्यमरः । सूद्र यथा तथा उन्मृदितं शोधितं
 मङ्गं यस्य कुरङ्गमदेन कस्तूर्यादिना मीलितः सङ्कलितः मौलि र्यस्य तं नलं

भूयतं पृथुतपोधनमाप्तस्तं शुचिः स्तपयति स्म पुरोधाः ।
 सन्धज्जलधरस्त्वलदोषस्तीर्थवारिलहरीशपरिष्ठात् ॥ ८ ॥
 प्रेयसीकुचवियोगहविर्भुग् जन्मधूमविततीरिव विभ्रत् ।
 स्नायिनः करसरोरुहयुग्मं तस्य गर्भधृतदर्भमराजत् ॥ ९ ॥
 कल्पप्रमानमसुनाचमनार्थं गाङ्गमसु चल्कोदरचुम्बि ।
 निर्मलत्वमिहितप्रतिविम्बाद्यामयच्छदुपनीय करे नु ॥ १० ॥

उच्चाः कुचा यासान्ता अङ्गना अनुवन्विता आहृता भङ्गा येस्तैर्गन्धवार्भि-
 र्गन्धोदकैः साधनैः सिधितुः सिक्तवत्यः ॥ ७ ॥

भूयतमिति । तदनन्तरं शुचिः शुद्ध आप्न इह जनः जलध-
 रात् घटात् खलघ्नोषः प्रवाहो यासान्ता स्तीर्थवारीणां लहरीसरङ्गान्
 उपरिष्ठादुपरि उपर्युपरिष्ठादिति निपातनः त्वाधुः । सन्धज्जलधराः सन्
 पृथुना सहता तपसा धनं सन्धं भूयतं नलं स्तपयति स्म स्नापितवन् । इत्य-
 नन्यच्च आप्न प्राप्तः शुचिरापादः शुचिः शुद्धेऽनुपहृते शृङ्गारापादयो-
 पोति विश्वः । जलधरेभ्यो मेघेभ्यः खलघ्नोषो य यासान्ता स्तीर्थवारि-
 जलवारि उपरिष्ठात्सन्धज्जलधरानं पृथोर्वेणस्य पृथुर्नृपे कण्ठेरज्वां पृथु-
 महत्यपीति विश्वः । तपसानुभावेन धनं शिथिलं प्रसिद्धं भूयतं पर्वतं
 स्तपयतीति भूयद्भूमिधरे नृप इति विश्वः ॥ ८ ॥

प्रेयसीति गर्भे धृतानि दर्भाणि येन तत् स्नायिनः स्नातस्य नलस्य
 करयोरेव सरोरुहयो युग्मं प्रेयस्या दमयन्त्याः कुचाभ्यां वियोगहविर्भुजः
 विरहवङ्गेः सक्ताश्च ज्जन्म यस्य तस्य धूमस्य विततीः सन्तती विभ्रदिवा-
 राजत् नूतनदर्भाणां श्यामवर्णत्वात् धूमसायस्य ॥ ९ ॥

कल्पप्रमानमिति । असुना नलेना चमनार्थं कल्पप्रमानं कुच-
 खोदरं चुम्बति स्मृशति यत्तद्गाङ्गं गङ्गासम्बन्धि अम्बु कर्तुं निर्मलत्वेन
 मिश्रितः प्रतिविम्बो यस्याः द्यामाकाशं स्वर्गञ्च करे अयच्छत् द्यौः स्वर्गसुर-
 वर्त्मनो रित्यमरः । द्यौः शब्दस्य स्वर्गाकाशवाचित्वाच्छब्दच्छलेनोक्तिः ॥ १० ॥

गः ।]

२१ सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

३२६

मुक्तमाप्य दमनस्य भगिन्या भूमिरात्मदयितं धृतरागा ।

अङ्गमङ्गमनु किं परिरेभे तं सृष्टी जलसृष्टु ग्रहयालुम् ॥ ११ ॥

मूलमध्यशिखरश्चितवेधः शौरिशम्भुकरकाङ्क्षिशिरस्थैः ।

तस्य मूर्ध्नि चकरे शुचिर्दम्भैर्वारिवान्तमिव गाङ्गतरेङ्गैः ॥ १२ ॥

प्राणमायतवती जलमध्ये सञ्जिमानमभजन्मुखस्य ।

आपगापरिवृढोदरपूरे पूर्वकालमुदितस्य सुधांशोः ॥ १३ ॥

मर्त्यलोकमदनः सदृशत्वं विभ्रदभ्रविमदद्युतितारम् ।

अस्वरं परिदधे विधुमौले स्पर्द्धयेव दशदिग्वसनस्य ॥ १४ ॥

मुक्तमिति । दमनस्य भगिन्या भैरव्या मुक्तं परित्यक्तं सृष्टी
सृष्टिका ग्रहयालुं गृहीतारं आत्मनोदयितं नलं आप्य धृतरागो
रक्तवर्णस्य रागोऽनुरक्ते सात्वत्ये क्लेशे च लोहितादिष्विति विन्धः । एतादृशी
सतो अत्र सृष्टिः विप्रो गौरसृष्टः प्रोक्तः क्षत्रा रक्ताः प्रकीर्तिता इति ।
जलेन सृष्टु भूमि रङ्ग मङ्गं प्रत्यवयवं परिरेभे परिरम्भवती ॥ ११ ॥

मूलमिति । मूलमध्यशिखराणि दर्भाणामादिसध्याभ्यां चिता-
नां प्राप्तानां यथाक्रमं वेधः शौरिशम्भूनां ब्रह्मविष्णुरुद्राणां कराङ्क्षि-
शिरः करपादजूटाजूटेषु तिष्ठन्ती अत्र सृष्टिः कुशमूले स्थितो
नक्ष्त्रा कुशमध्ये च केशवः । कुशाग्रे शङ्करं विद्यादिति । तैर्गाङ्गा
गङ्गावम्बन्धिभि स्तरङ्गैर्वान्तं निष्प्लूतमिव शुचि निर्मलं वारिर्दम्भैः
कर्तृभिस्तस्य नलस्य मूर्ध्नि चकरे कीर्णं सविच्छेप इति धातोः कर्मणि
लिट् ॥ १२ ॥

प्राणमिति । जलस्य मध्ये प्राणमायतवतः प्राणायामकृतवतः
तस्य नलस्य सुखं कर्तुं आपगारपरिवृढस्य सत्तद्रस्योदरपूरे मध्ये जल-
वृद्धौ पूर्वकाल मुदयाग्रागुदितस्य स्थितस्य सुधांशो सन्दस्य सञ्जिमानम-
भजत् ॥ १३ ॥

मर्त्यलोकमिति । मर्त्यलोकमदनः नल सदृशत्वं विभ्रदभ्रस्येव विषदा

भीमजामनुचक्षत्रतिवेलं संयियंसुरिव राजकृषीन्द्रः ।
 प्राववार हृदयं स समन्तादुत्तरीयपरिवेषमिषेण ॥ १५ ॥
 स्नानवारिषट् राजदुरोजा गौरवृत्तिरुक्कविन्दुसुखेन्दुः ।
 केशेषजमौक्तिकदन्ता तं वभाज सुभगापवनश्रीः ॥ १६ ॥
 श्वैयशैत्यजलदैवतमन्त्रखादुताप्रसुदितां चतुरर्चीम् ।
 वीर्यमोषट्तसौरभजोभं घ्राणमस्य सत्तिप्रमिवभूत् ॥ १७ ॥

द्युति र्यस्य तत्तारं महत्वं अभ्येषु मेवेषु विश्रान्ताः अन्तएवद्युतयो
 दीप्तिरहिता स्तारा नक्षत्राणि यस्य तच्च स्वयं वस्त्रमाकाशश्च अम्बरं
 व्योम्नि वाससीत्यमरः । दशदिशः वसनं वस्त्रं यस्य विधुमौलेः शम्भोः स्पर्ध-
 येव परिदधे परिष्टवान् ॥ १४ ॥

भीमजामिति । राजर्षिषु कृत्यक इति प्रकृतिभावः । इन्द्रः श्रेष्ठः
 स नलः भीमजा मातृप्रियां दमयन्ती मनु लक्ष्मीकृत्य प्रतिवेल मनुचक्षद्
 हृदयं संयियंसुरिव संयन्तु सिञ्चुरिव उत्तरीयस्य यः परिवेष जस्य
 मिषेण व्याजेन समन्तादाववार आवृतवान् ॥ १५ ॥

स्तानेति । स्नानवारिषट् राजन्नावुरोजौ कुचौ यस्याः
 सा गौरः पीतवर्णी वृत्तिरुक्कविन्दुरिव सुखेन्दुर्यस्याः सा केश-
 शेषाणि जलान्येव मौक्तिकानि दन्ता यस्या नासिकोदरेत्यादिना पक्षे
 ङीपीऽ मिधानदन्यत्र पङ्क्ता सुभगा रस्या आप्नयनस्य श्रीः शोभा तं
 नलं भेजे ॥ १६ ॥

श्वैत्येति । श्वैत्येन श्वेततया श्वैत्येन शीतत्वेन जलं दैवतं यस्य तेन
 मन्त्रेण स्नादुतया माधुर्येण च प्रसुदितां चतुरर्चीं चतुर्णामक्षाणां यथा
 क्रमं नयनत्वक्श्रोत्ररसनाख्याना मिन्द्रियाणां समाहारं वाच्यं लोषं
 व्यर्थं यथा भवति तथा हृत्तं सौरभे न लोभं येन तदस्य नलस्य घ्राणं
 घ्राणेन्द्रियं सखित्वं जिघ्रति यत्तु सखित्वं उत्तोरुप सर्गं कः तादृश
 मनूदिव ॥ १७ ॥

: 1]

१ सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

३३१

सस्यगस्य जपतः श्रुतिमन्त्राः सन्निधानमभजन्त कराब्जे ।

शुद्धवीजविशदस्कटवर्णाः स्फाटिकाक्षवलयच्छलभाजः ॥ १८ ॥

पाणिपर्वणि यवः पुनराख्यदेवतर्पणयवार्पणमस्य ।

नुष्यमानजलयोगितिलौघैः स द्विरुक्तकरतानुतिः शोभूत् ॥ १९ ॥

पूतपाणि वरणः शुचिनोच्चैरध्वनानितरपादहतेन ।

ब्रह्मचारिपरिचारिसुरार्चावेक्ष्य राजच्छधि रेधविवेश ॥ २० ॥

सस्यगिति । श्रुतिमन्त्राः शुद्धवीजैर्विशदानि निर्मलानि स्फुट-
वर्णानि व्यचाराणि येषन्ते शुद्धवीजाश्च ते विशदस्कटवर्णाश्चेति विशेषण-
मनासः । श्रुतिमन्त्राः स्फाटिकाक्षवलयस्याक्षमालायाः च्छलं व्याजं
भजन्ति ये स्फाटिकाक्षवलयमपि शुद्धवलयमपि शुद्धवीजविशदवर्णा च
भवति ते तादृशः सन्तः सस्यगं यथा तथा जपतोऽस्य नलस्य कर एवाब्जे
सन्निधानमभजन्त प्राप्ताः ॥ १८ ॥

पाणिरिति । अथ नल पाण्योः पर्वणि यवः यवाकारा स्फुरेखा
देवे देवसमर्प्य तर्पणे यथा नामर्पणं कर्मपुराख्यत् पुनरुक्तमकोरत्
नुष्यमानेन पिष्टभ्यो दीयमानेन पिष्टदानं निवापः स्यादित्यमरः । जलेन
दुष्यन्ते येतैस्त्रिगुणानां मोघैः समूहैर्द्विरुक्तः करतानुतिलः तिलाकार-
रेखा यस्य शोभूत् भाग्यवतां हस्ते यवाकारः च तिलाकाराश्च रेखा
दृश्यन्ते ॥ १९ ॥

पूतपाणिरिति । एष राजर्षिर्नलः वृत्त्यक इति प्रकृतिभावः ।
पूतौ पाणिवरणौ यस्य स तादृशः सन् ब्रह्मचारिव्यतिरिक्तानां पादै-
र्हितः क्षुण्णः इतरपादहतस्तादृशो न भवतीत्यनितरपादहतः तेन
शुचिना शुद्धेन उच्चैरध्वनेनाध्वना साधनेन ब्रह्मचारिणः परिचारका
यवतर्पणरार्चावेक्ष्य देवपूजादहं प्रविष्टवान् ॥ २० ॥

कापि यन्नभसि धूपजधूमैर्मचकागुहभवैर्भमराणां ।
 भूयते स्य सुमनः सुमनः खग्दामधामपटलेपटलेन ॥ २१ ॥
 साङ्कुरेव रुचिपीततमाचैर्यैः पुरास्ति रजनीरजनीव ।
 ते धृता वितरितुं त्रिदशेभ्यो यत्र हेमलतिका इव दीपाः ॥ २२ ॥
 अङ्गचुस्विघनचन्दनपङ्क्तं यत्र गारुडशिलाजममतम् ।
 प्राप केलिकवलीभवदिन्दोः सिंहिकासुतमुखस्य मुखानि ॥ २३ ॥

कीर्ति । यस्य सुरार्चावेश्मनो नभसि कापि कस्मिंश्चिददेशे
 सुमनःसुमनसां जातकुसुमानां मालत्यां पण्डिते पुष्पे देवे चेतिविश्वः
 सगदा मभिनिर्मितस्य धाम्नो गृहस्य पटले तीव्रे मेचकागुहभवैः धूपज-
 धूमैः अमराणां पटलेन समूहेन भूयते स्य भूतम् ॥ २१ ॥

साङ्कुरेति । रजनी रात्री यै दीपैः सुचिभिर्दीप्तिभिः साधनैः
 पीतं यस्यां तमः अव्यकारं यस्यां सा रुचिपीततमा सती साङ्कुरा तेनोऽ-
 ङ्कुरसहितैव पुरास्ति आसीत् पुरालुङ्क्त इति भूते लट् । रजनी
 रात्रि यै दीपैः रुचिभिर्दीप्तिभिः पीततमा अत्यर्थं पीतवर्णां सती
 साङ्कुरा न समरोहा हरिद्वेज रजनी पुरास्ति रजनी नीतिकाद्या
 हरिद्रायामिति विश्वः । हेमलतिका इव स्थिता स्ते दीपाः यत्र
 वेश्मनि त्रिदशेभ्यो वितरितं धृता अर्पिताः ॥ २२ ॥

अङ्गेति । यत्र वेश्मनि अङ्गे अन्तिके गारुडशिलाजं मरकतशिलाजं
 अमलं पातं अङ्गं चुस्वति स्पृशति यः घनः सान्द्र चन्दन पङ्क्तो यस्य
 तत्ताड्यः सन् केलिना क्रोडया कवलीभवदिन्दोः तृतीयादिषु भाषित-
 पुंस्त्वं पुंस्त्वान्वयेति पुंस्त्वान्वयः । सिंहिकासुतमुखस्य राज्ञश्चक्षु-
 राज्ञकानन्दनो राज्ञ रिति साधुः मुखानि प्राप प्राप्तवान् ॥ २३ ॥

॥ २३ ॥

॥ सर्गः ॥

नैषधचरितम् ।

॥ २३ ॥

गर्भमेणमदकर्मसाम्द्रं भाजनानि रजतस्य भजन्ति ।

यत्र साम्यमगमन्नद्यतांशोरङ्कुरङ्कुरकलुषीकृतकुक्षेः ॥ २४ ॥

उज्जिहानसुकताङ्कुरशङ्का यत्र धर्मगहने खलु तेने ।

॥ २२ ॥

भूरिशर्करकरन्ध्रवलीनामालिभिः सुगतसौधसखानाम् ॥ २५ ॥

सर्वमाख्यदत्तरोषनिवासं पर्वतं कचन चम्पकसम्पत् ।

॥ २३ ॥

मल्लिकाकुसुमराशिरकाशीदु यत्र च स्फटिकसानुमनुचम् ॥ २६ ॥

स्वात्मनः प्रियमपि प्रतिगुप्तिं कुर्वती कुलवधूभवज्जौ ।

हृद्यदैवतनिवेद्यनिवेशादुयत्र भूमिरवकाशदरिद्रा ॥ २७ ॥

देशे
यत्र
ज-

गर्भमिति । यत्र वेश्मनि रजतस्य भाजनानि एणमदकर्ममेन
कसूरीयपङ्केन साम्द्रं गर्भं मध्यप्रदेशं भजन्ति प्राप्नुवन्ति अङ्गेन चिह्नेन
रङ्गुणा दृगेण कलुषीकृतः कुक्षिर्दस्यान्मृतांशो चन्द्रस्य साम्यं समतामगमन्
गतानि ॥ २४ ॥

नैः

॥ २५ ॥

नी

ती

दा

त

जं

य

न-

य

उज्जिहानेति । धर्मगहने धर्मरग्ये यत्र वेश्मनि सुगतस्य बुद्धस्य
सौधानां चैत्यानां सखायः सदृशाः सुगतसौधसखाः राजाहः सखिभ्यश्च ।
तेषां भूरयः शर्कराः सितावेपु करन्ध्राणां दधिसक्तूनामेव करन्ध्रा दधि
पक्व इत्यमरः । वलीनाङ्गालिभिः पङ्क्तिभिः कर्त्तरीभिरुज्जिहानेषू-
च्छत्सुकसुकताङ्कुरेषु पुण्यप्ररोहेषु शङ्का तेने कृता खलु ॥ २५ ॥

सर्वमिति । यत्र वेश्मनि कचन प्रदेशे चम्पकानां सम्पत्सदृष्टिः
अपरोषस्य देवसमूहस्य निवासं पर्वतं मेरुं खर्वं ह्रस्वं नाख्यत् उक्तवती
मल्लिकाकुसुमानां राशिः स्फटिकसानुं कैलासं अतुच्चं ह्रस्वं
मकापीत् ॥ २६ ॥

स्वात्मन इति । यत्र वेश्मनि भूमिः पृथिवी हृद्यानां मनोज्ञानां
देवतानि देव्यानां देवोपहाराणां निवेशनात् स्थापनाद्वेतोरवकाशदरि-
द्रा निरवकाशा सती स्वात्मनः प्रियं भर्तारमपि प्रत्युद्दिश्य गुप्तिं गोपनं
कुर्वती कुलवधूभवज्जौ ज्ञातवती तत्सदृशी जातेत्यर्थः ॥ २७ ॥

यत्र कान्तकरपीडितनीलप्रावरश्मिचिकुरासु विरेजः ।
 गाढमूर्धविधुनेरनुविस्वात् कुट्टिमक्षितिषु कुट्टमितानि ॥ २८ ॥
 नैकवर्णमणिभूषणपूर्णे स क्षितीन्दुरनवद्यनिवेद्ये ।
 अयतिष्ठद्मलं मणिपीठं तत्र चित्रसिचयोच्चयचारौ ॥ २९ ॥
 सम्यगर्चति नलेऽर्कमद्वयं भक्तिगन्धिरसुनाऽकलि कर्णः ।
 अद्धानद्दयं प्रति चान्तः साम्बमम्बरमणिर्निरचैषीत् ॥ ३० ॥

यत्रेति । कान्तस्य चन्द्रकान्तस्य वल्लभस्य च कान्तोऽश्मनि प्रियेचापीति
 विन्दः । करेण किरणेन च वलि हस्तांशकः करा इत्यमरः । पीडितानां
 अनीलप्रावर्णां इन्द्रनीलानां रश्मयएव दीप्तयएव चिकुराः केश वेषां
 तासु यत्र वेद्यनि कुट्टिमक्षितिषु निवद्धभूमिषु गाढगायकस्य मूर्धविधु-
 तेः शिरःकम्पानुबन्धाद्वेतोः कुट्टमितानि शृङ्गारचेष्टाविशेषा
 विरेजः अत्र भरतमुनिः । केशस्तेनादरादिग्रहणेऽपि हर्षसम्बन्धोत्पन्नं
 कुट्टिमितमिति विज्ञेयं सुखं विदुः कोपचारिणेति ॥ २८ ॥

नैकेति । नैकवर्णैरनेकध्यायैः ध्याया स्वरूपप्रिया कान्ति रित्यमरः ।
 मणिभूषणैश्च पूर्णे अनवद्यानि निर्दोषाणि विनिवेद्यानि यत्र तस्मिन्
 चित्राणां सिचयानां सुचयेन समूहेन चारौ चारुणि तत्र सुरार्चन-
 नेऽश्मनि क्षितोन्दुः स नलः अमलं मणिपीठं अयतिष्ठत् अधिष्ठितवान्
 अधिष्ठीऽस्यासामपि करणस्य कर्म रुञ्जा ॥ २९ ॥

सम्यगिति । अतूर्णमव्ययं यथा भवति तथा नले अर्कं सम्यगर्चति
 असुना अर्केण कर्णोराधेयो भक्ते गन्धोलेषो यस्मिन् गन्धो गन्धक आमोदे
 लेशे सम्बन्धि गन्धयोरिति विन्दः । स भक्तिगन्धिरस्यभक्तिरकलि
 अल्पाख्यायामिति समासान्तः । अम्बरमणिः स्वरूपः साम्बं कृष्णसुतञ्च अद्-
 धानद्दयं प्रति चान्तः ईषद्धानद्दयं सुपि नामार्थ इत्यव्ययीभावः
 निरचैषीत् ॥ ३० ॥

ग. १]

१। सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

३३५

तत्तदर्थमरहस्यजपेषु खड्गमयः शयमसुष्य वभाज ।

रत्तिमानमिव शिञ्चितुमुच्चैरक्तचन्दनजबीजसमाजः ॥ ३१ ॥

अर्चयन् हरकरं स्मितभाजा नागकेसरतरोः प्रसवेन ।

सोऽयमापयदतिव्यंगवाग्दिकपालपाण्डुरकपालविभूषाम् ॥ ३२ ॥

नीलनीररुहमाल्यमयीं स न्यस्य तस्य गलनालविभूषां ।

स्फाटिकीमपि तनुं निरमासीन्नीलकण्ठपदसान्वयतायै ॥ ३३ ॥

गीतिमेष्यति कृतेन ममेदकर्मणा पुररिपुर्मदनारिः ।

तत्पुनः पुरमतोऽयमधाक्षीदूपरूपमय कामशरञ्च ॥ ३४ ॥

तदिति । तेषामर्थस्तः सूर्यस्य रहस्याणां मन्त्राणां जपेषु सङ्गमो
पातामयो रक्तचन्दनजानां कुङ्कुमचन्दनोद्भवानां बीजानां नीलपष्पीत
रक्ताङ्गं चन्दनन्तु कुचन्दन मित्यमरः । समाजः समूहः उच्चैरधिकं
रत्तिमानं शिञ्चितुमिव असुष्य नलस्य शयं हस्तं वभाज प्राप्तवान् ॥ ३१ ॥

अर्चयन्निति । सोऽयं स्मितभाजा नागकेसरतरोः दृष्टविशेषस्य
प्रसवेन कुसुमेन साधनेन हरस्य शम्भोः करं हस्तं अर्चयन् तिरश्चिभ्यो
दिग्भाः अवाच्याश्च दिग्भाः अधरस्या अन्यं अतिर्यग्वाचितां दिग्भा
पूषां पातयति यः तस्य ब्रह्मणः पाण्डुरं कपालं तस्य भूषा मापयन्
मापितवान् ॥ ३२ ॥

नीजेति । स नल स्तस्य हरस्य नीलनीररुहमाल्यमयी इन्दी-
रादाय गलनालस्य विभूषां न्यस्य समर्थ स्फाटिकीं स्फाटिकमयी मपि
तनुं शरं नीलकण्ठ इति पदस्य सान्वयतायै अन्वर्धत्वाय निरमासीत्
स्मितवान् माञ्जान इति धातोर्भौधादिकास्तुङ् ॥ ३३ ॥

गीतिमिति । पुररिपुर्मदनारिः शत्रुः कृतेन ममेदकर्मणा यतः
गीतिमेष्यति अतः कारणादयं नल स्तस्य पुररिपोर्मदनारेश पुरा
पतः यथाक्रमं धूपरूपं गुग्गुलुरूपं अक्षरपुरञ्च पुरं पुरी शरीरे च

३३६

नैपधचरितम् ।

२१ सर्गः ।]

तन्मुहूर्त्तपमि भीमतनूजाविप्रयोगमसहिष्णुरिवायम् ।
 शूलिमौलिशशिभीततयाऽभूद्यगानमूर्च्छननिमीलितनेत्रः ॥३५॥
 दण्डवद्भुवि लुठन् स ननाम त्यस्वकं शरणभागिव कामः
 आत्मशस्त्रविशिखासनव.णान् न्यस्य तत्पदयुगे कुसुमानि ॥३६॥
 त्यस्वकस्य पदयोः कुसुमानि न्यस्य सैष निजशस्त्रनिभानि ।
 दण्डवद्भुवि लुठन् किमु कामस्तं शरण्यमुपगम्य ननाम ॥३७॥
 व्याष्टतस्य शतरुद्रियजप्तौ पाणिमस्य नवपल्लवलीलम् ।
 भङ्गभङ्गिरिव रुद्रपराक्षेत्रेणिराश्रयत रुद्रपरस्य ॥ ३८ ॥

गुणलौ मधुरः पुर इति विद्यः । अथानन्तरं कामशरं कर्पूरं सदन-
 वाणञ्च अधाक्षीत् दग्धवान् ॥ ३४ ॥

तदिति । अयं नल स्तं सङ्घर्षतश्चिन् चहर्ते कालाध्वनोरत्यन्त-
 संयोगे द्वितीया । मूलिनः शम्भो मौलिशशिनः सकाशाद्भीततया भीत-
 त्वेन हेतुना भीमतनूजया दमयन्त्यां विप्रयोगं विरह मसहिष्णुरिव
 ध्यानेनैव मूर्च्छनेन विनिमीलिते नेत्रे यस्य सोऽभूत् ॥ ३५ ॥

दण्डवदिति । आत्मनः स्वस्य शस्त्रमायुधं विशिखासनधनुश्च
 वाणान्निशिखान् च कुसुमानि त्यस्वकस्य पदयोर्युगे न्यस्य शरणभाक्काम
 इव स नलो दण्डवद्भुवि लुठन् त्यस्वकं ननाम प्रणतवान् ॥ ३६ ॥

उक्तमेव यं भङ्गनरेणाह त्यस्वकस्येति । स एष कामः स एष सदनः
 सोऽचि लेपे चेत्पादपूरणमित्यत्र श्लोकपादस्यापि यद्वर्णमिष्यत इति
 सोलौप वृद्धिः । निजशस्त्रनिभानि स्वायुधसदृशानि त्यस्वकस्य पदयोर्यस्य
 समर्थं भुवि दण्डवत्लुठन् मनसिजेन शरण्यं त्यस्वकं मुपगम्य प्राप्य
 ननाम किमु ? ॥ ३७ ॥

व्याष्टतस्येति । रुद्रपरस्य रुद्रपरायणस्य शतरुद्रियस्य मन्त्रस्य
 नास्त्यदे पदे त्वयो शतरुद्राः सख यद्येति यत् जप्ते जप्ते ननु सक्तो भावः क्तः
 साविद्येति चकारा दिव स्तदासेजयः स्यात्तेत्यत्र जप्तं त्यादित्येति चकार-

१। सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

१३७

उत्तमं स महतिस्त्र महीभृत् पूरुषं पुरुषसूक्तविधानैः ।

द्वादशापि च स केशवमूर्तीर्द्वादशाक्षरमुदीर्य ववन्दे ॥ ३६ ॥

मल्लिकाकुसुमडुण्डुभकेन स भ्रमीवल्यितेन कृते तम् ।

श्राप्ते निहितमैक्षत साक्षात् कुण्डलीन्द्रतनुकुण्डलभाजम् ॥ ४० ॥

मेचकोत्पलमयी वलिवन्धुस्तद्वलिखगुरसि स्फुरति स्म ।

कौस्तुभाख्यमणि कुट्टिमवास्तु श्रीकटाक्षविकटायितकोटिः ॥ ४१ ॥

स्तानुक्तपुच्छयार्णत्वाद्वक्ष्यवदित्याहुरिति भट्टचीरस्वामी । तथा च
लपिवमिभ्यां वेति महोपाध्यायवर्धमानसूतम् । व्याष्टस्य व्यापार-
वतोऽस्य नलस्य नवपल्लवस्येव लीला विलासो यस्य तं पाणिं रुद्रपरान्त
परेषा सुपरितनानामक्षराणां श्रेणी रुद्राक्षमाला शृङ्गाणां मङ्गिः
प्रकारो मालेवाश्रयत श्रितवती ॥ ३८ ॥

उत्तममिति । स महीभृत्तलः उत्तमं पूरुषं पुरुषसूक्तस्य विधानैः
विधिभिर्महतिस्त्र पूजितवान् स नलो द्वादशाक्षरं मन्त्रं मुदीर्य द्वाद-
शापि च केशवस्य मूर्तीर्ववन्दे ॥ ३६ ॥

मल्लिकेति । स नलो भ्रमी वल्यितेन वलयीकृतेन मल्लिकाकुसु-
मानां डुण्डुभकेन डुण्डुभाकारया साजया समौ राजिलडुण्डुभा विल्य-
मरः । इवेति कृताविति कन् । मल्लिकाकुसुमडुण्डुभकेन भ्रमीवल-
यितेन कृते तमित्यत्र पादान्तगुरुत्वं च्छन्दःशास्त्रेऽभ्युपगम्यते कृते
श्राप्ते निहितं उत्तमं पूरुषं कुण्डलीन्द्रस्य शेषस्य सन्धिन्या स्तनोः
परीरस्य कुण्डलं वलयं भजति प्राप्नोति वस्तं साक्षादैक्षत ॥ ४० ॥

मेचकेति । बलेरक्षुरविशेषस्य वधुः सखा तस्य वलिनः बन्धोः सक्
विष्णोरसि मेचकोत्पलमयी तस्य नलस्य वलिखक् पूजामाल्यं वलिः
पूलोपहारः साक्षात् वलिर्देव्यो वलिः कर इति विश्वः । कौस्तुभाख्यं कौस्तु-
भरत्नमेव मणिकुट्टिमं मणिनिबद्धं वास्तु वैश्वभूर्यस्यास्तस्याः त्रियो

३३८

नैषधचरितम् ।

[२१ सर्गः ।

स्वर्णकेतकशतानि स हेन्नः पुण्डरीकघटनां रजतस्य ।
 मालयाऽरुणमण्येः करवीरं तस्य मूर्द्ध्नि पुनरुक्तमकार्षीत् ॥ ४२ ॥
 नाल्पभक्तवलिरन्ननिवेद्यैस्तस्य हारिणमदेन स क्षणः ।
 शङ्खचक्रजलजातवदचः शङ्खचक्रजलपूजनयाऽभूत् ॥ ४३ ॥
 राक्षि कृणुलघुधूपजधूमाः पूजयत्यहिरिपुध्वजमस्मिन् ।
 निर्ययुर्भवद्वृता भुजगा भीदुर्यशोमलिनिता इव जालैः ॥ ४४ ॥

लक्ष्म्याः कटाक्षेणापाङ्गदर्शनेन विकटायिताः विशालीभूताः कोटयो यस्याः
 सा तादृशी सती स्फुरतिस्त्र शुशुभे ॥ ४१ ॥

स्वर्णेति । तस्य विष्णोर्मूर्द्ध्नि स्वर्णकेतकानां शतानि हेन्नः
 सुवर्णस्य मालया पुण्डरीकानां मसिताम्भोजानां घटनां रचनां रजतस्य
 मालया करवीरं कुसुमं अरुणमण्येः पद्मरागस्य मालया साधनेन पुनरुक्त
 मकार्षीत् कतवान् पुनरुक्तां पुनरुक्तञ्चेति नपुंसकमनपुंसकेत्यादिना
 एकवद्भावः ॥ ४२ ॥

नेति । नाल्पभक्तोऽधिकभक्तो वलिरहुरविशेषो यस्य स विष्णुरन्न
 निवेद्यैरुपहारैः नाल्पो महान् भक्तः वलिरन्नोपहारो यस्य भक्तसम्बोऽन्न
 सित्यमरः । सोऽभूत् नाम्ना क्षणः स विष्णुः हारिणमदेन कस्तूर्या
 क्षणः क्षणवर्णोऽभूत् क्षणवर्णे हरौ ध्वाञ्चे पिके व्यासे शुकोऽर्जुन
 इत्यजयपालः । शङ्खं चक्रं सुदर्शनं जलजातं पद्मञ्च तद्वदक्षा प्रतिमा
 यस्य स विष्णुः शङ्खानां चक्रे समूहे चक्रे सैन्ये रथाङ्गे च राष्ट्रे दम्भेते
 च ये । आयुधाः सन्निवायता इत्युभयथाप्यजयपालः । जलेन या पूजना
 तथा शङ्खचक्रजलेन जातञ्चेति अर्चा पूजा अर्चा यस्य अर्चा पूजा
 प्रतिमयोरिति विद्मः । सोऽभूत् ॥ ४३ ॥

राक्षीति । अस्मिन् राक्षि नले अहिरिपु गर्हडोध्वजो लाञ्छनं
 यस्य तं विष्णुं पूजयति सति अहिरिपुभिया वदुर्द्वयशः तेन मलिनिता

११ सर्गः ।]

नषधचरितम् ।

३३६

अर्थनिस्वमणिमाल्यविमिश्रैः स्मेरजातिमयदामसहस्रैः ।

तं पिधाय विदधे वज्ररत्नक्षीरनीरनिधिमग्नमिवैषः ॥ ४५ ॥

अक्षरवतगतपुष्करवीजश्रेणिरस्य करसङ्करमेत्य ।

शौरिस्तूक्तजपितुः पुनरापत् पद्मसङ्गचिरवासविलासम् ॥ ४६ ॥

कैटभारिपदयोर्नतमूर्द्धा सञ्जिता विचकिलसुगनेन ।

जङ्गुजेव भुवनप्रभुणाऽभात् सेविताऽनुनयताऽऽयतमाना ॥ ४७ ॥

स्नानुरागमनघः कमलायां सूचयन्नपि हृदि न्यसनेन ।

गौरवं व्यधित वागधिदेव्याः श्रीमृहोर्ध्वनिजकण्ठनिवेशात् ॥ ४८ ॥

मलिनीकृता भवेन शम्भुना धृता भुजगा इव कृष्णा लघवो धूपजा धूमाः
जातैः गवाक्षैर्निर्ययुर्निर्गताः ॥ ४४ ॥

अर्थेति । एष नलोलिखानां मूल्यदरिद्राणां मणिमाल्यानां
माल्यैः विमिश्रैः मिश्राणि तैः स्मेराणां विकसिनानां जातिमयदान्तां
मानतीकुसुमस्रजां सहस्रैः तं विष्णुं पिधयाच्छाद्य वज्ररत्नक्षीर-
नीरनिधौ दुग्धाश्रौ मग्नमिव विदधे ॥ ४५ ॥

अक्षरवतेति । शौरिस्तूक्तस्य जपितुर्नलस्य करसङ्करं सम्बन्धमेत्य
अक्षरवतगतानां पुष्करवीजानां श्रेणिमाला पद्ममेव सङ्गत्तल चिरनिवा-
सस्य वज्रकालावस्थितेर्विलासं पुनरापत् प्राप्नवती ॥ ४६ ॥

कैटभारीति । सञ्जिता समर्पिता कैटभारेर्विष्णोः पदयोश्चरणयो
रायतं दीर्घं मानं प्रमाणं आयतो दीर्घोमान इर्ष्याकोपश्च यस्या मानं
प्रमाणे प्रायादौ मानं चित्तोन्नतौ गृह इति विश्वः । सा विचकिल-
सक् मल्लिकामाला नतो मूर्द्धा यस्य तेनानुनयता प्रसादयता अनेन भुवन-
प्रभुणा लोकनाथेन नलेन जलेश्वरेण समुद्रेण च भुवनं विपिने तोय
इति विश्वः । सेविता सती जङ्गुजेषामात् ॥ ४७ ॥

सेति । अनघो निर्दोषो विष्णुः हृदिवशसि न्यसनेनार्पणेन कमलायां
मणिमालां स्नानुरागं सूचयन्नपि श्रीमृहोर्ध्वनिजकण्ठनिवेशाद्वचसः जङ्गुर्निजे

इत्यवेत्य वसुना वज्रनाऽपि प्राप्तुं वन्न सुदमचनया सः ।
 स्तुतिभौक्तिकमयैरथ हारैर्भक्तिमैहत हरैरुपहारैः ॥ ४९ ॥
 दूरतः स्तुतिरवाग्विषयस्ते रूपमस्मदभिधास्तुव निन्दा ।
 तत् क्षमस्व यदहं प्रलपामीत्युक्तिपूर्वमयमेतदवोचत् ॥ ५० ॥
 स्वाकाश ! जडएष जनस्ते वर्णनं यदभिलष्यति कर्तुम् ।
 नन्वहर्षतिमहः प्रति स स्थान्न प्रकाशनरसस्तमसः किम् ॥ ५१ ॥
 मैव वाङ्मनसयोर्विषयो भूत्वा पुनर्न कथसुद्दिशतां ते ।
 उत्कषातकयुगस्य घनः स्यात् तृप्तये घनमनाम्नवतोऽपि ॥ ५२ ॥

कण्ठे निवेशाद्वेतोवांगधिदेव्या वाग्दोषताया गौरवं पूजां व्यधित
 क्तवान् ॥ ४८ ॥

इतीति । स नलः इति पूर्वोक्तप्रकारेणावेत्य ज्ञात्वा वज्रनापि
 यसुना धनेन च सुदं प्रीतिं नाप्नुवन् स्तुतिभौक्तिकमयै हारै रूपहारैश्च
 भक्तिमैहत हरिभक्तिमैच्छत् ॥ ४९ ॥

दूरत इति । इति स्तुति दूरतः दूरे तव रूपमत्राग्विषयः अस्मदभिधा
 अस्मदीया स्तुतिर्निन्दा तत्तस्मात्कारणादहं प्रलपामि अनर्थकं वच्मि
 ततः क्षमस्वेत्युक्तिः पूर्वं यस्मिन् तद्यथा भवति तथा अयं नलः एतद्विषय-
 मायमवोचत् उक्तवान् ॥ ५० ॥

स्वेति । हे स्वप्रकाश ! स्वयंप्रकाश ! विष्णो ! जडो मूढ एष
 जनः ते तव वर्णनं कर्तुं अभिलष्यति वाञ्छति ननु विष्णो ! अहर्षतेः
 स्तुत्यैष महः तेजः प्रति लक्ष्मीकृत्य तमसः अन्धकारस्य प्रकाशने रसो
 वाञ्छा न स्यात्किं अपितु स्यादेवेत्यर्थः ॥ ५१ ॥

मेति । हे विष्णो ! मम वाङ्मनसयोरचतुरेत्यादिना साधुः ।
 विषयो गोचरो मैव भूः तथापि ते वाङ्मनसे त्वां कथं न उद्दिशतां
 न लक्षयतां दिश अतिसर्जन इत्यस्माद्वातोर्लोहितं रूपं । तथा हि घनं

११ सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

३४१

द्वयमख्यवपुषस्तव पुच्छास्का जनाज्जलमिवोद्धृतमब्धेः ।

खैत्यमेत्य गगनाङ्गण तङ्गादाविरस्ति विबुधालयगङ्गा ॥ ५३ ॥

भूरिदृष्टिधृतभूवलयाणां पृष्ठसीमनि किण्वैरिव चक्रैः ।

चुम्बिताज्वतु जगत् क्षितिरक्षा कर्मठस्य कमठस्तव मूर्तिः ॥ ५४ ॥

दिक्षु यत्खुरचतुष्टयसु द्वाभ्युपैमि चतुरोऽपि ससुद्रान् ।

तस्य पोतिवपुषस्तव दंष्ट्रातुष्टयेऽस्तु मम वास्तु जगत्याः ॥ ५५ ॥

उद्धृतिस्त्व तदिलापरिरम्भात्तोमभिर्वहिरितैर्वज्रदृष्टैः ।

मात्स्यमण्डमभवद्वलिनीपं केलिकील ! तव तत्र न मातुः ॥ ५६ ॥

मेव यनाप्रवतः अलभमानस्यापि उत्कयोद्धृतसुकयो चातकयो युगस्य
इत्यस्य तप्तये घनो मेवः स्यात् ॥ ५२ ॥

अथेति । हे विष्णो ! अद्भुता कपटेन मत्स्यो मीनो ययुः शरीरं
यस्य तव पुच्छस्यास्कालनात्ताडनाच्चेतो रुज्ज्वैर्दुर्धसुद्धृत सुक्षिप्तं जलं कर्तुं
गगनस्याङ्गणेन सङ्गात् खैत्यं खेतलमेत्य विबुधालयगङ्गा स्वर्णदी
भूत्वा आविरस्ति प्रादुर्भवतीति उद्धृता ह्यापो धवला दृश्यन्ते ॥ ५३ ॥

भूरीति । पृष्ठसीमनि पृष्ठप्रदेशे भूरिषु बह्वीषु दृष्टिषु धृतानां
भूवलयाणां किण्वैर्मांसमन्यभिरिव चक्रैश्चक्राकारराजिभिः चुम्बिता
पृष्ठा क्षितेरक्षायां कर्मठस्य कुशलस्य कर्मणि धटोरच् । तव कमठो मूर्ति
वैजदवत् रचत ॥ ५४ ॥

दिक्षिति । हे विष्णो ! दिक्षु चतुर्षु चतुरचतःसङ्ख्याकानपि
ससुद्रान् खुराणां चतुष्टयस्य पद मभ्युपैमि जानामि तस्य पोतिषो
वराहस्य वपुषस्तव जगत्या मम वास्तु वेश्मस्थानं दंष्ट्रातुष्टये मम
चतुः ॥ ५५ ॥

उद्धृताविति । केलिकील ! क्रीडावराह । तत्र ब्रह्माण्डे न मातर-
पुत्राश्चमलभमानस्य मनः पञ्चैकवचनरूपं । तवोद्धृतौ उद्धरणे स्खलन्त्या

३४२

नैषधचरितम् ।

[२१ सर्गः]

दानवौघगहनप्रभवस्त्वं सिंह ! मामव रवैर्घनघोरैः ।
 वैरिदारिद्रिविषत्सुकृतास्त्रग्रामसम्भवभवन्मनुजार्धः ॥ ५७ ॥
 दैत्यभर्तु रुदरान्धु निविष्टां शक्रसम्पदमिवोद्धरतस्ते ।
 पातु पाणिहृणिपञ्चकमस्तंश्चिन्नरज्जुनिभलग्नतदन्तम् ॥ ५८ ॥
 स्वेन पूर्यते इयं रुक्ताशा भो ! बलेन मम किं भवेति ।
 त्वं वटुः कपटवाचि पटीयान् देहि वामन ! मनःप्रसदं नः ॥ ५९ ॥

इलाभूमेरुचराः परिरम्भादेतोः वञ्च यथा भयति तथा हृदैर्विकसितैः
 बहिर्ब्रह्माण्डस्य बहिर्गतैः लोमभिः साधनैः ज्ञाह्नमण्डं ब्रह्माण्डं बलि-
 नीपं पूजाकदम्बकुसुमं यभवत् ॥ ५६ ॥

दानवेति । हे सिंह ! विष्णो ! वैरिणः शत्रून् दानवान् दारयानि
 यानि तेषां दिविषत्सुकृतानां देवपुण्यानामेवास्त्राणां आयुधानां यामे
 समूहे संसदि च सम्भव उत्पत्तिर्यस्य स भवतस्तव मनुजस्य नरस्य अर्धो
 भागो यस्य तत्ताडयः सन् दानवानां ओघः समूहएव गहने प्रभव उत्प-
 त्तिर्यस्य स त्वं घनैः सान्द्रैर्घोरैः भयङ्करै रवैर्ध्वनिभिर्भामय रज्जु ॥ ५७ ॥

दैत्येति । हे नरसिंह ! दैत्यभर्तुर्हि रूखकशिपोः उदरएवाभ्यो
 कूपे पृथ्वीवायुः प्रहिः कूपद्रव्यमरः । निविष्टां शक्रसम्पदं उद्धरत एव ते
 तव च्छिन्नरज्जुनिभानि खण्डितदामसदृशानि तस्य लग्नानि तस्य दैत्य-
 भर्तुरन्त्राणि यस्य औणादिकः कुप्रत्ययः । अन्तस्पुरीतदित्यमरः ।
 तत्पाणीनामेव हृणीनामङ्कुशानां पञ्चकस्मात् कूपे हि पतितानां न्युदञ्च-
 नादीन्यङ्कुशकारेणोद्ध्रियन्ते ॥ ५८ ॥

स्वेनेति । भो ! बलेन सकला इयमाशा मनोरथो भवता त्वया स्वेन
 धनेन पूर्यते अवश्यं पूरणीवेत्यर्थः । अन्यच्च भो ! राजन्नियं सकला
 सर्वाशा दिशा तृणा दिशोः प्रोक्तेति विश्वः । स्वेन तृतीयेन बलेन सामर्थ्येन
 कर्ता पूर्यते मम भवता किं प्रयोजनमित्येवं रूपायां कपटवाचि ब्रह्मवचने

१॥ सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

३४३

दानवारिरसिकाय विभूवेर्वशिसि तेऽस्मि सुतरां प्रतिपत्तिम् ।
 इत्युदग्रपुलकं वलिनोक्तं त्वां नमामि कृतवामनमायम् ॥ ६० ॥
 भोगिभिः क्षितितले दिविवासं बन्धमेष्यसि चिरं ध्रियमाणा ।
 पाण्डिरेष भुवनं वितरेति च्छद्मवाग्भिरव वामन ! विश्वम् ॥ ६१ ॥
 आशयस्य विवृतिः क्रियते किं दित्सुरस्मि हि भवच्चरणेभ्यः ।
 विश्वमित्यभिहितो वलिनाऽस्मान् वामन ! प्रणतपावन ! पायाः ॥ ६२ ॥

पठोयान् पटुः त्वं हे वामन ! विष्णो ! नः अस्माकं मनसः प्रमदं हर्षं
 देहि कुरु ॥ ५९ ॥

दानवारोति । हे वामन ! दानस्य वारिणोरसिकाय वाञ्छकाय
 ते त्वयं विभूतेः सम्पत्तेः प्रतिपत्तिं दानं सुतरामत्यर्थमस्मादहम् अस्मि-
 त्वेतदव्ययं अस्मि त्वमहमर्थेऽस्मि कामये वयनापीत्यस्य लडुत्तमपुरुषैकवच-
 नम् । अन्यच्च, हे वामन ! त्वं दानवानामसुराणां अरिः शत्रुर्विष्णु-
 रसि सुतरामत्यर्थन्ते कार्यं विभूतेः सम्पत्तेः प्रतिपत्तिं ज्ञानञ्चास्मि । अह-
 मस्मि कामये इत्यनेन प्रकारेण उदयाः पुलकाः यस्मिन् तदुद्यथा भवति तथा
 वलिना दानवेन्द्रेणोक्तं कृता वामनरूपा माया येन तं त्वं नमामि ॥ ६० ॥

भोगिभिरिति । हे वले ! क्षितितले भूलोके दिवि स्वर्गे चिरं बद्ध-
 कलं वासं ध्रियमाणास्तिष्ठन् दृष्ट्वा अवस्थानइत्यस्य रूपं येन चिरम्भोगिभिः
 भोगः सुखं तद्वद्भिः सह सम्बन्धं सख्यमेष्यसि एष पाण्डिर्हस्तो भुवनं जलं
 वितर देहि अन्यच्च, हे वले ! क्षितितले रसातले पाताळएव दिवि स्वर्गे
 भोगिभिः सदैर्वासं अधः स्वरूपयोरस्त्रेतलमित्यमरः । चिरं स्थिति
 मेष्यसि एष पाण्डिर्भुवनं लोकं भुवनं पिष्टमे तोयइत्यजयपालः । वितरेत्य-
 नेन प्रकारेण च्छद्मवाग्भिः कपटवचनैः हे वामन ! विश्वमव रक्ष ॥ ६१ ॥

आशयस्येति । हे वामन ! शयस्य हस्तस्य विवृतिर्विसृतिः आः क्रियते
 किं आ इति वाक्योपक्रमे आ प्रगृह्य स्मृतौ वाक्येऽपीत्यमरः । भवतश्च-
 रणेभ्य स्तिभ्यश्चरणेभ्यो विश्वं जगन् दित्सुर्दातुमिच्छुरस्मि हि अन्यच्च, हे

क्षत्रजातिरुदियाय भुजाभ्यां या तवैव भुवनं सृजतः प्राक् ।
 जामदग्न्यवपुषस्तव तस्यास्तौ लयार्थमुचितौ विजयेताम् ॥६३॥
 पांशुला बद्धपतिर्नियतं या वेवसाऽर च रूपा नवखण्डा ।
 तां भुवं कृतवतो चित्रभुक्तां युक्तकारितरता तव जीयात् ॥६४॥

वामन ! आशयस्य अभिप्रायश्चन्द आशय इत्यमरः । विवृतिः विवरणं
 किमर्थं क्रियते भयञ्चरणेभ्यः पूजितः य भवते विश्वं दितुं सुराणि हीत्यनेन
 प्रकारेण बलिना दानवेन्द्रेण अभिहितः उक्तः त्वं प्रणतानां पावन ! हे
 वामन ! अस्मान् पायाः पारक्ष्य इत्यस्य शपिलिङो मध्यमपुरुषैक-
 वचनम् ॥ ६२ ॥

क्षत्रेति । हे विष्णो ! प्रागुभवनं सृजतस्तव दोर्भ्यां द्विभुजाभ्यां
 सकाशात् या क्षत्रजातिरुदियाय उद्भूता व. छ. भ्यो राजन्यः कृतइति
 श्रुतेः । जामदग्न्यः परशुरामो वपुर्यस्य तव तस्याः क्षत्रजातेर्लयं यं उचितौ
 कार्यं हि कारणे लीनं भवतीत्यौचित्यन्तौ भुजौ विजयेतां विपराभ्याञ्छे-
 ष्ण्डादेशः ॥ ६३ ॥

पांशुलेति । हे जामदग्न्य ! विष्णो ! या भूः पांशुला रजोयुक्ता खै-
 रिणी च नग पांशुपाण्डुभ्यश्चेति मतवरीयो लब्ध्वा खैरिणी पांशुला चस्या-
 दित्यमरः । नियतं न्युतं बहवः पतयः पारिचारिकाः पञ्च कारास्य मस्याः
 सा बद्धपतिः सती वेधसा ब्रह्मणा रूपा कोपेन हेतुना नवसङ्ख्याकानि
 खण्डानि भारतादीनि वर्षाणि शकलानि यस्याः सा अरचि रचिता तां
 भुवं द्विजैः ब्राह्मणैः पक्षिभिश्च दन्तविप्राण्डजा द्विजा इत्यमरः । भुक्ता-
 मनुभूतां कृतवतस्ते तव युक्तकारितरता जीयात् जयतु बद्धप्रतिवन्धका हि
 स्त्री भर्ता खण्डशः कृत्वा क्षिप्त्वा पक्षिभिः खिद्यते अत्र सृष्टिः शुद्धं
 दारयति गुरुर्निजापत्यप्रमापिणी । विकृता करनासौष्टी कृत्वा गोभिः
 प्रमापयेदिति ॥ ६४ ॥

कार्तवीर्येति । हे रैगुकेय ! रेणुकापत्य ! विष्णो ! स्त्रीभ्योऽहम् ।
 कार्तवीर्यस्य भिदुरेण नाशक्रेण भिदः कर्तरि कुरच् । भवता दशास्ये

१ सर्गः ।]

कर्तव्यीर्ष्यभिदुरेण दयास्ये रैण्केयः । भवता सुखनाशे ।
 कालभेदविरहादममाधिं नौमि राम ! पुनरुक्तिमहं ताम् ॥ ६५ ॥
 हस्तलेखमसृजत् खलु जन्मस्थानरेणुकमसौ भवदर्थम् ।
 राम ! राममधरीकृततत्तल्लेखकः प्रथममेव विधाता ॥ ६६ ॥
 उद्भवज तनुजादज ! कामं विश्वभूषण ! न दूषणमत्र ।
 दूषणप्रशमनाय समर्थं येन देव ! तव वैभवमेव ॥ ६७ ॥
 नो ददासि यदि तत्त्वधियं मे यच्छ मोहमपि तं ! रघुवत्स !
 तेन रावणचमूर्युधि मूढा तन्मयं जगदपश्यदशेषम् ॥ ६८ ॥

तास्ये सुखमनायासं यथा भवति तथा नाशे सति रावणञ्जितवतः कर्त-
 रीर्यस्य योजेता तस्य रावणः सुखनाश एव भवति कालभेदस्य विर-
 हादममाधिं परिहारहीनन्ते तव रामेण दाशरथिना पुनरुक्तिमहं
 नौमि ॥ ६५ ॥

हस्तेति । हे राम ! दाशरथे ! अधरीकृतास्तिरस्त्रता स्ते ते ले-
 खकाः लिपिकारा लेखा देवाश्च येन सः अधरीकृततत्तल्लेखकः देवपक्षे
 देशहिभाषेति कप् समासान्तः । तादृशोऽसौ विधाता जन्मस्थानं रेणुर्यस्य
 तं रामं परशुरामं भवदर्थं हस्तलेखमसृजत् सृष्टवान् खलु लेखको हि
 नौमि चमूर्युधमादौ लेखान्तराणि लिखित्वा क्षिपति ॥ ६६ ॥

उद्भवेति । न जायत इत्यज ! विष्णो ! अजस्य पुत्रस्य तनुजादृशरथात्
 काम यद्येच्छ उद्भव जायस्व भवतेर्लोटिसिपि रूपं । हे विश्वभूषण ! अत्रा-
 पित्रजस्य तव तनुजोद्भवनेन दूषणं नास्ति कुत इत्याशयेन हेतुना देव !
 तव वैभवमेव दूषणस्य कलङ्कस्य राक्षसविशेषस्य प्रशमनाय तापनाय
 समर्थम् ॥ ६७ ॥

नेति । हे रघुवत्स ! रघुनन्दन ! विष्णो ! मे मद्यं तत्त्वे ब्रह्मणि
 धियं बुद्धिं नो ददासि तर्हि येन मोहेन युधि युद्धे रावणस्य चमूः सेना
 मूढा नान्ता अशेषं जगत् तन्मयं रामात्मकमपश्यत् तं मोहमपि मे मद्यं
 ददादेहि ॥ ६८ ॥

आज्ञया च पितुरज्ञभिया च श्रीरक्षीयत महीप्रभवा द्विः ।
 लङ्घितश्च भवता किमु न द्विवारिराशिर्दकाङ्कगलङ्कः ॥ ६६ ॥
 कामदेवविशिखैः खलु नेशं माऽर्पयज्जनकजामिति रक्तः ।
 देवतादमरणे वरवाक्यं तथ्ययत् स्वमपुनाङ्गवदस्त्रैः ॥ ७० ॥
 तद्यगो हसति कम्बुकदम्बं शम्बुकस्य न किमम्बुधिचुम्बि ।
 नामशेषितससैन्यदशास्यादस्तमाप यः सौ तव हस्तात् ॥ ७१ ॥
 दृष्टदारविरहैर्विषयोधिस्त्वं शरण्य ! शरणं स समैधि ।
 लक्ष्मणक्षयवियोगकथानौ यः स्वजीविततृणाङ्कतियज्वा ॥ ७२ ॥

आज्ञयेति । हे विष्णो ! राम ! पितृदेशरथस्याज्ञया वनं गच्छेत्वे-
 वरूपया च अज्ञभिया निव्यापवादकरेभ्योमूढेभ्यः सकाशाद्भिया च मही-
 प्रभव उत्पत्तिस्थानं यस्याः सा श्रीरान्यनक्षोः सीता च द्विर्वारं
 ना हीयत परित्यक्ता एव उदकस्याङ्कं समीपं गच्छन्ती या सा लङ्का यस्य
 स वारिराशिः शत्रुसमूहश्च भवता द्विनं लङ्घितः किमु ? अपि तु लङ्घि-
 तएव ॥ ६६ ॥

कामेति । हे राम ! विष्णो ! जनकजां सीतामर्पयद्दत्तं यदहं
 कामदेवस्य सक्तस्य विशिखैर्वाणैर्मां नेशं मा ग्लानिं प्रापं नशेः पुषा-
 दित्वाज्ञशिमन्योरचि एत्वं वक्तव्यात् नमाङ्ग्येग इत्यङ्गभावः । देवताद-
 मरणे मरणाभावे विषये वरवाक्यं देवस्य सर्गस्य वध्यत्वं न ममिष्यसी-
 त्वेवं रूपं तथ्ययत्तय्यं कुर्वद्द्रुक्षी रावणो भवतः तव अस्त्रैः स्वमात्मानम-
 पुनात् पूतवान् ॥ ७० ॥

तदिति । हे राम ! विष्णो ! नामशेषितः कथामात्रशेषितः स-
 सैन्यः सैन्यसहितः दशास्यो रावणो येन तस्मात्तव हस्तादसौ शम्बुको-
 यदस्तमदर्शनं नाश माप शम्बुकस्य शूद्रसुनिविशेषस्य अम्बुधिचुम्बि ययः
 कम्बूनां कदम्बं कर्म न हसति किं अपि तु हसत्येवेत्यर्थः ॥ ७१ ॥

इदमेति । हे शरण्य ! राम ! यस्त्वं लक्ष्मणस्य सौमित्रः क्षण-
 वियोगएव कथं नौ अग्नौ स्वजीवितस्यैव तृणस्याङ्कतः यज्वा इदवान्

मर्गः

१ सर्गः]।

नैषधचरितम् ।

३४७

क्रौञ्चदुःखमपि वीक्ष्य शुचा यः श्लोकमेकमसृजत् कविराद्यः ।

स त्वदुत्पत्त्यकरुणः खलु काव्यं श्लोकसिन्धुमुचितं प्रववन्ध ॥ ७३ ॥

विश्रवःपितृकृत्यामुमनर्हं सञ्च वस्त्रमनयेत्युचितज्ञः ।

तं च कर्त्तव्यं न शूर्पणखायाः लज्जया येन वपुषा अवसी वा ॥ ७४ ॥

ते हरन्तु निश्च्युतिव्रतति मे यैः स कल्पविटपी तर दोर्भिः ।

दृष्ट्यादवतनोरुदपाटि स्पर्द्धमान इव दानसदेन ॥ ७५ ॥

७२॥

सुयुजोः कनिष् स त्वमिष्टदाराणां सीतायाः सम्बन्धि विरहस्य और्वस्येय
पयोधिः सन् मम शरणं रक्षिता एधि भव मेवसीन्यो भ्रातस्तेहो गरी-
यनिति तात्पर्यम् ॥ ७२ ॥

क्रौञ्चेति । हे राम ! विष्णो ! आद्यः कविः वाल्मीकिः क्रौञ्चयो
दुःखमपि वीक्ष्य शुचा एकं श्लोकं सा निषाद ! प्रतिष्ठां त्वमगमः शान्ततोः
ममाः । यत् क्रौञ्चमिधुनादेक मवधोः काममोहितमिति अक्षुं श्लोकम-
सृजत् सृष्टवान् स आद्यः कविः त्वदुत्था भवदुःखवा करुणा यस्य तादृशः
सु काव्यं श्लोकसिन्धु मुचितं यथा भवति तथा प्रववन्ध ॥ ७३ ॥

विश्रव इति । हे राम ! विष्णो ! विश्रवाः पिता तस्याः सा विश्रवः
पितृकानद्युतहेति कप् समासान्तः । तथा अनया शूर्पणखाया सञ्च वस्त्रं
श्रोत्रसहितत्वं आप्नुमनर्हं मित्युचितज्ञः सन् लज्जया येन वपुषा शूर्पण-
खायाः अवसी श्रोत्रे किं वा न चकर्त्तव्यं किं न कृतवानसि ॥ ७४ ॥

त इति । हे विष्णो ! कृष्ण ! दृष्ट्यादवतनोः लोलासीकृत-
वादवशरोरस्य तव यैर्दोर्भिः दानसदेन त्यागदर्पेण हेतुना स्पर्द्धमान इव
स्थितः सन् कल्पविटपी पारिजातः उदपाटि उत्पाटितः ते दोषौ भजौ
मे मम सम्बन्धिनि निश्च्युतिव्रततो मेव व्रततिहतां ह्यादलक्ष्मीस्तु
निश्च्युति रित्यमरः । वक्ष्यते व्रततिर्लतेत्यमरः । हरन्तु । कृष्णेनो-
त्पाटितः पारिजात इति पौराणिकी कथात्वावुच्यते ॥ ७५ ॥

बालकेलिषु तदा यदलावीः कर्परीभिरभिहत्य तरङ्गान् ।
 भाविवाणभुजभेदनलीलासूत्रपात इव पातु तदस्मान् ॥ ७६ ॥
 कर्णशक्तिविफलां खलु कर्तुं सज्जितार्जुनरथाय नमस्ते ।
 केतनेन कपिनोरसि शक्तिं लक्षणं कृतवता हृतशल्यम् ॥ ७७ ॥
 नापगेयमनयः सशरीरं द्यां वरेण नितरामपि भक्तम् ।
 मा स्र भूत् सुरवधूसुरतज्ञो दिव्यपि व्रतविलोपभियेति ॥ ७८ ॥

व लेति । हे विष्णो ! कृष्ण ! तदा तस्मिन् समये बालकेलिषु शिशु-
 क्रीडासु कर्परीभिः कलशल्वैः अपचयविवक्षया स्त्रीत्वं । स्त्री स्वा-
 त्काचिन्मृगाल्यादि विवक्षापचये यदिति । अभिहत्य तरङ्गानूमीन्
 यदलावीः लूनवानासि शिशवो हि खर्वरखण्डै स्तरङ्गान् च्छिन्दन्ति
 तत्तरङ्गलवनकर्तृ भाविन्याः भविष्यन्त्या व.णस्यासुरविशेषस्य भुजनां
 भेदनस्येव लोलायाः सूत्रपातइव स्थितमस्मान् प्रात्ववत ॥ ७६ ॥

कर्णेति । हे विष्णो ! कृष्ण ! उरसि शक्तिरयुधविशेषो यस्य तं
 व्यामूर्धमस्तकात् खाङ्गादकाम इति सप्तश्लुक् । क्षणं सौमित्रिहृतं
 शल्यं यस्मात्तं कृतवता केतनेन लाञ्छनेन कपिना हनूमता कर्णस्य राधे-
 यस्य शक्तिं कास्तु सामर्थ्ययोः शक्तिरित्यमरः । अफलं बन्ध्यं कर्तुं सज्जि-
 तोऽर्जुनरथो येन तस्मै ते त्वभ्यं अर्जुनसारथये नमोऽस्तु ॥ ७७ ॥

नेति । हे विष्णो ! कृष्ण ! व्रतस्य ब्रह्मचर्यस्य भीष्मोहि यावच्छरीरे
 ब्रह्मचर्यं सङ्कल्पितवान् विलोपात् तत्प्रकाशाद्भूमिना हेतुना दिवि स्वर्गेऽपि
 सुरवधूनां रक्षादीनां सुरतस्य सम्भोगस्य च अभिन्नः मात्तमूदिति
 विचार्य अतः करणे दयालुः कारुणिकः सन् स्मृद्दिग्दोषादिना
 बालचमत्पत्यः नितरां भक्तं आपगेयं गाङ्गेय भीष्मं सशरीरं वरेण द्यां
 स्वर्गं त्वमनयः नीतवान् ॥ ७८ ॥

गः ।

२। सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

३४६

घातिवार्कं तु नक्तर्णं दयालुजैवितेन्दुकुलपार्थक्यतार्थः ।

अर्द्धदुःखसुखमभ्यनयस्व साश्रुभानुविहसद्विधुनेत्रः ॥ ७६ ॥

प्राणवत्प्रणयिराध ! न राधापुत्रशत्रुसखता सदृशी ते ।

श्रीप्रियस्य सदृगेव तव श्रीवत्समालहृदि धर्तुमजस्रम् ॥ ८० ॥

हृद्यगन्धवह ! भोगवतीशः शेषरूपमपि विश्वदशेषः ।

भोगभूतिस्मिदराचिरश्रीरुल्लसत्कुसुदबन्तुरचिस्त्वम् ॥ ८१ ॥

घातितेति । घातितो योऽर्कस्तुतः कर्णस्तस्मिन् दयानुः जैवितेन जैवकेन इन्दुकुलेन चन्द्रान्वयजातेन पार्थेनार्जुनेन कृतार्थः सन् साश्रुः सदाश्रो भानुः स्वयं विहसन् विधुचन्द्रश्च नेत्रे दक्षिणादक्षिणे यस्य सत्वं दुःखं सुखञ्च दुःखसुखं अर्द्धं नपुंसक मित्येकशेषः । अभ्यनयः अभिनीतवान् ॥ ७६ ॥

प्राणेति । प्राणवत्प्रणयिनी प्रेवसी कृता राधा श्रीविशेषो यस्य तस्य सन्दुक्तिः प्राणवत्प्रणयिराध ! कृष्ण ! ते तव राधापुत्रस्य कर्णस्य शत्रुं रज्जुं नस्तस्य सखा राधापुत्रशत्रुसखः तस्य भावस्तत्ता सा सदृशी योग्या तव श्रीः प्रिया लच्छीः यस्य वक्ष्य तव श्रीवत्सलान्छनविशेषं श्रियो पञ्चाङ्गाः वक्ष्यं शिशुञ्च अजस्रं सर्वदा व्यालनो हृदि धर्तुं सदृक् सदृगेव राधाप्रियस्य राधासुखद्वेषिणि सख्य मनुचितं श्रीप्रियस्य हृदि श्रीवत्सधारणं युक्तमिति राधाश्रीवत्सशब्दाभ्यां च्छन्नोक्तिः ॥ ८० ॥

हृद्येति । हृद्यस्य मनोहरस्य गन्धस्य सौरभस्य बहो हृद्यगन्धवहः तस्य सम्बोधनं हे हृद्यगन्धवह ! त्वं भोगवत्याः ककुब्जिकन्वाया ईशः भर्ता भोगस्य सम्भोगस्य भूतिः सन्दुक्तिः भूतिस्फारिणीत्यर्थः । भोगभूत्या स्मिदरावाः सुरावा रुचिं दीप्तिं राति ददाति वा सा श्रीः शरीरशोभा यस्य स्मिदरापाने हि नेत्रं लोहितं भवति । अतः परमागलोभात् रुचिरश्रीकवं चक्षुषन्ती प्रकाशमाना कुसुदानां कैरवाणां बन्धीचन्द्रस्य रुचिः शरीर-

रेवतीश ! सुपुमा किल नीलस्याम्बरस्य रुचिरा तनुभासा ।
 कामपाल ! भवतः कुसुदाविर्भावभावितरुचेरुचितैव ॥ ८२ ॥
 अर्द्धचक्रवपुषाऽर्जुनवाहनं योऽनुनात् परशुनाऽथ सहस्रम् ।
 तेन किं सकलचक्रविलूने वाणवाज्जनिचयेऽञ्चति चित्रम् ॥ ८३ ॥

कान्तिर्यस्य स तादृशः सन् शेषस्यानन्तस्य रूपं शरीरं विभ्रदपि अशेषः
 सर्वात्मकोऽसि बलभद्र एव हि शेष इति प्रसिद्धिः यो हि शेषः स कथ-
 मशेष इति शब्दतो विरोधः । अन्यच्च हे विष्णो ! हृद्यो हृदिस्यो
 गन्धवहो वायु राहारो यस्य सर्पाहि वाताशना भवन्ति । भोगवत्या
 नागानां फणानां भोगः सुखेऽस्त्यादिभृता वहेच्च फणकाययो रित्यमरः ।
 ईशः स्वामी हृद्यगन्धवहश्चासौ भोगवतीशश्चेति विशेषणसमासः । भो-
 गानां फणानां भोगः भूतिवाज्जल्यमस्यास्तीति भोगभूतिमान् इत्यायाः
 भूमेः इरा भूवाक्चुराऽस्त्यादित्यमरः । रुचि मिच्छां राति ददातीति
 यो विशेषो भूमे भर्ता तस्य त्रीः शोभा यस्य स इरारुचिरश्री भोगभूति-
 मांश्चासौ इरारुचिरश्रीश्चेति कर्मधारयः । उल्लसन्ती कुसुदे कुसुदाख्ये
 सर्पे कुसुदं कैरवे रक्तपद्मे कुसुदः कपौ । दैत्यान्तरे च दिङ्नाग-
 नागयोः परिकीर्तित इत्युभयत्रापि विश्वः । बन्धौ खजने रुचिः प्रीतिर्यस्य
 स तादृशस्य शेषस्यानन्तस्य रूपं विभ्रदपि त्वमशेषोऽसि सर्वात्मकत्वा-
 दिष्णो रितिभावः ॥ ८१ ॥

रेवतीति । रेवत्याः कन्यायाः ककुद्भिर्वन्यायाः ईशो भर्ता तस्य
 सम्बोधनं रेवतीश ! भोः कामपाल ! कामपालो हृदायुध इत्यमरः ।
 कोः पृथिव्याः गोत्रा कुः पृथिवी पुष्यीत्यमरः । सुदः प्रीतिः आ-
 विर्भावाय भाविता रुचिः प्रीतिर्यस्य तस्य भवतः तनुभासा देहशोभया
 नीलस्याम्बरस्य रुचिरा रुचिं रातीति रुचिरा सुपमा उचितैव ॥ ८२ ॥

अर्द्धेति । हे विष्णो ! यः परशुरामः चक्रस्यार्द्धं अर्द्धचक्रं वपुः

११ सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

३५१

पाञ्चजन्यमधिगत्य करेणापाञ्चजन्यमसुरानिव वक्षि ।

चेतनाश्च किल पश्यत किं नाचेतनोऽपि मयि सुक्तविरोधः ॥ ८४ ॥

तावकोरसि लसदनमाले श्रीफलद्विफलशाखिकयेव ।

स्थीयते कमलया त्वदजस्रस्पर्शकण्टकितयोत्कुचया च ॥ ८५ ॥

शरीरं यस्य तेन परशुना साधनेन सहस्रमर्जुनस्य कार्तवीर्यस्य ककुभट्टस्य च अर्जुनः ककुभे पार्थे कार्तवीर्यमयूखयोरिति विश्वः । बाहून् भुजान् च-
यश्चः कात्स्न्येन अथो अयतूदुःखम इति तथाचामरसिंहः मङ्गलानन्त-
रारम्भप्रसङ्गात् स्त्रीष्वथो अयेति । अलुनात् तेन सकलेन सम्पूर्णैः चक्रेण
सुदर्शनेन विलूने च्छिन्ने बाणस्य बाणासुरस्य कुरण्टकट्टस्य च बाणौ
दानवभेदे तु शरे दासीकुरण्टकइत्यजयपालः । बाहूनां निचये समूहे
विषये तव किञ्चित् नास्तीत्यर्थः । ककुभच्छेदिनः कुरण्टकच्छेदो-
नाचये विहृत्यैतदप्यनुसन्धेयम् ॥ ८३ ॥

पाञ्चजन्यमिति । हे विष्णो ! पाञ्चजन्यं शङ्खं वहिर्देवपञ्चजनेभ्य
चेति वक्तव्यात् । शङ्खो लक्ष्मीपतेः पाञ्चजन्यइत्यमरः । पाञ्चजन्यञ्जला-
नाञ्च सम्पाद्या सततं करेण हस्तेनाधिगत्य प्रप्य सुरान् वक्षि ब्रवीषि
वच परिभाषायां इत्यस्यादादिकस्य लटि सिपिरूपं । किमित्याह हे
असुराश्चेतनाश्च चेतन्यवन्तोऽभयन् किल अचेतनः अपाञ्चजन्योऽपि मयि
पूर्वोक्तप्रकारेण सुक्तो विरोधो येन स किं न पश्यत ॥ ८४ ॥

तावकेति । लसन्ती वनमाला यस्मिन् अनेन वनमालाया व्याल-
बालयलयत्वं सूचितं । तस्मिन् तावके त्वत्सम्बन्धिन्युरसि तवाजस्रं स्पर्शेन
कण्टकितया उद्धतौ कुचौ यस्यास्तया कमलया लक्ष्म्या श्रीफलस्य मालूर-
द्वयस्य मालूरश्रीफलावपीत्यमरः । द्वे फले यस्यां सा या शाखिका
यस्या शाखिका तयेव स्थीयते भावे लकारः ॥ ८५ ॥

त्वय्यतइति । हे विष्णो ! उच्चैर्महत्सुभगभूयं सुभगत्वं सुवोभाव
ति कथम् । शिञ्जितमिव ते तव करो जलजेन पद्मेन न त्यज्यते कुसुदानां

त्यज्यते न जलजेन करस्ते शिञ्चितुं सुभगभूयमिवोच्चैः ।
 श्राननञ्च नयनायितविश्वः सेवते कुसुदहासकरांशुः ॥ ८६ ॥
 ये हिरण्यकशिपुं रिपुमुच्चैरावणञ्च कुरूवीरचयं च ।
 हन्त हन्तुमभवन्तव योगास्ते नरस्य च हरेश्च जयन्ति ॥ ८७ ॥
 केयमर्द्धभवता भवतो हे मायिना ननु भवः सकलस्त्वम् ।
 शेषतामपि भजन्तमशेषं वेद वेदनयनो हि जनस्त्वाम् ॥ ८८ ॥
 प्राग्भवैरुदगुदग्भवगुम्फान्मुक्तियुक्तिविहताविह तावत् ।
 नापरः स्फुरति कस्यचनापि त्वत्समाधिभवधूय समाधिः ॥ ८९ ॥

कैरवाणां हासकरा हासकारिणः करा अंशवो यस्य स चन्द्रश्च नयनायितं
 नयनवदाचरितं विश्वं मण्डलं यस्य चन्द्रो हि विष्णोर्वामाक्षित्वेन वर्तते स
 तादृशः सन्नुच्चैः सुभगभूयं शिञ्चितुमिवाननं सेवते ॥ ८६ ॥

यदिति । हे विष्णो ! उच्चैर्मेहान्तं हिरण्यकशिपुं रावणञ्च कुरूवीरचयं
 च दुर्योधनप्रभृतीनाञ्च समूहन्तु यथाक्रमं नरस्य मनुष्यस्य हरेः सिंहस्य
 नरस्य मनुष्यस्य दाशरथेर्हरेः कपेः सुग्रीवस्य च अर्जुनस्य हरेः कृष्णस्य
 चर्जुनस्य च नरोऽर्जुने मनुष्ये चेति यादवः । यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णु-
 सिंहान्शुवाजिषु । शुक्राहिकपिमेकैषु हिरिनां कपिले त्रिष्वित्यमरः ।
 योगाः सम्बन्धविशेषा अभवन् । जयन्ति । हन्तेति हर्षे ॥ ८७ ॥

केति । हे विष्णो ! मायिना मायाविना ब्रीह्यादित्वादिभिः ।
 भवता त्वया केयं भवस्य शम्भोः संहारस्य च अर्द्धमर्द्धभवः तस्य भायस्तता
 ना जहे जडा किं शब्द आक्षेपे सकलः कृत्स्नोभयः संसरस्त्वं ननु इति
 प्रसिद्धौ शेषतामनन्ततामुपयुक्तादन्यत्वं च शेषः सङ्कर्षणे नम्र उपयुक्तोऽ-
 न्तरेऽवधावपीति विश्वः । भजन्तं प्राप्नुवन्तमपि त्वां वेदं पुरुषएवेदं
 सर्वमित्यादि नयनं यस्य स जनो वेदज्ञोऽशेषं सकलमनन्तादन्यञ्च वेद
 जानातिहि ॥ ८८ ॥

प्रागिति । हे विष्णो ! प्राग्भवैः पूर्वजन्तभिः उदगुदग् भवानाद्य-

ऊर्ध्वदिक्कदलनाद् विरकाप्रीः किं तनुं हरिहरीभवनाय ।
किञ्च तिर्यग्भिनो नृहरित्वे कः स्वतन्त्रमनु नन्वनुयोगः ॥ ६० ॥
प्राप्तकाम ! सृजसि त्रिजगत् किं किं हिनस्मि यदि निर्मितमेव ।
पासि चेदमवतीर्य सुज्जः किं स्वात्मनाऽपि यदवश्यविनाश्यम् ॥ ६१ ॥

जाङ्गवीजलजकौस्तुभचन्द्रान्
पादपाणिहृदयेक्षणवृत्तीन् ।
उत्थिताऽभिसलिलात्त्वयि लोला
श्रीः स्थिता परिचितान् परिचिन्त्य ॥ ६२ ॥

ततोत्तरजन्मनां गुम्फाद्गुम्फनाद्धेतोः सुक्तेनोक्तस्य युक्तेषु ताभ्यां विहृतौ
विभो सत्यामिह संसारे त.वत् त्वत्समाधिं ध्याननवधूय परित्यज्य कस्यवन
कस्यविदपि अपरः समाधिः समर्थनं न स्फुरति समाधिर्नियमे-ध्याने
नीवारे च समर्थन इति विद्वः ॥ ८६ ॥

ऊर्ध्वेति । हे विष्णो ! हरिहरीभवनाय विष्णुशङ्करीभावाय
परमेश्वरस्य हि हरिहरात्मकं शरीरमस्ति । ऊर्ध्वं दिग्यस्मिन् तच्चात्-
कदलनादिभागाद्धेतोः किं किमर्थं तनुं शरीरं हि द्विधा अकार्षीः कृत-
वानसि किञ्च नृहरित्वे नरसिंहभावे तिर्यग्यथा भवति तथा तनुमभिनः
भिन्नवानसि ननु विष्णो ! स्वतन्त्रं पुरुषमनु कोऽनुयोगः प्रपन्नः प्रपन्नोऽनु-
योगः पृच्छावेत्यमरः ॥ ६० ॥

स्वतन्त्रमेव स्फुटयति आप्तेति । प्राप्तकाम ! कृतकृत्य ! विष्णो !
त्रिजगत् त्रयाणां जगतां समाहारः । किं किमर्थं सृजसि प्राप्तकामस्यै-
तदनुचितमिति भावः । यदि त्रिजगन्निर्मितमेव तर्हि न किं हिनस्मि
यत्र जगत् स्वात्मनैव अवश्यविनाश्यं अवश्यं विनाशनीयं लुप्तेदवश्य
नियमः कृत्य इति बोधः । तदिदं त्रिजगत् सुज्जमुज्जरवतीर्य किं किमर्थं
पासि रक्षसि अवस्थाविनाशस्य रक्षणमनुपयुक्तमिति भावः ॥ ६१ ॥

जाङ्गवीति । हे विष्णो ! अभिसलिलादुत्थिता लक्ष्मीः पादपाणि-
हृदयेक्षणे वृत्तिवृत्तनं येषान्तां परिचितान्भ्यस्तान्ययाक्रमं जाङ्गवीज-

वस्तु वास्तु घटते न भिदानां यौक्तनैकविधबाधविरोधैः ।
 तच्च दीहितविजृम्भिततत्तद्धेदमेतदिति तत्त्वनिरुक्तिः ॥ ६३ ॥
 वस्तु विश्वमुदरे तव दृष्ट्वा बाह्यवत् किल मृकण्डतनूजः ।
 स्यं विमिश्रमुभयं न विचिन्वन्निर्ययौ स कतरस्त्वमभैषि ॥ ६४ ॥
 ब्रह्मणोऽस्तु तव शक्तिजतायां मूर्ध्नि विश्वमय पत्युरहीनाम् ।
 बालतां कलयती जठरे वा सर्वथाऽसि जगतामवलम्बः ॥ ६५ ॥
 धर्मवीजसलिला सरिदङ्गु वर्यमूलमुरसि स्फुरति श्रीः ।
 कामदैवतमपि प्रसवस्ते ब्रह्मसुक्तिरमसि स्वयमेव ॥ ६६ ॥

ब्रजकोस्तुभचन्द्रान् परिविन्द्य पर्याज्य त्वयासक्ता सती स्थिता किं
 लोला लोको हि वस्तुसमीपे ससहस्रास्ते ॥ ६२ ॥

वस्त्विति । हे विष्णो ! यौक्तैर्युक्तिपरैर्नैकविधैरनेकप्रकारैर्विरोधैर्वि-
 रोधहेतुभिर्भिदानां वस्तुसमीपे वस्तु पदार्थो न घटते तत्तस्मात्कारणा-
 देतद्वस्तु घटपटदिरूपं तदोहितेन भवदिच्छया विजृम्भितो विवक्षितः स
 सः भेदो विशेषो यस्य तदिति तत्त्वस्य वस्तुतत्त्वस्य निरुक्तिर्निर्वचनम् ॥ ६३ ॥

वस्त्विति । हे विष्णो ! मृकण्डतनूजो मृकण्डेय स्रवोदरे
 बाह्यवत् बाह्यमिव बहिः पृष्ठीलोपोऽयम् । विश्वं वस्तु दृष्ट्वा विमिश्रमुभयं
 समात्मानं न विचिन्वन् विवेक्तुमशक्तुर्वन्निर्ययौ निर्गतवान् किल उदर
 निर्गतवान् स मृकण्डतनूजः कतर इति त्वमवैपि जानासि नान्य
 इत्यर्थः ॥ ६४ ॥

ब्रह्मण इति । हे विष्णो ! ब्रह्मणो विधातृसत्त्व शक्तौ मायया-
 मेव लतायां विश्वमस्तु अथवा अहीनां पत्युः शेषस्य तव मूर्ध्नि विश्वमस्तु
 अथवा बालताङ्गुल्यतो दधानस्य तव जठरे विश्वमस्तु सर्वथा सर्वप्रकारे-
 णापि त्वं जगतामवलम्ब आश्रयोऽसि ॥ ६५ ॥

धर्मेति । हे विष्णो ! धर्मस्य बीजं सलिलं यस्याः सा सरित्
 जाह्नवी तवाङ्गु स्फुरति अर्थस्य मूलं श्रीर्लोकेश्वोरसि स्फुरति

[सर्गः ।]

नेत्रधचरितम् ।

३५५

तथापि तव नाम जना ये गृह्णते नरकनाशकरस्य ।
 एव नरकैरुचिता भीक्षु तु विभ्यतु कथं नरकैभ्यः ॥ ६७ ॥
 हेतुषु न वज्रनिपाताद् भीतिमर्हति जनस्त्वयि भक्तः ।
 तदोच्चरति वैष्णवकण्ठान्निष्प्रयत्नमपि नाम तव द्राक् ॥ ६८ ॥
 विनापि शुचिनि क्रियमाणे मन्दिरोदरे इवावकिरा ये ।
 भवन्ति भविचेतसि तेषां शोधनीभवदनुसृतिधारा ॥ ६९ ॥

नरदेवतं कामदेवोऽपि ते तव प्रसवः पुत्रः स्वयमेव सुक्तिदं ब्रह्मासि पुरु-
 षचतुष्टयाक्तः श्लो इति त्वमेव सेवनीयोऽसीति भावः ॥ ६६ ॥

बोध्यते । हे विष्णो ! नरकस्य रौरवादेरुच्चरविशेषस्य च नरको
 रवे दैत्य इति विश्वः । न शङ्करोति यस्तस्य तव नाम नामधेयं लीलया
 ज्योदेनापि ये जना गृह्णते कीर्तयन्ति तेभ्योजनेभ्य एव नरकैर्भीर्भय
 विता व्यस्ता उचितं प्रोक्तमभ्यस्तमिते ज्ञाते समं जन इति विश्वः । ते
 नाम नरकैभ्यः सकाशात्कथं विभ्यतु तस्यन्तु न कथञ्चिदित्ययः ॥ ६७ ॥

नृत्पति । हे विष्णो ! त्वयि भक्तोजनो हृत्युषु हेतुषु सरण-
 रणेभ्य मध्ये वज्रनिपातात् नृत्पतेः सकाशाद्भीतिं अर्हति । नास्ति
 यत्तदाह यद्यस्यात्कारणात् तदा वज्रपातसमये वैष्णवस्य विष्णुभक्तस्य
 नाम नामधेयं द्राक्शीघ्रं निष्प्रयत्नमनुद्भिपूर्वमुच्चरति
 इति मतिः । अनभिसम्बोनां विष्णुनामोच्चारणे नृत्पस्य नरकपातो
 सीति भावः ॥ ६८ ॥

सवधेयत । हे विष्णो ! सर्वथा सर्वप्रकारेणापि शुचिनि निर्मले
 क्रियमाणेऽपि भविनां संसारिणाञ्चेतसि मन्दिरोदरे गृहाभ्यन्तरद्वये
 अकिरा रजांसि समार्जनी शोधनी स्यात्पङ्करोऽवकिरस्तद्यत्सरः ।
 भवन्ति जःयन्ते तेषां केव कारणम्भवत् तव कर्मभूतस्यानुसृतिधारा
 नरपरम्परा शोधनी समार्जनी ॥ ६९ ॥

३५६

नैषधचरितम् ।

२१ सर्गः ।]

अस्मदाव्यविषयेऽपि विधेये राम ! नाम तव धाम गुणानाम् ।
 अन्वबन्धि भवतैव तु कस्मादन्यथा ननु, जनुस्त्रितयेऽपि ॥ १०० ॥
 भक्तिभाजमनुष्टुप् दृशा मां भास्करेण कुर्वीततमस्तम् ।
 अर्पितेन सम नाथ ! न तापं लोचनेन विधुना विधुनासि ॥ १०१ ॥
 लङ्घयन्हरहर्भवदाज्ञामस्मि हा विधिनिषेधमयी यः ।
 दुर्लभं स तपसाऽपि गिरैव त्वत्प्रसादमहमिच्छुरलज्जः ॥ १०२ ॥
 विश्वरूप ! कृतविश्व ! कियत् ते वैभवाङ्गुतमणौ हृदि कुर्वे ।
 हेम नक्षति कियन्निजचीरे काञ्चनाद्रिमधिगत्य दरिद्रः ॥ १०३ ॥

अस्मादिति । हे राम ! विष्णो ! विधेये अस्माद दीनानामविषये सत्यपि
 गुणानां धाम आश्रय कृत इत्याह अन्यथा अथैवं नोचेज्जनुपाज्ञानानां
 त्रितयेऽपि भवतैव तु कस्मात् कुतो हेतोरन्वबन्धि अनुबन्धं नीतम् ॥ १०० ॥

भक्त्यति । हे नाथ ! विष्णोर्भक्तिभाजं मां अनुष्टुप् भास्करेण
 दृशापि तं तमस्तमोगुणो तिमिरश्च तमोध्वानं गुणे तम इत्यमरः ।
 यस्मात् त्वं वीततमस्तम् इह अर्पितेन विधुना चन्द्रेण लोचनेन सम तापं न
 विधुनासि नापनयसि अत्र काकुः धूङ् कस्यन इत्यस्मात् क्रियादिक्वाला-
 दिसिपिष्य दीनां हस्तः ॥ १०१ ॥

लङ्घयन्निति । हे विष्णो ! अहरहर्नित्यं विधिनिषेधमयी विधि
 र्वसन्ते वसन्ते ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यादिः निषेधो न सुरां पिवेन्न कलञ्जं
 भक्षयेदित्यादिकः तन्मयी भवदाज्ञां श्रुतिस्मृतिरूपां लङ्घयन् मोघयन् हा
 खेदे सोऽहमलज्जः सन् तपसापि दुर्लभन्त्वत्प्रसादं भवदनुग्रहं गिरा वव-
 नेनैव इच्छु रभिलाषुकोऽस्मि ॥ १०२ ॥

विश्वेति । हे विश्वरूप ! कृतविश्व ! सर्वात्मक ! विश्वसम्पदक ! ते
 तव वैभवस्याङ्गुतमणौ हृदि कियत्कुर्वे अल्पमेव कलयासि । तथाहि
 दरिद्रः काञ्चनाद्रिमधिगत्य निजे चीरे कियत्त्रेस नक्षति बभ्राति षड्
 वन्धनइति धातुः ॥ १०३ ॥

२१ सर्गः ।]

नैपथ्यचरितम् ।

: ५७

इत्युदीर्य स हरिं प्रति सम्प्रज्ञातवासिततमः समपादि ।

भावनः वयवि लोकितविष्णोः प्रीतिभक्तिसहशानि चरिष्णुः ॥ १०४ ॥

विप्रपाणिषु शृणुं वसुवर्षी पातसात्कृतपितृकृतुकथः ।

त्रेयसा हरिहरौ प्रतिपूज्य प्रह्व एष शरणं प्रविवेश ॥ १०५ ॥

माध्यन्दिनादनुविधेर्वसुधासुधांशु

राखादिताम्रतमयौदनमोदमानः ।

प्राचं सचित्रमविदूरितवैजयन्तम्

वेश्माचलं निजरुचीभिरलञ्चकार ॥ १०६ ॥

भीमात्मजाऽपि कृतदैवतभक्तिपूजा

पत्न्यौ च भुक्तवति भुक्तवती ततोऽसु ।

इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण हरिं विष्णुं उदीर्य स नलः सम्प्रज्ञा-
तेन साकारध्यानेन हेतुना वासिततमोऽतिशयेन सञ्ज्ञातवाननः सन्
भावनायशेन संस्कारपाटवेन यिलोकिते साक्षात् कृते विष्णौ विषये प्रीति-
भक्त्वाः सः श्रान्यानन्दवाप्सादीनि चरिष्णुः समपादि सम्पन्नः चिन्ते
पदइति कर्तरि चिष्णुः ॥ १०४ ॥

विमेति । एष नलो विप्राणां पाणिषु शृणुं वसु वर्धति यः स तादृशः
सन् पातसात्कृतं पितृकृतौ पितृयज्ञे कथं पितृव्यं वस्तु येन हव्यकव्ये दैव
पितृ इत्यमरः । स तादृशः सन् त्रेयसा समीचीनवस्तुना हरिहरं परि-
पूज्य प्रह्वः सन् शरणं गृह्यं प्रविवेश शरणं गृहरक्षित्वोरित्यमरः ॥ १०५ ॥

माध्यन्दिनादिति । वसुधावियस्वान् भूलोकसूत्रः नलः माध्यन्दि-
नादिधेरनु अनुष्ठानात्सादास्तादितेनामृतमयेनौदनेन मोदमानः सन्
प्राचं प्राचीनं चित्रमास्यमविदूरितो निकटोक्ततः वैजयन्त इन्द्रभासादो
येन त वेश्माचलं निजाभिः रुचीभिः अलञ्चकार ॥ १०६ ॥

भीमेति , भीमात्मजा दमयन्त्यपि कृता दैवतस्य भक्तियुक्ता पूजा-
यवा सा तादृशी सती पत्न्यौ नलेच भुक्तवति ततः पतिभोजनमनु पश्चात्

तस्याङ्गमङ्कुरिततत्परिरिष्टुमध्य
 मध्यास्त भूषणभरेणातितरालसाङ्गी ॥ १०७ ॥
 तामन्वगादशितविस्वविपाकचञ्चोः
 स्पष्टं शलाटुपरिणेत्युचितच्छदस्य ।
 कीरस्य काऽपि करवारिरुहे वहन्ती
 सौन्दर्यपुञ्जमिव पञ्जरमेकमाली ॥ १०८ ॥
 ब्रूजायुजा वज्रलपक्षशितिन्नि सीम्ना
 स्पष्टं कुङ्कपदपदार्थमिथोऽन्वयेन ।
 तिर्यग्धृतस्कटिकदण्डकवर्त्तिनैका
 तामन्ववर्त्तत पिकेन मदाधिकेन ॥ १०९ ॥

भक्तवतो सती तथा भूषणभरेणातितरा नलसाङ्गी विवशा व्यङ्कुरिता
 उद्भूता तस्याः कर्तुमताया लिप्ता आचिङ्गनेच्छा यस्य सनिमीमेत्यादिना-
 सनन्तादुः खल लोपोऽभ्यासस्येति अभ्यासलोपः । तत्तादृश मध्यःपरि-
 भागो यस्य तं तस्य नलसाङ्गसुलङ्गमध्यास्त ॥ १०७ ॥

तामिति । अशितस्य भक्षितस्य विस्वस्य फलस्य विपाकः परिपाकश्च
 चञ्चुर्लटिर्यस्य तस्य साष्टं यथा भवति तथा शलाटुनः व्यामफलस्य व्यामे
 फले शलाटुः स्वादित्यमरः । सम्बन्धिन्याः परिणतेः परिणामस्योचितौ
 च्छदौ पक्षौ यस्य कीरस्य शुक्रस्य सौन्दर्यपुञ्जमिवैकं पञ्जरकरणव वा-
 रिरुहे वहन्ती काप्यालिप्तां दमयन्तीमन्वगात् ॥ १०८ ॥

ब्रूजेति । ब्रूजायुजा ब्रूजनसहितेन गुरो हल इत्यकारप्रत्ययः ।
 वज्रलपक्षस्य क्षणपक्षस्य शितिन्नि कालिन्नि सीम्ना मर्यादया स्पष्टं
 यथा भवति तथा कुङ्कपदस्य पदार्थस्य कुङ्कशब्दाच्चस्यामावास्यायाः
 कोकिलाणापस्य च कुङ्कः स्य कोकिलाणापनष्टेन्द्रकलयोरपीत्यमरः ।
 मिथः परस्परं अन्यो यत्न तेन तिर्यक् पृथगेन स्फटिकमयेन दण्डेन वर्तते

शिष्याः कलाविधिषु भीमभुवो वयस्या
 वीणाः स्रदुक्कणनकर्म्मणि याः प्रवीणाः ।
 आसीनमेनमुपवीणयितुं ययुस्ता
 गन्धर्वराजतनुजा मनुजाधिराजम् ॥ ११० ॥
 तासामभासत कुरङ्गदृशां विपञ्ची
 किञ्चित्पुरः कलितनिष्कलकाकलीका ।
 भैमी तथा मधुरकण्ठलतोपकण्ठे
 शब्दायितुं प्रथममप्रतिभावतीव ॥ १११ ॥
 सा यद्धृताखिलकलागुणभूमभूमी
 भैमीतुलाधिगतये स्वरसङ्गताऽऽसीत् ।

वक्त्रेण मदाधिकेनात्यन्तमत्तेन पिक्वेन उपलक्षिता सती एका तां दमय-
 न्नीमन्ववर्तत ॥ १०८ ॥

शिष्या इति । वीणाया स्रदुक्कणनकर्म्मणि प्रवीणाः निपुणा या
 गन्धर्वराजतनुजाः कलाविधिषु शिल्पविद्याभ्यासेषु भीमभुवो दमयन्त्याः
 शिष्याः सत्यो वयस्या अभवन् ताः आसीनमेनं मनुजाधिनाथं नरमुपवी-
 णयितुं वीणया उपगातुं ययुः प्राप्तवत्यः ॥ ११० ॥

तासामिति । कुरङ्गदृशां तासां गन्धर्वराजतनूजानां विपञ्ची
 रोणा किञ्चिदल्पं पुरः प्रथमं कलिता स्त्रीकृता निष्कला निर्विशेषा सती
 काकली मधुरास्फुटः स्रज्जखरो यस्याः काकली तु कवेः स्रज्जो ध्वनौत
 मधुरास्फुट इत्यमरः । सा किञ्चित्पुरः कलितनिष्कलकाकलीका सती
 यदुत्तरेति कश्चिमासान्तः । भैम्यास्तथाविधाया मधुरायाः कण्ठलतायाः उ-
 पकण्ठे समीपे शब्दायितुं शब्दं कर्तुं शब्दवैरेत्यादिना कण्ठं लक्ष्णम् ।
 प्रथममादावप्रतिभावती सती प्रतिभारहितेवाभासत विद्याधिकानां
 प्रतीकल्यविद्यस्य कण्ठो न भासत इत्यर्थः ॥ १११ ॥

इति । अखिलानां कलानां यो गुणभूमा तस्य भूमिः तस्या भैम्या

तं प्रागसावविनयं परिवादमेत्य
 लोकेऽधुनाऽपि विहिता परिवादिनीति ॥ ११२ ॥
 नादं निषादमधुरं ततमुज्जगार
 साऽभ्यासभागवनिभृत्कुलकुञ्जरस्य ।
 स्तम्बेरमीव कृतसंश्रुतिमूर्द्धकम्पा
 वाग्ना विचितकरचापलभाभजन्ती ॥ ११३ ॥
 आकुञ्च सारमखिलं किमु वल्लकीनाम्
 तस्या षट्सुखरमसर्जि न कण्ठनालम् ।

तुलाधिगतये प्राक् वीणा स्वरसङ्गता व्यासीत् असौ वीणा तं अविनयं
 अविनयरूपं परिवादं एव अधुना स्फुटं परिवादिनीति विहिता
 विपद्भी सा तु तन्नीभिः सप्तभिः परिवादिनीत्यमरः ॥ ११२ ॥

न दमिति । सा वीणा अविनभृत्कुलकुञ्जरस्य राजवंशश्रेष्ठस्य तस्य
 नलस्याभ्यासं समीपं भजति या सा तादृशी सती स्तम्बेरमी हस्तिनी-
 वस्तम्बकर्णयोरभिजयोरित्यम् हलन्ताः सप्तम्याः सञ्चायामनुक् जातेर-
 स्त्रोविषयादित्यादिना ङीप् । कृतसंश्रुतीनामभिज्ञानां संश्रुतेः श्रोत-
 रहितस्य च मूर्द्धनः शिरसः कम्पेय्य सा तादृशी विचितं नानाविध
 करस्य पाशैः शुण्डायाश्च चापलङ्घापल्यं भजन्ती या सा भवन्ती निषा-
 देन स्वरविभेदेण मधुरन्ततं विस्मृतं नादमुज्जगार स्तम्बेरमीहि निषादं
 वृंहते गज इति ॥ ११३ ॥

आकुञ्चेति । तस्या दसयन्त्याः कण्ठनालं वल्लकीनां वीणानामखिलं
 सारमाकृष्य षट्सुखरो यस्य तमसर्जि तत्स्फुटं किमु? तेन क्लारेनान्तरम-
 न्वरे भवन्तरलभावश्चाञ्जल्यनयाय वीणा विपद्भी ह्रीणा लज्जिता सती
 लवेषु सायेषु वाद्यानां साम्यमित्यमरः । आलयेषु षट्हेषु च कोष्णं वादनं
 दण्डादहं वीणा वाद्यममेदे खान् कोणोऽणौ लघु ङेऽर्कजे । वीणादिवादेने

११ स्मः ।]

नैषधचरितम् ।

३६१

तेनान्तरं तरलभावमवाप्य वीणा
 ह्रीणा न कोणममुचत् किमु वा लयेषु ॥ ११४ ॥
 तद्व्यतिश्रुतिमधून्यथ चाटुगाथा
 वीणास्तथा जगुरतिस्फुटवर्णबन्धम् ।
 इत्थं यथा वसुमतीरतिगृह्यकस्ताः
 कीरः किरन्मुदमुदीरयति स्म विश्वाः ॥ ११५ ॥
 अस्माकमुक्तिभिरवेष्टय एव बुद्धे
 र्गांधं युवामतिमती सुमहे तथापि ।
 ज्ञानं हि वागवसरावचनाद्भवद्गता
 मेतावदप्यनवधारितमेव न स्यात् ॥ ११६ ॥
 भूभृद्भवाङ्गभुवि राजाशिखामणोः सा
 त्वच्चास्य भोगसुभगस्य सप्तः क्रमोऽयम् ।

वा स्यादेकदेशे गृह्यतेति विश्वः । नामुचत् किमु अपहृतबारी
 ह्रीणः सन् गृह्य कोणमाश्रित्य तिष्ठति ॥ ११४ ॥

तदेति । अधानन्तरं वसुमतीरतेः दमयन्त्याः गृह्यकः पञ्चरादौ
 स्थापितः पदास्वरित्यादिना कप् स्वार्षे कप् । गृहासक्ताः पक्षिगाम्छे-
 काः खुर्येह्यकाश्च त इत्यमरः । कीरः शुक्रः स्रुदं किरन् उत्पादयन्नित्यर्थः ।
 इत्थं वक्ष्यमाणेन प्रकारेण तास्य चाटुगाथा वर्णनस्तोकान् । तथा वीणाः
 कर्तव्यः तयोर्दम्पत्योर्दमयन्तीनलयोः श्रुतिमधूनि श्रोतृचौद्राणि चाटुगाथा
 श्रुतिस्फुटवर्णबन्धं जगुर्गीतयत्यः ॥ ११५ ॥

अस्माकमिति । अत्यधिका मतिर्ययोस्तयोः सम्बोधनं हे अतिमती !
 दमयन्तीनलौ ! युवामस्माकं एतावदल्पं ज्ञानं वागवसरे अवचनाद् भवद्गतां
 युक्त्यां यद्यपि उक्तिभिरेव बुद्धेर्गांधं प्रकटार्थत्वं अवेष्टय अनवधारित
 मनिश्चितमेव स्यात् तथापि सुमहे ॥ ११६ ॥

भूभृदिति । हे दमयन्ति ! राज्ञां शिखामणोः श्रेष्ठस्य राजचन्द्रस्य

[३१]

यन्नाकपालकलनाकलितस्य भर्तु
 रतापि जन्मनि सती भवती स भेदः ॥ ११७ ॥
 एषा रतिः स्फुरति चेतसि कस्य यस्याः
 स्फुरे रतिं द्युतिरथ त्वयि चातनोति ।
 त्रैयक्ष्णीक्ष्णखिलीकृतनिर्जरत्व
 सिद्धायुरध्वमकरध्वजसंशयं कः ॥ ११८ ॥
 एतां धरामिव सरिच्छविहारिहारा
 मुल्लासितस्त्वभिदमाननचन्द्रभासा ।

शिखाश्रणिः शिरोरत्नञ्च यस्य राजा नृगाङ्गे चत्वये नृप इत्यमरः । तस्य
 भोगैः सङ्खन्दनादिभिः सर्पशरीरैश्च भोगः सुखेऽस्त्रादिभ्यतावहेच
 फणकाययोरित्यमरः । सुभगस्यास्य नलस्य भूभूतोराज्ञः पर्वतस्य च
 भूभृङ्गमिधरे नृप इत्यमरः ! भवति या स्या भूभृङ्गवा त्वं पार्वती चायं
 क्रमः समस्तुत्यः भवती त्वमतापि जन्मनि नाकपालकलनया इन्द्रभास्ये-
 न विदितस्य जातस्य कपालस्य ब्रह्मकर्परस्य कलनया विदितो न भ-
 वतीत्यकपालकलनाविदितः तादृक् न भवतीति नाकपालकलना वि-
 दितः तस्य च भर्तुर्नलस्य सती पतिव्रता दक्षसुता च सती दक्षसुते
 त्वजयपालः स भेदोऽन्तरम् ॥ ११७ ॥

एषेति । हे नल ! एषा दमयन्ती कस्य चेतसि रतिर्मदनवधूः सती
 न स्फुरति सर्वस्य स्फुरत्येवेत्यर्थः कुत इत्याह । तस्या दमयन्त्या द्युति-
 रेव रतिं प्रीतिं मदनवधूञ्च स्मरप्रियाञ्च रागे च स्मरते रतिरिति विद्यः ।
 स्फुरते जनयति अथानन्तरं त्वयि वा त्वैर्यक्षिण शिञ्जस्रध्विना नैवाभ्यामि-
 त्यजागमः । वीक्षणेन चक्षुषा खिलीकृतः हे खिलाप्रहृते ममे इत्यमरः ।
 निर्जरत्वेन देवत्वेन सिद्धनायुरेवाध्वा मार्गे । यस्य तस्मिन्मकरध्वजे संशयं
 मकरध्वज इति भ्रान्तिं तथातनोति तस्य स्मृतत्वादिति भावः ॥ ११८ ॥

एतामिति । सरितो नद्याम्बुयिः शोभा सरिच्छविरिव हारी

१ सर्गः ।]

नेपथ्यचरितम् ।

३६३

विश्वद्विभासि पयसामिव राशिरन्त
 वेदिस्त्रियं जनमनःप्रियमध्यदेशम् ॥ ११८ ॥
 दत्ते जयं जनितपत्ननिवेशनेयम्
 साक्षीकृतैन्दुवदना मदनाय तन्वी ।
 मध्यस्थदुर्बलतमत्वफलं किमेत
 झक्तिर्यदत्र तव भर्त्सितमत्युक्तेतोः ॥ १२० ॥
 चेतोभवस्य भवती कुचपत्रराज
 धानीयकेतुमकरा ननु राजधानी ।

मनोहारी च हारोसुक्ता यस्या स्तामन्तर्वेद्या अन्तरिव चन्तर्वेद्या
 देशविशेषस्य यस्याः जन्मना हिमवद्विन्ध्योरन्तर्यः प्राग्विनशनादपि ।
 प्रत्यगेव प्रथमाञ्च मध्यदेशः प्रकीर्तित इति । तामेतां दमयन्तीं
 विश्वद्विभासं पयसाराशिः समुद्रदवासा दमयन्त्या आननस्येव-
 चन्द्रभासा उल्लासितो विभापितः सागरो हि चन्द्रभासा उल्लासितो
 भवति ॥ ११८ ॥

दत्तइति । हे नल ! जनितं कृतं पत्नस्य तिलकस्य जवपत्नस्य निवे-
 शनमर्पणं यया सा साक्षीकृतं लोचनीकृतमिन्दुरिव वदनं यया सा
 शनादुद्दृष्टव्यकृता इन्दुवदना चन्द्रमुखीयं तन्वी दमयन्ती मदनाय
 जयं दत्ते भर्त्सितोधिकृतीमत्युक्तेतु मदनोयेन तस्य तवास्यान्तव्यां
 दमयन्त्यां यझक्तिर्भोगः तदेतन्मध्यस्थितस्यावलग्नस्थितस्य मध्यस्थानां
 मखीनाञ्च दुर्बलतमत्वस्यात्यन्तकार्यस्यात्यन्तदौर्बल्यस्य च फलं किं पते
 साक्षिपु च समुवलात्कारेण या भक्तिः सा मध्यानामेव दौर्बल्यं ज्ञायते
 इत्येतदप्यनुसन्धेयम् ॥ १२० ॥

चेतइति । ननु दमयन्ति ! कुचयोः पत्रराजधानीयो निवेशनी-
 यः केतुः ध्वजोमकरीयस्याः सा भवती त्वञ्चेतोःभवस्य कामस्य राजधानी
 नगरी मीनकेतोः कामस्य महोदयमहसृष्ट्यादिपत्योत्पत्तिश्च कन्यकु-

अस्यां महोदयमहसृष्टि मीनकेतीः
 के तोरणं तरुणि ! न ब्रुवते भ्रुवौ ते ॥ १२१ ॥
 अस्या भवन्तमनिशं भवतस्तथैनाम्
 कामः अमं न कथयच्छतु तामगच्छन् ।
 ह्यायेव वामय गतागतमाचरिण्यो
 स्तस्याध्वजश्महरा मकरध्वजस्य ॥ १२२ ॥
 खेदप्रवणयिनी तव रोमराजी
 रत्यै यदाचरति जागरितव्रतानि ।
 आभासि तेन नरनाथ ! मधूत्यसान्द्र-
 मग्नासमेषुशरकेसरदन्तुराङ्गः ॥ १२३ ॥

जयोभासृष्टि च महोदयः कन्यकुञ्जे ऽप्यादिपत्यापवर्गयोरितिविम्बः । म-
 हस्रोत्सवतेजसोरित्यमरः । अस्यां राजधान्यां भवत्यां हे तरुणि ! ते भ्रुवौ
 के जनास्तोरणं वन्दनमालिकां न ब्रुवते सर्व एव ब्रुवतएवेत्यर्थः ॥ १२१ ॥

अस्या इति । हे नल ! कामोऽस्या दमयन्त्याः सकाशात् भवन्तं त्वां
 अनिशङ्गच्छंस्तथा भवतः सकाशादेनां दमयन्तीमगच्छन् अममाया-
 सं कथं नेच्छति न प्राप्नोति इच्छत्येवेत्यर्थः । अथ गतागतमाचरिण्यो-
 स्तस्य मकरध्वजस्य यां वृवयोः ह्याया दीप्तिरनातपश्च ह्याया स्तूय प्रिया-
 कान्तिः प्रतिविम्ब मनातप मित्यमरः । अध्वजं अमं हरति या सा
 भवति सच्छाये हि पक्षि पान्थो न आस्यति ॥ १२२ ॥

खेदेति । हे नरनाथ ! नल ! तव रोमराजिः रोमसमूहः खेदप्र-
 वे वर्मजलच्छने प्रणयोऽस्यास्तीति खेदप्रव प्रणयिणी रत्यै सुरताय-
 जागरितानि जागरणाण्येव व्रतानि यदाचरति तेनाचरणेन हेतुना
 मधूयेन सुपि स्थित्यत्र योगविभागात् समासः । सान्द्रैर्वज्रैर्मग्नानामस-
 मेप्रोः कामस्य शराणां केशरैः दन्तुरानि निम्नोन्नतान्यङ्गानि अवयवा
 यस्य स तादृशः सन्नाभासि ॥ १२३ ॥

प्राप्ता तवापि नृप ! जीवितदेवतेयम्
 घर्मास्वुशीकरकरस्वनमस्वुजाक्षी ।
 ते ते यथा रतिपतेः कुसुमानि वाणाः
 खेदस्तथैव किमु तस्य शरक्षतास्त्रम् ॥ १२४ ॥
 रागं प्रतीत्य युवयोस्तस्मिन् प्रतीची
 भानुश्च किं द्वयमजायत रक्तमेतत् ।
 तदीत्य वां किमिव केलिसरित्सरोजैः
 कामेषुतोचितसुखत्वमधीयमानम् ॥ १२५ ॥
 अन्योन्य रागवश्योर्युवयोर्विलास-
 स्वच्छन्दताच्छिदपयातु तदालिवर्गः ।

प्राप्तेति । हे नृप ! ननु ! तव जीवितस्य देवतेय मस्वुजाक्षी दम-
 यन्ती अपि घर्मास्वनः खेदजलस्य शीकरैः कणैः करस्वनं मिश्रणं कुसुमानि
 रतिपतेः कामस्य ते तव प्रसिद्धा स्तेवाणा यदा आचनं तथैव खेदो घर्म-
 सस्य कामस्य शराणां क्षतेषु अस्त्रं किम् ? ॥ १२४ ॥

रागमिति । हे दमयन्ति ! नली युवयोस्तस्मिन् रागं प्रतीत्य ज्ञात्वा
 प्रतीची पश्चिमा दिग्भागं स्मर्य च तदुदयं रक्तं रक्तवर्णेन युक्तमचुरक्तं रक्त-
 सात् कुङ्कुमे ताञ्चे प्राचीनामलकस्रजि । अनुरागाणि नील्यादिरञ्जिते
 बोहितेऽन्यवदितिविश्वः । इह समये वां युवां वीक्ष्य केलिसरिति सरो-
 जैस्तं प्रसिद्धं कामेषुतायाः कामवाण्यस्य उचितं सुखं वेपान्तेषां भावस्तत्त्वं
 कामेषुतोचितसुखत्वमधीयमानमभ्यस्यमानम् किम् ? ॥ १२५ ॥

अन्येति । हे दमयन्ति ! अन्योऽन्यस्मिन् रागस्यानुरागस्य वश्यो-
 र्युवयोः विलासतां स्वच्छन्दतां स्वाच्छन्द्यं चिन्तयति यः स आलिवर्गः
 सखीसमूहजन्मात्कारणादपयातु निर्गच्छतु तथाहि मदनः कामः सिचयं

अथाजयत् सिचयमाजिमकारयन्वा
 दन्तैर्नखैश्च मदनी मदनः कथं स्यात् ॥ १२६ ॥
 इति पठति शुके मृषा ययुस्ता
 वज्रनृपकृत्यमवेत्यसान्धवेल्मम् ।
 कुपितनिजसखीदृशाद्वदृष्टाः
 कमलतयेव तदा निकोचवत्यः ॥ १२७ ॥
 अकृत परभृतः सुहिस्तुहीति
 श्रुतवचनस्रगनूक्तिसुचुचुः ।
 पठितनलनुतिं प्रतीव कीरम्
 तमिव नृपं प्रति जातनेत्ररागः ॥ १२८ ॥

वस्त्रमत्याजय मोचयन् दन्तैर्नखैश्चाजिं युद्धमकारयन्वा कथं मदनी मदनो
 मदयिता स्यात् न कथञ्चिदित्यर्थः ॥ १२६ ॥

इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण शुके पठति सति ता आल्यः सान्ध-
 वेल्मं सन्धवेल्मायां सन्ध्यासमये भवं सन्धवेल्माहेम नक्षत्रेभ्योऽन् । वज्रनेकं
 नृपकृत्यं राजकार्यं खानुपेयमवेत्य ज्ञात्वा कमलतया पद्मत्वेनैव तदा
 तस्मिन् समये निकोचः सङ्कोचो यस्यास्तया निकोचवत्याः कुपितायाः
 सखीनिर्गमने निजसख्या दमयन्त्याः सन्ध्विन्या दृशा चक्षुषा अर्धदृष्टाः
 सत्यो निययुः ॥ १२७ ॥

अकृतेति । परभृतः कोकिलः तं नृपं नलं प्रति जातो नेत्रयो रागो
 रक्तवर्णोऽसुररागश्च रागोऽसुरक्तो सात्वर्त्यं लोशादौ लोहितादिर्जितः
 विश्वः । स तादृशः सन् नृतानां वचनस्रजामनूक्तानुवचनेन वित्तोऽनूक्ति-
 सुचुः तेन वित्तसुचुपचरणपौ । तादृशी चक्षुस्तोटीर्यस्य तं पठिता नलस्य
 सुतिसुतिर्येन तं कीरंशुकं प्रति लक्ष्योज्यस्तु हिस्तुहीत्यकृत ॥ १२८ ॥

तद्वेति । अथ तद्वे प्रासादे वासादवस्थिते हंतोर्भृशं कथता यस्या
 स्त्रायायतां दीर्घासकीविम्बस्य प्रतिगतमणिना प्रतिविम्बनैव मणिना राज-

१ सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

३६७

तुङ्गप्रासादवासादथ भृशकृशतामायतीं केलिकुल्या-
मद्राक्षीर्कविस्वप्रतिहतमणिना भीमजा राजमानाम् ।
वक्रं वक्रं व्रजन्ती फणियुवतिरिति तत्सुभिर्युक्तसुक्ता-
न्योन्यं विद्रुत्य तीरे रथपदमिथुनैः सूचितामात्तिरुत्या ॥ १२८ ॥

अथ रथचरणौ विलोक्य रक्ता
वतिविरहौ सतताहताविवाहैः ।

अपि तमकृत पद्मसुप्तिकालम्
श्वसनविकीर्णसरोजसौरभं सा ॥ १२९ ॥

अभिलपति पतिम्रति स्म भैमी
सदय ! विलोक्य कोकयोरवस्थाम् ।

मम हृदयमिमौ च विन्दतीं हा
क इव विलोक्य नरो न रोदितिनाम् ॥ १३१ ॥

मानां वक्रं वक्रं यथा तथा व्रजन्ती गच्छन्ती फणियुवतिः सर्पस्त्रोति
ऐतोस्तुभिरभिव्यक्तं यथा तथा सुक्तं अन्योन्यं यस्मिन् तद्यथा
भवति तथा तीरे विद्रुत्य पलाय्य रथ पदानां चक्रनान्तां मिथुनैः कर्तुं भि
रात्तिरुत्या दुःखस्वनेन साधनेन सूचितां केलिकुल्यां क्रीडाकविमसरितं
कृत्यात्मा कतिमा सरिदित्यसरः । भीमजां दमयन्तीमद्राक्षीत् ॥ १२८ ॥

अथेति । अथ सा दमयन्ती अतिविरहौ विरहस्य सहतयाहतौ
द्विधा भूताविति अस्त्रैरक्ताविव रक्तवर्णौ रथचरणौ चक्रौ विलोक्य तं प-
त्नानां सुप्तिकालं सायंसमयमपि श्वसनेन दुःखनिश्वासेन विकीर्णं विचित्रं
सरोजसौरभं पद्मसौगन्धं यस्य तमकृत कृतवती ॥ १२९ ॥

अभिलपतीति । भैमी नलं प्रत्युद्दिश्य अभिलपति स्म किमित्याह ।
ऐ सदय ! दयालो ! कोकयोश्च क्रयोरवस्थां दुर्दशां विलोक्य मम हृदय-
मिमौ कोकौ च विन्दन्तीं विन्दन्तां अयस्य विलोक्य कोवा नरो विलोक्य
रोदनं न करोति सर्वोऽपि करोत्येवेत्यर्थः हा खेदे ॥ १३१ ॥

कुसुदसुदसुदेयतीमसोढा

रविरविलम्बितुकामतामतानीत् ।

प्रतितरु विरुवन्ति किं शकुन्ताः

स्वहृदि निवेशितकोककाकु कुन्ताः ॥ १३२ ॥

अपि विरहमनिष्टमाचरन्ता

वधिगमपूर्वकपूर्वसर्वचेष्टी ।

इदमहह निदर्शनं विहङ्गौ

विधिवशचेतनचेष्टितानुमाने ॥ १३३ ॥

अङ्घ्रिस्थारणिमेष्टकाविसरणैः शोणो कृपाणः स्फुटं

काचोऽयं विधिना रथाङ्गमिथुनं विच्छेत्तुमन्विच्छता ।

कुसुदेति । रविर्भानुर्देयतीं जनिष्यमाणां कुसुदानां सुदं असोढा
असहिष्णुः सन् सहेः सोदयमिति ढत्वदत्वढलोपेण सहिवहो रोदव-
वर्णस्य । अविलम्बितुं कामो यस्य तस्य भावसात्तामतानीत् कृतवान् प्रति-
तरु तरुं प्रति यथार्थेऽव्ययीभावः । शकुन्ताः पक्षिणः स्वहृदि निवेशि-
तोऽर्पितः कोकानाञ्चक्रवाकानाङ्गाकुरार्तस्वरएव कुन्तः प्रासोयेषां प्रासस्तु
कुन्त इत्यमरः । तादृशाः सन्ती विरुवन्ति शङ्कायन्ते किं वितर्के किं
शब्दः ॥ १३२ ॥

अपीति । अनिष्टमनोश्चितमपि विरहमाचरन्तौ कुर्वन्तावधिगमो
ज्ञानं पूर्वं यस्याः साधिगमपूर्विकाः पूर्वस्वर्चचेष्टा ययोस्तौ अधिगमपूर्वक-
सर्वचेष्टा विह्र समये विधेर्ब्रह्मणोवशेनचेतनानां प्राणिनाञ्चेष्टितेन चे-
ष्टाया अनुमानविषये इदं निदर्शनं दृष्टन्तो हि ॥ १३३ ॥

अङ्घ्रीति । रथाङ्गयोश्चक्रवाकयोर्मिथुनं विच्छेत्तुं अन्विच्छता विधि-
ना ब्रह्मणा अङ्घ्रिः किरणः पादश्च तत्र तिष्ठन्तीति अङ्घ्रिः स्त्री योऽह-
णिमा अरुण्यन्तैरेव इष्टकाविसरणैः शोणवर्णैरासीत् गृह्णाति यस्मिन्

१ सर्गः ।

नैपधचरितम् ।

३६६

रश्मिग्राहिणस्तदग्रजसमारब्धाविरामञ्जसौ

दण्डभ्राजिनि भानुशाणवलये संसज्य किं निज्यते ॥ १३४ ॥

इति स विधुसुखीसुखेन सुग्धा

लपितसुधासवमर्पितं निपीय ।

स्मितशवलवलन्मुखोऽवदत् तां

स्फुटमिदमीदृशमीदृशं यथात्य ॥ १३५ ॥

स्त्रीपुंसौ प्रविभज्य जेतुमखिन्नावापादितौचित्ययो

नन्नां वेद्मि रतिप्रसूनशरयोश्चापद्वयीं त्वद्भ्रुवौ ।

गत्तजापजेनारुणेन समारब्धाः प्रकान्ताविरसा विच्छिन्ना भ्रमि भ्रम-
 ष यस्य तस्मिन् दण्डेन चण्डांशुपार्श्ववर्तिना भ्राजिनि शाणस्येन वर्ततेन
 कापेन चण्डोपमोमानभेदेव अङ्कुरे दम सैन्ययोः । अभिमाने पहेचेति
 विश्वः । भानौ सूर्य्येव शाणवलये शास्त्रोत्तेजनं यत् मण्डले संसज्य
 पारोष्य कालः सायंसमयः कृष्णवर्णश्च कालो मृत्यौ महाकाले समये यम-
 कृष्णयोरिति विश्वः । स्फुटं यथा भवति तथा निज्यते । तेजनिशातने ज-
 मायाच्चेत्यस्मात् भौवादिकात्कर्मणि यकि रूपम् । असिधारिणोहि
 अङ्गुल्येष्टकया सज्जीकृतेन वलयेन कृपाणादिकमुत्तेजयन्ति ॥ १३४ ॥

इतीति । इत्यनेन प्रकारेण स नली विधुसुखा चन्द्राननाया
 दमयन्त्या सुखेन अर्पितं सुग्धं लपितसुधासवं निपीय स्मितेन शवलचित्त
 वचत् चलत् सुखं यस्य स तादृशः सन् तान्दमयन्तीभवदत् कथमित्याह ।
 हे दमयन्ति ! यथा येन प्रकारेण त्वमात्य ब्रूये इदं ईदृशमीदृशं
 स्फुटम् ॥ १३५ ॥

स्त्रीपुंसाविति । हे दमयन्ति ! त्वद्भ्रुवौ अखिलौ स्त्रीपुंसौ प्रवि-
 भज्य जेतुं आपादितौचित्ययोः रतिप्रसूनशरयोः नन्नाश्चापद्वयीं वेद्मि
 नालीकमुत्प्रेषिणोः भालिकानां शराणां मुक्ति मोक्षमिच्छतो र्ययो-
 र्ययो नालीकयोः समाहारः द्विनलिकीं द्विनलीकृतां त्वन्नासाच्छ्रुतेन

त्वन्नासाच्छ तनिङ्गतां दिनलिकीं नालीकसुत्थे पिण्णो
 ख्वन्निखासलने मधुश्चसनजं वायव्यमस्त्रतयोः ॥ १३६ ॥
 पीतो वर्णगुणस्तर्वात्मधुरः कायेऽपि सोऽयं यथा
 यं विभ्रत् कनकं सुवर्णमिति कैरादृत्य नोत्कीर्यते ।
 का वर्णान्तरवर्णना धवलिमा राजैव रूपेषु य
 स्तद्योगादपि यावदेति रजतं दुर्वर्णतादुर्यशः ॥ १३७ ॥
 खण्डचोदच्छदि स्थले मधुपयःकादस्विनीतर्पणात्
 कष्टे रोहति दोहदेन पयसां पिण्डेन चेत् पुण्ड्रकः ।
 स द्राक्षाद्रवसेचनैर्यदि फलं धत्ते तदा त्वङ्गिरा-
 सुर्दशाय ततोऽप्युदेति मधुराधारस्तमप्प्रत्ययः ॥ १३८ ॥

निङ्गतां गोपितां वेद्मि तव निन्दासावेव लते तयोरतिस्मरयोः मधुश्चसनजं
 वायव्यमस्त्रसु ॥ १३६ ॥

पीतो वर्णमिति । मधुरोऽत्यन्तवर्णस्य सोऽयं पीतोवर्णः काये त्वदीये
 शरीरेऽप्यस्ति स पीतवर्णं विभ्रत् कनकं कैः सुवर्णं शोभनोवर्णो
 यस्य तदित्यादृत्य नोत्कीर्यते सर्वैरपि स्तूयत इत्यर्थः । वर्णान्तराणां
 नीलपीतादीनां पीतव्यतिरिक्तानां वर्णानां स्तुतिः का वा कुत इत्याह
 यो धवलिमा धवलत्वं रूपेषु राजा उत्कृष्टये एतस्य धवलिनो योगात्
 सस्वभ्वादपि रजतं कर्तुं यावत्ताकल्येन दुर्वर्णेना दुर्यशः कर्मभूतमेति
 प्राप्नोति ॥ १३७ ॥

खण्डेति । हे दमयन्ति ! मधु चोद्रमेव पयांसि यस्यास्तस्याः कादस्विन्या
 मेवमालिकायाः कर्त्याः कादस्विनी मेघमालेत्यमरः । तर्पणात् पूरणाद्धेतोः
 खण्डस्य शर्कराविशेषस्य चोदच्छदि चूर्णस्तत्तिकाहमे स्थले पिण्डेन
 पाकविशेषेण पिण्डोभूतेन पयसा क्षीरेणैव दोहदेन दृक्षादिदृष्टिकरेण
 वस्तुना साधनेन पुण्ड्रकः इक्षुविशेषः रसाल इक्षुस्तङ्गे दाः पुण्ड्रकान्तर-
 कादय इत्यमरः । रोहति प्रभवति चेत् स पुण्ड्रको द्राक्षारससेचनैः सेकै-

२१ सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

३७१

उन्मीलद्गुडपाकतनुलतया रज्जा अमीरर्जयन्
 दानान्तश्रुतशर्कराचलमथसेनामृतान्धः स्वारः ।
 नव्यामिन्नुरसोदधेर्यदि सुधामुत्थापयेत् सा भव-
 जिह्वायाः कृतिमाह्वयेत परमां मत्कर्णयोः पारणां ॥ १३६ ॥
 शोकयेत् कीकयोस्त्वां सुदति ! सुदति तद्ग्राहराज्ञाकरस्ते
 गत्वा कुल्यामनस्तं व्रजितुमनुनये भानुमेतज्जलस्यम् ।
 वद्वे यद्यञ्जलावप्यनुनयविमुखः स्यान्ममैकग्रहोऽयं
 दत्तैवाभ्यां तदम्भोऽञ्जलिमिह भवतीं पश्य मामेष्टमाणां ॥ १४० ॥

यदि फलं धत्ते । तदा मधुरस्य रसस्याधारः आश्रयः मधुरतरा गीः
 तद्विरां भवद्वचनानां उद्देशाय कथनायोदेति ॥ १३८ ॥

उन्मीलदिति । हे दमयन्ति ! अमृतमेवाभ्योऽन्नं यस्य सोऽमृतान्धो
 देवः स एव धाता शर्कराचमनदानसुक्तं मथोमन्यदण्डस्य पथिमय्यमुन्नो
 टिलोपः । उन्मीलन्त्या विकसन्त्याः गुडस्य पाकादङ्गूतं यातन्तुतयैव
 रज्जा मग्नहेण साधनेन अमीः अमणानि खेनात्मनैव अर्जयन् सम्पाद-
 यन् क्षीरस्योदधेः सकाशात् नव्यां सुधां यद्युत्थापयेत् तदा सुधा मत्कर्-
 णयोः परमां पारणाम्भवज्जिह्वायाः त्वद्रसनायाः सर्वनान्तो वृत्तिनाते
 पूर्वपदस्य पुंवङ्गावः । कृतिं कार्यं गिरसाह्वयेत प्रतिभटीकुर्यात् स्वर्ध-
 याह्नेङ् तङ् । महाभारते गरुडस्यामृतताहरणार्थोऽनुसन्धेयः ॥ १३६ ॥

शोकइति । हे सुदति ! दमयन्ति ! कोकयोश्चक्रवाकयोः शोकस्त्वां-
 सुदति चेत्तर्हि व्याहर ब्रूहि कुल्याङ्गत्वा एतस्याः कुल्याया जलस्यं सूर्यज-
 नस्तं प्रापित महुमनुनये अर्थये मया अञ्जलौ वद्वेऽपि एको ग्रहा यस्य
 स एकचन्द्रादिषु मुख्यग्रहस्य निवर्त्तीपरागर्कादयो ग्रहइत्यनरः । अयं
 भानुरनुनयाद्विदुषो यदि स्यात्तर्त्तर्हि आभ्यां कोकाभ्यां अम्भो जलं द-
 त्तैव इह प्राप्तादे भवन्तीं त्वां एष्टमाणां इह गतावित्यस्य शानचि रूपं
 मां पश्य ॥ १४० ॥

तदानन्दाय त्वत्परिहसितकन्दाय भवती
 निजालीनां लीनां स्थितिमिह सुहृत्तं नृगयताम् ।
 इति व्याजात् कृत्वाऽऽलिषु वलितचित्तां सहचरीं
 स्वयं सोऽयं सायन्तनविधिविधित्सुर्वहिरभूत् ॥ १६१ ॥
 श्रीहर्षं कविराजराजिसुकुटालङ्कारहीरः सुतं
 श्रीहीरः सुषुवे जिवेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यं ।
 तस्यागादयमेकविंशगणनः काव्येति नव्ये कृतौ
 भैमीभर्तृचरितवर्णनमये सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥ १६२ ॥

हे दमयन्ति ! तत्तस्मात्कारणान्निजामात्मोद्याना मालीनां इह
 प्रासादे लीनां गूढां स्थितिं त्वं परिहसितस्य परिहायसस्य कन्दायानन्दाय
 भवति त्वं सुहृत्तं नृगयतामन्विष्यत इति व्याजादालिषु सखीषु दमयन्तीं
 वलितचित्तामासक्तमनस्कां कृत्वा सोऽयं नलः स्वयं सायन्तनं विधिं कृत्यं
 विधित्सु विधातुमिच्छः सन् बहिरभूत् ॥ १६१ ॥

श्रीहर्षमिति । भैमीभर्तृनलस्य यच्चरितलक्षणनमये काव्ये भव्ये
 नूतने अत्रास्मिन् श्रीहर्षस्य कृतौ एकविंशतिर्गणना यस्यां सोऽयं सर्गोऽ-
 गात् समाप्तः ॥ १६२ ॥

इति पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीश्रीसहोपाध्यायकोलाचल-
 मल्लिनाथसूरिविरचितायां नैषधव्याख्यायां जीवातुसमाख्यायां एकविं-
 शतिः सर्गः ।

नैषधचरितम् ।

द्वाविंशः सर्गः ।

उपास्य सान्ध्यं विधिमन्तिमाशारागेण कान्ताधरचुम्बिचेताः ।
 श्रवाप्तवान् सप्तमभूमिभागे भैमीधरं सौधमसौ नरेन्द्रः ॥ १ ॥
 प्रत्युद्गजन्त्या प्रियया विमुक्तं पथ्यङ्गमङ्गस्थितसज्जशयम् ।
 अध्यास्य तामप्यधिवास्य सोऽयं सन्ध्यामुपश्लोकयति स्म सायं ॥ २ ॥

सङ्गिनाथविरचिताया जीवातसमाख्याया व्याख्यायाः दौर्लभ्यात्
 द्वाविंशसर्गव्याख्यानाय सुतरां नारायणीटीका सन्निवेश्यते ।

इदानीं पूर्वसर्गान्तप्रस्तावितं सायङ्कालं वर्णयिष्यन् कथिर्द्वाविंशं सर्ग-
 उपक्रमते । उपास्येति । असौ नरेन्द्रो नलः सन्ध्याप्रान्तभावेनान्तिमा-
 शाराः प्रतीच्या आशया दिशो रागेण रक्तवर्णेन हेतुना कान्ताया
 अधरचुम्बि अधरोष्ठस्मारि चेतो यस्य तादृशः सन्ध्यारागसदृशभैरवधरस्मारी
 सन् तद्विरहासहिष्णुतया बहिरवस्थातुमशक्तो यत्र सा विद्यते तं सप्तमे
 भूमिभागे कक्षायां स्थितं भैरवाः धरं पर्वतरूपं सौधं हर्म्यं प्रासादस्य
 सप्तमोत्पकारिकामवाप्तवान् प्राप । किं कृत्वा । सान्ध्यं सन्ध्या-
 समन्धिनं सन्ध्याजपादिविधिसुपास्य कृत्वा ॥ १ ॥

प्रतीति । सोऽयं नलः सायङ्कालसम्बन्धिनीं सन्ध्यां रात्रिन्दिन-
 समन्धिनं सङ्गतं भैरवाः पुररूपश्लोकयति स्म श्लोकैः स्तौति स्म । किं
 कृत्वा । प्रत्युद्गजन्त्या सम्मुखमागच्छन्त्या प्रियया विमुक्तमङ्गे मध्ये स्थिता
 मञ्ज्वा आसृता शय्या त्वलिका यत्र तं पथ्यङ्गमध्यास्य स्वयमधिष्ठाय तां

विलोकनेनानुगृहाण तावद्दिशं जलानामधिपस्य दारान् ।
 अक्षालि लाक्षापयसैव येयमपूरि पङ्क्तैरिव कुङ्कुमस्य ॥ ३ ॥
 उच्चैस्तरादम्बरशैलमौले शुभतो रविगैरिकगण्डशैलः ।
 तस्यैव पातेन विचूर्णितस्य सन्धारजोराजिरिहोज्जिहीते ॥ ४ ॥

भैमीनपि अधिवास्य तत्रोपवेश्य । पर्यङ्कं अधिशीङ् इति कर्मत्वम् ।
 अधिवास्य ख्यन्ताद्वस्तेर्यम् तस्य धातुनरत्नात् उपान्वध्याङ् वस इति
 कर्मत्वाप्राप्तेस्तान् अधिवासेत्यत्र सामर्थ्यात्तत्रैवेति ज्ञेयम् । उपलोकयति
 सत्यापयति चेति णिचि स्त योगे भूते लट् ॥ २ ॥

विलोकनेनेति । हे भैमि ! त्वं जलानामधिपस्य वरुणस्य दारान्
 भार्यां पश्चिमां दिशं विलोकनेनानुगृहाण कृतार्थीकुरु तावददौ विलो-
 कनेनानुगृहाण वर्णनया तु पञ्चादित्यर्थः । यावच्चन्द्रोदयादिना प्राच्यां
 रासणीयकं भवति पश्चिमां दिशं विलोकयेति वा तावच्छब्दार्थः । जला-
 धिपस्य च भार्या दुःखिता विलोकनादिना अनुगृहीतमर्हं भवतीत्युक्तिः ।
 येयं पश्चिमा दिक् लाक्षापयसाऽलक्ष्मणेन कृता केनापि अक्षालीव क्षालि-
 तेव । तथा कुङ्कुमस्य पङ्क्तैः कृता केनापि अपूरीय । एवंविधा रक्ता दृश्यते
 यतस्तस्माद्रसणीयामेतां विलोकयेत्यर्थः ।

उच्चैरिति । हे प्रिये ! रविरेव गैरिकाख्यधातुविशेषसम्बन्धी
 गण्डशैलः उच्चैस्तरादत्युन्नतादम्बरशैलस्य गगनगिरेर्मौलेः शिखरात् संका-
 शाच्च्युतः पतितः स्थूलपापाय एवाधः पतितोऽथच सञ्चिहितः पातेनो-
 च्छतरगिरिशिखरादधः पतनेन हेतुन । विचूर्णितस्य विशेषेण रूक्षचूर्णी-
 कृतस्य तस्यैव गैरिकगण्डशैलस्य सम्बन्धिनी सन्ध्यैव रजोराजिः सन्धा-
 सम्बन्धी राग इत्यर्थः । इह सायङ्काले पश्चिमदिशि वा उज्जिहीते
 उपरिष्ठात् प्रसरति । अस्तसमये सूर्यस्य रक्तत्वाद्गगनगिरिशिखराच्च-
 ्युतत्वाच्च गैरिकगण्डशैलत्वम् । उच्चतरात् प्रदेशात् पतितो गण्डशैल-

अस्ताद्विचूडालयपक्वणालिच्छेकस्य किं कुक्कुटपेटकस्य ।
यामान्तकूजोल्लसितैः शिखौघैर्दिग्भारुणी द्रागरुणीकृतैः ॥५॥
पश्य दृतास्तसूनूर्यनिव्यत्करावतीहैङ्गलवेतयाऽन ।
निषिध्यमानाहनि सन्ध्ययाऽपि रात्रिरतीहारपदेऽधिकारम् ॥६॥

दूरीभवति । चूर्णीभूतस्य रजोराजिरुद्धं प्रसरति । तद्रजोराजिरेव
सन्ध्यारागः प्रायेणोद्धं गच्छति प्रसरतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

अस्तेति । हे प्रिये ! कुक्कुटानां पेटकस्य समूहस्य यामान्ते प्रहरान्ते
या कूजा शब्दितं तद्वशादुल्लसितैः प्रकाशमानैः किञ्चिदुच्चैर्भूतैः उत्फुल्ल-
जपाकुसुमतुल्यैः शिखानां शिरसि रक्तचर्ममयकेसराणामोघैर्द्वन्द्वैः
किमियं वारुणो दिक् द्राक् अकस्मादरुणीकुता रक्तोक्तैत्युत्प्रेक्षा । किन्भू-
तस्य । अस्ताद्विचूडा शिखरं सैव लयः स्थानं यस्य स च पक्वणः शवरगृहं
तस्यालिः समूहस्तत्र च्छेकस्यासक्तस्य शवरैर्गृहेषु सङ्गृहीतस्य, कुक्कुटानां
कूजने उन्नमितशिखत्वं जातिः, ते च यामान्ते कूजन्ति सायं समये कूज-
नादुत्फुल्लशिखावृन्दसम्बन्धादरुणीभवनसम्भवार्थं यामान्तेत्याद्युक्तम् ।
पक्वणः शवरालयः । गृहासक्ताः पक्षिस्तृगान्छेकास्ते इत्यमरः । पेटकं
पुस्तकादीनां मञ्जुपायां कदम्बकमिति विश्वः ॥ ५ ॥

पश्येति । सन्ध्ययाऽन सायं समये चन्द्रस्य नायिका रात्रिः तत्सम्ब-
न्धिनः प्रतेहारस्य दौवारिकस्य पदेऽधिकारमासादमपि पश्य विलोकय ।
किन्भूतयः । द्रुतं शीघ्रं अस्तङ्गनस्य सूर्यस्य निर्यन्ती वह्निर्निर्गच्छन्ती
करावली किरणपरस्परैव हैङ्गलं हिङ्गलं ख्यं रञ्जकरक्तद्रव्यविशेषेण रक्तं
वेतं दण्डविशेषोऽस्यास्तया । किन्भूते पदे । निषिध्यमानं निवार्यमाण-
प्रवेशं अहो दिनं यस्मिन् । स्त्रिया हि दौवारिकी स्व्येव युक्तेति सन्ध्यैव
रात्रेर्दौवारिकी जातेत्यर्थः । सूर्योऽस्तमितो दिनं गतं रात्रिरागतेति ।
सायंसन्ध्यया ज्ञाप्यत इति भावः । दौवारिक्यपि हैङ्गलवेतपाणिः सती
प्रविशन्तं कमपि प्रतिषेधयति । तिर्यक्करावलोति पाटे तिर्यक् प्रसारि-
त्यत्र ते कराश्चेति । अहनीत्यत्र तत्पुरुषत्वभावाद्वृजभावः ॥ ६ ॥

भूपास्थिदानस्तुटितस्य नाद्यात् पश्योडुकोटीकपटं वहङ्गिः ।
 दिङ्मण्डलं मण्डयतीव खण्डैः सायं नटस्तारकराट्किरीटः॥८
 कालः किरातः स्फुटपद्मकस्य वधं व्यधाद्यस्य दिनद्विपस्य ।
 तस्यैव सन्ध्या रुचिराऽखधारा ताराश्च कुम्भस्थलमौक्तिकानि॥९
 सन्ध्यासरागः ककुभो विभागः शिवाविवाहे विभुनाऽयमेव ।
 दिग्वाससा पूर्वमवैमि पुष्पसिन्दूरिकापर्वणि पर्यधायि ॥ १० ॥

भूषेति । हे भैमि ! तारकराट् चन्द्रः किरीटे यस्य स शम्भुः
 सायं नटति सायं नटनर्तकः सन् उद्धतात् नाद्यात् नृत्ताङ्गेतोस्तुटितस्य
 भूपास्थिदानो भूपास्थिमाकाया उच्छलितैः खण्डैः शकलैः तैरेव उडु-
 कोटीकपटं कोटिसङ्घानच्चत्वाजं वहङ्गिर्धारयङ्गिरिह सायंसमये
 दिङ्मण्डलं मण्डयति पश्य । एतानि नचत्वाणि न किन्तु तारण्डवत्तुटि-
 तास्थिनालोच्छलच्छकलान्येव दिक्षु शोभन्त इत्यर्थः । अन्येऽपि चन्द्र-
 तल्यकिरीटो नटो नृत्यस्तुटितहारखण्डैस्त्रीवृन्दं मण्डयति । मण्डय-
 तीवेति पाठे उत्प्रेक्षा ॥ ८ ॥

काल इति । हे प्रिये ! कालः सन्ध्यासमय एव किरातेऽथ च
 लम्पवर्णो हिंसकत्वानृत्यरूपो वा कालो गिरिमहारण्यसञ्चारी शबरः
 स्फुटानि विकसितानि पद्मानि यस्मिन्, अथ च प्रकटीभूतगुण्डद-
 ण्डाद्ये प्रकाशमानं पद्मकं रक्तविन्दुवृन्दं यस्मिन् तादृशस्य दिनरूपस्य
 द्विपस्य वधं व्यधादकरोत् । तस्यैवेह तस्य करिणो रुचिरा रस्या सन्ध्या-
 ऽसुधारा रुधिरधारा । ताराश्च नचत्वाणि विदारिततदीयकुम्भस्थल-
 मौक्तिकानि, सन्ध्यासरागो रक्तधारा ताराश्च स्थूलसुक्ता इव शोभन्त
 इत्यर्थः । स्फुटपद्मकस्येति वज्रप्रोक्तौ कप ॥ ९ ॥

सन्ध्यावेति । विभुना प्रसूया हरेण पूर्वं शिवायाः पावत्याः विवा-
 हावसरे सन्ध्यायाः सरागो रक्तवर्णोऽयमेव ककुभः पश्चिमाशया विभागः
 प्रदेशः पुष्पस्यैव सुक्ता सिन्दूरिका रक्तवस्तु तत्सम्बन्धिनि तद्योगात् पुष्प-

महानटः किं नु स भानुरागे सन्ध्याय सन्ध्यां कुनटीमपीशाम् ।
तनोति तन्वा वियताऽपि तारश्रेणिस्तत्रा साम्प्रतमङ्गहारम् ७

इदानीं सन्ध्यानक्षत्रयोगं वर्णयति । महानट इति । अङ्ग ! हे भैमि ! महान् सन्ध्योपासनः दिविपयेऽतिप्रशस्तस्तथाऽऽति गच्छतीत्येवम्भूतः कालः स प्रकृतः सायन्तनी, यदा महान् परमेश्वरो नटो नर्तको यस्मिन्, सन्ध्याकाले हि ईश्वरो नृत्यति स प्रकृतः सायंसन्ध्यासमयः । भानोः सूर्यस्य रागे लौहित्ये सति अक्षमयानन्तरं सूर्यस्य रागमात्रेऽवशिष्टे सति सन्ध्यां सन्ध्याकालिं किञ्चिन् पीतरक्तवर्णत्वान् कुनटीं, नेपाली कुनटी-गोलेत्याद्यभिधानान्नानःशिलाकृपां, तथा ईशमपि स्वकालस्वामिनीं वा अथ पितृप्रसूतपद्मत्वाद्देवताकृपां, अथ च समृद्धिमतीं सन्ध्याय सम्य-ग्विचिन्त्य साम्प्रतमिदानीं तन्वा किञ्चिदुद्गतया सन्ध्याः रागतरङ्गित-कान्तितया वा कथया किञ्चिदुद्गतया । तथा वियताऽपि गगनरूपया लक्षण्या यच्चगनं विस्तीर्णया च । यदा आसामस्येन व्याप्तं वियद्यया गगनव्यापिन्या च तारश्रेण्या नक्षत्रपरम्पराकृपया स्रजा पुष्पादिमालया हारं तनोति विरचयति किं । यदा ताराणां शुद्धमौक्तिकानां श्रेणि-र्यत्र तादृश्या यथितमौक्तिकमालया हारविरचनं युक्तमिति सन्ध्याकालः सन्ध्यामेवस्विधां सञ्चिन्त्य नक्षत्रपरम्परासेव विरचयति किमित्यर्थः । सन्ध्यारागः क्रियानवशिष्टोऽस्ति सुक्तातल्यानि नक्षत्राणि च किञ्चिदृ-श्यानि जातानीति भावः । तथा तारश्रेणि स्रजोपलक्षितेन तद्युक्तेन वियता गगनेनैव हारं तनोतीति वा । सन्ध्यामेवस्विधां विज्ञाय तूष्णी-भूत, इति न किन्त्वैचिन्त्याद्विशिष्टया तारश्रेणिस्तत्रा हारमपि विरच-यतीत्यर्थ इति वा अपि शङ्क्यः । अथ च स प्रसिद्धो महानटस्तत्राण्य-वृत्तकृतां शिवः भानोः सूर्यस्य रागे सति अक्षमिताई सूर्ये सतीति यायन् । तत्र सन्ध्यासमये सनःशिलातल्यवर्णां अचिरस्यास्तुत्वान् कुक्षितनर्तकीकृपां वा ईशां देवीं सन्ध्याय सम्यग् ध्यात्वा सायंसन्ध्या-वन्दनं कृत्वाऽऽमूर्तिषु मध्ये तारापरम्परैव माला यस्यां तथा गगनरूप-याऽपि अमूर्तयाऽपि कृत्वा इदानीं सन्ध्यावन्दनानन्तरं अङ्गहारं सुख-

२२ सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

३७७

करपात्रीयं ज्ञानां विक्षेपं करोति किमिति वितर्के । अमूर्त्तस्यङ्गहार-
करणं विचित्रमिति विरोधार्थोऽपिशब्दः । न केवलं चन्द्रसूर्यभोगादि-
भूषितयैव तन्वाऽङ्गहारं करोति किन्तु वियतऽपि तन्वेति ससञ्चयार्थो वा ।
दैश्वर्योऽपि सायं समये नृत्यति । भानुरागे सनःशिलातुल्यवर्णां सन्ध्या-
मयीणां सहचरीं पार्वतीं विचित्र्य विशिष्टया वियद्रुपयाऽपि तन्वाऽङ्ग-
हारं तनोति । पार्वतीसमीपेऽभीश्वरो नृत्यति । अथ च महानति-
प्रवीणो नटः कुत्सितां नर्तिकां नृत्तेऽनतिचसुरामपि सन्ध्यां वयःसन्धौ वर्त्त-
मानां तरुणीं रसभावसन्धौ वर्त्तमानां वा रसभावज्ञां । अत एव
सभायां अनुरागे दैशां सन्ध्यानुरागजनने समर्थं सञ्चिन्य वियत्तुल्ययाऽ-
तिविशालया शुद्धमौक्तिकपरम्परारूपया मालयोपलक्षितया तन्वा अङ्ग-
हारं तनोति तदसम्मतं किन्तु रसभाव-दिजनयन्त्या तया सन्ध्यानुरागे
समुपपादितेऽपि नृत्तकर्म्मकौशलेनऽपि सन्ध्यानुरागार्थं स्वयमङ्गहारं
तनोतीति युक्तमेवेत्यर्थः । अथ च सह नृत्तको वयः सन्धौ वा वर्त्तमानां
तया सन्दृष्टमतीमपि स्त्रियं कुत्सितां नर्तिकां नृत्तनभिज्ञां ज्ञात्वा सभा-
नुरागे निमित्ते विशिष्टया तन्वा स्वयमङ्गहारं तनोति तदसम्मतं किन्तु
अपि तु तस्या नृत्तकौशलाभावाद्भूतेन सभानुरागजने सामर्थ्याभावात् सभा-
नुरागजनार्थं स्वयमेव निपुणं नृत्यतीति युक्तमेवेत्यर्थः । अथ वा अन्येऽपि
महानतिसदृशो अस्ति सर्वत्र गऽति ताडशोऽतिवञ्चलोऽतिप्रसिद्धो
नटः कुनटीमपि नृत्तविद्यायामपि मया कान्त्या कृत्वाऽपि योऽनुरागस्त-
द्विषये दैशां सौन्दर्यातिशयेनैव रागहृत्पादयन्तीं तथा शैशवत-रुण्ययोः
सन्धौ वर्त्तमानां प्रादुर्भूतयौवनां रसभावसन्धिस्यत्वाद्दसभावज्ञां वा
सञ्चिन्य कायकान्त्याऽनुरागे सति कुनटीमपि तरुणीं रसभावज्ञां वा
तयेशां सम्पन्नाञ्च विचित्र्य तन्वा तदीयशरीरस्यातिविशिष्टतया शुद्ध-
मौक्तिकमालया हारं विरचयति तलानुरक्तः सन् तस्यै सुक्ताहारं गिर-
तीत्यर्थः । एवमन्या अपि योजनाः सुधियोहनीयाः । सभानुरागेः
सन्धवेति पठो वज्रं पुस्तकेष्वदत्तादुपेक्ष्यः । अष्टः पचाद्यच् ।
सन्ध्या दिगादित्याद्यन् । तारशब्दस्य नक्षत्रकनीनिकाभिधायित्वं दशम-
सर्ग एवोक्तम् ॥ ७ ॥

२२ सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

३७६

सतीसु मासु वृहता च पुष्पसिन्दूरिकार्थं वसने सुनेत्रे ।

द्विगौ द्विसन्धीमभि रागशो ने दिग्वाससोभे किमलम्बिघातां ११

सिन्दूरिकाख्ये पर्वण्युत्सवे पर्यधाय परिहितः । यतो दिग्वलयमेव
वासो यस्य तेन रक्तवस्त्रपरिधानावसरेऽपि दिग्वसनादौचित्यात् रक्तदि-
ग्भाग एव परिहित इत्यवैमिश्रं शङ्के । विवाहस्य चतुर्थे दिने प्रथमदिन-
परिहितानि वस्त्राणि प्रक्षालनार्थं परित्यज्य पुष्पसिन्दूरकाख्यपर्वणि
कौसुमार्द्ररक्तवस्त्राणि वधूवरेण परिधीयन्त इति वृद्धाचारः । ततेशस्य
दिग्वसनत्वं द्रुतपश्चिमभाग एवानेन परिहित इत्यर्थः । वर्यकभूतपुष्प-
स्याने ताराः सिन्दूरिकास्थाने सन्ध्यासरागः पश्चिमदिग्भाग इति
भावः ॥ १० ॥

प्रातः सायंसन्धयोः प्राचीप्रतोच्चोर्द्वयोरपि तुल्यवर्णत्वात् सायं-
सन्ध्यारक्तपश्चिमदिश एव पुष्पसिन्दूरिकात्वं कथं वर्ण्यत इत्युत्तमे तस्य
परिहारार्थं प्राच्या अपि तद्भावमाह । सतीमिति । हे सुनेत्रे !
सतीं दाक्षायणीसुमां पार्वतीं च उद्ब्रूहता परिणयता दिग्वाससा हरेण
पूर्वोक्तपुष्पसिन्दूरिकार्थं द्विसन्धीमभि द्वे अपि प्रातःसायंसन्धेय लक्ष्मी-
कृत्य द्वे प्राचीप्रतोच्चौ दिशावेव रागेण रक्तवर्णेत शोभा ययोस्ते रक्त-
वर्णेन शोभेते इति वा । तादृशे रक्ते उभे द्वे वसनेऽलम्बिघातां प्राप्ते
किम् । विवाहद्वये सन्ध्याद्वयरक्तदिग्द्वयमेव दिग्वसनत्वाद् रक्तवस्त्रद्वयं
शिवेन लब्धमित्यहं मन्य इत्यर्थः । शिवेन द्वे दिशे वेव वस्त्रे द्वे सन्धेय
लक्ष्मीकृत्य रागेण रङ्गकद्रव्येण कृत्वा ये शोभे कर्मभूते ते प्रापिते किम् ।
विवाहे वस्त्रं रङ्गनय कस्यचित् करे समर्थते तस्मात्शिवेन दिग्द्वयरूपे
सम वस्त्रे भवतीभ्यां रक्तशोभे प्रापनीये इति सन्ध्याद्वयं आज्ञप्तं स
दिग्द्वयं रक्तशोभं चकारेत्यर्थः इति वा । सुनेत्रीति पाठे संयोगोपधा-
दिति निषेधात् ङीप् चिन्त्यः । द्विसन्धी सकाहारे द्विगोरकत्वे आ-
वलो वेति स्त्रीत्वे च द्विगोरिति ङीप् सन्ध्याशब्दस्य तद्विज्ञानपदत्वा-
दङ्गलङितस्येति यङोपः, अभिरभागे इत्यभेः कर्मप्रयत्नीयत्वत् तद्योगे
द्वितीया । गत्यर्थत्वादणौ कर्तुं कर्मत्वम् ॥ ११ ॥

आदाय दण्डं सकलानु दिक्षु योऽयं परिभ्रास्यति भानुभिक्षुः ।
 अथौ निमज्जन्निव तापसोऽयं सन्ध्याम्नकापायमधत्त सायम् ॥१२
 अस्ताचलेऽस्मिन्निकषोपलाभे सन्ध्याकषोल्लेखपरीक्षितो यः ।
 विक्रीय तं हेलिहिरण्यपिण्डम् तारावराटानियमादित द्यौः ॥१३

आदायेति । योऽयं भानुरेव निक्षुः परिव्राट् दण्डं पारिपाश्विक-
 मेव वैष्णवयष्टिमादाय सकलानु दिक्षु परिभ्रमति सोऽयं तापसः परि-
 ब्राट् सायङ्काले अथौ निमज्जन् पातालं प्रविशन्नथ च वज्रजले जलाशये
 स्नानं कुर्वन् सन्ध्यायामभ्यं गगनं तदेव कापायं रक्तवस्त्रमधत्तेव, उपरि
 स्वस्योर्ध्वभागः अथ चोच्चतः स्योपरि दण्डस्योपरि वा निजमस्तकोपरि
 वा धृतवानिव । एव यतिरपि वज्रकालावस्थानस्य निषिद्धत्वादुक्तलक्षणः
 सन् परिभ्रमन् कापायं वस्त्रं धारयति । कापाया इव सन्ध्या शोभत
 इत्यर्थः । माठरः पिङ्गलो दण्डः, निक्षुः परिव्राट् कर्मन्दोति चामरः ।
 कापायं तेन रक्तं इत्यण् ॥ १२ ॥

अस्तेति । यः सूर्यः अस्मिन् प्रतीच्यां वर्त्तमाने निकषोपलाभे
 सुवर्णरौक्षापापाण्यतल्लेऽस्ताचले सन्ध्याराग एव कषोल्लेखः वर्षणोल्लेख-
 स्तेन परीक्षित इयं द्यौस्तं हेलिं सूर्यमेव हिरण्यपिण्डं विक्रीय विनि-
 मयेन कस्मैविदत्त्वा तारावराटान् वराटकान् कपर्दकान् अदित जग्राह ।
 उत्तमं सुवर्णं रक्तपीतं भवति तथा च रक्तपीतसुवर्णस्य सूर्यगोलकस्य निकष-
 परीक्षितसुवर्णरेखेव सन्ध्या दृश्यते । ताराश्च वराटका इव दृश्यन्त
 इत्यर्थः । द्यौरिति लोकव्यवहारानभिज्ञत्वद्योतनार्थं स्त्रीलिङ्गनिर्देशः ।
 स्त्री हि सुवर्णं दत्त्वा सुखेतया वराटकान् गृह्णाति धूर्त्तेन वञ्च्यते च ।
 वराटकस्य व्यवहारे देशे सुवर्णमपि दत्त्वा वराटक एव गृह्णाते ॥ १३ ॥

६२ सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

३८१

पचेलिमं दाडिममर्कविम्बसुत्तार्थं सन्ध्या त्वगिवोष्णिताऽस्य ।
 तारामयं बीजभुजाऽदसीयं कालेन निष्ठूतमिवास्थि यूयम् १४
 ताराततिर्वीजमिवादमादमियं निरष्टीवि यदस्थियूयम् ।
 तन्निष्कुलीकृत्य रविं त्वगेष्ठा सन्धोष्णिता पक्लिमदाडिमंवा १५
 सन्ध्यावशेषे कृतताण्डवस्य चण्डीपतेर्यत्पतनाभिघातात् ।
 कैलासशैलरफटिकाश्मखण्डैरमण्डि पश्योत्पतयालुभिर्द्यौः ॥ १६

पचेलिममिति । दाडिमं बीजभुजा कालेन रक्तमर्कविम्बमेव पचे-
 लिमं तरोरुपर्येव स्वयं पक्वं दाडिमफलसुत्तार्थं गगनतरोरुस्त्रीटयित्वा
 बीजग्रहणार्थं भित्त्वा वा सन्ध्यात्वगिव अस्य दाडिमस्य पक्त्वाद्रक्तवर्त्त-
 र्वोष्णिता परित्यक्ता, तद्बीजभक्षणार्थमुपरितनवीजकोशवत् सन्ध्या
 दृक्कृता । तथा बीजभक्षणानन्तरं तारामयं तारारूपं यदपीयमगुप्त
 दाडिमस्य अमीषां बीजानां वा सन्ध्वि अस्यां बीजमध्यस्थले श्वेतकणा-
 नां यूयं वृन्दं निष्ठूतमिवे द्वीर्णमिव, बीजानि भक्षयित्वा गृहीतं रस-
 मन्तर्गतश्चेतकणावृन्दं पुनः फूत्कृतमिव । न हि कालाडते सूर्योदाडिमं
 भक्षितं समये । अन्धोऽपि दाडिमसुत्तार्थं तत्त्वच परित्यज्य बीजा-
 न्याख्यं गृहीतरसान् बीजकणान् फूत्कृत्य त्यजति ॥ १४ ॥

तारेति । सामर्थ्यात् कालेन कर्त्ता रविमेव तत् पक्लिमं पचेलिमं
 दाडिमं निष्कलीकृत्य निर्गतबीजकुलं कृत्वा बीजरूपं सारं गृहीत्वा
 तदीया त्वगेष्ठा सन्ध्या उष्णिता, वाशब्दः सन्ध्यावनायासुष्णिता किमि-
 त्यर्थः । तत्किमित्वाशङ्क्याह । बीजानि आदमादं भक्षयित्वा अस्य
 सूर्यरूपस्य पक्वदाडिमस्य संवन्धि अस्थियूयमिव इयं ताराततिः निर-
 ष्ठीवि निष्ठूता । जग्ध्वाजग्ध्वा इति आदमादं अदेराभीक्ष्णेन द्विर्व-
 चनञ्च । निरष्टीवि कर्मणि चिण् निष्कुलीकृत्य निष्कूलक्षिप्तोपणे इति
 डाच् । क्षेपकोऽयं श्लोकः ॥ १५ ॥

सन्ध्यावशेषे । हे प्रिये ! सन्ध्यावशेषे सन्ध्यावन्दनान्ते कृतं ताण्डवं
 नृत्यं येन तस्य चण्डीपतेः पदोच्चरणयोर्द्विदयत्वेनाभिघाताद्देतोः उत्पत-

अमूनि मन्थे सुरनिर्कारिण्या यादांसि गोधा मकरः कुलीरः ।
 तत्पूरखेलत्सुरभीतिदूर मग्नान्यधः स्पष्टमितः प्रतीमः ॥ २१ ॥
 स्मरस्य कम्बुः किमयञ्चकास्ति दिवि त्रिलोकीजयवादनीयः ।
 कस्यपरस्योडुमयैः प्रसूनैर्वादित्रहृष्टिर्घटते भटस्य ॥ २२ ॥

स्थितैर्जनैर्दृश्यन्ते । तथा त.सां ताराणां सङ्ख्यमाणानि पुरयच्चयवशाद्भूमिं
 प्रत्यागमनानि ग.दाप्पजलानां धारा एव पतन्ति । दृश्योः सन्ति चिर-
 स्थितमन्ति य.नि वाष्पपृषन्ति तानि तारा इति वा । तत्सङ्ख्यमाणानि
 स्थितताराप्रतिविम्बभूतानि तत्तुल्यानि पतन्त्यधःपातोनि यानि पृषन्ति
 तानि धारा अम्बुप्रवाहाः त.सां ताराणां सङ्ख्यमाणानि वीथयो मेधादि-
 सङ्ख्यानयो वा । धारा अम्बूणां प्रवाहा इति वा । स्त्रियो हि विरह-
 मसहमाना रुदन्ति पतन्तीति तिङन्तं । पृषद्विशेषण वा ॥ २० ॥

अमूनीति । हे प्रिये ! गोधाख्यास्तारा गोधा मकरराशिसम्ब-
 न्धिन्यस्ताराः मकरः कुलीरः कर्कटराशिसम्बन्धिन्यस्तारा अमूनि प्रत्य-
 च्छदश्यानि अमरनिर्कारिण्या मन्दाकिन्या यादांसि जलजन्तव एवेत्यहं
 मन्थे । गोधा मत्स्याः कर्कटा अपि जले वर्तन्ते उपरि च दृश्यन्ते तस्मा-
 द्देवनद्या यादांस्वेवैतानोत्तर्यः । तर्हि उपरिवर्तमानेन द्रष्टुं योग्या न
 त्वधःस्थितेनेत्यत आह तस्या नाकनद्याः पुरे प्रवाहे खेलन्तः क्रीडन्तः
 सुरास्तेभ्यः सक.शाङ्गीत्या दूरतलपर्यन्तमग्नानि, अत एव जलतलग.मि-
 त्वाद्धोभागे इतो भूदेशादपि स्पष्टं सुखेन जानीमः । भूभागे स्थिता
 अपि जलगामित्वाङ्गीधादिवादांसि व्यक्तं जले पश्याम इत्यर्थः । गोधा-
 कारं भ्रुवमण्डलं, गोधा ज्येष्ठा वा ॥ २१ ॥

स्मरस्येति । त्रिलोकीविजये वादनीयो वादनार्हः स्मरस्य सम्बन्धी
 अयं प्रत्यच्छदश्यो विशाखानक्षत्ररूपः कम्बुः शङ्खः दिवि चकास्ति किम् ।
 उच्चतरदेये वादितवाद्यं सर्वत्राकर्ण्यत इति गगने स्थापितो लोकतय-
 विजयवादनार्हः कामस्यैव कम्बुः किमित्यर्थः । यस्मादपरस्य कस्य भट-
 सोडुमयैस्ताराहृषैः प्रसूनैः कृत्वा वादित्वहृष्टिः वाद्यनिर्माणं घटते,

३२ सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

३८५

किं योगिनीयं रजनी रतीशम्
 याऽजीजिवत् पद्ममसूहृत् ।
 योगर्द्धिमस्या महतीमलग्न-
 मिदं वदत्यम्बरचुम्बि कम्बु ॥ २३ ॥
 प्रबोधकालेऽहनि बाधितानि
 ताराः खपुष्पाणि निदर्शयन्ती ।

सरस्यैव धनुषः पुष्परूपत्वदर्शनात् तदीयस्यैव वाद्यस्य पुष्परूपत्वसम्भाव-
 नायुक्तत्वात् । ताराकुसुमरूपः कामशङ्ख एव यं गगने शोभते न त्वन्य-
 दीय इत्यर्थः ॥ २२ ॥

किमिति । इयं रजनी योगिनी स्त्रीपुंसयोगवती, अथ च शाक्त-
 मन्त्रसिद्धा मारणोच्चाटनाद्यभिघ्ना स्त्री किम् । या रतीशं दिवा नि-
 ल्जीवमिव बीजसन्निधेरजीजिवत् सञ्जीवं चक्रे, पद्ममसूहृत् पद्मानि च
 समकोचयत् । रात्रौ च स्त्रीपुंसयोगे काम उदीतो भवति पद्मानि च
 सङ्कुचन्ति । अलग्नं निराधारं अम्बरचुम्बि आकाशवासि तारामात्रा-
 त्मकत्वादलग्नमराशिभूतं या इदं प्रत्यक्षरूपं कम्बु तारारूपः शङ्खोऽस्या
 रात्रियोगिन्या महतीं योगर्द्धिं वदति, दिवा दर्शनाभावादिदानीं दृश्य-
 मानः शङ्खो रात्रिर्जातेति कथयति । योगशक्तिं विना निराधारं वस्तु
 कथं स्यापयेत् । योगिन्यपि मृतमपि जीवयति किञ्चित् मोहयति मूर्च्छां
 प्रापयति भ्रान्तं करोति वा, तस्माद्योगिनी किमित्युपेक्षा । कम्बुशब्दस्य
 गतुः सकत्वमप्यस्तीति पूर्वमेवोक्तं स्मर्तव्यम् । अजीजिवदमसूहृदिति
 एवोच्यते पदा ह्रस्वः ॥ २३ ॥

प्रबोधेति । हे मित्रे ! प्रबोधकाले जागरणसमयेऽथ सत्यगुप्तानो-
 त्पत्तिसमयेऽहनि दिवा बाधितानि सूर्यदीप्तिध्वस्तकान्तीनि ताराः
 नक्षत्ररूपाणि खपुष्पाणि गगनसत्त्वन्धीनि कुसुमानि नितरां दर्शयन्ती
 प्रकाशयन्ती, अथ च दृष्टान्तोर्ज्वतीभूत्याध्वनि बौद्धाध्वनि भूत्यादिदर्शने
 विषमयोगिनी काचित् प्रव्रजितैवेयं निशा स्फुटाभमतितरां दृष्टमपि

[३३]

निशाऽऽह शून्याध्वनि योगिनीयम्

मृषा जगद्दृष्टमपि स्फुटाभम् ॥ २४ ॥

एणः स्मरेणाङ्गमयः सपत्नी-

कृतौभवदुभूयुगधन्वना यः ।

सुखे तवेन्दौ लसता स तारा-

पुष्पालिवाणानुगतो गतोऽयम् ॥ २५ ॥

लोकान्त्रयो मण्डपमादिदृष्टि-

ब्रह्माण्डमाभात्यनुकाष्ठमस्य ।

प्रत्यक्षेण प्रतीयमानमपि स्थावरजङ्गमात्मकं सकलं जगन्मृषाऽसत्यमाह
ब्रूते । बौद्धादिदर्शने हि ज्ञानस्यैव घटाद्याकारस्यानातिरिक्तं सर्वं
मिथ्येति बोध्यते । योगिन्यपि प्रपञ्चो मिथ्येति दर्शयति तथेयमपि
रातिरहन्त्यपि पुष्पतुल्यानि नक्षत्राणि निजयोगात् गगने दर्शयतीति
भावः । निदर्शनं करोति वेति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा ॥ २४ ॥

एण इति । हे मैमि ! तव सुखे एवेन्दावाह्लादकत्वादियुगयोगा-
ञ्चन्द्रे लसता प्रकाशमानेन, तथा भवदुभूयुगमेव धनुर्यस्य तेन स्मरेण तव
सुखेन्दौ विमतो मृगवाञ्छन्द्वात् सम्यतिपन्नवदित्यनुमानप्रसिद्धो योऽङ्ग-
मयः कलङ्करूप एणो मृगः सपत्नीकृतः सुखे, तच्चापदर्शनाज्जठरावस्थित-
पत्रस्यैव वाणस्यापरपार्श्वे निर्गमनं यथा भवति तथा व्यधितः, स एव मृगः
तारापुष्पालिर्नक्षत्ररूपपुष्पपङ्क्तिस्तुल्यचणो वाणस्तेनानुगतः सन् सहित
एव पलाय्य गतोऽयं गगने दृश्यते किम् । चन्द्रे मृगेण भाष्यं स चात्र
नास्ति, सचापः कामञ्च सुखे लसति, गगने च मृगशिरो नक्षत्रं मृगाख्य-
वाणाकारपुष्पतुल्यतारानुगतं दृश्यते, तर्हि कामेन विध्यन्तर्गतपत्रपार्श्व-
वह्निर्निर्गतवाणसहितो व्यधितः पलाय्य गतः स एणोऽयं मृगो दृश्यते
त्रिमिति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । सपत्न्यनिष्पत्तादतिव्यथन इति डाच् ॥ २५ ॥

लोकेति । हे मैमि ! ब्रह्माण्डं आदौ सर्वज्ञादपि पूर्वं दृष्टि-
निर्माणां यस्य, अथ च चिरकालनिर्मितं पुराणं मण्डपमिति आभाति

स्वकान्तिरेणूत्करवान्तिमन्ति
 घुणव्रणद्वारनिभानि भानि ॥ २६ ॥
 शचीसपत्न्यां दिशिपश्य भैमि !
 शक्रेभदानद्रवनिर्झरस्य ।
 पोष्णूयते वासरसेतुनाश-
 दुच्छृङ्खलः पूर इवान्वकारः ॥ २७ ॥

तत्र दिवः शोभत इत्यर्थः । यतस्त्वयाणामपि लोकानामाश्रयः ब्रह्माण्डा-
 धारत्वाज्जगतां मण्डपोऽपि लोकानामाश्रयः तच्छायानिवासित्वाहोका-
 नामाश्रयनामत्वाच्च तस्य । अत एवास्य ब्रह्माण्डमण्डपस्याऽनुकाठं
 दिशि दिशि एतत्सम्बन्धिनीषु सर्वासु दिक्षु, अथ चैतत्सम्बन्धीनि काष्ठानि
 दाह्यणि लक्ष्मीकृत्य तेषु भानि नक्षत्राणि स्वकान्तिरूपस्य उत्खातरेणूत्क-
 रस्य सम्बन्धीनि वान्तिरुद्गारस्तद्वन्ति सन्ति घुणाख्यकोटानिर्मितो व्रणः
 च्छिद्रनख्य द्वारं मुखं तन्निभानि तत्तुल्यानि घुणोत्कीर्णदारुजोयुक्तानि
 दारुच्छिद्रमुखानीव दृश्यन्त इत्यर्थः । जनान्श्रयनामा मण्डपोऽर्थात्-
 जीर्णो यदा भवति तदा तदीयकाष्ठेषु घुणाः पतन्ति घुणोत्कीर्णगल-
 द्रजोयुक्तानि घुणकतच्छिद्रमुखानि वृत्तानि च दृश्यन्ते तानीव भानीति
 भावः । मण्डपोऽस्त्री जनान्श्रय इत्यमरः । अनुकाठं वीक्षायामव्य-
 योभावः ॥ २६ ॥

इदानीं सर्वदिग्ब्यापितमोवर्णनं प्राच्यादिक्रमेणोपक्रमते । शची-
 ति । हे भैमि ! अन्वकारः शच्याः सपत्नी दिक् प्राची तस्या वासररू-
 पस्य सेतोः सूर्यस्य प्रभानर्यादाया नाशदुच्छृङ्खलो निरर्गलः शक्रेभस्य
 दानद्रवो दानोदकं तस्य निर्झरः प्रवाहस्तस्य श्यामः पूर इव पोष्णूयते अथ
 प्रसरति प्राचीं प्राप्नोतीत्यर्थः । त्वं पश्य प्राच्यामेव चैरावतदानजलप्र-
 वाहपूरसम्भवः जलपूरोऽपि बन्धोपगमादप्रतिहतप्रसरः सन्नितरां प्रस-
 रति । लुङ् सर्पण इत्यस्माद्गृणार्थे यङ् द्विर्वचनम् ॥ २७ ॥

रामान्निरोमावलिदिग्विगाहि
 ध्वान्तायते वाहनमन्तकस्य ।
 यहीत्य दूरादिव विभ्यतः स्वा-
 नश्वान् गृहीत्वाऽपहतो विवस्वान् ॥ २८ ॥
 पक्कं महाकालफलं किलासीत्
 प्रत्यग्गिरेः सानुनि भानुविष्वम् ।
 भिन्नस्य तस्यैव दृशन्निपाता-
 हीजानि जानामितमां तमांसि ॥ २९ ॥

दक्षिणदिग्व्यापितमो वर्णयति । रामेति । श्रीरामस्यालिः सेतुः
 सेतुबन्ध एव श्यामत्वाद्गोमावलिर्निर्यास्तस्या दक्षिणस्या दिशो विगाहि
 नितरां व्यापकं अन्तकस्य दिक्पतित्वः दक्षिणदिक्त्वं तद्वाहनं महिष एव
 ध्वान्तायते कज्जलनीलोऽम्बुकार इवाचरति । विवस्वान् सूर्यः यद्य-
 मवाहनं दूराद् वीक्ष्य सहजाश्च महिषवैरक्षरणाद्विभ्यतः समयान् स्वान-
 श्वान् गृहीत्वाऽपहतः पलायित इव । दक्षिणदिशि तिमिरं यममहिष-
 वच्छोमत इत्यर्थः । अन्तकपदेन तद्वाहनस्य दारुणत्वं सूचितं, अत एव
 ततोऽप्यश्वानां भयं युक्तम् । ध्वान्तायते उपमानादाचारे कर्तुः क्यङिति
 क्यङत्वात् तङ् । सेतरालौ स्त्रियां पुमानित्यमरः ॥ २८ ॥

प्रतीचीव्यापितमो वर्णयति । पक्कमिति । भानुविष्वं प्रत्यग्गिरेः
 प्रतीच्यां वर्तमानस्यास्ताचलस्य सानुनि कालयशात् पक्कं महाकालस्यैन्द्र-
 वारुण्याः फलमासीत् किलैवमहं मन्य इत्यर्थः । तथाऽहमतिपक्कत्वादति-
 लयत्वादुच्चतरदेशादधस्तात् दृशदि शिलायां निपातात् तदभिघाताद्भूतो-
 भिन्नस्य विदीर्णस्य तस्य भानुविष्वरूपस्य महाकालफलस्य कृष्णतमानि
 बीजान्येव तमांसि जानामितमां नितरां सन्त्ये । पर्वतादिकठिन-
 भूषणवत् जम्बीरवर्तुलं पक्कं सदातिरिक्तकृष्णबीजं महाकालफलं गृहीत-
 सर्गनिवारणार्थं गृहद्वारे दृष्टव्यमिति । अस्तनयसम्बन्धात् परिणतकालं
 रक्तं महतः कालस्य फलभूतञ्च भानुविष्वं महाकालफलमिव । तमांसि

पत्युर्गिरीणामयशः सुमेरु-

प्रदक्षिणाङ्गास्वदनादृतस्य ।

दिशस्तमसैतरथान्यनाम-

पत्रच्छटाया ऋगनाभिशीभि ॥ ३० ॥

ऊर्ध्वं धृतं व्योम यदुण्णरश्मे

दिवा सहस्रेण करैरिवासीत् ।

पतत्तदेवांशुमता विनेदं

नेदिष्ठतामेति कुतस्तमिच्छम् ॥ ३१ ॥

विदीर्णस्य तस्य कृष्णतमानि बीजानीव प्रसरन्तीत्यर्थः । अन्यदिग्गोचया
प्रतीच्यां सायंसमये सूर्यसन्ध्यासम्बन्धिनः प्रकाशस्यासन्नत्वादल्पान्वकार-
सूचनार्थं तमसां बीजत्वेन निरूपणम् ॥ २९ ॥

उदीचीव्यापितमो वर्णयति । पत्युरिति । चैतरथं कुवेरवनं
तदेवान्यनाम यस्यास्मादृशी पत्रच्छटा पत्रवल्ली यस्यासैतरथाख्यवनरूप-
पत्रवल्लिकाया उत्तरस्या दिशो ऋगनाभिः पत्रवल्लीरचनासाधनभूता
कस्तूरी तद्वच्छोभते एवं शीलं कृष्णतमं तमो गिरीणां पत्युर्हिमाचलस्या-
य एव, यतः सुमेरोः प्रदक्षिणीकरणाङ्गास्वता सूर्येणानादृतस्यावज्ञातस्य
हिमाद्रिर्यद्यपि गिरीणां पतिस्तथापि सूर्येणानादृतत्वाद्धीन एव । ऊर-
रेव महान् । अख्योद्यानं चैतरथमित्यमरः ॥ ३० ॥

ऊर्ध्वदिग्व्यापितमो वर्णयति । ऊर्ध्वमिति । तमालश्यामलं यदु-
व्योम दिवा सहस्ररश्मेः सहस्रसङ्ख्यैः करैः किरणैरथ च हज्जैर्हृष्टं दूरोऽ-
प्रदेशे धृतमिवासीत्, तन्नभ एवेदं तमालश्यामलं अंशुगता विना सायं-
समये सूर्यविनाशालारक्तेणानेन विनाऽधः पतत् सत्, नेदिष्ठतामेतितर्था
नैकस्य मेति, तमिच्छं कुतः कस्यादकस्यादागतमपि तिमिरं नाम किमपि
नास्ति, किन्तु निकटीभवद्गगनमेव तमिच्छमित्यर्थः । पतत्योमेव तमिच्छं

ऊर्ध्वार्पितन्यज्जकटाहकल्पे
 यद्व्योम्नि दीपेन दिनाधिपेन ।
 न्यधायि तज्जूममिलद्गुरुत्वं
 भूमौ तमः कज्जलमस्खलत् किम् ॥ ३२ ॥
 ध्वान्तेणनाभ्या श्रितिनाऽध्वरेण
 दिग्गः शरैः सूनशरस्य तारैः ।

कुतो भूमौ निकटतामेति, न तु तदतिरिक्तं नभोऽस्तीति वा । अन्यदपि
 यत् कस्यचित् कराभ्यामूर्ध्वं धार्यते तदभावेऽधः पतत्येव । नेदिष्ठतां
 अतिशयेन इष्टानि, अन्तिकवाद्योरिति नेदादेशः । कुतः । पक्षे स. र्व-
 विभक्तिकस्तसिः ॥ ३१ ॥

अधोदिग्व्यापितमो वर्णयति । ऊर्ध्वेति । सानर्थ्याद्विधिना ऊर्ध्वं
 स्पर्शदीपस्योपरिभागेऽर्पितो न्युजः कज्जलधारणार्थमधीमुखोऽतितमः
 अहाकटाहः कर्परे तत्कल्पे तत्तुल्ये कृष्णतमे व्योम्नि अधिकरणे प्रकाश-
 कारिणा कज्जलधारणार्थेन दिनाधिपेनेव दीपेन कारणेन यत् कज्जलं
 न्यधायि न्यस्तं तत्कज्जलमेव तमो भूम्ना क्रमसङ्घातवाञ्छल्येन कृत्वा
 मिलद् युक्तं भवत्पतनाख्यकर्मकारणं गुरुत्वं यस्य तादृशं सत् भूमावस्खलत्
 किं, अतिभारेण पतितं किम् । गुरुत्वाच्च पतनं युक्तम् । तत् कज्जल-
 नेव भूमौ पतितं किम्, अपि तु तमो नाम न किञ्चिदित्यर्थ इति वा ।
 कज्जलमपि कर्परे धृतं क्रमेण वञ्च भवद् गुरुत्वादधः पतति । कटाहः
 कर्परे तथेति निघण्टुः । ईपदसमाप्तौ कल्पप्रत्ययः ॥ ३२ ॥

ध्वान्तेति । ध्वान्तेनैवैषनाभ्या कस्तूर्या तथा श्रितिना नीलेनान्व-
 रेण गगनेनाथ च वस्त्रेण । यद्वा । ध्वान्तेणनाभ्या कृत्वा नीलेन गगने-
 नोपलक्षितास्तथा निशितात् पुष्पज्वल्यरूपत्वाच्चोज्ज्वलैस्तारैर्नक्षत्रैरेव सून-
 शरस्य कामस्य शरैरुपलक्षिताः, अथ च तारैरुज्ज्वलैः पुष्पैरुपलक्षितास्तथा
 प्रकाशाभावान्दन्दाच्चैर्मन्दनयनैर्नरैर्लक्ष्य लक्षणीयाः अथ च मन्दाक्षस्य

मन्दाक्षज्ज्ञानिनिशिमामनिन्दौ
 सेष्या भवाद्यान्यभिसारिकाभाः ॥ ३३ ॥
 भास्वन्ययीं मीलयतो दृशं द्राक्ष
 मिथोमिलद्दृष्ट्वाञ्जलमादिपुंसः ।
 आचक्ष्महे तन्नि ! तमांसि पक्ष्म-
 श्यामत्वलक्ष्मीविजिनेन्दुलक्ष्म ॥ ३४ ॥

दृष्ट्वाया विषयभूताः सलज्जा अत एवाभिसारिकाभाः सैरिणीतल्याः
 दिशः, अनिन्दौ चन्द्ररहितायां अनुदितचन्द्रत्वाच्चायायां निशि मामा-
 यान्ति प्रत्यागच्छन्ति तस्मात् सपत्नीभ्यान्त्या लं सेष्या भव । अभिसारिका
 अपि शुभ्राद्यां रात्रौ शुभ्रवस्त्राद्याभरणाः, कृष्णायाञ्च रात्रौ कृष्णवस्त्रा-
 द्याभरणाः समायान्तीति । ता अपि कस्तूरीलताङ्गरागा नीलवसनाः
 प्रकृष्टवृत्तपुष्पाः कामवाणपीडिताः सलज्जाः सत्यः क.सुकं प्रति समा-
 यान्ति तदीयनायिकाश्च सेष्या भवन्ति, तथा दिशोऽपीत्यर्थः । सर्वा अपि
 दिश एकत्र मिलिता इति प्रतीतिः । तिर्यग्वापितमो वर्णितमनेन ।
 कान्तार्चनी तु या याति सङ्केतं साऽभिसारिकेत्यमरः । मन्दाक्षमन्दा
 इति पाठे मन्दनयनानामल्पदृश्यास्तमोवाङ्मलात् । अथ च तमोवाङ्म-
 ल्यान्मन्दक्षा अत एव मन्दगमनाः, लज्जया वा मन्दगमना इत्यर्थः ।
 तारशब्दः पूर्ववत् ॥ ३३ ॥

भास्वदिति । हे तन्नि ! लशङ्गि ! भास्वन्ययीं रथिरूपां दक्षिणां
 दृशमस्तमव्याजेन द्राक्ष्यीषं मीलयतः सङ्कोचयतः आदिपुंसः श्रीवि-
 ष्णोर्मिथोऽन्योन्यं मिलन्तौ द्वावप्यञ्जलावूर्द्धाधःपुटे यस्य निमीलनवशादन्यो-
 न्यसंलग्नपुटत्वान्निविडरोमकं, अत एव श्यामत्वलक्ष्म्या विजितं नितरां
 पराभूतं इन्दुलक्ष्म येन तादृशं पक्ष्म नेत्रसम्बन्धवूर्द्धाधःपुटे पुनर्धनीभूत-
 रोमाण्येव तमांसि वयमाचक्ष्महे ब्रूमः, न तु ततोऽन्यानि तमांसीत्यर्थः ।
 तिमिरव्याप्तत्वात् किमपि न दृश्यत इति भावः । पक्ष्मेति जात्यैक-
 वचनम् ॥ ३४ ॥

विवस्वताऽनायिषीव मिथ्याः

स्वगोसहस्रेण समञ्जनानाम् ।

गावोऽपि नेत्रापरनामधेया-

स्तेनेदमान्धं खलु नान्धकारैः ॥ ३५ ॥

ध्वान्तस्य वामोर ! विचारणायाम्

वैशेषिकं चारु मतं मतं मे ।

विवस्वतेति । विवस्वता नेत्रमित्यपरन सधेयं यासां ताश्चक्षुरूपं
जनानां गावोऽपि स्वस्य गवां किरणानां सहस्रेण समं सह मिथ्या दिने
निमीलिताः सत्यः अनायिषतेव नीता इव यस्मात् तेन खलु तेनैवेदमान्धं
प्रकाशाभावाच्चेलापगमाच्च रूपान्धत्वं, न त्वन्धकारैः कल्पेदमान्धं, तमो-
वशात् किमपि न दृश्यत इति भावः । अन्येनापि गोपालेन स्वगोसह-
स्रेण मिथ्यताः परेषामपि गावो नीयन्त इति ॥ ३५ ॥

ध्वान्तस्येति । हे वामोर ! अतिसुन्दरोर ! ध्वान्तस्य विचारणायां
तमःस्वरूपनिरूपणे विषये वैशेषिकं मतं षट्पदार्थसाधर्म्यवैधर्म्यनिरूपणा-
त्मकं काणाददर्शनं चारु सदुपपत्तिकं न त्वन्यदिति मे मतं सम्यक्तम् ।
खलु यस्मात् कारणात् सम्प्रदायविदः तद्दर्शनं वैशेषिकं शास्त्रमौलूकमाहु-
र्वदन्ति । अत एव तमसस्तत्त्वनिरूपणाय अनारोपितस्वरूपनिरूपणाय
क्षमं समर्थसुलूकस्य घूकस्य सन्ध्वि, दृश्यते अनेनेति दर्शनं, चारु सदुप-
पत्तिकं न त्वन्यदिति मे मतं सम्यक्तम् । खलु यस्मात्कारणात् तद्दर्शनं
वैशेषिकं शास्त्रमौलूकमाहुर्वदन्ति । वैशेषिकमधुलूकापरनाम्ना काणा-
दक्षिणा प्रोक्तमित्यौलूकदर्शनं, ततश्चैतदपि तमस्तत्त्वनिरूपणाय समर्थ-
मिति युक्तमित्यर्थ इति शब्दच्छलम् । वैशेषिकदर्शने च किमिदं तमो
भावरूपं, अभावरूपं वेति सन्देहे भासासभाव एव तन इति सूत्राविरो-
धेन व्योमशिवाचार्यादयः षट्पदार्थवैधर्म्येणाभावरूपमेव तमो न्यरूप-
यन् । श्रीधराचार्य स्वारोपितं भूरूपमेव तम इति निर्वर्ण्य भाभावे

११ सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

३६३

औलूकमाहुः खलु दर्शनं तत्
 क्षमं तमस्तत्त्वनिरूपणाय ॥ ३६ ॥
 स्नानिस्पृशः स्पर्शनिषेधभूमेः
 सेयं त्रिशङ्कोरिव सम्पदस्य ।
 न किञ्चिदन्यत् प्रति कौशिकीये
 दृशौ विहाय प्रियमातनोति ॥ ३७ ॥

सत्येव तमः प्रतीतिर्भाभाव एव तम इत्युक्तमिति सूत्रविरोधं पर्यहार्पुः ।
 एतदसहमानाः श्रीमदुदयनाचार्यादयः पुनर्भास सभावमेव तमस्त्वेन निर-
 नेषुः, यस्मात्तदौलूकं दर्शनं वैशेषिकशस्त्रं तमस्तत्त्वनिरूपणाय क्षममाहु-
 रिति वाऽन्यथः । महत्त्वान्धकारे सत्यपि घटादिपदार्थं को वा पश्यतीति
 भ्रान्तिविचारणयां क्रियमाणायां भूकनेत्वमेव चारु सर्वेभ्योऽप्यधिकमिति
 मे मतं पुनः पुनः सम्प्रतमित्यर्थः । औलूकनेत्वमेव महत्त्वान्धकारे घटादि-
 विभोक्तयितुं समर्थं, अन्यदीयनेत्वाणां त्वान्धमेव जातमिति भावः ।
 यतो वैशेषिकं घटादीन् विशेषान्वेति तादृशं महत्त्वान्धकारे भूकनेत्वमेव
 घटादीन् भेदेन जानाति न त्वन्यदीयं नेतुं, तस्मात् तदेव चार्त्विजिति ।
 तत्र दृढसम्प्रत्ययमुत्तरार्द्धम् । औलूकवत्या कणानन्तीति कणादस्यैवौलूक
 इति नाम तेन प्रोक्तत्वादौलूकम् । वामं सव्ये प्रतीपे च द्रविणे चातिसु-
 दरे, इति विश्वः । वामोरुं संहितशफेत्यादिना जङ् नदीत्वाद्भूखः ।
 औलूक तेन प्रोक्तं इत्यण् पक्षे तस्येदमिति च ॥ ३६ ॥

स्नानीति । स्नानिस्पृशः कालिन्स्पृशिनः श्यामस्य य च वैडाल-
 त्वान्कालिन्ययुक्तस्य निःश्रीकस्य तथाऽभावरूपत्वात् स्पर्शगुणनिषेधस्य भूमेः
 स्नानस्याथ च चण्डालत्वादेवास्पृश्यस्यास्य तनसः राज्ञस्त्रिशङ्कोरिव सेयं
 प्रसिद्धा प्रत्यक्षेण गृह्यमाणा च सम्पद् बाहुल्येन स्वरूपलाभोऽथ च
 राज्यसमृद्धिः कौशिकीये औलूकेऽथ च वैश्वामित्रदृशौ नेत्रे विहायान्यत्
 किञ्चित्प्रति अपरं किमपि वस्तु लचीकृत्य प्रियं हितं नातनोति, किन्तु
 तदीय एव नेत्रे लचीकृत्य हितं करोति । अन्यप्रति किञ्चिदल्पमपि

मूर्द्धाभिपिक्तः खलु यो ग्रहाणाम्

तद्भासमास्क्रन्दितञ्चक्षोभाम् ।

दिवाऽन्धकारं स्फुटलब्धरूप-

मालोकतालोकमुलूकलोकः ॥ ३८ ॥

प्रियं नातनोतीति वा । अन्धकारे ह्यलूकनेत्रे एव पदार्थान् पश्यत इति तत्सम्बन्धोः प्रिया । त्रिंशद्वोच सम्प्रदिशामित्यस्यैव नेत्रयोः प्रिया नान्यस्य । एतदुपाख्यानं रामायणादौ प्रसिद्धम् । कौशिकीये वृद्धाच्छः ॥३७॥

मूर्ध्वेति । यो रविर्नवानां ग्रहाणां मध्ये खलु निश्चितं मूर्द्धाभि-
पिक्तो राजा, उलूकानां लोकः सङ्घः तस्य रवेर्भयाद् दीप्तरा समास्क्रन्दिता
नितरां पराभूता ऋक्षशोभा नक्षत्रकान्तिर्यस्मिन् तत्तथा स्फुटं उपल-
ब्धानि अन्यजनेन दृष्टानि घटादिस्वरूपाणि यस्मिंस्तादृशमपि दिवा
कम्प्रीभूतं दिनमन्धकारमेवावलोकत, अपश्यत् दिने तस्य दर्शनाशक्तेः
दिनमन्धकाररूपत्वेनैव मेन इत्यर्थः । तथा व्यक्तं लब्धानि घटादिरूपाणि
यत्र तादृशमन्धकारमेवालोकमपश्यद्दर्शनसहकारिप्रकाशरूपत्वेनैव मेने,
अर्थाद्भावावित्यर्थः । अन्धकारं स्फुटलब्धरूपमित्याहृत्या योज्यं तेन त. ससा
विपरीतदृश्य एव भवन्तीति व्यज्यते । एवञ्चिधमन्धकारञ्च स्फुटमति-
प्रसिद्धं शुक्लभास्वरात्मकं लब्धं रूपं येन तादृशमालोकमेवापश्यत् । कृष्ण-
रूपमपि तमः शुक्लभास्वरात्मकत्वेनापश्यदिति विरुद्धमित्यर्थः । अथ च
यो ग्रहाणाम् सूर्यः, आक्रान्तनक्षत्रलब्धलोकान्तद्भासं सूर्यदीप्तिमेवावस-
लूकलोको दिवा दिनेऽन्धकारमपश्यत्, रात्रौ चान्धकारमालोकमपश्यत्,
दिने सूर्यलोक एव तमो रात्रौ च तम एव सूर्यलोक इति ददर्शेत्यर्थः ।
कोटयोर्तद्भासं कोट्यन्धकारं स्फुटमुपलब्धानि घटादिरूपाणि यस्या-
मन्यजनेन त. दृश्यो स्फुटं सञ्जातस्वरूपलाभश्चेत्यन्धकारस्य नपुंसकत्वा-
न्नपुंसकैकदेशैकवद्भावेन वा व्याख्येयं सूर्यदीप्तराऽसमास्क्रन्दिताऽपरा-
भूता नक्षत्रलब्धिर्यत्र तं, अन्धकारविशेषणं वा । रात्रौ सूर्यदीप्तेर-
भावादतिरस्कृतनक्षत्रशोभमित्यर्थः । सूर्यदीप्तेरेव समास्क्रन्दनसामर्थ्यात्

दिने सम द्वेषिणि कीदृशेषाम्
 प्रचार इत्याकलनाय चारीः ।
 च्छाया विधाय प्रतिवस्तुलग्नाः
 प्रावेशयत् प्रष्टुमिवान्वकारः ॥ ३६ ॥
 ध्वान्तस्य तेन क्रियमाणयेत्यम्
 द्विषः शशी वर्णनयाऽथ रुष्टः ।

तमसैव रात्रौ यत् तिरस्कारं तेनैव नक्षत्रशोभा यस्मिन्निति वा, इत्यादि-
 व्याख्यानानि ज्ञातव्यानि । लक्ष्मीमिति पाठे नदीत्वेऽपि समासान्त-
 विधेरनित्यत्वात् कवभायः । मूर्द्धाभिपिक्तो राजन्यः अन्धकारोऽस्त्रिया-
 ज्ञेत्यमरः ॥ ३८ ॥

दिन इति । अन्धकार इत्याकलनाय सामर्थ्येन ज्ञानार्थं प्रतिवस्तु-
 लग्नाः पदार्थमात्रसम्बद्धाः प्रतिच्छाया एव चारोः गूढार्थवेदिकाचारना-
 रीर्विधाय चारपदं ताभ्यो दत्त्वा दिनं प्रति सम्प्रेष्य समागतास्ताः तत्त्व-
 वृत्तान्तं प्रष्टुमिव पुनः प्रावेशयत्, निजनैकव्यमित्यर्थात् । इति किम् ।
 ममाब्धकारस्य द्वेषिणि मामसहसाने दिने विषये एषां वस्तूनां कीदृक्
 प्रचारो विहरणं स्नेहादिव्यवहारश्चेति । दिवा प्रतिपदार्थसम्बद्धाः
 छाया एव रात्रौ समागत्य मिलिता निजस्वामिनमन्धकारं प्राविशन् ।
 रात्रौ हि प्रकाशाभावे छाया अन्धकारेण सहेकीभवतीति तत्सम्बन्धादेव
 महाम्भकारः प्रतीयत इति भावः । एतेन प्रतिच्छायाऽपि तम एवेत
 वर्णितम् । अन्योऽपि रात्रौ लोकस्थितिं ज्ञातुकासः स्त्रीणां सर्वत्र प्रवेष्टुं
 शक्यत्वात् चारनारीः सम्प्रेष्य तत्त्ववृत्तान्तं विचार्य समागतास्ताः प्रष्टु-
 मात्मसविधं प्रवेशयति । छाया एव चारीः प्रतिवस्तुलग्ना विधायेति वा ।
 चारपदं दत्त्वा यद्दिनं प्रत्येव प्रेषयासास, अत एव ताः दिने प्रतिवस्तुलग्ना
 दृश्यन्त इति वा । चारी पुंयोगान्ङीष् ॥ ३६ ॥

इदानीं चन्द्रोदयं वर्णयितुमुपक्रमते । ध्वान्तस्येति । तेन नराधि-
 पेन नलेनेत्यं क्रियमाणया द्विषः शत्रुभूतस्य ध्वान्तस्य वर्णनया रुष्टः क्रुद्ध

उद्यन्नुपास्योकि जपाखण्यौ-
 नराधिपेनानुनयेच्छेव ॥ ४० ॥
 पश्चादतोऽप्येव निमेषमद्रे-
 रधित्यकाभूमितिरस्करिण्या ।
 प्रवर्षति प्रेयसि ! चन्द्रिकाभि-
 चकोरचञ्चुलुकान् प्रतीन्दुः ॥ ४१ ॥
 ध्वान्ते द्रुमान्तानभिसारिकास्त्वम्
 शङ्खस्र सङ्केतनिकेतमाप्ताः ।

इव जपाकुसुमवदरुणा श्रीर्यस्य स उद्यन् उद्यं प्राप्नुवन् शशी तेनव
 राज्ञा अधानन्तरं अनुनयेच्छेव प्रसादनवाञ्छयेवोपास्योकि श्लोकैस्तोत-
 मारम्भि । अन्योऽपि वैरिवर्णनया रुष्टः सन् अरुणो भवति, तत्परि-
 हारार्थमुदितः सन् वर्षकेन प्रसादनार्थं स्तूयत इति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा ।
 इव शङ्खस्रोभयत् योजना वा । उपास्योकि सत्येति णिजन्तात् कर्मणि
 चिण् ॥ ४० ॥

पश्येति । हे प्रेयसि ! प्राणप्रिये ! एष इन्द्रचन्द्रिकाभिश्चकोराणां
 चन्द्रिकास्त्रवदस्तपयिनां पक्षिणां चञ्चु एव च्लुकास्तान् प्रति पूरयित्वा
 प्रकर्षेण वर्षति सुधामित्यर्थात् । यावता चकोरचञ्चुपूर्णं भवति तावत्-
 प्रमाणं वर्षतीत्यर्थः । त्वं पश्य । किञ्भूतः । अद्रेरुदयाचलस्याधित्य-
 काभूम्योर्ध्वशिखरेष्वेव तिरस्करिण्या जवनिकया निमेषमलक्षणमत्यल्प-
 कालमादृतोऽपि सन् सम्पूर्णमुदितोऽपि प्रथमचन्द्रिकाभिरेव चकोराणा-
 मानन्दं करोति किम्पुनरुदितः सन्निति भावः । अन्योऽप्युपकारी दूर-
 स्थोऽप्युदयोन्मुखोऽन्येषां सुपकरोति ॥ ४१ ॥

ध्वान्ते इति । हे प्रिये ! त्वं चन्द्रोदयात् पूर्वं ध्वान्ते सति द्रुमा-
 नान्, तरुनिकटदेशानेव वृक्षाधोभागानेव सम्मोक्तार्थं काष्ठकदत्तसङ्केत-
 निकेतं प्राप्ताः ता अभिसारिकाः स्वैरिणीः शङ्खस्र सम्भावय । तथा
 इदानीं चन्द्रोदये सति वृक्षाधोभागवर्ति च्छाया कलादुज्जितं पूर्वधृतं

छायाच्छलादुज्झितनीलचेला
 ज्योत्स्नानुकूलैश्चलिता दुकूलैः ॥ ४२ ॥
 त्वदास्यलक्ष्मीसुकुरं चकोरैः
 स्वकौसुदीमादयमानमिन्दुः ।
 दृशा निशेन्दीवरचारुभासा
 पिबोरु रम्भातरुपीवरोरु ! ॥ ४३ ॥

तमोऽनुकूलं चेलं वस्त्रं याभिस्तादृशीः सतीः सवर्णत्वाज्ज्योत्स्नानुकूलैश्च-
 न्द्रिकानुगुणैर्धवलतरैर्दुकूलैरुपलक्षिताः सतीश्चलिताः सम्भोगं कृत्वा स्वगृहं
 प्रति पुनः परावृत्तास्व सन्भावय । तमसि सत्येव केनापि न ज्ञातव्यमिति
 बुद्ध्या नीलं वस्त्रं परिधाय सङ्केतस्थानमागताः, चन्द्रोदये पुनर्नीलवस्त्र-
 परिधाने पूर्ववद्गीत्या तत् तत्रैव विहाय श्वेतं दुकूलं सवर्णत्वात् परिधाय
 केनापि न ज्ञाताः । नीलचोला इति पाठे चोलः कूर्यासः ॥ ४२ ॥

त्वदिति । हे रम्भातरुपीवरोरु ! रम्भातरुवदतिपीवरोरु ऊरु
 यस्यास्तत्सम्बुद्धिः त्वं निशायामिन्दीवरं नीलोत्पलं तद्वच्चारुभा यस्यास्तया
 दृशा ऊरु सादरमिन्दुं पिब विलोकय । किम्भूतम् । तवास्यलक्ष्म्याः
 सुखशोभाया अवलोकनार्थं सुकुरं दर्पणमिव । तथा चकोरैः प्रयोज्यैः
 स्वकौसुदीमादयमानं निजकौसुदीं चकोरान् पाययमानम् । उदिते चन्द्रे
 चकोराः सानन्दा जाताः नीलोत्पलानि च विकसितानीति भावः । एते-
 नेन्द्रोः परोपकारत्वं सूचितम् । विकसितेन्दीवरतुल्यया दृशा पिबेत्य-
 नेन चन्द्रोदये हीन्दीवरं विकसति त्वं चैवम्भूतया दृशा यदा चन्द्रमवलोक-
 यिष्यसि तदा जनस्त्वदृशं चन्द्रावलोकनविकसितमिन्दीवरमेवैतदिति ज्ञा-
 खतीति सूचितम् । दिवासङ्कोचादसादृश्यमिति । इन्दीवरस्य विकसित-
 त्वद्योतनार्थं निशापदम् । चकोरैः गतिबुद्धीति कर्मत्वप्राप्तावपि, आ-
 दिष्टाद्योर्न इति प्रतिषेधात् कर्तरि तृतीया । आदयमानं निगरणार्थत्वात्
 परस्मैपदप्राप्तावपि अदेः प्रतिषेधो वक्तव्यः इति निषेधात्, णिचश्चेति
 तद् ॥ ४३ ॥

असंशयं सागरभागदस्यात्
 पृथ्वीधरादेव मयः पुराऽयम् ।
 अमुष्य यस्मादधुनाऽपि सिन्धौ
 स्थितस्य शैलादुदयं प्रतीमः ॥ ४४ ॥
 निजानुजेनातिथितामुपेतः
 प्राचीपतेर्वाहनवारणेन ।
 सिन्दूरसान्द्रे किमकारि मूर्ध्नि
 तेनारुणश्रीरयमुज्जिहीते ॥ ४५ ॥

असंशयमिति । पुरा पूर्वं सागरभाक् समुद्रगर्भस्थोऽयं चन्द्रः मयो
 दण्डभूतात् पृथ्वीधरात् पर्वतान्मन्दराद्रेरेव हेतोरुदस्यादुत्पन्न इत्यसं-
 शयं निश्चितं पुराणादौ यदेवं श्रूयते तत् सत्यमित्यर्थः । पुरा उदस्यात्
 प्रथमसम्भवावसरे तस्मादेव समुत्थित इति वा । तत्र हेतुमाह, यस्माद्धेतो
 रधुनाऽपि सम्भवान्तरायसरेऽपि सिन्धौ स्थितस्य सागरगर्भस्थस्याप्यमुष्य
 चन्द्रस्य शैलादुदयाचलादेवोदयमुत्पत्तिं प्रतीमो जानीमः । अतएव साग-
 रस्यस्याप्यस्याचलोत्पत्तिशीलत्वरूपलिङ्गदर्शनात् समुद्रमथने प्रथमसम्भवा-
 वसरेऽप्ययमचलादेवोत्पन्न इति निश्चितम् इत्यर्थः । उदयाचलशिखरं
 चन्द्रोऽतिक्रामतीति भावः ॥ ४४ ॥

निजेति । निजानुजेन एकस्मात् सिन्धोरुत्पन्नतया अस्माच्चन्द्रात्
 पञ्चाज्जातेन कनीयसा भ्राता प्राचीपतेरिन्द्रस्य वाहनवारणेन प्राच्यां
 स्थितेनैरावतेनातिथितामुपेतः प्राप्तः प्राच्यार्चादितत्वात् तत्त्वविधं प्राप्तः
 सन्नयं चन्द्रोऽपजत्वात् सिन्दूरेण सान्द्रे मूर्ध्नि अकारि कृतः किम् ।
 गौरवान्नमस्तारपूर्वं शिरस्यारोपितः किमित्यर्थः । तेन सान्द्रसिन्दूर-
 शिरःस्थापनेन हेतुना लग्नसिन्दूरवशादयमरुणश्रीरारक्तशोभ उज्जी-
 हीते उदयते किमिति वा । उदयंचन्द्रः सिन्दूररक्तो दृश्यत इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

१२ सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

३११

यत् प्रीतिमङ्गिर्वदनैः स्वसाभ्या-
 दक्षुस्वि नाकाधिपनायिकानाम् ।
 ततस्तदीयाधरयावयोगा-
 दुदेति विस्वारुणविम्ब एषः ॥ ४६ ॥
 विलोमिताङ्गोत्किरणादुरुह-
 दगादिना दृश्यविलोचनादि ।
 विधिर्विधत्ते विधुना वधूनाम्
 किमाननं काञ्चनसञ्चकेन ॥ ४७ ॥

यदिति । वृत्तत्वादिगुणयोगेन स्वसाभ्यात् प्रीतिमङ्गिः नाकाधि-
 पत्येन्द्रस्य नायिकानां वदनैर्यस्यात् स्वसविधमागत एष चन्द्रोऽक्षुस्वि तस्मा-
 द्वेतोस्तस्माच्चुम्बनाद्वा तदीयानां देवेन्द्रनायिकानामधरेषु न्यस्तो यवोऽलक्त-
 कस्तस्य योगात् सम्बन्धाद्धेतीः विम्बवत् पक्वविम्बीफलवदरुणं विम्बं मण्डलं
 यस्य तादृश उदेति । अन्योऽपि समानः स्वसविधमागतः सन् सख्या
 प्रीत्या चुम्बते । सुखैरिति वल्लवचनेन तत्र प्रदेशे युगपदेव चुम्बना-
 दङ्गुलयावकयोगात् सकलस्यापि चन्द्रविम्बस्य रक्तत्वं युक्तमिति सूचि-
 तम् ॥ ४६ ॥

विलोमितेति । विधिः विधुना चन्द्रोऽयैव काञ्चनस्य सञ्चकेन विम्ब-
 केन कृत्वा वधूनामतिरमणीयस्नाननं विधत्ते किम् । किम्भूतेन । विलो-
 मितः पराङ्मुखः कृतः स्वप्रमया जितोऽङ्गः कलङ्को येन एतादृशादुत्कृष्टा-
 दतितेजस्विनः किरणाद्वेतोर्दुरुहो दुस्तर्क्यः दगादिर्नेत्राद्यवयवो यस्य,
 अथ च विपरीतीकृतानामङ्गानां नेत्रादिनिर्माणार्थं निम्नोन्नतांश्चिह्न-
 स्थानानामुत्किरणं सङ्कट्टनं तस्माद्धेतोः, साक्षादलक्ष्यनेत्रकार्यनासिकाद्य-
 वयवेन ध्याननञ्च साक्षाद्दृष्ट्या विलोचनादयो नासाकर्णाद्यवयवा यस्य
 तादृशं, तस्मिन् ब्रह्मा स्त्रीमुखं चन्द्ररूपेण महाराष्ट्रभाषया ढसा इत्या-
 ख्येन स्वर्णस्य सञ्चकेन निर्ममे, सञ्चके हि निष्पाद्यस्य वस्तुनो निम्नीकृत-

अनेन वेधा विपरीतरूप-

विनिर्मिताङ्गोत्किरणाङ्गकेन ।

त्वदाननं दृश्यद्दृगाद्यलक्ष्य-

दृगादिनैवाकृत सञ्चकेन ॥ ४८ ॥

अस्याः सुराधीशदिशः पुराऽऽसीद्यदम्बरं पीतमिदं रजन्या ।

चन्द्रांशुचूर्णयतिचुम्बिनेन तेनाधुना नूनमलोहितायि ॥ ४९ ॥

भागा विपरीता एवोत्कीर्यन्ते तत्र च नेत्राद्यवयवा दुर्ज्ञेया भवन्ति, भवन्निर्मितसुखादौ च दृष्टा भवन्ति तस्मादेवं तर्क्य इत्यर्थः । उदितमा-
तश्चन्द्रोऽल्पतमसुवर्णसङ्कुक्कवद्रक्तो दृश्यत इति भावः । उत्तमं सुवर्णं रक्तवर्णं
भवति । अनेननमिति जात्यैकवचनम् ॥ ४७ ॥

अनेनेति । वेधा विपरीतरूपं यथा तथा विनिर्मितसुक्ताविधमङ्गो-
त्किरणं यत्र ता-शमङ्गं यस्य तेन तथाऽलच्छदग दिना अनेन चन्द्रेणैव
सञ्चकेन दृश्यं सुन्दरमयच प्रत्यक्षदर्शनयोग्यं दृगादि यस्य तादृशं त्वदानन-
मकृत त्वदाननमेव कृतं, न त्वन्याननमिति वा, अयमेव त्व लोके विशेषः ।
अयं लोकाः क्षेपकाः ॥ ४८ ॥

अस्या इति । हे भैमि ! अस्याः सुराधीशस्येन्द्रस्य दिशः यदम्बरं
गगनं वस्त्रञ्च पुरा चन्द्रोदयात् पूर्वं रजन्या रात्र्या हरिद्रया च पीतं
तमोव्याप्तत्वाददृश्यं पीतवर्णं वा आसीत् तेन गगनेन वस्त्रेण वा अधुना
चन्द्रोदये चन्द्रांशुनां चूर्णैः लक्ष्णस्त्रक्ष्णतेजोलेशैः कर्तृभिर्व्यतिचुम्बितेना-
तितरं स्पृष्टेन सता चन्द्रांशुवच्च भूतरेण चूर्णेन ताम्बूलसाधनचूर्णद्रव्येण
स्पृष्टेन सता नूनमलोहितायि, आरक्तीभूतम् । यत् तमसा पूर्वं नील-
मभूत् तदेवेदानीमुद्यच्चन्द्रलोहितकरसंस्पर्शाद्रक्तं जातमित्यर्थः । हरिद्रया
पीतवर्णं वस्त्रं चूर्णेन युक्तं सद् रक्तं भवति । देवेन्द्रस्त्रियाश्च यस्त्राणि
नानावर्णयुक्तानि । चन्द्रांशव एव चूर्णमिति वा । अलोहितायि लोहि-
तादिद्राज्य इति क्यसुन्ताङ्गावे चिण् ॥ ४९ ॥

२२ सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

४०१

तानीव गत्वा पितृलोकमेनमरञ्जयन् यानि स जामदग्न्याः ।

क्षित्वा गिरोऽस्त्राणि सहस्रबाहोर्विस्त्राणिविस्त्राणितवान्पितृभ्यः

अकर्णनासस्त्वपते मुखं ते पश्यन् सीतास्यमिवाभिरामम् ।

रक्तोऽस्त्रवर्षी वत लज्जणाभिभूतः शशी सूर्पणखामुखाभः ५१॥

तानीति । सोऽतिवीरो जामदग्न्यः सहस्रबाहोः शिरस्त्रित्वा
विस्त्राणि आमगन्धानि यान्यस्त्राणि रक्तानि पितृभ्यः जमदग्न्यादिभ्यो
विस्त्राणितवान् दत्तवान्, यै रक्तैः प्रतिघातं पितृतर्पणं कृतवान्, तान्येव
रक्तानि मन्त्रवलात् पितृलोकं गत्वा प्राप्य पितृलोकाधीशमेनं चन्द्रमर
ञ्जयन्, रक्तं चक्रुरिव । “चन्द्रो वै पितृलोकः” इति श्रुतेः । चन्द्रो
रक्तवर्षी दृश्यत इति भावः । परशुरामः सहस्राङ्गुनं हत्वा तदोयै
रक्तैः पितृतर्पणं कृतवानिति तादृशः । विस्त्रं स्यादग्नगन्धि यदि-
त्यमरः ॥ ५० ॥

अकर्णेति । हे प्रिये ! शशी सीतास्यमिवाभिरामं कर्णादिहतशो-
भनं ते मुखं पश्यन् न तपते लज्जते, वत चितम् । किम्भूतः । न विद्यते
कर्णनासं स्वभावादेव यस्य सः । तथा रक्ता आरक्ता उच्चाः किरणास्तद्वर्ष-
णशीलः रक्तः शीणश्चासौ किरणवर्षी च तादृशो वा । तथा लज्जणा
कलङ्गेन अभिभूत आक्रान्तमध्येऽत एव सूर्पणखाया रावणभगिन्या मुख-
वदाभा यस्य सः, तद्वदनतुल्यः, एषु कज्जाकारणेषु सत्स्वपि न लज्जते
तच्चित्तमित्यर्थः । तन्मुखं पश्यन्नप्युदयत्येव स्वस्वकाशयति च तस्मादेव न
लज्जते इत्यपि चित्तमेव । सूर्पणखामुखमपि लज्जण्येन पराभूतं द्विज-
कर्णनासत्वात् रुधिरवर्षि सत् राममभिलक्षीकृत्य वर्त्तमानमत एवातिभय-
रहितञ्च सीतामुखं पश्यदपि न लज्जते तदनन्तरमपि प्रौढिवादप्र-
दर्शनात् । अभिशब्दस्यावृत्तिः कार्या । लज्जण्यदो नान्तः, पक्षेऽ-
कारान्तः ॥ ५१ ॥

आदत्त दीपं मणिमस्वरस्य दत्त्वा यदस्मै खलु सायधूर्तः ।
 रयन्तुषारद्युतिक्रूटहेम तत्पाण्डु जातं रजतं क्षणेन ॥ ५२ ॥
 व लेन नक्तं समयेन सुतं रौप्यं लसद्दण्डिभिवेन्दुविस्वम् ।
 अमिक्रमादुज्जितपट्टसूत्रनेत्रावृत्तिं सुञ्चति शोणिमानम् ॥ ५३ ॥

आदत्तेति । हे भैमि ! सायङ्कालरूपो धूर्तो यन् रज्यन् उदयकाले
 रक्तीभवन् तत् प रद्युतिक्रूट एव लेपवशाद्रज्यन् क्रूटहेम कतिमं सुवर्ण-
 मस्य गगताय मूल्यरूपेण दत्त्वा दीपं प्रकाशमानमस्वरस्य मणिं सूर्यमादत्त
 जयाह् तदलीकं हेम क्षणमात्रेण पाण्डु शुभ्रं रजतं खलु रूप्यमिव जातं ।
 धूर्तो हि ह्यं लेपदिभिरुपलिप्तं सुवर्णीकृत्य ददाति, वस्त्रान्तरस्य-
 रूपि प्रसरद्दीपिकं रक्तञ्च गृह्णाति । उपयानन्तरमतिक्रान्तिक्रियकाल-
 त्वाद्भक्तिमानं परित्यज्य चन्द्रो रूप्यवद्वलो जात इति भावः । घञन्तोऽत्र
 सायशब्दः स यंशब्दसमयेनार्थः ॥ ५२ ॥

वागेनेति । हे प्रिये ! रौप्यं रजतं रजतमयं लसद् विलसमानं
 डिब्बं बलक्रीडासाधनं अमरकमिवेन्दुविस्वं कर्तुं अमिक्रमादुभयमण-
 रिपाव्याऽयं च ऊर्ध्वदेशगमनक्रमणेन उज्ज्वलिता त्यक्ता या पट्टसूत्रस्य
 नेत्रं दोरकं तत्कृता आवृत्तिर्वेदनं तद्रूपं, अथ च पट्टसूत्रजालिकावञ्च-
 न्द्रावरणं येन तं शोणिमानं रक्तिमानं सुञ्चति । किन्मूतसुभयं । नक्तं-
 समयरूपेण वागेनाथ च वागेन प्रदोषरूपेण रात्रिसमयेन सुक्तं अमणार्थं
 करात् हतमीचनं, अथ च उद्गीर्णं जनितीदयम् । शिशुक्रीडासाधनं
 हि अमरकं काष्ठमयं भवति । ईश्वराणां च डिब्बं सन्तुष्टतिशयद्राजतं
 पट्टसूत्रवलिदोराकसंभनात् तत्त्वसम्भ्रजातं रक्तिमानं सुञ्चति । तथेदं
 चन्द्रविस्वमपीत्यर्थः । इदानीं चन्द्रो धवलो जात इति भावः । नेत्रा-
 वृत्ते रितिगठे अमिक्रम इति नोदुज्ज्वलिता पट्टसूत्र नेत्रावृत्तिरित्यत्र
 तादृशा अमिक्रमाद्वेतिरिति वा । डिब्बं लडिस्वमिति वा गौड-
 देशभाषायां अमरकस्य सञ्ज्ञा । महाराष्ट्रभाषायां कान्यकुब्जभाषा-
 यञ्च भमरा इति सञ्ज्ञा । रौप्यं सख्ये विकारे वा अण् । नेत्रं
 मन्त्रगुणे वक्ष इत्यभिधानाच्चेत्यशब्दो यद्यपि मन्त्रवेदनगुणे मुख्यस्तथाऽप्यत्र
 गुणमात्रपर इति ज्ञेयम् ॥ ५३ ॥

ताराचरैर्यामसि कठिन्या निशाऽलिखद् व्योम्नि तमःप्रशस्तिं ।
 विलुप्य तामल्पयतोऽरुणे पि जातः करे पाण्डुरिमा हिमांशोः ५४
 सितो यदाऽतैष तदाऽन्यदेशे चकास्ति रज्यच्छविर्ज्जिहानः ।
 तदित्यमितस्य निधेः कलानां को वेद वा रागविरागतत्वं ॥ ५५ ॥

तारेति । निशाऽसिते श्यामे व्योम्नि गगन एव कज्जलादिलिप्ता-
 श्यामलपट्टिकायां कठिन्याः शुभ्रधातुविशेषस्य सन्निभस्काराचरैः शुभ्रै-
 रचरैरिव नक्षत्ररूपैरचरैः कृत्वा यां तमःप्रशस्तिं तमोवर्णनल्लोकादि-
 लिपिमलिखत्, ताराचरैः उपलक्षितां तमःप्रशस्तिं रात्रिः कठिन्याऽ-
 लिखदिति वा, तां लिपिं विलुप्य प्रौच्छग्राह्यतः परिमेयताराचरं
 कुर्वतो हिमांशीररुणेऽपि करे किरणेऽथ च प्राणौ पाण्डुरिमा जातः ।
 प्रहृष्टकिरणे हि चन्द्रे नक्षत्राण्यल्पता भवतीति खटिकालिखिताच-
 राणि मार्ज्जयतश्चारक्तोऽपि करः खटिकासङ्गाद्वलो भवतीति । तमसि
 नक्षत्राणि बह्वन्युज्वलतराणि च दृष्टानि, चन्द्रे तु उदितेऽल्पानि निष्प्र-
 भाणि च जातानि, चन्द्रश्च धवलो जात इति भावः ॥ ५४ ॥

सित इति । एष चन्द्रो यदा यस्मिन् कालेऽत्र देशे सितो धवलच-
 कास्ति तदा तस्मिन्नेव कालेऽन्यदेशे रज्यच्छवी रक्तकान्तिर्ज्जिहानः
 उदयन् शोभते । एवमत्रोदयन् रक्तोऽन्यत्र च श्वेत इत्यपि सामर्थ्यात्
 लभ्य, एतद्देशस्य प्रति इदानीं सितो दृश्यते द्वीपान्तरस्य प्रति तदयन्नि-
 दानीमेव दृश्यते यस्मात् तस्मात् कलानां निधेः पूर्णस्य चन्द्रस्य रागविरा-
 गयोर्लोहितत्वालोलहितत्वयोरुत्पत्तं यायत्यनित्यमसुनोक्तप्रकारेण को वा
 वेद, अपि तु कोऽपि निश्चेतुं न शक्नोतीत्यर्थः । उदयास्तमयोरता-
 त्विकत्वाद्यवहितस्य यत्र तदा प्रथमदर्शनं तदा तत्रोदय इति दूरस्थस्य
 रक्तत्वप्रत्ययः क्रमसामीप्यात् तु धावत्यप्रत्यय इति तत्त्वम् । अन्यस्यापि
 चतुःषष्टिकलाभिज्ञस्यानुरागाननुरागयोर्यथात्वं कुत्वाचुरक्तः कुत्र वा
 नेति कोऽपि न जानाति ॥ ५५ ॥

काश्लीरजैरश्लिभिरौपसन्धैः स्तं धृतध्वान्तकुरङ्गनाभिः ।
 चन्द्रांशुना चन्दनचारुणाऽङ्गं क्रमात् समालम्भि दिग्गङ्गनाभिः ५६
 विधिक्षुषारतुर्दिनानि कर्त्तुं कर्त्तुं विनिष्कर्त्ति तदन्तभिन्नैः ।
 ज्योत्स्नीर्न चेत् तत्प्रतिमा इमा वा कथं कथं तानि च वामनानि ५७

काश्लीरजैरिति । दिग्भिरेवाङ्गनाभिः सन्ध्यायाः समीपं उप-
 सन्ध्यां तत्र जातैररुणैः रश्लिभिरेव काश्लीरजैः कुङ्कुमैः कृत्वा स्तं पूर्वं
 कृतोद्धर्त्तनं ततः सन्ध्यायामपगतायां धृता ध्वान्तरूपा स्तङ्गनाभिः कस्तूरी
 येन तादृशमङ्गं, क्रमात् कस्तूरीलेपनानन्तरं चन्द्रांशुनैव चन्दनेषु मध्ये
 चारुणोत्तमेन चन्दनेन कृत्वा समालम्भि, अलेपि । अन्या अपि अङ्गनाः
 कुङ्कुमादिक्रमेणाङ्गमनुलिम्पन्ति, चन्दनधवलैश्चन्द्रकरैः सर्वा अपि दिशो
 वितमस्काः कृता इति भावः । औपसन्ध्याः समीपेऽव्ययीभावाङ्गवा-
 र्येऽण् ॥ ५६ ॥

विधिरिति । विधिः तृषारतोः शिशिरतीर्दिनानि कर्त्तुं कर्त्तुं
 कृत्वा तेषां दिनानामन्तभिन्नैः मध्यसन्ध्याभिः सारभूतैः शकलैः शुभैः
 खण्डैः कृत्वा ज्योत्स्नीर्निशा विनिष्कर्त्ति न चेदेवं नाङ्गीक्रियते यदि तदे-
 माश्चन्द्रिकायुक्ता रात्रिः तत्प्रतिमाः तैर्दिनैस्तुल्याः शीतलत्वप्रकाशत्वाभ्यां
 तत्सदृश्यः कथम् । तानि च दिनानि वामनानि न्यूनपरिमाणानि न्यून-
 शीलत्वादियुक्तानि कथं वा, अपि तु दिनवामनतारात्रिदीर्घताऽन्यथातुप-
 पत्तेः शिशिरतोर्दिनापेक्षया च ज्योत्स्नीनामतितमां शीतलत्वप्रकाशवत्त्वं
 तुपपत्तेश्च । शिशिरतुर्दिनानि कृत्वा च तत्सारभूतैश्च शकलैश्चन्द्रिका-
 न्विता रात्रयो ब्रह्मणा वर्जिता इत्यर्थः । चन्द्रचन्द्रिकाया रात्रिः शीतला
 भयवतीरा च कर्त्तुं भावः । कर्त्तुं कर्त्तुं कृती छेदन इत्यस्मादाभीक्ष्ण्ये
 नानु द्विवचनञ्च । ज्योत्स्नी ज्योत्स्ना यस्यामस्तीत्यर्थे ज्योत्स्नातमि-
 स्तेति साधुकृतात् ज्योत्स्नाशब्दादण्प्रकरणे ज्योत्स्नादिभ्यः उपसङ्ख्यान-
 सित्यर्थे अणि ङीप् ॥ ५७ ॥

इत्युक्तिशेषे स वधू वभाषे स्तूतिश्रुतासक्तिनिवद्धमौनाम् ।
 सुखाभ्यस्तूयानुशयादिवेन्दौ केयं तव प्रेयसि मूकसुद्रा ॥ ५८ ॥
 शृङ्गारशृङ्गारसुधाकरेण वर्णस्त्रजाऽनूपय कर्णकूपौ ।
 तन्वाखवाणीरसवेणितीरे तृणानुकारः खलु कोपकारः ॥ ५९ ॥

इतीति । स नलः इत्युक्तिशेषे एव चन्द्रवर्णनावसाने स्तूतीनां प्रसादादिगुणयुक्तानां शोभनवचनानां श्रुते श्रवण विषये आसक्त्या रसा-
 तिथयः तद्देकतानतया बद्धं स्वीकृतं मौनं यथा तां तृणीन्भावमास्थितं
 वधू भैमीं प्रति इदं वभाषे । इति किम् । हे प्रेयसि ! इन्दौ विषये
 तवेयं मूकस्येव सुद्रा वाङ्निरोधरीतिः का किङ्कारिका, त्वमपि
 किमिति न चन्द्रवर्णयसीत्यर्थः । मौने स्वयमेव हेतुमुत्प्रेक्षते । मुखस्य
 चन्द्रकृतवदनसाम्यस्याभ्यस्तूया स्पर्शा तज्जन्यान्महतोऽनुशयात् मनोद्वेषा-
 दिव स्वस्पर्शाकारिणो हि वर्णने अन्येन क्रियमाणे अन्योऽपि कोपात्
 तृणीं तिष्ठति नानुमोदते स्वयञ्च न तं वर्णयति, तथा त्वन्मुखस्पर्शाकरणे
 शृङ्गायकोपादिवेन्दुं न वर्णयसि नानुमोदसे च किमिति प्रश्नः । नलस्तूति-
 श्रवणादरक्तं मौनं कोपादिवेत्युत्प्रेक्षितम् ॥ ५८ ॥

शृङ्गारेति । हे प्रिये ! त्वं शृङ्गारसम्बन्धी शृङ्गारः स्वर्णकलशः
 तद्रूपेण सुधाकरेण चन्द्रेण हेतुना वर्णस्त्रजा कृत्वा मम कर्णकूपौ अनूपय
 जलपूर्णौ कुरु, वर्णस्त्रजः सरसत्वात् कर्णकूपयोर्जलपूर्णत्वकरणं युक्तम् ।
 अथ च शृङ्गारसम्बन्धिसुवर्णकलशरूपस्य भवन्मुखस्य सम्बन्धि यत्प्रेयुषं
 तस्याकरेण खनिभूतया सरसया वर्णस्त्रजा कर्णकूपावनूपय । खलु यस्मात्
 कोपकार इक्षुविशेषः तव चाखवाण्या वक्रोक्त्यादिरूपाया वाचः सम्ब-
 धिनः शृङ्गारादयो रसास्तेषां वेणिः प्रवाहः तस्यास्तीरे समुद्यत् यत्तृणं
 तस्मानुकारः तत्प्रदेशः । अतिखादुरसोऽपीक्षुविशेषो यदीयसरसवाणी-
 तीरतृणमनुकरोति न तु समो जातः, तां वाणीं आवय चन्द्रं वर्णयेति
 भयः । कोपकाराद्या इक्षुविशेषा इति चीरस्वामी । अनूपय अनप-
 यद्भूतं तत्करोतीति णिचि लोट् ॥ ५९ ॥

त्वपं चकोराय सुधा सुराय कलामपि स्वावयवं हराय ।
 ददज्जयत्येव समस्तमस्य कल्पद्रुमश्चातुरथाल्पमेतत् ॥ ६५ ॥
 अङ्गेण नाभेर्विषकृष्णकण्ठः सुधाप्तशुद्धेः कटभस्त्रपाण्डुः ।
 अर्हन्नपीन्दोर्निजमौलिधानान् ऋडः कलामर्हति षोडशीं न ॥ ६६

वर्जित इत्येककल एव शिवशिरश्चन्द्र इत्यर्थः । एतेन चन्द्रस्य षोडशी
 कला वर्णिता । शिवशिरसि वर्तमानत्वादस्य माहात्म्यमपि वर्णितम् ।
 ऋत्युञ्जयेति सञ्ज्ञायां ऋतञ्जीति खश्, अरुर्द्धिषेतिमुम् ॥ ६४ ॥

त्वपमिति । एष चन्द्रो जयति सर्वोत्कर्षेण प्रकाशते यतः ।
 किम्भूतः । चकोराय स्वावयवं त्वपं निजंशभूतां चन्द्रिकां ददत्, तथा
 सुराय अग्न्यादिदेवेभ्यो निजंशभूतां सुधां ददत्, तथा हराय निजंश-
 भूतां कलामपि ददत्, अथाऽपि अस्य चन्द्रस्यैतत् समस्तं परोपकारकर-
 मल्पमेवातिचमत्कारि न भवति, यतः समुद्रोत्पन्नत्वात् कल्पद्रुमस्य भ्रातः ।
 कल्पद्रुमस्तु कल्पितं सर्वं सर्वेभ्यो ददाति, अयन्त न तथेत्यल्पमेवेत्यर्थः ।
 एवम्विधः परोपकारी न कोऽपीति भावः । चकोराय सुरायेति
 जात्यैकवचनम् ॥ ६५ ॥

अङ्गेति । ऋडः शिवो निजमौलौ धारणात् स्थापनाङ्गतोः षोडशीं
 कलामर्हन् प्राप्नुवन्, अथ च पूजयन्नपि षोडशीं कलां नार्हति न प्राप्नोति,
 न पूजयति वा । निजशिरसि धारणादेव तस्याः प्राप्तिः पूजा च सम्भा-
 वनीया, अतितरां पूज्यते स्वशिरसि धार्यते च । तथा चैतस्य षोडशीं
 कलां ऋडः प्राप्नुवन्, पूजयन्, अपि च तां प्राप्नोतीति विरोधपरिहारो
 यतः । किम्भूतस्येन्दोः, किम्भूतस्य ऋडः । अङ्गभूतो य एणो हरिण-
 स्रद्युक्ता नाभिर्मध्यभागो यस्य, अथचाङ्गरूपा कलङ्गरूपा एणनाभिः
 कम्पूरी यत्र ऋडस्तु विषेण कृष्णकण्ठः तथा सुधयाऽऽवृतेनाप्रा-
 शुद्धिर्धावत्यं येन, ऋडस्तु कटभस्त्रना चिताभस्त्रना पाण्डुः तस्माच्चन्द्र-
 स्यात्स्यमपि सास्यं शिवो न प्राप्नोति । किञ्च चन्द्रदधिकरेत् शिवोऽनवि-

पुष्पायुधस्यास्थिभिरङ्गदग्धैः सितासितश्रीरघटि द्विजेन्द्रः ।
 स्मरारिणा मूर्धनि यद्धृतोऽपि तनोति तत्तौष्टिकपौष्टिकाकानि ॥
 मृगस्य लोमात्खलु सिंहिकायाः स्तुबुष्टगाङ्गं कवलीकरोति ।
 स्वस्यापि दानादमुमङ्गसुप्तं नौज्ज्वन्मुदा तेन च सुच्यतेऽसौ ॥ ६८ ॥

अतर्हि तदीयकलां मौलौ नाधारयिष्यत्, सा तु मौलौ धृता तेन,
 तस्माच्चन्द्र एव शिवादधिक इत्यर्थः । शुचस्याशुभस्य च सहदन्तरमिति
 भावः । षोडशीमपि कलां नार्हतीत्यनेन पूर्वचन्द्रं नार्हतीति वार्त्तं,
 इत्यपि सूचितं । हरस्यापकर्षे विषं चिताभस्य च हेतुः । चन्द्रोत्कर्षे
 मृगमदोऽस्ततश्च ॥ ६६ ॥

पुष्पेति । ब्रह्मणा द्विजेन्द्रः पुष्पायुधस्य कामस्याङ्गदग्धैरस्थिभिः
 कृताऽघटि निर्मितः, अतएव सितासितश्रीः, उपान्तधवलमध्यश्यामल-
 कान्तिभिः स्मरारिभिरेव निर्मित इत्यत्र हेतुमाह । स्मरारिणा
 मूर्धनि धृतोऽपि अथ च कृतसम्मानोऽपि तस्य स्मरस्यैव तौष्टिकानि
 हर्षकारोणि पौष्टिकानि अभिवृद्धिकारोणि च यद्यस्मात् तनोति,
 क स्मरारिणा पूज्यमानोऽपि कामहितमेव यस्मात् करोति, तस्मात्
 तदस्थिभिरेव घटित इत्यर्थः । एतादृक्कामोद्दीपकं किमपि नास्तीति
 भावः । अस्थिभिरिवेति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । अन्याश्रितोऽपि तदीय-
 यत्तुहितं यः करोति स तदस्थिभिर्घटित इति लौकिक्युक्तिः ।
 तौष्टिकपौष्टिकानि, प्रयोजनमिति ठञ् ॥ ६७ ॥

मृगस्येति । सिंहिकायाः सुतो राङ्गः मृगाङ्गं यत् कवली-
 करोति तदङ्गमृगस्य लोभात् खलु यासाभिलाषादिव सिंहि-
 कायाः सुतः सिंहो मृगैरङ्कितं स्थलं मृगयासाभिलाषादेव स्वाधीनं
 करोति । तर्हि किमयं सुञ्चतीत्यत आह । अङ्गसुप्तं मध्यवर्त्तिनमथ
 चोत्प्रेक्षे विश्वासात् सुखेन निद्रितमसं मृगं स्वस्यापि दानाद्राज्यत-
 दलखण्डनादपि नौज्ज्वत्, नात्यजत्, अथ च स्वशरीरस्यापि वित-

सुधाभुजो यत् परिपीय शुन्यमेतं वितन्वन्ति तदर्हमेव ।
 पुरा निपीयास्य पिताऽपि सिन्धुरकारि तुच्छः कलशोद्भवेन ६६
 चतुर्दिगन्तीं परिपूरयन्तीज्योत्स्नैव कृत्स्ना सुरसिन्धुवन्धुः ।
 क्षीरोदपूरोदरवासनाशवैरस्यमेतस्य निरस्यतीयम् ॥ ७० ॥

रणात्ताज्यजत्, अयं चन्द्रस्तेन राज्ञ्या तेन पुण्येन च हेतुना मुदा
 शरणागतरक्षणनिमित्तहर्षेण कृत्वा मुच्यते त्यज्यते । अन्योऽपि
 शरणागतं सृगं जिघांसोः सिंहाद्रुक्षितमात्मानमपि ददानो हि तेन
 पुण्येन सिंहान्मुच्यते, अतएव स्वस्यापि दानादङ्गसुप्तमसुं यतो नासञ्चत्
 तेन हेतुनाऽयं विमुच्यते, अर्धाद्राहुष्येत्यर्थः ॥ ६८ ॥

सुधेति । सुधाभुजो देवा एनं चन्द्रं परिपीय साकल्येन पीत्वा
 तुच्छं रिक्तं यद्वितन्वन्ति कुर्वन्ति तदर्हं, उचितमेव । यतोऽस्य पिता
 सिन्धुरपि कलशोद्भवेन अगस्त्येन पुरा निपीय तुच्छो रिक्तोऽकारि
 तस्मात् कुक्ष्यमागततुच्छत्वमित्यर्थः । एतस्य पूर्वोऽपि परोपकार-
 निरता तस्मादयमपि तथैवेति भावः । कलश-दुत्पन्नेनापि सागरस्य
 मानमित्वाच्चर्यं ॥ ६९ ॥

चतुरिति । चतुर्णां दिगन्तानां समाहारस्तां चतुर्दिक्प्रान्ता-
 नित्यर्थः । तां परिपूरयन्ती सामस्त्येन व्याप्नुवती । तथा श्रैत्यात्
 सुरसिन्धोर्मन्दाकिन्या बन्धुः सदृशी । तथा कृत्स्ना पूर्णा इयं ज्योत्स्ना
 एका क्षीरोदरपूरोदरे वासः स्थितिः तस्य ज्ञानादङ्गकालं परि-
 त्यागाद्धेतोरेतस्य चन्द्रस्य वैरस्यं क्षीरसागरविरहजनितं दुःखं निर-
 स्यति न शयति । असौ चन्द्रिकायामेव क्षीरसागरबुध्या पितृवियोग
 दुःखं परित्यजतीत्यर्थः । सकलदिगन्तव्यापिधवलचन्द्रिकामध्यवर्ती
 चन्द्रः क्षीरसागरमध्यस्य इव शोभत इति भावः । गङ्गावद्गुग्धवच्चेयं
 कौस्तुभीति भावः । चतुर्दिगन्ती । समाहारे द्विगोर्ङीप् ॥ ७० ॥

२२ सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

- ५११

पुत्री विधोः स्ताण्डविकाऽस्तु सिन्धोराश्या चकोरस्य दृशोर्वयस्या ।
 तथाऽपि सेयं कुसुदस्य काऽपि ब्रवीति नामैव हि कौसुदीति ॥ ७१ ॥
 ज्योत्स्नापयः क्ष्मातटवासुवसुच्छायाच्छर्लाच्छद्रधरा धरायाम् ।
 शुभ्रांशुशुभ्रांशकराः कलङ्कनीलप्रभामिश्रनिभा विभान्ति ॥ ७२ ॥

पुत्रीति । इयं चन्द्रिका यद्यपि चन्द्रात् प्रस्तुतत्वादिधोः पुत्री
 बस्तु, सिन्धोः समुद्रस्य ताण्डविका नृत्योपदेशिकाऽपि नटयित्री
 बस्तु । चन्द्रिकया हि सिन्धुरक्षास्यते सा च तस्य नप्त्री भवति,
 यद्वा इयं विधोः पुत्री सिन्धोस्ताण्डविका भवतु, तथा चकोरस्याश्या
 पेया भवतु, सकललोकस्य दृशोः प्रेमपात्रतया वयस्या सखी भवतु,
 तथाऽपि सेयं चन्द्रिका कुसुदस्य काऽप्यनिर्व्वचनीया सस्वन्विनी भवतु,
 पूर्वनिर्द्दिष्टसर्वापेक्षया कुसुदस्यैव निरतिशयानन्दकारित्वात् केना-
 यनिर्व्वचनीयेन सस्वन्विनी भवत्वित्यर्थः । हि यस्मात् कौसुदीति
 नामैव कर्तुं ब्रवीति सर्वेषां तत्र तत्सस्वन्वसम्भवेऽपि कुसुदानामियं
 कौसुदीति तस्येदमिति सस्वन्वेऽपि कुसुदानामेव प्रीत्यतिशयेन सस्वन्वं
 वदतीत्यर्थः । कौसुदीति नामैव हि स्पष्टं ब्रवीतीति च चन्द्रिकया
 सर्वेषामप्यानन्दः कृतः, कुसुदानान्तु विशेषत इति भावः । कार्येण
 कारणानुमानं । ताण्डविका, अर्थाह्वजन्तान्मत्तवन्ताद्वा ताण्डव-
 पदात् तत्करोतीति ग्यन्ताठ्ठक् । अशनमशि दण्डादित्वा द्यत् ।
 अश्येति च पाठः ॥ ७१ ॥

ज्योः स्नेति । शुभ्रांशोश्चन्द्रस्य शुभ्रांशा धवलभागाश्च ते कराः
 किरणाश्च धरायां भूस्यां कलङ्कस्य नीलीभिः प्रभाभिर्मिश्रा निभा
 कान्तिर्येषां ते कलङ्कनीलकान्तिच्छुरिता इव विभान्ति । यतो
 ज्योत्स्नैव पयो जल दुग्धं वा यस्मिंस्तादृशं क्ष्मातटं दुग्धधवलचन्द्रिका-
 धवलीकृतभूतलं तदेव वास्तु वसतिगृहं येषां तानि वस्तूनि दृष्ट्वादि-
 पदार्थास्तेषां छाया क्लृप्तं येषां तादृशानि छिद्राणि प्रकाशेन रिक्तत्वा-
 दिभानि पदार्थमतिच्छाया रूपाणि तानि धरन्तीति तादृशाः ।

कियान् यथाऽनेन विवद्विभागस्तमोनिरासाद्विशदीकृतोऽयं ।
 अङ्घ्रिस्तथा लावणसैन्धवीभिरुद्भासिताभिः शितिरप्यकारि ॥ ७१ ॥
 गुणौ पयोधेर्निजकारणस्य न हानिवृद्धौ कथमेतु चन्द्रः ।
 चिरेण सोऽयं भजते तु यत् ते न नित्यमम्भोधिरिवात्र चित् ॥ ७२ ॥

चन्द्रिकाधवल्लिताः पदार्थाश्चन्द्ररश्मय इव वृक्षादिप्रतिच्छायाश्चन्द्र-
 कलङ्कनीलरश्मय एवेति धरावामपि निपतिताश्चन्द्रकिरणा नीलधवला
 एव शोभन्त इत्यर्थः । अन्यस्य करा हस्ताः कलङ्कवन्नीलस्य नीलमण्योः
 प्रभवा मिश्रकान्तयो नीलमण्ययुक्ताङ्गुलीयकप्रभामिश्रा विभान्ति ।
 शुभ्रांशुशुभ्रांश्चिन्ति पाठेऽप्यंशुर्लभे रवे रश्मावित्यभिधानादशुशब्दस्य
 देशवाचित्वात् स एवार्थः । ज्योत्स्नैव पयो जलं तस्य च्छा भूमिः
 तस्यास्ताटं तदेव वास्तु निवासस्थानं येषां तेषां वस्तूनां ज्ञाय व्यजेन
 छिद्राणि धरन्तीति वा ॥ ७२ ॥

कियानिति । उदितमात्रेणानेन चन्द्रेण तमोनिरासाद्वेतोः
 कियान् किञ्चिन्मात्रोऽयं विवद्विभागः पूर्वाकाशदेशो यथा विशदीकृतः
 तथा चन्द्रकिरणैरुद्भासिताभिर्वृद्धिं प्रापितमिर्लावणसैन्धवीभिरङ्घ्रिः
 कियन्वयं विवद्विभागः शितिः श्यामोऽप्यकारि । अग्रौदप्रभे चन्द्रे
 पूर्वाकाशदेशस्तिमिरनिरासाद्वलो भवति ततो निरस्तस्य च तमसः
 प्रतीच्यां घनीभूतत्वात् पश्चिमाकाशदेशः श्यामलो भवतीति तत्रै-
 वसुद्रमेक्षा । सुसुद्रजलञ्च नीलं पूर्वाकाशदेश एव नीलैः सुसुद्र-
 जलैः पुनर्नीलोऽप्यकारोति वा । लावणसैन्धवी, लावणसिन्धोरि-
 मास्तस्तेदं इत्यणि हृद्भवेति उभयपदवृद्धिः ॥ ७३ ॥

गुणाविति । चन्द्रो निजकारणस्य पयोधेर्हानिवृद्धिरूपौ गुणौ
 कथमेतु प्राप्नोत, अपि तु कार्यगुणानां कारणगुणपूर्वकत्वनियमाद-
 वश्यमपच्योपच्यौ चन्द्रं प्राप्नोत इति युक्तमेतत् न विद्विहित-
 मित्यर्थः । तर्हि कुत्र चित्तमित्याशङ्क्य ह । सोऽयं चन्द्रस्ते हानिवृद्धौ

२२ सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

४१३

आदर्शदृश्यत्वमपि अतोऽयमादर्शदृश्यां न विभर्त्ति मूर्त्तिं ।
 त्विनेत्रमूरप्यवमत्तिनेत्रादुत्पादनासादयति स्म चित्रं ॥ ७५ ॥
 इज्येव देवव्रजभोज्यच्छद्भिः शुद्धा सुधादीधितिमण्डलीयं ।
 हिंसां यथा सैव तथाऽङ्गमेवा कलङ्कमेकं मलिनं विभर्त्ति ॥ ७६ ॥

यच्चरेण पञ्चानपरिमितेन वज्रना कालेन भजते न तु अन्धोधिखिव
 नित्वं प्रत्यहं भजतेऽत विषये चित्रमाश्चर्यं । समुद्रो यथा प्रत्यहं
 हानिद्वी भजते तथा पुत्रोऽपि चन्द्रो नेत्याश्चर्यमित्यर्थः ॥ ७४ ॥

आदर्शेति । अयं चन्द्र आदर्शवदृश्यत्वं दृष्टत्वादिना रमणीयत्वं
 अतो भजमानोऽपि आदर्शवद् दृश्यां रमणीयां मूर्त्तिं न विभर्त्ति
 चित्रं । यो ह्यादर्शवद् दृश्यो भवति स एवादर्शवद् दृश्यां मूर्त्तिं न
 विभर्त्ति तद्दृश्यो न भवतीति विरोधादाश्चर्यमित्यर्थः । अथ च
 दर्पणवद्दृश्यत्वं अतोऽप्यदर्शं दर्शमभिव्याप्य दृश्यामनावास्यायां
 दर्शनयोग्यां मूर्त्तिं न विभर्त्ति इदानीं पूर्णत्वेन दृश्यमानोऽपि
 दर्शं लेशेनापि न दृश्यत इत्यर्थः, इति विरोधपरिहारः । दर्पण-
 वद्दृश्यत्वं अतोऽपि आदर्शदर्शं मर्यादीकृत्य क्षणवत्तुर्दृश्यमभिव्याप्य
 दृश्यां मूर्त्तिं न विभर्त्ति, अपि तु तावत्पर्यन्तं दृश्यो भवत्येवेति वा ।
 तथाऽयं चन्द्रः, त्विनेत्राद्भवति यस्मादवस्तिनेत्रादुत्पन्नोऽपि, न त्विनेत्रो-
 ऽत्विनेत्रस्तस्मात्त्विनेत्रव्यतिरिक्तात् सकाशादुत्पादयत्युत्तिमासादयति स्म
 प्रापेत्यपिचित्रं । त्विनेत्रादुत्पन्नोऽपि त्विनेत्रादुत्पन्नो न भवतीत्याश्चर्य-
 मित्यर्थः । अथ च त्विनेत्रादुत्पन्नोऽप्येनेत्रादुत्पत्तिमापेत्येतदपि विरुद्धं ।
 अथ च त्विनेत्रो भूर्वसतिस्थानं यस्य तादृशः तथाऽलेर्मुनेनत्वाच्चित्र-
 माश्चर्यरूपमुत्पदं प्रापेति विरोधपरिहारः । सहजसौन्दर्यमाश्चर्य-
 माहात्म्यं, कुलस्य माहात्म्यवानेन चन्द्रस्य वर्णितं । चन्द्रस्यात्विनेत्र-
 समुद्भवत्वं पुराणप्रसिद्धम् ॥ ७५ ॥

इज्येति । देवानां व्रजैः समूहैर्नोज्या पेया ऋद्धिः सत्त्विर्यक्षाः
 वा शुद्धा धवला इयं सुधादीधितेरनृतकरस्य मण्डली इज्येव याग

एकः पिपासुः प्रवहानिलस्य च्युतो रथाद्वाहनरङ्गुरेपः ।

अख्यखरेऽनखुनि लेलिहास्यः पिवन्नमुप्यासृतविन्दुवृन्दं ॥ ७७ ॥

इव शोभत इति शेषः । इज्याऽपि देवव्रजभोज्यवस्पुरोडाशदिस-
मृद्धिं शुद्धापदिता च भवति । तथेपा चन्द्रमण्डली कलङ्काख्यमेकं मध्य-
वर्त्तिनमङ्गमवयवं मलिनाकारं तथा विभर्त्ति । यथा सैषेज्यैव पूर्वोक्त-
गुणविशिष्टा खल्वपि एकं हिंसां पशुहिंसामेकमङ्गं कर्मसाधनं
मलिनं पातकहेतुभूतं विभर्त्ति । परोपकारशीलायाः सर्व्वात्मना शुद्धाया
अपि चन्द्रमण्डल्या दैवादेकमङ्गं मलिनं जातमित्यर्थः । यागे हि
हिंसामात्रमेव मालिन्यं । सुधाऽङ्गसिति पठे कलङ्करूपमेकमङ्गं मलिनं
सुधा वृथैव विभर्त्ति, शुद्धाया मालिन्ययोगस्यानौचित्यादित्यर्थः ।
शुद्धस्यापि त्रैतधर्मस्य साङ्ख्यदर्शोपाशानामालिन्यं सुधैवेत्यर्थः । इज्या
व्रजयजोः इति क्यप् ॥ ७६ ॥

एक इति । एष मृगाङ्गो दृश्यमानः प्रसिद्ध एकः पिपासुः
तृष्णाक्रान्तः सप्तवायुस्तम्भमध्यवर्त्तिनः प्रवाहास्यस्थानिलस्य मृग-
वाहनस्य गगनचारिणो रथच्युतो वाहनभूतो रङ्गुमृगोऽनखुनि
निर्जलेऽन्वरे लेलिहास्यो नितरां पौनःपुन्येन वा खादनकारि सुखं
यस्य तादृशो भवन्नमुप्य चन्द्रस्यासृतविन्दुवृन्दं पिवन् सन्नसि । तृष्णा-
क्रान्तो रथं परित्यज्य पतितो निर्जलेऽपि गगने चन्द्रासृतविन्दुसा-
खादायन् वायुवाहनमृग एव यं, न तु कश्चित् कलङ्कमृगो नामेत्यर्थः ।
अस्तीति वर्त्तमानप्रत्ययेनासृताखादनेन चन्द्रं परित्यज्य गन्तुमशक्तोऽ-
धुनाऽपि वर्त्तत इति सूचितम् । एवमन्योऽपि तृष्णाक्रान्तो निर्जले
देशे प्रसन्नवशादेः पतज्जलविन्दुवृन्दं पिवन्ननुपशान्तिपिपासो लेलिहास्यः
संस्तुतैव चिरं तिष्ठति । सप्तवायुस्तम्भाः पुराणप्रसिद्धाः । लेलिहेति
नितरां पुनः पुनर्वा लेढीत्यर्थे यङि पचाद्यचि यङोचिचेति यङो
लुक् ॥ ७७ ॥

२२ सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

४१५

अस्मिन् शिशौ न स्थित एव रङ्गुर्यूनि प्रियाभिर्विहितोपदाय्यं ।
 आरण्यसन्देह इवोपधीभिरङ्के स शङ्के विधिना न्यधाचि ॥ ७८ ॥
 अस्मैव सेवार्थमुपगतानामास्वादयन् पल्लवमोपधीनां ।
 धयन्नमुष्यैव सुधाजलानि सुखं वसत्येष कलङ्करङ्गुः ॥ ७९ ॥
 रुद्रेषु विद्रावितमार्त्तमारात्तारात्तगं व्योमनि वीक्ष्य विभ्यत् ।
 मन्येऽयमन्यः शरणं विवेग मत्वेशचूडामणिमिन्दुमेणः ॥ ८० ॥

अस्मिन्निति । शिशौ बाले एककलात्मकेऽस्मिन्सन्देह रङ्गुर्नृगो
 न स्थितो नासीदेव तस्यां दशायामदर्शनात्, किन्तु प्रियाभिरुपधी-
 भिर्यूनि तरुणे पूर्णवयवेऽस्मिन्सन्देह्यं रङ्गुरूपदेव विहिता प्रेषिता ।
 कीदृशी । आरण्ये भवः सन्दिश्यते प्रस्थाप्यते सन्देशस्तद्रूपा । आरण्य-
 भवानां सन्देशरूपा वा । वयं भवप्रिया निर्जने वने नृगः सह
 वसामस्व तं स्वर्गे विजयी सुखेन वर्त्तस इति गूढार्थोपलम्बस्त्वचिकेति
 यावत् । अनन्तरं विधुना प्रेयसोसन्देशरूपः स रङ्गुरङ्के मध्येऽपि
 चोत्पङ्गे प्रियाप्रेसभरेण न्यधाचि, स्थापित इत्यहं शङ्के । अन्याऽपि
 प्रिया तरुणं प्रियं प्रति कञ्चित् सन्देशमुपदारूपेण प्रेषयति, स च
 तत् हृदयादौ धारयति । ओपध्यो हि वनवासिन्यः तदनु रूपमेव
 सन्देशं नृगं स्वप्रिये चन्द्रे प्रेषितवत्यः । आरण्यसन्देश इवायमुपदा
 प्रहितेति वा । यदेति पाठे यदाप्रभृति प्रेषितस्तदाप्रभृति तारुण्य-
 दशायां चन्द्रेणायमङ्के न्यधाचि, न तु पूर्वमित्यर्थः । आरण्येति
 भवार्थेऽपि ॥ ७८ ॥

अस्येति । एष कलङ्करङ्गुर्विरहपीडितत्वादस्यैव चन्द्रस्य सेवार्थ-
 मुपगतानामोपधीनां पल्लवमास्वादयन्, तथाऽमुष्यैव सुधारूपाणि
 जलानि धयन् पिबन् सुखमनायासलब्धतिरिव वसति, आहारलोभाद-
 तैव वसतीत्यर्थः । अन्योऽपि नृगो जलकिशलययुते देशे सुखेन वसति
 कदाचिदपि न त्यजति । पल्लवं जात्यैकवचनं ॥ ७९ ॥

रुद्रेति । दक्षयज्ञे वीरभद्रावतारस्य रुद्रस्त्रेष्णुणा विद्रावितं, अत

पृष्ठेऽपि किं तिष्ठति नाथ ! नाथरङ्गु विधीरङ्गु इवेति शङ्का ।
तत्त्वाय तिष्ठस्व सुखे स्व एव यद्वैरथे पृष्ठमपश्यदस्य ॥ ८१ ॥
उत्तानमेवास्य वत्तकुचिं देवस्य युक्तिः शशमङ्गमाह ।
तेनाधिकं देवगवेष्यपि स्यां चञ्चालुत्तानगतौ श्रुतायां ॥ ८२ ॥

एवार्त्तं तारारूपं व्योमनि आरात् समीपे दूरे वा वीक्ष्य विभ्यत्
तत्सन्नयमन्योऽपरो नृग इन्द्र, नीशस्य चूडामणिं मत्वा शरणं विवेश,
शिवेन शिरसि स्थापितत्वादयं मान्य इत्येतदाश्रयेण रुद्रान्तामयं
रत्नियत्येवेत्याशयेनान्यो नृगश्चन्द्रं शरणं प्रविष्ट इत्यर्थः, इत्यहं
मन्ये । अन्यः सजातीयं कस्माच्चिद्गीतं दृष्ट्वा स्वयमपि भीतः सन् कसपि
शरणं याति । गत्वैत्यपि पाठः । तारानृगस्य रुद्रेषु द्रावणं काशी-
खण्डादौ ज्ञातव्यं ॥ ८० ॥

पृष्ठ इति । हे नाथ ! विधीरङ्गु इव यथा चन्द्रस्योत्पङ्गे कलङ्क-
नृगो वर्तते तथा रङ्गुः पृष्ठेऽपि पद्मज्ञातेऽपि किं तिष्ठति, अथ
न तिष्ठति इति तत्र शङ्का चेद्वर्त्तते इति शेषः, तर्हि त्वं तत्त्वाय याथात्म्य-
ज्ञानार्थं स्वे निजे सुखे एव विषये तिष्ठस्व निजसुखमेव निश्चयं
पृच्छेत्यर्थः । वत्तकुचं द्वैरथे समानशोभाभिलाषाद् द्विरयसस्त्वध्वनि
इन्द्रयुद्धेऽस्य त्वनुखाङ्गज्यमानात्वात् पलायमानस्य चन्द्रस्य पृष्ठं पद्मा-
ज्ञागमपश्यत् तस्मात् तत् सुसुखमेव निश्चेद्वत्त्वेन पृच्छेत्यर्थः । त्वन् सु-
चन्द्रादधिकमिति भङ्गा नलसुखवर्णनं कृतं । तत्त्वाय तत्त ज्ञातं
क्रियार्थोपपदेति तादर्थ्यभावे वा चतुर्थी । तिष्ठस्व स्वेयास्य यां
तद् । स्वे वैकल्पिकत्वात् स्निग्धभावः ॥ ८१ ॥

उत्तानमिति । युक्तिरर्थापत्तिरनुमानं वाऽस्य देवस्य चन्द्रस्य मध्य-
वर्त्तिनमङ्गं कलङ्करूपं शशमुत्तानं स्वर्गदम्बुखनस्य दादिदृश्यमानपृष्ठ-
भागमाह द्रूते यतो बलचकुचिं धवलोदरं । यद्ययं शशकोऽस्मत्सम्भ-
वोदरोऽनुत्तानो भविष्यत् तर्हि मध्यवर्त्तिशशतोदरस्य धवलत्वाच्चन्द्र-

२२ सर्गः ।]

नैपधचरितम् ।

४१७

दूरस्थितैर्वस्तुनि रक्तनीले विलोक्यते केवलनीलिमा यत् ।

शशस्य तिष्ठन्नपि पृष्ठलोत्तां तन्नः परोक्षः खलु रागभागः ॥ ८३

भङ्गुः शशस्य व्याकरणस्य दर्पम्पदप्रयोगाध्वनि लोक एषः ।

शशो यदस्यास्ति शशी ततोऽवर्तुं वृणोऽस्यास्ति शशीति नोक्त ८४

मध्यभागोऽपि धवलोऽभविष्यत्, न च तथा दृश्यते, किन्तु मलिनः,
तस्मादुत्तान एव शशकश्चन्द्रोऽस्तीति युक्तिराहेत्यर्थः । तेन चन्द्र-
शशकनिश्चितोत्तानेनैव हेतुनाऽहं देवगवेष्वपि सुरभीप्रभृतिषु
विषये वेदे श्रुतायादुत्तानगतौ सुरलोकसमुखचरणतया गमने विषये
पूर्वापेक्षयाऽधिकमतितरां श्रद्धानुरास्तिव्ययुक्ता रूपा उत्ताना वै
देवगवाश्चरन्ति इति श्रुतिर्व्याघोर्पर्यन्तार्थतया सत्यैवेत्यहं सिद्धान्तमधिकं
मन्य इत्यर्थः । देवगवेषु गोरतद्वितलुकीति टच् । देवगवोष्विति
पाठे ङित्वात् ङीप् ॥ ८२ ॥

उक्तरीत्युत्तानगतौ सिद्धावामपि शशकस्य रक्तपृष्ठत्वान्निलेन
प्रतीति कथमित्यत आह । दूरेति । दूरस्थितैर्द्रष्टृभी रक्तनीले
मिश्रितोभयवर्णं वस्तुनि केवलतत्परागभागो नीलिमैव यदस्या-
द्विलोक्यते तत् तस्मात् कारणाच्छशस्य पृष्ठवर्त्तिरीम्नां तिष्ठन्नपि
रागभागो रक्तमांशो नोऽस्माकमतिदूरस्थितानां खलु निश्चितं परोक्षो
दृगोवरो न भवति, किन्तु नीलिमैव दृश्यत इत्यर्थः । तिष्ठन् वर्त्त-
मानोऽपि परोक्ष इति विरोधाभासः । दूरस्थत्वान्न दृश्यत इति
तत्परिहारः । खलूप्रेक्षायां वा ॥ ८३ ॥

भङ्गुः शशस्य व्याकरणस्य दर्पम्पदप्रयोगाध्वनि विषये व्याकरणं प्रकृतिप्रत्ययविभागपूर्वं शब्दव्युत्पादनकारिणः
शशस्य सदधीन एव सकलशब्दप्रयोग इति दर्पं गर्वं, यदा लक्षणया
वैधाकरणस्य व्याकरणाधीन एव सकलशब्दप्रयोग इति गर्वं भङ्गुः
लक्षणयितुं प्रभुः समर्थः । यदस्याद्वेतीत्यं चन्द्रः शशोऽस्यास्तीति

यावन्तमिन्दुमतिपत् प्रसूते प्रासावि तावानयमब्धिनाऽपि ।
 तत्कालमीशेन धृतस्य मूर्ध्नि विधोरणीयस्त्वमिहास्ति लिङ्गं ॥ ८५ ॥
 आरोप्यते चेदिह केतकत्वमिन्दौ दलाकारकलाकलापि ।
 तत् संवदत्यङ्गवृत्तस्य नाभिकस्तूरिका सौरभवात्तनाभिः ॥ ८६ ॥

ततो हेतोः शयो यथोक्तः, लोकेनेति शेषः । एवमसुनैव प्रकारेण
 ऋगोऽस्यास्तीति ऋगोति नोक्तः । शयोऽस्यास्तीति मतवर्धेऽत
 इतिठनौ इतिनौ यथायं शयित्वुच्यते तथा तेनैव स्तुतेण ऋगो-
 ऽस्यास्तीत्यत्र इतः प्राप्तौ सत्यामपि ऋगोति नोक्तः तस्मादति-
 व्याप्तादिदोषाद् व्याकरणमूल एव लोकप्रयोग इति नियमो न युक्तः
 किन्तु कृतद्वितसमासानामभिधानं नियामकमिति । लक्ष्यसुद्दिश्य लक्षण
 प्रवृत्तिर्न तु लक्षणसुद्दिश्य लक्ष्यप्रवृत्तिरिति, तस्मात् प्रयोगमूलं
 व्याकरणमिति व्याकरणाक्षौके प्रयोग एव बलीयानिति भावः ।
 अस्तुतप्रशंसा ॥ ८४ ॥

यावन्तमिति । युक्ता प्रतिपद् यावन्तं यत्प्रमाणमेककलमिन्दुं
 प्रसूते, अब्धिनाऽपि तावांस्तप्रमाण एककल एवायं प्रासावि न तु
 पूर्ण इत्यर्थः । एतत् कथं ज्ञातमित्यत आह । तत्कालं तस्मिन् काले
 ससुद्रादुत्पत्तेरवसर एव ईशेन मूर्ध्नि धृतस्य विधोरणीयस्त्वमिति तरां
 काश्यामेवेहैककलत्वे लिङ्गं प्रापकमनुमापको हेतुरस्ति । यदि ससुद्रेण
 सन्पूर्णाऽयमजनयिष्यत् तर्हि शिवेनापि तदानीमेव शिरसि तावाने-
 वाधास्यत्, न तु तथा तस्मात् प्रतिपदा एककलप्रसूतः तावान्
 ससुद्रेणापीति । प्रतिपदुत्पत्तोऽयमेककलत्वादेव न दृश्यत इति
 भावः ॥ ८५ ॥

आरोप्यत इति । केतकत्वमिह इन्दौ चेद् यदि आरोप्यते
 किन्भूते दलाकारः केतकीपत्रसदृशो धवलः कलानां कलापः समूहो
 यस्य तस्मात् केतकदन्तव्युभयकलात्वाच्चन्द्रः केतकमेवेति यदि दृश्येत

१२ सर्गः ।]

नैषधवरितम् ।

४१६

आसीद् यथाज्योतिषमेव गोलः शशी समक्षं चिपिटस्ततोऽभूत् ।

स्वर्भानुदंष्ट्रायुगयन्त्रकृष्टपीयूषपिण्याकट्टशावशेषः ॥ ८७ ॥

असावसायादितनोः सखा नो कर्पूरमिन्दुः खलु तस्य मितं ।

दग्धौ हि तौ द्वावपि पूर्वरूपाद् यद्वीर्यवत्तामधिकां दधातेऽऽ

तत् तर्हि अङ्गमृगस्य मृगत्वेन नाभिकस्तूरिका कर्ली आरोपितं
तत्केतकत्वं कर्लीभूतं सौरभवासनाभिः कृत्वा संवदति । चन्द्रे केतकत्वं
युक्तमित्यनुमन्यत इत्यर्थः । नाभिरिति पाठे, अङ्गमृगस्य नाभिः कर्ली
कस्तूरिकासम्बन्धीभिः सौरभवासनाभिः कृत्वा संवदतीति वा । केतक्यां
कस्तूरीपरिमलो वर्तते, चन्द्रे च कलङ्गमृगनाभिरूपा कस्तूरी वर्तते,
तस्माच्चन्द्रे केतकत्वमारोपयितुं युक्तमित्यर्थः । तत्केतकत्वमङ्गमृगस्य
नाभिकस्तूरिकायाः परिमलस्य वासनाभिः सङ्क्रमणैः कृत्वा संवदति
युक्त्या संवादं प्राप्नोत्येति वा । ताभिरिति पाठे, अतिप्रसिद्धाभिर्वास-
नाभिरित्यर्थः ॥ ८६ ॥

आसीदिति । एष शशी यथाज्योतिषं गर्गादिप्रणीतग्रहगणित-
शास्त्रानतिक्रमेण गोलो नारिकेलफलवद्वर्तुलोपरितनभाग एव पूर्व-
मासीत्, तर्हीदानीं कथमन्यथा दृश्यत इत्याशङ्काह । ततोऽनन्तरं
कालक्रमेण स्वर्भानो राहोरुर्ध्वाधोभागस्थितदंष्ट्रायुगमेव यन्त्रं निष्प्रो-
ढमवक्रं तेन कष्टं निष्कृत्य मृहीतं पीयूषममृतं यस्य यस्याहा स
षासौ पिण्याकट्टशो मृहीतरसगीरसतिलादिपिण्डीमात्ररूपोऽवशेष
उद्धृतो म.गो यस्य एवम्भूतः सन् चिपिटः पर्यटप्रयोऽभूदिति
समक्षमिदानीं प्रत्यक्षेणानुभूयत एवेत्यर्थः । ज्योतिरधिकृत्य कृतो
पन्योज्योतिषं, अधिकृत्य कृते अन्ये इत्यण् । ततो यथार्थेऽन्य-
योभावः । ज्योतिषास्ते त्रयोदशकुलचन्द्रः षोडशाङ्गुलसूर्यस्याधो-
भागस्थो जलपूर्णकाचकूपिकाप्रायो यथोदितस्तथैव पूर्वमासीदि-
त्युक्तम् ॥ ८७ ॥

असाविति । असाौ चन्द्रो वितनोरनङ्गस्य सखा नो भवति ।

स्थाने विधोर्वा मदनस्य सख्यं स शम्भुनेत्रे ज्वलति प्रलीनः ।
अयं लयं गच्छति दर्शभाजि भास्वन्दये चक्षुषि चादिपुंसः ॥८६॥

कुतः । असाध्यादसादृश्यत् । विवाहमैतद्वैराग्यं भवन्ति समशीलयोः
इति शास्त्रादनयोः साङ्गानङ्गयोः सादृश्याभावान् मैत्री न सङ्गच्छत
इत्यर्थः । तर्हि अनयोर्लोकप्रसिद्धा मैत्री कथमित्यत आह । खलु
निश्चितं कर्पूरापरनात्रैवेन्दुस्तस्यानङ्गस्य मिलं तावतैव लोकप्रसिद्धि-
विरोधाभाव इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह । यत् यस्मात् तौ द्वावपि
कामकर्पूरौ दग्धौ सन्तौ पूर्वरूपाद्दग्धदशायाः सकाशादधिकां
वीर्यवत्तां हि स्पष्टं दधाते । पक्षो हि कर्पूरो वीर्यवत्तरो भवति ।
कामोऽपि दाहानन्तरं अधिकं वीर्यवान् अनुभूयते । तदुक्तं,

“कर्पूर इव दग्धोऽपि शक्तिमान् यो जने जने ।

नमोऽस्त्ववारवीर्याय तस्मै कुसुमधन्वने” ॥

इति । तस्मात् कामकर्पूरयोर्मैत्री युक्ता । घनसारचन्द्र-
सञ्ज्ञ इतिनिघण्टुः । कर्पूरमस्तियामित्यमरवचनात् कर्पूरशब्दो
नपुंसकोऽपि ॥ ८६ ॥

स्थान इति । वाऽथवा विधोर्मदनस्य सख्यं स्थाने युक्तमेवेत्यर्थः ।
तत्रायं हेतुः । स कामः ज्वलति दीप्यमाने शम्भुनेत्रे प्रलीनः प्रकर्षेण
लीन एकतां गतः प्रलयं गतो विनष्ट इत्यर्थः । अयं चन्द्रश्च दर्शभाजि
दर्शनं दर्शकद्वयापारयुक्तेऽयं चानावास्यां गते भास्वन्दये सूर्यरूपे आदि-
पुंसो विष्णोश्चक्षुषि लयमेकतां गच्छति । दर्शे हि चन्द्रः सूर्यं गच्छति
अतएव दर्शस्य सूर्येन्दुसङ्गम इति नाम । सूर्यो विष्णोर्दक्षिणचक्षुः
तथा च तल्लयोर्हृरिहरयोर्नेत्रयोर्हयोरपि चन्द्रकामयोः प्रलीन-
त्वद्दर्शे चन्द्रस्याप्यनङ्गतया च समशीलत्वादुचितैव मैत्रीत्यर्थः । तथा
च कामस्य चन्द्रसखिताप्रसिद्धिर्मुख्यैवसक्तोति भावः ॥ ८६ ॥

१२ सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

४२१

नेतारविन्दत्वमगान्मृगाङ्कः पुरा पुराणस्य यदेष पुंसः ।

अस्याङ्क एवायमगात् तदानीं कनीनिकेन्द्रीन्दिरसुन्दरत्वं ॥ २०

देवेन तेनैष च काश्यपिष्य सास्यं समीक्ष्योभयपक्षभाजौ ।

द्विजाधिराजौ हरिणाश्रितौ च युक्तं नियुक्तौ नयनक्रियायां ॥ २१

नेवेति । पूरा पूर्व्वं यदा यस्मिन् काले एष मृगाङ्कः पुराणस्य पुंसः श्रीविष्णोर्नेतारविन्दत्वं नयनकमलत्वमगात्, तदानीं तस्मिन् कालेऽस्य विष्णुनेतारविन्दभूतस्यास्य चन्द्रस्यायमङ्कः कलङ्क एव कनीनिकाया इन्द्रीन्दिरस्य भ्रमरस्य सुन्दरमगात् प्रायात् । अदादिति पाठे, अयं श्रीविष्णुरस्य चन्द्रस्याङ्के विषये कनीनिकेन्द्रीन्दिरसुन्दरत्वमदात् । नेवे हि कनीनिकया भाव्यं, अरविन्दे च भ्रमरेण, तथा चास्य नेतारविन्दरूपत्वादङ्कमेवोभयं श्रीविष्णुः कृतवानित्यर्थः । अङ्क एव कनीनिका कर्त्तुं भ्रमरेण सुन्दरत्वमस्यादादिति वा । इन्द्रीन्दिरालिपट्चरणचञ्चरोकालिनो द्विरेफाः स्युरिति हलायुधः ॥ २० ॥

देवेनेति । तेन देवेन श्रीविष्णुनैव चन्द्रः काश्यपिर्गण्डचैतौ हावपि सास्यं सजानधर्मातां समीक्ष्य तल्यायां नयनक्रियायां क्रमेण नेत्रव्यापारे बाह्यनव्यापारे च यन्नियुक्तौ तद् युक्तमुचितमित्यर्थः । चावन्धोन्यसमुच्चये सास्यमेवाह । उभय पक्षौ शुक्लपक्षकृष्णपक्षौ भजति चन्द्रः । गरुडस्तु द्वौ पक्षौ हृदौ भजति । तादृशौ हावपि । तथा द्विजानां ब्राह्मणानां राजा चन्द्रः । गरुडस्तु पक्षिणां राजा तादृशौ । तथा हरिणेन कलङ्कमृगेणाश्रितचन्द्रः । गरुडस्तु हरिणा विष्णुणा बह्वनार्चनाश्रितः । तादृशौ । एवमुभयोः सास्यात् समे एव व्यापारे नियुक्तौ । तदुचितं कृतमिति भावः । काश्यपि । बाह्यादित्यादि ॥ २१ ॥

[३३]

यैरन्वमायि ज्वलनसुषारे सरोजिनीदाहविकारहेतोः ।
 तदीयधूमौघतया हिमांशौ शङ्के कलङ्कोऽपि समर्थितस्तैः ॥ ६२ ॥
 खेदस्य धाराभिरिवापगाभिव्याप्ता जगद्भारपरिश्रमार्त्ता ।
 छायापदेशादसुधा निमज्ज्य सुधासुधावुष्कति खेदमत्र ॥ ६३ ॥
 ममानुमैवं वज्रकालनीलीनिपातनीलः खलु हेमशैलः ।
 इन्दोर्जगच्छायमयेऽन्यथाऽङ्गे पीतो विभागः प्रतिविम्बितः स्यात्

यैरिति । यैः पण्डितैः सरोजिन्या दाहरूपाद्विकाराहेतोः
 तृषारे हिमे ज्वलनोऽग्निरन्वमायि, तृषारः साग्निर्भावतुमर्हति सख्ये
 सति दाहकारित्वात् साग्निभूदेशवत् तप्तोदकवदेति हिमे विषये
 वज्रिरनुमित इत्यर्थः, तैः पण्डितैर्हिमांशौ तृषारमये चन्द्रे वर्तमानः
 कलङ्कोऽपि तदीयधूमौघतया हिमाग्निसख्यन्विधूमसमूहरूपत्वेन समर्थित
 इत्यहं शङ्के । वज्रौ हि धूमेन भाव्यं चन्द्रश्च तृषारमयत्वादुक्तरीत्या
 वज्रिमान्, तथा च कलङ्को धूमसमूह एवेति तैः समर्थितमित्यहं
 सम्भावयामीत्यर्थः ॥ ६२ ॥

खेदस्येति । वसुधा आयापदेशात् स्वीयप्रतिविम्बव्याजेन सुधा-
 सुधावत् चन्द्रे निमज्ज्यान्तःप्रविश्य खेदं जगद्भारपरिश्रमपीडासुखा-
 तीव । किम्भूता । जगद्भारवहनिमित्तः परिश्रमः तेनार्त्ता नितरां
 पीडिताऽत एव खेदस्य धाराभिरिवापगाभिव्याप्ता समन्तात् पूरिता ।
 अमृतसमुद्रनिमज्जने हि खेदो गच्छत्येव यस्याश्च तत्तत्तदीरूपः खेदः
 तस्याः अमहरणे सुधासमुद्र एव उचितः । एतेन कलङ्कस्य ऋगशश-
 भूच्छायप्रसूतिमतमेदा वर्ण्यताः ॥ ६३ ॥

ममेति । हेमशैलो मेरुः खलु निश्चिनं सगमारभ्याद्य यावदति-
 क्रान्तेन वज्रना कालेन कृत्वा नीलीनिपातः श्यामिकालगनं तेन कृत्वा
 नीलो वज्रकालीनत्वान्नोलमलसन्वन्धात्नीलवर्णः स जात एवमकारा
 ममानुमाऽनुमानमेवमहं सम्भावयामीत्यर्थः । अन्यथा यदि रूपाञ्चलः

२२ सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

४२३

माऽवापदुन्निद्रसरोजपूजाश्रियं शशी पद्मनिमीलितेजाः ।

अक्षिद्वयेनैव निजाङ्गरङ्गोरलङ्कृतस्तामयमेति मन्ये ॥ ६५ ॥

य एष जागर्त्ति शशः शशाङ्गे बुधो विधत्ते कद्रवात् चितम् ।

अन्तः किलैतत् पितुरम्बुराशेरासीत्तुरङ्गोऽपि मतङ्गजोऽपि ६६

कालभूयस्त्वेन न नीलीभूतः किन्तु हेममयत्वात् पीत एव स्यात्, तर्हि
इन्दोर्जगच्छायमये जगत्प्रतिविम्बभूते कलङ्करूपे प्रतीकेऽवयवे मेरोः
पीतोऽपि भागः प्रतिविम्बितः स्यात् पीतोऽंशो दृश्येत, तस्मात् स्वर्णा-
चलो नील एव जातस्तथा च सकलाया अपि भूमेर्नीलवर्णत्वात् तत्प्रति-
विम्बरूपः कलङ्कोऽपि नील एव युक्त इत्यर्थः । जगच्छायेति विभाषा-
सेनेति पण्डितं ॥ ६४ ॥

मेति । शशी उन्निद्रैर्विकसितैः सरोजैः कृत्वा या पूजा तज्ज-
नितां श्रियं माऽवापत् मां स्म लभत यतः पद्मनिमीलि कमलसङ्कोचकं
तेजो यस्य सः । विकसितानामपि कमलानां पूजार्थं चन्द्रसविधे
क्रियमाणानां चन्द्रतेजसां सङ्कोचस्यैव सम्भवादुन्निद्रसरोजपूजाश्रियं
कथं प्राप्नोति । प्रकारान्तरेण प्राप्नोतीत्याह निजाङ्गभूतस्य रङ्गोर्दृग्-
स्याक्षिद्वयेनैवालङ्कृतोऽयं चन्द्रः तासुन्निद्रपूजाश्रियमेति प्राप्नोति,
तत्रयनयोरुन्निद्रकमलरूपत्वादित्यहं मन्ये । अङ्गद्वयनेत्राभ्यां कलःऽयं
चन्द्रो विकसितकमलाभ्यां पूजामिव शोभां प्राप्नोतीति भावः इति
वा ॥ ६५ ॥

य इति । य एष प्रत्यक्षदृश्यः शशः शशाङ्गे जागर्त्ति स्फुरति,
अत्र विषये क इव बुधश्चित्तमाश्रित्य विधत्ते, अपि तु न कोऽपि ।
किञ्च यस्मादेतत्पितुरम्बुराशेरन्तर्मध्ये उच्चैःश्रवः संज्ञकस्तुरङ्गोऽप्यासी-
दैरावताख्यो मतङ्गजोऽप्यासीत् । यदीयपितुर्मध्येऽन्वगजादिकं भवति
तदीयपुत्रमध्ये शशमात्रसम्भावे किमाश्रयं मित्यर्थः ॥ ६६ ॥

गौरिप्रिये भातितमां तमिस्रा ज्योत्स्नी च नीले दयिता यदस्मिन् ।
 शोभातिलोभादुभयोस्तयोर्वा सितासितां मूर्त्तिमयं विभर्त्ति ६७
 वर्षातपानावरणं चिराय काष्ठौघमालम्ब्य समुत्थितेषु ।
 बालेषु ताराकवकेष्विहैकं विकस्वरीभूतमवैमि चन्द्रम् ॥ ६८ ॥

गौर इति । तमिस्रा तमोवज्जलाऽस्य दयिता रात्रिर्गौरि प्रिये
 चन्द्रे विषये भातितमां, तथा ज्योत्स्नी च चन्द्रिकायुक्ता धवलाऽस्य
 दयिता रात्रिर्नीले प्राणेशेऽस्मिन् चन्द्रे नितरां शोभते भिन्नवर्णं हि
 शोभेव इत्यर्थः । तस्माद्देतोस्तयोस्तमिस्राज्योत्स्नेयोरुभयोरपि विषये
 स्वस्य शोभाप्राप्तेर्बलोभादभिलाषात् तयोरेव पत्न्योऽयं शोभाप्राप्ति-
 कादभिलाषादयत्नस्यामलसम्बन्धात् तमिस्राज्योत्स्नेयाः शोभया भयित-
 व्यमित्यर्थः । अयं चन्द्रः सितासितां धवलां श्यामलाञ्च मूर्त्तिं
 कायं विभर्त्तीव । वा इवार्थे । शोभातिलोभादिभ्येत्यन्वयः । नील-
 भागे ज्योत्स्नीं प्रियां धारयितुं, धवले च तामसीमिति यथा-
 सङ्गम् ॥ ६७ ॥

वर्षेति । अहं बालेषु तदुषु अविकसितेषु चेह प्रत्यक्षदृश्येषु
 तारासु नक्षत्रेष्वेव कवकेषु वक्राकेषु मध्ये चिरकालोत्पन्नत्वादिक-
 स्वरीभूतं विकसितमतिस्थूलमेकच्छलाकमेव चन्द्रमवैमि मन्ये । किन्भू-
 तेषु ताराकवकेषु । चिराय वज्जकालं वर्षात्तां आतपे श्रीशर्त्ता च
 वर्षेषु जलवृष्टिषु आतपेऽप्येषु च सत्सु अनावरणमनाच्छादितं
 काष्ठौघान्द्रुसमूहमेव दारुसमूहमालम्ब्य समुत्थितेषूपत्येषु, वर्षाकावे
 ह्यनादृतेषु जलस्तिमितेषु पञ्चादुष्णतमेषु च । काष्ठेषु सूक्ष्मास्थूलानि
 ब्रवाकानि भवन्ति तथा च तारा अल्पकवकानि भवन्ति, चन्द्रस्तु
 स्थूलकवकमिवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ६८ ॥

दिनावसाने तरणे एकस्मान्नमज्जनादिष्वविलोचनानि ।

अस्य प्रसादादुडुपस्य नक्तं तमोविपद्द्वीपवतीन्तरन्ति ॥ ६६ ॥

किं नास्ति नोऽपि क्षणिकोऽणुकोऽयं भानोऽस्ति तेजोमयविन्दुरिन्दु

अत्रेतेनेते घटी यदासीन्मासेन नाशी महतो महीयान् ॥ १०० ॥

दिनेति । विन्दुस्य जगतो विलोचनानि दिनावसाने तरणेः
सूर्यस्याकस्मादसम्भावितहेतोर्नमज्जनात् प्रतीचीसागरनोरप्रवेशाद्दे-
तोर्नक्तं रात्रौ तमोनिमित्तं स्वलनादिरूपां विपदमेव द्वीपवतीं
महानदीमस्योडुपस्य चन्द्रस्य प्रकाशरूपात् प्रसादात् तरन्ति, चन्द्रेण
निरस्य सर्वं प्रकाशितमिति भावः । अन्येऽपि रात्रौ तरन्तेनैकाया
अकस्मान्नाज्जनाद्देतोर्वुडनरूपमापन्नदी सडुपस्याकस्मादागतस्य लस्य
यानपात्रस्य प्रसादात् तरन्ति ॥ ६६ ॥

किमिति । नोऽस्माकममहतां पातराणामपि अस्ति नेत्रे
विषये तेजोमयः तेजोरूपो विन्दुरेवायमिन्दुरज्जुल्ला नयनप्रान्तचिपिटो-
करणे धवलवर्तुलाकारेण भानः शोभमानः किं नास्ति अपि त्वत्प्रदादि-
नेत्रेऽपीन्दुर्वर्तत एव । अणुकोऽल्पीयांस्तथा क्षणिकः क्षणमात्रावस्थावी
यावच्चिपिटोकरणमेव दृश्यत इत्यर्थः । तर्ह्यस्माच्चन्द्रात् तस्य वैलक्षण्यं
कथमित्यत आह । अत्रेतेनेते त पुनस्तेजोमयविन्दुरयमिन्दुर्मही-
यानितरापेक्षया नितरां महापरिमाण आसीत् । तथा मासेन कृत्वा
नाशी मासावसानप्राप्तविनाशश्चाभूदिति यत् तदुच्यते, एतदुच्यत
इत्यर्थः । यतो महतो महानुभावस्य । सर्वं हि महतां महदिति
न्यायेन महतोऽत्रेतेनेतेजोमयविन्दुरयमिन्दुर्महापरिमाणश्चिरकाल-
स्थावी चेत्यस्मान्नेतेजोमयविन्दोरिन्दोर्वैलक्षण्यं युक्तमेवेति भावः ।
अणुक्रः, अल्प इति कन् । नाशी, अल्पार्थे इति ॥ १०० ॥

तावमिति । मृतसङ्गीविन्यादय ओषधयः स्वशक्त्या स्वसामर्थ्येन
निजरमयोर्यधिपाकाभ्यां कृत्वा ओषधीशलात् पतिमेनं चन्द्रं क्षयिष्यं

त्वातुं पतिं नौषधयः स्वशक्त्या मन्त्रेण विप्राः क्षयिणं न शेकुः ।
 एनं पयोधिर्मणिभिर्नपुत्रं सुधाप्रभावैर्न निजाश्रयं वा ॥ १०१ ॥
 वृषा निशानाथमहःसुधा वा हरेदसौ वा न जराविनाशौ ।
 पीत्वा कथं नाऽपरया चकोरा विधोर्मरीचीनजरामराः स्युः ॥ १०२

प्रतिदिनं कलः क्षयवन्तस्तत्र च क्षयरोगिणं सन्तं त्वातुं रक्षितुं न शेकुः ।
 तथा विप्रा द्विजरजत्वान्निजं स्वामिनं क्षयिणं मन्त्रेण श्रुतिसामर्थ्येन
 कृत्वा रक्षितुं न शेकुः । तथा पयोधिरपि पुत्रं क्षयिणमेनं मणिभि-
 रनेकप्रभावैरन्तरस्थै रत्नैः कृत्वा रक्षितुं न शक्नोति वचनपरिणामः ।
 तथा सुधाऽपि स्वधारभूतं क्षयिणमेनमजरामरत्वजनकैः प्रभावैः
 कृत्वा त्वातुं न शक्नोति, वा समुच्चये । ओषध्यादयः स्वशक्त्यादिरक्षण-
 साधने सत्यपि पतित्वात् प्रसुत्वत् पुत्रत्वान्निजाश्रयत्वाच्च क्षयाद्रक्षित-
 मर्हन्मध्येन रक्षितुं समर्था न बभूवुरिति विशेषोक्त्या पूर्वकर्मजो रोगो
 महानुभावैरप्यपनेतुं न शक्यत इति व्यज्यते । अचिन्त्यो हि मणिमन्त्रौ-
 षधीनां प्रभाव इति ओषध्यादीनां सामर्थ्यं प्रसिद्धम् ॥ १०१ ॥

वृषेति । निशानाथस्य चन्द्रस्य महः तेजः सुधा वा पीयूषरूप-
 भवेति लोकवादो वृषा असत्य एव भवेत् । वा अथ वा यदि चन्द्रतेजः
 सुधैवेति लोकप्रवादः सत्य एव तर्ह्यसौ चन्द्रतेजोरूपा सुधा जरा-
 विनाशौ जरामरणे न हरेद्विनाशयेत् चन्द्रतेजः सुधा नैवेत्यङ्गीकार्यम् ।
 अथ चैतद्रूपा सुधाऽपि जरामरणे नाशयतीत्यङ्गीकार्यमित्यर्थः ।
 अपरयाऽन्यथा यदि चन्द्रतेजः सुधेति प्रवादः सत्यस्तद्रूपा सुधा
 जरामरणे विनाशयेत् तर्हि चकोराख्याः पक्षिणो विधोर्मरीचीन्
 पीत्वाऽपि कथं किमिति नाजरामराः स्युर्जरामरणरहिता भवेयुः ।
 चन्द्रतेजःसुधात्वे एतस्याच्च सुधाया जरामरणविनाशे सामर्थ्यसङ्गावे
 तत्त्वाने चकोरैरप्यजरामरैर्भाव्यं, न च ते तथा, तस्मात् तत्तेजसः
 सुधात्वं वा वृषा भवेत् । सुधाभूतस्यापि जरामरणपहारे सामर्थ्यं
 नास्तीत्येतदङ्गीकर्तव्यं, तथा सुधाप्रभावैर्न निजाश्रयं वेति पूर्वोक्तोक्त्या-
 समाधानमित्याशयः । अजरामरीस्युरिति पाठे च्चिः ॥ १०२ ॥

वाणीभिराभिः परिपङ्क्तिमाभिर्नरेन्द्रमानन्दजडञ्चकार ।

सुहृत्तमाच्चर्य्यरसेन भैमी हैमीव दृष्टिस्तिमितञ्च तं सा ॥१०३॥

इतो सुखाद्वागियमाविरासीत् पीयूषधारासधुरेति जल्पन् ।

अनुस्वदस्याः स सुखेन्दुविम्बं संवावदूकश्चियमस्नुजानाम् ॥१०४॥

वाणीभिरिति । सा भैमी आभिः पूर्वोक्ताभिः परिपङ्केन निर्दृष्टाभिः परिणतकवित्वशक्तितया प्रसादादिगुणयुक्ताभिर्वाण्योभिः कृत्वा तं नरेन्द्रमानन्दजडं हर्षपरवशञ्चकार । तथा सुहृत्तमाङ्गापरण-
नान्नाश्चर्य्येण रसेनाथ च तद्रूपेण जनतहैमीतुषारसम्बन्धिनी दृष्टिरिव भैमी स्तिमितमतिस्नेहात् प्राप्तस्तम्भं वाऽयचार्द्रञ्चकार हिमदृष्टिर्यथा अन्यं जडमार्द्रञ्च करोति तत्रेयमपि आनन्दजडं सातिस्नेहञ्च चकारे-
त्यर्थः । परिपङ्क्तिमाभिः डित्वाञ्जित्तेऽर्गे क्तिः, क्तोमम् ॥ १०३ ॥

इत इति । इत्येवं जल्पन्, वदन्, स नलोऽस्नुजानां संवावदूका नितरां संवादिनी श्रीरस्य तादृशं कमलतुल्यसौरभमस्या सुखेन्दुविम्ब-
चुम्बत्, चन्द्रकमलतुल्यं भैमीसुखं प्रीत्यतिशयाद्, सुखदित्यर्थः । इति किम् । हे भैमि ! इयसुक्तप्रकारा पीयूषधारावन्मधुरा वागितः प्रत्यक्ष-
दृश्याङ्गवन्सुखादाविरासीन्निःसृतेति । इत इत्यनेन सामीप्याभिनय-
कारिणा करेण भैमीसुखं चिबुके धृतमिति ध्वन्यते । सुखेन्दुविम्बत्वेन च पीयूषधारासम्बन्धौचित्यं सूच्यते । तथा च पीयूषधारया सधुरेत्यपि व्याख्येयं । संवावदूकेत्यादिना च भैम्याः पङ्क्तिनीत्वं प्रसिद्धं । चन्द्र-
विम्बस्य कमलैः सह विसंवादो विरोधित्वात् । एतन्मुखचन्द्रविम्बस्य तु कमलैः सह संवादः कमलसौभाग्यमाकाङ्क्षादित्यर्थः । प्रसिद्धचन्द्र-
विम्बादेतन्मुखचन्द्रविम्बमधिकमिति सूच्यते । अत्यर्थं संवदति संवावदूका सम्पूर्वोऽयं मैत्र्यां वक्तते ॥ १०४ ॥

प्रियेणेति । प्रियेण 'इतो सुखादित्यादिपूर्वोक्तरूपं प्रिय-
वचनमुक्ता भाषिता विदर्भभूमीपतेर्वंशेन कुलेन मुक्ता जनिता, तथा

प्रियेण साऽयं प्रियमेवमुक्ता विदर्भभूमीपतिवंशमुक्ता ।

स्मितांशुजालं विततान तारा दिवःस्फुरन्तीव कृतावतारा ॥१०५॥

स्ववर्णना न स्वयमर्हतीति नियुज्य मां त्वन्मुखमिन्दुरूपम् ।

स्थानेऽत्युदास्ते शशिनः प्रशस्तौ धरातुरासाहमिति स्म साऽऽह ॥१०६॥

तयेरितः प्राणसमः सुसुख्या गिरं परीक्षासरसोत्किरां सः ।

भूलोकसारः स्मितवाक् तुषारभानुस्मणिधन् सुभगां वभाण ॥१०७॥

स्फुरन्ती दीपमानकान्तिः सोल्लासा सा भैमी, अथ नलवचनानन्तरं
स्मितांशुजालं विततान, तदेव नलाय प्रीतिदानमिव ददावित्यर्थः ।

केव । दिवः सकाशत् चीणपुण्यतया स्नेह्या वा कृतावतारा
भूलोकमागता रोहिणी तारेव । स्फुरन्ती किरणजालं विततारेति
उत्प्रेक्षा, उपमा वा । वंशः कुलमेव वंशो वेणुस्तत्र जाता देवधार्या
मुक्ता मौक्तिकरूपा । कृतावतारेत्यत्र तरणं तारः, ऋदोरप् तदन्तात्
प्रज्ञादित्वात् स्वार्थेऽणि, पञ्चादवशब्देन सह सुपा इति समासः ॥ १०५ ॥

स्नेति । सा धरातुरासाहं भूमीन्द्रमित्याह सा । इति किम् ।
हे प्रिय ! इन्द्ररूपं त्वन्मुखमिति हेतोश्चन्द्ररूपत्वेनात्मस्तुतौ मां नियुज्य-
ज्ञाप्य शशिनः प्रशस्तौ वर्णनविषयेऽत्युदास्तेऽतितरासुदासीनो भवति,
एतत्स्थाने युक्तं । हेतुमेवाह । इति किं “सतामेतदकर्त्तव्यं परनिन्दा-
ऽत्ननः स्तुतिः” इत्यादिवचनात् स्वयमात्मनैव स्ववर्णना अत्ननस्तुति-
नार्हति न युक्तेति । इत्यर्थान्नं नया चन्द्रो वर्णित इदानीं त्वया
वर्णनीयस्तूष्णीमावो युक्त इत्याशयेन भैमी चन्द्रस्तुतौ तं सोल्लासं
प्रवर्त्तयदिति भावः । तुरासाहमित्यत्र तृतीयसर्गे धरातुरासाहेत्येत-
च्छ्लोकस्याऽशङ्का ज्ञातव्या । तत्रोत्तरं । इन्द्ररूपं त्वन्मुखं चन्द्ररूपात्म-
स्तुतौ मां नियुज्य शशिनः प्रशस्तौ अत्युदास्ते साऽहं धरावदतारा-
ऽनुत्तानवेगा वा पृथिवीवद् गम्भीरेत्यर्थः । अर्थात् तसाह स्नेति
ज्ञातव्यं ॥ १०६ ॥

तयेति । स भूलोके सारः श्रेष्ठतमो नलः स्मितवाक् तुषारभानुः

तवानने जातचरीं निपीय गीतिन्तदाकर्षणलोपुपोऽयम् ।
 हातुं न जातु स्पृहयत्यवैमि विधुं नृगस्त्वद्वदनम्भमेण ॥ १०८ ॥
 इन्दोर्भमेणोपगमाय योग्येजिह्वा तवास्ये विधुवास्तुमन्तं ।
 गीत्या नृगं कर्षति वत्स्यता किं पाशीवभूवे नयनद्वयेन ॥ १०९ ॥

चन्द्रं भणिष्यन् वर्स्ययिष्यन् सन् सुभगां सौभाग्यवतीं मैत्रीं वभाण ।
 किम्भूतः । तथा सुसुख्या भैस्या परीहासरसोत्किरासुङ्गावयित्वा
 गिरमीरित उक्तः । तथा प्राणसमोऽतिप्रेयान्, तथा चन्द्रवर्णेने प्रेरितः
 सन् परीहासरसोत्किराङ्गरं वभाणेति वा । उत्किरां, इगुपधेति कः,
 पूर्वेण पष्ठीसमासः । भणिष्यन् हेतोर्लटः शता ॥ १०७ ॥

तवेति । हे प्रिये ! अयं नृगः तवानने जातचरीभूतपूर्वा
 गीतिं स्वरमाधुरीं निपीय सादरमाकर्ष्येदानीमपि तस्या भवङ्गीतेरा-
 कर्षणाय लोपुपोऽतितरां लुब्धोऽतिसादृश्यात् त्वद्वदनम्भमेण विधुं हातुं
 जातु कदाचिदपि न स्पृहयतीत्यहमवैमि । नृगा हि गानप्रिया भव-
 न्तीति चन्द्रं तन्मुखान्त्या त्यक्तुं नेच्छतीत्यहं शङ्के इत्यर्थः । जातचरी
 भूतपूर्वं चरट् लोलुपः यङन्तात् पचाद्यचि, यङोऽचि चेति यङो
 लुक् ॥ १०८ ॥

इन्दोरिति । अतिसादृश्यादिन्दुरेवेदमिति इन्दोर्भमेण नृग-
 सोपगमाय योग्ये प्राप्नुमहे तवास्ये वर्त्तमाना जिह्वा कर्त्तुं गीत्या वर्स्य-
 स्वरमाधुर्या कृत्वा विधुरूपं वास्तु वसतिमृहं तद्विद्यते यस्य तं विधुवास्तु-
 मन्तं चन्द्रमध्यस्यमपि नृगं कर्षति । गीतेर्भधुरतरत्वान् नृगस्य च प्रिय-
 गानत्वान् स्वसमीपमानयतीत्यर्थः । तदाकर्षणसाधनमुत्प्रेक्षते, वत्सप्रतो
 आगमिष्यतो नृगस्य वासार्थं बन्धनं करिष्यता, नेत्रद्वयेन पाशीवभूवे
 किं तद्रूपया बन्धनरज्ज्वा समाकर्षतीत्यर्थः । अन्येऽपि शवरी गीत्या
 नृगमाकृष्य पाशेन बध्नाति । भयन्मुखं निष्कलङ्कमनृताधिकं गीति-
 रुक्तम् । चन्द्रस्तु सकलङ्क इति भावः । चन्द्रवर्णनावसरेऽपि मध्ये मध्ये

आप्यायनाहा रुचिभिः सुधांशोः शैत्यात्तमः काननजन्मनो वा ।
 यावन्निशायामथ घर्म्मदुःस्य स्वावद् व्रजत्यङ्गि न शब्दपान्यः ११०
 दूरेऽपि तत्तावकगानपानात्तन्नावधिः स्वादुरसोपभोगे ।
 अत्रज्ञैव क्षिपति क्षपायाः पतिः खलु स्वान्यन्तानि भासः १११

भैमीसुखवर्ष्ना अनुरागातिशयसूचनायां । अयं श्लोकः क्षेपक इति
 केचित् ॥ १०६ ॥

गगनस्योऽपि नृगो भैमीसुखगीतिं कथमशृणोदित्याशङ्क्याह ।
 आप्यायनादिति । शब्दरूपः पान्यो नित्यपथिको निशायां यावद् व्रजति
 तावदथ पश्चात् साकल्येन वाऽङ्गि न गच्छति यस्माद्दिने घर्म्मेणातमेन
 दुःस्यः सन्तप्तः तस्माद्दिनेऽल्पमेव गच्छतीत्यर्थः । रात्रौ दूरगमने हेतु-
 माह । सुधांशोरन्तरूपाभी रुचिभिराप्यायनादुज्जीवितवत्त्वाद्वा
 तम एव काननं वनं तस्माज्जन्म यस्य गाढान्धकारजाताच्छैत्यद्वा तेज-
 सोऽभावे तमसः सम्भवादौष्णाभावाच्छैत्यं, अतएव रात्रौ बद्ध गच्छति
 दिने चोष्णे न आनन्द इव बद्ध न गच्छति । शब्दा हि स्वभावादति-
 दूरेऽपि श्रूयन्ते दिवा तु न तथा । पथिकोऽपि रात्रौ शैत्याद् दूरं गच्छति,
 दिने चाल्पः । दूरश्रवणप्रतिपादकोऽयं श्लोकः ॥ ११० ॥

दूरेऽपीति । हे प्रिये ! खलु निश्चितं क्षपायाः पतिश्चन्द्रो भास-
 चन्द्रिका एव स्वान्यन्तानि क्षिपति, अधो मुञ्चति । किम्भूतः । दूरेऽपि
 अतितरां देशव्यवधानेऽपि तत्प्रसिद्धं मधुरतरं तावकं गानं तस्य पानात्
 सादरश्रवणाद्धेतोः स्वादुरसोपभोगे माधुर्यातिशयानुभवे विषये लब्धा-
 वधिः प्राप्तमर्यादः । उल्लेखते । अवश्यमेव अनुभूतभवङ्गीतमाधुर्यापेक्ष-
 याऽल्पमाधुर्यतयाऽवमाननयैवेत्यर्थः । अयं श्लोको भिन्न एव न तु
 युग्मम् ॥ १११ ॥

अस्मिन्निति । हे तन्नि ! एष चन्द्र आदिपुंसः ओविष्णोर्यद्वाप्तं
 चक्षुर्भवेत्यस्मिन्नेलोभवते विषयेऽयं नेत्रभूतश्चन्द्रोऽस्मिन् विस्त्रापयते

२२ सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

४३१

अस्मिन्न विस्मापयतेऽयमस्मांश्चतुर्वभूवैष यदादिपुंसः ।

तदतिनेत्रादुदितस्य तन्वि कुलानुरूपं किल रूपमस्य ॥ ११२ ॥

आभिर्द्वेन्द्रोदरि कौमुदीभिः क्षीरस्य धाराभिरिव क्षणेन ।

अक्षालि नीलीरुचिरस्वरस्यां तमोमयीयं रजनीरजक्या ॥ ११३ ॥

पयोमुचां मेचकिमानमुच्चैरुच्चाटयामास चतुः शरद्या ।

अतारि वामोरु तयाऽपि किञ्चिन्न प्रोञ्चितुं लाञ्छनकालिमाऽस्य ॥ ११४ ॥

धाञ्चर्यं न प्रापयति । अत्रार्थेऽस्माकमाञ्चर्यं न भवतीत्यर्थः । किल यस्मा-
द्वेतोरति नेत्रादुदितस्योत्पन्नस्यास्य तच्चतुर्वभवं कुलानुरूपं कुलोचितं
स्वरूपं नेत्ररूपात् कारणाज्जातस्य नेत्रीभवनमुचितमेव तस्मादस्य
पुराणपुरुषनेत्रीभवने न किञ्चिदस्माकं चित्तमित्यर्थः । विस्मापयते नित्यं
क्षयतेः इत्यालं, भीष्मोर्हेतुभये इति तड् । अस्माज्जनान्तरापेक्षया
वज्रत्वं ॥ ११२ ॥

आभिरिति । हे द्वेन्द्रोदरवत् कश्चिदरं यस्यास्तादृशि ! रजन्त्येव
रजकी तया क्षीरस्य दुग्धस्य धाराभिरेव दृश्यमानाभिर्धवलतराभिः
कौमुदीभिः कृत्वाऽस्वरस्या तमोमयीयं नीली कज्जलवत् कालीरुचिः
क्षणमात्रेणाक्षालि निरस्ता । रजक्या वसनस्या काली कान्तिर्दुग्धधा-
राभिः क्षणेन क्षाल्यते । तदुक्तं कलाकोशे ।

तैलं घृतेन तच्चोष्णजनैर्दुग्धेन कज्जलम् ।

नाशयेदस्वरस्यं तु मलं चारेण सोष्णया ॥ इति ॥

चन्द्रिकादिभिर्गगनं निर्मलीकृतमिति भावः । द्वेन्द्रोदरी नास्मि-
कोदरेति डोष् । ओषधी प्राणिवाचित्वाभायान्नीलीति डीप्समर्थनीयः ।
रजकी ध्वनः पित्वाङ्ङीप् ॥ ११३ ॥

पय इति । हे वामोरु ! या शरत् ऋतुः पयोमुचां मेघानां वर्षा-
कालीनस्तच्चकैरतिशयितमपि मेचकिमानं कालिमानमुच्चाटयामास । तया
कालिमापनयने दृष्टसास्र्यया शरदा यस्य चन्द्रस्य लाञ्छनरूपः
कालिमा किञ्चिदल्पमपि प्रोञ्चितुं स्फोटयितुं नापारि । शरदच्छे

एकादशैकादशरुद्रमौलीनखं यतो यान्ति कलाः किमस्य ।
 प्रविश्य शेषाश्च भवन्ति पञ्च पञ्चेषु तूष्णीमिषवोऽर्द्धचन्द्राः ॥ ११५ ॥
 निरन्तरत्वेन विधाय तन्वि तारासहस्राणि यदि क्रियेत ।
 सुधांशुरन्यः स कलङ्कमुक्तस्तदा त्वदास्यश्रियमाश्रयेत् ॥ ११७ ॥
 यत् पद्ममादित्य, तवाननीयां कुरङ्गलक्ष्मा च ष्टगाच्च लक्ष्मीं ।
 एकार्यलिप्ताकृत एष शङ्के शशाङ्कपङ्केरुहयोर्विरोधः ॥ ११७ ॥

चन्द्रे मलिनः कलङ्कोऽतितरां शोभत इति भावः । मेचकिमानं वर्ण-
 वाचित्वादिमनिच् ॥ ११४ ॥

एकेति । अस्तं यतो गच्छतोऽस्य चन्द्रस्यैकादशकला एकादशानां
 रुद्राणां मौलीन् प्रतियान्ति, किल गच्छन्तीव । शेषाः पञ्च कलास्तु
 पुनः पञ्चेषोः कामस्य तूष्णीमल्पमिषुधिं प्रविश्यार्द्धचन्द्राकारत्वादर्द्ध-
 चन्द्राख्या इषवो भवन्ति, विनाशसमयेऽप्ययं परापकारनिरत इति
 धन्यते । तूष्णी अल्पत्वविवक्षया स्त्रीत्वे गौरादित्वाङ्गीप् ॥ ११५ ॥

निरन्तरेति । हे तन्वि ! ताराणां नक्षत्राणां सहस्राणि निरन्तर-
 त्वेनान्योन्यसम्बन्धतया विधायैकीकृत्य यदि अन्यः सुधांशुः क्रियेत,
 निम्नीयेत, तदा तर्हि स चन्द्रस्ताराणामकलङ्कत्वात् तन्मयत्वाच्च कलङ्केन
 उक्तः सन् त्वदास्यस्य श्रियं शोभायाश्रयेत् । क्रियानियतेरविवक्षित-
 त्वात्तु, उन्भावः ॥ ११६ ॥

यदिति । हे ष्टगाच्चि ! यत् पद्मं तवाननीयां सुखसम्बन्धिनीं
 लक्ष्मीमादित्यु यहीतुकामं कुरङ्गलक्ष्मा चन्द्रश्च तव सुखशोभां यहीतु-
 कामः तयोः शशाङ्कपङ्केरुहयोरेव विरोधः स त्वन्मुखशोभालक्षण एको-
 ऽर्धस्तस्य लिप्ताकृतः प्राप्तिवाञ्छानिमित्त एवेत्यहं शङ्के । एकद्रव्याभि-
 लाषित्वेन विरोधः सुप्रसिद्धः । चन्द्रपद्मयोरपि विरोधः प्रसिद्ध एव ।
 चन्द्रपद्माभ्यां सकाशात् ते सुखमधिकमिति भावः । आदित्यु, चन्द्रपद्मे
 लिङ्गविपरिणामः लक्ष्मीं, न लोकेति षष्ठीनिषेधः ॥ ११७ ॥

लब्धं न लेखप्रभुणाऽपि पातुं पीत्वा सुखेन्दोरधरास्यतन्ते ।
 निपीय देवैर्विवशीकृतायां घृणां विधोरस्य दधे सुधायां ॥११८॥
 एनं स विभ्रद्विधुसुत्तमाङ्गे गिरीन्द्रपुत्रीपतिरोषधीशम् ।
 अन्नाति घोरं विषमब्धिजन्म धत्ते भुजङ्गश्च विमुक्तशङ्कः ॥११९॥
 नास्य द्विजेन्द्रस्य बभूव पश्य दारान्गुरोर्यातवतोऽपि पातः ।
 प्रवृत्तयोऽस्यात्मप्रचक्राशान् न ह्यन्ति न ह्यन्तिमदेहमाप्तान् ॥१२०॥

लब्धमिति । हे प्रिये ! अहं सर्वेरपि देवैर्विवशीकृतायां
 निःशेषं पीत्वा सुक्लेशपीकृतायामस्य विधोश्चन्द्रस्य सुधायां घृणां जुगुप्सां
 दधे धारयामि । किं कृत्वा । लेखानां देवानां प्रभुणेन्द्रेणापि पातुं न
 लब्धं कृतप्रयत्नस्यापि तस्यावरणात् तेन दुष्प्रापं, कोनाप्यनुच्छिद्यमित्यर्थः ।
 ते सुखेन्दोरधररूपमस्यतं निपीय पीत्वा । चन्द्रसुधायाः सन्नाशात्
 त्वदधरास्यतं स्वादुतरमिति भावः । अन्योऽप्युच्छिद्यभीजने जुगुप्सां
 धारयतीत्यर्थः ॥ ११८ ॥

एनमिति । स गिरीन्द्रपुत्रीपतिः शम्भुरेनमीषधीशं विधुसुत्तमाङ्गे
 शिरसि विभ्रद्वारयन् सन्, अब्धिजन्म ससुद्रेत्यन्नं घोरं दारणमपि
 विषमन्नाति, सुक्तशङ्को भुजङ्गं सर्पं वासुकिश्च धत्ते । शम्भोरप्युपकारक-
 त्वेन पूज्यः श्रेष्ठोऽयमिति भावः । ओषधिसामिनोऽस्य शिरसि धारणा-
 देव निःशङ्कं विषं भक्षयति सर्पांश्च धारयतीत्युत्प्रेक्षा । भुजङ्गं जात्यभि-
 प्रायेणैकवचनं ॥ ११९ ॥

नेति । हे प्रिये ! द्विजेन्द्रस्यास्य चन्द्रस्यास्य गुरोर्दह्यतेदरान्
 भार्यां यातवतोऽपि सुदन्तस्यगामिनोऽपीत्यर्थः पातः स्वर्गाद् अंशः, अथ
 च पातित्यं न बभूव पश्य । चित्तमेतद्विलोकयेत्यर्थः । अथ वा युक्तमेतत् ।
 प्रवृत्तयो धर्माधर्माहेतुकस्मार्त्तमा अपि आत्ममाय आत्मस्वरूपमेव
 प्रकाशो येषां तान् प्रकाशान्तरनिरपेक्षान् प्रकाशस्वरूपान्, अथ च
 परमात्मैव प्रकाशो येषां तान् परमात्मस्वरूपातिरिक्तप्रकाशानभिज्ञान्

स्वधाक्तं यत् तनयैः पितृभ्यः अद्यापवितं तिलचित्तमन्त्रः ।
 चन्द्रं पितृस्थानतयोपतस्थे तदङ्करोचिः खचिता सुधैव ॥ १२१ ॥
 पश्योच्चसौधस्थितिसौख्यलक्ष्ये त्वं केलिकुल्याम्बुनि विस्वमिन्दोः ।
 चिरं निमज्जाह सतः प्रियस्य भ्रमेण यच्चुस्वति राजहंसी ॥ १२२ ॥

स्वप्रकाशात्मवादिनो ब्रह्मज्ञानिनोऽन्तिमदेहं तेजोरूपशरीरं पूर्यतां
 वा प्राप्तान्, अथ चानन्तरभावमोक्षत्वात् प्रवीनशरीरप्रवाहापेक्षया
 शेषशरीरं प्राप्तान् जीवसुप्तान् पुरुषान् हि यस्माच्च न ह्यन्ति शुभाशुभ-
 फलसम्बन्धेन न संबन्धनीत्यर्थः । तेषां तेजोविशेषेण प्रत्यवायो न
 विद्यत इति प्रामाणिक्यवचनात् तेजोरूपस्यास्य चन्द्रस्य पातो नाभूदिति
 युक्तमेव, नात्र चित्तमिति भावः । चन्द्रेऽप्यात्ममयप्रकाशः अन्तिमदेहं
 सम्पूर्यतां प्राप्तः ॥ १२० ॥

सधेति । तनयैः पुत्रैः अथवा परलोकास्तित्वबुद्ध्या वितीर्यत्वात्
 पवितं कृष्णतिलैश्चितं मिश्रितं पितृभ्यः स्वधाक्तं यदन्तः पितृस्थानतया
 “चन्द्रो वै पितृलोकः” इति श्रुतेः । पितृलोकतया चन्द्रमुपतस्थे चन्द्रेण
 सङ्गतमभूदित्यर्थः । तत् कृष्णतिलमिश्रजलमेवाङ्गस्य कलङ्कस्य या रीचिः
 कान्तिः तथा खचिता मिश्रिता सुधा पीयूषं । कृष्णतिला एव कलङ्क-
 क्षत्तल्लग्नं जलमेव पीयूषं न त्वन्यः, कलङ्को न चान्यत् पीयूषमित्यर्थः ।
 अङ्गेति पितृलोकप्राप्तौ हेतुगर्भविशेषणं । उपतस्थे सङ्गतकरणे तद् ॥ १२१ ॥

पश्येति । हे प्रिये ! त्वमुच्चसौधस्थित्या लत्वा सौख्येन निरन्तरायं
 लक्ष्ये दृश्ये केलिकुल्याया अम्बुनि तदिन्दोर्विस्वं पश्य । तत् किम् ।
 राजहंसी इह कल्याणले निमज्ज्य चिरं सतोऽन्तर्वर्त्तमानस्य प्रियस्य
 राजहंसस्य अपेक्ष यच्चन्द्रविस्वं चुस्वति । सौख्यं स्वार्थं सुखिनो भाव
 इति भावे वा ण्यत् । सौख्योऽप्रति पाठे सूक्ष्मात्वेन लक्ष्ये । उच्चतरदेशस्थितं
 प्रत्यधोदेशस्थितं तत्सु सूक्ष्मां प्रतिभातीत्यर्थः ॥ १२२ ॥

२२ सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

४३५

सौवर्गवर्गेरमृतं निपीय कृतोऽङ्गि तुच्छः शशलाञ्छनोऽयं ।
 पूर्योऽमृतानां निशि तेऽन नद्यां मग्नः पुनः स्यात् प्रतिमाच्छलेन ।
 समं समेते शशिनः करेण प्रसूनपाणाविह कैरविण्याः ।
 विवाहलीलामनयोरिवाह मधुच्छलत्यागजलाभिषेकः ॥ १२४ ॥
 विकासिनीलायतपुष्पनेत्रा मृगीयमिन्दीवरिणी वनस्था ।
 विलोकिते कान्तमिहोपरिष्ठान्मृगन्त देषाऽऽननचन्द्रभाजं ॥ १२५ ॥

सौवर्गेति । स्वर्गे भवा सौवर्गा देवास्तोषां वर्गेऽन्दैरमृतं निपी-
 याङ्गि तुच्छो रिक्तः कृतोऽयं शशलाञ्छनो निशि ते तवात्र क्रीडानद्यां
 प्रतिमाच्छलेन प्रतिविम्बव्याजेन मग्नः सन् पुनरमृतानां जलैरथ च
 पीयूषैः पूर्यः स्यात्, भवेदित्यहं सम्भावयामित्यर्थः । एतेन नदीजल-
 स्यान्मृतत्वं सूचितं । अङ्गि तुच्छः कृतोऽपि पुनः क्रमेणास्तैः पूर्यः
 सन् रात्रौ तत्र क्रीडानद्यां प्रतिमाव्याजेन मग्नः पुनः पानभयादिव
 पलाय्य निनीनः स्यादित्यहं शङ्क इति वा । पूर्योऽमृतानां तत्पर्यत्वात्
 करणे षष्ठौ ॥ १२३ ॥

सममिति । इह तव क्रीडानद्यां कैरविण्याः कुसुदिन्याः
 प्रसूनरूपे पाणौ शशिनः करेण रश्मिनाऽथ च पाणिना समं सह
 समेते सङ्गते सति मधुपुष्परस एव च्छलं यस्य तस्य त्यागजलस्य कन्या-
 दानसम्बन्धिसङ्कल्पोदकस्याभिषेकः कर्त्ताऽनयोऽन्यकुसुदिन्योर्विवाहलोला-
 माहेव सूचयतीव । चन्द्रकरस्पर्शमात्रेण कुसुदानि विकसितानि मक-
 रन्दपूर्यानि च जातानीति भावः विवाहे उभयोः पाणिमेलनं, पाणौ
 दानजलाभिषेकोऽपि भवति ॥ १२४ ॥

विकासीति । हे प्रिये ! इह तव केलिनद्यां वनस्था जलनि-
 यासिनी अथ च काननस्था, तथा विकासि नीलमायतं विस्तृतञ्च
 पुष्पमेव नेत्रं यस्यास्तत्तुल्यनेत्रा चेयं प्रत्यक्षं श्या इन्दीवरिणी
 यस्यान्मृगी वनस्थत्वाहिकासिनीलायतपुष्पनेत्रत्वाच्च हरिणी तत्तस्मा-
 दिन्दीवरिणीरूपा मृगी आननसिव यश्चन्द्रः सामर्थ्यात् त्वदानन-

४३६

नैषधचरितम् ।

२२ सर्गः ।]

तपस्यतामस्युनि कैरवाणां समाधिभङ्गे विवुधाङ्गनायाः ।
 अवैमि रात्रेरद्विताधरोष्ठं मुखं मयूखस्मितचारु चन्द्रं ॥ १२६ ॥
 अल्पाङ्गपङ्का विधुमण्डलीयं पीयूषनीरा सरसी स्मरस्य ।
 पानात् सुधा नाम जलेऽप्यद्वत्युं चिह्नं विभर्त्तातमवं स मीनं ॥ १२७ ॥

तुल्यो यश्चन्द्रज्ज्वाजं तत्स्यं कान्तं सुन्दरमथ च तुल्यजातीयं सप्रियं
 नृगसुपरिटाद्विबोक्ते । विकसितकुसुमनेत्राणि उद्धर्पसारितानि
 दृश्यन्ते तर्हि प्रायेण चन्द्रस्यसुपरि वर्त्तमानं निजभर्त्तारं नृगं नृगी
 पश्यतीत्यर्थः । त्वदाननमेव यश्चन्द्रस्तस्य चन्द्रत्वानुमेयनृगसुपरिटात्
 पश्यति । त्वं प्रासादोपरि वर्त्तसे, इयञ्चाधोदेशे वर्त्तते नवेति पदच्छेदं
 कृत्वा चन्द्रभाजं निजप्रायेणं नृगसुपरिटात् पश्यतीति न किन्तु पश्यत्ये-
 वेति व्याख्येयं । वनस्या नृगी हि नीलायतनेत्रा सती स्वकान्तं नृग-
 मितस्ततो विलोकयतीत्यर्थः । शशमित्वपपाठः । नृगपर एव वा
 व्याख्येयम् ॥ १२५ ॥

तपस्यतामिति । हे प्रिये ! अमुनि सदा निवासात् तत्र तप-
 स्यतां कैरवाणां कुसुदानां समाधेर्दिवासङ्कोचस्यैव ध्यानस्य भङ्गे त्याजने
 विषये निमित्ते वा विवुधाङ्गनाया अक्षरोरुपाया रात्रे चन्द्रं मुखमेवा-
 ह्नमवैमि मन्ये । किन्तु मुखं । अमृतमेवाधरोष्ठं यस्या, अथ चामृत-
 तुल्योऽधरोष्ठं यस्य यद्वाऽमृतमधरं यस्मात् पीयूषादधिकरस ओष्ठो
 यस्य, तथा मयूखा एव स्मितं । अथ च तत्समाधिभङ्गादेव चन्द्रकरव-
 दज्ज्वलं यत् स्मितं तेन वा चारु । चन्द्रविशेषणं लिङ्गविपरिणामः ।
 देवाङ्गनानामथेवंविधं मुखं रात्रौ जले तपस्यतां दुश्चरं तपश्चरतामपि
 सुनीनां समाधिभङ्गं करोति । तपस्यतामिति तपश्चरन्तीत्यर्थे कर्मणो
 रोमन्यतपोभ्यामिति क्यप्, तपसः परस्मैपदश्चेति शता ॥ १२६ ॥

अत्येति । अल्पोऽङ्ग एव पङ्को यस्यां तथा पीयूषमेव नीरं यस्यां
 सेयं विधुमण्डली स्मरस्य सरसी विशालं सर एव, अतएव स स्मरोऽन-
 भवमस्यां चन्द्रसरस्यां सद्यत्नं सुधानामेतदीयानृतपानीयजले जल-

तारास्थिभूषा शशिनङ्गुजाभञ्जन्दांशुपांशुचुरितद्युतिद्यौः ॥
ह्यापयाच्छङ्खफणीन्द्रहाराः खं मूर्त्तिमाह स्फुटमष्टमूर्त्तेः । १२८
एकैव तारामुनिलोचनस्य जाता किलैतज्जनकस्य तस्य ।
ताताधिका सम्पदभूदियंतु सप्तान्विता विंशतिरस्य ताराः । १२९ ॥
हृगाक्षि यन्मण्डलमेतदिन्दीः स्मरस्य तत्पाण्डुरमातपत्रं ।
यः पूर्णिमानन्तरमस्य भङ्गः स ह्रतभङ्गः खलु मन्मथस्य ॥ १३० ॥

रहितेऽपि स्थले जलाभावेऽपि वाऽनृत्युं मरणरहितं मीनं चिह्नमथ
च सुधासरोजातत्वादनुभापकं लिङ्गं विभर्त्ति । मीना हि जलाद्वाहि-
भूता म्रियन्त एव अयन्त न म्रियते तस्माच्चन्द्रादृतसरसीभवत्वात् सदा-
नृतपानाज्जलाभावेऽपि नृत्युरहित इति सर्वं युक्तमित्यर्थः ॥ १२७ ॥

तारेति । द्यौः स्वमात्मानमष्टमूर्त्तेर्हरस्य मूर्त्तिं शरीरं स्फुटं
व्यक्तमाह ब्रवीति, यतः तारा एवास्थोनि तद्रूपा भूषा यस्याः, तथा
शशिनमेव जङ्गुजां गङ्गां विभर्त्तीति तद्भूतं, तथा चन्द्रांशव एव पांशवो
भस्मानि तैः कुरिता कृताङ्गरागा द्युतिर्यस्याः सा, तथा च्छायापया
गगने दण्डाकारा दक्षिणोत्तरस्याः धवला रेखा ह्रस्व यस्य ह्यापयारूपः
फणीन्द्रो वासुकिः स एव सुक्ताहारो यस्याः सा हरमूर्त्तिरप्युक्तविशेषण-
विशिष्टा, द्यौरप्येतादृशीति मूर्त्यनरापेक्षया व्यक्तेव महेशस्य मूर्त्ति-
गमनं कथयतीवेत्यर्थः ॥ १२८ ॥

एकेति । एतस्य चन्द्रस्य जनकस्य तस्य प्रसिद्धस्याविष्मनिलोचनस्य
तारा कनीनिका किलैकैव जाताऽभूत् किल पुराणादौ । अस्य तत्पुत्रस्य
तु पुनरिय दृश्यमाना सम्पत् तातान्निजपितृरतिनेत्वात् सकाशादधिका,
यद्यस्मादस्य ताराः कनीनिका अथ च नक्षत्राणि सप्तभिरन्विता विंश-
तिरभूदिति ह्यलं । पितुः सकाशादधिकसम्पत्तित्वात् सभाग्योऽयमिति
भावः । “सप्तविंशतिमिन्दवे” इति दक्षः सप्तविंशतिकन्या अश्विन्यादिका-
चन्द्राय ददाविति पुराणम् ॥ १२९ ॥

हृगाक्षीति । हे हृगाक्षि ! हरिणीनेत्रे ! यदेतत् प्रत्यक्षदृश्य-

दशाननेनापि जगन्ति जित्वा योऽयं पुराऽपारि न जातु जेतुं ।
 न्हानिर्विधोर्मानिनि सङ्गतेयं तस्य त्वदेकानननिर्जितस्य ॥ १३१ ॥
 दृष्टो निजां तावदिहन्त्यहानि जयन्त्यं पूर्वदशां शशाङ्कः ।
 पूर्णखदासेन तुलांगतश्चेदनन्तरं द्रक्ष्यसि भङ्गमस्य ॥ १३२ ॥

मिन्दोर्मण्डलं तत् स्मरस्य पाण्डुरं श्वेतं सास्त्राज्यसूचकमातपत्वमेव ।
 श्वेतच्छत्रदर्शने सति सञ्जाजो वश्या भवन्ति पूर्णधवलचन्द्रमण्डलस्य
 चोद्दीपकत्वात् तद्दर्शने सर्वेऽपि कामस्य वश्या भवन्ति तस्मादेतत्
 कामस्य श्वेतातपत्वमेवेति भावः । यच्च पूर्णिमानन्तरजेतस्य ह्यवभूतस्येन्द-
 मण्डलस्य भङ्गो मोटनं कलाचयश्च स मन्मथस्य ह्यवभङ्गः खलु, ह्यवस्य
 मोटनं राज्यचयं सूचयति । कृष्णपक्षे चोद्दीपकमित्यवचन्द्रपक्षे कामः
 क्षीण एव तस्मात् कृष्णपक्षे योऽस्य भङ्गः स कामस्य ह्यवभङ्ग इव स एव
 वेति भावः । खलुलोत्थायां, निश्चये वा ॥ १३० ॥

दशेति । दिग्विजयोद्यतेन दशाननेनापि जगन्ति जित्वाऽपि
 योऽयं चन्द्रः पुरा पूर्वं जातु कदाचिदपि जेतुं नापारि हे मानिनि !
 खलुखलसङ्घिनं चन्द्रनलहमाने ! नैमित्तस्यास्य विधोरियं प्रत्यक्षदृश्य-
 कलङ्करूपा न्हानिर्लज्जा सङ्गता लम्बा, अथ च द्युक्ता । यतस्तत्रैकेनान-
 नेन नितरां जितस्य । यो हि दशाननेन दशभिरपि सुखैर्जेतुं नाशक्ति
 तस्य स्त्रियास्तत्रैकेन सुखेन निर्जितत्वे लज्जया साहिन्यसुचितमेवेत्यर्थः ।
 तन्मुखजेतस्मादधिकमिति भावः । लज्जया न्हानिर्भवतीति प्रतीयमानो-
 लोक्षा । रावणस्य जेतुं प्रवृत्ततुषाराग्निना दह्यमानः कम्पमानतनुः
 तमजित्वैव पराहृत इति उत्तरकाण्डे कथा ॥ १३१ ॥

दृष्ट इति । अयं शशाङ्क इत्यन्ये तावन्ति अहानि शुक्लपक्ष-
 दिनानि तावदवधीकृत्य निजां पूर्वदशां पूर्वपूर्वदिनावस्थां जयन्
 निकामसुत्तरोत्तरदिनेषु कलादृष्ट्याऽधिकीभवंस्त्वया दृष्टः, इयन्ति
 दिनानि जयंस्त्रावेज्जयन्नेव दृष्ट इत्यवधारणार्थो वा तावच्छब्दः,

क्षत्राणि रामः परिभूय रामात् क्षत्राद्यथाऽभज्यत स द्विजेन्द्रः ।
 तथैष पद्मानभिभूय सर्वांस्त्वदास्यपद्मात् परिभूतिमेति ॥ १३३ ॥
 अन्तः सलक्ष्मीक्रियते सुधांशो रूपेण पश्ये हरिणेन पश्य ॥
 इत्येष भैमीमददर्शदस्यकदाचिदन्तं स कदाचिदन्तः ॥ १३४ ॥

अनयैव परिपाद्या पूर्णविम्बोऽयं त्वदासेन सह त्वत्वं सास्यमघ च
 तोलनकाष्ठं गत आरूढश्चेत्तर्ह्यनन्तरं निकटं त्वमेव श्वः प्रभृत्त्वेवास्व
 भङ्गं पराजयं कलाक्षयञ्च द्रव्यसि, उत्तमेन सह स्पर्द्धमानो हि भङ्गं
 प्राप्नोत्येव । त्वदादिव्येन हि हीनस्य पराजयः सर्वैर्दृश्यते । अहानि
 अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । त्वदासेनेति त्वत्पार्थैरतुलोपमाभ्यामिति
 निषेधेऽपि सह योगे तृतीया । तथा च कालिदासस्तुलां यदारोहति
 दन्तवाससेत्यादि ॥ १३२ ॥

क्षत्राणीति । द्विजेन्द्रो जमदग्न्यपत्यत्वात् सोऽतिप्रसिद्धपराक्रमो
 रामः परशुरामः सर्वाणि क्षत्राणि परिभूयापि क्षत्रादेव रामाद्वाशरयेः
 सकाशात् यथाभज्यत पराभवं प्राप तथा तेनैव प्रकारेण एषोऽपि
 द्विजराजः सर्वान् पद्मानभिभूय सङ्कोचकरणात् पराभूयापि तद्वत्क्ष-
 पद्मात् सकाशात् परिभूतिं पराभवमेति सकलक्षत्रियाधिक्यं यथा
 श्रीरामस्य तथा सर्वपद्माधिक्यं त्वन्मुखपद्मास्येति भावः । वा पुंसि
 पद्ममित्यमरः ॥ १३३ ॥

अन्तरिति । हे पश्ये ! चन्द्रदर्शनप्रपृत्ते ! भैमि ! हरिणेन पाण्डु-
 रेण रूपेण वस्त्रेण कर्ता सुधांशोरन्तः प्रान्तभागः पूर्वमञ्चीकोऽपीदानीं
 सलक्ष्मीक्रियते सलक्ष्मीकः क्रियते त्वं पश्य । अथ च चन्द्रस्य मध्यं
 हरिणेन मृगेण कर्ता रूपेण स्वीयनीलवस्त्रेण कृत्वा असलक्ष्म सलक्ष्म
 क्रियते सलक्ष्मीक्रियते सकलङ्गं क्रियत इत्यर्थः । पश्य एष स न
 इत्यसुना प्रकारेणास्य चन्द्रस्यान्तं पर्यन्तभागं कदाचिदीक्षमाणा
 भैमीमददर्शत्, दर्शयामास । कदाचिच्चान्तर्नैर्ध्वभागं दर्शयामास । अहं

सागरान्मुनिविलोचनोदराद्यद्

द्वयादजनि तेन किं द्विजः ।

एवमेव च भवन्नयं द्विजः

पर्यवस्यति विधुः किमत्रिजः ॥ १३५ ॥

ताराविहारभुवि चन्द्रमयीं चकार

यन्मण्डलीं हिमभुवं मृगनाभिवासां ।

त्यादिना चन्द्रश्चेतनीलप्रान्तमध्यभागप्रदर्शनपूर्व स्तिष्ठपदैक्षया सह
क्रीडां चकारेति भाव इति मध्ये कवेरुक्तिः । हरिणः पाण्डुरः पाण्डु-
रित्यमरः । अन्त इत्यकारान्तमेकत्वं अन्तरित्यव्ययमपरत्वं मध्यवाचि ।
लक्ष्मीशब्दस्य समासान्तविधेरनित्यत्वात् कवभावे सलक्ष्मीशब्दाच्च ।
पक्षे सलक्ष्मशब्दाच्च । पश्ये पात्राध्मेत्यादिना कर्त्तव्येव शः । दृशेर्बुध्यर्ष-
त्वाद्वाति बुद्धीति अणौ कर्त्तुं कर्म्मत्वाद्वा नोमिति द्वितीया ॥ १३४ ॥

सागरादिति । अयं चन्द्रः सागरान्मुनिविलोचनोदराच्चैतद्दूपादु-
द्वयात् सकाशाद् यद्यस्मादजनि, उत्पन्नत्वेन कारणेन द्वाभ्यां जातत्वाद्
द्विजः किं, एवमेव चानयैव रीत्या द्वाभ्यां जातत्वादेव द्विजो भवन्न-
यं विधुरत्वेर्ज्ञानेर्जातः किं कथं पर्यवस्यति, द्वाभ्यां जातत्वे सत्यपि
अतिमुनेरेव जात इति तात्पर्यवृत्त्या कथमुच्यत इत्यर्थः । अथ चैवमेव
यथा अनेन प्रकारेण द्विजत्वं तथैवातिमुनिजो भवन्नयं द्विजः पर्यवस्यति ।
किं द्वाभ्यां जातत्वात् यथा द्विज उच्यते तथा द्विजादतिमुनेर्जातत्वादपि
द्विज उच्यते, द्विजोत्पन्नो हि द्विज एव भवतीत्यर्थः । अथ च द्वाभ्यां
जातत्वाद्विजो भवन्नेवं न तिथ्यो जात इत्यतिज्ञ इति तात्पर्यवृत्त्या
कथ्यते । यो हि द्वाभ्यां जायते स तिजो न भवति, एवमेवायमत्रिजः
कथ्यते किमित्यर्थः । द्विजस्त्रिजो न भवत्येव ॥ १३५ ॥

तारेति । हे तन्नि ! कशाङ्गि ! पाता ताराणां नक्षत्राणां विहार-
भुवि गगने चन्द्रमयीं मण्डलीं विस्मं जिनस्य पुराणपुरुषस्य श्रीविष्णोर्मते-

[२२ सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

४४१

तेनैव तान्त्रि ! सुकृतेन मते जिनस्य

खलोक्लोकतिलकत्वमवाप धाता ॥ १३६ ॥

इन्दुं सुखावकुलं तव यदुगृणन्ति

नैनं मृगस्य जति तन्मृगदृष्टयेव ।

ऽनुमतौ सत्यां तदादिष्टः सन् यच्चकार निर्ममे तेनैव सुकृतेन शोभनेन
लोकोत्तरव्यापारेण कृत्वा खलोक्लोकः स्वर्गभुवनं तत्सम्बन्धिनं लोकानां सुरा-
णां मध्ये तिलकत्वं श्रेष्ठमाप किंभूतां मण्डलीं हिमस्य तुषारस्य भुवं
स्थानभूतामति शीतलां, तथा मृगस्य नाभौ मध्ये वासो यस्यास्तां,
यस्या मध्ये मृगेऽस्तीति यावत् । तादृशीं । अन्येषां सुराणामेतादृक्-
व्यापारकरेण सामर्थ्याभावात् ब्रह्मैव श्रेष्ठोऽभूदित्यर्थः । अथ च तारादां
बुद्धदेव्या विहारस्थाने हिमभुवं शीतलां शुभ्रत्वाद्विमाचलरूपां वा, तथा
मृगनाभेः कस्तूर्याः वाचः परिणयोऽन्यत्स्थानं वा यस्यां तां कस्तूरी-
मिश्रितां चन्द्रमयीं कर्पूरमयीं कर्पूरराशिं यच्चकार तेनैव पुण्येन
जिनमते बौद्धदर्शने ब्रह्मा सुरश्रेष्ठत्वमधत्त । बौद्धा हि बुद्धदेवमासादे
यस्तत्पूजार्थं कस्तूरीराशिं करोति स लोकमध्ये श्रेष्ठो भवतीति
स्वदर्शने प्रत्यपादयन् । ब्रह्मा चैवमकृत तस्मादेव सर्वश्रेष्ठो जात
इत्यर्थः । तेनैवेति पाठे उक्तेषां । बुद्धदेव्यां मता तारा ॥ १३६ ॥

इन्दुमिति । हे हिमांशुविश्वस्य लक्ष्मणाः शोभाया विडम्बि
स्वप्नान् न्यूनत्वात् परिहासकारि ततोऽप्यधिकशोभं सुखं यस्यास्तादृशि !
भैमि ! परिण्डिता इन्दुं तव सुखात् सकाशात् तन्मुखमपेक्ष्य वा
वकुलदण्डीपदसमाप्तं दृष्ट्वा दृष्टत्वमपि यस्य पूर्णं न सम्पन्नं दृष्ट्वादपि
निःसारमिति यावत् । अथ च बह्वधिकं दृष्ट्वा यस्यात् दृष्ट्वादपि
निःसारं यद्यस्यात् दृष्टवन्ति, तत्तस्याऽङ्गेतोऽमृग एनं चन्द्रं मृगसम्बन्धिन्या
दृष्टव्या कीमलदृष्टकवलनाभिलाषेणैवाथ वा चन्द्रे प्रयुक्तस्य वकुलदण-
शब्दस्य वक्तुं तत् दृष्ट्वा बहूनि दृष्टानि यस्यां स्तादृशमित्येव रूपार्थ-
ग्रहणरूपया भ्रान्त्यैव न त्यजति । मृगो हि वक्तुं च दृष्ट्वा वकुलदृष्टं देशं

अत्येति मोहमहिमा न हिमांशुविश्व-
 लक्ष्मीविडम्बिसुखि ! वृत्तिषु पाशवीषु ॥ १३७ ॥
 स्वर्भानुना प्रसभपानविभीषिकाभि-
 दुःखाकृतैनमवधूय सुधा सुधांशुं
 स्वं निङ्गते सितिमचिह्नममुष्य रागै-
 स्ताम्बूलतान्ममभलस्वय तवाधरोष्ठम् ॥ १३८ ॥

वा न सुवृत्ति । नन्वनुभवे सत्यप्यासंसारं कथं भ्रान्तिवाङ्मल्यमित्याशङ्क्या-
 र्थान्तरन्यासमाह । पाशवीषं पशुसम्बन्धिनीषं वृत्तिषु व्यापारेषु विषये
 मोहमहिमा भ्रान्तिवाङ्मल्यं नात्येति, वङ्गकालातिक्रमे नापयाति ।
 पश्यन्ते हि चर्चरा मूढा एवेत्येतापि स्वराश्रयं भ्रान्तिर्नापयाति तस्मादेवं
 न त्यजतीति युक्तमित्यर्थः । सुखात् लब्धलोपे पञ्चमी । वङ्गदण्पमीषद-
 समाप्तौ विभाषासुपो वङ्गजिति वङ्गच् ॥ १३७ ॥

स्वर्भानुरिति । हे प्रिये ! सुधा एनं सुधांशुमवधूय त्यक्त्वा तवाधरो-
 षमवलस्वरासुष्य रक्तस्यौष्ठस्य रगै रक्तवर्णैः कृत्वा सितस्य भावः सितिमा
 धावत्यमेव चिह्नं यस्य तादृशं धवलरूपमपि स्वमात्मानं निङ्गते पुनः
 स्वर्भानुपानभिया तिरोदधाति । यतः स्वर्भानुना वारस्वारं प्रसभपानेन
 विभीषिकाभिर्भयोत्पादनैः कृत्वा दुःखाकृता प्रातिलोस्याचरणोत्पादित-
 दुःखा । किन्मूतमधरोष्ठं । प्रसिद्धस्य ताम्बूलस्येव तान्मो वर्या यस्य ताम्बू-
 लेनैव वा तान्म रक्तवर्णं । पुनः राङ्गपानभिया त्वदधरमेव स्थानान्त-
 रमाश्रित्य रूपान्तरेणात्मानं गोपायतीत्यर्थः । अन्योऽपि सभयं स्थानं
 हित्वा स्थानान्तरमाश्रित्य तत्रापि रूपान्तरं धृत्वा स्वं निङ्गते । सुधया
 चन्द्रस्य परित्यागात् त्वन्नुखाश्रयणात् त्वन्मुखं चन्द्रादधिकमिति भावः ।
 ताम्बूलतान्ममित्युक्तरौत्योपमोत्प्रेक्षा वा । दुःखाकृता दुःखात् प्रातिलोम्ये
 इति ङाच् ॥ १३८ ॥

हृय्यंभीभवतः कुरङ्गमुदरे प्रक्षिप्य यद्वा शशं
जातस्त्रीततनोरमुख्य हरिता सूतस्य पत्न्या हरेः ।
भङ्गस्त्वद्वदनाम्बुजादजनि यत् पद्मात्तदेकाकिनः
स्यादेकः पुनरस्य स प्रतिभटो यः सिंहिकायाः सुतः ॥३८

हृय्यंभीति । हे प्रिये ! मतभेदेन कलङ्करूपं कुरङ्गं यद्वा शशमुदरे मध्ये
प्रक्षिप्य जाता स्त्रीता पूर्णा तनुर्यस्य हरेरिन्द्रस्य पत्न्या हरिता प्राच्या
दिशा सूतस्य ततोदितस्य पूर्णं स्नात एव हरेः श्रीविष्णोर्वाभाभीभवतः ।
यद्वा सञ्जातपूर्णशरीरस्य नृगं यद्वा शशङ्कलङ्कं मध्ये निक्षिप्य मध्यस्थित-
कलङ्कस्य कनीनिकातुल्यत्वात् श्रीविष्णोर्वाभनेत्रीभवतोऽस्य चन्द्रस्य तद्व-
दनाम्बुजात् सकाशाद्यङ्गङ्गः पराजयोऽजनि तदेकाकिनः सर्वदा अस-
हायादेकस्मात् पद्मात्, न त्वन्यस्मात् कमलात्, न ह्यन्यैः पद्मैरयं
पराजीयते प्रत्युतायमेव पद्मानि पराजयतीत्यर्थः । अथ याऽम्बुजतु-
ल्यात् तद्वदनादेव पद्मादथ च पद्मसङ्ख्याकात् तद्वदनरूपादम्बुजाद् य-
दस्य भङ्गो जातस्तदेकाकिनोऽसहायस्य स्यात्, भवेत्, वज्रभिरैकः परा-
जीयत इति युक्तमेवेत्यर्थः । यः सिंहिकायाः सुतो राज्ञः स पुनरेको-
ऽन्योऽस्य प्रतिभट्टः प्रतिभक्तः पराभावको राज्ञेव न त्वन्य इति ।
सम्प्रतीति पाठे, अथ पुनरस्यैकः भटः प्रतिभटः सिंहिकायाः सुतः
स्यादेकाकिनोऽस्य त्वन्मुखपद्मः प्रतिहन्त्री न भवति अतुल्यत्वात्, किन्त्वे-
काकी राज्ञेरेवास्य प्रतिभटो युक्त इत्यर्थः । किञ्च स्वशत्रुभूताद्राहोरय-
सान्यः पराजय इति सहृदय कष्टं प्राप्तमित्यर्थः । अथ च हरिद्वर्णया
हरेः सिंहस्य पत्न्या सिंहिकया प्रसूतस्य तथा नृगं शशं वा यं कञ्चन पशु
जठरे निक्षिप्य भक्षयित्वा स्थितस्यात एव सा तपुष्टशरीरस्यात एव
हृय्यंभीभवतः सिंहतां प्राप्नुवतोऽस्य त्वन्मुखाद् यः पराजयोऽजनि स
एकाकिनः केवलात् पद्मात्बुजादेव पराजयः । सिंहस्य गजाङ्गङ्गो
यथा तद्वदेतन्महच्चित्तमित्यर्थः । अथ च पद्मसङ्ख्याकादेकस्य पराजयः ।

यत्पूजां नयनद्वयोत्पलमयीं वेधा व्यधात् पद्मभू-
 र्वाक्पारीणरुचिः स चेन्मुखमयं पद्मः प्रिये तावकं ।
 कः शीतांशुरसौ तदा भस्वनृगव्याधोत्तमाङ्गस्थल-
 स्यात्स्वस्त्यटिनीतटावनिवनीवानीरवासी वकः ॥ १४० ॥

सिंहोऽप्येको बह्वक्षरैः पराजीवत एवेत्यर्थः । अथ च पद्माच्छरभा-
 दटपदादेव भङ्गः सिंहस्य केवलकटपदादेव भङ्गः, पद्मचन्द्राभ्यां सका-
 शात् त्वन्मुखमधिकमिति भावः । हर्यक्षः कैसरी हरीत्यमरः । गजा-
 ङ्गशरभाः पद्मा इत्यनेकार्थभाजः । प्रयत्नपक्षे हर्यक्षशब्दाच्च, द्विती-
 यपक्षे हर्यक्षशब्दादेव ॥ १३९ ॥

वदति । हे प्रिये ! वेधा नयनद्वयमेवोत्पलं तन्मयीं तद्रूपां तदुचितां
 यस्य पद्मस्य पूजां व्यधात् व्यरचयत् । यतोऽसौ श्रीविष्णोर्नाभौ वर्तमा-
 नात् पद्माङ्गवतीति पद्मभूः । स हि स्वजनकस्य पद्मस्य पितृभक्त्या नेत्र-
 द्वयेनैव नीलोत्पलद्वयेन सहतीं पूजामकरोति भावः । वाक्पारीणा वाचः
 परतीरे भवा वाचा वर्या यितुमशक्या रुचिर्यस्य सोऽयं पद्मचेत् तावकं
 मुखं स एव भवन्मुखरूपो जात इत्यर्थः । अनन्तरं ब्रह्मणा स्वपितृव्या
 नेत्रनीलोत्पलाभ्यां कृतपूजनत्वादत्र तव मुखे नीलोत्पलं दृश्यत इत्यर्थ
 इति चेत् तर्हि असौ शीतांशुः को नाम, अपि तु न कश्चित्, त्वन्मुखस्य
 पुरस्तादयं कः, स्मरणार्होऽपि नेत्यर्थः । तर्हि असौ क इति चेत्
 तत्राह । अयं वकः । किन्तूतः मखो दक्षमख एव नृगस्तस्य व्याधो हर-
 स्तोत्तमाङ्गं शिरस्तल्लज्जये स्थले स्यात्सुः स्थितिशीला स्वस्त्यटिनी गङ्गा
 तस्मात्तटावन्यां तीरभूत्यां वा वनी सहदत्सं वा यत् काननं तत्र ये
 वानीरा वेतसात्तन्मध्यवासी । चन्द्रश्च हरजटाजूटवासीति प्रसिद्धं ।
 वाक्पारीणरुचिरिति ब्रह्मविशेषणं वा । अत्र यदपत्यस्य ब्रह्मणोऽपि
 सौन्दर्यं वागगोचरस्तत्पितुः पद्मस्य सौन्दर्यं मनसोऽपि गोचरो न
 भवतीत्यर्थः । त्वन्मुखस्य चन्द्रस्य च सहदत्तरं सास्यसम्भावनाऽपि
 नास्तीति भावः । एतेन चन्द्रादिमुन्दरवृन्दं ब्रह्मणा सृष्टं, भवदीय-

३२ सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

४४५

जातं शातक्रतव्यां हरिति विहरतः काकतालीयमस्या-
मस्यामत्वैकमन्यस्थितसकलकलानिर्मितेनिर्मलस्य ।

इन्दोरिन्दीवराभं बलविजयिगजग्रामणीगण्डपिण्ड-

द्वन्द्वापादानदानद्रवलगलनादङ्गमङ्गे विशङ्के ॥ १४१ ॥

सुखपद्मं तु ब्रह्मणोऽपि स्रष्टृत्वात् सर्वाधिकमिति सूचितम् । मखमृगे-
त्यादिना चन्द्रस्यातिदैव्यं सूचितं, तन्मुखसाम्यप्राप्तार्थं तपश्चरणं सूचि-
तम् । अन्योऽपि विशिष्टवस्तुप्राप्तये शिवस्यानयुक्तनदीतीरवानीरवासी
तपस्यति । नदीतीरवानीरवासिलं वकजातिः । वाक्पारीणा, भवार्थे
राष्ट्रावारपाराद् घसौ इत्यत्रापि विगृहीतादपीति वचनात् खः ॥ १४० ॥

जातमिति । अहं इन्दोरङ्गे बलविजयिन इन्द्रस्य गजग्रामणी-
र्हस्तिपु मध्ये प्रधानं प्राच्यामेव वर्त्तमानो य एरावतस्तस्य गण्डयोः कपो-
लयोः पिण्डयोः शिरःस्थितकुम्भस्थलयोश्च ये द्वे द्वन्द्वगण्डद्वन्द्वं पिण्ड-
द्वन्द्वञ्च ते एवापादानं निर्गमनस्यानं येषां ते च ते दानद्रवलवा नदजल-
लेशाश्च तेषां गलनात् सम्मर्कात् काकतालीयमाकस्मिकं दैवसिद्धमिन्दी-
वराभं नीलोत्पलतुल्यं जातमेकं कलङ्कं विशङ्के मन्ये । किम्भूतस्येन्दोः ।
अस्यामङ्गुलीनिर्दिष्टायां पुरोदष्टायां शतक्रतोरियं शातक्रतवती तस्यां
हरिति दिशि विहरत उन्नच्छतः, तथाऽस्यामत्वे विषये ऐकमत्यं सर्वस-
त्त्वादस्तेन तत्र वा स्थिताभिर्वर्त्तमानाभिः सकलाभिः पञ्चदशभिरपि
कलाभिः कृत्वा निर्मितिर्यस्य, अस्यामत्वैकमन्येन स्थिता सकलकलानिर्नि-
तिर्यस्य स तादृशस्य वा । अत एव निर्मलस्य प्रत्येकं कलानां धावत्यस्य
दृष्टत्वाद्बलसकलकलानिर्मितत्वात् कारणधावल्याद्बलस्य, अस्यामत्वै-
कमन्येन स्थिता याः सकलाः कलास्ताभिर्यां निर्मितस्तस्या वा हेतोर्धवलस्य
पूर्वकारणधावल्यात् सकलोऽप्ययं धवल एवाभूत्, पश्चात् तु पूर्वदिग्ब्र-
ह्मण्यवशात् तत्रैव अमृत एरावतस्य कपोलकुम्भस्थलगलनादजलं दैववशात्तु ग-
तेनायं मध्ये कालः प्रतिभातीत्यर्थः । तालतरुतले यदैव काकस्य उपवे-
शनं तदैव देवात् काकस्योपरि तालफलपात इति काकतालीयं काक-
तालीयं समासान्ताच्छः । निर्मितेः पक्षे हेतौ पञ्चमी ॥ १४१ ॥

[३८]

अंशं षोडशमामनन्ति रजनीभर्तुः कलां वृत्तय-
 न्त्येनं पञ्चदशैव ताः प्रतिपदाद्वाराकवर्द्धिष्णवः ।
 या शेषः पुनरुद्धता तिथिस्मृते सा किं हरालङ्कृति-
 स्तस्याः स्थानविलं कलङ्कमिह किं पश्यामि सश्यामिकं ॥ १४२ ॥
 ज्योत्स्नामादयते चकोरशिशुना द्राघीयसी लोचने
 लिप्सुर्भूलमिवोपजीवितुमितः सन्तर्पणात्मीक्षतात् ।

अंशमिति । हे प्रिये ! लोका रजनीभर्तुः षोडशमंशं कलामा-
 मनन्ति सत्यं कथयन्ति, ताश्च षोडशांशरूपाः प्रतिपत्, आदिर्यस्मिन्
 कर्मणि राकां पूर्णमामभिव्याप्य वर्द्धिष्णवः प्रतितिथि एकैकाभिदृष्ट्या
 वर्द्धमानाः पञ्चदशसङ्ख्याका एव कला एनं चन्द्रं वृत्तयन्ति वर्त्तुलं कुर्वन्ति
 तिथिसङ्ख्यासाभ्यात् पूर्णमण्डलं कुर्वन्तीत्यर्थः । या पुनः कला षोडशीं
 तिथिस्मृते उद्धृता प्रयोजनाभावाच्चन्द्राद्विहङ्कृता सा षोडशी कला शेषा
 पञ्चदशकलाभ्याऽवशिष्टा सती, यद्वा षोडशीं तिथिं विना प्रयोजनाभावा-
 द्वावशिष्टा, सा निष्प्रयोजनत्वाद्धृता चन्द्राद्विहङ्गिनिष्काशिता सती
 हरालङ्कृतिः शिवशिरोभूषणं जाता किं, चन्द्रे प्रयोजनाभावाद्द्वाराल-
 ङ्कृतिरिवाभूत् किमित्यर्थः । अहं तस्याद्धृतायाः षोडश्याः कलायाः
 सश्यामिकं नभोनीलिम्बा सह वर्त्तमानं स्थानस्य पूर्ववस्थितेः सश्वन्धि
 विलं विवरं तत्कलानवस्थित्या कृत्वा न्यून्यं नीलं नभोभागमेवेहचन्द्रम-
 ण्डलमध्ये कलङ्कं पश्यामि किं, मध्यवर्त्तिनीलं तत् स्थानं विलम्बेयाहं कल-
 ङ्कत्वेन शङ्क इत्यर्थः । शेषशब्दस्याभिधेयलिङ्गत्वं पूर्वमेव दर्शितं । पूर्णं
 राका निशाकर इत्यमरः । वृत्तयन्ति तत्करोतीति णिच् । वर्द्धिष्णवः
 अण्डलजिति इण्युच् । तिथिस्मृते स्मृतेन पाशमिति वत् । श्यामिकेति
 मनोज्ञादेराकृतिगणत्वाद्भावे डुञ् ॥ १४२ ॥

ज्योत्स्नामिति । हे सुगन्धे ! सुन्दरि ! त्वदङ्गं वृत्तत्वादिगुणैः
 समानमपि नयनत्रियाऽपि कृत्वाऽनधिकं समानमेव, विधित्युरत एव
 स्वस्य द्राघीयसो अतिदीर्घे लोचने लिप्सुर्लब्धुमिच्छुर्विधुश्चकोरशिशुना
 प्रयोज्येन स्त्रीयां ज्योत्स्नामादयते भक्षयति । ततोत्प्रेक्षते । चन्द्रि-

अङ्गे रङ्कुमयं करोति च परिष्प्रष्टुन्तदेवाहत-
स्त्वद्वक्तं नयनाश्रयाऽध्यनधिकं सुग्धे विधित्सुर्विधुः ॥ १४३ ॥
लावण्येन तवास्यमेव वज्रना तत्पात्रमात्रस्य श
चन्द्रः प्रोञ्चनलब्धतार्द्धमलिनेनारम्भि शेषेण तु ।

कामृतपानकतस्य कृत्तर्पणेनात्मीकृतात् स्ववशीकृतादितश्चकोरवालकात्
सकाशान्मूलं स्वचन्द्रिकापानहेतुभूतमेतदीयातिदीर्घनेत्रद्वयमध्येषु उप-
जीवितमादातुमिव । यद्वा किञ्चित् स्वचन्द्रिकां पावयित्वा ततो नेत्र-
द्वयलक्ष्मीप्राप्त्या मूलं चन्द्रिकारूपमूलधनं वर्जयितुमिव । अन्योऽप्युत्त-
मणोऽधमण्यस्य किञ्चिद्दत्त्वा तं वशीकृत्योत्तममिदं वस्तु ततो गृह्णाति तथा
अयं चन्द्र आहत आदरयुक्तः सन्नङ्गे मध्येऽयचोत्सङ्गे रङ्कुञ्च करोति,
उत्सङ्गधारणेन लालयतीत्यर्थः । किमर्थमित्याशङ्क्याह । तन्मूलभूत-
मतिविशालं तदीयनयनयुगलं परिष्प्रष्टुमिव संलग्नं कर्तुमेव । त्वन्मुख-
स्यास्य निमित्तरमणोयनेत्रद्वयं सम्पादनीयम् । चन्द्रचकोरहरिणौ वञ्च-
यतीत्यर्थः । चन्द्रादुत्कृष्टं त्वन्मुखमिति भावः । परिष्प्रष्टुमिति पाठे
एतच्चेत्तरामणोयकप्राप्तुपायं प्रष्टुमिवेत्यर्थः । शिशुः सुप्रतार्य इति
सूचयितुं शिशुपदम् । आदयते, अर्देर्निगरणार्थत्वेऽप्यदेः प्रतिषेधो
वक्तव्यः इति वक्तव्यान्निगरणादिपरस्मैपदाभावे णिचच्चेति तड् । शिशु-
ना आदिखाद्योर्नेति अणौ कर्मत्वाभावः । द्राघीयसी अतिशायने
इयमुनि प्रियस्थिरेति द्राघादेशः, लिप्सुर्विधित्सुरिति च नलोकेति
पठोनिषेधः ॥ १४३ ॥

लावण्येति । हे प्रिये ! वज्रना क्वचित् पात्रे सञ्चितेनाखिलेन लावण्येन
कृत्वा तवास्यमेवारम्भि निर्मितं, चन्द्रस्तु पुनः तस्य लावण्यस्याधारपात्रं
सृशतीति सृक् लावण्यस्यानपात्रमात्रलब्धेनात एव प्रोञ्चनेन पात्रनि-
र्घर्षणेन कृत्वा लब्धता उपार्जितत्वं तेनार्द्धं कियत् खण्डं मलिनं यस्य तेन
किञ्चिन्मलियोन शेषेण भवन्यस्त्रभिर्वाणावशिष्टेनांशेन मध्याऽरम्भि
निर्मितः । अत एव शेषखण्डलोऽयं शोभत इत्यर्थः । शेषेण तु निर्मित
इति वा । विधिना एतत्त्वन्मुखमृगाङ्गलक्षणद्वयं निर्माय सृष्ट्वा यस्तु

निर्माय द्वयमेतदस्य, विधिना पाणी खलु चालितौ
तल्ले शैरधुनाऽपि नीरनिलयैरम्भोजमारभ्यते ॥ १४४ ॥

लावण्येन तवाखिलेन वदनं तत्प्रातमात्रस्यृशा

चन्द्रः प्रोच्छन्नलब्धतार्द्धमलिनेनारम्भि शेषेण यः ।

यल्लेखाऽपि शिखामणिः सुषुमयाऽहङ्कृत्य शम्भोरभू-
दजं तस्य पदं यदस्यृशदतः पद्मञ्च सञ्च श्रियः ॥ १४५ ॥

पाणी प्रचालितौ खलु, लावण्यलेपकतजलचालनाविव, तस्मात् तस्य च ल-
नरजोमलितलावण्यलेपस्य लेशैरल्ये रंशैरेव कर्तभिरधुनाऽपि नीरनिलयै-
र्जलस्यायिभिः सङ्घिरम्भोजमारभ्यते, निर्मायते, कमलनिर्माणे ब्रह्मणः
कोऽपि प्रयासो नेत्यर्थः । कमलाचन्द्रेऽधिकस्तस्मादपि त्वनुखलावण्यं
साकल्येन निर्मातव्यदधिकमिति भावः । अम्भोजं जात्येकवचनम् ॥ १४४ ॥

लावण्येति । अखिलेन लावण्येन तव वदनमारम्भि ततो भवद्द-
नकामनीयवर्णनाविन्ताऽपि दूरे तिष्ठतु, अशक्यकरत्वादित्यर्थः । उक्त-
रीत्या तत्प्रातमात्रस्यृशा प्रोच्छन्नलब्धतार्द्धमलिनेन शेषेण यच्चन्द्रो विधिना
निरमाय तस्य लेखाऽपि लावण्यनिर्मितस्य चन्द्रस्य षोडशांशरूपकला-
मात्रत्वादेव निष्कलङ्कत्वात् सुषुमया परमशोभया कृत्वा अहङ्कृत्य अस्या-
मेक्षयःऽहमेव रमणीयेति दर्पमवलम्ब्य शम्भोः शिखामणिः शिरोभूषण-
मभूत्, शिवशिरोऽध्यारोहत् । अन्यदपि सदर्पमुच्चमशिरोऽधिरोहति ।
अजं कुसुदं कर्तुं यद्यस्मात् तस्य चन्द्रस्य पदं प्रतितिस्वस्थानं जलमसृशत्,
अतः श्रियः सङ्गाभूत्, चन्द्रकरसंस्पर्शादेव हि कुसुदं सत्रीकं भवति पद्मञ्च
श्रियः पद्माभूत्
जलस्य चन्द्रकिरणस्पर्शात् पद्मस्य ततोत्पन्नलब्धमानत्वात् कुसुद-
साहचर्याच्च पद्ममपि लक्ष्म्याः स्थानमभूत् । यद्वा पद्मञ्चातः कुसुदाङ्गेतोः
श्रियः सङ्गाभूत्, अजलजातियोगात् कुसुदाधारजलयोगाच्च कुसुदादेव
परस्परया पद्मानां लङ्घ्नीगृहत्वमभूदित्यर्थः । यद्वा या लेखा शम्भोः
शिखामणिरभूत् तस्य शिखामणिभूतस्य चन्द्रस्य पदं स्थानं शिवमस्तक-
पूजासमये यस्मात् कुसुदं पद्मञ्चासृशत्, अतस्तदुभयं श्रियः सङ्गाभूत्,

२२ सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

४४६

सपीतेः सम्प्रीतेरजनि रजनीशः परिषदा
 परीतस्ताराणां दिनमणिमणिग्रावमणिकः ।
 प्रिये ! पश्योत्प्रेक्षाकविभिरभिधानाय सुशक्तः
 सुधामभ्युद्धर्त्तुं धृतशशकनीलाश्लक्ष्मचषकः ॥ १४६ ॥

चन्द्रस्य बहुशिरःसम्बन्धादुभयं श्रीगृहमभूदित्यर्थः । यदा तस्य शम्भोः
 पदं चरणं पूजावशाद्यस्मात् कुसुदं पद्मञ्चास्पृशत् तस्मादुभयं श्रीसद्भा-
 भूत् । तस्य लावण्यस्यानं विधिहस्तलावण्यलेपच्छालनजलं यस्मात् कुसुदं
 पद्मञ्चास्पृशत्, यदा पद्ममेवास्पृशत्, यतोऽङ्गं तस्मात् कुसुदं पद्मञ्च
 पद्ममेव वा श्रीसद्भाभूदिति वा । त्वन्मुखलावण्यलेशपरस्परसंस्पर्श-
 प्राप्तिशोभानि चन्द्रादीनोति । त्वन्मुखलावण्यं वाङ्मनसगोचरं न भव-
 नोति भावः । अर्थान्तरस्य स्पष्टत्वात् पूर्वार्द्धस्य त्वर्थान्तरप्रतिपादनार्थ-
 अनुवादत्वान्नयं श्लोकः पुनरुक्तः । अहमिति विभक्तिप्रतिरूपक-
 सव्ययम् ॥ १४५ ॥

सपीतेरिति । हे प्रिये ! सम्प्रीतेस्ताराणामन्योऽन्यं सम्यग्या-
 मोतिः सौहार्दं तस्माद्धेतोर्यां सपीतिः सहपानं सुहृदो हि सहपानं
 कुर्वन्ति, तस्माद्धेतोः यदा सहपानाद्धेतोर्यां सम्यक् प्रीती रज्यभिरिह-
 स्तस्माद्धेतोस्ताराणां परिषदा सङ्गेन परीतः समन्ताद् व्याप्य रजनीशो
 दिनमणिमणिः सूर्यकान्तमणिस्तस्य यावा शिला तेन धटितोऽतिधवजः
 स्थूलः मेघद्रव्यान्धारभूतो मणिकोऽजिञ्जर एवाजनि, सम्भूतः । विविधा
 तारापरिषदा वा व्यरचि इति पश्य । कीदृशः । सादृश्येन वस्त्वन्तर-
 सन्भावनारूपायासुत्प्रेक्षायां विषये कविभिर्विशिष्टसन्भावनाचतुरैः
 श्रीहर्षादिभिर्महाकविभिस्तारापरिषदैव सुधामभ्युद्धर्त्तुं धृतो यो मध्य-
 स्थितः शशकः कलङ्कः स एव नीलाश्ला नोलमणिस्तेन घटितं चषकं
 पानपात्रं यस्मिन्नेवम्भूत इवायमिति अभिधानाय वर्णयितुं सुशक्तः
 सुखेन शक्यः । चन्द्रो धावत्यात् पीयूषपूर्यः सूर्यकान्तमणिक इव,
 कलङ्कश्च नीलमणिघटितं चषकमिव दृश्यते तत् पश्येत्यर्थः । यथा मणि-
 स्योदकाद्युद्धरणाय मणिकसुखे चषकः स्थाप्यते तथा ताराभिः परस्पर-

आस्यं शीतमयूखमण्डलगुणानाकष्य ते निर्मितम्
 शङ्के सुन्दरि ! शर्वरीपरिवृढस्तेनैष दोषाकरः ।
 आदायेन्दुलगादपीह निहिते पश्यापि सारे दृशौ
 त्वदङ्के सति वा विधौ धृतिमयं दध्यादनन्धः कुतः ॥ १४७ ॥
 शुचिचुचिसुडुगणमगणनमसुमति-
 कलयसि लघतनु ! न गगनतटमनु ।

मिलित्वा सुधापानं कर्तुं परिवेष्टितस्य सुधापूरितस्यास्यापि चन्द्रमणि-
 कस्य मुखे सुधोद्वरणाय शशनामनीलमणिचपको निक्षिप्त इत्युक्ते चित्तं
 शक्यत इत्यर्थः । चपकोऽस्त्री पानपात्रमित्यमरः । सपीतेः, वोपसर्जन-
 सेति वा सहस्य इति योगविभागः । सहस्य सः । कविभिः खलुर्थ-
 योगात् पठ्यते । सुशक इति खलु ॥ १४६ ॥

आश्रयमिति । हे सुन्दरि ! विधिना शीतमयूखस्य मण्डलं विस्वं
 तस्य वृत्तत्वः स्यादकत्वाद्विगुणानाकष्य गृहीत्वा ते आस्यं यतो निर्मितं
 तेन गुणगणोत्कर्षेण हेतुना शर्वर्याः परिवृढः प्रमुचन्द्रो दोषाणा-
 नाकर उत्पत्तिस्थानं न तु दोषा रातिस्तत्कारित्वादोषाकर इत्यहं
 शङ्के । तथा अहं इन्द्रोऽर्द्धगात् सकाशत् सारे दृशावादाय अतिशये
 नेते गृहीत्वा इह भयन्मुखे निहिते स्यापि ते इत्यहं शङ्के । तेन कुतो
 ज्ञातमित्यत आह सुन्दरतरे त्वदङ्के जागरूके सति अन्धशक्त्यनु-
 भवतारतम्यविचरचतरोऽयं ऋगो विधौ चन्द्रे धृतिं स्थितिमथ च समी-
 चीनाधारपरितोषं कुतो वा दध्याद्वारयेदपि तु न कथञ्चित्, तस्मान्ने-
 तोद्वरणान्नत्वेनैव तन्मुखरामणीयकादर्शनादन्यत्र गन्तमशक्तेश्च तन्मुखं
 त्वत्ताऽनैवायं स्थित इत्यर्थः । तन्मुखं चन्द्राधिकं । नेते च ऋगनेता-
 भ्यामधिके इति भावः । सारमिति क्वचित् पाठः ॥ १४७ ॥

शुचीति । हे लघतनु ! त्वं गगनतटं नभःस्थलमनु लक्ष्मीकृत्य
 शुचिचुचिं श्वेतकान्तिं, तथा वज्रत्वादगणनं सङ्ख्यातमशक्यमसुमङ्गल्या
 निर्दोषं मत्पद्मस्य सुडुगणं प्रतिनिधं रात्रौ शशितलाञ्छनाधोभागा-

प्रतिनिशमशितलविगलदस्तभृत-

रविरथहयचयगुरविलकुलमिव ॥ १४८ ॥

उपनतसुडुपुष्पजातमास्ते

भवतु जनः परिचारकस्तवायम् ।

तिलतिलकितपर्पटाभमिन्दुम्

वितर निवेद्यसुपाख पञ्चबाणम् ॥ १४९ ॥

दिगलता स्ववताऽमृतेन भृतं पूर्णं रविरथस्य हयचयस्तस्य सुराणां
यानि विलानि न्यासस्यानविवराणि तेषां कुलं दृन्दमिव नातिशयेन
कलयसि, अपि तु तदिवातितरां जानीहीत्यर्थः । प्रतिनिशं चन्द्राङ्गलता
धवलेनामृतेन पूर्णाः सूर्याश्चसुरगर्ता इव तारकाः शोभन् इति भावः ।
गगनतटं कस्मैप्रवचनीययोगे द्वितीया । प्रतिनिशं वीस्यावामव्ययोभावः ।
सर्वं लघु ॥ १४८ ॥

उपनतमिति । हे प्रिये ! रक्ती भौमः शनिः कृष्णो गुरुः पीतः
सितः कविरित्यादिज्योतिःशास्त्रादिप्रामाण्यान्नानावर्णाकृतोन्मुद्गनि
नक्षत्राण्येव पुष्पजातमुपनतं सम्पन्नमास्ते । अयं मल्लक्षणो जनः प्रारब्ध-
कामदेवपूजायान्वय परिचारकश्चन्द्रनाद्युपचारोपनायकोऽथ च सम्भोग-
कारी भवतु, त्वं तिलैस्तिलकितः सञ्जाततिलकस्तिलैरेव वा तिलकवान्
कृतो यः पर्पटः शालितण्डुलपिष्टरचितशिपिटस्तिलशष्कुलोसज्ज
उपदेशविशेषस्तद्गदाभा यस्य तत्तल्यं सकलङ्गमध्यत्वादिविशिष्टपर्पटसदृश-
मिन्दुमेव निवेद्य कामाय वितर, एवं पञ्चबाणं कामदेवसुपाखं पूजय ।
अन्योऽपि देवपूजकः पुष्पादिसामग्र्या देवं पूजयति, कश्चित् परि-
चारकोऽपि तस्य भवति, एवमत्रापि सर्वाणि नक्षत्राण्यदितानि,
कामोद्दीपकश्चन्द्रोऽप्युदितः, 'सुरताकार्यकारी निषिद्धः सन्ध्यासमयो-
ऽतिक्रान्तस्तस्मात् कामसुपाखं सुरतेऽसुरसीति भावः । पञ्चबाण इत्यनेन
कामस्यातिपीडाकारित्वं सूच्यते । सामान्यमित्यभिधानाज्जातशब्दः
सामान्यवाची पुष्पभात्रे पर्यवस्यति । तिलकितेति तारकादित्वात् तत्क-
रोतीति वा ख्यन्तान्निष्ठा ॥ १४९ ॥

स्वर्भानुप्रतिवारपारणमिलद् दत्तो घयन्त्वोद्भव-
 श्वभ्रालीपतया लुदीधितिसुधासारस्तु पारद्युतिः ।
 पुष्पेष्वासनतत्प्रियापरिणयानन्दाभिषेकोत्सवे
 देवः प्राप्तसहस्रधारकलशञ्जीरस्तु नस्तुष्टये ॥ १५० ॥

इदानीं काव्यसमाप्तिं चिकीर्षुः श्रीहर्षो नायकमुखेनाशिषमा-
 शास्ते । स्वर्भानुरिति । हे प्रिये ! देवः प्रकाशमानस्तु पारद्युतिर्हि-
 मकरोऽथ च हिमकर एव देवो वर्ष्मणां पूजाञ्च कुर्वतां नोऽसदादीना-
 मावयोर्वा तृष्टये परमानन्दायास्तु । किञ्चतः । स्वर्भानो राज्ञोः प्रति-
 वारं पौनः पुन्येन यत् पारणं चन्द्रस्यैव गिलनं तेन तत्र वा मिलन्
 संलग्नो यो दन्तौघस्तद्रूपं वन्तं छिद्रकरणसाधनं तस्मादुद्भवो यस्याः सा
 श्वभ्राली दन्तदंशनहतविवरपरम्परा तथा तस्याः सकाशाद्वा पतयालुः
 पतनशीला दीधितिसुधा किरणामृतं तद्रूपः सारः श्रेष्ठो भागो यस्य
 दीधितिसुधाया वा । यद्वा दीधितिसुधाया आसारो धारासम्पातो
 दीधितिसुधारूपो वा आसारो यस्य स अतएव पुष्पेष्वासनस्य पुष्प-
 धनुषस्तत्प्रियाया रते च परिणयानन्दो विवाहरूप आनन्दस्तत्सुखं वि-
 न्यभिषेकोत्सवे महाभिषेकार्थं प्राप्ता सहस्रधारस्य सहस्रच्छिद्रगलज्जल-
 धारस्य कलशस्येव श्रीः शोभा येन सः । महत्सुखे हि सहस्रधारेण
 सुवर्णकलशेन महाभिषेकः क्रियते तथा च राज्ञदनकतच्छिद्रपर-
 म्परागलदन्तधारचन्द्रो गलज्जलधारसहस्रच्छिद्रसुवर्णकलश इव
 शोभमानः पूर्वोक्तवर्ष्मण्योक्तविधत्वत्कृतपूजया च सुरतप्रदत्तयोरा-
 वयोरुद्दीपकतया परमानन्दं कुर्यादिति भावः । एतेन तत्समयोचित-
 रतिकामविवाहेत्याभिधानेन चन्द्रोऽस्तु नस्तुष्टये इत्यनेन च विवा-
 सिना नलेन स्वनिर्वर्त्यतृतीयपुरुषार्थपयोधिपीयूषरसास्वादनचालसो-
 ऽभिव्यज्यते । सुधाधार इत्यपि पाठे दीधितिसुधाया धारा यस्य सुधाया
 आधार इति वा, आनन्दपदेन तृष्टयेऽस्त्वित्याशिषा च यन्त्यसमाप्तिं
 द्योतयति । महाभारतादौ वर्णितस्याप्युत्तरनखचरितस्य नीरसत्वा-

२२ सर्गः ।]

नैपधचरितम् ।

४५३

श्रीहर्षं कविराजराजिसुकुटातङ्गारहीरः सुतं
 श्रीहीरः सुधुवे जितेन्द्रचयं सा मल्लदेवी च यम् ।
 द्वाविंशो नवसाहस्राङ्गचरिते चम्पूकृतोऽयं महा-
 काव्ये तस्य कृतो नलीयचरिते सर्गो निमर्गोज्ज्वलः ॥ १५१ ॥
 यथा यूनस्तद्वत् परमरमणीयाऽपि रमणी
 कुमाराणामन्तःकरणहरणं कैव कुरुते ।

त्रायकात्तुदयवर्णने रसमङ्गरुद्गावाञ्च काव्यस्य च सहृदयहृदयाह्लादन-
 फलत्वाच्चातोत्तरचरितं श्रीहर्षेण न वर्णितमित्यादि ज्ञातव्यं । न
 इति पक्षेऽस्मदोर्द्धयोश्चेति द्वित्वेऽपि बलवचनं ॥ १५० ॥

श्रीहर्षमिति । पूर्वाङ्गार्थः स्पष्टः । द्वाविंशतेः पूरणः सर्गो गतः
 समाप्तिं प्राप । किम्भूतस्य श्रीहर्षस्य । नवो यः साहस्राङ्गो नाम राजा
 तस्य चरिते विषये चम्पू गद्यपद्यमयीं कथां करोतीति कृतं तस्य विनि-
 र्म्मितवतः सोऽपि ग्रन्थो येन कृत इति सूच्यते । नृपसाहस्राङ्गेति पाठे
 नृपञ्चासौ साहस्राङ्गश्च तस्य गौडेन्द्रस्य चरिते विषये, चम्पूकृतो भोज-
 राजस्य विक्रमार्कस्य वेति केचित् । द्वाविंश इति पूरणे ङटि
 टिलोपः ॥ १५१ ॥

यथेति । यथा परमरमणीयाऽपि रमणी यूनस्तरुणस्य कामि-
 नोऽन्तःकरणं कुरुते तद्वत् तथा कुमाराणां बालिशानां श्रीरत्नाभमात्रेण
 परमपुरुषार्थप्राप्तिमभिमन्दिमानानामननुभूतकामसुखानां चित्तं स्वयम्
 कैव कुरुते, अपि तु न काऽपि, तथेयं काव्यरचनारूपा परमरमणीया
 मदुक्तिरपि श्रवणमननादिवशात् सुधीभूय, असूतत्वं प्राप्य सुधियः
 सकलदर्शनरहस्यवेदिनोऽतिसरसस्य पण्डितस्य चेतश्चेद्यदि सदयति
 आनन्दयति तर्ह्यस्याः सुधियोऽत्याडताया रुदुक्तेररसानां नीरसानां
 सर्वेष्वेवाशंसृष्टरसशब्दानामपि चलदुपलप्रायःणामदृश्याद्युच्छपशूनां
 पुरुषाणामनादरभरैस्तत्कृतावज्ञासमूहैः किं नाम स्यात्, अपि तु न
 किञ्चिदप्यस्यास्तरपकर्तुं शक्यते । सुधीभिरादरे कृते सति नीरसैरकृते
 वाऽप्यादरे न विद्विदित्यर्थः । सुधीभिरादृतत्वात् सकलगुणपूर्णाति-

मदुक्तिश्चेदन्तर्मदयति सुधीभूय सुधियः

किमस्या नाम स्यादरसपुरुषानादरभरैः ॥१५२॥

दिशि दिशि गिरिग्रावाणः स्वां वमन्तु सरस्वतीं

तुलयतु मिथस्तामापातस्फुरद्भ्रनिडम्बरां ।

सरसेयं मदुक्तिरिति भावः मदुक्तेः सुधारूपत्वाभावात् चोदानन्तरञ्च सर-
सत्वप्रतीतेः सुधात्वात् । सुधीभूयेति च्छ्विः । सुधिय इति जात्यभिप्रायेणै-
केनापि सुधाया आदरे कृते महद्गौरवं, वहुभिरप्यत्रैरनादरेषु
कृतेष्वपि न किञ्चिद् लाघवमित्यभिप्रायेण वा । यून् इति प्रतियोगिन
एकवचनान्तत्वाच्चैकवचनं । कवेः स्वप्नस्य सुद्दिश्येयमुक्तिः ॥ १५२ ॥

कविरर्थान्निरोक्त्या स्त्रीवासुक्तिं वर्णयति । दिशोति । गिरिग्रा-
वाणोऽद्रिपाषाणाः दिशि दिशि स्वां निजां सरस्वतीं नदीं अन्तर्गत-
जलप्रसवणां वमन्तु सुच्यन्तु, आपातेन समन्ताद्भ्रद्देशादधःपतनेन स्फुरन्
प्रकाशमानो ध्वनिडम्बरः शब्दाडम्बरो यस्याः ताञ्च नदीं मिथस्तुलयतु,
अन्यनद्या समीकरोतु जन इत्यर्थः । अथ वाऽपाते प्रथमारम्भ एव
स्फुरद्भ्रनिडम्बरां स्फुरत्प्रपातघोषां तां जनो मिथस्तुलयतु, उभयव्या-
ख्यानेऽपि परिणामे तु न नदी न च तस्याः शब्दाडम्बरश्चिरन्तन
इत्यर्थः । स क्षीरोदन्वान् परं केवलमपरो न विद्यते पर उत्कृष्टो
यस्मादत्युत्कृष्टोऽथ वाऽन्य एव यतो यस्य क्षीरोदस्वेदं यदीयममृतं मेता-
दृशसुदीर्यते उत्पद्यते । कीदृशं । मिथतर्देवादेः खेदच्छेदि मथनजनित-
क्षेपापहं । तथा प्रमोदनं नितरामानन्ददायि, तथा ओदनं भक्तमासाद्य
सिद्धान्नरूपं, अथ चैवम्भूतं परमुत्कृष्टममृतं यदीयसुदीर्यते स क्षीरोद-
न्यानपरः परोऽन्यो नास्ति किन्त्वेक एव । अथ च प्रतिदिशं सर्वदेशेषु
गिरिग्रावाणां विषये पाषाणतुल्या जडा अन्येकवयः स्त्रीयां वाणीसङ्गि-
रन्तु, आपातेन प्रतिभासात्वेण स्फुरन् ध्वन्याख्यकाव्यविशेषस्याडम्बरो
यस्यां प्रथमारम्भ एव स्फुरन् शब्दाडम्बरोऽनुपासो यत्र वा तां वाणीं
मिथोऽन्योऽन्यं जनः समीकरोतु वस्य कवेरुक्तिरस्यैवास्य च तस्येवेत्येव

२२ सर्गः ।]

नैषधचरितम् ।

४५५

स परमपरः क्षीरोदन्वान् यदीयसुदीर्यते
 मथितुरन्तं खेदच्छेदि प्रभोरनमोदनं ॥ १५३ ॥
 ग्रन्थग्रन्थिरिह क्वचित् क्वचिदपि न्यासि प्रयत्नान्मया
 प्राज्ञं मन्यमना हठेन पठिती माऽस्मिन् खलः खेलतु ।

तुल्यतु । आपात इति विसर्जनीयान्तपाठे । आपातः प्रतिभासः तां
 तुल्यत्वित्यर्थः । एवंविधं परं काव्यान्तं यदीयसुत्पद्यते स क्षीरसमुद्र-
 तुल्यः श्रीहर्षकविः, अपरो नास्ति किन्त्वेक एव, अन्ये कवयः पर्वत-
 यावतुल्याः, अहं श्रीहर्षस्तु क्षीरसमुद्रतुल्य इत्यर्थः । यथा क्षीरसागरो
 नीरार्थिनोऽपि तीरमात्रस्थान् क्षीरेण तर्पयति लक्ष्मीकौस्तुभास्तुता-
 दिभिः परमानन्ददायिभिः कृतार्थयति, मदीयकाव्यविचारकस्यैव खेद-
 च्छेदि प्रमोदनवचनान्तमुत्पद्यते नान्यकाव्यविचारकस्येत्यन्ये यावतुल्याः
 क्षीरोदतुल्यस्याहमिति भावः ॥ १५३ ॥

इदानीं प्रसादरूपसुख्यगुणाभावादतिदुर्वोधत्वादकाव्यमिति ये
 वदन्ति तच्छङ्कामपनुदन् खलदर्पदलनार्थं गुरुसम्प्रदायेन विना दुर्वोध-
 मित्यतिगाम्भीर्यप्रतिपादनार्थञ्च बुद्धिपूर्वमेव मयेदं काव्यं तत्र दुर्वोधं
 व्यरचीत्याह । अन्येति । आत्मानं प्राज्ञं मन्यते प्राज्ञं मन्यं मनोयस्यैवंविधो-
 ऽस्मिन् काव्ये हठेन स्वीयप्रज्ञावलेन पठितमस्यास्ती पठितीदंकाव्यस्य
 पाठकः खलो मा खेलतु किमत्रास्ति अश्रुतमेव व्याकर्तुं शक्यते इत्य-
 वज्ञापूर्वं दर्पाभिव्यक्ते माकार्पीदित्येवमर्थः । इह काव्ये क्वचित् क्वचि-
 दपि तत्र तत्र स्थले मया प्रयत्नाद् बुद्धिपूर्वं ग्रन्थग्रन्थिर्यथ्यमान-
 शब्दार्थकुटिलिकाऽन्यासि विन्यस्ता खलसुखभङ्गार्थं बुद्धिपूर्वं मयेदं
 काव्यं दुर्वोधं व्यरचि न तु प्रसक्तकाव्यकरणाशक्तेरित्यर्थः । क्वचित्
 क्वचिदर्पात्यनेन तत्र प्रसन्नताऽप्यस्तीति न काव्यत्वहानिरिति सूच्यते ।
 सज्जनस्य तु ग्रन्थविवेचनोपायमाह । अह्वेति । अज्ञया गुरौ दैवतैक्य-
 बुद्ध्या राज्ञेन पूजितेन गुरुणा पूर्वमज्ञया अपि ज्ञयाः कृता व्याख्या
 समोधाः कृता वृद्धाः स्वरूपतो दुर्वोधा ग्रन्थयोऽसौ स गुरुसम्प्रदायाव-

अद्वाराद्गुरुश्लथीकृतदृढग्रन्थिः समासाद्य
 त्वेतत्काव्यरसोन्मिषं मज्जससुखव्यासज्जनं सज्जनः ॥५४॥
 तान्बूलहयमासनञ्च लभते यः कान्यकुब्जे श्वराद्
 यूः साक्षात् कुरुते समाधिषु परं ब्रह्म प्रमोदार्थं ।
 यत्काव्यं मधुवर्षि धर्षितपरास्तर्केषु यस्योक्तयः
 श्रीश्रीहर्षकवेः कृतिः कृतिसुदे तस्याभ्युदीयादियं ॥५५॥

गतार्थोऽन एव दर्पराहित्यात् सज्जनः साधुरेतत्काव्यस्य रसोन्मिष-
 तलहरी तस्यां मज्जनं तज्जनितसुखेषु विशेषेण व्यासमन्ताङ्गावेन च
 मज्जनमवस्थानं समासादयतु प्राप्नोतु, गुरुपरम्पराऽपि विना एकस्यापि
 पद्यस्यार्थो बोद्धुं न शक्यते तस्माद् गुरुपरम्परया एवाध्येयमिदं काव्य-
 मित्यर्थः । यच्चेदं गुरुपरम्परया अधीते स सततं सुखी भवति इति
 सहाकविस्तस्याशिषं ददाति । अस्मिन् पठितोक्त्यस्य च विषयस्येति
 कर्मणि सप्तमी । आराद्धेति राधेरनुदात्तत्वादिङभावः ॥ ५४ ॥

इदानीं पण्डितानन्दजननद्वारा स्वकृतेरभ्युदयसाक्षात् । तान्बू-
 लेति । यः कान्यकुब्जे श्वरात् सकाशात् सकलपण्डिताधिक्यव्यञ्जनं
 तान्बूलहयं विद्वद्योग्यमासनञ्च लभते । न केवलं राजपूज्य एव किन्तु
 यः समाधिषु अष्टाङ्गयोगेषु ध्यानेषु वा विषये प्रमोदार्थं परमानन्द-
 स्वरूपं परं वागाद्यगोचरं ब्रह्म साक्षात्कुरुते । न परं पूर्वोक्तगुण-
 विशिष्टो ब्रह्म विदेव किन्तु यदीयं काव्यं मधुवर्षि, अतिसरसत्वादल-
 वर्षि । न परं पूर्वोक्तगुणविशिष्टोऽतिसरसो सहाकविरेव, किन्तु तर्क-
 शास्त्रेष्वपि यस्योक्तयः धर्षिताः पराभूताः परे प्रतिवादिनो वाभिस्ता-
 दृश्यः । तस्य विद्वच्चक्रचूडामण्योः श्रीहर्षकवेरियं काव्यरचनारूपाः कृतिः
 सुकृतिनां सुधिषां सुदे आनन्दाभ्युदीयात्, कृतिनामानन्दं कुर्वती
 सती आकल्पसतिदृष्टिं प्राप्नुयादित्याशीः । सर्वत्र यच्चद्विनिर्वाहो गुण
 एव । अभ्युदीयादिति इण् गवावित्यस्य रूपम् ॥ ५५ ॥

इति श्रीवेदर्करोपनामकश्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजनारायणकृते
 उत्तरनैषधप्रकाशे द्वाविंशतितमः सर्गः ॥ २२ ॥

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥

स
९३